

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXII

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

62. ÉVF.

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

569/938

1938

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

A Budapesti Philologiai Társaság 1938-ban.

Tiszteletbeli tagok:

<i>Amandos Konstantin</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Melich János</i> egyet. tanár, Budapest.
<i>Balogh Jenő</i> b. t. t., ny. miniszter, Győr.	<i>Peéz Gedeon</i> ny. egyet. tanár. Bpest
<i>Bees A. Nikos</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Pintér Jenő</i> tanker. kir. főigazgató. Budapest.
<i>Chatzidakis N.</i> György ny. egyet. tanár, Athén.	<i>XI. Pius</i> pápa, <i>Ratti Achille</i> a vatikáni könyvtár v. prefektusa, Róma.
<i>Császár Elemér</i> egyet. tanár, Bpest.	<i>Sir Stein Aurél</i> , archaeologiai felügyelő, London.
<i>Csengery János</i> ny. egyet. tanár, Bp.	<i>Szász Károly</i> volt képviselőházi elnök, Budapest.
<i>Dörpfeld Vilmos</i> ny. egyet. tanár, München.	<i>Szinnyei József</i> ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtárosa, Bpest.
<i>Gyomlay Gyula</i> ny. egyet. tan. Pécs.	<i>Vári Rezső</i> ny. egyet. tanár, Budapest.
<i>Hóman Bálint</i> m. kir. vallás- és közokt. miniszter.	<i>Werner Adolf</i> zirci apát, Zirc.
<i>Kukules Phaidon</i> , egyet. tanár, Athén.	<i>Wilhelm Adolf</i> egyet. tanár, Bécs.
<i>Kornis Gyula</i> áll.-titk. egy. tan. Bpest.	
† <i>Kuzsinszky Bálint</i> ny. egy. tan., Bp.	

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Láng Nándor* Első titkár: *Pukánszky B.* Pénztáros: *Lelkes István.*
 Alelnökök: *Eckhardt S.* Másodtitkár: *Jirka Alajos.* Ellenőr: *Finály Gábor.*
 és *Husztli József.*

Számvizsg. biz.: *Bariska Mihály,* Szerkesztők: *Eckhardt Sándor*
Nagy Ferenc, Travnik Jenő. és *Husztli József.*

Választmányi tagok:

Alföldi A.	Gálos Rezső	Kövendi Dénes	Schwartz Elemér
Alszegehy Zsolt	Garda Samu	Kristóf György	Staud Géza
Antal Imre	Gulyás József	Lám Frigyes	Szabó Miklós
Balogh József	György Lajos	Magyaryné Techert M.	Szidarovszky János
Bárczi Géza	Gyulai Agost	Marót Károly	Szinnyei Ferenc
Belohorszky F.	Hankiss János	v. Mészáros Ede	Tamás Lajos
Birkás Géza	Heinlein István	Módi Mihály	Thienemann T.
Császár Ernő	Horváth Endre	Molnos Lipót	Vayer Lajos
Darkó Jenő	Horváth János	Moravcsik Gyula	Vietorisz József
Egry Gyula	Ivánka Endre	Pap Károly	Wagner József
Fest Sándor	Kardos Tibor	Papp Ferenc	Waldapfel József
Förster Aurél	Karsai Géza	Prácsér Albert	Zlinszky Aladár
Friml Aladár	Kemenes Illés	Pröhle Vilmos	Zolnai Béla
Gábrriel Asztrik	Koltay-Kastner J.	Rados Tamás	† Zoltvány Irén
Gáldi László	Koszó János	Schmidt Henrik	Zsigmond Ferenc

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1938-ban:

Alszegehy Zsolt	Geréb László	Lehmann Paul	Rácz István
Angyal Endre	Harasztos Albert	Lelkes István	Réz Henrik
Bárczi Géza	Hári Ferenc	Lovass Gyula	Schwartz Elemér
Borsányi Károly	Heinlein István	Málly Ferenc	Simonyi Dezső
Borzsák István	Hodinka László	Marót Károly	Sóter István
Bödey József	Horváth Endre	Misner Béla	Szabó Árpád
Csengery János	ifj. Horváth János	Moravcsik Gy.	Szemerényi O.
Devecseri Gábor	Husztli József	Nagy Ferenc	Szenczi Miklós
Eckhardt S.	Ivánka Endre	Országh László	Sziklay László
Fludorovits Jolán	Jirka Alajos	Péchy Sándor	Temesi Alfréd
Fábián István	Karsai Géza	Polednik Gyula	Tomasz Jenő
Finály Gábor	Keresztury Dezső	Pukánszky Béla	Ullmann István
Gábrriel Asztrik	Kozma Antal	Pukánszkyne	Vértés O. Augusztá
Gáldi László	Laziczius Gyula	Kádár Jolán	Visy József

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK

	Oldal
<i>Angyal Endre</i> : Magyar barokk költők	320
Ungarische Aristokratenlyrik der Barockzeit	352
<i>Borsányi Károly</i> : A liberalitas-eszme története	1
L'histoire de l'idée de „liberalitas“	39
<i>Borzsák István</i> : Ornamenta. A római császárkori címek kialakulása	172
<i>Gábel Asztrik</i> : Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban	182
La vie à Paris des étudiants hongrois au Moyen-Age	207
<i>Lehmann, Paul</i> : Handschriften und Handschriftenbruchstücke des 8—15 Jahrhunderts in Esztergom	165
<i>Szemerényi Oswald</i> : Miscellanea etymologica	153
Berichtigung zu S. 168	440
<i>Sziklay László</i> : Hviezdoslav	354
<i>Temesi Alfréd</i> : Humanisme franco-hongrois	305
<i>Vértes O. Augusztá</i> : A finnországi felfedezése a francia irodalomban	42
La découverte des Finno-Ougriens dans la littérature française	86

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

<i>Angyal Andreas</i> : Ein Beitrag zur Parzival-Motivgeschichte	104
<i>Csengery János</i> : Válasz	405
Entgegnung	406
<i>Devecseri Gábor</i> : Válasz Csengery János bírálatára	402
Entgegnung auf J. Csengery's Besprechung	405
<i>Eckhardt Sándor</i> : Várdai István beszéde a francia király előtt	101
Une harangue hongroise à la Cour de France en 1457	104
<i>Geréb László</i> : A „De fertilitate Hungarica“ szerzője	385
<i>Harasztos Albert</i> : Ólalkodik	226
Das ungarische Zeitwort „ólalkodik“ und der Volksname der Rumänen	228
<i>Husztai József</i> : Convegno Augusteo	372
<i>Kozma Antal</i> : Egy XVIII. századi száműzött jezsuita teológus francia nyelvű verses kézírata az egri érseki liceumi könyvtárban	389
Un manuscrit français en vers d'un théologien jésuite du XVIII ^e siècle dans la bibliothèque du lycée archiepiscopal d'Eger (Hongrie)	401
<i>Lelkes István</i> : François-Etienne Adam. Petőfi ismeretlen francia utánzója	387
François-Etienne Adam et ses imitations de Petőfi	397
<i>Lovass Gyula</i> : Egy középkori francia kolostor könyvei Magyar- országon	224
Les livres d'une abbaye française en Hongrie	226
<i>Mály Ferenc</i> : Matteo Bandello a Hunyadiakról és Kőszeg ostromáról	219
Matteo Bandello, gli Hunyadi e l'assedio di Kőszeg	224
<i>Misner Béla</i> : Le difese di Eumolpo	99

	Oldal
<i>Nagy Ferenc</i> : A költő és grammatikus Ennius	88
Der Dichter und Grammatiker Ennius	99
<i>Polednik Gyula</i> : Egy propertiusi hely magyarázatához	211
Ad Prop. I. 5. v. 11—12	216
<i>Rácz István</i> : Megjegyzések a várnai csatáról szóló görög költeményhez	216
Σημειώσεις εις τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ἑλληνικὸν ποίημα	219
<i>Szabó Árpád</i> : Lustrum	374
X: A helyesen ejtett német „e“	108
Das richtiggesprochene deutsche e	109

HAZAI IRODALOM.

<i>Bréver Lajos</i> : Négyesy László. (<i>Keresztury Dezső</i>)	245
<i>Császár Zoltán</i> : A Stauromachia antik és humanista forrásai. (<i>Ifj. Horváth János</i>)	411
<i>Detrich Mária</i> : Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága. (<i>Réz Henrik</i>)	257
<i>Devecseri Gábor</i> : Caius Valerius Catullus összes költeményei — fordításában, Kerényi Károly bevezetésével latinul és magyarul. (<i>Csengery János</i>)	229
<i>Faragó László</i> : A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom. (<i>Visy József</i>)	109
<i>Gábrriel Asztrik</i> : Index romain et littérature française à l'époque romantique. A római index és a francia romantika. (<i>Hodinka László</i>)	417
<i>Gáldi Ladislás</i> : Contributions à l'étude des lexiques latino-hongrois du moyen-âge. (<i>Fludorovits Jolán</i>)	113
<i>Gálos Rezső</i> : Bárá Amade László. (<i>Alszegehy Zsolt</i>)	413
<i>Graf András</i> : A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. (<i>Simonyi Dezső</i>)	111
<i>Halmi Miklós</i> : Kozma Andor. (<i>Keresztury Dezső</i>)	245
<i>Ivánka, Endre von</i> : Die Aristotelische Politik und die Städtegründungen Alexanders des Grossen. — Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike. Zwei Studien zur antiken Geschichte. (<i>Heinlein István</i>)	243
<i>Jancsó Elemér</i> : A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. (<i>É. S.</i>)	118
<i>Juhász Györgyi</i> : A brigetioi terra sigilláták. Die Sigillaten von Brigetio. (<i>Finály Gábor</i>)	408
<i>Karácsony Sándor</i> : Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. (<i>Gáldi László</i>)	248
<i>Kozocsa Sándor</i> : A Zalán futásának első kidolgozása. (<i>Gáldi László</i>)	248
<i>Lorenz Károly</i> : Munkácsy János. (<i>Keresztury Dezső</i>)	245
<i>Mollay Károly</i> : Középkori soproni családnevek. (<i>Réz Henrik</i>)	415
<i>Német irodalomtudományunk új útjai.</i> (<i>Karsai Géza</i>)	249
<i>Némethy Endre</i> : Bolyai Farkas világnézete és irodalmi munkái. (<i>Keresztury Dezső</i>)	245
<i>A Nemzeti Színház centenáriumának irodalma</i> (<i>Pukánszky Kádár Jolán</i>)	115
<i>Pais Károly</i> : A két Kisfaludy Sándor. (<i>Keresztury Dezső</i>)	245
<i>Paulovics István</i> : Római köemlékek a kisigmándi temetőben. (<i>Finály Gábor</i>)	410

	Oldal
<i>Petrich Béla: A modern nyelvek tanítása. (Bárczi Géza)</i>	260
<i>Rejtő Mária: Ifj. Abrányi Kornél az ember és az író. (Keresztury Dezső)</i>	245
<i>Sárkány Oszkár: Magyar kulturális hatások Csehországban (1790—1893). (Sziklay László)</i>	119
<i>Schwartz Elemér: A német köznyelvi ejtés iskoláinkban. (Laziczius Gyula)</i>	120
<i>Simon Sándor: Clemens Alexandrinus és a mysteriumok. (Ivánka Endre)</i>	406
<i>Sőtér István: La doctrine stylistique de rhétoriques du XVIIe siècle. (Hodinka László)</i>	419
<i>Studies in English Philology, vol. II. (Országh László)</i>	257
<i>Szemes József: Oláh Miklós. (Alszegehy Zsolt)</i>	247
<i>Takács József: Ifj. Abrányi Kornél élete és munkássága. (Keresztury Dezső)</i>	245
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre: Pásztori Magyar Vergilius. P. Vergilius Maro eclogiáinak teljes szövege Baróti Szabó Dávid stb. fordításában. Összeállította és a kísérő tanulmányt írta —. (Jirka Alajos)</i>	237
<i>Varga László: Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa. (Ifj. Horváth János)</i>	240
<i>Vas Olga: A misztika hatása kódexirodalmunkra. (Alszegehy Zsolt)</i>	248
<i>Waldapfel Imre: Christophorus. (Ifj. Horváth János)</i>	238
<i>Zlinszky Aladár: Művészi hangfestés és hangutánzás. (Gáldi László)</i>	259
<i>Zolnay Desiderius: In memoriam Qu. Horatii Flacci. Aurea Horatii dicta. Pars I—III. (Jirka Alajos)</i>	228

KULFÖLDI IRODALOM.

<i>Atkinson, B. F. C.: The Greek Language. (Szemerényi Oswald)</i> ..	217	271
<i>Aufsätze zur Geschichte der Antike und des Christentums. (Nagy Ferenc)</i>	268	
<i>Autore Orsola: Marziale e l'epigramma greca. (Borzsák István)</i>	421	
<i>Az amerikai magyar nyelv. (Péchy Sándor)</i>	427	
<i>Beševliev, V.: Първобългарски Надписи (Добавки и оправки) = Die protobulgarischen Inschriften. (Bödey József)</i>	275	
<i>Brocchieri, Filomena: La poesia del Paradiso dantesco. (Gáldi László)</i> ..	290	
<i>Buben, Vladimir: Influence de l'ortographe sur la prononciation du français moderne. (Bárczi Géza)</i>	295	
<i>Castro, Américo: Glossarios latino-españoles de la edad media. (Gáldi László)</i>	297	
<i>Cola, Maria De: Callimaco e Ovidio. (Borzsák István)</i>	421	
<i>Cormier, Manon: Madame Juliette Adam ou l'aurore de la IIIe République. (Lelkes István)</i>	144	
<i>Cysarz, Herbert: Deutsches Barock in der Lyrik. (Angyal Endre)</i> ..	142	
<i>Dauzat, Albert: Dictionnaire étimologique de la langue française. (Gáldi László)</i>	430	
<i>Duwe, Willi: Deutsche Dichtung des 20. Jahrhunderts. Die Geschichte der Ausdruckskunst. (Angyal Endre)</i>	428	
<i>Eliot, T. S.: Elizabethan Essays. (Szenczi Miklós)</i>	433	
<i>Ellis-Fermor, U. M.: The Jacobean Drama. (Szenczi Miklós)</i>	433	
<i>Hazard, Paul: La crise de la conscience européenne. (Fábián István)</i> ..	288	
<i>Λεϊκόν της 'Ελληνικής γλώσσης. Α'. 'Ιστορικόν λεϊκόν της νέας 'Ελληνικής της τε κοινής ομιλουμένης και των ιδιωμάτων. Τόμος πρώτος. (Moravcsik Gyula)</i>	274	

<i>Linden, Walther: Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. (Pukánszky Béla)</i>	134
<i>Mélanges de linguistique et de philologie offerts à Jacques van Ginneken. (Gáldi László)</i>	293
<i>Munteano, B.: Panorama de la littérature roumaine contemporaine. (Gáldi László)</i>	437
<i>Pohlenz, Max: Herodot, der erste Geschichtsschreiber des Abendlandes. (Hári Ferenc)</i>	262
<i>Rébora, Piero: Civiltà Italiana e Civiltà Inglese. (Ullmann István)</i>	291
<i>Rivaille, Louis: Les débuts de Pierre Corneille. (Sötér István)</i>	146
<i>Ros, dr. Jan S. I.: Die METABOLH (variatio) als Stilprinzip des Thukydides. (Marót Károly)</i>	269
<i>Sale, Antoine de la: Oeuvres complètes. (E. S.)</i>	287
<i>Schulte, H. K.: Orator. Untersuchungen über das ciceronianische Bildungsideal. (Visy József)</i>	131
<i>Schur, Werner: Sallust als Historiker. (Tomasz Jenő)</i>	121
<i>Sikes, E. E.: Lucretius, poet and philosopher. (Hári Ferenc)</i>	127
<i>Südostdeutsche Forschungen. (Réz Henrik)</i>	278
<i>Sykoutris, Jean: Philologie et vie. (Ivánka Endre)</i>	420
<i>Τριανταφυλλίδης, Μ. Α.: Νεοελληνική γραμματική. Πρώτος τόμος. (Horváth Endre)</i>	424
<i>Tronchon Henri: Le jeune Edgar Quinet ou l'Aventure d'un Enthousiaste. (Országh László)</i>	287
<i>Van der Valk M. H. A. L. H.: Beiträge zur Nekyia. (Marót Károly)</i>	267
<i>Wartburg, Walther: La posizione della lingua italiana nel mondo neolatino. Tre conferenze. (Gáldi László)</i>	150
<i>Pótlás Vietorisz Georgica fordítása ismertetéséhez. (F. G.)</i>	304
<i>Társasági ügyek</i>	299
<i>Beküldött könyvek</i>	152, 303, 439

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abrányi Kornél 245
 Academia 22.
 Adam, François-Etienne 387—97
 Adam, Juliette Mme. 144 k.
 Addison 67.
 Adlectio 172
 Ady Endre 356
 Aelius Stilo 91, 97
 Aeneas Sylvius 412
 Aischylos 128
 Albert (I.) 222
 Albrecht főhg. 116
 Alexandros 179
 Alföld a német irodalomban 255
 Alföldi András 177
 Alliteratio 95
 Altheim Fr. 268
 Alvilág 106
 Amadé Antal br. 323 sk. 331 kk.
 Amadé László br. 413—5
 Ambarvalia 382
 Amerikai magyar nyelv 427—8
 Amfortas 106
 Amrein Martha 290
 Amurat szultán 221
 Anacharsis 62
 Angol drámai irodalom 433—37
 Angol-olasz irodalmi hatások 291
 Angol tanulmányok 257—9
 Animismus 106
 Apollon-vallás 269
 Appianos 181
 Apuleius 31, 36
 Aquincum 409
 Aquinói Szt. Tamás 186
 Arany J. hatása a szlovák költészetre 356—70
 Ara Pacis 373
 Ἀργυρόπουλος 219
 Aristophanes 128, 179
 Aristarchos 94
 Aristoteles 23, 132, 243—4
 Artus király 105
 Arvales fratres 382—3
 Asser etimológiája 158—60
 Atomelmélet 129
 Augustus 29 kk. 181
 Augurandi disciplina 93
 Augustus-ünnepségek 372—3
 Avril Ph. 44—5, 84
 Babics András 281
 Bacchanalia 93
 Bachofen 109
 Bacon M. 78, 84
 Bagoil, Gerardus 203
 Bailly 61
 Bajazid 221
 Bajza J. 116
 Balassa Bálint 321 k.
 Balassa Bálint gr. 324, 328, 332, 335, 336, 338
 Balde 347
 Ballagi Aladár 118
 Bak, Barnabas de 200
 Bandello, Matteo 219 kk.
 Bánffy Lukács 183 k. 205
 Barokk heroizmus 335—40
 — irodalom 254 kk.
 — költők 320—54
 — naturalizmus 331—35
 — pesszimizmus 326—27
 — stílus 419
 — természetérzék 345—47
 Bartay 116
 Bartoli, A. 373
 Beševliev, V. 275—78
 Báthory András 306
 Báthory István 306
 Batori Dagmár 253
 Bayer József 257
 Beatrix királyné 219—21
 Belizár-monda 216 kk.
 Belényes, Gregorius Hungarus de 314—5
 Bell, John 80, 83—4
 Bellipotens 94
 Bem 116
 Beneficentia 27 k.
 Benignitas 7 k. 23, 27

- Beniczky Péter 328, 332, 336, 338.
342—3
Breck, Martinus 198—99, 206
Bergeron 78, 82
Bertoni 290
Berzeviczi Márton 205
Berzsenyi D. 241
Bessenyei Gy. 356
Beszterczei szójegyzék 113
Bethlen Gábor 351
Bêze, Theodore de 306—7
Biedermeier 251 kk.
Blackwell, I. A. 258
Blamont, Masson de 44, 48
Bleyer Jakab 117, 256, 279, 283
Bocatius János 385—6
Boccaccio 291
Bolgár-török feliratok 275—78
Bologna 285
Bolyai Farkas 246
Bonifác (VIII.) 186
Boucher de la Richarderie, G. 79
Brand A. 79, 83
Brigetio 408 k.
Brisits Fr. 248, 341
Buffon 56—77, 85
Bursa 192
Büncker I. R. 282
- Caecilius 35
Caesar, C. Julius 27—34, 90, 176
kk. 181, 270
Calvin Jean 315
Calzà G. 373
Canas Joh. 200
Carpin, Jean du Plan 78, 84
Cart 56
Cassius Dio 174
Cato 91
Catullus 229 kk. 402 kk.
Cellensis, Petrus 183
Celsius 58
Censor 374
Censorinus 375
Chappe d'Auteroche 44, 46, 84
Chateaubriand 69, 85
Chatzidakis, Georjios 274
Chouvalof gr. 46
Christophorus-legenda 238 kk.
Cicero 9, 23—35 pass. 94 k. 131—
33, 175—77, 181, 419
Claudius császár 29
— Appius Caecus 11 k. 88
Clemens Alexandrinus 406—8
Clementia 26
Clichtov 204
- Clivis, Jordanus de, 192, 196
Columella 35
Coppée Fr. 387
Corneille 146—49, 419
Cotta L. Aurelius 91, 93
— Aurunculeius 91
Coxe, W. 71—2, 81
Crassus, Licinius 13
Császár E. 257
Csengery J. 402
Cseremiszek 46, 54, 73—84 pass.
Csernovics Arzén 281
Csoma Sándor, Kőrösi 82, 119
Curtius Rufus 37 k.
Cyprianus 36
Cyzarz Herbert 142 k.
- Damiron 63
Dante 290—91
D'Argens márkí 61, 63—4, 83—5
Darou, Matheus 203
Descartes 53, 61—3, 85
Desonay, T. J. 287
Diocletianus 30—31
Diodoros 123
Dionysos-kultusz 178
Domitianus 30
Druguentius Joh. 309
Dryander 309 k.
Dudich András 305
Dumnorix 33
Duns Scotus 187
- Echard 85
Egyházatyák 36
Egyiptomi hatások Rómában
178—181
Ehrismann, G. 105
ἐλευθεριότης 23—4, 27
Empedokles 128
Encolpius 99—100
Ennius 9, 88, 90—98, 129
Epikureizmus 127
Epikuros 128—29
Epiphanes Eucharistos 179
Erdélyi szászok 285 k.
Érdy-kódex 104
Esterházy Károly 398—9
— Pál 351
Eszkimók 74
Esztergomi kéziratok 165—72
Eumolpos 99—100
Eutropius 38
Exemplum mirabile 105
Expresszionizmus 428—29
εὐεργεσία 27

- Fehér Géza 276—77
 Feller abbé 398
 Fénelon 399
 Ferdinánd (I.) 222
 Fest Sándor 257
 Finály H. 113
 Finnek 60—61, 76, 84
 Finnugor népek 42—88 pass.
 — nyelvhasználat 72
 Finnország a francia irodalomban
 42—88
 Firmicus Maternus 38
 Fischer I. E. 82
 Fortuna-motívum 327—30
 Főrangú lírikusok 320—53
 Francia humanisták 305—20
 — irodalom 387—97
 — kiejtés 295—97
 — kolostor könyvei Magyarorszá-
 gon 225—26
 — nyelv 150
 — romantika 417—8
 — stílus 419 k.
 — szótárirodalom 430—33
 — útleírások 42—84 pass.
 Friedländer 110
 Frigyes (II.) 61, 63
 , Fronto, Corn. 90

 Gálans líra 414 kk.
 Galeotto Marzio 385
 Gawan 106
 Gazotto Agoston 191
 Gellius 90, 92
 George-kör 109
 Georgi 80
 Georgillas Emmanuél 217
 Germanisztika 249 kk.
 Gerson 193
 Giglioli, G. Qu. 372—3
 Gilles de l'Aunay 61
 Giphani Hubertus 205 k.
 Gmelin, I. G. 46, 73, 79, 80, 84
 Goethe Faustja 117
 Gombocz Z. 259
 Gorgias 270
 Gosztonyi J. püspök 205, 305
 Gottsched 282
 Görög epigramma 421—23
 — kiejtés 92
 — mysteriumok 306—8
 — naptár 378—9
 — nyelv 271—4
 — nyelvjárások 272
 — nyelv szótára 274
 Görögök ósházája 271

 Gracchusok 13, 21—22
 Gralsage 106
 Grimm János 282
 Gryphius 226, 340
 Grönlandiak 74
 Guevara 378

 Habsburg állameszme 255
 Hadrianus 30
 Haláldémonok 106—7
 Hallmann, Joh. Christ. 334
 Hankiss J. 117
 Hannulik János 240 kk.
 Harmadik Birodalom 109
 Hartmann 421
 Hartmann von Aue 105
 Hazai latinság 114
 — német irod. 249—56
 — németiség néprajza 282—83
 Hazard, Paul 288—89
 Hedyphagetika 93
 Heinrich von Türlin 106
 Hellenisztikus hatások Rómában
 180
 Helytartótanács 116
 Herberstein 50, 79, 84 pass.
 Herder 119, 288
 — Franciaországban 287
 Herodotos 179, 262—67, 378
 Heroizmus a német irod.-ban 253
 Hertsy, Urbanus 200
 Hesiodos 128
 Hieronymus 129, 177
 Hildebrandt 110
 Hoegstroem 76
 Holland humanisták 205 k.
 Holtak országa 106
 Homeros 89, 90, 94, 267
 Horatius 89, 94, 129, 228 kk.
 Hormayr 255
 Horváth Gergely, Gradeci 386
 — János 105, 190, 356, 371
 Hubert, Conrad 314—15
 Huet püspök 52, 61, 85
 Humanista irodalomfelfogás 411 k.
 Humanisták magyar, francia, hol-
 land 305—20
 Humanizmus, harmadik 109
 Humboldt humanizmusa 109
 Hungaria, Alexander de 188—89
 — Christianus de 192—94, 196
 Hunyadi János 217 k.
 Hunyadiak 219 kk.
 Husz Richárd 295
 Huszti József 102
 Huyghens de Linschotten 80, 85

- Hviezdoslav 354—72
- Isbrants, Ides E. 46, 63—4, 78, 83—4
- Isis-kultusz 180
- Isokrates 131
- Isolde 107
- Jaeger W. 110, 421
- Jászai Mari 116
- Janus Pannonius 411 k.
- Jenkinson 78
- Johannes Benedictus 204
- Ungarie 200
- Hungarus 202
- Jorga Miklós 284
- József (II.) 282
- Jugria 49—50, 82
- Jurisch Miklós 223
- Kallimachos 422—24
- Kallisthenes 244
- Kalmükök 73
- Kapisztrán János 257
- Kármán József 118
- Károly (VII.) francia kir. 101
- Katalin (II.) cárnő 46
- Katona Lajos 107
- Kaunitz 281
- Kazinczy Ferenc 118
- Keglevich Miklós 324, 330, 335—36
- Kelemen (VI.) pápa 188
- Kerényi Károly 268
- Kereszténység védőbástyája 101—2
- Kertbeny Károly 256—57, 390
- Kéziratos énekeskönyvek 415
- Kísérleti fonetika 294
- Kisfaludy S. 245, 247
- Kisigmándi római köemlékek 410—11
- Klingstedt 61, 75—6
- Klopstock 282
- Koháry István gr. 321, 324—29, 332—33, 336, 339—40, 343—4
- Kollár A. 119
- Kolozsvári Imre 206
- Koraisz Adamandiosz 274
- Kornis Gy. 258
- Kotzebue 117
- Kozma Andor 246
- Königsbergi szójegyzék 113
- Körner 282
- Középkori latinság 113
- szójegyzékek 113
- szótárak 297—99
- Kundry 106
- La Bruyère 42
- Lagidák 178, 181
- La Harpe 56
- Lajos (II.) 222
- Lampadio, C. Octavius 90
- Lange L. 80, 83—4
- Langheim, Engelhard v. 105
- Lapp-finn nyelvrokonság 52
- Lappok 49—51, 61, 63—85 pass.
- Latin helyesírás 92
- kiejtés 92
- Largitio 3 kk., 25—26, 30
- László (V.) 101
- Leclerc 398 kk.
- Leem, M. Canut 71
- Leibniz 282, 325—26
- Leonetti, Pasquale 290
- Lepidus, M. Aemilius 178
- Liberalitas-eszme 1 kk.
- Limoges, Pierre de 183
- Linden, Walther 134 k.
- Linné 73
- Lipót (II.) 282
- Liszt Ferenc 284
- Livek 60, 84 pass.
- Livius, Titus 31, 36 pass. 377
- Lucanus 411
- Lucilius 89, 128
- Lucretius 89, 127—31 pass.
- Ludwig, Emil 293
- Lustrum 374—84
- Lyka Károly 258
- λύκος etimológiája 153
- Lysandros 244
- Macaulay 130
- Macra, Benedictus de 194—5
- Madách Gáspár 339
- Madarai felírások 275—78
- Maecenas 129
- Magistratus 2 kk.
- Magyar diákok Párizsban 182—207
- humanisták 305—20
- Magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok 354—72
- Magyarországi Jakab 201
- latinság 113
- Mihály 205
- német dalok 284
- német mondák 285
- németek 278—87, 415—16
- német néprajz 282
- Salamon 186
- Mainzi, Amadeo 373
- Mallet, P. H. 42—85 pass.
- Mályusz Elemér 118, 281

- Mapes, Gualterus 186
 Mária Terézia 118
 Mária-tisztelet 335
 Marót Károly 268, 270
 Marsili, P. 190
 Martialis 37, 179, 421—23
 Martinovics Ignác 118
 Masson de Blamont 84
 Mátray Gábor 116
 Mátyás király 257, 385
 Maupertuis 43—60 pass. 85
 Mayerberg A. 79, 84
 Melanchton 309
 Melius Juhász Péter 307
 Meltzl Hugó, Lomnitz 254
 Miechov Matthias de 82
 Misericordia 26
 Misztériumvallások 306—8
 Misztika a kódexeinkben 248
 Modern nyelvoktatás 260 k.
 Mohamed (II.) 221
 Mommsen 172 kk. pass. 180
 Monarchikus eszme 16, 29
 Monterubiano, Franciscus de 188
 Montesquieu 55, 61, 64, 77
 Moór Elemér 280
 Moravcsik Gyula 216, 275
 Mordvinok 45, 54 pass.
 Morris, William 258
 Morus Tamás 297
 Munkácsi Bernát 78
 Munkácsy János 246
 Murád szultán 221
 Muretus, Marc. Ant. 205. kk.
 Mussolini 293, 372—3
 Müller, I. B. 73, 78—79, 83
 Nacionalizmus 109
 Nádasdi Bálint 201
 Naevius 90, 96
 Nagy Lajos 188—190, 205
 Nagy Sándor 37, 181, 243
 Naumann, Hans 107
 Neckam Alexander 202
 Négyesy László 246, 413
 Nekyia 267
 Német bájoló imádságok 282
 — barokk 142—44
 — irod., hazai 256 k.
 — irodalomszemlélet 135 kk.
 — kiejtés 108—9, 120—21
 — költészet 428—30
 — néprajz, hazai 282—83
 — romantika 252
 — települések 280—87
 — udvari költészet 254
 Németh Gyula 276
 Németség, hazai 278—87
 Nemzeti Színház 115—118
 Nemzetiszocialista irodalomszemlélet 134
 Nepos, Corn. 31
 Nicolaus de Hungaria 187
 Nicolaus de Verduno 188
 Nicolaus de Ynterane 188
 Nietzsche 109, 421
 Niger, Petrus de 205
 Nobilior, M. Fulvius 93
 Nobilior, Qu. 93
 Nőemancipáció 254
 Nyelvtan társas-lélektani alapon 248
 Octavianus 173
 Oláh Miklós 247, 305
 Olákkodik etimológiája 266 kk.
 Olasz nyelv 150
 Olaus Magnus 57, 65
 Olearius A. 79, 84—85
 Opitz Márton 351
 Orczy Bódog 116
 Ornamenta 172 kk.
 Oroszok 46— pass.
 Orpheus 62, 268
 Ország-h Pál 357—72
 Osztyjakok 45, 54, 60, 64—65, 73, 80, 83—4
 Ovidius 95, 128, 423—4
 Öhrliung 81
 Összehasonlító irodalomtört. 119, 289, 291
 Pacuvius 128
 Παῖδεία 132
 Paideia-eszmény 109—110
 Paksi Mihály 307
 Palacký Magyarországon 119
 Palaiologosok 218
 Paluzzi, C. Galassi 372—3
 Panaitios 22—3, 27, 32, 122, 123
 Pannónia ókori földrajza 111—12
 Pannóniai domborművek 411
 Pannóniai útvonalak 111
 Pannonius, Gregorius Coelius 315
 Παρασπόνδυλος Ζωτικός 217, 219
 Párizsi egyetem a középkorban 182—207
 Parmenides 128
 Parzival 104—106
 Passiójátékok 253 k.
 Paulay Ede 116

- Paulus de Slavonia seu de Hungaria 198—99
 Pázmány Miklós gr. 339
 Payne, Péter 257
 Pécs német telepesei 281
 Pécsi György 206
 Perikles 110
 Peripatetikusok 22
 Petőfi-fordítások 257
 Petőfi hatása a szlovák költészetre 356—70
 — francia utánzója 357—401
 Petrarca 190, 205
 Petronius 99, 101
 Petrőczy Kata Szidónia 324, 326, 330—31, 333, 335, 338, 340, 344
 Petz Gedeon 256, 279
 Platon 22—23, 110, 128, 132
 Plautus 8
 Plinius 13, 31, 173
 Pipó temesi gróf 194
 Poeta doctus 96
 Πολιτικός ἀνὴρ 110
 Polybios 7, 22, 122—23
 Pompeius 176
 Pope 326
 Poseidonios 122—23, 125—26, 132—33
 Pöhlmann R. 4 k.
 Pray 82
 Prévost abbé 61—63
 Probus 89
 Propertius 211 kk.
 Ptolemaios Auletes 181
 — geogr. 111
 — Philopator 178
 Ptolemaiosok 16
 Pún háborúk 12
 Pyrker János 255
 Pythagoras 268
- Quinet Edgar 287
 Quintilianus 270
- Rabelais 195
 Rabirius, C. Postumus 181
 Ráday Gedeon 116
 Radnótfáy Sámuel 116
 Radvánszky János 328
 Rákóczi Erzsébet gr. 330
 Ramus Petrus 307
 Ráskay Gáspár 292
 Raymondus Lullus 206
 Raynal abbé 68
 Rédey Tivadar 115
- Regnard 43, 55, 56, 57, 60, 61, 74, 85
 Renaissance 109, 191, 254
 Richard Jacques 387
 Rimay János 41—2, 321, 327—28, 332, 336, 338
 Roger de Edynburgh 199
 Római címek 172 kk.
 — köemlékek 410—11
 — társadalom 7 kk.
 — uralom Pannóniában 111
 Román irodalomtört. 437 k.
 — nyelvek 150—51
 Ros, Jan S. J. 269
 Rossini 116
 Rosthy Albert 116
 Rostowzew 4 k.
 Rousseau 55, 85, 417
 Rózsakeresztesek 62, 118
 Rubens 320—50 pass.
 Rubruquis Guill. 78, 81, 84
 Runák Lappföldön 59
- Saint-Pierre, Bernardin de 60—61, 69, 85
 Sajnovics János 72, 81
 Salamon de Hungaria 186
 Sale, Antoine de la, 287
 Sallustius 28, 35
 Sallustius-irodalom 121—125
 Salvioli I. 4
 Sambucus 305, 307, 308—9
 San Sepulcro 190
 Sanctis, Gaetano de 4
 Sándor (III.) pápa 51
 Sapientipotens 94
 Sarbiewski 342 k., 347
 Satyricon 100
 Saxo Grammaticus 54
 Scheffer 55—57, 67, 74, 79
 Schlägli szójegyzék 113
 Schlegel 256, 282
 Schmidt Henrik 278—80
 Schwartz Elemér 108, 120, 256, 416
 Schünemann Konrád 282
 Scipio Aemilianus 7, 16—17, 22, 25
 Seneca 31, 35, 36, 37
 Severus császár 31
 Shakespeare-irodalom 291 k.
 — kultusz 117
 Signitenens 94
 Silva etimológiája 161—64
 Sirmio, Benedictus de 200
 Skolasztika 147—48
 Solymossy Sándor 64

- Soproni családnevek 415—6
 — szójegyzék 113
 Sosigenes 181
 Spanyol jezsuiták 347 k.
 Staël, Mme de 288
 Stanislaus de Polonia 196
 Stansich Horváth Gergely 309
 Stephanus de Insula de Ungaria
 188—190
 Stoa 22—23
 Stoikus történetiszemlélet 123
 Stoikusok 7
 Strahlenberg János Fülöp 42, 79—
 80, 83—84
 Sturm, Joh. 307—9
 Suarez 348
 Suetonius 31, 35, 89, 90, 91, 129,
 177
 Sulla 27
 Sykouris, Jean 420

 Szabadkőművesség 118
 Szamojédek 64, 65, 73—75, 77
 Szegedi Gergely 201, 206
 Szegedi István 307
 Szekfü Gyula 280
 Szent Mihály lova 107
 Szép Fülöp 186
 Szerb Antal 341
 Szerb település 281
 Szigligeti E. 116
 Színészettörténet 117
 Szlovák irodalom 354—72

 Tabula Peutingeriana 111
 Tacitus 31, 35, 36, 101, 179
 Tamás Lajos 284
 Tannhäusersage 106 k.
 Tarquinius Priscus 11
 Tatárok 47, 51, 53, 73
 Taurinus 411 k.
 Telegdi Miklós 306—7
 Terentius 19, 24, 35, 36
 Terra sigillaták 408—10
 Tertullianus 31, 35
 TevraZw etimológiája 154—57

 Teuxw etimológiája 155—57
 Thienemann Tivadar 250
 Thomas de Janow 197
 Thomas de Ungaria 194—96
 Thukydides stílusa 269 k.
 Torda Zsigmond 309 kk.
 Tornaëus 56
 Tronchon, Henri 287
 Turpilius 35—36

 Ujgörög nyelv 424—26
 Ujgurok 82
 Ulászló (II.) 222, 257
 Urbán (V.) pápa 190
 Utleírások a francia irodalomban
 43 kk.

 Valerius Maximus 31, 35, 36
 Valk, van der 267 k.
 Várdai István 101—104
 Vargunteius 89, 90
 Várnai csata 216
 Varro 90—92, 375
 Velleius Paterculus 31, 35—36
 Verebel, Petrus de 190
 Vergilius 89, 128, 237—38
 Vértessy Jenő 414
 Vogulok 73—83 pass.
 Voltaire, 52, 54—57, 61, 64—65,
 67—9, 76, 83, 85, 86, 417
 Votjások 47, 79, 84

 Wilamowitz 421
 Wolfram v. Eschenbach 105

 Xenophon 24

 Yolland A. 258

 Zalán futása 248
 Zichy Péter 334, 336
 Zlinszky A. 259
 Zrínyi Miklós 339
 Zűrjének 54, 79, 80

 Zsigmond császár 194, 221

Á LIBERALITAS-ESZME TÖRTÉNETE.¹

A rómaiak tudatában mindig éles, szinte át sem léphető mesgye jelentette azt a határvonalat, amely a rómaid — akár az egyes embert, akár az egész nemzetet — szellemi alkat tekintetében minden más néptől elválasztotta.² A szellemi alkatnak ezt a sajátos rómaiságát a *virtus Romana*, *virtus populi Romani* fogalmával fejezték ki;³ ez jelentette — néha egyenként, máskor pedig összességükben — a római léleknek mindazt a jótulajdonosságát, mindazokat az erényeit,⁴ amelyek kifelé a birodalom megszerzését, gyarapítását és fenntartását elősegítették, befelé pedig biztosították a társadalmi békét, és lehetővé tették az egész nép fejlődését.⁵

A sok különböző *virtus* közül Cicero és Caesar kora óta egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, az elméletben és a gyakorlatban mindjobban előtérbe nyomul a *liberalitas*,⁶ amely a császárkorban egyikévé válik a legsűrűbben emlegetett, tehát legfontosabb fejedelmi erényeknek.⁷ De sok mindennek kellett történnie ahhoz, hogy a liberalitas eszméje eljusson odáig. Ennek a „sok minden”-nek a vizsgálata, vagyis annak a kutatása, hogy miképen alakult ki a liberalitas eszméje, a római történeti kutatásnak egyik legérdekesebb feladata. Érdekes, mert erősen problematikus; alkalmat nyújt elmemozdító feltevésekre, de szolgál egy-két biztosabbnak látszó megoldással is.

A liberalitas-kérdés jelenlegi állásának ismertetése néhány szóban elintézhető. Ennek az az oka, hogy ez a probléma a római történeti kutatás számára mindeztideig úgyszólván *terra incognita* volt. Foglalkoztak ugyan egyes kutatók a liberalitas-

¹ A liberalitas fogalma tulajdonképpen lefordíthatatlan. Leginkább még a magyar „bökezűség” közelíti meg, ezért előzetes megállapodás alapján bökezűségnek fordíthatjuk.

² V. ö. Verg. Aen. VI. 847—853.

³ Liv. Praef. 9; I. 59; IX. 17—19; XXII. 14; XXVI. 41.

⁴ Cic. Catil. II. 11, 25; Rep. I. 2.

⁵ Liv. Praef. 9. A *virtus* fogalmának történetére: K. Meister: Die Tugenden der Römer. Heidelberger Universitätsreden 11. 1930.

⁶ Pl. Cic. Marcell. 19.

⁷ Pl. Nepos Alcib. III. 4; Cimon II. 1. Curt. Ruf. X. 5, 26. Val. Max. IV. 8. Tac. Ann. III. 8, 4—6. Plin. Paneg. 27. Eutrop. VII. 19, 2. Auson. ad Gratian. VIII. 17. Eumen pro inst. schol. III. 2; 4. Dessau 5076, 5473, 5533.

kérdés egyik-másik részproblémájával,⁸ de a kérdést más kutatószempontnak vetették alá, elsősorban a gazdasági élettel való vonatkozását vizsgálták. A liberalitas-szal önmagáért, tudtommal, eddig csak egyetlenegy kutató foglalkozott: Helmut Berve, a PWRE-ban írt cikkében.⁹

Berve cikkében megvilágítást nyernek a liberalitas problémájának mind eszme-, mind gazdaságtörténeti, mind pedig kormányzattörténeti vonatkozásai. Amit azonban a szerző a köztársaságkorabeli liberalitusról elmond, az egyrészt aránytalanul kevés, másrészt értékben is mélyen alatta marad annak, amit a császárság korára vonatkozólag megállapít. Ezt a körülményt majdnem magátólértetődőnek fogadhatjuk el, ha meggondoljuk, hogy a császárokkorabeli liberalitasra vonatkozólag kiterjedtebb forrásanyag és néhány, főleg gazdaságtörténeti nézőpontú részletmunka állott rendelkezésére,¹⁰ míg a köztársaságkori részben a Thesaurus Linguae Latinae anyaggyűjteményére kellett szorítkoznia;¹¹ ennek az lett a következménye, hogy itt a szerző a készen kapott anyagon nem ment túl, hanem megelégedett annak rövidrefogott közlésével.

Eszerint a liberalitasnak kettős jelentése van: elsősorban a szabad emberhez méltó, nagyvonalú, nemes gondolkozásmódot értették rajta, azután pedig magát az embertársakon való önzetlen segítsé is, amely éppen a liberalis emberre jellemző gondolkozásmódban gyökerezik. Ennek a segítségnek a leggyakoribb megnyilvánulási formája az ajándékozás, a bőkezűség. A liberalitas szónak kezdettől fogva magasabb, erkölcsi vonatkozása és egyéni meghatározottsága van, éppen ezért csak személyes, magánjellegű cselekedetekre alkalmazható névként, magistratusnak hivatali, tehát személytelen, azaz személyi érdekektől mentes bőkezűségi tettére nem. A magistratus bőkezűségét már csak azért sem lehet a liberalitas fogalma alá vonni, mert annak az igazi liberalitas önzetlenségével szemben haszon, az állam haszna a célja. Ha mégis hallunk államhivatalnok liberalitasáról, annak

⁸ J. Marquardt: Staatsverw.² III. 487. skk. R. Pöhlmann: Geschichte des antiken Kommunismus und Socialismus. München 1901². II. 470 skk. Rostowzew RE „Frumentum“ 172. J. Salvioli-Kautsky: Der Kapitalismus im Altertum. Stuttgart 1912. 188, 210—211. O. Neurath: Antike Wirtschaftsgeschichte. Leipzig 1918. 63. L. Bloch: Soziale Kämpfe im alten Rom. Leipzig 1920. 67. I. L. Homo: L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain. Paris 1925. 281. Ensulin RE „Largitio“ 835—36. M. Rostowzew-Wickert: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. Leipzig 1929. I. 51, 68—69, 125—26. G. de Sanctis: Storia dei Romani. Torino 1907—1923. III. 2, 627. IV. 491—95. Habel RE „Ludi publici“ (Supplementb. V.) 608. skk. R. Heinze: Von den Ursachen der Grösse Roms. Leipzig-Berlin 1930. 19. T. Frank: An economic survey of ancient Rome. Baltimore 1933. 325—26, 339.

⁹ H. Berve RE „Liberalitas“ 82—93.

¹⁰ L. u. o. a felhasznált irodalmat és forráskiadványokat.

¹¹ L. az erre vonatkozó megjegyzést u. a. 82.

a minősítésében nem a magistratust, hanem a hivatalviselő személyt, az embert kell tekintenünk. Ennél a pontnál Berve figyelmét nem kerülik el bizonyos nehézségek; megállapítja ugyanis, hogy alig lehetséges ez a megkülönböztetés ott, ahol a magán- és a hivatali tevékenység nem választható szét maradéktalanul; a magistratusi ajándékozások éppen ilyenek. Ezek eredetileg személyi tettek, a hatósági minőséggel semmi kapcsolatban nincsenek; de hamarosan összeolvadnak a hivatali tevékenységből fakadó bőkezűséggel, amelyet a rómaiak külön névvel largitiónak neveztek. Largitio és liberalitas elvileg tehát szemben állnak egymással.¹²

Mivel a largitio a köztársaság utolsó századában a vele történt visszaélések miatt megbélyegző értelmet nyert, ennek az lett a következménye, hogy egyrészt largitio és liberalitas között még élesebbé vált az etikai ellentét, másrészt pedig igyekeztek a largitio elnevezést a liberalitasszal helyettesíteni. Így meg azután a liberalitas névvel éltek vissza. De az ennek ellenére is megőrizte a maga egyéni-erkölcsi jellegét, úgyhogy Caesar, aki mind az erkölcsi megokolásokra, mind az egyéni jellegre mindenben és mindig sokat adott, a liberalitást választhatta a polgárháború kitörésekor egyik legfőbb politikai jelszavának.¹³ Ez a jelszó a győzelme után is érvényben maradt és sokban enyhítette a caesari kormányzat egyeduralmi jellegét. A Caesarral való kapcsolatnak a liberalitasnak egy új jelentése lett az eredménye, és ez: uralkodói kegy.¹⁴ A liberalitas, mint politikai jelszó, Caesar halála után az egyeduralmi államformával együtt jóidőre eltűnik, hogy a Kr. u. II. század folyamán újra felbukkanjék, és végleg megmaradjon a császárok házi jelszógyűjteményében.¹⁵

Berve a liberalitas mibenlétére és köztársaságkori szerepére vonatkozó megállapításait elsősorban Ciceróból vonta el. Mint-hogy azonban Cicero kijelentéseiben a római szellem hamisítatlan megnyilatkozását látta, és azoknak általános, minden időre szóló érvényt tulajdonított, továbbá, mivel a különböző adatokat sem tette fejlődéstörténeti kritika tárgyává, hanem megelégedett a római írók nézeteinek sűrített, de lényegében változatlan visszaadásával, ezért csak behatóbb vizsgálat tudja eldönteni, hogy a liberalitas-kérdés egészére és részleteire nézve milyen álláspontot foglaljunk el.

Mivel a liberalitasnak eszme-, gazdaság-, társadalom- és kormányzattörténeti vonatkozásai vannak, majd minden római történeti tárgyú munkában találhatunk rávonatkozólag hosszabb-rövidebb megjegyzést,¹⁶ amelyek azonban a részletkutatás

¹² U. a. 82.

¹³ U. a. 83.

¹⁴ U. a. 84.

¹⁵ U. o.

¹⁶ L. a 8. jegyz. alatt felsorolt irodalmat.

hiányosságai miatt általában nem mások, mint néhány adatnak és egymásnak az ismétlései. Éppen ezért Bervén kívül itt elégnék tartom néhány kiválóbb kutató említését, elsősorban azokat, akiknek a megjegyzései problémaindító erővel bírnak.

Pöhlmann annak a kérdésnek a megoldására tesz kísérletet, hogy mikor és miért honosodott meg, illetve kezdődött el Rómában a liberalitas, pontosabban: annak magistratusi formája.¹⁷ Arra az eredményre jut, hogy a tisztségviselők liberalitását a pún háborúk következményeként kell elkönyvelnünk. A háborúk következtében ugyanis a kisbirtokos római polgárok tömegestül jutottak koldusbotra, minek következtében elvesztett vagyonkájukért azzal kárpótolták magukat, hogy szavazati joguk ellenében különféle kedvezményeket és ajándékokat, elsősorban ingyen gabonát vagy fényes játékok rendezését csikarták ki azoktól a szerencsés gazdagoktól, akik hivatalra pályáztak vagy éppen már magistratusok voltak. A kezdeményezés ezek szerint a népé volt.¹⁸ A népek ez az erőszakos, követelőző fellépése a dolog természeténél fogva egyeseknek, a pénzzel rendelkező és feltörekvő úrgazdagoknak könnyebbé tette, de a szegény régi nemeseknek még inkább megnehezítette a hivatalrajutást. Ezzel a társadalmi segítsének egy bizonyos formája alakult ki, amely azonban kierőszakoltsága miatt csak alkalmasszerű maradt. A római arisztokrácia önzése volt az oka annak, hogy állandóvá és rendszeressé nem válhatott.¹⁹

Hasonló nézetet vall a kiváló olasz gazdaságtörténész, Salvioli is, azzal a különbséggel, hogy ő a keleti háborúktól keltezi a liberalitást;²⁰ erre a felfogásra hajlamos Gaetano de Sanctis is.²¹ Pöhlmannal ellentétben Salvioli az érem másik oldalát is tekintetbe veszi. A keleti háborúk mérhetetlen vagyont juttattak ugyan a győztes hadvezérek kezébe, ezek azonban a népnek tett nagy ajándékozások és játékok rendezése révén könnyen és hamarosan megszabadulhattak könnyű szerzeményüktől, mivel a liberalitásnak nemcsak egyszeri, de sürűbb gyakorlása alól sem vonhatták ki magukat. A közvélemény megkövetelte a nagy ajándékozásokat, a bőkezűségi tényeket; csak ezek segítségével válhatott valaki a nép kedvencévé, és tarthatta meg tekintélyét, népszerűségét.²²

Rostowzew összehasonlítást tesz a hellénisztikus és a római gabonaosztás között.²³ Megállapítja, hogy a bőkezűségek különféle fajai közül ez volt egyik legfontosabb és egyúttal a leg-

¹⁷ R. Pöhlmann: *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*. München 1901.² II. 470. skk.

¹⁸ U. o.

¹⁹ U. o.

²⁰ J. Salvioli—Kautsky: *Der Kapitalismus im Altertum*. Stuttgart 1912. 188.

²¹ G. de Sanctis: *Storia dei Romani*. Torino 1907—1923. IV. 491. skk.

²² Salvioli id. mű 210.

²³ Rostowzew RE „Frumentum“ 172.

szervezettebb is. Itt általában kétféle módja lehetett a liberalitásnak: vagy maga az állam gondoskodott olcsó gabonáról, vagy egyes magánemberek; mind a két eljárást azonban az állam, a város szabályozta. Az államilag szabályozott gabonaellátás a görög világban a hellénisztikus korban nyert állandó szervezetet, és ez a szervezet akkor is megmaradt, amikor a hellénisztikus világ római befolyás, illetve uralom alá került. A görög városokban inkább a gazdag polgárok bőkezűségét vette igénybe az állam, míg Rómában a kiterjedt állami birtokok szállították a szükséges gabonát. De nem volt szokatlan a hellénisztikus világban az sem, hogy egyes városok náluk gazdagabb városok vagy éppen a hellénisztikus királyok nagylelkűségéhez fordultak.²⁴ Szerinte a Kr. e. III. század óta Athén, Rhodos vagy Róma gabonaellátásának a szervezetében semmi különbség nincs.²⁵ A császárkori liberalitásról megállapítja, hogy az a császárok hatalmának egyik legfőbb támasza volt, amely különféle fajtáiban, bármilyen címen és bármilyen pénztárból is adták, mindig csak egy és ugyanazt a célt szolgálta: az uralom megszilárdítását és fenntartását.²⁶

Ezekután rátérhetünk tulajdonképeni feladatunkra: a liberalitásnak, az eszmének és gyakorlatnak történeti vizsgálatára. Ebben a munkánkban nagyjában a következő kérdéscsoportokat foglalt szempontok lesznek irányadók:

1. Változhatatlan-e lényegében, vagy pedig módosulhat valamely nép lelki alkata?
2. Egységes-e a népi lélek, ugyanolyan-e minden társadalmi rétegben, vagy vannak mennyiségi és minőségi különbségek?
3. Mit kell értenünk tulajdonképen a római liberalitáson? Liberalis-e egyáltalán a római, ha igen, milyen értelemben?
4. Hogyan alakult ki a liberalitas-eszme? Kialakulásában milyen korszakok különböztethetők meg?
5. Belső fejlődés eredménye-e a liberalitas, vagy érvényesülnek benne idegen hatások is? Ha igen, mikor és miért?
6. Milyen következményekkel járt a társadalomra nézve a liberalitas gyakorlása?
7. A liberalitásnak, mint eszmének és gyakorlatnak, végleges kialakulása után mi lett a további sorsa?

*

Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy valamely nép lelki alkata lényegében változhatatlan-e vagy pedig módosulhat, a lélektan problémakörébe tartozik.²⁷ Éppen ezért itt csupán annak a megállapítására kell szorítkoznom, hogy fel kell tételez-

²⁴ U. o.

²⁵ U. o.

²⁶ M. Rostowzew—Wickert: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. Leipzig 1929. I. 68—69.

²⁷ V. ö. Spranger: Lebensformen.⁶ Halle (Saale) 1927. 390—409.

nünk minden népnek a lelki alkatában két réteget: egy alap- és egy felső réteget.²⁸ Az alapréteg valami szilárdabb dolog, és, bár a néplélek állandóan változik, fejlődik, mivel azonban ez az átalakulás rendkívül lassú, szinte észrevehetetlen, az alapréteg hosszú időn keresztül változatlanul tekinthető. Ebben a rétegben a közös emberi jellemvonások úgy vannak elrendeződve, hogy jogosan beszélhetünk az egyes népek sajátos lelki alkatáról. Évezredek ilyenfajta megállapításai ennek az alaprétegnek a létezése nélkül teljesen jogosulatlan általánosítások lennének.

A felső réteg még meg nem szilárdult, ki nem alakult lelki-erők halmazának tekinthető, éppen ezért sokkal rugalmasabb az alaprétegnél, könnyebben alakítható; a benne képviselt bizonytalan jellemvonások alkalomadtán határozottabb alakot ölthetnek, külső beavatkozásra megindulhat a kialakulásuk, vagy ha ez már folyamatban van, siettethető.

A néplélek a különböző társadalmi osztályokban más és más; ennek magyarázata éppen a népléleknek két rétegre való tagozásában rejlik. Az alapréteg ugyanis a társadalom minden osztályában nagyjábanvéve ugyanaz, de a felső réteg nem egyforma. Ez állandóan alakul, változik, egyes alkatrészei megszilárdulnak, esetleg átmennek az alaprétegbe, megindítva ezáltal egy folyamatot, amelynek sok idő múltán az lesz az eredménye, hogy maga az alapréteg is módosul; ez azonban az egész népre nézve hasonlíthatatlanul lassabban megy végbe, mint az egyes társadalmi osztályokban a felső réteg átalakulása. Ebben a rétegben az egyes összetevők kialakulása és megszilárdulása viszont mindig gyorsabb a magasabb társadalmi osztályoknál, mert ezek előnyösebb helyzetben vannak, mozgékonyabbak és külső — más népektől jövő — hatások iránt fogékonyabbak. A magasabb és alacsonyabb társadalmi osztályok lelki alkata között a szilárdsági, vagyis minőségi eltérések mellett felléphetnek mennyiségi különbségek is, amennyiben bizonyos jellemző vonások vagy csak az egyikben, vagy csak a másikban vannak meg.

Mivel idők folyamán a lélek alaprétege is módosulhat, alapvonásaiban sem azonosíthatjuk teljesen egymással valamely népnek időben egymástól távol élő két nemzedékét. Ezen az alapon egészen más a pún háborúk előtt élő római, mint például a keleti háborúk utáni nemzedék.²⁹

Ez a rövid fejtegetés, habár tárgya szerint kitűzött feladunktól elütőnek is látszik, mégsem egészen felesleges, sőt ellenkezőleg, a liberalitás vizsgálatánál fontos szerepet tölt be, mivel

²⁸ Ez a felosztás nem jelenti az emberi léleknek gépezetként való felfogását, csupán a népi lélek bizonyos törvényszerűségére akar rámutatni; de egyúttal a kutatás megkönnyítésére is szolgál.

²⁹ V. ö. R. Heinze: Von den Ursachen der Grösse Roms. Leipzig—Berlin 1930. 7.

a kérdés megvilágítását a benne kifejezett fogalmak tisztázásával elősegíti.

*

Feladatunk: a liberalitas-eszme kialakulásának vizsgálata. Minden kutatómunkának azonban első alapfeltétele, hogy ismerjük azt, amit keresünk, tehát jelen esetben tudnunk kell, mi az, aminek a kialakulását nyomon akarjuk követni. Valami módon meg kell határoznunk, mi is az a liberalitas.

A római történeti kutatásban ismeretes a visszakövetkeztetésnek, a visszafelé való vizsgálódásnak egy sajátos módja, amely a köztársaságkori történet nagyon sok problémájánál az egyedül célravezető: kiindulunk a fejlettség magasabb fokán álló, egészében és részleteiben jólismert intézményből, és visszafelé haladva kutatjuk, hogy mit találunk meg belőle a korábbi időkben, és ami korábban megvolt, hogyan magyarázható, milyen kapcsolatba hozható a későbbivel.³⁰ Ilyen módon sokszor még helytelen kiindulás is helytálló eredményre vezethet, ha kellő kritikai eljárást alkalmaztunk. Némi módosítással itt is erre a módszerre támaszkodunk, amennyiben egy császárkori meghatározásból indulunk ki. Ez a meghatározás Festus neve alatt maradt ránk.

Festus így határozza meg a liberalitást: „*Liberales dicuntur non solum benigni, sed etiam ingenuae formae homines.*”³¹ A „liberalis” tehát más szóval „benignus”. Amde a benignitást egy sztoikus szöveg így magyarázza: „...benignitas est virtus sponte ad bene faciendum exposita”.³² Ennélfogva a liberalitas mindig valamilyen jótéteményben nyilvánul meg, és ha valóban azonos a benignitással — egyelőre azonosnak vehetjük, a későbbi vizsgálatok folyamán úgyis ki fog derülni, hogy ez a feltevésünk megállja-e a helyét —, akkor jellemző rá az önkéntesség is.

Feltehető ezekután a kérdés: római jellemvonás-e az így értelmezett liberalitas, liberalis-e egyáltalán a római?

Polybiosnál egyhelyütt azt a kijelentést találjuk, hogy a római a magából másnak önként semmit sem ad.³³ Ezt a megállapítást az író Scipio Aemilianusnak egy nagylelkű ajándékozásával kapcsolatban teszi. Scipiónak ebben a bőkezűségi tényben megnyilvánuló magatartása teljesen megfelelt ugyan a fentebb meghatározott liberalitasnak, mégis szokatlan jelenség volt Rómában. Feltűnést is keltett. Polybiosnak, aki művelt görög ember létére szeretett mindent megfigyelni és összehasonlításokat tenni, nem kerülte el a figyelmét ez a dolog; magyarázatot keresett rá, és azt meg is találta a római természet fukarságában.

³⁰ V. ö. Heinze id. mű 9.

³¹ Festus (Lindsay) pag. 108.

³² Stoicorum veterum fragmenta (Arnim) III. fr. 291.

³³ Polyb. XXXI. 26, 9.

Ezzel a rómaiakról egy mondatban olyan képet festett, amelynél tömörebben és igazabban alig jellemezte őket valaki.

Ennek a jellemzésnek az elfogadásában azonban nem nélkülözhetjük az óvatosságot. Feltehető ugyanis, hogy Polybios tudósítása nem fedi teljesen a valóságot, hogy ő ezzel a kijelentésével csak pártfogóját akarja még kedvezőbb színben feltüntetni, csak azt akarja elérni, hogy a római természettel való szembeállítás révén még nagyobbnak tűnjék Scipio erkölcsi nagysága.

Polybios tudósítása minden bizonyító erejét elveszti, ha ez a feltevés megállja a helyét. Ami viszont nem látszik valószínűnek. Hiszen Polybios általában szavahihető írónak bizonyult.³⁴ Már magában ez a körülmény is mellette szól. Elfogadhatjuk tehát azt az állítását, hogy Scipio bőkezűsége feltűnést keltett Rómában. Miért kellett volna ennek a megmagyarázására hamisításhoz fordulnia? Nem lehetett volna megokolni az általános csodálkozást az ajándék nagyságával? Nyilvánvaló tehát, hogy semmi oka sem volt Polybiosnak a valóság meghamisítására, ennél fogva tudósításához kétség sem férhet. Már csak azért sem, mert teljességgel lehetetlen, hogy feltűnést keltett volna Rómában ez az eset, ha a rómaiak maguk is gyakorolták volna a bőkezűségnek ezt a fajtáját. Mi következik ebből? Semmi más, mint az, hogy a liberalitas, amelyet fentebb önkéntes bőkezűségnek értelmeztünk, Scipio Aemilianus korában Rómában ismeretlen fogalom volt. Ha pedig akkor idegen volt a római lélek számára, korábban is annak kellett lennie, mert, jóllehet a néplélek alaprtege is megváltozik idővel, az mégsem valószínű, hogy a korábban ismeretes és gyakorolt liberalitas a Kr. e. II. század derekára nyomtalanul kiveszett volna mindenkiből.

Ennek a feltevésnek a helyességét egy plautusi mondás is igazolni látszik. A Truculentusban a prologusmondó így szól a közönséghez:

„Quid si de vostro quippiam orem? Abnuont.

Eu hercle! in vobis resident mores pristini,

Ad denegandum ut celeri lingua utamini.”³⁵

Itt szinte Polybios szavaival van kifejezve a római fukarság. Ez a hasonlóság esetleg annak a feltevésére indíthatna bennünket, hogy Polybios kijelentése és Plautus mondása között rokonsági viszony áll fenn, és pedig olymódon, hogy Polybios Plautustól vette volna át az előbb tárgyalt kijelentését, nem pedig a való élet ismeretéből merítette. Ez a feltevés azonban, ha tekintetbe

³⁴ Th. Mommsen: Römische Geschichte⁸ II. 453. A. Rosenberg: Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte. Berlin 1921. 192. The Cambridge Ancient History VIII. Cambridge 1930. 24.

³⁵ Plaut. Truc. 6—8

vesszük, hogy Polybios hosszú éveket töltött Rómában,³⁶ teljesen valószínűtlen. Viszont azt, hogy az a szokás, amelyre Plautus céloz, valóban megvolt, majdnem kétségtelenné teszi Plautusnak az a tulajdonsága, hogy tréfái alapjául legtöbbször a római élet adottságait vette.³⁷

Még közelebb visz bennünket a kérdés megoldásához Ennius, de a megfejtéséhez csak Cicero segítségével jutunk el. Plautus mondása csak arról világosított fel bennünket, hogy a szűkmarkúság régi római jellemvonás, Enniustól viszont megtudjuk, hogy hol vannak a határai, meddig terjed. Így szól az idevonatkozó töredék:

„Homo, qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendit, facit.
Nihilominus ipsi lucet, cum illi accenderit.”³⁸

Ezt a helyet Cicero magyarázza meg,³⁹ s az idefűzött magyarázata visz el bennünket annak a kérdésnek a megoldásához, hogy liberalis-e a római, és ha igen, mennyiben. Megjegyzi ugyanis, hogy az, amit ezekben a sorokban Ennius kifejt, nem más, mint a „vulgaris liberalitas”; ez az elnevezés pedig azt jelenti, hogy nagy általánosságban minden ember bőkezű, de csak olyan dolgokban, amelyekben anyagi kárt nem szenvedhet. Így gondolkoztak és eszerint cselekedtek a régi rómaiak is.⁴⁰

Eddigi vizsgálatainkból tehát három dolog derült ki. Először az, hogy a római, mondhatni minden idők rómaija, természeténél, rómaiságánál fogva liberalis. Másodszer az, hogy liberalitason az embertársaknak bármilyen módon való megsegítését kell értenünk, akár anyagi segítségről van szó, akár pusztá jóindulatról, akár önként történt, akár pedig felkérésre. Harmadsorban pedig — és ez az előbbi megállapításból következik — azt kell mondanunk, hogy a liberalitas nem mindenben azonosítható a benignitasszal, eszerint tehát a kiindulásul vett feltevésünket módosítanunk kell.

Természeténél fogva liberalis volt ugyan a római, de ez a liberalitas nem volt anyagi természetű, nem ajándékozásokban nyilvánult meg, hanem csak pusztá jóindulat, egyszerű segítség volt. Ez a liberalitas ősi római tulajdonság, olyan, amilyenek a római lélek alaprétegébe tartoznak. Csak a társadalmi osztályoknak vagyoni alapon történt erős elkülönülése hozta létre azt az állapotot, hogy az ősi forma a lassabban átalakuló alsóbb

³⁶ Rosenberg id. mű 190—91.

³⁷ E. Fränkel: *Plautinisches im Plautus*. Berlin 1922. 188. Schanz—Hosius: *Geschichte der römischen Literatur*.⁴ I. 76. München 1927. (I. Müller-féle Handbuch der Altertumswissenschaft VIII. 1.)

³⁸ Cic. *De off.* I. 51.

³⁹ U. a. I. 52.

⁴⁰ U. o.

társadalmi rétegek ismertetőjegyévé szűkült,⁴¹ míg a magasabb, vagyonosabb társadalmi rétegek a liberalitasnak ahhoz a másik fajtájához szoktak hozzá, amelynek az anyagi bőkezűség a fő-jellemvonása.⁴² Ez azonban — önként következik az eddig mondottakból — nem eredeti római jellemvonás, nem össze-tevője a római lélek ősi alaprétegének. De akkor honnan származik?

Az anyagi liberalitas azokban az időkben, amikor már mint kétségtelen és figyelemmel kísérhető hatóerő működik a római életben, ott van mindenütt, ahol a pénz szerepet játszhatik, tehát a magán- és közéletnek úgyszólván egész területén. Ha az egyest az államhoz, illetve az egész néphez való viszonyában tekintjük, akkor főleg játékok tartásában,⁴³ lakomák adásában,⁴⁴ gabonaosztásban,⁴⁵ középítkezéseknek és egyéb közmunkáknak az átvállalásában⁴⁶ nyilvánul meg; ha pedig szűkebb körben, a magánélet kereteiben vizsgáljuk, a cliensekkel való kapcsolatban jelentkezik.⁴⁷ A cliensi viszonyról azonban tudjuk, hogy inkább a pusztá liberalitas volt rá jellemző, mintsem az anyagi bőkezűség,⁴⁸ sőt ez utóbbi hatás tekintetében amahhoz képest elenyésző jelentőségű. Figyelembe kell vennünk azonkívül azt is, hogy a cliensi viszony csak egészen szűk körre terjedt ki, és vallásos vonatkozásokkal átszőtt hagyomány szentesítette.⁴⁹ Mindezek miatt a cliensi viszony a római néplelek fejlődésére alig gyakorolt észrevehető hatást. Ezzel szemben az anyagi bőkezűségnek az egész néppel szemben való gyakorlása mérhetetlen változásokat idézett elő.⁵⁰ Ebből viszont az következik, hogy a liberalitas-eszme kialakulásának vizsgálatánál a clientela lényeges kár nélkül mellőzhető, mert az eszme alakulását a politikai bőkezűség történetében lehet legjobban megfigyelni.

*

Annak a megállapítása, hogy mikor jelentkezik először az anyagi bőkezűség a rómaiak politikai gyakorlatában, bizonyos nehézségekbe ütközik; ezek a nehézségek azonosak azokkal, amelyek a régibb római történetre vonatkozóan egyébként is felmerülnek a kutatás előtt: vagy a hagyomány hiányossága, vagy teljes megbízhatatlansága.⁵¹

⁴¹ V. ö. Horat. Epist. I. 7. 14—20.

⁴² V. ö. pl. Cic. Planc. 45.

⁴³ Habel RE „Ludi publici“ (Supplementb. V.) 614—16.

⁴⁴ Ensclin RE „Largitio“ 835.

⁴⁵ Rostowzew RE „Frumentum“ 184.

⁴⁶ T. Frank: An economic survey of ancient Rome. Baltimore 1933 183—87, 286, 369—70.

⁴⁷ Premierstein RE „Clientes“ 23—55.

⁴⁸ U. a. 54.

⁴⁹ U. a. 38—41.

⁵⁰ De Sanctis id. mű IV. 491—95.

⁵¹ Rosenberg id. mű 109—113, 139—144.

A római történetírás szerint a Tarquiniusok az elsők, akiknek politikai gyakorlata a liberalitas jegyében ment végbe. Tarquinius Priscus a nép és az előkelők kegyének a keresésével, amelyet különféle ajándékozások segítségével igyekezett megszerezni, jutott hatalomra,⁵² Superbus pedig a bőkezűségével tartotta magát hatalmon.⁵³ Ami ennek a hagyománynak a hitelességét illeti, arra nézve döntő az egész Tarquinius-történet hitelességének az elbírálása; az pedig — eltekintve az etruszkuralom történeti valódiságának a kérdésétől⁵⁴ — kétségtelenül mondaszerű, és későbbi feldolgozás nyomai ismerhetők fel rajta.⁵⁵ Az azonban mindenesetre figyelemreméltó körülmény, hogy a római királymondák egyetlen más királyt sem festenek olyanak, akinek a bőkezűség lett volna a legfőbb politikai vezérelve, mint éppen csak a Tarquiniusokat. De messzemenő következtetést ebből a megfigyelésből sem lehet levonnunk, mindössze csak azt — ami egyébként is ismeretes —, hogy az ókor felfogása szerint a zsarnok jelleméhez a bőkezűség is hozzátartozott.⁵⁶

Sokkal figyelemreméltóbb és következtetésre inkább ad alkalmat egy másik mozzanat. Ez pedig a Tarquiniusoknak és Appius Claudius Caecusnak a szellemi rokonsága. Az a lázas és nagyarányú építkezés, amelyet a Tarquiniusok megindítottak, az ő bukásukat közvetlenül követő időkben egyidőre alábbhagy, és a hagyomány szerint csak az V. század második felétől kezdve lendül fel ismét;⁵⁷ de a célkitűzések most már sokkal korlátozottabbak, mint a Tarquiniusok idejében voltak. Akkor ugyanis a vallási, gazdasági és szociális szempontok egyaránt érvényesültek,⁵⁸ míg most a két utóbbi szempont a liberalitásból valahogy elsikkad.⁵⁹ A Tarquiniusoknak ez a gyakorlati irányú, társadalomsegítő politikája Appius Claudiusban éled fel újra,⁶⁰ Appiusban, akire viszont ismét jellemző, akárcsak eszmei elődeire, hogy alakjában több a mondai, mint a történeti elem.⁶¹ Mindenesetre annyi megállapítható, hogy Appius vízvezetéke és országútja már nem annak a régi római gondolkodásmódnak a jegyében épült, amely minden dényt és kényelmet az isteneknek juttatott;

⁵² Liv. I. 35, 5. Dionys. Hal. Ant. Rom. III. 48, 3—4.

⁵³ Liv. I. 57, 1—2.

⁵⁴ L. ezt a kérdést L. Homo: *L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain*. Paris 1925. 135—149. Schachermeyr RE „Tarquinius” 2354—2367.

⁵⁵ Schachermeyr id. mű 2353—54.

⁵⁶ G. Busolt: *Griechische Staatskunde*. München 1920. I. 405—6. (I. Müller-féle Handb. d. Altertumswiss. IV. 1, 1.)

⁵⁷ Frank id. mű 24.

⁵⁸ Schachermeyr id. mű 2374—75, 2386.

⁵⁹ Csupa templomépítés. L. Frank id. mű 24.

⁶⁰ V. ö. Pais: *Storia critica di Roma durante i primi cinque secoli*. Roma 1920. IV. 177—194.

⁶¹ U. o. Pais eredményei túlzó kritikája miatt nem mindenben fogadhatók el.

nála már előtérbe nyomult az ember, aki fontosabb, mint az istenek. Appius működésében egy jól átgondolt gazdasági-szociális terv körvonalai ismerhetők fel. Ez a terv szociális gondolkozásból fakadt, az pedig a rómainál mindaddig idegen volt.

Appius az első többé-kevésbé történetinek mondható személy, akiben a római léleknek a liberalitas irányában való átalakulása megkezdődött. Innen már csak egy lépés lett volna a politikai bőkezűség gyakorlatának általános elterjedése, ez a lépés azonban sokáig váratott magára. Mert habár Appiusszal egyidőben másokat is találunk, akik szintén kiveszik részüket az új gyakorlat honosító munkálataiból, például az Ogulnius-testvérek,⁶² mégis csak a II. pún háború óta találkozunk sűrűbben a liberalitasszal,⁶³ amely akkor már mint a hatalomért való küzdelem legfőbb eszköze jelentkezik.

Hogy miért éppen a második pún háború ideje óta kezd megerősödni a liberalitas gyakorlása, annak nagyon egyszerű a magyarázata: a bőkezűség gyakorlásához pénz kell, s éppen az első pún háború és a rákövetkező évtized volt az az időszak, amely Róma számára először nyitott meg szinte kimeríthetetlen pénzforrásokat;⁶⁴ ezek az új vagyonszerzési lehetőségek körülbelül a második pún háború első éveitől kezdve, esetleg néhány évvel már előbb is, kezdték éreztetni hatásukat.⁶⁵ Az első pún háború a római társadalomban hatalmas vagyoni eltolódásokat eredményezett, új vagyonokat teremtett, régieket megsokszorozott.⁶⁶ Aki ügyes volt, vagy szerencsével járt, mesés összegeket harácsolhatott össze. A háborús vagyonszerzésnek kétféle módja lehetett: az egyik út a hadi zsákmány,⁶⁷ a másik pedig hatalmas kereskedelmi vállalkozások,⁶⁸ vagy az államnak adott hadikölcsönök⁶⁹ hasznát biztosította. Mindezek a vagyonszerzési lehetőségek természetesen csak fokozódtak a második pún, majd utána a keleti háborúk folyamán;⁷⁰ de ugyanakkor a vagyonszerzéssel párhuzamosan haladt a gazdagság felhasználása. Ez a felhasználás, mint fentebb említettük, már az első pún háborút követő időkben megkezdődött, és pedig a hatalom megszerzésének az érdekében;⁷¹ ez Rómában nem is volt annyira szo-

⁶² Fr. Münzer: Römische Adelsparteien und Adelsfamilien. Stuttgart 1920. 83. skk.

⁶³ Marquardt Staatsverw.² II. 85–86.

⁶⁴ V. ö. az első pún háború mérlegét Frank id. mű 61–68.

⁶⁵ V. ö. Plin. N. H. XXI. 6., továbbá Marquardt id. h.

⁶⁶ Következtetni lehet erre a Frank összeállította adatokból, I. id. mű 61–68.

⁶⁷ Salvioli id. mű 188.

⁶⁸ Frank id. mű 102–103.

⁶⁹ U. a. 62–63, 102.

⁷⁰ L. a második pún háború mérlegét Frank id. mű 76–81, a keleti háborúkéét u. a. 126–146.

⁷¹ Marquardt id. h.

katlan, hiszen az az örökké versengő hatalmas nemzetségek hazája volt.⁷² A harc régi, csak a módszer volt kissé új.

A gazdagság érvényesítésének beszédes példája a Licinius Crassusok szereplése a második pún háború idején. A Licinius-nemzetség a Kr. e. IV. sz. első felében egyszer már jelentős szerepet játszott a római közéletben, amíg a század dereka táján ki nem szorították a hatalomból szerencsésebb vetélytársai.⁷³ Attól kezdve nem látjuk a Liciniusokat. Csak a hannibáli háború első éveiben tűnnek fel ismét, amikor a Crassus-ág visszaszerzi a nemzetség régi tekintélyét és hatalmát,⁷⁴ és azt két századon keresztül csorbítatlanul meg is őrzi. Plinius szerint Licinius Crassus, melléknevén Dives, rendezett először, éppen a második pún háború idején, fényűző játékokat a nép mulattatására.⁷⁵ Cicero is megemlékezik egyhelyütt egy Crassusról,⁷⁶ akivel bizonyos tekintetben kapcsolatba hozza a hatalom megszerzése érdekében kifejtett fényűzés meghonosítását; ez a Licinius Crassus azonban, amint a hely tüzetesebb vizsgálatából kiderül, nem azonosítható az előbbivel, mert ez nem más, mint P. Crassus Dives Mucianus, a Gracchusok kortársa.⁷⁷ A Plinius-említett Crassusnak ismerjük a hivatali pályafutását is, tudjuk, hogy igen rövid idő alatt jelentős hatalomra emelkedett.⁷⁸ Hatalomrajutásának elősegítője azonfelül, hogy a Scipiókkal barátságban állott,⁷⁹ elsősorban a vagyona volt, amint azt a pliniusi adat is élenken szemlélteti.

A mondottak megerősítésére elég lesz a sok hasonló eset közül még annak az egynek a felemlítése, hogy Kr. e. 190-ben a censorválasztásnál ugyancsak a pénz volt az, ami egy homo novust hivatalra segített.⁸⁰ De Scipio Africanusról is köztudomású, hogy szüntelenül a nép kedvében járt,⁸¹ hogy népszerűségét kiváló tettein kívül pénzének, vagyis az anyagi bőkezűségnek köszönhette.

*

Láttuk fentebb, hogy az újabb történetkutatás a politikai bőkezűség eredetét Rómában keresi és kezdetének okát a pún háborúk következtében elszegényedett kisparasztság követelőző magatartásában látja. A mai kutatók szerint tehát a nép, a tömeg erőszakolta ki a liberalitást. Azonban Appianusnak és az

⁷² Münzer id. mű 53. skk., 98.

⁷³ U. a. 15. skk.

⁷⁴ Egy Licinius Calvus már 235-ben is szerepel, azonban a nemzetség régi tekintélyét és hatalmát mégsem ő, hanem P. Crassus Dives szerzi vissza. V. ö. Münzer id. mű 182. skk.

⁷⁵ Plin. N. H. XXI. 6. V. ö. Münzer id. mű 188.

⁷⁶ Cic. De. off. II. 57.

⁷⁷ V. ö. Münzer id. mű 261. skk.

⁷⁸ U. a. 182–190.

⁷⁹ U. o.

⁸⁰ Liv. XXXVII. 57, 10–12.

⁸¹ Polyb. X. 3; 5.

Ogulniusoknak a szereplése, valamint a pún és keleti háborúk korának a vizsgálata a kérdést lényegesen más megvilágításba helyezi. Mielőtt azonban erre a vizsgálatra áttérnénk, meg kell néznünk, hogy mi volt az ókor nézete a kezdet és eredet kérdésében.

A politikai bőkezűség eredetére vonatkozóan általában két nézet uralkodott az ókorban. Az egyiknek Cicero a főképviseelője. Tőle megtudjuk azt, hogy a hivatalok elnyerése érdekében kifejtett fényűző költekezés nem volt meg mindig Rómában,⁸² hogy a kezdeményezésben a nép a hibás,⁸³ de arra nézve, hogy mikor kezdett ez a szokás divatba jönni Rómában, nem nyilatkozik.

A másik nézet ősforrása Polybios; ez általában az egész ókori történetírásban megtalálható.⁸⁴ Eszerint a rómaiak régi szigorú erkölcsseiben és egész életmódjában, a keleti háborúk következtében, körülbelül a második makedon háború óta, változás, lazulás következett be. Ez a változás elsősorban a hadvezérek bűnéül róható fel, mert azok a régi fegyelmezés helyett szokatlan és korábban meg nem engedett módon ajándékosztásokhoz és egyéb kedvezményekhez szoktatták hozzá a katonákat, hogy azok kegyét biztosítsák maguknak. Erre azért volt szükségük, mert a hatalom birtoklását minél tovább akarták maguknak biztosítani.⁸⁵

Ha ezt a két felfogást közelebbi vizsgálat alá vesszük, arra az eredményre jutunk, hogy helyesnek kell elfogadnunk mind a két nézetben azt a megállapítást, hogy az anyagi bőkezűség nem volt meg mindig Rómában, vagyis nem eredeti római jellemvonás. Kezdetének időpontjában is általában megegyeznek a források, amennyiben a keleti hatások elindulásától számítják a liberalitás politikai érvényesülését; lényege szerint ez a megállapítás sincs ellentétben eddigi eredményeinkkel, tudniillik azzal a fentebb levont következtetésünkkel, hogy a liberalitás anyagi formája, ahogyan az a politikai életben jelentkezik, kívülről, idegenből jött Rómába; de már abban a kérdésben, hogy vajjon a keletről való származtatás elfogadható-e egyáltalán, ha igen, mennyiben, változatlanul-e vagy bizonyos módosításokkal, erre nézve külön megfontolásoknak kell döntenie.

Harmadik problémának vehető fel az eredet kérdéscsoportjában a kezdeményezés kérdése: ki kezdte, ki indította el útjára a két érdekelt fél közül a politikai liberalitást? A nép-e, tehát az elfogadó, vagy a vezetők, az előkelők, tehát az ajándékozó fél? Ebben a kérdésben, ismerve azt a jelentőségében szinte páratlanul álló szerepet, amelyet az egyéniségek — nemzetségek

⁸² Cic. De off. II. 57.

⁸³ U. a. II. 58.

⁸⁴ Polyb. XVIII. 35, 1—2. Liv. XXXIX. 7, 7. Sallust. Catil. 10. Velleius II. 1.

⁸⁵ Sallust. Catil. 11.

egyén és ennek az élén az atyai hatalmát politikai elvvé átalakító nemzetséggő, a személyes egyén — Rómában mindig betöltötték,⁸⁶ a tömeggel szemben az egyén javára kell döntünk, s éppen ezért elfogadhatóbbnak tartom a történetírók fel fogását, akik szerint a kezdeményezés nem a néptől, hanem egyesektől, a hadvezérektől indul ki — hadvezér pedig Rómában az időtájt még politikussal azonos — a hatalom megszerzésének, illetve megtartásának érdekében. A vezetők pedig, minden valószínűség erre mutat, nem maguktól jöttek rá a politikai bőkezűség hasznosságára, hanem másutt látták, és másutt tapasztalták meg először annak a politikai vezetőkre jótékony hatását. Ennek a feltevésünknek ellene lehetne vetni a belső fejlődés gondolatát. Az kétségtelen, hogy a belső fejlődés gondolata sok esetben eredményes magyarázó elv, itt azonban több körülmény ellenmond az alkalmazhatóságának.

Ha a Tarquiniusoktól és Appiustól el is kell tekintenünk, mint akiknek történetében éppen elég mondai elem van ahhoz, hogy eszmetörténeti következtetések ne legyenek meggyőző erővel levonhatók belőle, egyedül Scipio Africanus alakja is rávezethet bennünket arra, hogy hol kell keresnünk a liberalitas eredetét.⁸⁷ Kétségtelenül a hellénisztikus világban. Mert nyilvánvalónak látszik az a feltevés, hogy a rómaiak a politikai bőkezűség gyakorlásával, legalább is az első időkben, a hellénisztikus fejedelmeket utánozták.

Kérdés, meg tudjuk-e határozni pontosan ennek az utánzásnak a kezdeteit. Mert ha a hellénisztikus gyakorlatot tekintjük példaadónak, akkor a Kr. e. IV—III. sz. fordulója óta bőven lehetett alkalmuk a rómaiaknak az átvételre. Volt is alkalom rá, és mégis azt kellett látnunk, hogy ez az utánzás csak a III. sz. második felében kezdődött meg, előbb csak szórva nyosan, míg azután a III—II. sz. fordulója óta teljesen erőt vett a római közéletben. Appius és az Ogulniusok említése, mint később látni fogjuk, nem áll ellentétben ezzel az állításunkkal. Az nem véletlen, hogy a források a III. sz. első, nagyobbik felére nézve hallgatnak a liberalitasról. Az érem egyik oldalát fentebb már láttuk, amikor az első pún háborúnak a politikai bőkezűség elterjedésében való szerepét megállapítottuk; a másik oldal vizsgálata is ugyanarra az eredményre vezet. A bőkezűség gyakorlásának ugyanis csak egyik előfeltétele a pénz, éppen annyira fontos, ha valóban idegen eredetű, a mintának lehetőleg tapasztalásból származó ismerete. Erről pedig a III. sz. második fele előtt alig lehet szó, mert addig Róma nem állott érintkezésben a hellénisztikus fejedelmekkel, addig csak egyes

⁸⁶ V. ö. Münzer id. mű 52—53.

⁸⁷ Scipiőról I. Mommsen R. G.⁸ I. 632 skk. Henze RE „Cornelius“ 1462—1470. Schur: Scipio Africanus u. die Begründung d. röm. Welt-herrschaft. Erbe d. Alten 13. Leipzig 1927. The Cambridge Ancient History VIII. 368—373.

és ritkán tett barátsági látogatások történtek.⁸⁸ A III—II. sz. fordulójától kezdve azonban közelebb hozza Keletet a Nyugathoz egyrészt az állandó diplomáciai érintkezés, amely Róma és a hellénisztikus udvarok között akkor megindul,⁸⁹ másrészt a keleti háborúk. Megindul a görögbarát áramlat,⁹⁰ amely elsősorban a görög műveltség elsajátításában és a görög szokások utánzásában éli ki magát. Hiába támadt nagy ellenzéke Rómában ennek az új divatnak, azt legfeljebb csak gyöngíteni lehetett ideig-óráig, de letörni többé nem tudták.

Ebből az új életfelfogásból táplálkozott és ebben nőtt nagyra a liberalitas. Mert a hellénisztikus világgal való érintkezés a rómaiaknak nemcsak a műveltségi síkját szélesítette, hanem a politikai nézeteiket is kikezdte.⁹¹ Hellénisztikus hatások következtében ekkor kezdődik Rómában a monarchikus eszme tér foglalása; ennek pedig a bőkezűség gondolata csak egyik járuléka. Ezzel szemben az a nézet, hogy az egyeduralom eszméje, mint politikai célkitűzés, Rómában Scipio Aemilianus körében virágzott ki először,⁹² nem fogadható el. Több dolog ellentmond ennek a felfogásnak, elsősorban az a kép, amelyet Scipio Africanusról az antik történetírás tudósításai alapján megfesthetünk.

Scipio sűrűn gyakorolta a bőkezűséget, nagy ajándékozásokkal táplálta a nép kegyét.⁹³ Miért kellett ezt tennie? Azért talán, hogy a szokásos köztársasági hivatalokat elnyerhesse? Bizonyára nem! Hiszen a gens Cornelia tagjának nem igen lehetett arra szükségé, hogy erre a célra mesterségesen szerezzen barátokat.⁹⁴

Tudjuk, hogy összeköttetésben állott a hellénisztikus fejedelmekkel.⁹⁵ Egészen közről megfigyelhette azoknak uralkodói gyakorlatát, hatalmuk korlátlanságát, a Ptolemaiosok istenítését, láthatta a magasabbrendűségnek azt a ragyogását, amely a hellénisztikus királyokat körülvette.⁹⁶ Bizonyára nem kerülte el figyelmét az sem, hogy a királyok hogyan érintkeznek a népükkel, vagy a védelmük alatt álló, csak névleg független,

⁸⁸ Az erre vonatkozó hagyomány tisztázását l. M. Holleaux: *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au III-ème siècle av. J.-C.* Paris 1921. V. ö. még J. Carcopino: *Points de vue sur l'impérialisme romain.* Paris 1934. 21—69.

⁸⁹ V. ö. The Cambridge Ancient History VIII. 279—304.

⁹⁰ J. Vogt: *Römische Geschichte.* I. Die römische Republik. Freiburg 1932. 146—165.

⁹¹ U. o.

⁹² J. Kaerst: *Scipio Aemilianus, die Stoa und der Prinzipat.* Neue Jahrb. 1929. 671.

⁹³ Polyb. X. 3; 5.

⁹⁴ V. ö. Münzer id. mű 99—100.

⁹⁵ U. a. 101. V. ö. Rosenberg id. mű 87—88.

⁹⁶ V. ö. J. Kaerst: *Geschichte des Hellenismus.* 1926. II. 325—348, 376—404.

kis hellénisztikus városállamokkal; uralkodó és alattvaló viszonyának a leggyakoribb megnyilvánulási formája pedig éppen a bőkezűség, a nagyvonalú ajándékozás volt.⁹⁷ A bőkezűség vagy csak egyszerűen a hatalom gyakorlásának a kifejezésére szolgált, vagy az uralom megerősítése és gyarapítása volt a célja.⁹⁸

Mi mást akart volna elérni Scipio is ugyanazokkal az eszközökkel, amiket a hellénisztikus gyakorlat is igénybe vett, mint olyasféle hatalomnak a megszerzését, amilyen a hellénisztikus királyoknak volt, tehát túlemelkedni a magistratusi kereteken. Ez a feltevés két okból is valószínű. Először azért, mert egyeduralkodó törekvések bizonyos mértékben már azelőtt sem voltak ismeretlenek Rómában, a gentes maiores fejei már korábban is igényt tartottak bizonyos megkülönböztetésre, amely a fejedelmi hatalomnak egy sajátos formáját juttatta volna kifejezésre.⁹⁹ Ezt az igényüket a kölcsönös versengés miatt a városban csak ritkán és akkor is csak rövid időre tudták érvényre juttatni,¹⁰⁰ de az idegen népekkel szemben való magatartásuk mindig érzékeltette fejedelmi öntudatukat. Ilyennek látjuk Scipiót is; ez a másik körülmény, ami az ő egyeduralkodó törekvéseiről mondott állításunkat valószínűvé teszi. Hispániában az ibérek királyt megillető tisztelettel fogadják,¹⁰¹ ő azonban visszatartja a hódolatot, de úgy, hogy szavaiból kiérezzük azt, hogy a fejedelmi rang és az annak kijáró tisztelet felfogása szerint megilleti őt, csupán csak politikai belátásból hárítja el magától.¹⁰² Ez a dolog még a hannibáli háború idejében történt, akkor még a pályája kezdetén levő Scipiónak nem lehetett nélkülöznie az óvatosságot. Később, a Kelettel való huzamosabb ismeretség után,¹⁰³ egyre nyitottabban lépett fel, mindjobban meglátszott felépülésén az uralkodói magatartás, és ez okozta bukását.¹⁰⁴

A liberalitas eredetének ilyen módon való magyarázatával szemben hivatkozhatnánk valaki a clientelára, erre az ősi római intézményre,¹⁰⁵ mint amelyből kialakulhatott a politikai bőkezűség gyakorlata. Clientelát és liberalitást azonban nem lehet úgy kapcsolatba hozni egymással, hogy maradéktalanul meg lehetne magyarázni az utóbbit. Mert, bár a clientelában régtől fogva szokásos volt ugyan a clienseknek a függésbentartása és a politikai érvényesülés eszközéül való felhasználása,¹⁰⁶ mégsem sza-

⁹⁷ Jó példák erre Polyb. V. 88–90; XVIII. 16.

⁹⁸ Ez sokszor még a királyok nevében is kifejezésre jutott, v. ö. Strabon XV. 7, 24. Diodoros XVII. 81.

⁹⁹ Münzer id. mű 53.

¹⁰⁰ L. a Fabiusokról Münzer id. mű 53, 100.

¹⁰¹ Polyb. X. 38, 3.

¹⁰² U. a. X. 40, 5. Liv. XXVII. 18.

¹⁰³ V. ö. Polyb. XXI. 11, 3; 15. Liv. XXXVII. 25; 34–37; 45; 25.

¹⁰⁴ A sikkasztás ismeretes vádjá nézetem szerint csak ürügy volt arra, hogy a népet ellene hangolhassák.

¹⁰⁵ Premerstein RE „Clientes“ 24.

¹⁰⁶ U. a. 38–41.

bad szem elől tévesztenünk azt a két körülményt, hogy egyrészt a cliensi viszony a liberalitas gyakorlása idején is változatlanul megvolt,¹⁰⁷ másrészt, hogy a cliensek minden időben csak igen kis hányadát tették ki a népnek, amelynek megnyerését szolgálta a liberalitas. De meg azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a cliensi viszony megszakítás nélküli állandó kapcsolat volt,¹⁰⁸ míg a liberalitasra jellemző az alkalmiság.

Kétségtelen tehát az, hogy az egész nép megnyerése és bizalmának bőkezűség által való biztosítása Rómában új és szokatlan dolog volt; ez az eljárás határozottan a hellénisztikus uralkodók és azoknak ebben a tekintetben eszmái elődei, a tyrannosok módszerére emlékeztet bennünket.¹⁰⁹ A rómaiak részéről is érvényesül annak a felismerése, hogy a liberalitas valamilyen módon a görög világ egyeduralkodóival van kapcsolatban, legalább is ez derül ki abból, hogy a Tarquiniusokat a monda délitáliai tyrannosokkal hozza összeköttetésbe.¹¹⁰ Appius és az Ogulniusok esetében is kézenfekvő a görög minta utánzásának a feltevése, hiszen ismeretesek a délitáliai görögséggel való bensőséges kapcsolataik.¹¹¹ Ezek a kapcsolatok azonban nem voltak eléggé erősek ahhoz, hogy a liberalitasnak általános elterjedését elősegítsék, úgyhogy az szórványos jelenség maradt mindaddig, amíg a keleti görögséggel való állandó érintkezés és a hellénisztikus uralkodók példája meg nem adta a döntő lökést a politikai bőkezűség kifejlődésére, amit a pún és keleti háborúk által létrehozott kedvező vagyoni viszonyok is elősegítettek.

A politikai bőkezűség már a görög városállamban is ismeretes volt,¹¹² de komoly jelentőségre csak a hellénisztikus korban emelkedett, amikor az egyeduralom megszerzésének és megtartásának legfőbb eszközévé vált.¹¹³ Ezt a jelentését Rómába is átmentette, mert ott akkor honosodott meg, amikor az egyeduralmi törekvések számára már kezdett alkalmassá válni a talaj. Nem véletlenül történt, hogy éppen a pún háborúk idején és a keleti háborúk első éveiben lendült fel a liberalitas. Nagyon is természetes okai vannak ennek. Különösen két körülményt kell itt figyelembe vennünk a fentebb már említett mozzanatokon kívül. Az egyik az, hogy a hosszas harcok folyamán rá kellett jönniök a rómaiaknak az állandóbb, tehát nem éven-

¹⁰⁷ U. a. 51—53.

¹⁰⁸ U. a. 38—41.

¹⁰⁹ A hellénisztikus királyságnak és a tyrannizmusnak a rokonságát I. Wilamowitz: Staat u. Gesellschaft. d. Gr.² Berlin 1923. 170., továbbá Kaerst: Hellenismus II. 330.

¹¹⁰ Schachermeyr RE „Tarquinius“ 2389.

¹¹¹ Münzer id. mű 88—89.

¹¹² Oehler RE „Euergetes“ 978—981.

¹¹³ U. o., azonkívül v. ö. The Cambridge Ancient History VII. 7—13, VIII. 590—92.

ként változó hadvezetés szükségességére,¹¹⁴ a másik pedig az, hogy a háborús pusztítás következtében hihetetlenül megnövekedett a nincstelenek száma, és ezek természetes irigységgel tekintettek a szerencsés gazdagokra.¹¹⁵ Akiben a hadvezéri megbízatás meghosszabbítása felébresztette a hatalom vágyát, könnyen rájöhetett arra a gondolatra, hogy tervei elérésére csak ezeket az új nincsteleneket, akiknek jórésze teljes politikai jogú római polgár volt, kell megnyernie. A hellénisztikus példa elég volt arra, hogy felébressze a hatalmi törekvéseket, táplálásukra már elég anyag volt magában a római közéletben is.

Aki az egyeduralomra tör, arisztokrata társaival szemben a nép, mégpedig lehetőleg az egész nép segítségét igyekszik megszerezni. Erre a célra a liberalitas a legmegfelelőbb eszköz. Úgyhogy egyeduralmi törekvés és liberalitas ezentúl vállvetve segítik egymást, és nem kétséges, hogy az uralmat az fogja megszerezni, aki bőkezűségben minden vetélytársát túlszárnyalja. Így azután természetes, hogy amíg ez a versengés tart, Rómában komoly államépítő munka, céltudatos kormányzás nem lehetséges, mert addig minden csak esetleges a legközelebbi cél, az egyeduralom érdekében.

Hogy a politikai bőkezűség valóban hellénisztikus eredetű, tanuskodni látszik amellet annak legrégebbi neve is. A „liberalitas” névalakkal ugyanis Terentius előtt nem találkozunk, annál sűrűbben azonban a „benefactum” szóval.¹¹⁶ Ez pedig valószínűleg nem más, mint a megfelelő görög névalak: „εὐεργεσία” pusztán átfordítása.¹¹⁷

*

A bőkezűségnek a politikai gyakorlatban való meghonosítását a hivatalra és hatalomra törők kezdeményezésének kell ugyan tulajdonítanunk, mindamellett természetes, hogy a nép hamarosan hozzászokott a bőkezűséghez, és azután ő követelte meg azt.¹¹⁸ Ennek a szokásnak a meghonosodása azután a hivaltalkeresők között egyénenként más és más hatást váltott ki. Legnagyobb számmal voltak azok, akik a liberalitas meghonosítóinak a példáját a legteljesebb mértékben követték, de akadnak olyanok is, akik védekeztek ellene, vagy legalább is szerettek volna az ajándékozás kötelezettségétől megszabadulni. Mert a józanabbak csakhamar belátták, hogy a bőkezűségnek még észszerű gyakorlása is egykettőre aláássa az ősi vagyon alapjait.¹¹⁹ Ez volt egyik legfőbb oka annak, hogy egyesek áldozatok

¹¹⁴ Az ú. n. „Prorogatio imperii”. V. ö. Mommsen Staatsr.³ 636—645.

¹¹⁵ De Sanctis id. mű IV. 491—492.

¹¹⁶ Cato (Jordan) pag. 45, 69.

¹¹⁷ A görög és latin névalak feiratokon egymás mellett is előfordul, l. Dessau I. 31, 32, 33.

¹¹⁸ Ilyen értelemben kell vennünk Cicero kijelentését De off. II. 58.

¹¹⁹ Cic. De off. II. 55.

nélkül igyekeztek hatalomra jutni;¹²⁰ ezáltal egyúttal tanúságot tettek a római természet ősi, még a Kr. e. I. sz. folyamán is sokakban élő fukarságáról, de talán azt is ki akarták így mutatni, hogy az arisztokratákhoz akarnak tartozni, nem törnek a szokottnál nagyobb hivatali hatalomra, éppen ezért nincs is szükségük a választóknak mértéken felüli támogatására. Ha ajándékozás nélkül nem lehetett boldogulni, akkor igyekeztek ugyan bőkezűek lenni, de valami módon a saját veszteségük nélkül,¹²¹ vagy ha mégis érte őket a liberalitasból kifolyólag anyagi kár, minden eszközzel azon voltak, hogy kárpótolhassák magukat.¹²²

Ezek az utóbbi törekvések voltak azok, amelyek a senatust már igen korán arra indították, hogy a bőkezűség ellen lépjen, azt megszüntesse, vagy legalább is korlátozza. Már a Kr. e. II. sz. elején, tehát alig néhány évtizeddel a liberalitas meghonosítása után el kellett tiltani a senatusnak a bőkezűségnek egyik, az időtájt egyre veszedelmesebbnek mutakozó fajtáját: a fényűző játékok rendezését.¹²³ A fejlődést azonban többé sem megállítani, sem irányától eltéríteni nem lehetett. Sulla idejében már a hadvezérnek katonáival szemben való magatartásában is korlátlanul érvényesült a bőkezűség.¹²⁴ A művelt közvélemény azonban ezt az eljárást a régi római szokásokkal ellenkezőnek tartotta; ez a tudat még a császárság első századában is élt.¹²⁵

*

Rátérhetünk ezek után annak a vizsgálatára, hogy milyen viszonyt teremtett meg a liberalitas a vezetők és a vezetettek, vagyis a magistratus és a nép között, előidézett-e változásokat a korábbi állapotokkal szemben, ha igen, mik voltak azok.

A város kezdeti állapotában, minden kétséget kizáróan meg lehet állapítani, bensőséges viszony, valami pátriárkális kapcsolat állt fenn a nép és a vezetői, az előkelők között; erre mutat például a senatorok „patres” elnevezése. Feltehető, hogy nem lehetett nagy az eltérés a tisztségviselők egyéni érdeke és a városi közérdek között, amellet sem a lakosság csekély száma, sem pedig a birodalomnak hosszú időn keresztül való aránylag csekély kiterjedése nem állíthatta különösebb feladatok elé a vezetőket. A terjeszkedéssel együtt növekedett azonban a város lakossága is, növekedtek a társadalmi bajok, és velük együtt a kormányzati feladatok is gyarapodtak, csak a kormányzati program nem változott; maradt továbbra is legfőbb

¹²⁰ Cicero említ néhány ilyen esetet, l. *De off.* II. 59.

¹²¹ V. ö. *Liv.* XXXII. 42, 8.

¹²² A zsarolások különféle fajtáira gondolok, amelyek a Kr. e. II. sz. óta annyira elharapóztak, de amelyekkel szemben a római kormányzati rendszer mellett szinte teljesen védtelen volt az áldozat.

¹²³ *Liv.* XL. 44, 12.

¹²⁴ *Sallust. Catil.* 11.

¹²⁵ *Tac. Hist.* I. 18, 15—18.

célnak az egyéni dicsőség keresése,¹²⁶ legfeljebb annyi változás történt, hogy az arisztokrácia egyre jobban összetartott a tömegekkel szemben.¹²⁷

A bajok csak a Gracchusok idején robbannak ugyan ki véres ellentétbe, de ezeknek az ellentéteknek a gyökere visszanyúlik az első pún háború utáni évekre. Ha akadt is egy-kettő a hivatalra pályázók közül, akik kimondottan a népre támaszkodtak — láttuk, hogy a hannibáli háború ideje óta egyre többen akadtak ilyenek — ezt vagy azért tették, hogy a dicsőségben és a hatalomban a nép segítségével túlszárnyalják társaikat, vagy ha törődtek is a tömegekkel, azt nem megfelelő formában tették. Még nem voltak tisztában a feladatokkal, még nem is gondolkodtak azon, aminek a megvalósítását csak a Gracchusok tűzték ki először feladatul, és a császárság tett rá nagyarányú kísérleteket, és amit így lehetne röviden kifejezni: nem szórakoztatni kell a népet, nem elaltatni kell ideig-óráig a tömeg éhségét, hanem társadalmi és gazdasági reformokat kell csinálni. Olyan feladat volt ez, amelynek a súlyát teljes lélekkel, mindenre való elszárással kellett vállalni, úgy, amint arra a Gracchusok példát mutattak. Erre azonban hosszú ideig csak kevés római mert vállalkozni, azoknak is nagyrésze csak megkezdte a munkát, de be nem fejezte soha.

Általában csak azért voltak bőkezűek, hogy a hatalomra eljuthassanak. Mivel pedig a nép később megkívánta az ajándékozást, fényes játékok tartását, a népben csak az ingyenélőt látták, aki a nagyurak kárára van a világon, nem tekintették másnak, mint szavazógépnek, akit szemben jól kell tartani ígérekkel, de a háta mögött megvetnek.¹²⁸ A népet így sokáig orránál fogva lehetett vezetni, de azért lassan annak is rá kellett jönnie, hogy még annyira sem bízhat meg vezetőiben, mint azelőtt, hogy kizsákmányolják, hogy szolgálataiért cserébe semmi maradandót sem kap. Ennek a felismerése már elvetette a bizalmatlanságnak és az ellentéteknek a magvát. Ebben a helyzetben van a bőkezűség politikai gyakorlásának a legveszedelmesebb következménye: egyik oldalon a hatalmasok lelkiismeretlen önzése, másik oldalon az elkeseredett, gyűlöletében elvakult, és a munkától teljesen elszokott tömeg. Mindkét oldalon pedig kölcsönös bizalmatlanság a másik fél iránt.¹²⁹ Ebből a helyzetből, ha az változatlan marad, más, mint véres összetűzések, nem fakadhat.

*

A Kr. e. II. sz. második felére nyilvánvalóvá lett, hogy a megnövekedett — területben és teendőkben egyaránt gyara-

¹²⁶ V. ö. ezzel szemben Heinze id. mű 17. skk.

¹²⁷ Münzer id. mű 182.

¹²⁸ Ilyen hangnemben beszél a népről Cicero De off. II. 58. Ez a gondolkodás híven tükröződik De off. II. 52—85.

¹²⁹ V. ö. Lucil. (Diehl) fragm. 571.

podott — birodalom rendbentartására a régi kormányzati rendszer többé nem alkalmas. Két szélsőséges, egymással is ellentétben álló törekvés vállalkozott ekkor az arisztokratikus kormányzat felváltására. Igaz ugyan, hogy közöttük csak a módszerben volt ellentét, a végső célban megegyeztek, mert mind a két irányzat a meglévő társadalmi és gazdasági bajok megszüntetésére és igazságosabb kormányzásra törekedett. Tiberius Gracchus és Scipio Aemilianus volt ennek a két mozgalomnak a vezére.

Gracchus a nép kezébe akarta juttatni a hatalmat, amennyiben az athéni demokrácia népfeltség-elvét igyekezett bevezetni Rómába.¹³⁰ Törekvése mégsem demokratikus, hanem monarchikus jellegű, mert elgondolásában a népfeltség elve mögött, mint egyetlen iránvító személyiség, a néptribunus állott.¹³¹

Scipio Aemilianus nem tette meg ezt a kerülőutat. Neveltetése, a Scipiók hagyományai, de legfőképpen a szociális tendenciák gyarapodása voltak azok az okok, amelyek arra indították, hogy egyenesen az egyeduralom gondolatának az útjára lépjen.¹³² De a döntő ösztönzést mégis a görög filozófiától nyerte, környezetének görög származású tagjai voltak a legnagyobb hatással gondolkozására, közöttük is elsősorban Panaitios.¹³³

Panaitios indította el a liberalitas-eszme filozófiai megalapozásával azt a folyamatot, amelynek végeredménye a római bőkezűségnek, amely addig csak gyakorlati tevékenység volt, elméleti törvényesítése és erkölcsi magasságokba való emelése lett. Ez a munka, a liberalitas-eszme filozófiai megalapozása, Panaitios bölcséleti munkásságának csak egyik, meglehetősen csekély fontosságú oldala. Ő tulajdonképpen új filozófiai rendszert akart megteremteni, és ezt úgy érte el, hogy a három nagy bölcséleti iskola: az Academia, a Stoa és a peripatetikusok tanításának rokonlemeit összeolvasztotta.¹³⁴ Állambölcséletének megalkotásában úgy járt el, hogy annak elvei a valóságba is átvihetők legyenek, és nehogy úgy járjanak, mint annakidején Platon eszméi.¹³⁵ Mellőznie kellett tehát a túlságosan magas követelményeket, és számot kellett vetnie a való élet viszonyaival. A tökéletes kormányzás biztosítékát nem az állam szerkezetében látta, mint barátja, Polybios, hanem a tökéletes, tehát a filozófia eszményének megfelelő államférfiban.¹³⁶ Főkövetelmény az, hogy az államférfi bölcs legyen, mert csak az igazi bölcs tud az államkormányzás magasztos és sokoldalú feladatának megfelelni. Éppen ezért az igazi államférfi legfőbb jellemvonásának

¹³⁰ E. v. Stern: Zur Beurteilung der politischen Wirksamkeit des Tiberius und G. Gracchus. Hermes LVI, 1921. 265. skk.

¹³¹ Plut. Tib. Gracch. XIV, 2—4.

¹³² J. Kaerst id. mű N. Jahrb. 1929. 653.

¹³³ U. a. 654.

¹³⁴ U. o.

¹³⁵ U. a. 655.

¹³⁶ U. o.

az igazságszeretetnek kell lenni;¹³⁷ ez nem más, mint az az erény, amely mindenkinek megadja mindenben azt, ami megilleti.¹³⁸ Az igazságosság erényének azután különféle elengedhetetlen kellékei vannak, egyik ilyen maga a bőkezűség.¹³⁹

A bőkezűség-eszme a Panaitios rendszerének alapul szolgáló mind a három filozófiai iskola tanai között megtalálható, csak hogy amíg Platon eszmemeghatározása¹⁴⁰ lényegében azonos Aristotelesével,¹⁴¹ addig ez utóbbi és a Stoa fogalmazásában eltérés van. A Stoa a bőkezűségnek azt a fajtáját tartja nagyobbra, amely önkéntes, önmagáért való és viszonzásra nem számít, tehát nem jellemző rá a kölcsönösség; ennek a neve: „χρηστότης“,¹⁴² latinul „benignitas“. ¹⁴³ Erről derült ki vizsgálataink elején, hogy a római természetben soha nem volt meg. Ezzel szemben Aristoteles szerint fontosabb a kölcsönösségen alapuló, tehát nem önmagáért való bőkezűség, amit „ἐλευθεριότης“-nek nevez.¹⁴⁴

Mi következik ebből a kettősségből a liberalitásra nézve? Nagyon fontos dolog, és pedig az, hogy a liberalitas filozófiai fogalmazása Aristotelesre megy vissza. Mivelhogy Panaitiosnak az volt a célja, hogy eszméi, tehát a bőkezűség-eszme is, átmenjenek a gyakorlati életbe, a kész meghatározások közül csak az aristotelesi „ἐλευθεριότης“-t választhatta, mert a sztoikus bőkezűség-eszme a maga ridegségével a római természet gyakorlatiasságának nem felelt meg. Ezt a feltevést teljes valószínűségre emeli az a körülmény, hogy Cicero a „De officiis“-ben, ahol saját bevallása szerint Panaitios alapján ír,¹⁴⁵ olyan meghatározást ad a liberalitásra, amely pontosan fedi Aristoteles ἐλευθεριότης-eszméjét.¹⁴⁶ Ennélfogva teljes bizonyossággal állítható, hogy a római liberalitas eszmei fogalma Panaitioson keresztül Aristoteles ἐλευθεριότης-eszméjével azonos.

De a bőkezűség-eszmének nemcsak a végleges megfogalmazása megy vissza görög eredetire, hanem még a neve is, a „liberalitas“ is csak pusztá fordítás, az eredeti görög „ἐλευθεριότης“ alaknak latin nyelven való egyszerű visszaadása. De ebben már nem a filozófia működött közre, hanem a római vígjáték. Ennek az igazolására rövid visszapillantást kell vetnünk az ἐλευθεριότης szó történetére.

Az ἐλευθεριότης szó története görög földön két különböző irányban halad. Egyik oldalon Platon és Aristoteles óta bekerül

¹³⁷ V. ö. Cic. De off. I. 20.

¹³⁸ Stoic. vet. fragm. (Arnim) III. frag. 266.

¹³⁹ Cic. De off. I. 20.

¹⁴⁰ Plat. Theaetet. pag. 144 D, Resp. III. pag. 402 C.

¹⁴¹ Aristot. Ethic. Nicom. IV. 1.

¹⁴² Stoic. vet. fragm. (Arnim) III. fragm. 273.

¹⁴³ U. a. fr. 291.

¹⁴⁴ Aristot. Ethic. Nicom. IV. 1.

¹⁴⁵ Cic. De off. II. 60.

¹⁴⁶ V. ö. Aristot. Ethic. Nicom. IV. 1, Cic. De off. I. 48, II. 55; 64.

a filozófiába, és ott a gondolati tartalma az ímént megismert jellegzetes filozófiai jelentésben jegecesedik ki. A másik oldalon viszont a szó tovább él a köznyelvben és a szépirodalomban eredeti jelentésében: a szabad embernek majd testi, majd lelki alkatát értik rajta, néha mind a kettőt.¹⁴⁷ Emögött a köznapi jelentése mögött ott rejtőzik a rabszolgával való összehasonlítás gondolata, amit a lazább görög viszonyok már Xenophon korában megengedtek.¹⁴⁸ Rómában azonban ilyen összehasonlításnak nagyon sokáig semmi helye nem volt, hiszen ott a rabszolgát nem vették emberszámba, csak vagyontárgynak tekintették.¹⁴⁹ Ebből az következik, hogy a liberalitas fogalma és neve nem keletkezhetett Rómában. Viszont a görög újkomédia sűrűn használhatta az ελευθεριότης szót,¹⁵⁰ úgyhogy nagyon valószínű az a feltevés, hogy a liberalitas szóalak eredeti ελευθεριότης formából latinositva az újkomédia révén honosodott meg Rómában, és jóideig csak a köznapi jelentésében használták.

Hozzávetőlegesen még az átvétel időpontját is megállapíthatjuk. Mivel ez a szó előfordulásának a vizsgálata révén történik, ítéletünk megalkotásánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a meggondolást, hogy a szó előfordulásának a hiánya egy bizonyos időpontban még nem teljes erejű bizonyíték annak meg nem létele mellett. All ez különösen a régibb római irodalomra, amely töredékes hagyományozottsága miatt fölöttébb alkalmas arra, hogy óvatosságra intsen bennünket. Ennek ellenére sem lehet azonban merő véletlennek tulajdonítanunk azt, hogy a liberalitas szót a Kr. e. II. századból fennmaradt töredékekben sehol nem találjuk; még Catónál sem, akitől pedig aránylag sok jutott ránk, még önála sem fordul elő egyszer sem ez a szó, de annál gyakrabban a hasonló jelentésű „benefactum”.¹⁵¹ Terentiusnál már előfordul, de csak egyetlenegyszer,¹⁵² azontúl pedig az egész második századi irodalomban egyszer sem találkozunk vele. Terentius az eredeti darabban lévő ελευθεριότης alakból fordíthatta a „liberalitas”-t; ezt minden veszély nélkül megtehetette, mert a szót, mint „liberalis” (pl. causa liberalis!) továbbképzését, nem érezték szokatlan hangzásúnak, a jelentése meg úgy sem volt fontos, hiszen egyetlen előfordulási helyén is szójátékíze van.¹⁵³

Mivel Terentiusnál már találkozunk a liberalitas szóval, Terentius pedig kortársa volt Panaitiosnak, a filozófiai liberalitas-eszme Rómában való meghonosítójának, sőt nemcsak kortársi, hanem a Scipio-kör révén esetleg ismeretségi viszonyban

¹⁴⁷ Xenophon Memorab. II. 1, 22.

¹⁴⁸ U. a. II. 8, 4.

¹⁴⁹ Westermann RE „Sklaverei“ 946—48, 975—79.

¹⁵⁰ Menandros (Jensen) Heros 40.

¹⁵¹ Cato (Jordan) pag. 45; 69.

¹⁵² Terent. Adelph. 57.

¹⁵³ Donatus szükségesnek tartja a kérdéses hely magyarázását, l. Donat. Comment. Ter. III. 1.

is állott vele,¹⁵⁴ nagyon valószínű, hogy az ő révükön a liberalitas szó mind köznapi, mind filozófiai jelentésében egyszerre, mintegy a Scipio-kör kezdeményezésére és annak a fémjelzésével, még a Kr. e. II. sz. második felében bekerült a latin nyelv szókincsébe.

*

Scipio nem valószínű, hogy az egyeduralkodó gondolatát, de az a liberalitas-eszmével együtt benne maradt a műveltek tudatában. Sorsuk azonban egyidőre kettévált. Mert míg a monarchikus eszmével szemben való állásfoglalás a II.—I. század fordulóján egyénenként igen különböző volt, addig a liberalitas eszméje amattól különszakadva annyira népszerű lett, hogy még pártpolitikai célokra is felhasználták. Crassus, a szónok, tett erre először kísérletet, amikor egy beszédében egyenesen azt bizonygatta, hogy a liberalitas a nobilitas sajátos erénye volt mindig.¹⁵⁵

Ezt a nagy népszerűséget azonban nem érte el egyik nappal a másikra a liberalitas. Harcot kellett megvívnia, nem az eszmének, hanem a nevének. Ellenfele a „largitio” volt. Ennek a jelentése a Kr. e. I. sz. elejéig nincs pontosan körülhatárolva, amint a szó képzése mutatja, eredetileg a bőkezűségnek mint tevékenységnek a neve, annak főleg pénzbeli vagy másfajta anyagi ajándékozásban megnyilvánuló formájában.¹⁵⁶ Ezzel szemben a „liberalitas” mint képzése mutatja és származásának a vizsgálata is bizonyította, eredetileg nem tevékenységet, hanem lelki tulajdonságot, erényt jelöl. Ez a két szó tehát a „liberalitas” megszületésekor felvette egymással a küzdelmet, de ez a Kr. e. első század elejéig nem lehetett valami nagyméretű, hiszen a „liberalitas”-nak meg kellett előbb erősödnie, hogy komoly ellenfélnek számíthasson. Ez a század első harmadára meg is történt. Attól kezdve nyomonkövethetjük a küzdelem lefolyását a kor íásaiban, elsősorban Ciceróban.

A „largitio” a század első harmadában még egyszerűen csak az ajándékozást jelenti,¹⁵⁷ nincs semmiféle megbélyegző értelme. Jelölhet mindenféle, akár magánviszonylatban, akár magistratusi minőségben, akár egyeseknek, akár az egész népnek tett bőkezűséget.¹⁵⁸ A hatvanas évektől kezdve kezd kiszorítani a magánéletből, ahova helyében nyomul a liberalitas.¹⁵⁹ Ugyanakkor mint a közéletben véghezvitt ténykedésnek is meg-

¹⁵⁴ V. ö. Münzer RE „Cornelius” 1460—62. Windelband: Gesch. d. abendl. Philos. im Altert. München 1923. 250. (I. Müller-féle Handb. d. Altertumswiss. V. 1. 1.)

¹⁵⁵ Cic. De off. II. 63.

¹⁵⁶ Cic. Quint. Rosc. 12.

¹⁵⁷ U. o.

¹⁵⁸ Verr. II. 1, 19; 2, 138. Leg. agr. 1, 21. Catil. IV. 13. Q. Rosc. 12.

¹⁵⁹ Quint. 41. Q. Rosc. 16. Verr. II. 3, 94. Mur. 37. Flacc. 89. Prov. cons. 12.

változik a jelentése, mert kezdik együtt emlegetni a megvesztegetéssel.¹⁶⁰ Az ötvenes évektől kezdve már törvénnyel üldözik.¹⁶¹ Attólkezdvé párhuzamosan él egymás mellett a „largitio“ és a „liberalitas“, mint a bőkezűségnek erkölcsi vonatkozásban két ellentétes képviselője.¹⁶² Mert a largitio törvénytelen hatalomra tör,¹⁶³ a népet lázadásra ingerli a fennálló rend ellen.¹⁶⁴ Ez utóbbi mozzanat miatt, a kor felfogása szerint, minden kísérlet, amely a meglévő visszás gazdasági és társadalmi állapotokat akarja megszüntetni, vagyis a kevesek kizsákmányoló uralmának véget vetni, largitio, ennelfogva gyűlöletes és üldözendő.¹⁶⁵

Mindennek az ellenkezője a liberalitas. Az a meglévő rend fenntartására,¹⁶⁶ az állam gyarapítására,¹⁶⁷ az embertársaknak a megsegítésére törekszik;¹⁶⁸ pártolja a népet, mert az derék emberhez méltó,¹⁶⁹ de csak tettel;¹⁷⁰ pénzzel vagy anyagi segítséggel csak akkor gyakorol bőkezűséget, ha a magáéból adhat, akkor is csak mértékkel.¹⁷¹ A máséból, különösen az állam vagyonából bőkezűnek lenni nem liberalitas.¹⁷² Csak az nevezhető liberalisnak, aki úgy segít, hogy nem árt vele senkinek.¹⁷³

Mivel a liberalitas eredetileg olyan lelki tulajdonságot jelöl, amely egy embereszménynek egyik legfőbb kelléke, lélektanilag nagyon jól megérthető az a folyamat, amelynek az lett az eredménye, hogy a „liberalitas“ elnevezés háttérbeszorította a „largitio“-t. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a liberalitas a largitio erkölcsellenessé vált szokását megszüntette, hanem csak azt, hogy a maga nevét adta a largitio névtől megfosztott cselekedetnek. Eszménynek indult és álarc lett belőle. Így azután különböző pártállásból nézve, ugyanazt a dolgot homlokegyenest ellenkező módon lehetett megítélni.¹⁷⁴ Ezt Cicerónál nem egyszer tapasztaljuk, sőt egy alkalommal maga is elismeri, hogy ez az eljárás Rómában bevett szokás.¹⁷⁵

A liberalitasnak köznapi és bölcséleti jelentéséhez a negyvenes évek óta még egy harmadik jelentésváltozat társul, amely a „misericordia“ és „clementia“ értelméhez áll közel, és körül-

¹⁶⁰ Verr. II. 1, 19; 2, 138. Leg. agr. 1, 21. Mur. 5.

¹⁶¹ Planc. 37; 49.

¹⁶² Ez a szembeállítás legélesebb a De off.-ben II. 52—85.

¹⁶³ Ad. Brut. 1, 43.

¹⁶⁴ Sest. 139.

¹⁶⁵ Mur. 80.

¹⁶⁶ Ad fam. X. 8, 6.

¹⁶⁷ Auct. ad Herenn. IV. 13; 19.

¹⁶⁸ Ad Att. III. 22, 1.

¹⁶⁹ Planc. 45—47.

¹⁷⁰ U. o.

¹⁷¹ U. o.

¹⁷² De leg. agr. 4. .

¹⁷³ Flacc. 85.

¹⁷⁴ Jellemző hely: Mur. 77.

¹⁷⁵ De orat. II. 105.

belül az uralkodói kegy fogalmának felel meg. Ez a jelentésforma Cicerónál csak Caesarral kapcsolatban fordul elő, és nyilvánvalóan Caesar szóhasználatából származik.¹⁷⁶

Cicero élete végén a kötelességekről írott művében rendszerezi mindazt, amit a bőkezűségekre vonatkozóan a görög gondolkodás és a római gyakorlat kitermelt. Ebben a munkában nyerte talán a legtalálhatóbb kifejezését nem is annyira a bőkezűség — kétségtelenül az is —, mint inkább Cicero, a filozofáló római és rajta keresztül az egész korabeli konzervatív rómaiság. Mert mint filozófusnak, nem sok érzéke van a különböző rendszerek gondolatfinomságai iránt. Talán, mivel mesterének, Pannaitiosnak az eklekticizmusát akarta követni, talán azért, mert római volt, sikerült neki alaposan összekuszálnia a különböző rendszerek bőkezűség-eszméit. Cicerónak mindegy, hogy a bőkezűséget minek nevezzük, „beneficentia“, „benignitas“ és „liberalitas“ szerinte csak különböző elnevezések, de mind a három ugyanazt a fogalmat jelöli.¹⁷⁷ Holott a benignitas, mint fentebb láttuk, a sztoikus χρηστότης fogalommal, a liberalitas pedig az aristotelesi ελευθεριότης-szal azonos, a beneficentia viszont mint a benefactum elvont jelentésű formája a görög politikai élet εὐεργεσία-jával hozható kapcsolatba.

Megállapítja ebben a művében Cicero, hogy a liberalitas a bőkezűségnek magasabbrendű formája, amelytől a largitio élesen megkülönböztetendő.¹⁷⁸ A largitio a liberalitas erkölcsiségével szemben önző egyéni célokat követ, s az államrend felforgatására törekszik.¹⁷⁹ Komoly államférfi, aki hivatása magaslatán meg akar maradni, csak a liberalitas mellett kötheti le magát,¹⁸⁰ az pedig elsősorban nem anyagi támogatás, hanem csak egyszerű jóindulat.¹⁸¹ Az anyagi bőkezűség a maga igazi alakjában csak akkor jöhet számításba, ha már semmiképpen sem lehet elkerülni,¹⁸² de akkor is csak az egész állam érdekét szolgáló nagy célok szolgálatában,¹⁸³ és akkor is csak minél mérsékeltebb formában.¹⁸⁴ Megvetően nyilatkozik Sulla és Caesar társadalmi és gazdasági reformkísérleteiről is.¹⁸⁵ Ezeket ugyanis bűnös largitióknak minősíti. Mindezekon felül még a népet is lenézi, mert esztelen követeléseivel ajándékozásokra kényszeríti a pályázókat és a tisztségviselőket.¹⁸⁶

¹⁷⁶ Marc. 19. Lig. 6—19. Ad fam. I. 9, 12; 18. VII. 17, 2. IX. 13, 4.

¹⁷⁷ De off. I. 20.

¹⁷⁸ U. a. II. 55—56; 63.

¹⁷⁹ U. a. II. 56; 78.

¹⁸⁰ U. a. II. 85.

¹⁸¹ U. a. II. 54; 65.

¹⁸² U. a. II. 58.

¹⁸³ U. a. II. 60.

¹⁸⁴ U. o.

¹⁸⁵ U. a. I. 43.

¹⁸⁶ U. a. II. 58.

Ha Cicerónak a liberalitusról vallott felfogását abból a szempontból vesszük szemügyre, hogy alkalmas lett volna-e az arra, hogy annak az alapján ismét bensőséges, becsületes és őszintén átérzett kapcsolat jöjjön létre a vezetők és a nép között, meg kell állapítanunk, hogy ezek a nézetek ennek a feladatnak nem feleltek volna meg. És pedig azért nem, mert Cicero nem tudta, vagy talán nem is akarta beismerni azt, hogy a római néplélekben egy idő óta mélyreható átalakulás történt az anyagi bőkezűség irányában, sem azt nem akarta belátni, hogy az anyagi bőkezűséget a politikai életből többé kiiktatni nem lehet, még kevésbé lehet szükséges rossznak minősíteni, hanem valahogyan, mindenesetre becsületes és őszinte megoldással törvényesíteni kell.

Ha az első század íróit meg akarnánk kérdezni a liberalitas és largitio viszonya felől, Sallustius lehetne az, akihez Cicerón kívül bőséges felvilágosítások reményében fordulhatnánk. Az ő felfogásáról azonban Cicero után nem sok mondanivalónk lehet. Ugyanabban a moralizáló mederben mozog, amelybe Cicero is belekerült az ötvenes évek óta. Írásaiban annak az iránynak a híve, amelynek legjellegzetesebb képviselője a szigorú erkölcsű Cato. Elítéli a largitiót, amely a népek megrontója,¹⁸⁷ de dicséri a liberalitást, mert az az igaz barátnak és a derék embernek a legfőbb jellemvonása.¹⁸⁸

Ha Ciceróval Caesart összehasonlítjuk, fel kell ismernünk Caesarban ebben a vonatkozásban is a nagykoncepciójú, széleslátókörű államférfit, akit magasabb erők állítottak szembe annak a másik iránynak az embereivel, amelynek Cicero is híve volt, mert lelki alkata szerint ellentétük volt mindenben. Caesar nem moralizál, nem rántja le a sárba a largitiót, de nem emeli egekbe a liberalitást sem. Hűvösen, józanul, hadvezéri tárgyilagossággal beszél róluk, mintha csak haditervet adna tudtunkra. Largitio és liberalitas nála egyaránt a hatalom megszerzésére való eszköz,¹⁸⁹ mégpedig a largitio a bőkezűség ténye, a liberalitas pedig a bőkezűségre való hajlam, fejedelmi erény, amelyből a bőkezűség fakad.¹⁹⁰ Hogy valóban uralkodói erénynek tartja a liberalitást, kitűnik Dumnorix jellemzéséből. Dumnorix ugyanis Caesar szerint a liberalitasa segítségével akarta elérni a királyi hatalmat.¹⁹¹ Az ő alakjában tulajdonképpen önmagát rajzolja.

A largitiót egészen természetes és rendjénvaló dolognak tartja, sőt többször a liberalitasszal azonosítja.¹⁹² Ettől már csak egy lépés volt a largitiónak a liberalitason keresztül való törvényesítése. Ezt a döntő lépést a polgárháború kitörése idején

¹⁸⁷ Sallust. Catil. 3, 3; 37, 7. Jug. 15, 1.

¹⁸⁸ U. a. Catil. 49, 3; 52.

¹⁸⁹ Caes. Bell. Gall. I. 18, 3. Bell. Civ. III. 6, 1—2.

¹⁹⁰ U. a. Bell. Civ. II. 28, 3.

¹⁹¹ U. a. Bell. Gall. I. 9, 3; 18, 3.

¹⁹² U. o.

tette meg, amikor a liberalitást a iustitiával és a misericordiával együtt kormányzati elvül választotta.¹⁹³ Ezzel a ténnyel elvileg, Caesar uralmában pedig gyakorlatilag is, helyreállt a régi jóviszony nép és államférfi, most már egyeduralkodó között, és a liberalitas sorsa a panaitiosi elgondolás értelmében beteljesedett. De egyúttal célhoz ért az a törekvés is, amely a pún háborúk óta sikertelenül döngette mindazideig a római alkotmány kapuit: monarchikus eszme és liberalitas vállvetve harcolva végre kiküzdötte magának az érvényesülést. Ezzel lezárult a liberalitas történetének első korszaka, a kialakulás kora. Mert Caesar uralomrajutásával, mivelhogy az ő elhatározása révén kellő összhangba jutott a régi bőkezűség-gyakorlat és az új liberalitas-elmélet, a liberalitas-eszme kialakultnak tekinthető. A bőkezűség-eszme megkapta a maga végső értelmét és alakját, amelyen lényegét érintő változás a császárkorban sem történt. Caesar utódai az ő általa megkezdett úton haladtak tovább.

*

A liberalitas császárkori története mégsem egészen olyan egyszerű, amilyennek az előző rész utolsó mondata alapján gondolnánk. Az a körülmény, hogy a liberalitas eszméje a monarchikus gondolatnak volt szükségképpen velejárója, döntőleg hatott a liberalitas-eszme császárkori sorsára. Mivel Caesar annyira rányomta a bőkezűség eszméjére a maga egyeduralkodói egyéniségének a bélyegét, hogy semmi kétség sem lehetett aziránt, hogy ha valaki, egy új népvézér, a liberalitas jelszavával fog jönni, az mindenben Caesar nyomdokain fog haladni, ezért a liberalitasnak mint jelszónak Caesarral együtt el kellett tűnnie.¹⁹⁴ Jól látta Augustus, hogy a caesari liberalitas vörös posztó a köztársasági érzelműek számára, lemondott hát a sokak szemében gyűlöletes és kellemetlen emlékeket ébresztő név használatáról, és személyes bőkezűségi tényeit más névvel jelölte.¹⁹⁵ Jellemző ugyanis a kor gondolkodására, hogy a bőkezűséget nem kifogásolta, nem volt ellenére, ha a princeps tetemes közterheket magára vállalt, csak a caesarkori nevet nem bírta elviselni. Engedményt tettek a közhangulatnak Augustus közvetlen utódai is. De már Claudiusnál újra találkozunk a liberalitasszal,¹⁹⁶ és ezt idők jelének vagyunk hajlandók tekinteni. Mert a liberalitasnak újra való felbukkanása minden valószínűség szerint azt jelenti, hogy a római társadalom már alaposan kicserélődött, hogy már alig vannak merev köztársasági érzelműek, a princeps már kísérletet tehet arra, hogy sajátosan egyeduralmi jelszavak használatával értesse meg mindenkivel, hogy ő más,

¹⁹³ Cic. ad Att. IX. 7 C, 1.

¹⁹⁴ Berve id. mű 84.

¹⁹⁵ U. o.

¹⁹⁶ M. Rostowzew: *Tesserarum urbis Romae plumbearum sylloge*. (1903.) Nr. 20.

6 több, mint a köztársasági magistratusok. Erről az átalakulásról különben más oldalról is tájékozva vagyunk: egyrészt a korabeli irodalomból, másrészt abból a körülményből következtethetünk rá, hogy a provinciákban minden megszakadás nélkül él tovább a liberalitas eszméje;¹⁹⁷ ez a folytonosság nem maradhatott hatás nélkül Itáliára és Rómára sem.

A Claudius után következő időkben semmi hírünk sincs a császár liberalitasáról, az csak Domitianus idejében bukkan fel ismét a hivatalos használatban.¹⁹⁸ Hadrianus óta ismét visszanyeri teljes súlyát, újra érvényesül, és pedig a caesari értelmezésben.¹⁹⁹ Sőt Hadrianus bizonyos tekintetben még Caesarnál is továbbmegy: számolja az egyes liberalitas-aktusokat, és azokat korjelző erővel ruházza fel.²⁰⁰ Ez az eljárás egészen Diocletianusig érvényben marad.²⁰¹

De a liberalitas itt se tudott megszabadulni régi vetélytársától, a császárkorban is meg kellett osztania helyét a largitióval. Ez tulajdonképpen a császárság jellemző helyzetének a következménye. Ha semmi más adatunk nem volna a római principatus mibenlétére, csak ez a két fogalom, az is teljesen elég lenne a császári kormányforma kétlényegűségének a megértéséhez. A császár ugyanis mindig betöltött egy-két olyan hivatalt, amelyek a köztársasági kormányformához tartoznak; ezekből a hivatalokból kifolyólag kötelezettségei vannak, eleget kell tennie többek között bizonyos bőkezűségi követelményeknek. Az ilyenfajta, magistratusi minőségből folyó bőkezűség a largitio. Az ehhez való pénz az állampénztárból kerül ki.²⁰² De a császár számára hovatovább mellékessé válik a hivatali hatalom és az abból eredő kötelezettségek, mert ő a hatalmát tulajdonképpen nem a magistratusi minőségnek köszönheti, amely csak jogi álarc — nemhiába jogásznép volt a római, hamar megtalálta a módját annak, hogyan kell a kényszerhelyzeteket úgy feltüntetni, mintha ő akarta volna —, hanem annak, hogy ő a leggazdagabb magánember, hogy ő rendelkezik a legbősegebb jövedelmi forrásokkal, és azokat kellőképpen fel is tudja használni.²⁰³ A bőkezűségének, a magánszemélyként magánvagyonából hozott anyagi áldozatainak köszönheti a hatalmát. Ez a fajta bőkezűség a liberalitas.²⁰⁴ A két eszme tehát változatlanul megőrizte azt a jelentését, amely a Kr. e. I. sz. eszmei és politikai küzdelmeiben hozzátapadt.

¹⁹⁷ Marshall: Catalogue of the Finger Rings in the British Museum. London 1907. pag. 47. nr. 267. V. ö. Berve id. mű 84.

¹⁹⁸ Berve RE „Liberalitas” 85.

¹⁹⁹ U. a. 88.

²⁰⁰ U. o.

²⁰¹ U. a. 91.

²⁰² U. a. 85.

²⁰³ V. ö. Rostowzew: Gesellschaft etc. I. 50.

²⁰⁴ Berve id. mű 84—85.

Nyilvánvaló ebből, hogy a császársági államforma sem a keleti autokratizmussal, ahol az uralkodó személyéből árad ki minden törvényes hatalom és az egész jogrend, sem a caesari államformával, amely a panaitiosi elgondoláson épült fel, és amely szintén csak egyetlen hatalmat: a fejedelem akaratát ismeri, de azt köteleességek ráruházásával egyensúlyozza, nem azonosítható mindaddig, amíg a largitio és a liberalitas kettősségén alapuló, kétélnyegű uralkodói hatalom érvényesül. Ez a kettősség a Kr. u. III. sz. elején szűnt meg a Severusok uralomra jutásával, amikor a largitio beleolvadt a liberalitasba,²⁰⁵ a köztársasági kormányforma pedig ezzel a szimbolikus ténnyel a személyes császári hatalomba. Ennek a helyzetnek a végleges rendezése azonban csak Diocletianus idején ment végbe, amikor a liberalitas-aktusok számlálása, mint most már teljesen fölösleges dologé, megszűnt.²⁰⁶

Liberalitas és largitio egymáshoz való viszonyának az alakulását sokkal teljesebben nyomonkövethetjük, ha a két szónak az irodalomban való előfordulását és használatuk módját vesszük vizsgálat alá. Alljon itt kiindulásul a következő táblázat, amely feltünteteti a fontosabb íróknál a két szó előfordulásainak számát.²⁰⁷

	Liberalitas.	Largitio.
Cicero: Beszédei	35	36
Elméleti művei	46	23
Levelei	46	8
Caesar	5	8
Sallustius	3	8
Cornelius Nepos	6	4
Livius	1	19
Velleius Paterculus	2	1
Valerius Maximus	14	3
Seneca philosophus	21	5
Tacitus	12	32
Plinius Secundus	27	2
Suetonius	14	4
Apuleius	7	1
Tertullianus	19	2
CIL	40	7

Erről a táblázatról mindennél szemléltetőbben olvashatjuk le a liberalitas és largitio lázgörbéjét. Szinte azt lehetne mondanunk, hogy mértani szabályossággal ment végbe a fejlődés. Meglepően szabályos a megfelelés: ahogyan emelkedik a liberalitas, úgy süllyed a largitio vonala. Ha futólag tekintünk csak végig a két számsoron, akkor is azonnal megállapíthatjuk, hogy

²⁰⁵ U. a. 88.

²⁰⁶ U. a. 91.

²⁰⁷ A liberalitasra és largitiora vonatkozó helyek összehasonlítása a Thesaurus Linguae Latinae gyűjtése alapján történik.

nem egészen három század alatt a *largitio* fokozatosan süllyedő irányzattal kilencedrangúvá csökkent a liberalitas mellett, vagyis a Kr. u. III. sz. elején már alig-alig képes a felszínen tartani magát.

Ciceróról már fentebb láttuk, hogy a panaitioszi liberalitas-eszmének lelkes harcosa volt, ha nem is értette át azt teljesen. Ez a lelkesedés most számszerűleg is tapasztalhatóvá válik. Pályája első felében csak lassan erősödik a liberalitas iránt való vonzódása, beszédeiből legalább is ezt vehetjük ki, mert egyforma arányban fordul elő mind a két fajta bőkezűség. Vagy talán ennek az az oka, hogy beszédeiben majd annyiszor kell támadni, mint védeni, és nála a támadás vagy a védelem határozza meg, annak a kényszere dönti el, hogy ugyanazt a tettet liberalitasnak minősítse-e, vagy *largitió*nak? Megállhat ez a feltevés is, de amellett a liberalitas iránt való vonzódásának a fokozatos erősödéséről tett megállapítás is nagyon valószínűnek látszik. Mert az elméleti művei, amelyek nagyrésze életmunkásságának a második korszakára esik, a *largitió*val szemben kétszeres gyarapodást mutatnak a liberalitas javára, sőt az arány élete vége felé a leveleiben hatszorosra emelkedik. Viszont Caesarnál a *largitio* javára tolódik el kétszeresre az arányszám. Pedig a két író egykorú, azonfelül éppen Caesar emelte uralomra a liberalitást. Megmagyarázható-e ez a kettősség és ellentmondás?

Ha Caesar műveit külön-külön vesszük ebből a szempontból vizsgálat alá, azt találjuk, hogy amíg a *Bellum Gallicum*ban a liberalitas kétszer előfordul²⁰⁸ és a *largitio* csak egyszer,²⁰⁹ addig a *Bellum Civile*ben a *largitio* van többségben nyolc előfordulással,²¹⁰ a liberalitas pedig két hellyel szerepelve erősen a háttérben marad.²¹¹ Ha ehhez a statisztikai adathoz hozzávesszük még azt, hogy az az egyetlen *largitio*-hely a *Bellum Gallicum*ban a liberalitasszal egyjelentésű, továbbá, hogy a másik munkában előforduló nyolc *largitio* helyett is nyugodtan lehetett volna liberalitást mondani, akkor nem zárkozhatunk el annak a feltevése elől, hogy ez a szerepcsere, amely halomra dönteni látszik a caesari liberalitusról fentebb tett megállapításainkat, nem pusztá véletlen, hanem szándékosan történt, hogy Caesar tudatosan cselekedett így. Ebben a feltevésünkben segítségünkre siet a caesari művek keletkezési időrendje.

A kutatók nagyobb részének a megállapítása szerint Caesar a *Bellum Gallicum*ot 52/51 telén írhatta,²¹² a *Bellum Civile*t

²⁰⁸ Caes. Bell. Gall. I. 18, 3; 43, 5.

²⁰⁹ Bell. Gall. I. 9, 3.

²¹⁰ Bell. Civ. I. 4, 2; 12, 1; 39, 4. II. 28, 3. III. 31, 4; 112, 10.

²¹¹ Bell. Civ. II. 28, 3. III. 6, 1.

²¹² Schanz-Hosius⁴ I. 337–338. (I. Müller: Handb. d. Altertumswiss. VIII. 1.).

pedig legkorábban 47-ben.²¹³ Vagyis első művét még a polgárháború kitörése előtt befejezte. Fentebb, amikor a caesari liberalitas-eszmével foglalkoztunk, megjegyeztük, hogy Caesar a gall háborúk egyik főszereplőjében, Dumnorixban önmagát festette, azt a Caesart, amilyen ő a néppel és katonáival szemben volt: fegyelemtartó, de emberséges és bőkezű.²¹⁴ Annyira részletesen és behatóan ismertette Dumnorix alakját, törekvéseit és módszereit, hogy az az érzésünk támad, hogy ezzel a képpel figyelmeztetni akarta a rómaiakat valamire. Arra, hogy ők is ugyanúgy járhatnak, mint a gallok, mert ők meg a germán terjeszkedésnek eshetnek áldozatul, amelynek árnyéka a cimberháború óta úgyis ráfeküdt már Rómára, ha idejében nem sikerül egy kéz vezetése alá kerülniök. Ime, Dumnorix nem dicsőségvágyból akart király lenni, hanem mert a hazáján akart segíteni; a pártoskodások miatt kénytelen volt olyan eszközöket felhasználni célja érdekében, amelyek a legsikeresebbeknek ígértek. Ezért volt liberalis, ezért igyekezett bőkezűségével minél többeknek a pártfogását megszerezni. Én is gyakorlom a bőkezűséget — mondja a sorok mögött Caesar —, mert én is ugyanazt akarom elérni, amit Dumnorix; előttetek van a példa arra, hogy mi történhet akkor, ha engem terveim kivitelében gátolni akarnátok.

Ezek nem leírott és ránk hagyományozott dolgok ugyan, mégis el lehet fogadnunk ezt a gondolatmenetet anélkül, hogy bárki is mindenáron való belemagyarázással vádolhatna bennünket. Caesar tehát burkolt formában előre tudtára adta a római népnek a szándékait. Azzal, hogy annyira kiemelte a liberalitást, bizonyos tekintetben megnyugtatón akarta a rómaiakat azíránt, hogy az egyeduralom nem jelent feltétlenül zsarnokságot, mert aki a liberalitas-eszmét magáévá tette, az ezzel a ténnyel hűségnyilatkozatot tett a panaitioszi uralkodóeszmény mellett; az pedig kötelességekkel terheli meg az uralkodót, vagyis erkölcsi értékű magatartást követel meg tőle. A liberalitas-eszme akkor már annyira benne volt a műveltek tudatában, hogy a rávaló hivatkozás szükségképpen felidézhetette ezeket a gondolatokat.

A polgárháború kitörésekor már kész tervekkel indult el a hatalom megszerzésére, úgyhogy az a nevezetes kijelentés, amelyet a liberalitas eszméjének mint kormányzati elvnek az érvényesítéséről akkor tesz, csak lezárása Caesar ilyenirányban már hosszú idő óta tartó lelki fejlődésének, elméleti megfontolásainak és nyílt kimondása annak, amit a Bellum Gallicumban még csak burkolt célzásokkal adott tudtára a római közönségnek. Azonban hamarosan látnia kellett, hogy hatalmas tábor áll vele szemben, és ezt harcban hiában győzi le, a lelkekben

²¹³ U. o.

²¹⁴ V. ö. E. Meyer: *Caesars Monarchie und der Prinzipat des Pompeius*. 1922. 346—47.

ottmarad a fullánk, a gyűlölet. Tehát a lelkeket kellett megnyernie, hogy a belső béke biztosításával nekikezdhesen a komoly építómunkának. Annál is inkább le kellett szerelnie a lelkek ellenállását, mert a békülékenységet is kormányzati elvéül választotta,²¹⁵ tehát következetesnek kellett maradnia önmagához, ha sikert akart elérni. Ezért írta eljárásának igazolására a *Bellum Civile*t,²¹⁶ és ezért emlegeti annyiszor a largitiót. Ennek az emlegetésével a köztársaságiak érzékenységét akarja kimélni, most meg azt akarja burkoltan a tudomásukra adni, hogy az ő hatalma tulajdonképpen nem is egyeduralom, hanem egészen kifogástalan köztársasági magistratus. Ez a fogás azonban nem érte el mindenben a célját. Egyesek megbékéltek ugyan Caesarral — mit is tehettek volna mást? —, de mások fogcsikorgatva vártak az alkalomra, amikor ütni fog a bosszú órája. Addig is támadták és csipkedték, de csak óvatosan. Cicero például, bármennyire is akarta kiengesztelni Caesar, nem tudott megbékülni vele, és gyűlöletét abban juttatta kifejezésre, hogy únos-úntalan emlegette és magasztalta Caesar liberalitasát,²¹⁷ de nem annyira gyáva meghunyászkodásból, mint inkább a tchetetlen düh megnyilvánulásként olyan módon, hogy Caesar őszinte elragadtatásnak érezze a magasztalást, de azok, akik a Ciceróéhoz hasonló helyzetben voltak, érezzék ki belőle — a gúnyt.²¹⁸

Caesar halála után megváltozott a helyzet. Most már biztonságosabban lehetett támadni Caesart és egész rendszerét. Cicero helyzete azonban ekkor is kényes volt. Nem támadhatta a liberalitást, hiszen akkor megtagadta volna a multját; meg ő sokkal józanabbul tudott még azokban a fejvesztett és diadalmás napokban is gondolkozni, hogysen elkövette volna azt a hibát, hogy az elméletre fogja rá azt, amit az elmélet alkalmazójában hibának tart. Megkonstruálta tehát a maga sajátos largitio-fogalmát, amely helyes is, meg helytelen is egyszerre, aszerint, hogy megfelel-e a pártszempontnak, vagy ellenkezik azzal; ez alá a fogalom alá sorolt sok mindent, ami a liberalitas területére tartozik, azután pedig a largitiót minden politikai bűnök legnagyobbikának jelentette ki. Caesarnak a köztársasági párt elveivel meg nem egyező intézkedéseit largitiónak bélyegezve érintetlenül hagyta ugyan a liberalitas tekintélyét — azét a liberalitasét természetesen, amelyet sikerült legfontosabb alkotórészétől, az anyagi bőkezűségtől megfosztania —, de ugyanezzel a tétivel kitöltötte a bosszúját Caesaron.

A nagyközönség azonban, de a műveltebb köztársaságpártiak is, felszínebben gondolkoztak, a liberalitas-eszme sem

²¹⁵ Cic. ad Att. IX. 7 C, 1. V. ö. Meyer id. mű 344—45.

²¹⁶ Schanz-Hosius⁴, I. 341. (I. Müller: Handb. d. Altertumswiss. VIII. 1.).

²¹⁷ Cic. Marc. 19. Lig. 6—19. Ad fam. I. 9, 12 és 18. VII. 17, 2.

²¹⁸ Hogy a keserű gúny beszél Ciceróból, azt különösen Ad fam. IX. 13, 4-ben érezzük.

volt annyira hozzájuk nőve, hogy józanul szét tudták volna választani az eszmét, a testetlen gondolatot, az eszmehordozó személytől. A liberalitást azonosítják Caesarral, és vele is szembefordulnak, elítélik azt is. A közhangulatnak felel meg Livius eljárása, akinél csak egyszer fordul elő, szinte véletlennek látszik vagy feledékenységnek, a liberalitas, de tizenkilencszer a *largitio*. Az az egyszeri előfordulás azonban mégsem véletlen, hanem olyan alkalmazása a fogalomnak, ami még a köztársasági párt kényes ízlésének is megfelelt: tudniillik a római népnek azt a nemes gesztusát jelölte vele, amellyel a II. makedón háború végén szabadságot ajándékozott a görög népnek.²¹⁹ Ez a liberalitas megfelel a cicerói értelmezésnek; használatából pedig arra következtethetünk, hogy a cicerói értelmezésű liberalitas ekkorra már újra kezdi visszahódítani a híveit, csak a caesari bőkezűség-eszme van zár alatt, s mivel névben megegyezik mind a kettő, a cicerói bőkezűség-eszme jelölésére is lehetőleg kerülik a liberalitas nevet.

A *largitio* nevének nagyszámú előfordulása Liviusnál bizonyíték arra, hogy nem volt egészen olyan fekete az, mint állnának Cicero lefestette. Vagy talán annak a gondolkodásnak a következménye ez, amely inkább a *largitiót* fogadta el még a megvesztegetés mellékizével is, csak hogy kidomborodjék jelzavakban is a köztársasági államforma. Ez esetben ugyanaz a folyamat ment végbe a *largitió*nál is, mint a liberalitASNál: egyiket sem tudták a megfelelő államformától különválasztani. Ezért maradt meg politikai műszónak, amint fentebb már láttuk, a *largitio* mindaddig, amíg valamennyire is érvényesült a köztársasági szellem.

Sallustiusnál kétszerannyiszor fordul elő ugyan a *largitio*, mint a liberalitas, ez azonban nála, tudjuk, az erkölcsi és politikai pártállásnak, a caesarpártiságnak a következménye. Elítéli a *largitiót*, hogy rajta keresztül a nobilitason vehessen elégtételt.

Feltűnő, hogy Neposnál, aki pedig idősebb kortársa Liviusnak, többségben van a liberalitas. Ebből már arra lehet következtetni, hogy a liberalitas megítélésében a műveltek egvrésze változatlanul megmaradt amellett a felfogás mellett, amelyik a caesari uralom előtt a bőkezűség-eszmenek olyan nagy kedveltségét okozta. Ez az irány most bizonyos tekintetben a hivatalos felfogással állt szemben, mert az meg gondosan kerülte a liberalitas nevének használatát. De már Claudius korában a hivatalos felfogás lassan közeledni kezdett a liberalitas-párti közvélemény álláspontjához, amelynek a jogfolytonosságát a Kr. u. I. sz. elején Valerius Maximus, Velleius Paterculus és Seneca képviselik. Ezeknél is fokozatos haladás észlelhető a liberalitas javára, mert most már a két fogalom használata úgy aránylik egymáshoz, mint négy az egyhez. De a század folyamán még van egy zökkenő, mert Tacitus itt is kiüt a korabeli írók közül

²¹⁹ Liv. XLII. 38, 4.

a largitióhoz képest harmadrésznyi liberalitas-helyével. A largitio említése még nála is a köztársasági szemlélet eredménye,²²⁰ ennek következtében a liberalitas sem mentes nála némi gúnyos mellékszótól.²²¹ Az állandó javulásról azonban eléggé tanuskodik az ifjabb Plinius, Suetonius, Apuleius és Tertullianus. A liberalitas terjeszkedése a III. sz. elejére minden lehetőséget kimerített; akkorra már az írók is alig emlegetik a largitiót. De nemcsak az írók világát hódítja meg a liberalitas, hanem a köznapi életben is általában ez lesz a neve mindenféle bőkezűségi megnyilvánulásnak, amint ezt a CIL adatai mutatják. Ez a név felülről, a hivatalos és irodalmi használatból terjedt szét lefelé; terjedése a köztársasági gondolat sorvadását és a monarchikus eszmének a társadalom részéről történő egyre teljesebb befogadását és átélését jelentette.

A liberalitas sem maradt meg azonban a largitio bukása után a népszerűség zavartalan birtokában, mert erős versenytársa akadt a „largitas”-ban. Ez a szó eredetileg ugyanazt a fogalmat fejezte ki,²²² de a később hozzátapadó mellékkértelem következtében egy új világfelfogásnak, amely a liberalitasban kifejezésre jutó világrend ellen indított élethalálharcot, tudniillik a kereszténységnek vált a jelszavává. Ez a korábbi időben csak Caeciliusnál, Turpiliusnál és Terentiusnál, majd később Cicerónál és ő utána Columellánál fordul elő az irodalomban. Jelentősége ekkor még nagyon alárendelt. Cyprianustól kezdve azonban állandóan növekszik a népszerűsége, úgyhogy a IV. században már a katonáknak adott donativumot is largitasnak nevezik.²²³ Az egyházatyáknál az V. századtól kezdve egészen kiszorítja a liberalitást és az itt-ott addig még fel-felbukkanó largitiót; az egyházi szellemnek a politikai életben való érvényesülése a közélet szóhasználatában is többé-kevésbé erre az eredményre vezet.²²⁴

A fejlődés vonalát így felvázolva, most már azt vehetjük röviden vizsgálat alá, hogy milyen értelemben használták általában a liberalitást a császárkorban.

Velleius mindig a fejedelmi bőkezűség jelölésére használja. Ez a bőkezűség a katonákkal szemben is érvényesülhet, például nagyon alkalmas eszköz a lázadás lecsillapítására.²²⁵ Itt a katonákkal szemben való magatartásban jellemzően jut kifejezésre a principatus kétlenyűsége: az uralkodó részben fegyelmi büntetést alkalmaz a lázadókkal szemben, részben bőkezűségével csillapítja le őket. Amaz az eljárás még a régi köztársasági mód-

²²⁰ Tac. Ann. II. 48.

²²¹ Hist. I. 20.

²²² Firm. Mat. De err. 2, 8: „... divina Dei liberalitate...”. August. Civ. XXII. 24 pag. 615.: „... divina largitate...”

²²³ W. Deonna, Anz. d. Schweiz. Altertumskunde 22. pag. 19 sqq.

²²⁴ A fejlődés irányára Augustinus a legjellemzőbb; kilenc esetben fordul elő nála largitas, kétszer largitio és csak egyszer liberalitas.

²²⁵ Velleius II. 81, 1.

szerekre emlékeztet, de a bőkezűség alkalmazása már a leg-gazdagabb magánemberre vall, aki nem akarja elveszíteni az ő leghathatósabb párthíveinek, a katonáknak a kegyét. Sokban emlékeztet bennünket ez a mozzanat, és általában a római császárság intézményének kialakulása, az itáliai, condottierekből szuverénekké lett kis fejedelmek módszereire, vagy a nagy újkori monarchiák kialakulására, ahol a király központi hatalmának a kiépítésében a saját pénzén tartott, pusztán csak tőle függő zsoldosokra támaszkodott.²²⁶

Polgároknak is segítségére siet az uralkodó a bőkezűségével, például Tiberius a tűzkárosultaknak.²²⁷ A liberalitas anyagi forrása a személyi vagyon, a patrimonium.²²⁸ Valerius Maximus a liberalitas eszméjét egy alkalommal az egész római népre alkalmazza, mint amely a világ népei között a princeps.²²⁹ Ez az alkalmazásmód, amely először Liviusnál fordul elő, a rómaiakat úgy mutatja be, mint akik tudatosan törtek a világ uralmára, és azt bőkezűségük révén el is érték. Mindenki abból bőkezű, amiből bőven van neki; a rómaiak a szabadságot osztogatták bőkezűen, mert azzal, hogy meghódították a világot, felszabadították a népeket a zsarnokok uralma alól. A liberalitas Valerius Maximus szerint lehet az államnak juttatott bőkezűség, vagy magánosokkal szemben kifejtett tevékenység.²³⁰ A liberalitasban fontos csak az, hogy inkább kétszer adjunk, mintsem egyszer is várjuk a bőkezűségünk viszonzását.²³¹

Ciceróhoz hasonlóan Seneca is foglalkozik a bőkezűség elméletével, de elődjéhez képest semmi újat sem ad.²³² Curtiusnál tisztán csak fejedelmi erény, Nagy Sándornak hűbérésével²³³ és katonáival²³⁴ szemben gyakorolt bőkezűségét jelenti. Martialis általában csak a bőkezűség jótéteményeiről beszél.²³⁵ Tacitus pontosan megkülönbözteti a császárnak magánemberként magánosokkal szemben vagy az egész néppel szemben hivatali minőségben gyakorolt bőkezűségét.²³⁶ Példát találunk nála arra, hogy az a császár, aki őszintén átérzi, hogy tulajdonképpen köztársasági magistratus, nem gyakorol liberalitást a katonákkal szemben, hanem megköveteli a feltétlen engedelmisséget.²³⁷ Pliniust a bőkezűség szeretete alapítvány létesítésére indítja.²³⁸

²²⁶ W. Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. München—Leipzig 1928. I. 1, 334—341.

²²⁷ Velleius II. 130, 1—2.

²²⁸ U. o.

²²⁹ Val. Max. IV. 8, 5.

²³⁰ Val. Max. IV. 8, 2.

²³¹ U. o.

²³² Seneca *De beneficiis* I. VII.

²³³ Curtius VIII. 12, 17.

²³⁴ U. a. VIII. 8, 8—9; 11, 11—12.

²³⁵ Martialis. *Epigr.* VIII. 38, 2.

²³⁶ Tac. *Ann.* II. 37, 4—5; 48. III. 8, 4—6. *Hist.* I. 20, 4.

²³⁷ U. a. *Hist.* I. 15, 18.

²³⁸ Plin. *Ep.* I. 8, 9.

Firmicus Maternus idejében a liberalitas általában már csak az uralkodói kegy jelölésére használatos. Jelentheti az isteni kegyelmet is,²³⁹ néha még azt is ezzel a szóval fejezik ki, hogy valamely szuverén, esetleg pogány isten, nem hivatali minőségében bőkezű.²⁴⁰

A késő császárkori íróknál sűrűn előfordul a fejedelmi bőkezűség értelmében.²⁴¹ Eutropiusnál egy alkalommal még jelentkezik a régi eszmei különbségtétel liberalitas és largitio között,²⁴² de másutt és később a két fogalom már egybeolvad, illetve a largitio feloldódik a liberalitasban.²⁴³ A largitio azontúl csak két helyen marad meg: egyrészt a comes largitionum-féle kifejezésekben,²⁴⁴ a pénzügyi igazgatásnak minden eszmei háttérrel nélkülöző, csupán csak a hagyomány folytán szentesített műszavában,²⁴⁵ másrészt a magánosoknak egymás részére tett bizonyos fajta adományainak a jogi műszavaként.²⁴⁶

Hogy mennyire azonosult idők folyamán a hivatalos és legfelsőbb szóhasználat következtében a liberalitas-eszméje a közért kifejtett tevékenységgel, misem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy egyeseknek: magistratusoknak vagy gazdag magánembereknek a községgel szemben kifejtett mindenfajta bőkezű tevékenységének a jelölésére az eseteknek aránytalanul nagy számában a liberalitas nevét használják. Ez az egész birodalom területén egyetemesen gyakorolt liberalitas főleg a közterhek átvállalásában, elsősorban az építkezésekben²⁴⁷ és a játékok tartásában²⁴⁸ nyilvánult meg. Ezek a teendők a köztársaság idején a magistratusok hivatali hatáskörébe tartoztak, most azonban a személyes császári hatalomból kisugárzó ráható erő és a birodalom lakosainak önkéntes elhatározása következtében a liberalitas birtokába mentek át. És itt van a liberalitas fejlődésének a csúcspontja: a római állam vezetését az egyetemes felelősség, a köztársasági kormányforma alól a személyi elv, a császárság vezetése alá juttatja, és az egész birodalmat számtalan apró személyi felelősségi hatáskörre alakítja át. A liberalitas végső diadala tehát nemcsak a korlátlan egyed-

²³⁹ Firm. Mat. De err. II, 8.

²⁴⁰ U. a. 7, 5.

²⁴¹ Eutrop. VII. 21. VIII. 4. X. 7. Eumenius pro inst. schol. 3, 2. Auson. ad Gratian. VIII. 17. Ammian. Marc. XVI, 59.

²⁴² Eutrop. VIII. 13.

²⁴³ Auson. ad Grat. VIII. 17. Eumen. pro inst. schol. III. 4. Ammian. XXII. 16, 24.

²⁴⁴ Auson. 419, 51 és 53. Ammian. XIV. 7, 9. XVI. 8, 5. August. Conf. XVII. 10, 16. Cod. Theod. I. 10, 2—3. Cod. Iust. X. 32, 36. CIL XIII. 10032, 14.

²⁴⁵ V. ö. E. Stein: Geschichte des spätrömischen Reiches I. Vom römischen zum byzantinischen Staate. Wien 1928. 182.

²⁴⁶ Cod. Iust. V. 16, 24. Cod. Theod. IX. 42, 1 pr.

²⁴⁷ Dessau 5533, 5632, 5680, 5763, 5775.

²⁴⁸ U. a. 5616. CIL XII. 1585.

uralomnak, hanem az egyetemes személyi felelősségnek is az érvényesülését jelentette. Hogy ez a látszólag egymást kizáró két dolog egymással összeférhetett, és ez a történelemben szinte páratlanul álló jelenség bekövetkezhetett, az elsősorban a liberalitas-eszme hatóerejének a következménye ugyan, de végeredményben a római lélek csodája.

L'histoire de l'idée de „liberalitas“.

Depuis que Jules-César, au commencement de la guerre civile, c'est-à-dire dans l'année 49 av. J.-C., a choisi la *liberalitas* pour principe de son gouvernement, ce principe est resté l'une des vertus les plus importantes du bon souverain pendant toute l'époque impériale, excepté les règnes d'Auguste et de Tibère. Les auteurs en font souvent mention et nous la voyons plus d'une fois sur des monuments épigraphiques; cependant nous n'avons pu connaître jusqu'ici la signification exacte de cette idée, ni son origine, ni sa formation, ni, d'une façon générale, son histoire. Nous ignorions tout cela parce que l'historiographie a passablement négligé ce problème. Il est vrai d'ailleurs que l'histoire des idées n'intéresse les chercheurs que depuis peu de temps; c'est-ce qui explique la publication récente d'une première étude sur la „liberalitas“: l'article de M. Helmut Berve dans la „Realencyclopädie“ rédigée par MM. Pauly, Wissowa et Kroll.

Cet article veut donner un court résumé de tout ce qu'un chercheur moderne peut établir sur l'histoire de la *liberalitas*, si tant est qu'on puisse le faire sans précurseurs et en se limitant aux sources disponibles. Mais cet article, malgré toute la bonne volonté de son auteur et malgré sa réussite relative, a un grand défaut: il ne cherche pas les origines de la *liberalitas*, mais la considère comme un fait acquis et ne rend compte de son histoire que depuis l'époque de Cicéron. C'est pour combler cette lacune que j'ai entrepris la présente étude.

Comme nous ne possédons pas de sources relatives à l'histoire de la *liberalitas* qui puissent remonter plus loin que le IIe siècle av. J.-C., nous sommes obligés de commencer nos recherches par l'examen des faits historiques qui correspondent à l'essence, à la signification spirituelle de la *liberalitas*. Pour cela, nous devons définir avant tout ce que les Romains entendent par ce mot. Comme nous savons que les choses et les idées se transforment au courant de l'histoire, nous n'en donnerons tout d'abord qu'une définition provisoire; mais aussitôt que nos recherches nous amèneront à un résultat différent, nous modifierons également notre définition. Nous partons donc d'une définition bien connue datant de l'époque impériale, celle de Festus. Cet auteur, tout en expliquant la notion de la *liberalitas*, la considère tout simplement comme identique à *benignitas*. Mais nous savons d'un texte stoïcien que *benignitas* est un penchant spontané aux bonnes actions et à la générosité. Nous pouvons donc en conclure que la *liberalitas* est également une inclination spontanée à la générosité.

Après ce qui précède nous pouvons poser la question: la *liberalitas* romaine est-elle ce que dit cette définition?

Polybe y répond négativement. Son opinion est confirmée encore par un passage de Plaute. Par contre, l'avis d'Ennius, comme celui de Cicéron, est déjà tout à fait différent. Nous savons, grâce à ce dernier, que par ce nom de *liberalitas* nous pouvons entendre toutes les

générosités, non seulement une aide quelconque qui se manifeste par simple bienveillance, mais aussi n'importe quel appui matériel ou pécuniaire; ce même auteur nous apprend encore qu'on peut appeler *liberalitas* toute générosité spontanée ou même inspirée qui s'exerce soit à l'égard de l'État soit à l'égard des particuliers. Nous devons donc modifier notre hypothèse initiale, à savoir l'identification de *liberalitas* avec *benignitas*. Mais ce qu'il y a de plus important parmi ces renseignements de Cicéron, c'est que même les anciens Romains passaient pour être libéraux, mais cette espèce de libéralité n'était qu'une *vulgaris liberalitas*, c'est-à-dire une aide sommaire, de la simple bienveillance, sans risque aucun.

Mais, s'il en est ainsi, comment expliquer alors, dès les guerres puniques, ces innombrables exemples de générosité, se manifestant dans tous les domaines, dans l'organisation des jeux, dans la distribution du blé, dans le financement des constructions publiques, dans les secours d'argent versés au peuple? Peut-on expliquer ce fait en se basant uniquement sur l'évolution romaine?

Sans doute, dans la *clientela*, cette antique institution romaine, il y a certains traits susceptibles de jeter quelque lumière sur l'origine de la générosité politique. Mais, en y regardant de plus près, nous sommes obligés de reconnaître qu'il y a de très grands écarts entre la *liberalitas* et la générosité comprise dans la *clientela*, de sorte qu'il serait difficile de mettre en rapport ces deux termes. C'est que dans la *clientela* la nature de la générosité n'est guère ou n'est point matérielle, puisque les relations entre *patronus* et *cliens* sont consacrées par des traditions religieuses; de plus, ces relations sont permanentes et s'engagent qu'un petit groupe d'hommes à la fois. La générosité politique est d'une nature tout à fait opposée: elle est dirigée par l'argent et ne signifie pas de relations constantes, puisque la faveur du peuple ne s'obtient que par des générosités renouvelées. Enfin, la différence la plus importante: la générosité politique n'engage pas uniquement un petit groupe d'hommes, elle s'efforce, au contraire, de conquérir l'appui et la bienveillance du peuple entier. De plus, grâce à la faveur du peuple, elle veut obtenir le pouvoir. Tous ces éléments nous mènent vers un autre monde, le monde grec.

On pensait déjà dans l'antiquité qu'il fallait chercher dans le monde grec l'origine de la *liberalitas*. Seulement l'historiographie antique, fidèle à ses habitudes, ne s'est pas prononcée assez clairement et même a déformé la réalité. L'historiographie légendaire exprime ce pressentiment en disant que les Tarquins et Appius Claudius Caecus qu'elle représente comme des libéraux par excellence, étaient en relations suivies avec les Grecs de l'Italie du Sud. Par contre, l'histoire mentionne simplement que les longues relations avec l'Orient, puis les guerres d'Orient ont transformé et même corrompu les mœurs de Rome; de plus, que c'étaient les chefs de guerre, avides de puissance politique, qui ont créé cet état des choses en s'efforçant de conserver la fidélité de leurs soldats par les dons riches plutôt que par l'ancienne discipline. Mais quel était la raison de ce changement? Où devons nous chercher les origines les plus anciennes de la libéralité romaine? Sur ce point tous les auteurs antiques gardent le silence.

Pourtant la question n'est pas difficile à résoudre: c'est dans les cours hellénistiques que nous devons chercher les origines de la libéralité romaine. C'est que le contact avec le monde grec n'a pas fait seulement connaître aux Romains la civilisation hellénique, mais il a poussé la noblesse romaine jusqu'aux cours des rois hellénistiques.

Tout cela fut le résultat des relations diplomatiques nouées entre Romains et Grecs dès la fin du IIIe siècle av. J.-C. Quelques Romains, comme par exemple Scipion l'Africain, intimement liés avec les rois hellénistiques, ont pu connaître d'assez près la magnificence et les mœurs de l'autocratie pour avoir ensuite le désir de les réaliser même à Rome. Cette idée de l'autocratie n'était pas tout à fait étrange pour les Romains, nous la retrouvons dans une certaine mesure presque toujours à Rome même, puisque les chefs des maiores gentes ont lutté constamment pour le pouvoir. La tâche de ces ambitieux a été facilitée d'une part par l'immense foule des pauvres à Rome, foule toujours grandissante depuis les guerres puniques, d'autre part par les grandes fortunes, assez faciles à réaliser par suite des guerres victorieuses. C'est à l'aide de ces fortunes qu'ils ont pu acquérir et conserver le pouvoir, d'abord par voie d'élection, ensuite par la révolution. Cette méthode était exactement la même que celle des rois d'Orient. Ainsi donc la libéralité et l'idée de la monarchie arrivent en même temps à Rome au tournant des IIIe et IIe siècles av. J.-C. Ces deux idées se complètent nécessairement et s'appuient par conséquent l'une sur l'autre.

Mais pour gagner beaucoup d'argent extrêmement nécessaire au pouvoir, les ambitieux se sont mis à dépouiller les peuples conquis de leurs biens. En vain le Sénat s'est efforcé de mettre obstacle à ces exploitations honteuses. D'autre part le peuple romain aussi s'est agri de plus en plus contre ses meneurs, voyant toujours plus clairement qu'il n'était plus qu'un simple moyen aux mains des conducteurs de l'État. Du point de vue politique, ce furent surtout les Graèques, du point de vue idéologique, Panaitios, l'ami philosophe de Scipion Émilien qui ont voulu éliminer cette opposition grandissante entre le peuple et ses chefs.

Panaitios, utilisant les principes des trois grandes écoles philosophiques, c'est-à-dire des académiciens, des péripatéticiens et des stoïciens, a créé une nouvelle philosophie d'État pratique, dans laquelle il présente la *liberalitas* — fondée sur la morale — comme la vertu primordiale d'un homme d'État parfait. C'est cette idée de la *liberalitas* qui s'est répandue et vulgarisée à Rome au cours du siècle suivant.

L'idée de la *liberalitas* de Panaitios repose sur l'ἐλευθεριότης d'Aristote dont le trait caractéristique est la réciprocité, une générosité qui n'est pas absolument spontanée, tandis que dans la χρηστότης des stoïciens (en latin: *benignitas*) c'est la gratuité qui est le trait le plus essentiel qui n'attend pas d'être payé de retour. Il semble que même le nom de *liberalitas* soit d'origine grecque, venu dans la langue latine grâce à la comédie nouvelle, comme traduction du terme grec d'ἐλευθεριότης. Le mot même de *liberalitas* se trouve pour la première fois chez Tércence. Avant lui, générosité s'appelait en latin *benefactum*, parfois *largitio*. Il n'est pas difficile de démontrer le bien-fondé de cette affirmation puisque dans la première partie du Ier siècle av. J.-C., *liberalitas* lutte encore contre *largitio* dans la langue usuelle, puis à partir des années 60, *liberalitas* prend partout la place de *largitio* qui désormais ne signifiera plus que la libéralité officielle des magistrats, parfois au sens péjoratif.

Jusqu'au règne de César, les Romains ne savaient guère exactement la signification et l'interprétation de *liberalitas*. Il semble qu'ils n'aient pas compris tout à fait l'idée de Panaitios qui avait voulu donner des bases morales et idéologiques à la générosité, à celle même qui dans la pratique existait depuis les guerres puniques.

Mais eux, les Romains confondaient toujours l'idée stoïque et péripatéticque avec l'ancienne pratique.

C'est César qui mit fin à toutes ces hésitations en choisissant la *liberalitas*, entendue au sens de Panaitios, comme principe de son gouvernement. Seulement, en même temps le mot prit un sens beaucoup plus précis, celui de „grâce souveraine“ et ainsi il devint tellement odieux aux républicains, qu'Auguste et Tibère n'osèrent plus marquer leurs gestes généreux de ce terme de *liberalitas*. Mais à l'époque de Claude ou plutôt d'Hadrien ce mot reprit son sens primitif et on s'en servit pendant tout l'Empire pour marquer d'une part les largesses privées des empereurs, le mot *largitio* étant réservé toujours pour la munificence officielle, d'autre part celles des particuliers imitant la générosité des empereurs, jusqu'à l'époque chrétienne, quand le mot *largitas* le rejette passablement à l'arrière-plan.

A FINNUGORSÁG FELFEDEZÉSE A FRANCIA IRODALOMBAN.

E tanulmányomban előbb azt igyekszem röviden vázolni, miként ébredt fel a közönség kíváncsisága finnugor rokonaink iránt; azután részletes tanulmány tárgyává teszem, milyen mértékben nyert kielégítést ez a tudni-vágyás vagy kuriózum-kérés. Ennek illusztrálására közlöm különböző szerzők hosszabb-rövidebb idevágó nyilatkozatait. Akár kurták, akár bőbeszédűek ezek az adatok, hozzájárulnak ahhoz, hogy tiszta képet nyerjünk arról, milyen mértékben foglalkoztatták rokonnépeink a XVIII. századi francia közönséget. Egyben ezek a munkák a finnugor népekről is nem egy ismeretlen adatot tartalmaznak.

Meg kell állapítanunk először azt, hogy rokonnépeink csak legritkább esetben érdekelték mint „rokonnépek“ akár az író, akár a közönséget. Ugyanis a finnugor népek rokonságának tudata egyáltalán nem volt általános a XVIII. században és a francia irodalomban. Van ugyan egy-egy mű, amely nagy hozzáértéssel véleményt is nyilvánít néhány finnugor népnek a többivel való kapcsolatáról. Így pl. a nevezetes svájci Mallet P. H. a finn-lapp-magyar nyelvrokonságról érdekes kijelentéseket tesz. Megjelent 1756-ban Strahlemburg munkájának francia fordítása is, amelyből meglehetősen tisztán láthatta a rokonságot szerző és olvasó. Azonban rokonnépeink mégis többnyire csak mint „tatárok“, „tatár vogulok“, „tatár cseremiszek“ stb. szerepelnek. Általában tehát nem mint rokonnépeink érdekelték az egykorú olvasóközönséget.

Miként irányult hát felénk az érdeklődés?

Erre a kérdésre az utazások, útleírások divatja adja meg a feleletet.

A nyugalmas „klasszikus század“ végén, mintegy reakcióként, nyugtalan tudnivágyás ragadja meg az embereket. Eddig nem igen mozdultak el hazulról, és La Bruyère még rosszalólag

ír az utazásokról. Új szokások, új erkölcsök, új szertartások megfigyelése az utazót megfosztja hitétől. A következő század fiai nem ítélik meg az utazgatót. A tekintélyt nem tisztelő felvilágosodás embere maga akar meggyőződni a valóságról, s útra kel. Az új- és óvilág sok vidékét bejárja, s tapasztalatairól beszámol az otthonmaradtaknak. A XVII. század végén már nagyon fellendül az útleírások divatja. Elterjedtségükhöz hozzájárult, hogy az „utazás” kényelmes keret, amelybe tetőzés szerint bele lehet szorítani tudományos fejtegetéseket, egyéni megfigyeléseket, vagy akár szerelmi históriákat.¹

Az útleírások általános divatjának köszönhető az Oroszországról és Szibériáról szóló beszámolók. Rendszerint ezeknek vagy Svédországnak, Norvégiának stb. leírásával kapcsolatban esik szó ottlakó rokonnépeinkről. Ritkább jelenség az olyan eset, mint Regnardé vagy Maupertuisé, aki a lappok ismertetésének önálló művet szentel.

A változatos, utazásokban bővelkedő XVIII. század végéig megjelent útleírások jegyzékét G. Boucher de la Richarderie hatkötetes *Bibliothèque universelle des Voyages*-ában találjuk meg (1806). Igen gazdag — de nem teljes — bibliográfiai felsorolása világot vet a finnugor népek lakta területek leírásainak gyakori voltára; nem egyszer olyan munkákat is említ, amelyek ezideig számunkra nem voltak hozzáférhetők. Viszont az itt tárgyalt művek közül nem egy kerülte el figyelmét.

Az útleírások iránti érdeklődés a XVIII. század folyamán megmaradt. Nem érthetünk egyet Martinoval, aki azt állítja, hogy a század közepe táján csökken az érdeklődés. Ezt a következtetést pedig abból vonja le, hogy 1746-ban nagyarányú útleírás-gyűjtemény közlésébe kezdenek *Histoire générale des voyages* címmel. Ugyanis — magyarázza Martino — ha a kiadók vállalkoztak arra, hogy összegyűjtsék az eddig megjelent legérdekesebb tudósításokat, bizonyára nem tartottak eredeti művek, „újdonságok” megjelenésétől. Ez pedig a „közönség végül is ellankadt figyelmének” jele.² Tévesen okoskodik Martino; hiszen világos, hogy ha érdeklődést nem mutatott volna a közönség, akkor nem vállalkoztak volna a kiadók ilyen nagy költséggel régi útleírások kiadására. Ezt bizonyíthatja az utazási vagy az írási kedv csökkenését, de semmiképpen sem azt, hogy az olvasási láz alább szállt volna. Az újrakiadások éppen úgy, mint a fordítások az érdeklődés élénk ébrenlétéről tesznek tanuságot. Dolgozatunkban tehát ezeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Foglalkozni fogunk tehát a rokonnépeinket tárgyaló eredeti útleírásokkal, fordításokkal és újrakiadásokkal, figyelembe vesszük a kompilációk, a lexi-

¹ V. ö. P. Hazard: *La crise de la conscience européenne*. Paris, é. n. (1935); I., 9.

² V. ö. P. Martino: *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle*. Paris, 1906, 55. l.

konok anyagát is, s végül az idevágó tudományos és szépirodalmi feldolgozásokat. Mindez ugyanegy irányú érdeklődés különböző megnyilvánulása. Az anyag megítélésekor ketős szempont vezet: mit nyújtanak a megvizsgált adatok egyrészt a korabeli olvasóközönségnek, másrészt a finnugor népek kutatójának.

Mivel főszempontunk irodalmi, elsősorban az érdekel bennünket, *mit tudhatott meg a korabeli közönség* ezekből a munkákból. Leginkább tehát a *legolvasottabb* művek jöhetnek szóba. De az *eredetiség* szempontját sem hanyagolhatjuk el: vizsgálni fogjuk, hogy a *finnugor népek* megismeréséhez mi újat nyújt az átvizsgált anyag. A finnugor népek közül a magyarsággal nem foglalkozunk. A rájuk vonatkozó hatalmas irodalom — csak a háromkötetes Apponyi-bibliográfiára utalok — e munka keretén belül nem lenne feldolgozható.

Anyagunk beosztásánál az *eredetiséget* vesszük figyelembe. Az egyes műveket tehát következőképen csoportosítjuk: 1. eredeti francia művek; 2. fordítások, újrakiadások. „Eredetin“ itt csak azt értjük, hogy „*eredetileg*“ francia nyelven írt műről s nem fordításról van szó. Itt tárgyaljuk tehát a francia szerzők kompilációit is. Ebben az első, „eredeti“ csoportban különválasztjuk a száraz *útleírásokat*, adathalmazó *kompilációkat* és *szótárakat* az *irodalmibb igényű művektől* s mind itt, mind ott elkülönítjük a *személyes tapasztalatoknak* köszönhető műveket a *korábbi tudósításokon alapuló munkáktól*. A második csoportot a *fordítások* és *újrakiadások* alkotják. Ezekkel azonban csak vázlatosan foglalkozhatunk. Gazdag s érdekes anyaguk közlését e helyen — nagy terjedelmük miatt — mellőzzük. Mindezekben a munkákban bennünket a nép életére: vallására, babonáira, szokásaira, erkölcsaire, nyelvére, külsejére vonatkozó adatok érdekeltek. Figyelen kívül hagytuk lakóhelyük leírását, a közhelyszerűbb földrajzi, történeti és politikai adalékokat.

A) EREDETI MŰVEK.

I. Adatközlő munkák.

1. Személyes tapasztalatok közlése.

Ph. Avril. — Lettres Moscovites. — Chappe d'Auteroche. — Masson de Blamont.

Az eredeti csoport adatközlő művei közül először a személyes tapasztalatokon alapuló munkákkal foglalkozunk. Előrebocsátom, hogy adatokban ez a legkevésbé gazdag csoport. Csak jobb híján alkalmazom ezekre is az „adatközlő“ jelzőt, mint a később tárgyalt szótárakra, lexikonokra. E munkák szerzői ugyanis magasabb irodalmat akartak művelni, de mivel ehhez tehetségük nem volt, csupán adathalmazt nyújtottak.

A XVII. század utolsó tizedében jelent meg *Avril Fülöp* francia jezsuita misszionárius kalandos hittérítő útjának leírása.³ Dátumánál fogva igen közel áll anyagunkhoz. Így nem hagyhatjuk figyelmen kívül rokonnépeinkre vonatkozó, személyes tapasztalatokon alapuló, szűkszavú említéseit. Munkája szavahihetősége miatt igen nagy tekintélyre tett szert, s kortársai hivatkoznak is rá; Witsen Miklós is fontosnak tartja, hogy holland nyelvű munkájának második kiadásában pótlólag felhasználja *Avril* eredményeit.⁴

Rokonnépeinkről, sajnos, meglehetősen keveset beszél. Rendszerint be kell érünk egy-egy egyszerű említéssel (170): „une Horde de Tartares qu'on appelle *Ostiaki*, qui sont soumis aux Moscovites“. Tehát az *osztják nép* „tatár horda“ volt számára.

Egy más alkalommal az *osztjákoknak* s egyéb népeknek — a kalmükökhöz való hasonlatosságát állapítja meg s következtetéseket is von le belőle:

Outre ces différentes especes de Tartares... il y en a d'autres qu'on appelle *Ostiaki Bratski*, *Jakuti* & *Tongusi* qui sont repandus le long des rivières & des lacs qu'on rencontre depuis la Sibirie, jusqu'au Pais des Monguls. Mais comme ils ont tous la même physionomie & le même langage que les Calmoucs, il y a bien de l'apparence que ce n'en sont que quelques Hordes détachées, qui après s'être apprivoisées insensiblement avec les Moscovites se sont enfin données à eux.

A mordvinokról éppen csak megemlékezik (129): „Nous passâmes par un Bourg de ces infidèles qu'on nomme *Mordévates*.... qui sont établis en assez bon nombre dans le centre même de la Moscovie...“ *Avril* útleírása beszédes bizonyítéka annak, hogy még személyes tapasztalatokon alapuló, egyébként szavahihető munkák is nem egyszer hibás, hiányos adatokat közölnek rokonnépeinkről.

*Lettres Moscovites*⁵ címen jelent meg 1736-ban egy olasz ember francia nyelvű munkája. Szerzője szintén nem bocsátkozik részletekbe, ha rokonnépeinkről beszél. Az *osztjákok* ról s a *lappokról* éppen csak néhány szót szól; ennek alapján azonban nem nagyon kedvező képet kapunk róluk. A „moszkoviták“-ról beszélve, nem tudja máshoz hasonlítani őket ostobaság dolgában, mint az itt említett népekhez (66):

³ (Ph. Avril): *Voyage en Divers états d'Europe et d'Asie. Entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine. Contenant Plusieurs Remarques curieuses de Physique, de Géographie, d'Hydrographie & d'Histoire. Avec une Description de la grande Tartarie & des différents Peuples qui l'habitent.* A Paris. M. DC. XCIII.

⁴ Nicolaes Witsen: *Noord- en Oost Tartarye.* I—II. Amsterdam. MDCCV.

⁵ *Lettres Moscovites.* A Paris. MDCCXXXVI; N. M. Epist. 645. Szerzője Locatelli vagy Bondanelli. L. Barbier: *Dictionnaire des ouvrages anonymes.*

Représentez vous les habitans de cette grande Ville comme une Nouvelle Colonie de Lappons, de Samojédes, & d'Ostiakes, qui passent pour les peuples les plus stupides du Nord, & alors vous aurez du moins quelque idée du caractère de ceux qui séjournent dans cette Capitale...

A *cseremisze*kről is tesz itt-ott említést, de részletekbe nem bocsátkozik (56):

...je me trouvois au milieu des Tartares Czeremisses, & j'en fus ravi. Ce que j'en avois remarqué moi-même, étant (!) à Cazan, m'en avoit donné une idée avantageuse. J'eus beaucoup de plaisir à considerer leurs maisons, leurs meubles, & sur-tout l'habillement des femmes qui me parut assez singulier... leur langage n'étoit point celui des Russes...

Róluk való benyomása kedvező, érdekesnek is találja őket, de tüzetesebben nem foglalkozik velük. Sokszor sajnálkozva szól róluk: „les bons Czeremisses avoient été obligés de régaler mes Gardes & de leur fournir ce qu'ils avoient demandé“. Elnyomatásukról is nem egyszer beszél.

Amit a közönség kapott munkájából, az közvetlen tapasztalatokon alapuló, szűkszavú beszámoló.

Chappe d'Auteroche abbé 1761-ben Tobolszkba utazott a francia tudományos akadémia megbízásából, hogy a Vénusznak a Nap előtti elvonulását megfigyelje. 1768-ban *Voyage en Sibirie*... címen számol be utazásáról.⁶ Munkájában, mint címe is elárulja, a népek szokásainak megfigyelése elég tekintélyes helyet foglal el. Rokonnépeink közül a votjákokkal foglalkozik. Értesülései részben saját tapasztalatain, részben előző útleírásokon alapulnak. Hivatkozik az utazók közül Strahlemberegre, E. Isbrants Idesre, Gmelinre.

Mivel az oroszokat általában kedvezőtlen színben tünteti fel, művét élesen bírálják. 1771-ben két munka is jelent meg, amely adatait cáfolja. Az egyik: *Lettre d'un style franc et loyal à l'auteur du Journal Encyclopédique*, Paris, 1711.⁷ A másik: *Antidote, ou examen du mauvais livre intitulé: Voyage de l'abbé Chappe*. Ennek a támadó iratnak érdekessége, hogy II. Katalin cárnőt és Chouvalof grófot tartják szerzőinek.⁸ Ha a munka hitelességét meg is ingatták, egyben olvasottságát is valószínűleg fokozták az illusztris támadók. Chappe d'Auteroche abbé adatai tehát annál inkább érdekelnek bennünket, mivel ezeket valószínűleg széles körben ismerték.

⁶ Én ennek a kiadásnak 1769–70-ben megjelent kétkötetcs kivonatát használtam. Chappe d'Auteroche, l'abbé: *Voyage en Sibirie fait par ordre du roi en 1761; contenant les mœurs, les usages des Russes, & l'état actuel de cette Puissance; &c. par M. — de l'Academie Royale des Sciences I–II.*, Amsterdam, MDCCLXIX—MDCCLXX. N. M. Itin. 522.

⁷ V. ö. G. Boucher de la Richarderie, i. m. V. 448.

⁸ V. ö. Dr. Hoefer: *Nouv. biographie universelle*, 1852. IX., 699—700.

A votjákokról, cseremiszekről azt állapítja meg, hogy nagyon különböznek az oroszoktól, akik egymás között mindenben egyformák (II. 354):

Cette uniformité s'étend jusqu'aux maisons qu'ils habitent [les Russes] J'excepte cependant à quelques égards de cette observation générale, les Wotiakes les Schérémisses, les Schuvaschi & les Tartares: ces peuples, qui se sont fixés dans de petits cantons de la Russie, vers les limites occidentales de la Sibérie, ont conservé leur habillement, quelques-uns leur Religion, & une partie de leurs moeurs; mais dans tout ce qui dépend du climat, les causes physiques sont si puissantes, qu'elles ont rangé tous ces Peuples dans la classe des Russes.

A votják nép, amint láttuk, fölkeltette érdeklődését. A tatároktól való különbözésüket is megállapítja; igaz, hogy nehéz megtudnunk, kiket ért ő „tatárok“-on. Ugyanis a „tatár“ név ez időben tág keret, amelyben úgyszólván minden kevésbbé ismert, Oroszországban és Szibériában lakó, gyakran finnugor nép is megfér (II. 537):

Sowialova est un Hameau habité par des Wotiakes. La singularité de ce Peuple & de leur habillement me détermina à m'y arrêter une partie de la journée. Quelques auteurs ont placé les Wotiakes au nombre des Tartares, mais je n'ai reconnu aucun rapport entre ces deux Nations. Les femmes et les hommes Wotiakes n'ont communément que quatre pieds & quelques pouces de hauteur. Ils sont d'un tempérament foible & délicat.

Külsejük, tisztaságuk nem nyerte meg tetszését (II. 540):

Les femmes Wotiakes sont très laides en général, & plus malpropres qu'aucun Peuple du Nord, excepté les Samoyédes...

A votjások kereszténysége csupán névleges; ennek magyarázatát is könnyű megtalálni a szerző szerint (II. 539):

Il est Chrétien depuis plusieurs années, mais si peu instruit, qu'il n'a pas la plus petite idée de cette Religion. Les Russes leur enverraient des Prêtres & des Soldats pour les convertir. Je trouvai à Sowialova un Missionnaire Russe chargé de les instruire & de les baptiser. Quoiqu'il n'entendît pas leur langue, il les faisoit toujours Chrétiens; aussi ont-ils conservé toutes les superstitions de leur Religion.

Ruházatuk különösen megragadja az író figyelmét (II. 537):

L'habillement des hommes (wotiakes) ne diffère point de celui des Russes; mais celui des femmes n'a aucun rapport avec tous ceux que j'ai vus en Sibérie. Elles ont une chemise de grosse toile, fendue sur la poitrine comme celle des hommes; elle est bordée dans cet endroit avec du fil ou avec de la laine de différentes couleurs. Elles ont encore une petite broderie d'une figure triangulaire sur le côté droit de la chemise. Leur habit est de laine; il a beaucoup de rapport à celui des Jésuites lorsqu'ils sont dans le Collège; les manches de l'habit de dessus sont fendues vers le milieu pour y passer la main; communément la partie inférieure est pendante. Cet habit n'est attaché sur le devant que par une ceinture artistement brodée; il descend jusqu'à la jambe. Elles portent de gros bas de drap avec des sandales à la Russe. La coëffure des femmes Wotiakes est assez singulière:

elles s'enveloppent d'abord la tête avec un torchon, elles attachent par dessus avec deux cordons une espee de casque fait d'écorce d'arbre; il est garni par devant d'un morceau d'étoffe & de copeks. Ce casque est ensuite couvert par un mouchoir brodé de fil & de laine de différentes couleurs, & entouré de franges; cette coëffure les élève de près d'un pied. Leurs cheveux forment deux tresses qui tombent sur la poitrine avec un collier semblable à ceux des Tartares.

Ruháikhoz babonásan ragaszkodnak (II. 539):

Désirant acheter un habit de femme, on m'en apporte un qu'on me vendit vingt-cinq livres argent de France. Le village en fut à peine informé qu'il s'assembla & réclama cet habit. Il regardoit cette vente comme un sacrilege dont le Village seroit la victime, parce qu'ils enterroient les femmes avec leurs habits; c'étoit un article de leur Religion. On emmena la femme qui me l'avoit vendu; elle convint du fait; mais elle représenta que cet habit avoit appartenu à feue sa mère. Elle vivoit lorsqu'ils furent faits Chrétiens, & il fut alors défendu de la part de l'Impératrice, d'enterrer les morts avec leurs habits. Cette femme fut renvoyée innocente: cependant les Wotiaques voulurent m'obliger à rendre l'habillement, & je ne le conservai que par le secours des Soldats que je fis mettre sur la défensive.

Chappe d'Auteroche-nak a votjásokra vonatkozó közlései egy-egy élményszerű adattal gazdagítják anyagunkat. A mi szempontunkból ez azért figyelemreméltó, mert a korabeli olvasóközönség körében a szerző adatai közkézen forogtak.

Masson de Blamont 10 évi oroszországi tartózkodás után írja meg *Mémoires secrets* című munkáját, amelyben a korabeli állapotokat vázolja.⁹ Rokonnépeink közül csak a liveket említi, róluk is keveset beszél.

Idevágó adatai kulturális viszonyaikra vonatkoznak. Íme egy művelt liv nő arképe (II. 151):

Une Livonienne, qui a reçu quelque éducation, parle l'allemand, qui est sa langue naturelle; le russe, qui lui est indispensable; et le français, qui est celle de la société: plusieurs y ajoutent l'italien, à cause de la musique; et quelques-unes, l'anglais. Outre ces langues, elles parlent encore le *livonien* ou l'*esthonien*, qui sont des langues particulières et originales de leurs provinces. Au reste les Livoniennes ont un caractère bien différent de celui des Russes.

Egy odavetett mondatából következtethetjük, hogy a lívcék közül sokan jártak Németországba tanulni (II. 183):

Le code... ridicule... vient... de défendre à tous ses sujets (ceux de Paul) et *spécialement aux Livoniens* et Courlandais, d'envoyer leurs enfans étudier en Allemagne.

⁹ Masson de Blamont: *Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul Ier*. Formant en tableau des mœurs de St. Pétersbourg, à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années... I—IV., Amsterdam, 1800. — N. M. Russ. 614. (A Széchenyi-könyvtárban csak az I—II. kötetet találtam meg.)

Bármilyen szűkszavú is, érdekes ez a tudósítás, mert a századvégi műveltségi állapotokat ismerteti meg a kortársakkal közvetlen tapasztalat alapján.

2. Kompilációk, szótárak, lexikonok.

B. F.: *Voyages Hist. — Dictionnaire de Trévoux. — Dictionnaire des cultes. — Encyclopédie.*

Az adatközlő munkák második csoportját a nem személyes tapasztalatokon alapuló művek: kompilációk, lexikonok, szótárak alkotják és igen változatos anyagot tárnak elénk. Természetes is, hogy adatokban gazdagabb ez a csoport, mint az előző, hiszen személyes tapasztalatok gyűjtése csak igen kevesnek állt módjában. Viszont más szerzők által gyűjtött anyagot könnyen használhat fel a szerkesztő. Ami szavahihetőségüket illeti, ahhoz sok szó fér. Nem mindig ragaszkodnak ahhoz, hogy első forrásból merítsenek, s nem egyszer innen-onnan hallott adatokat vetnek papírra.

A B. F. jelzéssel ellátott *Voyages Historiques de l'Europe*¹⁰ című munka VII. kötete oroszországi utazást tartalmaz. Ebben a részben a szerző vagy szerkesztő többször szól a lappokról s egy helyen Jugriát is említi. Nem közvetlen tapasztalatairól számol be, s ez meglátszik munkáján. Forrásait nem nevezi meg. Lehet, hogy nem másolta a részleteket, hanem olvasmányai alapján, emlékezetből kompilált. Erre vall például az, hogy amikor két ízben is beszél a lappok ugyanegy szokásáról, egészen másképen, más szavakkal mondja ezt el mind a két alkalommal. Ilyen módon nehéz is rámutatni forrásaira.

A lappokról különben nem sok jót tud mondani (VII. 42):

Ceux qui habitent la partie de la Laponie (*Lapons*) sujette au grand Duc de Moscovie, sont nerveux, infatigables, brutaux, et ont... la taille que nos... Graveurs donnent à l'incomparable Esope; & leur chant le plus mélodieux ressemble à l'hurlement d'un Loup. Ils sont jaloux & cruels; cependant ceux qui commercent avec eux, se louent fort de leur probité. Il n'en est pas de même des mariniérs, qui les accusent d'être si grands sorciers, qu'ils arrêtent leurs Navires sur la mer, bien qu'il aient le vent favorable; & on assure qu'ils remédient à cet inconvénient, en frottant le tillac & quelques autres endroits du Vaisseau.

¹⁰ B. F. Mr. de —: *Voyages historiques de l'Europe*. Tomes I—VIII. Qui comprend... augmenté de la Guide des Voyageurs ou *Description des Routes les plus fréquentées*, pour voyager par toute la (ország-név). Avec une carte très exacte de ce Royaume. Nouvelle édition. A. Amsterdam, MDCCXII. A Nemz. Múz. könyvtárában az I, II, IV, VI, VII. és VIII. köteteket találtam. (It. 1234.) Az én kezemben az itt leírt 1712. kiadás volt. Nem tudtam megállapítani, hogy mikor jelent meg először, mivel sem Barbier: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*-je, sem Quérard *Supercheries littéraires*-je nem ismeri.

Boszorkányságukról később újra beszél (VII. 184). Szól életmódjukról, táplálékukról, ruházatukról; futólagosan említi „sajátos nyelvüket“ (VII. 42):

... ce peuple ne vit que de la pêche & de la chasse, qu'ils tuent avec des arbalestes, parce qu'ils sont si faineans, qu'ils ne cultivent point la terre. Ils font amas en Été de certaine moële qu'ils prennent sur les pins, qui leur sert de pain en hiver: Les femmes & les hommes vont conjointement à la chasse, s'attachant de petits ais bien polis sous les pieds, avec lesquels ils vont fort légèrement & fort vite sur les montagnes & dans les vallées couvertes de neige... Leur vêtement n'est que de peaux de bête, qu'ils tuent & accommodent à leur manière; ils n'habitent que sous des tentes, qu'ils transportent d'un lieu à l'autre, & ont une langue ou jargon particulier.

Dicséri őket a szerző, mert a kapzsiság ismeretlen előttük. Leírja a szomszédos népekkel folytatott kereskedelmük különös módját (VII. 186):

Lors que les Russes ou quelques autres peuples vont trafiquer chez eux, étant arrivés sur leurs frontières, ils exposent à leur vuë ce dont ils veulent se défaire; les Lapons ayans vû ce qui les accomode, ils le prennent & laissent la légitime valeur de leurs marchandises, qui sont ordinairement des fourures, & ce troc se fait sans dire mot de part ni d'autre: Ce qu'ils prennent est ordinairement des haches, pour couper les bois, des couteaux, des éguilles, du pain & autres choses de cette nature: & ceux qui les leur portent, se contentent facilement de ce que la discrétion des Lapons leur donne en échange qui vaut toujours quatre fois d'avantage: Ce sont la plupart des fourures de Marthes Zebelines, de Renards blancs, d'Ours, de Tigres & d'autres pareils animaux.

Említi a lappok csodálatos gyorsaságú rénszarvasait is. Házassági szokásukról röviden ír (VII. 188):

Ils ne font d'autre cérémonie pour se marier, que de tirer du feu d'un Caillou avec du fer, en presence des parens & des amis des personnes intéressées.

Érdekes Jugria földjének és népének említése is. Tudja, hogy a magyarok innen származtak, s az ő nyelvükön beszélnek (VII. 192):

Jugrie. La Province & Principauté de Jugrie, n'a ni prairies, ni terres cultivées; ses peuples sont Idolâtres, adorant le Soleil, la Lune, les Étoiles & divers animaux; ils sont semblables en mocurs à ceux de Permie; C'est de cette Province d'où les Hongrois sont originaires & parlent encore leur Langue.

Ez az állítás Herberstein *Commentarii*-jének egy mondatára emlékezett bennünket: „Aiunt Iuharos in hunc diem eodem cum Hungaris idiomate uti.“¹¹ Nem lehetetlen azonban, hogy ezt, a már akkor szinte közhellyé vált állítást¹² nem egyenest

¹¹ Herberstein: (sic!) *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Basi-leae 1571. — 85.

¹² V. ö. Zsirai Miklós: Jugria, Budapest, 1930.

Herbersteintől vette át. Bennünket mindenesetre érdekel ez az említés, mert hozzájárult ahhoz, hogy a XVIII. századi francia közönség köztudatába is átmenjen a Jugria-Hungaria kapcsolat.

A *Dictionnaire de Trévoux*¹³ egyes rokonnépeinkről igen székszavúan nyilatkozik. Van amelyikről teljességgel hallgat, másokról való mondanivalóját pedig csak a tatár címszó alatt találhatjuk meg.

Tartare. On donne ce nom à un grand nombre de peuples qui occupent la grande Tartarie, en Asie, & la petite en Europe, & quelques autres pays auprès de la mer Caspienne & de la mer Noire; leur pays est presque entièrement le même que celui des anciens Scythes, & leur maniere de vivre est aussi à-peu-près semblable à celle de ces peuples grossiers & barbares, dont ils sont la postérité...

Tartares Czérémisses. Ces *Tartares* sont renfermés dans la Moscovie, & dépendent du Czar. Voyez Czérémisses.

Tartares Mordwates. Ces *Tartares* sont de la Moscovie, & sujets du Czar. Voyez Morduates.

A lakonikus tudósítások után hiába keressük az utalás-jelezte Morduates és Czérémisses címszókat: többet nem tudunk meg ezekről a népekről. Ez után a székszavúság után annál meglepőbb az a részletesség, amellyel Finnországról, a *finnekről*, de különösen Lapphonról és a *lappokról* beszél. Finnország különböző neveit is felsorolja: Finnlandia, Finnois, Finnia, Eningia, Feningia. Ezután beszél az ország fekvéséről és terményeiről (III. 1606). Felhívja a figyelmet III. Sándor pápának egy levelére, amely a XII. századi finnek kereszténységéről szól:

Finlandois-oise, s. m. & f. Nom propre des peuples de Findlande. *Finlandus, Finnus, Eningus, Feningus, Finningus.* Quatre peuples composoient l'ancienne nation *Finlandoise*, & occupoient la Finlande. Les Finnes, ou *Finlandois* propres, & les Scitres (!) qui occupoient les côtes du golfe de Bothnie, les Carbanes & les Hirres étoient au levant des deux premiers Les *Finlandois* sont fort différens des Suédois, & pour les moeurs & pour le langage. Voyez la XVe Lettre du Pape Alexandre III sur le Christianisme des *Finlandois* dans le XIIe siècle.

Érdekes lenne tudni, mit mond a finnekről ez a pápai levél, s hogy hozzáférhető volt-e az érdeklődő közönség számára a XVIII. században.

Ugyancsak a finnekről szól „Finnois“ címszó alatt is Maupertuist idézve. A „Finnois“ elnevezést különben nem tartja helyesnek.

Finnois, oise, s. m. & f. & adj. Nom de peuple. *Finlandois*, qui est de Finlande. *Finnus*, a. *Finnus* a. um. Nous partîmes de Tornéo le vendredi 6e Juillet avec une troupe de soldats Finnois. Maupertuis. Un Finnois intrépide la gouverne (une barque frêle) avec un large aviron,

¹³ Dictionnaire universel françois et latin, vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux. I—VII. Paris. MDCCLII. (Román Nyelvek Intézete, Budapest.)

pendant deux autres forcent de rames pour la dérober aux flots qui la poursuivent. *Id.*

Ce mot est-il plus dans l'usage que *Finlandois*? Non sans doute. Il faut donc retenir celui-ci, qui d'ailleurs s'entend mieux.

A finnmarkeni lappokról a következőket közli:

Finmarchois, oise, s. m. & f. Nom propre de peuple. Originaire, habitant de la Finmarchie. *Finmarchus*, *Chadenus*, ou *Cadenus*; car les *Finmarchois* sont le peuple que les Anciens nommoient *Chadenus*, ou *Cadenus*. La plupart des Finmarchois sont encore idolâtres. Ils ont un Dieu particulier: peut-être est-ce le Finnus des Anciens Saxons. Les *Finmarchois* sont tous couverts de peaux en hiver; ils ne laissent à leurs habillemens qu'une petite ouverture pour les yeux. Toute leur occupation est de paître les bestiaux, ou de chasser pour vendre les peaux & les fourrures aux Suédois, dans les toires qui se tiennent deux fois l'année dans la Province de Jemtland.

Igazán bőbeszédűvé akkor lesz ez a szótár, amikor a „Lapponie“ és a „Lappon“ címszó alatt beszél atyánkfiairol:

Legészakibb ország, igen hideg, a tele kilenc hónapig tart, ebből három hónap állandó éjszaka; nyáron viszont három hónapig állandóan világos van. — Hegyes, terméketlen vidék. Allataik a rénszarvasok, melyek szánjaikat húzzák, tejet adnak, husuk ételül, bőrük ruházatul szolgál. — Ugy mondják, hogy a „loom“ madár tollából és bőréből is készítenek ruhát. — A svédlappok majdnem mind keresztények. A katekizmus, az imádságok, Dávid zsoltárai, az Evangélium, meg is vannak lappul, a svéd királyok gondoskodásából, akik kollégiumot is alapítottak. Így remélhető, hogy végre elfordulnak a bálványimádástól, melyhez annyira ragaszkodtak.

A „Lappon“ címszó alatt igen részletes felvilágosítást kapunk lappjainkról. Hallunk a lapp-finn nyelvrokonságról, életmódjukról, külsejükéről, varázslataikról, igen hosszú életükről, vizeik halbőségéről. Hazaszeretetükről is megemlékezik, s azt állítja, hogy nem is tudnak másutt, enyhébb éghajlat alatt élni. Érdekes, hogy ezt *Voltaire* két ízben is említi róluk.¹⁴

„Lappon, one, s. m. & f. & adj. Nom des peuples de la Lapponie *Lappon*. La nation *Lappone*, la langue *Lappone*, est la même que celle de Finlande. Les *Lappons* sont des peuples venus de la Findlande. Ils habitent dans des cabanes faites avec des planches... Ils sont de fort petite taille... Ils ont les cheveux noirs, & la barbe de même couleur, ce qui leur est particulier entre les peuples du Nord. Ils sont laids & courbés, mais fort robustes, & excessivement poltrons. Ils ont une merveilleuse adresse à courir sur la neige... en attachant à leurs pieds de larges planches... On dit merveilles de leurs sortilèges: chaque famille doit avoir son esprit familier en commun, & chaque personne doit avoir aussi le sien en particulier... Ils vivent longtemps; il leur arrive assez souvent d'atteindre l'âge de cent ans, & de ne mourir que de vieillesse. *Ils aiment si éperduement leur pays, & le genre de vie qu'ils y mènent, qu'ils ne peuvent vivre dans des climats plus*

¹⁴ Histoire de l'Empire de Russie. Moland-kiad. XVI., 400. és Essai sur les Moeurs, XII, 222.

doux, comme on l'a reconnu par plusieurs expériences. Leurs occupations ordinaires sont la pêche... Les bêtes sauvages qu'ils prennent à la chasse, qui est leur autre métier, leur fournissent, avec leurs rennes, de la chair, & des peaux pour se couvrir. Ils tuent une prodigieuse quantité d'ours blancs, de loups, & de lièvres de même couleur... les peaux de ces animaux sont l'or & l'argent des *Lapons*; ils les échangent pour d'autres denrées avec leurs voisins. & ils en payent leurs tributs aux Princes dont ils dépendent. Leurs armes ordinaires sont les flèches; ils en ont qui sont émoussées, ils s'en servent pour tuer les bêtes dont les fourrures sont précieuses, & ils ont l'adresse de les frapper au nez, pour ne gâter pas la peau. Ils font maintenant quelque usage des armes à feu, qu'ils ont appris de leurs voisins... Ils sont sujets en partie des Danois, en partie des Moscovites, & en partie des Suédois; ce qui donne lieu à distinguer la Lapponie en trois parties, comme on le va voir ci-après".

Ezután G. de l'A.-t idézve, csodálatos dolgokat mond el a lappokról és — Descartesról. Ez a G. de l'A., aki nem más, mint a Gilles de l'Aunav álneve mögé rejtőző *Huet* püspök, azt állítja *Nouveaux Mémoires pour servir à l'Histoire du Cartésianisme* című munkájában, hogy Descartes nem halt meg, hanem a lappokat tanítja a karteizianizmus szellemében! Különös állításaival alább foglalkozunk.

Kevés adattal szolgál rokonnépeinkről a *Dictionnaire historique des cultes religieux*.¹⁵ Nehezen is kezelhető ez a munka: nem az egyes népek, hanem a szertartások szerint osztja fel anyagát. Ha kíváncsiak vagyunk arra, mit mond rokonnépeinkről, előre kell tudnunk, hogy milyenféle vallási szertartásuk van, illetve, ami nehezebb, hogy a szerkesztő milyeneket tulajdonít nekik. Így éppen a bennünket érdeklő anyag is könnyen elkerülheti figyelmünket, s rokonnépeinkről való említései a maguk korában sem igen szökhettek az olvasó szemébe.

Az „*Idolatrie*“ címszó alatt ezt olvassuk (III. 175):

Le Soleil et la lune, ainsi que plusieurs autres divinités moins nobles étoient autrefois adorés par les habitans de la *Findlande*, & de la *Laponie*.

Alább pedig (III. 176):

Parmi les adorateurs du Soleil & de la lune, on peut aussi compter les *Tartares Czeremisses*, qui habitent aux environs du Volga.

Az *Encyclopédie*¹⁶ meglehetősen keveset beszél rokonnépeinkről. Gyakran csak egy-két szóval tudósít róluk. A votjakokat még csak nem is említi. Érdekes azonban, hogy a lappokról aránylag elég sokat ír: többet, mint valamennyi rokon-

¹⁵ *Dictionnaire historique des cultes religieux établis dans ce monde, depuis son origine jusqu'à présent.* I—V. A Liege. MDCCLXXII.

¹⁶ Első kiadása: 1751—1772. Az én idézeteim egy 1778—1781-es kiadásból való. *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers.* Berne et Lausanne. 1778—1781. I—XXXVI.

népről együttvéve. Ez is mutatja sok más adattal együtt, hogy a lappok valami módon az érdeklődés középpontjába kerültek. Érdekeltek ezek a különös módon barbár népek a közönséget s a filozófusokat egyaránt.

Wogoulitzi ou Wogultzi, ou Wogulitzes, *Géog. Mod.*, peuples païens de Sibérie. Ils habitent aux environs de la rivière du Tura, depuis les montagnes qui séparent la Russie de la Sibérie, jusqu'à la rivière d'Irtis, en tirant du côté de Samaroff. Ils sont sujets de la Russie & lui paient leurs contributions en pelleteries.

Az osztyákokról valamivel többet tudhatunk meg, sőt hivatkozást is találunk egy munkára, amely bővebben útbaigazíthat:

Ostiaques, *Géog.*, peuple d'Asie dans la Sibérie aux environs de l'Oby, d'où il s'étend jusqu'au Jénisca...

Ils sont petits & mal faits; ils vivent de poisson ou de viande crue; ils mangent la chair de toutes les especes d'animaux sans aucun apprêt; ils boivent plus volontiers du sang que de l'eau; ils sont idolâtres, & errans comme les Lapons & les Samoyedes. Ils ne veulent pour femme que des filles qui ont eu commerce avec d'autres hommes, &c.

Cet exposé n'est qu'un échantillon des usages & de la stupidité de ce peuple. On trouvera de plus grands détails dans les Mémoires sur l'état de la Russie, imprimés à Amsterdam en 1725. On dit qu'on a amené plusieurs de ces idolâtres à la connoissance de l'Evangille sur la fin du règne de Pierre le Grant.

A zürjénekről ismét kevés adatot közöl:

Ziranni (les). Ils occupent un pays considérable de même nom, au couchant de la province de Permie, & au nord-ouest de celle de Viatka. Les *Ziranni* font des hameaux & des villages dans cette forêt. Ils n'ont pour le civil ni gouvernement, ni vaïvodes; mais ils sont pour le spirituel de l'Eglise grecque. On les croit originaires des frontières de la Livonie. Ils subsistent en partie par le commerce des pelleteries grises.

A cseremiszekről, mordvinokról csak néhány szót találunk:

Czeremitzes... nation tartare qui habite près du Wolga, sur les frontieres des royaumes de Casan et d'Astracan. Ils sont Mahométans ou Idolâtres, & ne vivent que de lait & de miel. Ils sont tributaires de la Russie.

Morduates, *Géogr.*, peuples de la Tartarie moscovite: ils sont idolâtres, & habitent des forêts immenses.

Finnországnak úgyszólván csak földrajzi helyzetéről beszél.

Mikor azonban a lappokra kerül a sor, ismét részletes adatokat találunk. Érdekes, hogy még ez a munka sem ragaszkodik ahhoz, hogy első kézből szerzett adatokat közöljön a közönséggel, s Lapphonról szóló cikkének nagy részét Voltaire műveiből hámozza ki.

Azt jegyzi meg, hogy a lappokat először Saxo grammaticus említi s ez részben igaz is: ő nevezi először *lappnak* ezt

a népet ez előző — ugyancsak rájuk vonatkozó — scrithifinni, scridifenni elnevezések után.¹⁷

Különben az *Essai sur les Moeurs* alább idézett fejezetét (XII. 222—3) találjuk meg benne, szinte szószerint. Érdekesebbnek gondolja ezt, mint „Scheffer rosszul megemésztett históriáját”. Így ez a munka is hozzájárul Voltaire-nek a lapokról nem éppen kedvező véleményének a köztudatba való átviteléhez. Lapalji jegyzetében (616. l.) éppen, hogy nem igyekszik megváltoztatni ezt a véleményt: „La dernière race des mortels... par sa petite taille, sa mauvaise mine, ses qualités corporelles & le caractère de son esprit. Elle croupit dans l'ignorance & dans les plus grossières superstitions...”

II. Szépirodalmi és tudományos művek.

1. Személyes tapasztalatok.

Regnard. — Maupertuis. — B. de Saint-Pierre.

A felvilágosodás koráról szólva, irodalmi termékeken nemcsak szépirodalmi műveket értünk. Az irodalmi életre e korban a filozófia nyomja rá bélyegét és az irodalmi ízlés irányítói többé nem a XVII. század szalónjai. Ebben a „racionális” korban tehát a szépirodalommal szemben a tudományoké, a filozófiáé az elsőség. Nem a költő Corneille, Racine, Molière e század jellemzői, hanem a filozófus Voltaire és a társadalmi problémákkal foglalkozó Rousseau, meg Montesquieu. Tudományos és szépirodalmi műveket tehát nem kell elválasztanunk egymástól: valamennyi az irodalmi élet szerves alkotórésze.

Az eddigieknél irodalmibb formában, személyes tapasztalatait fölhasználásával írja meg Regnard *Voyage de Laponie*-jét. Nem szabad azonban túlbecsülnünk a szerző úgynevezett „élményeit”, melyekről az irodalomtörténeti kutatás kimutatta, hogy ezek nagyrészt nem egyebek fordításnál. Regnard ugyan azt a látszatot akarja kelteni, mintha minden idevágó közlés személyes tapasztalatain alapulna. Sok mindenről alkalma is lett volna meggyőződnie, s szinte csodálatos, hogy valóságos élményei mily jelentéktelen helyet foglalnak el útleírásában.

1681-ben indult útnak, hogy amint mondják, szerelmét elfelejtse s leszokjék játékszenvedélyéről.¹⁸ Különböző országokon keresztül érkezett Svédországba. Itt alkalma volt a királyt üdvözölni, aki mikor megtudta, hogy társaival kíváncsisága kielégítésére utazik, figyelmükbe ajánlotta Lapphont. Ott az emberek olyan életmódot folytatnak, amely az európaiak előtt teljesen ismeretlen. Így jutott el Regnard Lapphonba, ahogy

¹⁷ V. ö. Pápay: *A finnugor népek és nyelvek ismertetése*. Budapest, 1922. 2. l.

¹⁸ L. Cario et Ch. Régismanset: *L'exotisme*. Paris. MCMXI. 68. l.

maga előadja: „Le moyen... de résister au conseil d'un Roi & d'un grand Roi, comme celui de Suède!“ — fűzi hozzá tréfás sóhajással. 1687-ben pedig megírja *Voyage de Laponie*-jét.

Műve nagy hatást gyakorolt a XVIII. században, s adta nem egy szerző használatára, közöttük Buffon is. Altalában, mint tekintélyre hivatkoznak rá. Azt hitték, hogy az ő elbeszélései a legmegbízhatóbbak közé tartoznak, hiszen szerzőjük mindenről saját szemével győződhetett meg. La Harpe dícséri egyéni megfigyeléseit, érdekes, új részleteit, s a filozófus éles szemét.¹⁹

Ezzel szemben mi az igazság?

Regnard nagyjából nem tesz mást, minthogy lefordítja Schefferus *Lapponiá*-ját. Részletesen kimutatja Cart, mennyire igyekezett szerzőnk azt a látszatot kelteni, mintha saját élményeiről számolna be. „Aki nem tapasztalta, el sem tudja képzelni azt a rettenetes sebességet, amellyel a szán elé fogott rénszarvas rohan.“ Amint Cart megjegyzi, még csak alkalma sem lehetett szán elé fogott rénszarvast látni. Tudniillik utazását augusztusban tette Lappföldön. Cart különösnek tartja, hogy mindenki, akivel „Regnard beszélt“, kivétel nélkül Scheffer hat-hét évvel azelőtt megjelent munkájából mond el úgy szólván teljes fejezeteket. Még Scheffer sorrendjéhez is ragaszkodott, sőt kifejezéseit is átveszi anélkül, hogy egyszer is hivatkoznék rá. Közömbös említést tesz róla egy ízben: „Scheffer, Upsalában élő tanár is írt a lappokról.“

Utazásának napi beosztása az, ami valóban tőle származik, állapítja meg Cart. A lappokról mindössze egynéhány személyes tapasztalaton alapuló adatot közöl. Regnard, mint Cart példákkal is bizonyítja, Scheffer munkájának latin eredetijét használta, nem pedig a már 1678-ban megjelent francia fordítást. Erről tanúskodnak a latin szöveg felületes olvasásából származó eltérések.

Közöl olyan adatot is, amely nemcsak, hogy nem található meg Scheffer munkájában, hanem határozottan az ellenkezőjét olvashatjuk benne. Így például Regnard hosszasan beszél arról, hogy a lappok feleségüket és leányaikat fölajánlják az idegeneknek. Scheffer Tornaeus nyomán pedig hangsúlyozza házasságuk tisztaságát, bár néhány szerzőt idéz arra vonatkozólag is, hogy a kereszténység fölvétele előtt szabadabb erkölcsök uralkodtak.

Regnard munkája tehát, mint „eredeti“ mű, nem sok adatot nyújt rokonnépeink megismeréséhez. Mégis a személyes tapasztalatokon alapuló művek közé soroljuk, mert lapphoni utazása adta neki a gondolatot, hogy megismertesse a francia közönséget a *lappokkal*, s az olvasó egyéni élmények leírásaként fogadta beszámolóját.

¹⁹ Idézi: Théophile Cart: *Le voyage en Laponie de Regnard*. Revue des Cours et Conférences. 1900, 321.

Regnardnak lappjaink iránti rokonszenve nem nagy. Minden alkalmat fölhasznál, hogy mulatságos színben tüntesse fel őket s Scheffer leírását tréfás megjegyzésekkel fűszerezi:

... je ne vois pas de figures plus propres à faire rire. Ils ont la tête grosse... le nez écrasé... une barbe épaisse, qui leur pend sur l'estomac... & toute cette petite machine semble remuer par ressorts... Voilà... la description de ce petit animal qu'on appelle *Lapon*, & l'on peut dire qu'il n'y en a pas, après le singe, qui approche le plus de l'homme.

A komikum iránti érzéke mindig kicsillan sorai közül; a Scheffer-idézte Olaus-részletet: „Indigenarum firma valetudo, ut Medicos nec habeant, nec iis se indigere existiment“, ilyen módon találjuk meg a „Voyage de Laponie“-ban: „N'ayant point connu les médecins, ils ne connoissent pas de maladies...“

Bár Regnard útleírása kevésbé eredeti, mégis nevezetes munka: olvasottságánál fogva széles körben terjesztette a lapok kedvezőtlen színben való megismerését. „Útleírását“ használta föl Buffon is, ki nem Scheffertől vette adatait: a Schefferből közvetve Regnardon át téves közléseit is például a lapok Buffon művében Regnard téves közléseit is például a lapok házassági erkölceiről.

Regnard jelentősége tehát olvasottsága. Az ő leírása nélkül talán Buffon figyelme is kisebb mértékben irányul lappjaink felé, s rájuk vonatkozó megállapításai nem adtak volna annyi értéket hozzájárulásra alkalmat. Így közvetve Regnard-t tekinthetjük azon kis vitairodalom kiindulópontjának, mely közvetlenül Buffon művei körül keletkezett (Voltaire, Buffon, Mallet stb.).

Az akkori világ társadalmi és írói hírességei közül még Maupertuis látogat el a lapok honába. Első ízben földrajzi méréseikor volt alkalma megismerkedni e néppel. Róluk s a finnekről való tapasztalatairól — csillagászati megfigyeléseivel együtt — az Akadémia ülésén első ízben csak röviden számol be.²⁰ Idevágó megjegyzései egyelőre csak érdeklődésről tesznek tanúságot s értékük nem az adatok gazdagságában vagy eredetiségében rejlik. Elmondja például, hogy találkozott a kormányzóval, aki éppen a Lappföld északi részének látogatására indult. (108. l.) Csatlakozik hozzá, hogy megtudjon egyet-mást erről a vidékről; csak azután tér vissza társaihoz. Kísérői finn emberek; útközben nyájat őrző lánnyokkal találkozhatnak. Ők mutatják meg, hogyan kell füstbe burkolózva védekezni a bogarak csípése ellen. A finnek és lapok nyolc láb hosszú lécen járnak havon. (129. l.) Hosszasan ír a finn hajós bámulatos ügyességéről, amellyel a hajlékony fenyőfából készült csónakot kormányozza vízeséseken s veszélyes helyeken keresztül.

²⁰ *Discours qui a été lu dans l'assemblée publique de l'Académie Royale des Sciences, le 13 novembre 1734, sur la mesure du Méridien au cercle polaire.* (Œuvres, Dresde 1752), 95—142.

Bővebb beszámolót a lappokról egy későbbi írásában találunk. Ez a nép annyira fölkelte az érdeklődését, hogy lapphoni útja leírásának külön munkát szentelt. Ennek az utazásnak célja — mint címéből is megtudhatjuk — nem mindennapi: „Relation d'un voyage fait dans la Lapponie septentrionale pour trouver un ancien monument.”²¹ Ez a „monument”, melynek fölfedezésére indult Maupertuis, egy kő, amely — a pelloi finnek s lappok tanúsága szerint — minden ismeretlen dolog tudását magában rejtí. Fáradtságos utazás és hosszas keresés után rá is találtak a nevezetes kőre. A látható jelekből azonban nem tudták megállapítani, vajjon írással vagy a véletlen játékaival van-e dolguk. Maupertuis úgy gondolja, hogy ha ez írás, semmiképen sem lehet a műveletlen lappok munkája, hanem olyan időből való, amikor a föld tengelye másképp állván, e vidék éghajlata melegebb volt és lakói is kevésbé barbárok voltak. Kísérjük el a leírt utazásában s kövessük okoskodásának útjain.

Április van, de a fagy még igen erős. Szerzőnk magát a megfagyás veszedelmének kitéve, útnak indul egy pulka nevű, nagyon bizonytalan járművön. — Szégyenletes dolog ilyen haszontalanságra vesztegetni az időt — mentegetődik, — de a kíváncsiság hajtja az embert. Megindul hát Celsius társaságában, aki amellett, hogy csillagász, jól ismeri az „északi nyelveket” s a rúnákat is.

Az utazás igen kockázatos. A hófúvás dombot, árkot egymagasságúvá tölt fel s ha valaki letér az útról, menthetetlenül belecsúszd a hóba.

Az erdőben még könnyebben eltéved az ember; lapp útírtásaik, akik „telve voltak csodálatos elbeszélésekkel”, meséltek is nekik históriákat a vihartól levegőbe ragadott s sziklához vágott, tóba ejtett emberekéről. Keresztülmentek Pello, Kengis, Pellika, Payala, Erckiheicki helységekben. Pellikában igen jó szállásra találtak.

11737. ápr. 12-én indultak el Pellikából. Óvatosságból belekötöztették magukat szánjaikba, tudván a tapasztalatból, hogy milyen sebesen vágtatnak a rénszavasok. — Ez alkalommal azonban éppen hogy az úton nem hagyták őket. A téli munka után mindig így van ez; fáradtak. — Nyár után, mikor csak legelnek és pihennek, nem lehet féket vetni rohanásuknak. — Hóval kevert mohával frissítették fel a fáradt állatokat.

Az erdőn keresztülvágyva tanúi voltak a lappok hermelinvadászának, melyet le is ír a szerző. *Keyma* tónál *Windso* hegy aljában van állítólag a becses emlék, amely oly nagy tiszteletben áll; a hó azonban annyira betemette, hogy lapp vezetőink hiába keresték. Már majdnem megbánták, hogy felkeresésére indultak, amikor mégis rábukkantak. A havat leolvasztották róla. Szabálytalan alakú, másfél láb magas, három láb hosszú kő. A benne levő rovátkák egy hüvelynél hosszabbak, mélyen be vannak vésve, a felszínen szélesen s ékalakban elszűkülnek. — Bár úgy látszik, mintha vassal lennének vésve a „betűk”, Maupertuis nem bizonyos benne, hogy nem a természet játéka-e, ami ott látszik. Sok jegy hasonlít egymáshoz, de ebből nem következik okvetlenül, hogy nem írás: hiszen arab számokkal írva tizenegy, száztizenegy, stb. — ugyancsak hasonló jegekből áll. — A régi kínai feliratok csak két betűsek. Így hát nem lehetetlen, hogy ez valóban valami régi emlék.

²¹ *Les Œuvres de Mr. de Maupertuis*. Dresde. 1752. 311—326. l.

A lappok legalább valamennyien ezt állítják s szerintük nagy titkokat tartalmaz. A régiségekre vonatkozólag ugyan nem érdemel hitelt a lappok szava, akik azt sem tudják, hogy hány évesek s gyakran anyjukat sem ismerik.

Brunnus nevű papjuk Torneo városáról s környékéről szóló értekezésében *rúnákat* vél felismerni ezekben a jelekben. Azelőtt három korona is látható volt a kövön, de ezeket az idő lekoptatta. — A koronáknak nyoma sem maradt meg s az állítólagos rúnák *Celsius*, Maupertuis nagynevű útítársa, aki a rúnák ismeretében is kiváló, nem tudta megfejtetni s minden addig látott felirattól különbözönek állította. — Ezután közli a nevezetes feliratot, melyet ő és *Celsius* nagy gonddal másoltak le. Ha csak a „természet játéka” lenne is ez a kő, hírneve miatt megérdemli a leírást. — Nem olyan szép ez, mint egy római vagy görög régiség, de, ha valóban felirat az, ami ott látható, úgy bizonyára ez a világ legrégebbi ilyen mű emléke. Ezt a vidéket — amióta ilyen hideg — bizonyára mindig is barbár, állatmódra erdőben élő emberek lakták. Milyen nevezetes eseményt örökíthetett volna ez meg az utókor számára? Ez a kő tehát olyan korból való, amikor a föld tengelye még másképen állt s ennek a résznek éghajlata még enyhébb volt. Lehet, hogy másféle változások történtek. A földet ezelőtt víz borította, a szentírás szerint a legmagasabb hegyeket is. Ez csak a föld súlypontjának megváltozásával tűnhetett el. Ha nem ilyen változásokra gondolunk, feltehetjük, hogy a felirat valami olyan különös eseménynek köszönheti létrejöttét, mint pl. a szerző lapphoni utazása. — Ha ő készítené valami feliratot, évezredek multán is fejtőrést okozna az utókornak. Mellékesen jegyezzük meg, hogy amit Maupertuis a körül lemásolt és közölt, az valószínűleg nem írás, hanem birtokjegy.²²

Azután részletesen ír visszatértükről, a lapp járművekről, majd a rénszarvasokról, táplálékukról, hasznukról.

Kengis kohójáról nevezetes. Télen, amikor a hideg miatt nem tudnak dolgozni, odaviszik az anyagot *Junesvandóból* és *Swappawarából*.

Utjukban egy lapp karavánt is láttak. Áruikat szállították haza „pello”-ikon. Az első elé fogott rént egy lapp vezette. A többi rénszarvast az előző kocsizhoz kötötték. — Mikor elfárad egy ilyen karaván, megállnak, az utazó megetetik az állatokat, a kocsikból előszedett halat a rögtönzött tűzön megsütik s nyomorúságos rongyokból sátrat vernek. A rénszarvasok pedig a hóba heverednek le. — Ez a nép mindig sátrak alatt lakik. Ha rénjeik lelegelték a mohát, odébbállnak.

Erdeik télen kellemetlenek; nyáron a bogarak miatt elviselhetetlenek. Fájdalmas csípések ellen szinte lehetetlen védekezni.

Amit termetükről, kivált alacsony voltukról általában írnak, az túlzott; de nem túlzott az, amit csúfságukról mondanak. A hideg éghajlat, a mostoha természeti viszonyok s a keserves életmód következtében egészen elfajzott ez a nép.

Kisbhek, mint a többi ember, de nem törpék. Maupertuis megmért egy 25—30 évesnek látszó nőt, aki a lappok közül is kisebbek közé tartozott s ez 4 láb 2 hüvely s 5 vonal²³ magas volt. A többi uta-

²² Németh Gyula tanár úr szíves közlése.

²³ Francia láb szerint, mai mértékkel ez kb. 135 cm. Az újabb antropológiai adatok szerint az átlagos termetű lapp nő magassága 145—150 cm. között változik. V. ö. G. v. Düben: *Crania Lapponica*. Holmia,

zót talán fejük aránytalan nagysága tévesztette meg; vagy a gyermekekről írtak, akiket öreges arcuk miatt valóban össze lehet tévesztetni a felnőttekkel. Valóságban egy fejjel kisebbek, mint az átlagos természet. Ezeknek a csodálatos adatoknak magyarázatát talán abban találhatjuk meg, hogy a messze földön járt utazók igen szeretik a rendkívüli dolgokat.

Laphon tözsomszédságában, Torneo közelében született egy ember, akinek termete a lappokéval éppen ellenkező méretei miatt csodálatos. 1736-ban Párizsban a tudományos akadémia megmérte ezt az óriást, aki 6 láb 8 hüvely s 8 vonal magas volt. „Anyagából négy—öt lapp kitelt volna.”

Íme Maupertuis beszámolója a lappokról s „monumentum”-ukról. Életmódjuk, szokásaik megismerése után inkább hiszi, hogy a föld tengelye fordul el, minthogy a lappoknak bármilyen műemlékük is legyen.

Regnard és Maupertuis után Bernardin de Saint-Pierre az, aki finnugor népek lakta vidéken járt. Kalandos utazásai közben eljutott Oroszországba. Itt találkozott rokonnépeink egy-egy fiával. Utjáról „Voyage en Russie” c. munkájában számol be.²⁴ Kedves történetet említ a szegény, jámbor osztályokról:

„L'impératrice, touchée de leur pauvreté, leur fit dire qu'elle leur remettait la moitié de leur tribut; ce sont deux peaux d'hermine par tête. Ces bonnes gens, fort affligés, représentèrent qu'ils ne savaient en quoi ils avaient pu lui déplaire, puisqu'elle refusait d'accepter cette marque de leur entière affection.” (II. 22.)

A lívek és finnek földjéről szólva csak természetrajzi s gazdasági megállapításokat tesz. Alig ismerünk rá ezekben a száraz adatközlésekben a tájak mesteri festőjének vonásaira. Mintha egy lexikon cikkét olvasnók: „A lívek földje igen termékeny, sok a kender meg a len... Egy nádfélének gyapjas termése van; ezt fel lehetne valamire használni... Finnországban az erdőkben sok a szamóca, a gomba, meg a moha... Vannak antimon bányáik s rossz gránitot is találni ott. A kereskedelemnek kátrányt meg fát szolgáltatóknak.” (II. 19.)

A lívek s finnek népéről is meglehetősen keveset beszél; pedig személyes tapasztalatait írja le: „Ceux dont je parlerai, parce que je les ai connus, sont les Livoniens, les Finlandais...” (II. 21.):

„Les Livoniens sont beaux, bien faits, et ressemblent aux Allemands, dont ils ont les mœurs. Ils fournissent à la Russie la plus grande et la meilleure partie de ses officiers; ce sont les plus industrieux des habitants du nord... Ils font usage de traîneaux dans la

1910 (id. E. Finkbeiner: Die kretinische Entartung, Berlin 1923, 315.). — Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Budapest, 1937, 284 l.

²⁴ A *Voyage en Russie* halála (1814) után jelent meg. Idézeteinket az alábbi kiadásból vesszük; Jacques Henri Bernardin de Saint-Pierre: *Oeuvres de — mises en ordre par L. Aimé-Martin*. Paris, 1838. (Pantheon Littéraire. Littérature française. Polygraphie. I—II.

ville, parce que le pavé est glissant... On y trouve de bons ouvriers, entre autres d'excellents armuriers."

Egymásután következő mondatok, benső összefüggés nélkül. Az a benyomásunk, mintha egy kevésbé gondosan készített kivonatot olvasnánk.

A finnekről is nagy sietséggel veti papírra mondanivalóját: „Soványak, sápadtak, szőkék. Igen szegények: sok helyen a fa belső kérgéből készített kenyeret esznek. Szenvedélyes dohányosok; a dohánylevelet még külön füstre teszik, hogy erősebb legyen. — Templomuk nyomorúságos, mohával fedett viskó. Babonások. A gazdagok a leves előtt eszik a halat: a lazac fejéhez nem nyúlnak, azt mondják, az bajt okoz.” — Ennek a hiedelemnek eredetét is ismeri a szerző:

„J'ai lu dans leur ancienne mythologie que le dieu Thor, dans un combat avec les dieux, ayant pris la forme de ce poisson, fut saisi par la tête.” (II. 21.) — (Thor isten bálványai az északi pogány népek között eléggé elterjedtek.)

Bernardin de Saint-Pierre rokonnépeinkről szóló adatai nem sok eredetiségről tanúskodnak; pedig — amint maga mondja — találkozott például finnekkel, livekkel. Feltehető a kérdés: nem úgy cselekedett-e, mint Regnard, aki ugyancsak járt azon a vidéken, amelyet leírt, de tapasztalatait mégsem a saját szavaival vetette papírra.

2. Korábbi tudósításokon alapuló munkák.

Huet püspök. — Prévost. — D'Argens márki. — Montesquieu. — Voltaire. — Bailly. — Abbé Raynal. — Mallet. — Buffon (Klingstedt és Hoegstroem).

A korábbi tudósításokon alapuló szépirodalmi és tudományos munkák szerzői között kiváló írókkal találkozunk: a nevezetes, Descartes-komentáló Huet püspökkel, d'Argens márkival, akit olvasóközönsége s II. Frigyes egyaránt kitüntetett kegyeivel s még nagyobbakkal: Buffonnal és Voltaire-rel.

Ezek a művek arról tanuskodnak, hogy rokonnépeink ismerete a számos útleírason s egyéb adatközlő munkán keresztül beszívárgott a szorosan vett „irodalomba”: példaként emlegetik őket, hivatkoznak rájuk. Egymással való kapcsolataik kérdése, a lapp-finn rokonság, a lappok faji hovatarozása körül valóságos polémia keletkezik. Középponti szerep azonban sohasem jut nekik. Mindazonáltal Voltairenek s különösen Buffonnak idevágó nyilatkozatai tanuskodnak érdeklődésükről s adataikkal a nagyközönség széles köreiben terjesztik rokonnépeink megismerését.

A lappok iránti érdeklődéssel magyarázhatjuk meg egy különleges munka egyik vezérmotívumát. Címe: *Nouveaux Mémoires pour servir à l'Histoire du Cartésianisme par M. G. de l'A.* (1692). A G. de l'A. (Gilles de l'Aunay) álneve mögé

rejtőző szerző nem más, mint *Huet* püspök, Descartes egykori kommentálója. A híres tudós elfordult mesterétől s, hogy nevet-ségessé tegye, a fenti címmel gúnyiratot írt ellene. Allításának főbb pontjai: A bűvészkedésben jártas Descartes legalább ötszáz évig meg tudja hosszabbítani életét; nem is halt meg, hanem a lappok közé vonult vissza s őket tanítja filozófiára.²⁵ — Históriajának keretét is választ: Svédországban utazgatva hallotta, hogy egy ismeretlen ember oktatja a lappokat a karteizianizmusra olyan hozzáértéssel, hogy maga Descartes sem tehetné jobban. Kíváncsi lett; felkerekedett, hogy meggyőződjék a valóságról. Az „ismeretlen ember“ íme, maga Descartes! Nehéz volt felismerni, annyira hasonlított a lappokhoz. (Célzás Descartes kis természetére, olajbarna arcára, fekete szemére.) De nem titkolódzott a vállalkozó utazó előtt, sőt ő maga mesélte el kalandos életének s a lappokhoz való visszavonulásának történetét. (Ajánlólevél 2—3. l.) A rózsakeresztesek közé tartozva, ismeri az élet meghosszabbításának titkait. — Mikor a svéd királyi udvarban gúnyolni kezdték, elhatározta, hogy halottnak tette magát s — megszökik az éj leple alatt a lappokhoz:

„j'y ferai des disciples plus fideles, plus locales, & plus reconnais-sans... Ce seront des tables rases... En Lapponie... tout... merite d'être vû de pres. Mais principalement ces spectres qui apparoissent si souvent, ces Demons en forme de mouches, ces boules animées & enchantées, ces cordons dont les noeuds estant défaits excitent des tem-petes, ce trafic qui se fait des vents parmi ces peuples, le pouvoir qu'ils ont d'arrêter les Navires en pleine mer, au milieu de leur course; & sur tout les effets étonnans de leurs Tambours magiques.“

A rózsakeresztes Descartesot a lappok boszorkányhíre vonzza. Barátja, akinek a filozófus elmondta tervét — hiába igyekezett őt lebeszélni, hogy ehhez az elmaradott néphez men-jen: „vadállatok ezek, csak az arcuk emberi!“ (24). — Descartes védelmezi őket. Az északi népek nem olyan vadak, mint ahogy róluk híresztelik. Bizonyított erre sok más mellett a szkíta Ana-charsis, Orpheus, aki Thrácia mélyén született s végül az a *lapp* fiatalember, akit ő maga ismer. (25—26. l.) — Ennek az ifjú lappnak neve Store. A nagy filozófushoz egy upsalai tanár levelét vitte. Descartes „olyan különös dolgokat hallott a lap-pokról“, hogy a levél vivőjét kérdezetni kezdte a filozófiáról s egyéb kérdésekről. Egy teljes napig magánál tartotta s okos-ságával a lapp ifjú kiérdemelte a mester elismerését. — A további részekben a lapp ifjút és a lappokat mint a bonyodalom szerep-lőit látjuk: Store az éj leple alatt megszökteti a filozófust, a lappok pedig, akik igen vendégszeretők, szívesen befogadják. Filozófiai előadásait hamarosan meg is kezdi lapp hallgató-sága előtt.

²⁵ V. ö. Augusta O. Vértés: Descartes chez les Lapons, *Revue de Littérature Comparée*. XVII. 488. Az idézeteket az 1711-es Huet-kiadás-ból vesszük.

Ennek a munkának fő érdekessége, hogy a lappoknak tisztán komikus szerepet juttat. Descartes nevetségességét olyan módon akarja a végsőkig fokozni, hogy a lappokkal szinte egy színvonalon állónak tünteti fel. A lappoknak ebben a munkában van legtisztább — minden tudományos fejtegetéstől független irodalmi szerepük.

A lappok boszorkány-voltának nagy híret Abbé Prévost regényhősei is hallották:

„S'il en faut croire l'abbé de..., la curiosité de son eleve en matiere de science s'étendoit à tout... Un jour, ayant lû, dans une relation anglaise de la Laponie Norvégienne, que les Lapons, étoient fort adonnés à la magie, et qu'il se passoit des choses surprenantes dans cette froide partie de notre hémisphere, il n'eût point de repos qu'il n'eût fait amener un magicien lapon dans son cabinet. On n'a pas sù ce qu'il apprit de lui; mais il y a beaucoup d'apparence qu'il en fut peu satisfait, parce qu'il ne l'entretint pas long-temps.²⁶

A maga korában igen nevezetes és olvasott szerző, D'Argens márkai a vogulok és osztjákok egyes szokásairól számol be 1736-ban megjelent *Lettres chinoises*-ában.²⁷ Érdekessége ennek a könnvnek s olvasottságát is fokozta, hogy egyesek, így Damiron, II. Frigyeszt tartották szerzőjének.²⁸

Amit rokonnépeinkről ír, azt úgyszólván — mint kimutatjuk — szószerint E. Isbrants Ides alább idézett munkájából másolta. Ezek az adatok tehát a finnugor kutató számára nem jelentenek újat. Nem közömbös azonban annak a vizsgálata, hogy olvasóközönségének mit nyújtott népeink megismeréséhez ez a divatos munka (I, 290):

En quittant le territoire de Tobolski, j'entrai sur celui des Woguls-kes. Ce peuple habite encore la Siberie, mais il a des moeurs & une Religion différente de ses voisins; il n'est ni Chrétien, ni Mahométan. Le culte religieux consiste dans un sacrifice solennel qu'ils font toutes les années dans un bois. Ils assomment un animal de chaque espèce, le cheval et le bouc-tygre sont les plus nobles de ces victimes. Ils les écorchent toutes, en pendant les peaux aux arbres les plus élevés de l'endroit où ils se trouvent, se prosternent ensuite le visage contre terre, & adorent ces nouvelles Divinités, dont ils mangent la chair. Leur repas achevé, ils s'en retournent chez eux & finissent la cérémonie, en disant *Nous voilà quittes pour cette année de prières & de cérémonies*. Lorsque on demande aux Wogulsques la cause d'un usage aussi insensé, qu'on leur montre le ridicule d'adorer la peau des animaux qu'ils ont égorgés un moment auparavant, & de changer en Dieu les choses les plus viles, ils répondent que leurs peres l'ont ainsi pratiqué dans tous les tems, que ce n'est point à eux à changer

²⁶ Prévost d'Exiles, abbé: *Mémoires et aventures d'un homme de qualité* qui s'est retiré du monde. Paris, 1819; III. 196.

²⁷ V. ö. Barbier i. m.

²⁸ *Lettres Chinoises*, ou Correspondance Philosophique, Historique & Critique, Entre un Chinois Voyageur à Paris & ses Correspondans à la Chine, en Moscovie, en Perse & au Japon. Nouvelle Edition, La Haye. MDCCCL. N. M. Epist. 636,

les usages qu'ils ont reçus, & qu'ils ne sont ni plus sages ni plus sensés de ceux qui les ont précédés.

Különbség d'Argens márki és forrása²⁹ között mégis van: a francia szerző a divatos filozófus megvilágításában mutatja be az utazó tárgyilagos adatait. Ezt mondhatjuk el az osztyákokról szóló részletéről is, amelynek eredetijére ugyancsak Everard Isbrants Ides munkájában bukkantam.³⁰

Je passai chez les Ostiakés, qui vivent dans des huttes d'écorce d'arbre, liées ensemble avec des boiaux de cerf. Ils conviennent qu'il y a un Etre souverain, Seigneur du Ciel, qui gouverne tout l'Univers, & par une bizarrerie surprenante ils ne lui rendent aucun honneur; mais ils adorent des figures de bois. Chaque habitant à (sic) son Idole particulière, qu'il prend grand soin d'orner d'une robe à la Russe... Il lui donne tous les jours à manger de la bouillie, il la lui verse dans la bouche avec une cuillier & elle se répend par des trous...

D'Argens márki munkája rokonnépeink egyes különös szer-tartásaira irányítja rá kortársai figyelmét, melyek fontos magyar népmesei vonatkozásaira Solymossy Sándor mutatott rá.³¹

Montesquieu *De l'Esprit des Lois*-jában (1748) „Des ministres de la religion” cím alatt ilyenformán emlékezik meg voguljainkról (XXV, IV): „les peuples qui n'ont point de prêtres sont-ils ordinairement barbares. Tels étaient autrefois les Péladians, tels sont encore les Wolgusky”. Hogy ez a „Wolgusky” név valóban a vogulokra vonatkozik, azt a lapalji hivatkozás teszi kétségtelenné: „Peuple de la Sibérie. Voyez la relation de M. Everard Isbrants Ides, dans le Recueil de voyages du Nord tom. VIII.”

E. Isbrants Ides munkája leginkább a vogulokkal foglalkozik, akiket Wogulski és Wogulskes néven emleget. Valószínűleg ezt olvasta hibásan Montesquieu, vagy az ő példányába csúszott be ez a sajtóhiba, ami ugyan kevésbé feltehető. Montesquieut oly kevésbé érdekelték rokonnépeink, hogy úgyszólván még annak a nevét sem tudja, amelyikről beszél. Ezért a negatívumért azonban bőséges kárpótlást nyujtanak Voltaire és Buffon adatai.

Voltaire több művében érdekes megjegyzéseket találunk rokonnépeinkről. Az *Histoire de Charles XII*-ban az osztyákokról s a szamojédokról írja, hogy a svéd foglyok szerint különbek a régi „moszkoviták”nál (XVI. 158):

Le czar dans son vaste empire, avait beaucoup d'autres sujets qui n'étaient pas chrétiens... Les Sibériens, les *Ostiaques*, les Samoïedes

²⁹ E. Isbrants Ides: *Voyage de Moscou à la Chine. Recueil de Voyages au Nord*, VIII., 13. (1727.)

³⁰ Marquis d'Argens: i. m. 269—270. A megfelelő részt I. E. Isbrants Ides i. h. 37—38. l.

³¹ Solymossy S.: A vasorrú bába és misztikus rokonai. *Etnogr.*, 1927. 217. l.

qui sont vers la mer Glaciale, étaient des sauvages dont les uns étaient idolâtres, les autres n'avaient pas même la connaissance d'un dieu: et cependant les Suédois envoyés prisonniers parmi eux ont été plus contents de leurs moeurs que de celles des anciens Moscovites.

„Histoire de l'Empire de Russie“—jében ugyancsak az osztjákokról szól, de végtelen közömbösség, sőt megvetés hangján. Megállapítja, hogy a szamojédoktól teljesen különböznek. Azután említi a „birka- vagy medvebőr“—imádásukat (XVI. 410):

Au-dessous de la contrée des Samoyèdes est celle des *Ostiaks* le long du fleuve Oby. Ils ne tiennent en rien des Samoyèdes, sinon qu'ils sont, comme eux et comme tous les premiers hommes, chasseurs, pasteurs et pêcheurs; les uns sans religion, parce qu'ils ne sont pas rassemblés; les autres, qui composent des hordes, ayant une espèce de culte, faisant des vœux au principal objet de leurs besoins; ils adorent, dit-on une peau de mouton, parce que rien ne leur est plus nécessaire que ce bétail; de même que les anciens Egyptiens agriculteurs choisissaient un boeuf... Quelques auteurs prétendent que ces *Ostiaks* adorent une peau d'ours, attendu qu'elle est plus chaude que celle de mouton; il se peut qu'ils n'adorent ni l'une ni l'autre.

Les *Ostiaks* ont aussi d'autres idoles dont ni l'origine, ni le culte ne méritent pas plus notre attention que leurs adorateurs. On a fait chez eux quelques chrétiens vers l'an 1712; ceux-là sont chrétiens comme nos paysans les plus grossiers, sans savoir ce qu'ils sont.

Egy variánsban ismét beszél erről az állatbőrímádásról — ha lehet, — még mélyebb megvetés hangján (XVI. 389):

On peut substituer une *peau d'ours* à la *peau de mouton* que plusieurs voyageurs prétendent être adorée par les *Ostiaks*. Si ces bonnes gens rendent un culte à ce qui leur est utile, une fourrure d'ours est encore plus adorable qu'une peau de mouton, et il faut avoir une peau d'âne pour s'appesantir sur ces bagatelles.

Ha „nem is tulajdonít fontosságot ezeknek a semmiségeknek“ — mégis foglalkozik velük. Legfeljebb hozzászói: „nem érdemes kutatni ilyen homályos dolgok után“. Ezt teszi, mikor az osztjákok eredetéről szól (XVI. 411):

Plusieurs auteurs prétendent que ce peuple est originaire de la grande Permie; mais cette grand Permie est presque deserte: pourquoi ses habitans se seraient-ils établis si loin et si mal? Ces obscurités ne valent pas nos recherches.

Ugyanebben a munkájában foglalkozik a lappokkal is. Azt írja róluk, hogy hazájukat olyan szenvedélyesen szeretik, hogy nem is tudnak másutt élni (XVI. 400). Ezt mondja róluk a fentebb idézett „Dictionnaire de Trévoux“ és Voltaire után az „Encyclopédie“ is. Ami eredetük kérdését illeti, Voltaire cáfolja Olaus Magnust és tagadja a lapp-finn rokonságot. Sőt *nyelvészeti* érveket is hoz fel annak bizonyítására, hogy a két nép nyelvének is csak annyi köze van egymáshoz, hogy a Finnország közelében lakó lappok átvették a finnek egynéhány kifejezését:

On a prétendu, sur la foi d'Olaüs, que ces peuples étaient originaires de Finlande, et qu'ils se sont retirés dans la Laponie, où

leur taille a dégénéré. Mais pourquoi n'auraient-ils pas choisi des terres moins au nord, où la vie eût été plus commode? pourquoi leur visage, leur figure, leur couleur, tout diffère-t-il entièrement de leurs prétendus ancêtres? Il serait peut-être aussi convenable de dire que l'herbe qui croît en Laponie vient de l'herbe du Danemark, et que les poissons particuliers à leurs lacs viennent des poissons de Suède. Il y a grande apparence que les Lapons sont indigènes, comme leurs animaux sont une production de leur pays, que la nature les a faits les uns pour les autres.

Ceux qui habitent vers la Finlande ont adopté quelques expressions de leurs voisins, ce qui arrive à tous les peuples; mais quand deux nations donnent aux choses d'usage, aux objets qu'elles voient sans cesse, des noms absolument différens, c'est une grande présomption qu'un de ces peuples n'est pas une colonie de l'autre. Les Finlandais appellent un ours *karu*; et les Lapons *muriet*: le Soleil, en finlandais, se nomme *auriga*; en langue laponne *beve*. Il n'y a là aucune analogie. Les habitans de Finlande et de la Laponie suédoise ont adoré autrefois une idole qu'ils nommaient *Jumalac*; et depuis le temps de *Gustave-Adolphe*, auquel ils doivent le nom de luthériens, ils appellent Jésus-Christ le fils d'*Jumalac*. Les Lapons moscovites sont aujourd'hui censés de l'Eglise grecque; mais ceux qui errent vers les montagnes septentrionales du cap Nord, se contentent d'adorer un Dieu sous quelques formes grossières, ancien usage de tous les peuples nomades.

„Essai sur les Moeurs“ében ugyancsak a lappok eredetének problémájával foglalkozik. Érvelésében részben Buffon³² követi, bár véleményük egészében nem egyező. Említi előzőleg, hogy csak a XVI. században kezdik ismerni tüzetesebben a lappokat (XII. 222):

On commença dans ces temps-là à connaître plus particulièrement la Laponie, dont les Suédois mêmes, les Danois, et les Russes, n'avaient encore que de faibles notions. Ce vaste pays, voisin du pôle, avait été désigné par Strabon sous le nom de la contrée des Troglodytes et des Pygmées septentrionaux.

Ezután tér rá faji hovatarozóságuk kérdésére s megállapítja, hogy „külön emberfajhoz“ tartoznak:

Les Lapons ne paraissent point tenir de leurs voisins. Les hommes, par exemple, sont grands et bien faits en Norvège; et la Laponie ne produit que des hommes de trois coudées de haut. Les yeux, leurs oreilles, leur nez, les différencient encore de tous les peuples qui entourent leurs déserts. Ils paraissent une espèce particulière faite pour le climat qu'ils habitent, qu'ils aiment, et qu'eux seuls peuvent aimer. La nature, qui n'a mis les rennes ou les rangifères que dans ces contrées, semble y avoir produit des Lapons; et comme leurs rennes ne sont point venus d'ailleurs, ce n'est pas non plus d'un autre pays que les Lapons y paraissent venus. Il n'est pas vraisemblable que les habitans d'une terre moins sauvage aient franchi les glaces et les déserts pour se transplanter dans des terres si stériles. Une famille peut-être jetée par la tempête dans une île

³² Buffon: *Variétés dans l'Espèce humaine*. Alább id. kiad. XIII. köt, 45. l.

déserte, et la peupler; mais on ne quitte point dans le continent des habitations qui produisent quelque nourriture, pour aller s'établir au loin sur des rochers couverts de mousse, où l'on ne peut se nourrir que de lait de rennes et de poissons. De plus, si des Norvégiens, des Suédois, s'étaient transplantés en Laponie, y auroient-ils changé absolument de figure? Pourquoi les Islandais, qui sont aussi septentrionaux que les Lapons, sont-ils d'une haute stature; et les Lapons, non-seulement petits, mais d'une figure toute différente? C'était donc une nouvelle espèce d'hommes qui se présentait à nous, tandis que l'Amérique, l'Asie et l'Afrique, nous en faisaient voir tant d'autres. La sphère de la nature s'élargissait pour nous de tous côtés, et c'est par là seulement que la Laponie mérite notre attention.

Ezt a részletet veszi át Voltairétől szinte szó szerint az „Encyclopédie”. A lappok antropológiai vizsgálata valóban azt tanúsítja, hogy fajilag nem tartoznak sem a környező népek közé, sem pedig a finnugorsághoz. Wiklund szerint a lappok fajilag különálló nép, akik a finnség hatása alatt eredeti nyelvüket felcserélték a finnekével.³³ Stratz (*Naturgeschichte des Menschen*, Stuttgart, 1920²) nemrégiben olyan véleményt nyilvánított, hogy a lapp annak az ősi emberfajnak egyenes folytatója, melyből egyfelől a fehér, másfelől a sárgabőrű emberfajta fejlődött ki.³⁴ Súlyos és csak félig megoldott probléma ez a modern nyelvtudomány számára is; nem csoda, ha sok fejlődést okozott Voltairenek és több kortársának: Buffonnak, Malletnek.

Hogy a lappok iránt milyen általános volt az érdeklődés, bizonyítja Voltaire *Oedipe*-jéhez 1730-ban írt Bevezetésének következő megjegyzése (II. 54.):

Cependant tous les peuples de la terre, excepté les anciens Romains et les Grecs ont rimé et riment encore...: on a trouvé la rime établie chez les sauvages, comme elle l'est à Rome, à Paris, à Londres, et à Madrid. Il y a dans Montaigne une chanson en rimes américaines traduite en français; on trouve dans un des *Spectateurs* de M. Addison une traduction d'une ode laponne rimée, qui est pleine de sentiment.

Voltaire tehát annak bizonyítására, hogy a legvadabb népeknel is megtalálható a rím, a lappokat idézi Addison *Spectator*-jére való hivatkozással. Ha utána nézünk a *Spectator* régi számaiban, meg is tudjuk, hogy mi ez az „ode laponne rimée, pleine de sentiment”. Az 1712-es évfolyamnak két száma is (366. és 406.) foglalkozik a lappokkal. Mindkettőben olvashatunk egy-egy lapp éneket, melyet Schefferus Laponiájának latin szövegéből fordítottak angolra.³⁵ Voltaire bizonyára a 366. szám-

³³ V. ö. Pápay: *A finnugor népek és nyelvek ismertetése*. Budapest, 1932. 3. l.

³⁴ Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk*, i. m.

³⁵ *The Spectator*. A new edition, reproducing the original text, both as first issued and as corrected by its authors. With introduction, notes, and index. By Henry Morley. London, s. d.

ban közölt dalra gondol,³⁶ mert ezt nevezi a *Spectator* is „valóságos lapp ódának“. Voltaire persze nem ismeri az eredeti költeményt, hanem a *Spectator* szabad átköltése alapján nyilatkozik ilyen kedvezően a lappok költészetéről. A *Spectator* fordítója „szigorúbb mértékre vette a lapp vers egyenetlen sorait, mert, — mint írja — ez jobban illik nyelvünkhez, bár vadabb szépségek inkább megfelelnek a lapp nyelv géniusának“. — „Ódája“ így hát messze áll a lappok költészetétől.

Voltaire-rel kapcsolatosan megemlíthetjük, hogy hozzá intézett levelében Bailly is szól röviden a *lappokról*.³⁷ Buffon szerint a föld állandóan hűl s a hideg az élőlényekre sajátosan mély befolyással van. — Bailly vitatja ezt az állítást, de elismeri, hogy: „La Race des *Lapons* est évidemment une race dégénérée; leur petitesse fait croire, que la race humaine s'abatardit & dégénere par le froid.“³⁸

Ugyancsak szűkszavúan beszél rokonnépeinkről a kortársak között igen nevezetes Raynal abbé *Histoire Philosophique et Politique*-jában.³⁹ — *Lappjainkról* mindössze annyit tudunk

³⁶ Hogy milyen szabad a *Spectator*-beli fordítás, s hogy mennyire nem az igazi, primitív lapp dalt ismerhette meg belőle Voltaire, azt a lapp és angol szöveg párhuzamba állítása bizonyítja legjobban. Alábbiakban közlöm a *Spectator*-beli lapp dal egyik szakaszának angol átköltését, lapp eredetijét és — a pontosság s a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért — Scheffernek az eredeti szöveghez inkább ragaszkodó latin prózai fordítását, amelyen tulajdonképen az angol szöveg alapul.

Thou rising Sun, whose gladsome Ray
Invites my Fair to Rural Play,
Dispel the Mist, and clear the Skies,
And bring my *Orra* to my Eyes.

A lapp eredeti:

„*Morse faurog*“, *id. est. cantio nuptialis.*

(Scheffer: *Laponia*; 283—4. l.)

Pastos paivva kiufvresist javvra Orre Iavvra
Ios kaosa kirrakeid korngatzim
Ia tiedadzim man oinaemam jaufre Orre Iavvra
Ma tangast lomest lie sun lie.

A latin fordítás (Scheffer i. m. 283. l.): *Sententia cantilenae hujus est talis: Sol, clarissimum emitte lumen in paludem Orra. Si enis in summa picearum cacumina, scirem me visurum Orra paludem, in ea eniterer, ut viderem, inter quos amica mea esset flores.*

³⁷ *Lettres sur l'origine des sciences et sur celle des Peuples de l'Asie, Adressée à M. de Voltaire par M. Bailly, & Précédées de quelques Lettres de M. de Voltaire à l'auteur. A Londres et à Paris. MDCCLXXVII. — R. Phil. 417.*

³⁸ I. m. 114. l. *Troisième lettre à M. de Voltaire.*

³⁹ Raynal, l'abbé G. T. *Histoire Philosophique et Politique des établissemens & du commerce des Européens dans les deux Indes. I—VII. A La Haye. MDCCLXXIV.*

meg tőle, hogy ők „un petit nombre de sauvages, fixés sur les côtes par la pêche, ou errans dans des déserts affreux, & subsistant par le moyen de la chasse, de leurs pelletteries & de leurs rennes“ (IV. 394). A többi rokonnépeinkről még kevesebbet ír s adatai⁴⁰ nem említésre méltóak.

Mallet műveiből azonban bőségesen meríthetett északi rokonainkra vonatkozóan a XVIII. század francia olvasója.

Paul-Henri Mallet (1730—1807) munkásságának hatásánál fogva igen nagyjelentőségű író. A skandináv költészetet, amely később oly élénk visszhangra talált, ő ismertette meg a francia közönséggel. Munkái az olvasott művek közé tartoztak: merített belőlük *Voltaire*, *Bernardin de Saint-Pierre* és *Chateaubriand* figyelmét sem kerülték el.⁴¹ Ez a tudós s tekintélyes szerző nagy elmélyedéssel és hozzáértéssel ír rokonnépeinkről.

Introduction à l'histoire de Dannemarc című munkája 1755-ben jelent meg.⁴² Ekkor harmadik éve volt a kopenhágai egyetemen a szépirodalom tanára. Ebben a művében több helyen említi meg rokonnépeinket, de még meglehetősen röviden foglalkozik velük. Az ezt követő könyveiben azonban jóval bőbeszédűbb, ha atyáinkfiairól esik szó: nyilván a huzamosabb északi tartózkodás alatt, esetleg útjain jobban megismerhette őket s feléjük irányult érdeklődését olvasmányokkal is kielégítette.

Az osztyákokat, a lappokat a régi skandinávokkal együtt emlegeti tudatlanságuk és bálványimádásuk miatt (234):

Les Lapons d'aujourd'hui ne diffèrent guères des anciens Scandinaves. Aussi ignorans que ceux-ci l'étoient autreois, ils sont encore aussi superstitieux & aussi crédules, car c'est une règle sure que la magie opère des prodiges chez toutes les nations qui y croyent. Les Ostiaques & les autres sauvages de l'Asie n'y sont pas moins adonnées que les Lapons...

A lívek keresztelési szertartását egy régi norvég szokással hozza kapcsolatba (209. l.). A régi krónikások említik, hogy a norvég urak vizet öntöttek az újszülött fejére s úgy keresztelték meg őket. Ezt teszik a lívek is, bizonyára, hogy a gonosz szellemtől óvják a gyermeket.

A lappokról itt-ott már bővebben is szól. „Lapons ou Finnois“ néven emlegeti őket s elmondja, hogy mi mindenben különböznek a szomszédos skandinávoktól. Más a nyelvük, életmódjuk, arcuk, testalkatuk. — Gorombák és vadak, de annyira barbárok, mint egyes szerzők állítják. — A norvégok szomszédai keresztények; a többiek annyira tudatlanok, hogy más nép-

⁴⁰ U. o. II. 286 (lappok és osztyákok); II. 288 (osztyákok); II. 292 (Finnország); IV. 399 (Lappon).

⁴¹ L. van Tieghem: *Le préromantisme*. I—II. Paris. é. n.

⁴² M. Mallet: *Introduction à l'Histoire de Dannemarc, ou l'on Traite de la Religion, des Loix, des Mœurs & des Usages des Anciens Danois*. A Copenhague. MDCCLV. Egyet. Kt.

nek még a nevét sem ismerik. Vallásuk bálványimádás. — Törvényeik, tisztségviselőik nincsenek; természetes hajlamaik: jók, emberségek, szelídek s igen vendégszeretők (8—9. l.).

Nemcsak Norvégia északi területét foglalják el, hanem jó részt Svédországból s „Moszkoviából” is. Régen sokkal nagyobb területeken laktak, állapítja meg az író Leibnizre és Grotiusra hivatkozva. Szerintük a szkíták szorították őket vissza: addig birtokuk az egész félsziget volt. Mindenképen ők voltak Skandinávia legrégebb lakói s mindig különböztek a többi északi néptől. Eredetük is bizonyára különböző. *Nyelvük* is más, mint a környező népeké s mint a régi kelta és szarmata nyelvjárá-sok. Bibliájukat összehasonlították sok másnyelvű bibliával, de hasonlatosságot nem mutat egy nyelvvel sem. Így mindenki találgat s gondolja, amit tud (24—25. l.).

Foglalkoztatja már most is a lappok rokonságának kérdése. Később jóval több mondanivalója akad erről a problémáról s elkülöníti a lapp népet a finntől, amellyel — egyelőre — bizonyára a történeti tudósítások lappokra vonatkozó „Fenni” elnevezése miatt azonosította őket.

A *Voyage en Norvège*-ben⁴³ már hosszasan fejtegeti a lappok hovatartozásának problémáját. — Különösen bőrük sötét színe ejti őt gondolkodóba és egész külsejük, amely annyira különbözik a szomszédos norvégokétól s izlandiakétól. — Ezek magasak, szőkék, kékszeműek. Hogyan lehet megmagyarázni a szomszédos lappok teljesen elütő külsejét? Ezen tőpreng Mallet:

L'embarras est de comprendre comment à côté de cette race d'hommes grands, blonds, aux yeux bleus, courageux & guerriers, se trouvent fixé depuis un temps immémorial une race petite, brune, bazanée, aux petits yeux noirs, au visage applati, aux grosses lèvres; enfin la pacifique et timide race des *Lapons*. Elle commence relativement à la Norvège dans la province même de Drontheim où sont les habitants les plus Norvégiens, si je puis ainsi parler, de toute la Norvège. *Je sais que des savans, à qui je dois tout respect, se tirent d'affaire* en disant que lorsque le froid est extrême, il produit quelques effets semblables à ceux de la chaleur excessive, que le froid doit dessécher la peau, l'altérer, & lui donner une couleur bazanée. Mais je vous avouerai, *Monsieur*, que je ne saurois trouver cette explication satisfaisante & je vais vous en dire les raisons.

Névémlítés nélkül cáfol egy tudóst — „à qui il doit tout respect”, — aki — mint megállapítottuk — nem más, mint *Buffon*. Ő állítja *Histoire Naturelle*-jének *Variétés dans l'Espèce humaine* című kötetében éppen a lappokkal kapcsolatosan, hogy „lorsque le froid devient extrême, il produit quelques effets semblables à ceux de la chaleur excessive”⁴⁴ s állítását hosszasan

⁴³ Mallet: *Voyage en Norvège*. Megjelent Coxe alább idézett műve francia fordításának IV. kötetében. N. M. Itin. 543.

⁴⁴ Alább id. kiad. XIII. 292.

fejtegeti is. Buffonnal kapcsolatosan bővebben ismertetem érvelését.

Mallet pontokba foglalva támadja *Buffon* állítását:

1. Ha valóban az éghajlat tette volna a lappokat sötét-bőrűekké s kistermetűekké, akkor más faj is hasonló hidegben hozzájuk hasonlóvá lett volna. — De éppen ellenkezőleg van: a norvégok, svédek — közvetlen szomszédaik — szókék, fehér-bőrűek, magasak.

2. Nyolc század óta lakja Izlandot egy norvég törzs: a hideg éppen olyan, mint Lappföldön; nyolc század óta mégis megmaradtak szókéknek, kékszeműeknek, világosbőrűeknek.

3. A lappok kétségtelenül azonos eredetűek a finnekkel s a szamojédokkal. Nyelvüknek a magyar nyelvvel való azonosságát bizonyítja, hogy a húnoktól származtak, akik olyan külsejűek voltak, mint ők. — Nem a hideg tette őket tehát sötét-bőrűekké.

Valószínűnek látszik, hogy két népfaj lakott földrészünkön a legrégibb idő óta: a kelta vagy germán, mely betöltötte a nyugatot és észak egy részét; s a tatár, amely északon, észak-keleten helyezkedett el tatár, szarmát, orosz, lengyel néven. Hozzájuk lehet számítani a finneket, húnokat, lappokat, szamojédokat. Bár igen nagy a különbség e népek között, mások mint a germán faj népei s — a keveredés ellenére — egymás között hasonlóak. — A lappok eltérő voltát tehát eredetükkel lehet megmagyarázni.

Érdekes, hogy valóságos kis vitairodalom keletkezik a lappok körül. A közönség bizonyára figyelemmel kísérte ezt a szellemi párviadalt s így az író megállapításai a köztudatba is áttentek.

Mallet más helyen is beszél a lappokról. Említi, hogy „*M. Canut Leem*, professeur en langue laponne“ szótárát szerkesztett a miszionáriusok számára s ennek a tudósok is sok hasznát vehetik.⁴⁵ „Ce peuple sauvage & indigent... nous est enfin connu par des relations exactes & dignes de foi“, állapítja meg örvendőve.

Ugyancsak *Mallet* fordította és látta el jegyzetekkel *William Coxe*: *Voyage en Pologne, Russie, Suede, Danemark* című munkáját,⁴⁶ melynek érdekes adatait a fordítások tárgyalásakor ismertettem. — Itt a fordítónak, kora nagytekinetélyű tudósának e munkához fűzött megjegyzései érdekelnek bennünket.

Megállapítja, hogy a liv, észt és finn nyelv hasonlít egymáshoz, s „van Szibériában több nép, amelynek nyelve a magyarhoz hasonlít“. Ennek okát is ismerni véli (III. 195):

⁴⁵ *Mallet*: *Voyage en Norvège*, 257.

⁴⁶ *Coxe*, Vill.: *Voyage en Pologne, Russie, Suede, Danemark*, &c. par M. — Traduit de l'anglais, enrichi de notes & augmenté d'un Voyage en Norvège. Par M. P. H. Mallet, Genève et Paris, MDCCLXXXVI. N. M. Itin. 543.

Avant que de pénétrer en Hongrie, les Huns habitoient dans l'intérieur de la Sibérie, d'où ils passèrent probablement dans la Russie Européenne, la Livonie, l'Esthonie, la Finlande & la Suède. On parle encore en Livonie & en Esthonie une langue assez semblable au Finnois & il y a plusieurs peuplades en Sibérie qui en ont conservé une fort analogue au Hongrois.

A lappok életmódjának megismeréséhez is értékes adatokkal szolgál a korabeli olvasó számára:

Linné csodálja — írja Mallet —, hogy a lappok elbírják azt a hideget, amely elől még a vadállatok is elmenekülnek. — A gyilkos fagy ellen rénszarvasbőr öltözetrel védekeznek. Lábukat, kezüket megszáritott füvekbe (*carex vesicaria*) pólyázzák. Így terelik rénszarvas nyájaikat, mely nem tűr istállót.

A finn nyelvvel kapcsolatosan ezt a megjegyzést teszi (II. 139):

Cette langue n'a aucune affinité, ni avec le russe, ni avec le suédois, quoique la Finlande soit entre la Russie & la Suède. Mais il paroît certain qu'elle à la *même origine que la langue laponne*. Les Lapons se nomment en leur langue *Same* & les Finnois *Suomi*. Il est vraisemblable que c'est encore le même mot que celui des *Samoyèdes*, peuple qui parle une langue assez semblable à celle des Lapons & a d'autres rapports avec eux. (Note du Traduct.)

Itt már különválasztja tehát a lapp népet a finntől. A lapp és finn nyelvet, a szamojéddal együtt közös eredetűnek mondja. Ezt nem önálló megfigyelései alapján teszi. Ismeri Sajnovics *Demonstratio*-ját, legalább is tud létezéséről. Coxé műve, amelyet Mallet fordított, u. i. részletesen ismerteti Sajnovics könyvét. Amikor a szerző aprólékosan tárgyalja a finn-lapp-magyar nyelvrokonság kérdését, Mallet jegyzetben a következő észrevételt közli (III. 191):

Cette affinité avoit été observée bien longtemps auparavant par des missionnaires Danois, comme on peut le voir dans les mémoires de la société royale des sciences de Copenhague. (Note du Traduct.)

A finnugor nyelvhasználat szempontjából különösen figyelemre méltó ez a megjegyzés. — Nem állt módomban a dán akadémia közlönyét használni s így nem állapíthattam meg, vajjon milyen meggyőző érveléssel bizonygatják az említett hitértítők e három nyelvnek egymással való rokonságát.

Mallet adatai mindenesetre alapos tájékozottságról tesznek tanúságot s a közönséget is lelkiismeretesen tudósítják, különösen a lappokra vonatkozóan. Jelentősége, hogy széleskörű olvasóközönséghez szólt.

Buffon munkáiban tüzetesen foglalkozik rokonnépeinkkel. Említéseinek fontossága nem az adatok újszerűségében rejlik. Jelentősége az, hogy ő, korának egyik legolvasottabb írója, a munkájában *kiemelkedő szerephez* juttatja rokonnépeinket.

„*Histoire Naturelle*-jében a *Variétés dans l'espèce humaine*“ című kötetnek mintegy első hatodában szinte kizárólag a lappokkal foglalkozik. Munkája széles körben terjesztette rokonnépeink megismerését. Így a mi szempontunkból még nagyobb jelentőségű, mint egyik-másik eredeti adatokkal, közvetlen tapasztalatokkal büszkélkedő, de a maga korában kevésbé olvasott mű. A lappokon kívül említi még a vogulokat, osztyákokat, cseremiszeket, inkerieket és karjalaiakat. Ugy találja, hogy a *vogulok* annyi hasonlatosságot mutatnak a *kalmükökkel*, hogy nyelvük különbözése ellenére is egy fajhoz tartozóknak tekinthetők. (54. l.)

Különben a vogulokról nem sokat tud, össze is téveszti őket a *votjakokkal* s „*Wotjacks ou Tartares-vagolisses...*“ néven emlegeti őket. (59. l.)

Az osztyákok faji hovátartozósága sokat foglalkoztatja (57—59. l.). A „*tatárok csűf fájába*“ sorolja őket a szamojéd, kalmük, jakut, tunguz s „*valamennyi északi tatár néppel*“ együtt; ezek szokásaikban különböznek ugyan, de csűfságban hasonlítanak egymáshoz. — Az oroszokkal való keveredés megváltoztatta őket. — A régi útleírások a szamojédokkal egyformának állítják e népet. Gmelin és Müller szökeknek és vörösöknek írja le őket. Ha valóban szökek, akkor nem ugyanazok, mint a régi osztyákok, akik mind feketék voltak. De nem lehetetlen, hogy a leírás nem pontos, s hogy a hajuk a barnának egy vöröses árnyalatát vette föl, nem pedig a szökének. Így lehetséges, hogy ugyanaz a faj, mint a régi. Ezt valószínűvé teszi az is, hogy ez a vöröses barna szín általános keleten, ilyen a haja a „*Wotjacks*“, „*Tartares-vagolisses*“ népének is.

Más helyen (13—14. l.) az osztyákokat kevésbé csűf szamojédoknak tartja, akik átmenetet alkotnak a lapp és tatár faj között. Ugy gondolja, hogy a lappok, szamojédok, grönlandiak s még néhány amerikai nép nem más, mint nagyon elfajzott tatár; az osztyákok kevésbé elfajzottak, de ugyancsak tatárok. Hallal, nyers hússal élnek, legkedvesebb italuk a vér. A lappokhoz csak az osztyákok s a tunguzok hasonlítanak.

A cseremiszekről egy Sanchez nevű orosz orvostól kapott írásbeli tudósítást. Ennek alapján ír az Asztrakántól északra lakó „*kirgiz-tatárokról és cseremiszekről*“. (55—56. l.) Sötétbőrűek, fekete szeműek, nehézkeseek. — Vannak, akik egészen különböznek az itt leírtaktól; bőrük fehér, mint a lengyeleké. Ennek oka a másfajúakkal való házasság.

A finnek a dánokkal, svédekkel, oroszokkal együtt ugyanabba a csoportba tartoznak, mint a lengyelek, németek s a többi európai nép. Ez a legszebb népfaj. (57. l.)

A finnek faji hovátartozásáról tehát téves fogalmak vannak. Beszél egy ízben egy Cajanus nevű finn őriásról. (XII. 182. *Hist. Nat. de l'home.*) — Más ízben pedig Linnét idézve írja le külsejüket.

⁴⁷ Összes műveinek 1811-es kiadását használtam. I—XXIV. köt. Paris, Jean—François Bastien, 1811. A *Variétés...* a XIII. kötet foglalta el.

A székehajú inkeriek és karjalaiak „Moszkovia” északi vidékein laknak; hasonlítanak a finnekhez, ugyanazt a nyelvet is beszélik, amely semmi máshoz nem hasonlít. (142—143. l.)

Legtöbb mondanivalója neki is a lappokról van. *Variétés*... című kötetének legelső oldalán velük foglalkozik s mint említettük, ennek a művének mintegy hatodát róluk szóló ismertetések, viták, találgatások töltik meg. Faji hovatartozásuk őt is foglalkoztatja (5—7. l.): Mintha az emberi nemzetségtől is elfajzottak volna. „A lappok, dánok, svédek, moszkoviták és „függetlenek”, *borandiaiak, szamojédok, keleti tatárok* és talán az *osztyákok* meg a *grönlandiak* és *eszkimók* mind egy fajhoz tartozóknak látszanak (!). Éppen csak csúfságban különböznek egymástól s mind olyanok, mintha korcsszülöttek lennének.”

Más helyen a lappok vallásáról, különös szokásaikról, ruházatukról, étel-italukról tud sokat mondani. Ebben a részben leginkább Regnard *Voyage de Laponie*jára támaszkodik s nagyrészt szó szerint is megegyezik vele. Hogy nem közvetlenül Scheffertől, hanem Regnardtól vette anyagának idevágó részét, bizonyítja, hogy honfitársának téves, Scheffer művével ellenkező adatait is olvashatjuk Buffonnál. Így azt, hogy a nőket felajánlják az idegeneknek. Adatai — ha tévesek is — érdekelnek minket, hiszen — mint többször hangsúlyoztam — célunk lehetőleg tiszta képet kapnunk arról, hogy hogyan s mit tud a felvilágosodás embere rokonnépeinkről — akár téves, akár helyes adatok alapján.

A *dán-lappok* — írja — egy fekete macskának mondják el titkaikat s tőle kérnek tanácsot: menjenek-e aznap vadászni, halászni. A *svéd-lappok* minden családja egy dob segítségével kéri az ördög tanácsát. Ezek erősek, de szerfölött gyávák. — *Úgy látszik, hogy nem is tudnának másutt élni, mint hazájukban.* — Széles fenyőtalpakon óriási sebességgel száguldanak; az asszonyok, férfiak egyaránt ügyesek a vadászatban. — Az állatbőrt pálinkáért és dohányért kicserélik. Táplálékuk szárított hal, medve — és rénszarvashús; kenyerük örölt halcsontból és fákéregből készül. — Bálványimádók, igen babonások. Erkölcsaik csak megvetésre teszik őket méltóvá. — Fürdőben szemérem nélkül, teljesen ruhátlanul együtt van az egész család. — Feleségüket felajánlják az idegeneknek s megtiszteltetésnek veszik, ha elfogadják. — Ruházatuk télen rénszarvasbőr, nyáron madárbőr. (XIII. 8—11.)

A csecsemőket közvetlenül születésük után hóban hagyják, amíg a lélegzetük eláll; akkor meleg fürdőbe dugják őket. Ezt egyéves korukig naponta háromszor megismétlik, aztán hetenként háromszor fürdetik őket hideg vízben. (XIII. 34.)

A lappok faji hovatartozóságával ismételten foglalkozik. Nem egészen világos, hogy mit gondol felőle. Egyszer azt állapítja meg, hogy „il n'y a que les Ostiaques et les Tonguses qui leur ressembtent” (XIII. 13.), másszor meg azt állítja, hogy olyan fajtájúak, mint a *szamojédok, grönlandiak, eszkimók*.

Hasonlítanak ezekhez alakjukra, természetükre, sőt szokásaik furcsaságára nézve is. Így közös mindezeknél a népeknél asszonyaiknak az idegenek részére való felajánlása. — Ennek a szokásnak eredete bizonyára valamennyiük csúf voltában rejlik: ha egy idegen nem veti meg feleségüket, akkor azt hiszik, hogy kevésbé csúnya. (XIII. 12—14. l.)

Klingstedt 1762-ben megjelent *Mémoires sur les Samoïedes et les Lapons* című munkájában alaptalannak találta a népeknek ezt a csoportosítását. Meg is támadta miatta Buffont, aki művének új kiadásában felel meg neki. (XIII. 22—24.)

Klingstedt azt veti szemére, hogy ő azonosnak tartja a lappokat, szamojédokat s minden északi tatár népet. — Ez téves, hisz arcuk, szokásaik, nyelvük különböző. — Válaszul írja Buffon, hogy ő nem is állította, hogy ezek a népek nem különböznek egymástól, hiszen ő is valamennyit egyenként írt le; tudta, hogy mindegyiküknek más-más szokásuk, külön nyelvük van. Allítja azonban, hogy ezek a hideg vidékeken lakó emberek hasonlóak egymáshoz. A hidegség s az éghajlat egyéb hatása következtében különböznek a mérsékelt öv lakóitól és szinte egy fajhoz tartozókká lettek. — Ha ez emberek különböznek egymástól, annak okát az éghajlat különbségében kell keresnünk. Így meg lehet állapítani, hogy az előbb felsorolt népek s közülük a grönlandiak s az eszkimók „faját az éghajlat tette hasonlóvá s így egyfajjákká lettek.”!

Klingstedt egyébként máskor is — nyíltan vagy burkolatosan — cáfolja Buffont, aki elérte a célozgatásokat s meg is felel támadójának. Említett művében szószerint idézi Klingstedt cáfolatát, hogy azután megfeleljen neki. Ez a részlet fölöttébb érdekel bennünket. Egyrészt, mivel újabb hang, a Klingstedt szóval meg a lappok feletti immár mindinkább szélesebb körben terjedő vitában; másrészt, mert Klingstedt nem egyszer személyes tapasztalatok alapján teszi a lappokról értékes megfigyeléseit, akiknek egynéhányával Archangelszkben találkozott.

Klingstedt szerint a lappok hasonlóan a finnekhöz, csak felső állkapcsuk erősebb; szemük kék, szürke vagy fekete s olyan alakú mint más európai emberé. Hajuk színe barna vagy fekete. Kistermetűek. Mivel nyelvük sok rokonságot mutat a finnel s teljesen különbözik a szamojédtól, nyilvánvaló, hogy a lappok a finnektől származnak. — Sokat „meséltek a lappokról” — írja Klingstedt, s itt következik Buffon állításainak cáfolása, — de ebből nem sok igaz, legalább is az egykori állapotokra vonatkozóan: nem esznek medvehúst, sem másféle nyers húst; ezt a szamojédoak teszik. Nem csinálnak lisztet az őrölt, szárított halból; ez a karjalai finnek szokása. — A „független” néven emlegetettek csak néhány család, kik megőrizték eredeti vallásukat, szokásaikat, babonáikat.

Ezt az egyébként figyelemreméltó megjegyzéseket tartalmazó citátumot követi Buffon védekezése, amely egyúttal bepillantást is enged írói műhelyébe:

Könnyen elismerhető — írja Buffon, — hogy a lappok egy évszázad óta civilizálódtak, különösen azok, akikkel Klingstedt Archangelszkben találkozhatott: az orosz-lappok. Nem hamis adatok azonban azok sem, amelyeket a lappokról ő maga közölt; ezek legfeljebb elavul-

tak, mert nyolcvan-száz év előtti útleírásokból valók s a mostaniak közül csak a nem-keresztény lappokra alkalmazhatók. Természetes, hogy a keveredések megváltoztatták őket; erre legjobb bizonyíték az, hogy Klingstedt kékszeműekkel is beszélt, pedig a lappok mind fekete-szeműek. A svédekkel s a dánokkal való házasodás következtében történt leginkább e változás.

Bennünket leginkább az a kijelentés érdekel, amelyben írói műhelyébe enged bepillantást nyernünk: ő a nyolcvan-száz év előtti útleírások adatait használja fel. A korabeli írók közül nem is egy cselekedett hasonló módon. Egykorú szokásként írják le a majd egy század előttiéket.

Ezt elismeri, de rámutat arra, hogy *Klingstedt* állításai sem fedik teljesen a tényeket, mert ő az után a kevészsámú lapp után ítélte valamennyiről, akikkel Archangelskben találkozott. Hogy azok a tudósítások, amelyeket ő — Buffon — használt fel, közelebb állnak az egykorú állapotokhoz, arra bizonyítékul Hoegstroemöt idézi.

Hoegstroem kistermetűeknek, sötétbőrűeknek, fekete hajúaknak írja le őket. Rénszarvasnyájaik vannak, s főtáplálékukat ez szolgáltatja. Kóbor nép, két hétnél tovább alig marad egy helyen. — Énekük az ordításhoz hasonlít, rimük nincs, csak visszatérő sorai. A gyermekeket hideg vízben fürösztik. — Bálványimádók. Varázsdobjaik vannak s csomók segítségével oldják és kötik a szeleket.

Hoegstroem e leírásából Buffon azt a következtetést vonja le, hogy ő kisebbet vettett, mint Klingstedt. A nyolcvan-száz év előtti állapotok ugyanis — Hoegstroem tanúsága szerint — nem igen változtak, tehát helytállóak. Klingstedt azonban az általánosítás hibájába esett s ez már nagyobb baj.

Ezután áttér Klingstedt állításának vitatására, mely szerint a lappok a finnektől származnak s azt is megállapítja, hogy a finn és a lapp egészen más faj. Ebben igaza is van. Cáfolatainak az az alapgondolata, hogy a lappok külsejükre nézve nagyon különböznek a finnektől. Akik azt állítják, hogy a két nép között rokonság van, azokat bizonyára a régi lappokra vonatkozó „finnois” s a Lapphonra vonatkozó „Finna” elnevezés tévesztette meg. A középkori latin krónikák valóban „*scritthifinni*”, „*scridifinni*” néven ismerik a lappokat. (V. ö. Pápay i. m. 2. l.) — A néven kívül azonban a két népnek semmi köze sincs egymáshoz, állítja Buffon. — Tudjuk, hogy fajilag a lappok valóban függetlenek a finnektől s valamennyi finnugor néptől.

Buffon — óvatosságból, vagy más okból — nem nyelvi cáfolatokat hoz fel a finn-lapp rokonság megdöntésére, mint Voltaire, aki azt bizonyítja, hogy a finn és lapp nyelvnek sincs semmi köze egymáshoz.

A lappok elűtő voltának magyarázatát a hideg éghajlatban találja:

Bőrük a hideg miatt sötét. Ugyanis az erős fagnak éppolyan a hatása, mint a nagy hőségnek s Grönlandban is találni olyan fekete embereket, mint Afrikában. — A hideg egyik hatása, hogy a testeket összehúzza: a lappok, kik állandóan fagyban élnek, a legkisebb

emberek. Ők a legjobban bizonyítják az éghajlat hatását. (XIII. 292—293).

Buffon naív okoskodásának mintegy mottójául szolgál ez a helytelenül alkalmazott fizikai tétel: „hidegben a testek összehúzódnak“. Következtetése ellen Mallet hoz fel meggyőző érveket, amint erre *Voyage en Norvege* tárgyalásakor rámutattunk.

Megmagyarázza, hogyan érti a klíma hatását. A lappok, szamojédok hasonlóak, tehát egy fajhoz tartoznak. Ez nem azt jelenti, hogy egymástól származnak. A közös hatású klímától származnak! Ha különböző külsejű emberek azonos éghajlat alatt élnek, bizonyos idő múlva hasonlóvá lesznek egymáshoz. Akárhonnan eredtek tehát a lappok, eszkimók, grönlandiak, szamojédok stb. ezek mind közösfajú embereké lettek.

Buffon téves utakon jár bizonyítgatásában s érvelése nem meggyőző.

Okoskodásában túlzott jelentősége van a klíma hatásának. Bizonyos mértékig érintkezik e ponton Montesquieu klímaelméletével:

„L'air froid resserre les extrémités des fibres extérieures de notre corps... Il diminue la longueur de ces memes fibres. L'air chaud, aux contraire, relâche les extrémités des fibres, et les allonge...“ (De l'Esprit des Lois XIV. kv. II. fejezet.)

S jegyzetben hozzáfűzi:

„Cela paraît même à la vue: dans le froid on paraît plus maigre.“ — „On sait qu'il [le froid] raccourcit le fer.“

Tehát Montesquieu kiindulópontja is: hidegben a testek összehúzódnak. — Ő ellenben ebből nem a termet és a testalkat megváltozására következtet, hanem a vérmérsékletre, amely a test rugalmasságával szorosan kapcsolatos: hidegben rugalmasabbak a testek, mint kitágult állapotban: melegben.

Buffon rokonnépeinkre vonatkozó nyilatkozataiból megállapíthatjuk, hogy akárhányszor írói hiúságának köszönhető, hogy olyan részletesen beszél lappjainkról: ha munkáját cáfolták, nem nyugodott addig, amíg be nem bizonyította, hogy mégis neki van igaza. A lappokra vonatkozó megjegyzéseit pedig, mint láthattuk, nem egyszer támadták, s alapos okkal. — Mint rámutattunk, őt cáfolja Mallet, név említése nélkül s neki köszönhető, hogy Klingsted sokatmondó szava is megcsendül a lappok faji hovatarozásának kérdésében.

B) FORDÍTÁSOK, ÚJRAKIADÁSOK.

A fordítások tárgyalásakor nem térünk ki a részletekre olyan aprólékosan, mint ahogy az eredeti művek vizsgálatakor tettük. Hangsúlyozzuk ugyan ezeknek a fontosságát, mert az olvasóközönség érdeklődéséről tanuszkodnak s adatokkal szolgálnak az egykorúak s nem egyszer a finnugor népek kutatója számára is.

Ezekkel a munkákkal mégsem foglalkozunk tüzetesen; egyrészt, mert közülük nem egynek adatai már ismertek, tudományosan is feldolgozottak (pl. Isbrants Ides és Brand A.), másrészt pedig azért, mert a francia szellem tevékenységének nincs olyan aktív része létrejöttükben, mint a fentebb tárgyalt „eredeti” művek alkotásában.

Amíg az „eredeti” csoportban vizsgált munkák egyaránt tanuskodnak a felvilágosodás-korabeli francia szerző és olvasó érdeklődéséről, addig a fordítások, újrakiadások tárgyalásakor külön kell választanunk ebből a szempontból a szerzőt és olvasót. A munkák megalkotása vagy előző kor, vagy idegen nemzet íróinak, utazóinak köszönhető s hogy ismét napvilágot láthattak ezek a művek, az vall csupán a XVIII. századi francia olvasó nem lankadó érdeklődésére.

A fordítás tárgyalásakor megelégszünk az ismertebb s a kevésbé fontos művek pusztá felsorolásával s anyagunkra vonatkozó adataik megemlítésével. Az új, eddig ismeretlen anyagot tartalmazó művek bővebb ismertetése helyett is be kell érünk a mű megemlítésével, célzással tartalmára. — Először a többé-kevésbé ismert műveket soroljuk fel. — Gyűjteményes kiadásban a következő munkákat olvashatjuk: Du Plan Carpin, Jean: *Voyage tres Curieux* (1246—47-ben); Bacon, M.: *Quelques Observations*; Rubruquis, Guillaume: *Voyage remarquable. L'An de notre Seigneur M.CC.LIII.*

Mindhárom a Bergeronnak tulajdonított *Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV, et XV siècles* című gyűjteményében jelent meg, 1753-ban. (A munka igazi szerkesztőjéről l. Barbier IV. 1104.)

Másik nevezetes gyűjtemény: *Recueil de Voyages au Nord*.⁴⁸ Tíz kötetében az ismertebb művek közül megjelent: Jenkinson: *Voyage*; az 1559-ben tett út leírása; a cseremiszekről szól. Isbrants Ides: *Voyage de Moscou à la Chine*⁴⁹ c., hollandból fordított munkája igen gazdag beszámolójával bővítette a felvilágosodás kora emberének rokonnépeinkre vonatkozó ismeretét. — A finnugor népek kutatója számára is sok érdekes adatot nyújt ez a munka. A vogulok s osztyákok vallására vonatkozó közléseire Munkácsi Bernát⁵⁰ hívta fel a figyelmet. Ezenkívül sok érdekes adatot tartalmaz, amelyekkel ezideig nem foglalkozott a szakirodalom. Szinte kimerítő tudósítást az osztyákokról ugyancsak ebben a gyűjteményben olvashatunk; itt jelent meg J. B. Müller németnyelvű munkájának fordítása *Moeurs et usages des Ostiackes* címmel.

Tekintsük át most időrendben a rokonnépeinkkel foglalkozó, ismertebb, önállóan megjelent műveket:

⁴⁸ *Recueil de voyages au Nord*. Amsterdam, MDCCXXXII—MDCCVIII. R. Geogr./b. 886.

⁴⁹ I. m.

⁵⁰ Munkácsi Bernát; *Vogul népköltési gyűjtemény* I. Budapest, 1892—1902.

Scheffer Lapponiáját hamarosan lefordították franciára. Egy XIX. század elejéről való bibliográfiai munka, a fentebb említett G. Boucher de la Richarderie: *Bibliothèque Universelle des Voyages*-a (1806) azt jegyzi meg, hogy a hozzáadások, melyek a francia kiadásban szerepelnek, magától Scheffertől valók s egy másnyelvű kiadásban sem találhatók.

Mayerberg Ágoston művének fordítása⁵¹ Jugria földjéről s a zürjének alfabétumáról nyújt némi tájékoztatást az érdeklődőknek. Úgy látom, hogy idevágó adataiban leginkább Herberstein *Commentarii*-jára támaszkodik.

Mayerberg id. kiad. 261—262. l. Herberstein: *Commentarii* (Basiliae 1571.) 85—86. l.

„on dit qu'ils [les habitants de Jugra] ont le même langage [que les Hongrois] dont j'aurais bien voulu faire l'expérience... si j'eusse pu trouver quelqu'un de ce pays-là...”

„Aiunt Iuharos in hunc diem eodem cum Hungaris idiomate uti... Nam etsi diligenter inquiserim, neminem tamen eius regionis habere potui...”

Mayerberg francia fordításában (263. l.) a zürjének külön ábécéjéről ír, megjegyzésének eredetijét is Herberstein *Commentarii*-jában találjuk meg. (Id. kiad. 85. l.)

Brand, A.: *Relation du Voyage de Mr. Evert Isbrant 1699*. — Hollandból való fordítás. Vogulok, osztyákok vallásáról, ruházatáról, nyomorúságos lakásáról, részegeskedéséről, táplálékáról nyújt igen részletes tájékoztatást. Sokszor szinte szósz szerint egyezik E. Isbrants Ides fentemlített útleírásával, akivel együtt utazott a szerző — s talán útijegyzeteit is vele készítette.

Olearius Ádám 1633—1639-ig tett útja latinnyelvű leírásának 1718-ban jelent meg francia fordítása *Voyage très curieux* címmel. Részletes adatokat tartalmaz a cseremiszekről s a finn-séghez tartozó népekről.

Strahlenberg János Fülöp: *Description historique de l'Empire Russien*, Amsterdam, Paris. 1757. A szerző nevezetes németnyelvű munkájának fordítása. A finnugor népek egymással való rokonságának bizonyítását olvashatta itt a francia közönség.

Gmelin J. G.: *Voyage en Sibirie contenant la description des mœurs & usages des peuples de ce Pays*. I—II. Paris, 1767. Átdolgozás. Aprólékos tájékoztatás az osztyákok és votjákok vallásáról s a cseremisznők öltözkészéről.

Voyages en Sibirie, Berne, 1791. Egy kompiláció fordítása. A votjákok s cseremiszek életének részletes leírása. Külsejük, fejdíszük, ruhájuk, foglalkozásuk, szövőszékeik, házassági szokásaik, vallásos szertartásaik, áldozataik, túlvilághitük részletes ismertetése, leginkább Müller *Sammlung Russischer Ge-*

⁵¹ Mayerberg, *Libre Baron Augustin de —: Voyage en Moscovie d'un Ambassadeur. Conseiller de la Chambre Impériale. Envoyé par L'Empereur Léopold au Czar Alexis Mihalovics, Grand Duc de Moscovie*, A Leide. 1688. N. M. Itin. 892.

schichte-je alapján. Felhasználja még Pallas, Georgi, Gmelin és Strahlenberg adatait. A munka 6. kötete hét képet közöl, ezek közül egy-egy cseremis, illetve votják népviseletet mutat be. E képek kézzel színezett eredetijét a Beschreibung aller Nationen c. munka első kötetében találtam meg. (St. Petersburg, 1776. R. Geogr./b. 165.)

Kevésbé ismert, vagy éppen ismeretlen adatokat tartalmaznak az alább következő művek. Az ugyancsak a Recueil de Voyages au Nord-ban megjelent Huyghens de Linschoten két útleírásában (III. köt.)⁵² a szerzőnek a finnekről s a lappokról tett tapasztalatait olvashatjuk. Termetükről, ruházatukról, gyávaságukról, táplálékukról, lakóhelyükről is sok érdekes adattal szolgál.

A svéd Lange két útinaplója (V. és VIII. kötet.) tudósít az osztyákokról, zürjénekről. A vogulok kereszténységének csupán formai voltáról elég hosszasan ír. Íme egy kiragadott részlet:

„le ciel etoit trop élevé au dessus d'eux, pour qu'ils pussent savoir s'il y a un Dieu ou non, & dans leur condition ils bernoient toutes leurs pensées à contenter leur appetit. Je leur fis cette... question: S'ils ne se trouvoient pas plus de contentement & de satisfaction à être plongés dans les tenebres de l'Idolâtrie? A quoi ils me dirent qu'ils n'y voyoient pas grande difference & qu'ils ne se cassoient pas la tête à toutes ces réflexions; mais qu'ils étoient contents pourvû qu'ils eussent de quoi vivre.“ (V. 380.)

A svéd foglyok memoiraiból összeállított *Relation de la Grande Tatarie* (X. köt.) osztyákjaikról tud némely említésre-méltót mondani.

A nem gyűjteményben megjelent munkák közül: John Bell angol útleírásának⁵³ fordítása a vogulok és osztyákok életmódjáról elég részletesen számol be. Ostobáknak festi őket, de becsületeseknek. Megemlítendő, hogy itt az osztyákokról olvassuk azt, amit Voltaire és mások is a lappokról említenek, hogy t. i. földjüket úgy szeretik, hogy nem is tudnának másutt élni. (II. 111—112.)

„Je suis même persuadé que ces pauvres gens ne voudroient pas changer leur climat, ni leur manière de vivre, pour les plus beaux pays, ni pour toutes les richesses de l'Orient: car je leur ai souvent oui dire, que Dieu, qui les avoit placés dans ce pays, sçavoit mieux qu'eux ce qu'il leur convenoit, & qu'ils étoient contents de leur lot.“

⁵² Huyghens de Linschoten, Jean: *Voyage de — (A Recueil de Voyages au Nord* III. köt. 11—185. l. — u. a. Second voyage de. (i. h. III. 185—304 l.)

⁵³ Bell d'Antérmony, Jean: *Voyages depuis St. Petersbourg en Russie, dans diverses contrées de l'Asie; A Pékin...* Traduits de l'Anglais par M. — Avec des Remarques Historiques. Géographiques, & c. T. I—III. A Paris, MDCCLXVI. R. Geogr./b.

A cseremiszekről is szól ez a munka. Megtaláljuk benne a nők különös fejdíszének leírását s vallásukról sem hallgat. Tisztelik a tehenet s ennek okát is hallotta a szerző:

„La Tradition porte qu'ils avoient autrefois un Livre qui contenoit les Principes de leur Religion; mais que comme personne ne pouvoit le lire, une vache vint & l'avalá; & c'est la dessus qu'est fondée la vénération qu'ils ont pour cet animal.“ (III. 26.)

Egy angolból fordított földrajzi szótár: *Dictionnaire géographique*,⁵⁴ a vogulok és vojtjakok kivételével valamennyi rokonnépünket említi: Ami az egyes népek ismertetésének terjedelmét illeti, arról úgyszólván azt mondhatjuk el, amit akár melyik francia szerkesztésű szótárról: hogy t. i. a lappoknak maguknak körülbelül annyi helyet szentel, mint valamennyi rokonnépnek összevéve.

William Coxe munkáját — mint Mallet tárgyalásakor említettük — ez a híres, svájci tudós fordította franciára, hamarosan megjelenése után (1786). Rokonnépeink közül a lappokkal foglalkozik részletesen. Rájuk vonatkozó értesüléseit Öhrlingtől, a lapp szótár szerkesztőjétől nyerte. Ugyancsak tőle szerez tudomást a lapp-finn-magyar nyelv rokonságáról is. Sajnovics is „le père Sainowitz, Hongrois de naissance“, írja Coxe — állítja e három nyelv rokon voltát. Munkája Sajnovics „szerfözlött ritka“ értekezésének kivonatát is közli. (III. 191—194.)

Coxe művének fordításában tudományosan jól megalapozott művel ajándékozta meg Mallet a francia olvasóközönséget. A lappoknak az eddiginél tüzetesebb megismeréséhez, nyelvi hovatartozásuk eldöntéséhez, Sajnovics érveléseinek ismertetésével, biztos támaszpontot nyújtott ez a munka.

Az itt tárgyalt fordítások, újrakiadások között eddig csupa idegen író munkájáról volt szó. Meg kell említenünk egy XVI. századi francia szerzőnek, Bergeronnak művét is, aki *Traité des Tartares*-jában.⁵⁵ Rubruquis útleírásával kapcsolatosan szól Jugria földjéről. Erre vonatkozó adatainak eredetijét Mathias

⁵⁴ Echard: *Dictionnaire géographique portatif ou description des royaumes provinces, villes, patriarchats, évêches... et autres lieux considerables des quatre parties du monde: dans lequel on indique en quels royaumes, provinces, contrées, ces Lieux se trouvent... les grands Hommes qu'elles ont produits...* Traduit de l'anglois, sur la treizieme édition de laurent, Avec des additions des corrections considerables, par monsieur Vosgien, chanoine de Vaucouleurs. Nouvelle édition, revue, augmentée & corrigée. A Paris, MDCCLXIX. R. Geogr./b. 739. sz.

⁵⁵ Bergeron: *Traité des Tartares. De leur Origine. Païs, Peuples, Moeurs, Religion, Guerres, Conquêtes, Empire, son Etenduë...* Le tout recueilli de divers Auteurs: Memoires, & Relations antiques & modernes. Par Pierre — Parisien. (A fentebb idézett Van der Aa közlésében megjelent *Voyages faits principalement en Asie VI.* kötetében olvasható.)

de Miechov *Tractatus de duabus Sarmatiis*-ában találtuk meg. Alább közlöm a párhuzamos szövegrészleteket Bergeronnak Rubruquis „jugorjaira“ vonatkozó megjegyzéseivel együtt.

Bergeron: *Traité des Tartares* 29. hasáb:

...les Hongres ou Huns sortirent premierement de la Jurhie, ou Jugarie, & Jugrie, pais fort Septentrional, (dit encore aujourd'hui Jugra, ou Jugora, sur la mer Glaciale) qui chasserent les Goths, ou Getes & les Goths chassiez pousserent les Alans, Roxolans, Ruthenes, & Vandales; puis sous leurs divers Rois passerent en Occident deça vers la Thrace, Grece, Italie, Espagne, Gaule. & Germanie. Les Huns aussi passerent enfin en la Pannonie, ou ils s'arreterent, & y donnerent leur nom. Notre Rubruquis fait fort mention de ces Scythes & Tartares Jugures, & les fait melez de Mahometans, Nestoriens, & Idolatres. Il appelle aussi cette grande Hongrie terre de Pascatir des Bascirdes, aujourd'hui Jugris & Sibier.

Mathias de Miechov: *Tract. Crac.* 1517. B. VI.

Donec ex Iuhra, a finibus septentrionalis scithie supuenerut Iuhri, qui nosta Hugni deinde Hungari sunt dicti, hi Gothos sui multitudie (sic!) psserunt & expulerunt. Gothi pulsi alienas sedes intrauerut. Primus Alanos, Roxolanos, Rutenos & Vandalos ciecerut, tandē iuxta mare ponti comorati, Bulgaria Traciam... & mansioe Pannonias acceperut...

Bergeron cáfolja tehát Rubruquist, aki a „jugorokat“ összekeverte mohamedánokkal és másokkal. Rubruquis jugorjai azonban Tibet környékén laktak — Bergeron Jugriája pedig „északi ország a Jeges-tenger mellékén“. Így nyilván más málomban öröl Bergeron, mint Rubruquis, aki — bizonyára — az ujugurokat emlegeti „Jugures“ néven. Az ujuguroknak a jugurokkal való azonosítása annyira általános volt, hogy úgy is gondolták, hogy az ujugurok az európai Jugria lakói, akik Közép-Azsiából telepedtek át — a szamójédek szomszédságába. J. E. Fischer és Pray szerint is ezek a Jugria-lakók lehettek a magyaroknak s a voguloknak is őseivé. S ne felejtsük el, hogy Körösi Csoma Sándor is Tibetbe indult a rokonnépek felkérésére.⁵⁶

E fordításoknak, újrakiadásoknak vizsgálata szükséges volt ahhoz, hogy teljes képet nyerjünk arról, hogy milyen mértékben érdeklődött s mit tudott rokonnépeinkről a felvilágosodás francia irodalma. Egyben bizonyítékul szolgálnak arra is, hogy

⁵⁶ V. ö. Németh Gyula: *Körösi Csoma Sándor célja*. (Előadások Körösi Csoma Sándor emlékezetére. 10. sz.) 1935. Ligeti Lajos: *A jugarok földje*. M. Ny. XXVII. 300–314. l.

a többi nemzet irodalmában is meglehetősen élénken irányult felénk a figyelem.

EREDMÉNYEK.

Az „eredeti“ francia munkák rokonnépeinkre vonatkozó adatainak vizsgálata s a fordítások, újra kiadások áttekintése elvezetett kitűzött célunkhoz. Nem volt szándékunkban felölelni az idevonatkozó teljes anyagot, csupán az érdeklődés fókára mutattunk rá. Bebizonyítottuk, hogy volt érdeklődés rokonnépeink iránt a XVIII. században s hogy az átvizsgált művek a finnugor népek alaposabb megismeréséhez is hozzájárultak egy-egy értékes, közvetlen tapasztalaton alapuló adat közlésével. Miként válaszolhatunk tehát a munkám elején feltett kérdésre: mit tudhatott a XVIII. századi francia olvasóközönség rokonnépeinkről?

Nem egyről közülük alapos és megbízható értesüléseket szerezhetek. — Összefoglalóan tekintsük át, hogy mi az, amit egyes rokonnépeinkről megtudhattak s hogy értesüléseiket kitől szereztek.

Ebben az összegezésben hivatkozom olyan tárgyalt művekre, fordításokra is, amelyek adataival munkámban részletebben nem foglalkoztam. Ezt a könnyebb áttekinthetőség kedvéért teszem s azért, hogy a lehetőség szerint teljes képet nyújtsak arról, hogy egyes rokonnépeinket milyennek ismerhette meg a XVIII. századi francia közönség. Ezért hivatkozom eredeti művekre, fordításokra egyaránt.

A vogulokról alapos tájékoztatást nyújtott E. Isbrants Idesnek s útírtásának, Brandnak útleírása. Ezek a fordítások beszélnek természetükről, nyomorúságos viszóikról, életmódjukról, vadászatukról, táplálékukról, vallási szertartásaikról, házassági szokásaikról stb. Bálványaik részletes leírását Gmelin munkájában találhatta meg az olvasó. D'Argens márkí évenként egyszer történő áldozataikról beszél. (Értesüléseit — mint rámutattam — E. Isbrants Ides-től szerzi.) Strahlenbergen kívül L. Lange is gazdagítja rájuk vonatkozó ismereteinket.

Az osztyákok megismeréséhez a XVIII. századi közönségnek egyik főforrása lehetett a Müller munkájának „Moeurs et usages des Ostiackes“ című fordítása. Bepillantást nyer az olvasó szomorú életviszonyaikba. Egyforma táplálékuk miatt igen sokan skorbutban szenvednek s ebbe a betegségbe rendszerint bele is halnak; a gyógyítást meg sem kísérik. Szenvédelyük a pálinka és a dohány. Többnejűségben élnek. Ha valamelyik feleségüknek gyermeke születik, a férjnek joga dönten: megtartja-e az újszülöttet, vagy anyjával együtt elküldi-e. Müller J. B. művein kívül is úgyszólván valamennyi velük foglalkozó munka megemlíti, hogy végtelenül becsületesek. (Bell, Voltaire: *Historie de Charles XII*, Strahlenberg.) Isbrants Ides E. és Brand A. útleírása szintén megdöbbentő képet nyújt a nyomorúságukról. Vékony ruháikban alszanak kunyhók

földjén, ahol álmukban a hó lepi be őket. Ha a hideg már kibírhatatlan, kevés ruhájukat is letépi magukról, hogy legalább ne sokáig szenvedjenek, ha már úgyis meg kell halniok... Bálványaikról, „sátánjaikról“, medveesküjükről ugyancsak részletesen számol be a két munka. D'Argens márki is közöl vallásukra vonatkozó adatokat — mint fentebb rámutattam — Isbrant Ides E. nyomán és Voltaire is megemlékezik „medve- vagy juhbőr“-imádásukról. Strahlenberg becsületességük mellett ostobáknak festi őket. Beszél bálványaikról, túlvilág-hitükről. A vörös színt különösen megbecsülik. Ezt említi róluk a svéd foglyok naplójából készült „Relation de la Grande Tartarie“ is (Recueil de Voyages au Nord, X. köt.). Mindezen kívül Bell J. részletesen beszél vadászatukról s bemutatja két, vadászatról hazatérő osztják arcképét. Bálványaikról, istentiszteleteikről is megemlékszik.

Az osztjákokból való bőséges beszámolók után a zürjének-ről csak itt-ott találunk említést. Strahlenberg csupán fel-említi nevüket. Isbrants Ides E. szerint: Sirénes = Vollost-Usgy. Nyelvük a lívekéhez hasonló. Ezt a nyelvi hasonlatosságot megállapítja a svéd Lange is. Meyerberg Augustin saját alfabétumukról tesz említést, Herberstein nyomán.

A votjákokra vonatkozó nagyszámú adattal Chappe d'Aute-roche abbé munkájában s különösen a *Voyages en Sibirie* című kompilációjában találkozhatott az olvasó. Keresztények, de valásukat nem ismerik; babonáikhoz ragaszkodnak. Ruházatukról, az asszonyok fejdíszéről, foglalkozásukról, pogány házassági szertartásaikról, részegeskedésükről és sok másról igen részletesen számol be ez a kompiláció, leginkább Müller: „*Sammlung Russischer Geschichte*“ alapján. Egy votják nő arcképét is alkalm volt itt látni az érdeklődőnek. A votjakkal Strahlenberg és Gmelin is foglalkozik.

A cseremiszeokről is legalaposabban ez a *Voyages en Sibirie* számol be, sőt cseremisznők arcképét is közli. Az asszonyok hajviseletéről, ruházatáról, ünnepeikről, vallásukról hosszasan ír. — Együttérzéssel beszél az elnyomott, „jó cseremiszekekről“ a *Lettres Moscovites* olasz szerzője. A nők különös hajviseletéről megemlékezik Gmelin Olearius és Bell J. is. Olearius vallásukról írja, hogy nemcsak a napot s a holdat imádják, hanem a tehenet és lovat is. Strahlenberg és Bell is megemlíti ezt a valási szokásukat.

A mordvinok nevével az átvizsgált művekben igen ritkán találkozom. Csupán említi őket: Rubruquis, Jean du Plan Carpin, Bacon, Avril, Mayerberg, Strahlenberg, az angolból fordított *Dictionnaire Géographique* és az *Encyclopédie*.

A finnekről figyelemreméltó említést Huygens de Linschoten útleírásában („*Recueil de Voyage au Nord*“ III. köt.) találunk.

A többi finnséghez tartozó nép közül a lívek XVIII. századvégi műveltségi viszonyairól számol be Masson de Blamont

„Mémoires Secrets“-je. Olearius a XVII. századi állapotokra vet fényt sok részletével.

A leggazdagabb a lappokkal foglalkozó irodalom: Regnard, Maupertuis, Voltaire, Buffon, Mallet tárgyalásakor mutattam erre rá részletesen. Ezeken a legnagyobb neveken kívül még számosan foglalkoznak velük: B. F.: Voyages historiques; Echard: *Dictionnaire géographique*; Huyghens de Linschotten: Voyage au Waigatz s a nevezetes *Dictionnaire de Trévoux*. Huet püspök, Descartes tudós magyarázója s a skandináv költészet egyik francia ismertetője igen csodálatos dolgokat tud róluk — s azt állítja, hogy maga Descartes tanítja őket filozófiára.

Ebből a futólagos áttekintésből ismételtelen azt látjuk, hogy a XVIII. század francia irodalmának érdeklődése határozottan megvált rokonnépeink iránt. Ezt legfőképpen a szépirodalmi és tudományos feldolgozások bizonyítják s nem kismértékben az idevágó kompilációk is. Az utazók útjuk leírásában objektíven közlik tapasztalataikat, legalább is ezt állítják. De mikor munkáik adatait a tudomány és szépirodalom művelői is felhasználják, s ezzel felhívják rokonnépeinkre a figyelmet, ez már a feljük irányuló tudatos érdeklődés határozott jele. Lappjainkról pedig valóságos vitairódalom keletkezik. S hogy ez nemcsak egyes szerzők egyoldalú érdeklődése, arról tanuskodik az a tény, hogy olyan olvasott és divatos művekben is találkozunk rokonnépeinkre vonatkozó adatokkal, mint pl. Voltaire *Essai sur les Moeurs-e*, az *Histoire de Charles XII*, vagy Buffon munkái, d'Argens márki kedvelt levelei. A tudós Mallet munkásságának jelentős részét fordította rokonnépeink ismertetésére. Tevékenységének javát a skandináv népek életének s költészetének szentelte. Tudjuk, hogy ezt az igyekezetét milyen siker koronázta s a francia romantikára milyen mély hatást gyakorolt a skandináv költészet. Munkáit ismerte Voltaire, Bernardin de Saint-Pierre és Chateaubriand. Bizonyos, hogy rokonnépeinkre vonatkozó adatai sem sikkadtak el olvasatlanul.

Ebben a korban tehát eléggé általános volt az érdeklődés rokonnépeink s különösen a lappok iránt. Divatosság dolgában az indiánokkal vagy a távol kelet titokzatos népeivel vetekedtek egy ideig.

Miért mult el divatjuk, miért nem jutottak a francia irodalomban középponti szerephez, mint az imént említett keletiek, vagy indiánok? A választ könnyű megadnunk. A keletiekkel nem vehették fel a versenyt. Itt titokzatosság, ott realizmus, itt a földi paradicsom gazdagsága, náluk a holnap bizonytalansága, a mindennapi élet utáni hajsza. De Voltaire és Rousseau hívei sem találhatták meg bennük azt, ami az ő eszményük. Rousseau a „természet ölen“ a „természetes embert“, az „homme de la nature“-t nem ilyennek képzei: „les peuples les moins cultivés sont généralement les plus sages“.⁵⁷ Állítását a

⁵⁷ Rousseau: *Emile V*.

korabeli atyáinkfiai között aligha találta igazolva. Voltaire meg a „haladás” híre s éppen a kultúra hiánya az, ami miatt sokszor oly mély megvetés hangján szól rokonnépeinkről: „Ces obscurités ne valent pas nos recherches. Tout peuple qui n'a point cultivé les arts doit être condamné à être inconnu.”⁵⁸

Ez Voltaire halálos ítélete rokonnépeink felett. S Rousseau, aki a civilizáció káros voltában hisz, nem kel pártjukra: hiszen meghazudtolnák a „természetes ember” eszményéről alkotott ábrándjait. Ezért nem jutnak soha középponti irodalmi szerephez népeink, még középponti komikus szerephez sem. At kell engedniök a helyet a „sauvage Indien”-nek, aki „magas kultúrájánál” fogva nem sérti Voltaire híveit, s a természet ölen élve, megfelel Rousseau ábrándjainak.

Vizsgálatunk talán nem volt eredménytelen, hiszen azoknak a műveknek adatai, amelyekkel az „eredeti” munkák elemzése kapcsán foglalkoztunk, ezideig teljességgel ismeretlenek voltak. A fordítások, újrakiadások tárgyalásakor rámutattunk azokra az eddig figyelemre nem méltatott, nem francia szerzőktől származó munkákra, amelyek elmélyíthetik a rokonnépeinkre vonatkozó ismereteinket. Megállapítottuk továbbá, mely munkákat használtak forrásul szerzőink: E. Isbrants Ides útleírására támaszkodott d'Argens márki, erre hivatkozik pár szóval Montesquieu, őt idézi Buffon is. Buffon egyéb munkákat is felhasznált. Hivatkozik „holland utazók naplóira”. Rámutattunk arra, melyik részletet veszi át hivatkozás nélkül Regnardtól. Regnard viszont nagy részeket Schefferus Lapponiájából írt ki, a forrás megnevezése nélkül. A fordítások közül Mayerberg forrását, Herberstein Commentarii-jában állapítottuk meg. A XVI. század Bergeron Jugiára vonatkozó adatainak forrását pedig Mathias de Miechov Tractatus de duabus Sarmatisában leltük meg.

Ezidőszerint úgy látom, hogy — legalább részben — saját tapasztalataikról számolnak be az imént ismertetett, eddig nem méltatott művek, illetve szerzők közül Ph. Avril, Chappe d'Auteroche, *Lettres Moscovites*, Masson de Blamont. A fordítások közül pedig a hollandus Huygens de Linschotten, a svéd L. Lange, az angol J. Bell és W. Coxe művei. Ezeket a munkákat pedig mindezideig nem fogták vallatóra arra vonatkozólag, mit mondanak valamennyi finnugor népről.

Vértes O. Augusztá.

La découverte des Finno-Ougriens dans la littérature française.

L'auteur de cette étude a recueilli ce que le siècle des lumières savait des peuples finno-ougriens, à l'exception des Hongrois. Les notions sur la parenté de ces peuples étaient bien vagues. On parle séparément de chacun d'eux dans l'ignorance totale de leur parenté ou l'on n'en est qu'à la discussion de ce problème. Le plus souvent les Finno-Ougriens sont rangés parmi les „Tartares” et on fait d'eux des Tartares „vogulskés” ou „czérémisshes”.

⁵⁸ Voltaire: *Historire de Russie*. Id. kiad. XVI. 411.

La curiosité exotique du XVIIIe siècle s'est tournée aussi vers ces peuples au hasard des voyages que les Français faisaient dans leurs régions et le public français lisait avec intérêt ces relations de voyage. Regnard et Maupertuis s'intéressent particulièrement aux Lapons. Les relations de voyage sont d'ailleurs abondamment mises à contribution par de faux voyageurs qui n'ont guère quitté leur pays natal.

L'étude ci-dessus examine tour à tour les relations originales, les travaux des compilateurs, enfin les traductions, relatifs aux Finno-Ougriens. Tous ces ouvrages constituent des témoignages précieux de la vive curiosité du public pour ces régions éloignées. Plus d'un analysé ici pour la première fois, a conservé une documentation inconnue aux finno-ougrisans.

La seule énumération des oeuvres originales et traduites s'occupant des peuples finno-ougriens, donne une idée de la vogue dont jouissaient ces peuples à la fin du XVIIe et au siècle suivant. Sur les Vogouls on apprend des choses remarquables dans les livres du marquis d'Argens, de J. Bell, d'A. Brand, de Gmelin, d'E. Isbrants Ides, de L. Lange et de Strahlenberg et dans l'Encyclopédie. La curiosité pour les Ostiaks se fait voir dans de nombreux ouvrages. Le marquis d'Argens, Ph. Avril, J. Bell, E. Isbrants Ides, l'Encyclopédie, L. Lange, les Lettres Moscovites, J.-B. Muller (Moeurs et usages des Ostiacks). Relations de la grande Tartarie, Strahlenberg, Voltaire (Histoire de Charles XII et Histoire de Russie) et les Voyages en Sibérie fournissent des renseignements nombreux et détaillés. Les Zyriènes, au contraire, sont peu connus aux Français de cette époque. Il n'y a que l'Encyclopédie, E. Isbrants Ides, L. Lange et Strahlenberg qui en font mention et ceux-là aussi d'une manière bien laconique. Sur les Votiaks on peut lire des relations peu nombreuses, mais bien détaillées chez Chappe d'Auteroche, Gmelin, Strahlenberg et dans les Voyages en Sibérie. Les Tschérémisses sont mentionnés par Bell, l'Encyclopédie, Gmelin, Jenkinson, le Dictionnaire de Trévoux, les Lettres Moscovites, Olearius et les Voyages en Sibérie. — Sur les Mordves Ph. Avril, le moine Bacon, le Dictionnaire de Trévoux, l'Encyclopédie, A. Mayerberg, J. du Plan Carpin, Gu. Rubruquis et Strahlenberg fournissent des renseignements, mais ils s'en tiennent la plupart du temps aux généralités. Les Finnois, les Karéliens, les Livoniens et les Estoniens ne sont pas oubliés non plus: le moine Bacon, Buffon, Coxe, le Dictionnaire de Trévoux, Echard, Huyghens de Linschoten, Mallet, Masson de Blamont, A. Olearius et Strahlenberg leur consacrent quelques pages dans leurs notices. Mais, sans aucun doute, ce sont les Lapons qui jouissaient de la plus grande popularité: Bailly, B. F. (Voyages historiques), A. Brand, Buffon, W. Coxe, Echard, le Dictionnaire de Trévoux, Huyghens de Linschoten, les Lettres Moscovites parlent d'eux, ainsi que Mallet, Regnard, Scheffer, Voltaire. (Essai sur les Moeurs, la Préface d'Oedipe, Histoire de Russie.)

Cette énumération prouve qu'il n'y avait pas un seul peuple finno-ougrien qui eût été complètement ignoré mais certains, comme les Zyriènes et les Mordves étaient moins connus que les autres. D'autres, comme les Ostiaks et les Lapons étaient les objets d'un intérêt tout particulier. Les données relatives à ces peuples sont en telle abondance que leur publication intégrale dépasserait le cadre de cette étude. De plus, une vive polémique s'engage autour des Lapons; les combattants portent des noms illustres: Voltaire, Mallet, Buffon. Le problème qui les préoccupe est la question de l'origine des Lapons. Voltaire ne croit pas à la parenté des Lapons avec les Finnois et va jusqu'à déclarer que

leurs langues sont loin de montrer une affinité réelle. Les Lapons ont emprunté quelques expressions à leurs voisins finnois, dit-il. Voltaire s'improvise même linguiste pour soutenir sa thèse. — Buffon prétend expliquer la particularité de la race laponne par le froid excessif qui aurait bruni leur peau, rétréci leur taille. Mais Mallet le réfute avec des arguments solides. Voltaire, lecteur du „Spectateur“ connaît aussi une „ode laponne rimée, pleine de sentiment“.

Bien avant Voltaire, la curiosité a porté un Français jusqu'au pays des Lapons: c'est Regnard qui va les voir chez eux. Il décrit son voyage sans beaucoup d'originalité et si son ouvrage nous intéresse, c'est qu'il nous fournit une preuve de plus de la curiosité générale pour les Lapons. De même Maupertuis entreprend un voyage dans la Laponie septentrionale pour retrouver un ancien monument. On croit d'ailleurs généralement que ces habitants du Nord pratiquent la sorcellerie. Les héros de l'abbé Prévost le disent, ainsi que le célèbre P.-D. Huet, évêque d'Avranches. Celui-ci, inspiré par la réputation de rose-croix de Descartes, eut l'idée extraordinaire de composer une oeuvre satirique où il prétend que le grand philosophe n'est pas mort; il a seulement feint de l'être pour se retirer parmi les Lapons qui sont des „tables rases“; il y vivra cinq cents ans, en étudiant la magie des Lapons et en leur enseignant sa philosophie.

Toutefois, ces peuples ne sont jamais arrivés à jouer un rôle primordial dans la littérature, pareil à celui du „Sauvage Indien“ ou à celui des Orientaux, par exemple. En effet, les Finno-Ougriens ne peuvent maintenir la curiosité des lecteurs, avides d'histoires non seulement exotiques mais pompeuses, riches en décor. D'autre part, ces habitants lointains du Nord étaient bien loin de l'idéal de Rousseau; „l'homme de la nature“ ne pouvait avoir leurs moeurs grossières. Ils n'avaient pas plus d'attrait pour les enthousiastes du „progrès“: „Ces obscurités ne valent pas nos recherches. Tout peuple qui n'a point cultivé les arts, doit être condamné à être inconnu“, a dit Voltaire à leur sujet.

Augustine Vértés.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A költő és grammatikus Ennius.

Korunk műbölcséletét mind jobban foglalkoztató kérdés: az irodalom alkotóművészete kizárja-e tudományelméletének egyidejű művelését? Rávilágítani erre a kérdésre egy filológiai probléma megoldási kísérletével annak az irodalomnak a szemszögéből óhajtunk, amely az európain keresztül, sőt közvetlenül a magyarra is hatott.

Az ókori rómaiságban — akárcsak a görögségben — a művészi tehetséggel együtt szinte párhuzamosan fejlődött ki a tudós hajlam is. A római irodalom önnön művészetéből termelte ki elméleti alapvetőit. Irodalomtudományának önálló eredetű kezdetei visszanyúlnak a Kr. e. IV. évszázadba. A római irodalom első műalkotó személyisége ugyanakkor az elméletnek is utat tör: a verses közmondáskönyv szerzője, a szónok Appius Claudius — tudjuk — egyszersmind grammatikus. Az irodalomelmélet gyakorlati megalapozója iskolakönyvvé vált Odysseia-fordításával a drámaíró Livius Andronicus.¹ Az irodalmi tudat ki-

¹ Minderről részletesebben: Az irodalomtudomány kezdetei. Budapesti Szemle, 1936, passim.

bontakozásának ilyen előjelei közepette tűnt fel a római irodalmi élet színterén a Kr. e. II. század fordulóján Ennius. Hozzátehetjük-e: a költő és grammatikus Ennius?

A nevét Enniusnak költői alkotásai, kivált epikus Annalese tartották fenn. A költő Enniusnak azonban volt állítólag egy ifjabb névrokona, akit általában a grammatikus jelzővel szoktak megkülönböztetni költő elődjétől.² A két írói egyéniség éles szembeállítása mindenesetre túlzott.³ Egyedül abban az esetben lenne indokolt, ha a költő Ennius munkássága eleve szöges ellentétben állna az esetleges grammatikus működésével. Minthogy pedig ez nincsen így, a merev elhatárolás irányzatos.

A kérdés érdemében egyébként sem az, hogy Ennius a költő és Ennius a grammatikus személyileg azonosak-e. Fontosabbnak s általánosabb érdekűnek látszik a kérdés ilyesforma megfogalmazásban: megférnek-e az ismert Ennius egyéniségénél fogva írói corpusában egymás mellett a költő és grammatikus művei?

Az ifjabb, grammatikus Ennius létezésének hite az Anecdotum Parisinum egyik töredéke (Gramm. Lat. K. VII. 534. 4—5.) alapján keletkezett. Itt a kritikai jelek használatáról esik szó következőleg: *his solis in adnotationibus Ennii Lucilii (cod. Lucii) et historicorum uis sunt uarro us hennius haelius aequae et postremo Probus qui illas in Virgilio et Horatio et Lucretio apposuit ut Homero Aristarchus.* A perdöntőnek minősített bizonyíték gyengéje a kétségtelen szövegromlás. Nehezen képzelhető el, hogy ugyanegy kézírás néhány soron belül ennyire következtetlen legyen. A névalakok közül *hennius* és *haelius* ugyan még némi megfelelésben, de *Ennius* és *hennius* határozott ellentmondásban vannak egymással; ugyancsak kirívó a *uarrus* alak. továbbá *aequae*.

A kérdéses helyet a magyarázók egy része — élükön Bergk — merészen úgy értelmezte, hogy az egésznek magvát jelentő kitétel: *uarrus hennius = Vargunteius*. E név viselőjéről Suetonius tájékoztat (De gramm. 2.): *ut postea Q. Vargunteius annales Enni... certis diebus in magna frequentia pronuntiabat.* Vargunteius e szerint Ennius Annalesét — a kor irodalmi szokásainak megfelelő keretek közt — bemutatta a közönségnek.

A konjektura szövegkritikailag nem megalapozott: *uar(roushenn)ius* egybeírva sem felel meg a *Vargunteius* szó betűmennyiségének. Az egyetlen *e* azonossága és a kétséges *u* változata mellett többségben egészen más jellegű hangjelölések vannak. Az értelmezés különben tárgyilag sem helytálló. Az a szerep ugyanis, amelyet Suetonius Vargunteiusnak juttat, a kor szellemi áramlataiból, irodalmi jelenségeiből (mallosi Krates, grammatikus iskolák) érthető bár, Ennius műveinek tényleges szövegkiadása és magyarázata szempontjából nem sokat jelent. E tekintetben tudniillik maga Suetonius különböztette meg az egyes irodalomtudósok működési, tevékenységi köreit. Az Ennius-korabeli irodalomelmélet céljai ekként (i. h.): *ut carmina parum adhuc divulgata vel defunctorum amicorum vel si quorum aliorum probassent, diligentius retractarent ac legendo commentandoque et ceteris nota*

² Így Schanz-Hosius: Geschichte der römischen Literatur I. (4. k.), 97. k., amely a kérdés bibliográfiáját is adja. Vahlen könyve (Ennianae poesis reliquiae, 1928) áttekinti a problémát, de állásfoglalás nélkül.

³ Ilyen alapon juthatott az ifjabb Ennius-tól Euhemerusig: H. A. Sanders, The younger Ennius. Proceedings of the American Philological Association 32 (1901), XXIII. l.

*facere*nt. Az irodalmi hagyaték gondozása, kiegészítése és nyilvánossághozatala felolvasás, magyarázat, szövegkiadás útján azok a fő feladatkörök, melyeket Suetonius itt közelebbről megjelöl. A legfőbbek egyikének példája (i. h.): *ut C. Octavius Lampadio Naevii Punicum bellum... uno volumine et continenti scriptura expositum divisit in septem libros*. Ettől, Lampadio felelős kiadói tevékenységétől (*expositum divisit*) nyert fentebb pontos megkülönböztetést Vargunteius pusztán bemutató működése (*pronuntiabat*). A felől, hogy — Suetonius szerint — Vargunteius csupán csak megismertette Ennius *Annales*-ét a közönséggel, ugyan még kiadója is lehetett volna a műnek. Ennius kiadója azonban — Gellius közlése szerint legalábbis úgy látszik — szintén Lampadio volt: *ecusne an eques scriptum Ennius reliquisset, librum summae atque reverendae vetustatis quem fere constabat Lampadionis manu emendatum studio pretioque multo conduxisse*. (Noctes Atticae XVIII. 5. l.) Alátámasztja ezt Frontonak egy, a Julius Caesarhoz intézett levele (20, 4 N), ahol a levélíró azzal büszkélkedik, hogy míg másoknak (köztük Enniusnak) a műveit olyanok hagyományozták, mint például Lampadio, az ő beszéde Caesar révén fog fennmaradni.

A Vargunteius-kombináció ekként esik. Kísérjük meg a szöveg összefüggően helyes értelmezését. A *uarrus hennius haelius aequae* kitétel elejének megoldását a fentemlített hipotézissel szemben általánosan Varro nevében keresték. Ez szövegkritikailag csakugyan a legelfogadhatóbb feltevés. Felesleges azonban a *uarrus* szó s-ét a következő *hennius* név praenomenjének felfogni, ilyesformán: S. = Spurius,⁴ avagy S. = Sextus.⁵ Mert, ha kénytelenül el is kell fogadni a *hennius* és *haelius* neveknek a szöveg egészéből kiütköző, de egymásnak megfelelő ortográfiáját, lehetetlen belátni egyetlen név eltérően teljesebb alakú jelölésének szükségszerűségét, különösen akkor, ha éppen a kirovó *hennius* névről van szó. Hiszen az *Enniustól* eltérő *hennius* írásmód úgyis eléggé megkülönböztet.

Szerintünk itt nem is annyira egy betű olvasásán múlik a kérdés megfejtése. A döntés érvénye elsősorban a nevek valószínű összefüggésétől, tényleges kapcsolatától, az irodalomtörténeti háttértől függ. A személyek eredetileg: Varro, Hennius, Haelius. Minthogy Hennius és Haelius nem ismert nevek, viszont Ennius és Aelius annál inkább, sőt utóbbi személynevek határozottan beléillenek az illető tárgykörbe, a *corruptela* nevei nyilván: Varro, Ennius, Aelius. Vajjon mi a jelenlegi összefüggés köztük?

Ennius egyénisége feltűnően hatott Varróra, kinek művei ezt világosan el is árulják. Varro nemcsak tudatalatti követője volt Enniusnak, hanem észrevehetőleg és bevallottan sokat foglalkozott vele. Varro egészében elismeri és nagyra értékeli Ennius műalkotását. Homeros mellett vele határozza meg a költészetet: *poesis est perpetuum argumentum e rhythmis ut Ilias Homeri et Annales Enni* (Menipp. 398. 13.). Ismét Enniusra utal a görög epikus mellett — ha más értelemben is — a földművelésről írt könyve elején (Rer. rust. I. 1.). Varro művei általában tele vannak Ennius költészetének nyomaival. Gyakran céloz rá szatíráiban és szívesen veszi nyelvi példáit is tőle. A szó szerinti idézeteken kívül a többnyire burkolt, de lépten-nyomon felismerhető verstördelések alapján Varrot már az „utámköltés vádja” is illethette. Ennius azonban Varro számára több volt, mint egyszerű forrás vagy minta. Varro előtt

⁴ F. Marx: Lucilius LVIII. 1.

⁵ H. Funaioli: Gramm. Rom. fragm. 3.

Ennius a római irodalom első, iránytadó vezéregyéniségeként állott, mint követendő eszménykép.

Varróról Enniusszal kapcsolatban Gellius írja (N. A. XVII. 21, 43.): *Claudium et Tuditantum consules sequuntur Q. Valerius et C. Mamilius, quibus natum esse Q. Ennium poetam M. Varro in primo de poetis libro scripsit eumque, cum septimum et sexagesimum annum haberet, duodecimum analem scripsisse idque ipsum Ennium in eodem libro dicere.* Varro tehát nem kizárólag művein keresztül, hanem életéből is ismerte Enniust. Láthatólag közel állt életműveihöz. Így természetes, hogy Varro az enniusi corpust a műélvező-író-társ egyben bíráló magatartásával kezelte; ez éppenséggel összhangban van Varro irodalomtudományi működésével. Akkor pedig az Anecdótum Parisinum vitás helye: *uarrus hennius haelius aequae* könnyen alakulhat ekként: *varro sc. ennium aelius aequae*. Értelme: (kritikai megjegyzésekkel élt) Varro — tudniillik Enniust illetőleg — Aelius hasonlóképen. Alakilag talán ez a magyarázat sem kevésbé meggyőző a többinél, tartalmilag meg igen csábító. Rövid kitételek, odavetett névadatok még mindig elfogadhatóbbak szövegkritikai szempontból, ha felfedik az összefüggést, mint formailag kirívó, tárgyilag erőltetett kiegészítések. Aelius, kiről másodsorban történik említés, nyilvánvalóan Aelius Stilo, a római irodalomelmélet első gyakorlati megvalósítója, a szövegkritikai kutatások úttörője, Varronak is mestere.

A költő Ennius utáni másik grammatikus Ennius voltát különben egyedül L. Cotta gyanította — Suetonius szerint — (De gramm. 1.): *quod nonnulli tradunt duos libros de litteris syllabisque item de metris ab eodem Ennio editos, iure arguit L. Cotta non poetae, sed posterioris Ennii esse, cuius etiam de augurandi disciplina volumina ferantur.* Az irodalom élményvilágától távolálló, alig ismert L. Cotta szubjektív gyanuja, még Suetonius helyeslésétől kísérve sem elég ahhoz, hogy a költő Enniustól olyan műveket, melyeket esetleg mégis csak ő írhatott, eleve eltagadjunk. Ezen az állásponton voltak az egykorú véleményezők is (*nonnulli tradunt*).

Lucius Aurunculeius Cotta legatusa volt Caesarnak és prózában dicsőítette vezére egyik britanniai hadjáratát. A históriai biográfiának legsecskélyesebb műfaját, a panegyricust művelte. Tárgyban és felfogásban is messze állt attól az emelkedett nézőponttól, melyet kora irodalomelméletének komoly tudósai elfoglaltak. Alkalmoszerű véleménye, ráadásul másodkézből — egyáltalán nem számbavehető. Lucius Aurelius Cotta, 65. évi consul, akire másfelől M. Hertz gondol,⁶ még alkalommal sem rendelkezett holmi ilyes gyanu kifejezéséhez. Mitsem írt és még közvetve sincs adat az irodalomban való legsecskélyesebb szerepléséről.

Amde milyen alapon is gyaníhatta valaki, hogy a betűhangokról és szótagokról (*de litteris syllabisque*), továbbá a versmértékekről (*de metris*) szóló könyvek nem a költő Enniustól valók? Hiszen Ennius életében és költői pályáján nem egy olyan mozzanat van, amely legalább is sejteti ilyenirányú működését.

A keretet Ennius irodalomelméletéhez a gyakorlat adta meg. Író kortársaihoz hasonlóan ugyancsak foglalkozott irodalomelméleti oktatással, különösen a görög szellemi termékeket ismertette és állította példaképekül. Ilyen téren Cato is tőle tanult: *in praetura Sardiniam subegit, ubi ab Ennio Graecis litteris institutus.* (De viris illustribus 47. 1.) Mindenképen megvolt tehát a lehetősége annak, hogy Ennius az

⁶ *Analecta ad carminum Horat. historiam* 3. Ind. lect. Breslau 1879. 9. l. 2. j.

irodalomtudománnyal való szakszerű foglalkozása közben egyes tárgyköröket részletesen feldolgozzon és kifejtсен.

Enniusnak a betűhangokról és szótagokról végzett munkásságára vonatkozólag figyelemreméltó az, amit Varro ír a *latin nyelvről* szóló művében: *nunc fit foedus quod fidus Ennius scribit dictum* (V. 86.; fr. inc. 48. V.). *Fidus* [i/d] *e*/[st] *foedus* — mondja Ennius, azaz két egyenlő szótagszámú, rokonhangzású szót kiejtésbelileg azonosít a helyesírásban. Régóta vajdó, napjaink feladatkörébe torkolló problémát érint itt a római költő: a latin nyelv kiejtési sajátosságait. Klasszikus korában, az irodalomban való kivirágzása idején, a latin nyelv legközelebb az akkori görög nyelvhez állhatott, mert hisz azok a művészek és tudósok — köztük Ennius —, akik a latin nyelv fejlődésére akarva-nemakarva befolyással voltak, nagyrészt a görög iskola tanításán nevelkedtek. A nyelvtudomány — sajnos — mind a görög, mind a latin nyelv egykori kiejtését, gyakorlati hangtanát ma is csak megközelítő pontossággal ismeri. A különféle rendszereknek (például erasmista-, Kikerojéts stb.) tudvalevőleg egyformán vannak előnyei s hátrányai, sőt ellentmondásai is akadnak. Noha csaknem bizonyos, hogy a görög és latin nyelv hangrendszere a gyakorlatban egyidejűleg kiegészült egymásból, még sincs olyan tétel, mely a két nyelv kiejtés-tanát a fejlődéstörténetre való tekintettel párhuzamos megfeleléseik alapján viszonylag leszögezné. A fenti *fidus* = *foedus*-egyenlet vagy dialektikus vagy idegen hatás lehet az egykori latin nyelvben. Alig hihető, hogy dialektikus eltéréseknek bármily tárgyú művében Ennius különös figyelmet szentelt volna. Valószínűbb, hogy idegen hatás érvényesült nála. Ismeretes, hogy három szíve s nyelve volt: *tria corda se habere dicebat, quod loqui Graece et Osci et Latine sciret* (Gellius N. A. XVII. 17. 1.). Az oszkek nyelv fennmaradt emlékei nem nyújtanak erenézve utbagazítást. Az Ennius kedvenc gondolatvilágát kifejező görögből viszont igazolhatónak látszik az az elv, hogy az *oi* diftongus dominans hangja közbeeső *u* fokon keresztül voltaképen a félhangzó *i* lehetett; v. ö. az újjörög nyelvvel, ahol *oi* = *i* a kiejtésben. Így lehetett *foedus* is *fidus*. A kérdés továbbiakban még tisztázásra vár.

Betűhangtani és szótagszabályi kérdésekkel való foglalkozása a költő Enniusnak máshonnan is ismeretes. Eszerint: *erumnam Ennius ait per e solum scribi posse, quod mentem eruat et per a et e, quod maerorem (v. aegrorem) nutriat* (Charis. GLK. I. 98. 12.; v. ö. fr. inc. 49. V.). Ennius tehát hasonló hangalakú és képzésű szavak között jelentésbelileg megkülönböztetett írásmódot ajánl. Ezáltal a korában még elhanyagolt etimológiai jelentéstan érdekében száll síkra.

A szótagolásra való tekintettel egyes betűhangok megkettőzése szintén Ennius ortográfiája révén terjedt el a latin írásos nyelvhasználatban: *nulla geminabatur littera in scribendo, quam consuetudinem Ennius mutavisse fertur, utpote Graecus graeco more usus, quod illi aequae scribentes ac legentes duplicabant mutas, semivocales et liquidas* (Festus 412, 32 P. Thewr.). A betűkettőzés egyébként már nemcsak görög hatás lehet a római költőnél, mert Ennius szülőföldjéről való, messapiai feliratokon is előfordul.⁷

Más utalás is szól adatszerűleg a költő Ennius grammatikus tevékenysége mellett: *vulgares notas Ennius primus M(ille) et C(entum) invenit* (Isid. or. I. 22. 1.). Kérdés ugyan, hogy *notas* itt sztenográfiái

⁷ Errenézve l. W. Deecke cikkét, Rhein. Museum XXXVI. (1881.) 577 l.

rövidítéseket (így Deecke i. m.) vagy betűszámjelöléseket jelent-e?⁸ Az első eshetőség szerint Ennius 1100 rövidítést talált volna fel. Eltekintve az esetleges rövidítések feltűnően nagy számától, aligha lehettek volna azok közkeletűek (*vulgares*). Valószínűbb, hogy az 1100 számnak ismert római betűjelöléséről (MC) van szó. Ilyen rövidítés először amúgy is csak a bacchanaliáról szóló Senatus Consultumban szerepelt (Livius XXXIX. 8.). A betű-számrövidítések széleskörű elterjedettsége elég késői⁹ ahhoz, hogy feltalálásuk részint a költő Enniusnak legyen tulajdonítható. De függetlenül a betűjelölések valódi értelmétől, tény, hogy Ennius használt ilyeneket, sőt kezdeményező is volt e téren.

Fentiek összegezése után nyilvánvaló, hogy a költő Ennius — igenis — lehet szerzője egy, a betűhangokról és szótagokról (*de litteris syllabisque*) szóló grammatikai írásműnek. A nyelvnek összetevő elemekre bontása, hosszúság és rövidség megállapítása, a kettőzés és rövidítés törvénybeiktatása, egyszóval a különböző fonetikai ingadozások és szótagi ellentétek kiküszöbölése voltak főbb állomásai ilyenirányú működésének. A betűhangokról és szótagokról szóló munka azonkívül megfelelő bevezetés lehetett egy, a versmértékekről (*de metris*) szóló műhöz.

Ennius kétségkívül folytatott prozódiai és metrikai tanulmányokat, hiszen ugyanő vezette be a görög hexametert a római irodalomba. Neki kellett a latin nyelvet szükségképpen alkalmassá tenni új hanghatásokra. Ennius a verselméletben feltétlenül úttörő egyéniség. A hexameter mellett meghonosította a metrum Sotadeumot is. Újításként jelentkezik epigrammaiban az elegikus distichon és akrostichon. Költői alkotásainak javarésze — tudjuk — verses dráma. A költői felfogását valló elmélet mintegy magyarázatul szolgálhatott arra, miért alakított például a görög minta (Euripides) anapaestusaiból iambikus trimetert vagy dochmiosából trocheaust stb. Végérvényes meggyőződés azonban a költő Ennius irodalomelméleti műveiről majd csak corpusának darabjaiból meríthető.

Am, ha olyan irodalomtudományi művek, mint a *de litteris syllabisque* és *de metris*, tulajdoníthatók is a költő Enniusnak, ki írhatta vajjon azt a szakmunkát (*de augurandi disciplina*), amelyre való hivatkozással egy másik Ennius személyének létezése L. Cotta előtt egyáltalán felmerülhetett? A költő Ennius Aetoliában M. Fulvius Nobilior hadvezér oldalán katonáskodott. Ennek fia, a művelt Quintus Nobilior azután állampolgársággal ajándékozta meg őt: *Qu. Nobiliorem M. f. iam patrio instituto deditum studio litterarum, qui etiam Qu. Ennium, qui cum patre eius in Aetolia militaverat, civitate donavit... non indisertum dicunt fuisse*. (Cicero Brut. XX. 79.; v. ö. De viris illustr. 52.) Ennius keresve sem találhatott volna jobb alkalmat az auguri hivatal tanulmányozására, mint ilyen hadjáraton. Tapasztalatait, észrevételeit a *de augurandi disciplina* révén közölhette. Hiszen ő, aki ontja költészetének eszmei és alaki szépségeit, ugyanő írt többek közt gasztronómiai szakmunkát a halakról (Hedyphagetica).

Az eddigiék elmondásának főcélja az volt, hogy kiderüljön a tartathatlansága annak a felfogásnak, mely a költő Ennius grammatikus működését eleve kétségbe vonva egy másik Ennius létezésében hitt. Ha ezt az eddig általában elfogadott álláspontot valamennyire is sikerült megengatni, máris felsorakoztathatók tételünk igazolására azok a bizonyítékok, amelyek a költő Ennius műveiből szinte önmaguktól kínálkoznak.

⁸ V. ö. A. Mentz, Hermes LI. (1916), 190 l.

⁹ Mommsen, Hermes XXII. (1887), 596 l.

Ennius írói egyénisége korántsem olyan egyszerű, aminőnek első pillanatra általában látszik. Enniusban a görögségért rajongó, idealista költő küzd a rómaiságot hitvalló, realista gondolkozóval. Annalesének elején megálmodja a Parnassust, ahol megjelenik neki Homeros szeleme; úgy érzi, hogy ő Homeros reinkarnációja. Ez a mély érzéssel telt, poétalelkű ember vállalkozott arra, hogy egy új római irodalmat tudatosítson és határozott irányt szabva útmutatója legyen nemzedékek írótlának? Enniusban az alkotás tüzet valóban géniusza táplálta, de belőle a tudat világlik. Kérdés: milyen arányban érvényesültek a különféle írói jellemvonások Enniusban s ha ellentétek találkoztak benne, egyénisége mennyire kiegyensúlyozott?

Jellemző, hogy Ennius fő, epikus költői művének az Annales (Évkönyvek) címet adta. Semmiesetre sem akart ugyanis elmerülni üres formaművészetben, ellenkezőleg, a valóságot, történelmi tényeket óhajtott közelebb hozni kora érdeklődéséhez. A római hősi kor életrekelése a görögtől eltanult művészi eszközök által: ez az enniusi Annales. Ennius útja Homerostól és a görög tragédiától a római époszhoz és praetextához vezet. Az ihlető, alkotásra készítő erők — formában, a hexameter, gondolatfűzésben Euripides tragédiái — elsősorban költőiek, de az íróművész élményvilága valóságos és hat rá többek közt a tudós Aristarchos is.

Ennius készséggel fogadta magába a görög költészet csodálatos forrásait és hozta őket új életre. Amde néha feltör belőle az érték eredeti hűségéhez ragaszkodó, az utánköltéssel elégedetlen, meg nem alkuvó kritikus. A klasszikus alkotások különleges megbecsüléssel ilyenkor fordít, mégpedig Cicerótól is elismert érdemmel: *cur in gravissimis rebus non delectet eos sermo patrius, cum iidem fabellas Latinas ad verbum a Graecis expressas non inviti legant; quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam spernat* (De finibus I. 4.). A római szónok, író társ Euripides mellett juttat bábért Ennius tragédia-fordításának. Az ilyenmű siker foka már akkor is a műfordítás hűségétől függött.

A nyelv, mellyel Ennius költői alakba font gondolattartalmának kifejezést adott, külön tanulmányozást igényel. Cicero szerint Ennius olvasása műelvezetet okoz azért is, mert kirívóan sosem tér el a közös nyelvhasználattól: *Ennio delector, quod non discedit a communi more verborum* (Orat. XI. 36.). Sőt Homeros mellett Ennius jár legközelebb a mindennapi beszéd kifejezésformájához: *ut... nonnunquam etiam ad cotidianum genus sermonis accederent* (XXXI. 109.). Persze ez nem hétköznapi szürkeséget, együgyű közönségességet jelentett a stílusban, hanem a nyelv természetes, eredeti fordulataiban való jártasságot, közös kincseinek birtoklását.

Az ősi latin nyelv mindenestre gazdagodhatott Ennius nyelvezéttel: *cum lingua... Enni sermonem patrium ditaverit* (Horatius Ars. poet. 56, 57.). A keresetlen méltóság ereje pazarlott Ennius nyelvéből.

Igen sok eredeti szóképzés és összetétel fűződik Ennius nevéhez. Így mondja az Aiakidák büszke nemzetségéről újszerű szóalkotásokkal: *bellipotentis sunt magis quam sapientipotentis* (Annales 181. V.). Hasonló összetétel: *signitenentibus* (Scen. 113. V.).

Enniusban egyesült a józan megfontoltság bölcs mérséklete és a merész újító lendületes kezdeményezőereje: *Ennius et sapiens et fortis et alter Homerus, ut critici dicunt* (Horatius Epist. II. 1. 50.). S valóban ő egy másik Homeros is volt, nemcsak a rómaiságban játszott hasonló szerepét illetően, hanem a görög szellemi múlt iránti olthatatlan szereteténél fogva is. A sorai közt felbukkanó görög szavak is mutatják beállítottságának irányvonalát, mély vonzalmát a görögség iránt. Pedig

bizonyára nem egy akadályra talált a görög minták olvasása és meg-szóltatása közben. *O multum ante alias infelix littera theta* (Ann. 625. V.) — kiált fel tragikomikus kétségbeeséssel, mikor látja, hogy a latin nyelv prozódiaja nem fedi hiánytalanul a görögét.

Nyelvének gondolat kifejezőképessége rendkívül nagy és maradék-talan hatású. Mindaz, amit mond a plaszticitásig szemléletes, tömör-ségében is megjelenítő erejű. A szavak összefüggéseinek mesteri rendje elárulja, hogy Ennius stílusa öntudatos művészi kifejezőmód: *ex hoc intellegas, quantum apud Ennium... verborum situs occupaverit* (Seneca Ep. 58. 3.).

Leleményes bűvésze az alliterációnak.¹⁰ Am nem elégszik meg pusztán hanghatások elérésével. A betűrím nála gyakran átszap a szó-játékba:

... *exitium illi, exilium mihi* (Scen. 272. V.),

... *cupida mente cupiens cupienter cupit* (Scen. 298. V.).

Legmerészebbek utánzó hangfestései:

At tuba terribili sonitu tarantantara dixit (Ann. 140. V.; v. ö. Verg. Aen. IX. 501.).

... *euhan euhoe euhoe euhium* (Scen. 125. V.; v. ö. Eurip. Troad. 325.).

Enniusnál mindez nem hiú külső játszi villogtatása, hanem ki-tanult, mesterségbeli finomság. A fordulatok megfontolt, helyénvaló alkalmazása lényegbevágó jellege művészetének. Tetszetős szóképein belül megragadó eszmetartalmakkal szolgált. Érdekes egy sora, mely ugyanazt a cselekményt ötféle változatában rögzíti:

Restitant occurrunt obstant obstringillant obagitant (Sat. 5. V.).

Stilisztikailag lehet ez a szóhalmozás keresett vagy mesterkél-t, remek fokozásában azonban az elmés beszéd dús telítettsége domborodik ki, fajsúlya van.

Találó Cicerónak az az értékmeghatározása Enniusról, hogy ő a legnagyobb epikus költő: *licet dicere et Ennium summum epicum poetam* (De opt. gen. orat. 1, 2.). Ennek a mérvadó ítéletnek meg-kapóan mélyreható elemzését adja Ovidius, midőn Ennius óriási szellemi tehetségét láthatólag művészetének nyers ereje fölé helyezi: *Ennius ingenio maximus, arte rudis* (Tristia II. 425.).

Egészében sokkalta gondolatibb jellegű Ennius költészete, mint többi epikus kortársáé. Előnyére vált, hogy költői tollát elméleti, tudományos tantételeken edzette nemessé. Meglátszik rajta a grammatikus életpálya. Világnézete, gondolköre, egész lényé a nyelv- és irodalom-elméletileg képzett költőé. Fogalmazása is többnyire elárulja a költőben a grammatikust.¹¹

¹⁰ Egy pár példa: *O Tite tute Tati tibi tanta tyranne tulisti* (Ann. 109. V.), *Pulvis fulva volat* (Ann. 315. V.), *Mater optuma, tu multo mulier melior mulierum* (Scen. 56. V.), *Amicus certus in re incerta cernitur* (Scen. 210. V.; v. ö. Eurip. Hekabe 1226).

¹¹ Így például Ann. 148. V.:

Vento quem perhibent Graium genus aera lingua (e szempontból v. ö. Livius I. 34. 8.).

Ann. 356. V.:

Contendunt Graecos, Graios memorare solent sos, lingua longos per.

Ann. 561. V.:

Non si, lingua loqui saperet quibus, ora decem sint (v. ö. Vergilius

Ennius teljeséggel alapvetését adta egy mind szélesebb irodalmi körben elterjedt topikának. Értelemsugárzó költői meglátásai arra mutatnak, hogy ő a római irodalomban az első igazi *doctus poeta*.

Ennius költő létére szembehelyezkedett a vates-típussal. A látnok-költőtől idegennek vallotta magát. Értetlenek számára azok, kik a történetiszemlélet szilárd talajáról a vallásos sugallatú monda sejtés-birodalmába tévedtek. E — szerinte — kódos képzeletvilág hívei közé sorolja például Naevius, a pün háború megéneklőjét: *in vatibus et Faunis annumerat Ennius* (Cicero, Brutus XIX. 75.). Jóllehet, hatott rá Naevius, költői irányát képzelgőnek, meseszerűnek tartja, mert híján van a tényvalóságoknak és meggyőző erejű életbölcseiségnek. Elfordul a történelem könnyed felfogású, felszínes lantosaitól, mert a történelem-íráshoz szerinte nem elég a formai tökély, főleg és elsősorban anyagismeret, tartalmi tudás kell hozzá. A történelem Múzsája, Klio ekként nem annyira a tárgy költői megéneklésére ihlet, mint inkább a megállapodott, bölcséleti tudásnak emel hajlékot. A maradandó megörökítésben nem részesekről, az irodalom másik táboráról mondja Ennius:

*scripsere alii rem
Versibus quos olim Faunei vatesque canebant,
Cum neque Musarum scopulos
nec dicti studiosus quisquam erat ante hunc.
Nos ausi reserare
Nec quisquam sophiam sapientia quae perhibetur
In somnis vidit prius quam sam discere coepit.
(Ann. 213—219. V.).*

A töredékek lacunáit kitölteni és nyomán pontos összefüggést adni ma aligha lehet, de a gondolatkapcsolatok egyik jelentős láncszeme kezünkben van és közelebből megvilágítja a tételt:

*superstitiosi vates inpuentesque harioli,
Aut inertes aut insani aut quibus egestas imperat,
Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam,
Quibus divitias pollicentur, ab iis drachumam ipsi petunt.
(Scen. 319—322. V.).*

Meglepő, hogy költőt és költészetet illetően milyen szakadékos ür tátong a korszaknyitó Ennius felfogása és a későbbi virágkor nézete között. A vates-költő, a császárkornak irányító, szellemi vezéralakja, úgyszólván prófétája, Ennius előtt még semminemű tekintéllyel nem bír. A látnokszerű jós-költőknek még az erkölcsi létjogosultságát is kétségbe vonja. Előítéletekkel tömött, erőtlenségteljesen kérkedőknek bélyegzi őket. Nem mindegy szerinte az, hogy ugyanarról a dolgról kik beszélnek:

Aen. VI. 625. és Georg. II. 43., továbbá Ovidius Metamorph. VIII. 533., Fasti II. 119. és Tristia I. 5. 53.).

Scen. 40. V.:

Tum coniecturam postulat pacem petens.

Scen. 304—305. V.:

*Tum tu isti crede te atque exerce linguam ut argutarius
Possis*

(v. ö. Ovidius Metamorph. VI. 375. és Tacitus Dial. de orat. 31.).

*Nam cum opulenti loquuntur pariter atque ignobiles,
Eadem dicta eademque oratio aequa non aequae valet.*
(Scen. 200—201. V.).

Ennius tehát lándzsát tör a hivatott hozzászólók felsőbbrendűsége mellett. Végső fokon az emberi bölcsesség mindenható öncélúságát és hasznát hirdeti:

Qui ipse sibi sapiens prodesse non quit, nequiquam sapit (Scen. 273. V.).

Bölcsesség, kifejezőkészség és jog — ezeket áhítja a grammatikus költő:

*Pellitur e medio sapientia, vi geritur res,
Spernitur orator bonus, horridus miles amatur.
Haut doctis dictis certantes nec maledictis
Miscent inter sese inimicitiam agitantes,
Non ex iure manum consertum, sed magis ferro
Rem repetunt regnumque petunt, vadunt solida vi*
(Ann. 268—273. V.).

Szózatából nem az antimilitarista pacifizmus hamis akkordjai csendülnek ki, hanem a művelt emberiség örök normáit áhító lélek őszinteségének harmóniája.

Az Annales egyik részlete a mellett szól, mintha Ennius határozottan körvonalmazta volna emberi eszmény-elképzelését (Ann. 243—250. V.):

*Ingenium cui nulla malum sententia suadet
Ut faceret facinus, levis, haud malus, doctus, fidelis,
Suaviss homo, facundus, suo contentes, beatus,
Scitus, secunda loquens in tempore, commodus, verbum
Paucum, multa tenens, antiqua sepulta vetustas
Quae facit; et mores veteresque novosque tenentem,
Multorum veterum leges divumque hominumque,
Prudentem, qui dicta loquive tacereve posset.*

Ez, az erkölcsös és művelt férfiúról alkotott eszménykép kiváltságos rangúnak ábrázolja a gondolat és beszéd példaadóját. Az irodalom-elméleti képzettség fokmérő jelzői: *doctus, facundus, scitus, secunda loquens in tempore, verbum paucum, prudentem qui dicta loquive tacereve posset*. Aelius Stilo szerint Ennius önmagáról rajzolta e jellemképet: *L. Aelium Stilonem dicere solitum ferunt Q. Ennium de semet ipso haec scripsisse picturamque istam morum et ingenii ipsius Q. Ennii factum esse* (Gellius N. A. XII. 4. 1.).

Ennius a római irodalomnak csakugyan művésze és tudósa volt egy személyben: a görög irodalomelmélet hagyományain nevelődött poeta és a költészetével meggyőző grammatikus. Ahogyan Suetonius mondja: *antiquissimi doctorum, qui iidem et poetae et semigraeci erant — Livium et Ennium dico — quos utraque lingua domi forisque docuisse adnotatum est, nihil amplius quam Graecos interpretabantur aut, si quid ipsi Latine composuissent, praelegebant*. E kétirányú tevékenység: klasszikus szövegek értelmezése és saját művek előadása mindenesetre elég ahhoz, hogy valaki, mint Ennius, az irodalomnak elméleti és művészi ágaiiban való jártasságáról egyformán tanubizonyságot tegyen.

Ez a legjellemzőbb Enniusra: a költészet gyakorlatának szoros összefüggése az irodalom elméletével.¹² Ennek a ténynek figyelembevétele nélkül minden Ennius-kép hamis.¹³ Az ennisi corpus és rá vonatkozó adatok ezt talán eléggé bizonyítják.

Ennius nem volt felszég hivatásában: az irodalom megnyilatkozásainak mindennemű fajtája érdekelt. Szellemé egyszerre tárult ki az irodalmiság látszólag ellentétes pólusai felé. Az eszmealakítás, irodalmi alkotás sok irányában otthonos. Fronto szavaival: *Ennius multiformis* (113, N).

S mindez hogyan volt lehetséges? Csakis úgy, hogy Ennius vég-sőkig öntudatos író. Epigrammái mutatják:

*Aspicite o cives senis Enni imaginis formam,
Hic vestrum panxit maxima facta patrum* (Var. 15—16. V.).

A költő tárgyilagos önértékelése mögött a tudós gondolkozó érzik.

*Nemo me lacrimis decoret nec funera fletu
Faxit. Cur? Volito vivos per ora virum* (Var. 17—18. V.).

Ezt felelősséggel csak olyasvalaki írhatja, akinek művészetét az elméletileg tájékozott kritikus önismerete félmjelzi.

A költő és grammatikus Ennius egyéniségén túl ilyesformán volt ez az egész római irodalomban: megindulását költők és tudósok egyaránt elősegítették és pedig sokszor — mint éppen Ennius — egy személyben. De vajon ez különlegesen a klasszikus római irodalomnak sajátossága-e?

A magyar irodalom kezdetei is két izületben fejlődtek: az egyik tudományos jellegű, a másik szépirodalmi színezetű. Közben nem egyszer kellett egymásra találniuk ahhoz, hogy végül külön-külön önálló jelentőségüekké legyenek.

Az irodalomtudomány maga az irodalom számára — klasszikus példák szerint — végeredményben önigazolás.

Kétségtelen, hogy az örök emberi értékalap, a *humanum* klasszikus őstalajból sarjad. Kettős arculata az emberi szellemenben: a tudós és a művész. Kezdetben, midőn a Múza lelki valóságot jelentő ideája még egyformán ihlette a szellemiség különböző úttörőit, a művészetek és tudományok istene egy volt.¹⁴ Az elkülönülésnek azonban előbb-utóbb be kellett következnie. Az alkotás anyagának másfélesége, a tárgy megformálásának különbözősége és az eltérő célirányok természetszerűleg elősegítették a véglegesnek tűnő szétválást. Valóban, ha voltak is olykor kivételes egyéniségek, akiknek munkáját a tudományos haladás és a művészi eredetiség terén egyaránt meggyőző siker koronázta, mind tagadhatatlanabb tényként gyökeredzett a köztudatban, hogy tudomány és művészet merőben más fogalmak és a gyakorlatban mindegyikük arra hivatott egész embert kíván.

Az irodalomban nagyjából ugyanez a helyzet. Általánosnak mondható vélemény szerint aligha alkot az íróművész remekművet valamely elmélet nyomán, ugyancsak ritkán művel az irodalomtudós költői mű-

¹² W. Kroll, *Neue Jahrbücher* XI. (1903). 13 k.

¹³ Mint pl. W. Aly: *Livius und Ennius von römischer Art* (Neue Wege zur Antike II. 5.); v. ö. *Egy. Phil. Közl.* 1936. 401 kk.

¹⁴ *Musica* (A görög zeneköltészet megértéséhez). *Egy. Phil. Közl.* 1936. 357. l.

fajt. Mégis a példa azt bizonyítja, hogy a művészi becsű és tudományos értékű irodalom megfér egymás mellett ugyanegy szellemiség alkotóműhelyében.

Nagy Ferenc.

Der Dichter und Grammatiker Ennius.

Immer eingehender befasst sich die moderne Kunstphilosophie mit der Frage, ob mit der Pflege der Kunst auch eine gleichzeitige Pflege der Kunstphilosophie möglich sei? Unsere Fragestellung ist rein philologisch: wie bilden die poetischen und grammatischen Arbeiten in dem Lebenswerke des bekannten Ennius eine Einheit. Ein jüngerer Ennius, der sog. Grammatiker wurde durch das An. Par. bekannt. Eine vielumstrittene Stelle dieses „varrou hennius haelius aequae“ kann leicht folgendermassen umgestaltet werden: „varro sc. ennius aelius aequae“. Die Bedeutung der Stelle ist: (kritischer Bemerkungen bediente sich) Varro — d. h. Ennius betreffend — und auf ähnliche Weise Aelius. Die Existenz eines anderen Ennius wurde übrigens nur von L. Cotta vermutet u. zw. nach Suetonius, doch kann seine gelegentliche Ansicht, die zudem aus zweiter Hand herrührt, nicht beachtet werden. Die grammatische Tätigkeit des Dichters Ennius ist hinlänglich beachtenswert und auch seine sprachliche Ausdruckskraft ist von Bedeutung. Er war in der Tat der erste „poeta doctus“ in der römischen Literatur, ein bewusster Schöpfergeist. Bei Ennius ist Literatur von künstlerischem und wissenschaftlichem Wert in einer Einheit zu finden. F. Nagy.

Le difese di Eumolpo.

Eumolpo si presenta sulla scena soltanto verso la fine del Satiricon, ma l'impronta di tutta la sua personalità. Di questo molto si parlò, e quasi tutti sono d'accordo nel dargli addosso. Taluni si rivoltarono al pensiero ch'egli potesse in qualche senso rappresentare l'autore. Specialmente ci dispiace quello che ne dice l'Ernout nella sua opera: ci dispiace appunto per le altre sue osservazioni acute e — a nostro avviso — più giuste. Ecco il passo di cui parliamo (Ernout: *Le Satiricon*. Pag. XI. nota 5.): „Questo Eumolpo, il quale in fatto di applausi non ha mai conosciuto altro che lo scherno e la lapidazione, questo famelico pronto a tutti gli affari — vedi il servizio che gli chiede l'intendente Bargate c. 96, 7 —, questo ubriaco senza scrupoli di sorta (c. 109, 8; 117; 140) non saprebbe passare per il portavoce di Petronio. Egli è il campione e il rappresentante della poesia classica così come Encolpio e il difensore della grande eloquenza (c. 1); ed il suo talento va di pari passo coi suoi costumi. Non è senza intenzione che Petronio fa difendere la tradizione nella letteratura da invidui tanto ai margini delle leggi e della società. Il contrasto doveva rallegrare i partigiani dei moderni e seccare i partigiani degli antichi la cui contesa agitava i circoli letterari.“ L'Ernout per dimostrare la giustezza della sua tesi: che un uomo quale Eumolpo „non saprebbe passare per il portavoce di Petronio“ cerca non solo di levargli ogni virtù, ma anche esagerarne i difetti, anche quelli che dal *Satyricon* veramente non risultano. P. es., si tiene un banchetto per festeggiare la pace conclusa fra Lica e Trifena da una parte, e fra gli accoliti di Eumolpo dall'altra; e quando il vecchio poeta si lascia ubriacare¹

¹ c. 109: .... cum Eumolpus et ipse vino solutus dicta voluit etc. I poeti per altro debbono bere secondo Cratino (V. Horatius ep. I.

— e chi non berrebbe in tale occasione — benché sia questo l'unico caso simile, riporta l'epiteto di Ernout „ivrogne". Quanto poi riguarda il servizio chiesto da Bargate, esso caratterizza piuttosto quest'ultimo, e non Eumolpo. E poi forse Eumolpo è l'unico nella letteratura mondiale e tra i poeti cui sono stati affidati compiti simili? ... Più seria è l'accusa nei riguardi della sua mancanza di scrupoli, ma c'è un pò di esagerazione anche qui. Quanto riguarda i fatti d'amore: senza dubbio, egli non ha scrupoli; ma i suoi vizi sono quelli della sua epoca: egli è forse più spiritoso nel gabbare i gonzi. Il suo comportamento verso gli abitanti di Crotone ha forti attenuanti e trova quasi giustificazione nelle precedenti, Giacchè vogliono entrare in una città, dove „nihil aliud est, nisi cadavera, quae lacerantur, aut corvi, qui lacerant" è naturale che vuole appartenere agli ultimi; i Crotonesi intanto lo meritano. Del resto Eumolpo ha verso la società un partito già da molto tempo preso. Essa incurante di tutto quanto non entra nel suo tornaconto, dedicata soltanto al lucro (c. 88) e alla vita sensuale (v. l'amaro ammaestramento del c. 92: Tanto magis expedit etc...) non può intendere l'arte vera; non apprezza neppure Eumolpo — ingiustamente, come egli crede — onorando i suoi versi con lapidazioni; dà il pane a chi sa „cum insanientibus furere" e l'oppositore Eumolpo, il difensore dell'arte classica, è costretto a cavarsela come può (v. anche c. 84). Non è da maravigliarsi, se egli qualche volta vuole prendere la rivincita: in ogni modo ha molte scuse. Invece di dire che egli non ha scrupolo alcuno, sarebbe più giusto di affermare che egli non ha nessun pregiudizio; è uno scettico — specialmente in fatto di moralità —, punto schizzinoso, che va dritto sulla propria strada secondo le proprie opinioni formate in parte per necessità in parte da un profondo disprezzo — non del tutto ingiustificato — per il genere umano. In fondo però ha sentimenti molto umani e si distingue fra gli eroi del Satyricon a volte con un comportamento assai virile. Infatti quell'uomo „senza scrupoli" — come dice l'Ernout — da quando ha fatto la conoscenza dei nostri eroi, si mostra compagno fedele e disinteressato. Encolpio lo minaccia, quando vede il suo interessamento per Gitone; egli in risposta lo incarcerava, però non si vendica, come si potrebbe aspettare, ma ritorna con Gitone in tempo per impedire che Encolpio si uccida (c. 94). — Encolpio che è diventato un pò matto per il suo amore, lo esclude esponendolo alle gravi incertezze della lotta intrapresa proprio nell'interesse comune; presto Eumolpo si potrebbe vendicare delle batoste ricevute per il tradimento di Encolpio ricavandone inoltre un guadagno non disprezzabile per un vagabondo suo pari, se rivela la presenza di Gitone ad Asclito: epperò alla prima parola di preghiera dimentica l'ingiuria fattagli da Encolpio (cc. 98—99). Noi siamo del parere che non avrebbe mandato ad effetto la sua minaccia ugualmente. — Quando sulla nave viene a conoscenza degli antefatti dei suoi compagni, avrebbe un' altra volta l'occasione di vendicarsi e di accaparrarsi forse in questa maniera Gitone: egli invece si lambicca il cervello per salvarli e muove guerra nella loro difesa al suo vecchio conoscente, Lica. Ricompostasi la pace torna ad essere il vecchio Eumolpo, che non risparmia gli trali del suo sarcasmo neppure ai suoi protetti. Egli ha questa disposizione innata per lo scherzo e la beffeggiatura. Tale lo vediamo, quando chiude di fuori la camera

19 e altri luoghi) e come vediamo, il vino non nuoce neppure allo spirito di Eumolpo.

di Encolpio senza voler abusare dell'occasione; quando ritornando assiste alla „mimica“ morte senza interpellarla. Questo atteggiamento beffeggiatore si manifesta nelle sue avventure amorose (cc. 85—87, 140), di cui è quasi un elemento costitutivo; questo sarcasmo è temuto da Encolpio, (c. 113: nihil me magis pungebat, quam ne Eumolpus sensisset, quicquid illud fuerat, et homo dicacissimus carminibus vindicaret) e questo si esercita sui cacciatori di eredità (c. 141.). — Quest'uomo d'altro canto ha „del fegato“ e non retrocede dinanzi ai pericoli. È prontissimo a vendicarsi delle parole ingiuriose di M. Manuzio (c. 95.) e quando escluso si trova di fronte a tanta superiorità numerica di nemici, invece di scomporsi, si mette in guardia con tanta semplicità che lo pone molto al disopra dei moschettieri di Dumas. Difficile è pensare cosa sarebbe successo sulla nave ai nostri eroi da parte di Lica senza il suo gran coraggio ed avvedutezza. Questa intrepidezza del suo carattere si manifesta anche di fronte alla morte (v. la scena del naufragio e l'ultima scena del Satyricon). Ponendolo così dinanzi alla nostra mente, ci si offre spontaneamente il confronto col passo di Tacito, in cui egli parla di Petronio; „dicta factaque eius *quanto solutiora et quandam sui negligentiam praeferentia*, tanto gratius in speciem simplicitatis accipiebantur“ e subito dopo: „proconsul tamen Bithyniae et mox consul vigentem se ac parem negotiis ostendit“ (Ann. XVI. 17.). Insomma ci pare che Eumolpo abbia molto delle caratteristiche del Petronio di Tacito, e anche la sua figura potrebbe servire quale indizio per la tesi dell'identità del Petronio di Tacito con lo scrittore del Satyricon. Con questo non diciamo abbia voluto Petronio dipingere se stesso nella figura di Eumolpo; ma non lo vediamo neppure così mostruoso da non potersi trovare qualche volta d'accordo con Petronio. La figura di Eumolpo non è la meno diletta fra le creature della sua poesia gioconda e si trovava assai ad agio nel clima spirituale e morale dell'Italia meridionale di quei tempi, e nell'atteggiamento estetico e spirituale del poeta ridente e beffeggiante fra le incertezze e le continue minacce della vita cortigianesca.

Béla Misner.

Várdai István beszéde a francia király előtt.

Más helyen ismertettem egy 1457. évi magyar követjárásnak történetét és francia visszhangját, melynek célja az volt, hogy V. László magyar király számára meghozza VII. Károly francia király leányát, Magdolnát. A követség vezetője Várdai István kalocsai érsek volt, Vitéz János volt kancellistája, ki Ferrarában nyerte el a doktori címet és így alkalmasnak látszott arra, hogy méltóképen képviselje a magyar és cseh király érdekeit az előkelő francia udvarnál. A francia kortársak feljegyezték, hogy Várdai ékes latin szónoklatot tartott a király előtt, a Tours melletti Le Monstis kastélyban, hol az udvar akkorában tartózkodott, sőt feljegyezték a szónoklat egyes megkapó fordulatait, melyekben szó volt a magyar és francia uralkodóház közeli rokonságáról és a két ország összefüggő keresztény missziójáról. Itt került volna először sor Magyarország védőbástya-szerepének hangoztatására.¹

Most megtaláltam a párizsi Bibliothèque Nationaleban Várdai István beszédje hiteles szövegének másolatát. Egy vegyes tartalmú kódexbe van beírva (Latin 11414) és három és féloldalt foglal el (23—24 vö). A másolat igen romlott szöveget ad, de az eredeti még így is telje-

¹ L. cikkemet: Lancelot magyar király. MNy. 1937. XXXIII. 151.

sen helyreállítható. A beszéd aránylag jó latinsággal van megírva, a hanyag másoló azonban több esetben rosszul oldotta fel az eredeti rövidítéseit, sőt barbár francia formákat is vitt bele (resplandet, apprehendetum).

A legkülönösebb azonban az, hogy a beszédből teljesen hiányzik a védő pajzs és védőbástya argumentuma és abból a szövegből, melyet Du Clercq és Chastellain krónikái szószerint idéznek, semmit sem találunk meg benne, legfeljebb, igen halványan, a magyar és francia uralkodóház rokonságának említését és annak a hangoztatását, hogy a kereszténység erős védelmet nyer e frigyben. Ebből talán az következik, hogy Várdai egy másik beszédét is mondott, melyben a királyleány kezét megkérte, mert az előkerült szöveg már befejezett tényeket említ és tulajdonkép a már megkötött házasság panegyricusa. Előbb a francia királyt dicsőíti, ki helyreállította és megnagyobbította országát (Jeanne d'Arcról persze szó sem esik), majd nagyszerű erkölcsi kiválóságainak elemzése után a fiatal magyar király tökéletességeit hangoztatja, kinek közismert léhasága itt a keresztény tökély színeivel takarattik. De igen sokat emlegeti Várdai István azt a hasznót, mely ebből a házasságból az egész keresztény világra háramlik; véget vet a népek pusztulásának, városok dülésének, mert az ellenség — a török — ezután meg sem mer majd moccanni, ha két ilyen hatalmas uralkodóval találja magát szemben. Ez volt valóban a házassági terv külpolitikai háttere. Végül az érsek Isten áldását kéri a megkötött egységre.

Itt adom a szöveget betűszerinti átirással, csupán a rövidítéseket oldom fel és az interpunctiót végzem el, hogy a szöveg olvasását megkönnyítsem. Jegyzetben adom az emendatiókat, csupán egy-két igen durva hibánál tettem az eredeti szöveg hibás alakját a lapalji jegyzetbe.²

Sequitur harenga facta coram domino nostro francorum rege karolo VII^{mo} huius nominis pro parte regis hungariae laudilao apud turonis.³ Quod jamdiu supremis precibus et votis querebamus, serenissime princeps et christianissime rex, pro benignitate tua consecuti sumus, qui tuam mayestatem christianissimam maxima cum leticia et ardentissimo studio comtemplavij. Quid omnium maius, quid acceptius a te christianissimo rege nobis expetendum erat, quam ut serenissimam virginem filiam tuam magdalenam regi nostro inclito coniugiam⁴ traderes? habemus certe totum id quod petebamus. Quippe divina clemencia diem⁵ providencie duos potentissimos reges evocat virtutis et dignitatis merito omnium regum facile principes, quibus genus, imperium, animi magnitudo, gloria equalia essent. Evocat, inquam, ut rem publicam christianam restituerent, restitutam componerent, compositam perpetuis regerent imperiis. Quorum quidem nonnullas laudes silentio preterire non fuit consilium. Extatque imprimis, quis adeo⁶ pectoris obscuri est rerumque ignarus omnium, cui christianissimi regis karoli mayestatis splendor et gloria inaudita sint? Quis non admiretur pariter et obstupescat ipsius in agitando ingenium, in operando diligentiam in aggrediendo consilium, in efficiendo perseverantiam in perficiendo magnificentiam, in exercitu ducendo sapientiam, in bello gerendo fortitudinem, in victoria mansuetudinem et misericordiam, in pace justiciam et equitatem, que habundanti

² A szöveg helyes értelmezésénél sokat köszönök Huszti József és Polednik Gyula szives segítségének. Várdai diákkori latin leveleit kiadta Lukcsics Pál, Tört. Szemle, 1929.

³ Tours.

⁴ Recte: coniugam.

⁵ Recte: die.

⁶ Ms. ades.

testimonio auxerunt patrum regnum magna virtute recuperatum⁷ fractis omnium viribus inimicorum tuorum qui olim contempta etatis tue⁸ hoc regnum interceperant et tue dignitatis⁹ insidias moliebantur, non modo vetustatem dominationemque sustulisti sed etiam tuum lacte¹⁰ propagasti imperium tuum¹¹ et fecisti illud tranquillitatis [fo 23 vo] et vite salutis portum magna laus maioribus tuis tam amplum, tam magnificum peperisse imperium; non minor tua illud virtute fuisse consummatum esse.¹² Illud fortune, hoc nisi virtuti tue tribuendum esse dixerim, nec tum illis industriam nec tibi fortitudinem deffuisse dixerim. Sed quanto illorum opera miror, tante¹³ virtutis¹⁴ tua illustrior et quanto difficilior est tueri quam querere, tanto virtutum laudem esse maiorem, quibus in rebus non minus sapientiam tuam admiramur, quam humanitatem tuam colimus et pietatem. Omnibus enim qui a tua mayestate metu belli deffecerant, indulcisti recte existimans indultum se¹⁵ debere, quicquid multi peccaverint. Et preterea iudicium, pietas, liberalitas etiam iudicium tanta, ut tue benignitati benefacere¹⁶ ex consuetudine venerit, gaude igitur rex karole et frueri tanto bono nosque vehementer gaudemus et tue mayestati gratulamur, quod tibi serenissimum principem, innocentissimum adolescentem laudilaum regem nostrum coniunxisti tuo¹⁷ sublimari genere¹⁸ probitate et modestia parem, de cuius vetusta nobilitate silere magis quam pauca dicere,¹⁹ nec enim unius hore sed et multorum dierum lugubrationem consumerem, dicam autem quod eius proprium dici potest. id ut primam per etatem sapere cepit, animadvertit illustrium maiorum suorum vestigia veluti quoddam legatum proculcari²⁰ imitari, non dubitans virtutem animi tanto esse clariorem, quanto qui illam exercet, clarior haberetur. cernas²¹ illas egregias corporis et animi dotes: Natura ingenuitas ad dignitates et amplitudinem quasi²² ad consummationem et perfectionem tocus vite²³ degende studio et industria ita expoluit²⁴ ut quidquid diceret aut faceret non modo non esset reprehensione dignum sed etiam admirationem habeat pariter et gloriam. quod autem prematura in genuitis teneris supervenerit annis, omnes scimus in juvenili etate maturitatem sedere et cotidie videmus. nec minus misericordiam et pietatem eius experti sumus in afflictos opem et protectionem, in oppressos gratitudinem, in benemeritos justiciam et clemenciam, in omnes [fo 24] consilium et animi magnitudinem, ad cunctos rerum eventus non fortune succumbere, nec delicto obnoxium fore. Hec cum ita sint, quid modo utilius, quid subditis comodius, quam horum duorum potentissimorum regum coniunctio, quorum humerum²⁵ salus publica fulcitur et quiescit? hodie enim virgo magdalena ex hoc parente veluti de sole luna radiens,²⁶ regi laudilauro copulatur qui singulari in deum pietate, morum sanctimonia, prudencia, severitate, mansuetudine, honestate et humanitate christianissime regine genitrici carissime probe resplendet.²⁷ O fortunatum regem, qui²⁸ tuo generi parem habiturus es coniugem!

⁷ Recte: recuperatum.   ⁸ Recte: aetate tua.   ⁹ Recte: dignitati.

¹⁰ Recte: late.   ¹¹ E szó ismétlődése nyilván a másoló tévedése.

¹² Vagy a „fuisse“ vagy az „esse“ fölösleges betoldás.

¹³ Recte: tanto.

¹⁴ Recte: virtus.   ¹⁵ Recte: te.   ¹⁶ Recte:

benedicere.   ¹⁷ Ms. tuo.   ¹⁸ Recte: generi.   ¹⁹ Talán kimaradt:

velim.   ²⁰ Recte: proculcare.   ²¹ Ms. terras.   ²² Recte: quas.

²³ Ms. vire.

²⁴ Recte: expolivit.   ²⁵ Recte: humeris.

²⁶ Recte: radians.

²⁷ Recte: resplendet.

²⁸ Ms. quo.

O felicem puellam, que tantum regem tuo habiturus²⁹ es thalamo! Ornaris certe et quantum viro ornamenti est allatura sodalicia! (O)³⁰ tempora nostra quibus tantorum regum prestina florescit affinitas! O felix coniugium, quo subditorum comoda, rerum incrementa, pax ecclesie, leticia orbis oritur, atque ut mea eo redeat unde profectum est, quod apprehandetur;³¹ hec dies quam fecit deus, exultemus et letemur in ea! hic dies inter alios quos in vita letissimos habuimus, celebrandus est, quo duo clarissima mundi luminaria unita universo populo christiano optima spe perlucent. hodie duabus fidei columnis fundamenta jactantur, quibus omnis procella hostilis frangitur. hodie enim nostrorum quietis et tranquillitatis est initium. Exultet fidele christianorum genus sed audiat per reges ipsos mundo salutem allatam! paveat gens inimica nobis atque illorum corda trepident! letentur subditi nostri pacem, ocium et quietam³² longevam accepturi! formident ostes fidei et suum reprimant ferocem animum! gaudeant orbis terrarum (!) quia dominus vere pius noster misericors et misereator graves gentis labores tanto regum federe finem calamitatum est daturus. utinam dudum vel illustre precessisset coniugium! non tantas cedas mortaliū, direptiones civitatum, strages regnorum nostra vidisset etas! nec ego cum nostro humano sed divino agitari videam consilio. incertus sum, fateor, regibus an ipsis an mundo gratuler? non sum nescius quanta mundo quanta ve rei publice christiane ventura essent [fo 24 vo] incrementa. adhuc ipse letor quod tanta virtus et mayestas simul coniungatur an ut francia, hungaria, boemia, austria hoc precio animis et voluntatibus strictius in³³ dies vivantur. Ceteras³⁴ finem dicendi faciam, sed prius huic honorificentissimo coniugio propiciū et faventem dominum deum supplex adorans invocavero. deus igitur omnipotens hanc felicissimam creationem matrimonii, hoc tam immensum gaudium,³⁵ celeste donum sub diversis perpetuum, nostre vere christianissime mayestati efficiat gloriosum. Cui nos etiam atque etiam commendamus.

Explicit harenga.

Eckhardt Sándor.

*

Une harangue hongroise à la Cour de France en 1457.

L'auteur a montré dans une étude publiée par la Nouvelle Revue de Hongrie (1938, p. 128) l'intérêt historique et littéraire de l'ambassade conduite en 1457 par l'archevêque hongrois de Kalocsa, Stéphane Várdai, à la Cour de France en vue d'obtenir la main de la fille du roi Charles VII pour Ladislas V, roi de Hongrie. Il publie ci-dessus le texte intégral, conservé à la Bibl. Nat. de Paris, de la harangue prononcée par l'ambassadeur hongrois en présence du roi et de la Cour, au château royal près de Tours. L'orateur y insiste sur les avantages qui résultera pour le christianisme de cette alliance pour le monde chrétien, et sur l'ancienneté des rapports amicaux des deux maisons royales.

Al. Eckhardt.

Ein Beitrag zur Parzival-Motivgeschichte.

Im aus dem 16. Jh. stammenden Érdy-Kodex, finden wir eine ungarische Fassung des sogenannten „Exemplum Mirabile“.¹

²⁹ Recte: habitura. ³⁰ A kéziratban hiányzik. ³¹ Recte: apprehensum. ³² Recte: quietem. ³³ Ms. kihúzza: suis ... temporibus. ³⁴ Recte: ceterum. ³⁵ Ms. kihúzza: ceste.

¹ Nyelvmélektár (Altungarische Sprachdenkmäler), Band V. Ausgabe von Volf György, Budapest, 1876. S. 262. ff.

Von einem vornehmen Jüngling wird da erzählt, der vor der Trauung in die Kirche flüchtet, um dort zu beten. Als er nach Hause zurückkehren will, begegnet ihm ein ehrwürdiger Mann, und geht mit ihm zum wunderbaren Gastmahle. Der Jüngling kehrt bald zurück, bleibt aber nur drei Tage bei den Seinigen, dann geht er wieder zu diesem Manne. Er kommt nach einer Reise durch einsame Gebirgspfade auf eine herrliche Wiese. Auf der Wiese findet der Jüngling eine glänzende Gesellschaft in herrlich geschmückten Zelten. Zwischen Wonnen und Freuden lebt er dann da. Die Sonne geht noch nicht unter, obwohl seit seiner Ankunft schon dreihundert Jahre verstrichen sind. Die Eltern suchten ihr ganzes Leben lang verzweifelt und mit Schrecken ihren verschwundenen Sohn und starben schliesslich nach erfolglosem Suchen mit Gram und Kummer im Herzen. Sie vermachten ihr Schloss den Mönchen. Doch der Jüngling wird der Gesellschaft überdrüssig. Er reitet weg. Wie gross ist aber seine Überraschung, als er in seine Heimatstadt zurückkommt und dort eine ganz veränderte Welt antrifft. Im Schlosse seiner Eltern findet er Mönche, in der Stadt völlig unbekannte Menschen, die ihn bestaunen. Er geht ins Kloster, und spricht mit den Mönchen. Man trägt ihm Speisen an, als er aber zu essen anfängt, altert er plötzlich und stirbt. Nun kommt er endgültig in die edle Gesellschaft, auf die schöne Wiese, ins Himmelreich. Denn der Ort, wohin der ehrwürdige Mann ihn seinerzeit führte, war das himmlische Paradies.

Diese schöne Legende weist ähnliche Motive mit der von Wolfram v. Eschenbach und anderen bearbeiteten Parzivalsage auf. Ein Jüngling, der sein Elternhaus verlässt (Parzival die Mutter) ist hier wie dort der Hauptheld, beide kommen in eine prächtige Gesellschaft; Parzival in die Gralsburg, der junge Mann in der Legende auf die schöne Wiese. Beiden wird von einem Manne der Weg gewiesen, vom Fischerkönig, beziehungsweise vom Unbekannten. Beide reiten durch steile Felsenpfade, beide finden eine ritterliche, höfische Gesellschaft an ihrem zufälligen Reiseziele, beide verscherzen den Aufenthalt durch ihre „tumbheit“, kommen in die reale Welt zurück, um dann aber das wundersame Leben, das ihnen dort zuteil wurde, endgültig neu zu gewinnen, doch hat die Legende das Schmerzliche, das Erlösungsmotiv des Parzivals nicht. Das Leben der ritterlichen Gesellschaft wird da durch keine Leiden getrübt, gleicht vielmehr dem Hofstaat des Königs Artus.

Der Verfasser des Erdy-Kodex, der Karthäuseranonimus, in dem Johann Horváth die grösste Gestalt des mittelalterlichen geistlichen Schriftums in Ungarn sieht,² schöpfte aus einer Quelle, die auf einen deutschen Zisterzienserabt im XII. Jh., Engelhard von Langheim zurückgeht.³ Der Legende verwandt ist auch die Sage vom Mönch zu Heisterbach, der auch Jahrhunderte der Welt entrückt gelebt haben soll. Aber all diese Sagenfassungen, deren zwei markanteste Vertreter der Parzival und das Exemplum Mirabile sind, gehen auf eine gemeinsame keltische Ursage von der Fahrt ins Totenreich zurück. Ehrismann wies darauf hin, dass die sagenhaften Burgen der mittelalterlichen Sagen, wie sie zum Beispiel in Hartmann von Aue Iwein als Burg der Laudine, im Wolframschen Parzival als Schastelmarweil erscheinen, in den keltischen Sagen, aus denen

² Horváth János: *Az irodalmi műveltség kezdetei.* (Anfänge der literarischen Bildung in Ungarn.) Budapest, 1931. S. 243. ff.

³ Horváth S. 198.

diese Erzählungen entstanden sind, das Totenreich bedeuten. Aber auch andere geheimnisvolle Orte, wie das Irland der Isolde bei Gottfried, der Venusberg in der Tannhäusersage haben denselben Ursprung. Die Helden dieser Sage gehen ins Totenreich. Nun sind drei Möglichkeiten vorhanden. Der Held kann gleich im dämonischen Totenreich bleiben, dann ist einfach die Tatsache seines Todes angedeutet. Er kann aber zurückkehren unter die Menschen. Und die dritte Möglichkeit: er kehrt auch das zweite Mal ins Totenreich zurück und bleibt dann endgültig dort.⁴ Ich schliesse mich zwar der Ansicht an, dass die menschliche Urreligion monotheistisch war, jedoch nehme ich an, dass neben diesem Urmonotheismus auch bald ein phantastischer, mit Zauber und Magie verbundener Animismus entstand. Aus diesem Animismus entwickelte sich dann die Vorstellung von Dämonen und kleineren Göttern. Der Glaube ist ein göttlicher Funke im Menschen, Kultformen und mythische Vorstellungen aber sind Früchte der Entwicklung. Auch die Gralsburg war ursprünglich ein Totenreich, nicht nur Schastelmarweil. Das wird ganz klar aus dem Exemplum, dessen Verwandtschaft mit der Parzivalsage kaum zu bezweifeln ist, und wo wir am Schluss erfahren, dass der schöne Ort mit der ritterlichen Gesellschaft das Himmelreich, also das Totenreich war. Und auch eine spätere deutsche Fassung der Gralsage, Heinrich von Türlins Krone,⁵ wo aber statt Parzival Gawan der Held ist, macht diese Hypothese ganz sicher. Gawan spielt hier ganz Parzivals Rolle, kommt in die Gralsburg, tut die erlösende Frage nicht, muss die Burg verlassen, erscheint aber auch nach einer Zeit zum zweiten Male und versäumt nun die Frage nicht. Alles freut sich, doch im Morgengrauen verschwinden Burg und Einwohner in Dunst und Nebel, Gawan bleibt im Walde allein. Heinrich von Türlin hat instinktiv das dämonische Element der Sage herausgearbeitet. Das Gespenstische deutet hier auch auf die Tatsache, dass die Vorstellung von der Gralsburg sich aus den Mythen vom Totenreich entwickelt hat. Mögen auch der Gral selbst und die die Hostie bringende Taube aus orientalischen und christlich-mittelalterlichen Vorstellungen entstanden sein, wie das Golther nachweist,⁶ unzweifelbar ist jedoch, dass die Gralsburg selbst das Totenreich ist, und die Ritter Totendämonen sind, ebenso wie das mit der Burg verwandte Zeltlager und die ritterliche Gesellschaft im Exemplum. Der junge Held reist in beiden Fällen ins Totenreich (Himmelreich, Gralsburg), muss es aus eigener Schuld verlassen, um dann zum zweiten Male endgültig dorthin zurückzukehren. Der ehrwürdige Mann, der ihm den Weg weist und im Parzival als Fischerkönig, das heisst als Amfortas erscheint, ist eigentlich ein Totendämon, so wie Kundry eine Botin aus dem Totenreiche ist. Bei Kundry ist als Erinnerung von der Verwesung einer Leiche, die Hässlichkeit geblieben,⁷ bei Amfortas die Wunde. Dies eine Motiv fehlt unserem Exemplum, bei Amfortas blieb ja von der Verwesung nur eine Wunde als blasse Erinnerung übrig, beim ehrwürdigem Manne des Exemplum ist das Motiv

⁴ Vgl. Gustav Ehrismann: *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, II. Teil, 1. Hälfte. München, 1927. S. 134. ff. (Handbuch des deutschen Unterrichts.)

⁵ Über Türlins Krone vgl. Wolfgang Golther: *Zur deutschen Sage und Dichtung*. Leipzig, 1911. S. 179—80.

⁶ Golther: S. 168—9.

⁷ Hermann Güntert: *Kundry*, Heidelberg, 1928. S. 19.

schon ganz abgeflacht, verschwunden. Die ritterliche Gesellschaft war ursprünglich eine Gesellschaft von Dämonen. Sie sind aber nicht ekelierend, plump, wie die meisten Dämonen, sondern schön, edel, prächtig. Hans Naumann schreibt, dass es in der primitiven Vorstellung nicht nur hässliche, sondern auch schöne Dämonen gibt, als Erinnerung an geschmückte tote Jünglinge und Mädchen.⁸ Aus der Vorstellung von solchen schönen Dämonen musste dann die ritterliche Welt der Gralsburg und des Zeltlagers entstehen. Parzival reitet auf einem Pferd, der Jüngling im Exemplum auf einem Maulesel. Wahrscheinlich ist darin noch die Auffassung des Sarges als Pferd, das ins Totenreich führt, in verwandelter Form lebendig, vgl. das ungarische Szent Mihály lova. Schon Hans Naumann deckte gewisse Verbindungen der Parzivalsage mit der Dämonenwelt auf: Parzival ist der Däumling, der den Dämon (den roten Ritter) überwindet.⁹ Der dämonische Charakter der Burg Schastelmarweil wurde schon erwähnt. Nach unseren Ausführungen können wir aber diese Verbindungen auch auf weitere Gebiete ausdehnen und die These aufstellen, dass sowohl die Parzivalsage, als auch das Exemplum Mirabile Abzweigungen der gemeinsamen keltischen Ursage von der Reise ins Totenreich sind.

Ludwig Katona, der hervorragende Erforscher der vergleichenden Stoff- und Motivgeschichte, erkannte schon die Zugehörigkeit des Exemplum Mirabile zu einem breiteren Sagenkreise, dessen Hauptmotive die folgenden vier sind: 1. Ein Mensch als Gast heidnischer Götter, Feen, Zwerge oder anderer Wunderwesen. 2. Ein Mensch als Gast der Toten. 3. Der meditierende Mönch wird durch Vogelsang verückt und kommt in die Ewigkeit. 4. Ein Jüngling oder ein Mädchen wird aus der Hochzeit entrückt.¹⁰ Katona entdeckte die Verwandtschaft zwischen unserem Exemplum Mirabile und der Parzivalsage noch nicht, wir können jedoch seine diesbezüglichen Forschungen gut als Fingerzeige und Belege verwenden. Dass die Gralsburg und die schöne Wiese im Parzival beziehungsweise im Exemplum das Totenreich bedeuten, haben wir schon bewiesen. Mit Hilfe der Katonaschen Forschung können wir nun die Parzivalsage auch in den obenerwähnten Sagenkreis vom Menschen, der ins Totenreich als Gast kommt, einreihen. Aber die Sagenfamilie kann mit dieser Methode noch mehr erweitert werden. Es ist gleich, ob der Held ins Totenreich, oder zu Feen, Zwergen usw. kommt, letztere Vorstellung bedeutet dasselbe wie die erste. Aber wir erwähnten schon, dass die Tristan- und Tannhäusersagen auch Sagen von der Reise ins Totenreich, das heisst hier schon ins Feenreich, oder auf einer weiteren Entwicklungsstufe ins Irland der Isolde, oder ins Götterreich der Venus sind. Also auch diese Sage, und überhaupt alle aus den Totenreisen sich entwickelnden Sagen, die ja die Hauptstoffe mittelhochdeutscher höfischer Epik bilden, gehören in diese Sagengruppe. Das dritte und vierte Motiv der Verückung und Entrückung zeugt auch vom dämonischen Charakter der Sage.

⁸ Hans Naumann: *Primitive Gemeinschaftskultur*. Jena, 1921. S. 45—7.

⁹ Naumann: S. 87.

¹⁰ Katona Lajos: *Az Érdy-kódex egy fejezetéről*. (Von einem Kapitel des Érdy-Kodex.) Akadémiai Értesítő, 1909. S. 460.

Alle diese Zusammenhänge sind interessant, weil sie Fäden zwischen der westeuropäischen Sagenwelt des Mittelalters und der Literatur der ungarischen Spätgotik aufdecken.

(Budapest.)

Andreas Angyal.

A helyesen ejtett német ,e'.

Mindnyájan, akik németet tanultunk és németet tanítunk, osztjuk Schwartz Elemér a m. kir. kultuszminiszterhez 1936. június hó 25-én benyújtott memorandumának e sorait: „...iskoláinkban ... mindenki kénye-kedve szerint, zsinórmérték nélkül, esetleg egy Ausztriában vagy Németországban töltött vakáció benyomásainak hatása alatt tanítja a német olvasás és beszéd szabályait, úgyhogy egy és ugyanazon iskolában is több formában lehet az irodalmi német szövegek szóbeli visszaadását hallani” és „...a (német) helyesolvasás terén mindig nagyobb lesz az összevisszaság. Ennek oka, hogy német nyelvoktatóink a rádióban különböző szövegolvasást s előadást hallanak, ezeket kritika nélkül fogadják s belőlük a nekik tetsző újszerűséget, így is mondhatnám kirívóságokat átveszik s az iskolába átlántálják. Ha ez így folytatódik, hamarosan oda jutunk, hogy ifjúságunk lehetetlen, sőt neveléséges német nyelvet fog beszélni és olvasni.”

Mivel ez így van, örülünk, hogy a kultuszminiszter figyelemre méltatta a Memorandumot és elrendelte a német helyesejtés szabályainak összeállítását s kilátásba helyezte hazai iskoláinkban a német olvasás egységes tanítását. Annak is őszintén örülünk, hogy az Országos Köznevelési Tanács oly sürgősen intézkedett a helyesejtési tervezet elkészítéséről, valamint annak is, hogy Schwartz Elemér tanulmányában csak útbaigazítást adott és a helyesolvasási szabályok végleges összeállítását a hozzáértők hozzászólásainak meghallgatásától tette függővé.

19 évi tanári működésemre támaszkodva idézem Siebs szavait: „Darum ergeht an alle Lehrer die Bitte, an der Hand unserer für die Bühne geltenden Regeln zu erwägen, was in der einzelnen Provinz oder innerhalb noch engerer Grenzen für die Musteraussprache der Schule zu fordern ist, und inwieweit durch Verbot gewirkt werden muss.“ (21. l.) Mindezen felbátorodva, Schwartz Elemér előterjesztései közül különösen az ,e'-re vonatkozókat szeretném revízió alá venni. Hogy különösen e hang körül vannak nehézségek, ezt ő is érezte. Ezért beszél oly hosszan róla s ezért mondja: „...élnünk kell mindazokkal az engedményekkel, amelyeket a színpadi nyelv az egyes német nyelvetületeknek megad s annyira egyszerűsíteniünk kell az ,e' helyesejtési szabályait, amennyire csak lehet.“ (44. l.) De nem tartotta magát e sorokhoz s szinte következtetlenné lett, amikor a rövid ,e' és ,ä' hangokat egyformán e-nek (essen ~ *esən*, wecken ~ *wekən*, Mensch ~ *menš* — Wächter ~ *weytər* Kämme ~ *k'emə*) a hosszú ,e'-t és ,ä'-t pedig ē-nek, illetőleg ē-nek (Reh ~ *rē*, wedeln ~ *wē-dəlŋ*, — wählen ~ *wēlən* erwählen ~ *erwēnən*) ejteti. Eltekintve attól, hogy nem osztjuk Gerken szavait: „Diese beiden Vokale müssen deutlich voneinander unterschieden werden, damit nicht die ‚Ehre‘ mit der ‚Ähre‘ verwechselt wird, oder das ‚Meer‘ mit der ‚Mär‘ ... (46. l., 70. jegyzet), mert akkor a *Leib* és *Laib*, *Rain* és *rein* stb. közt is ejtéskülönbségnek kellene lenni, még azért is ellene vagyunk a hosszú ,e' és hosszú ,ä' megkülönböztetésének, mert a délnémet, de különösen a bajor nyelvtérületen idegenszerű ez a kétféle ejtés. Még nagyobb az affektáltság és idegenszerűség, ha a hosszú ,e'-t ,r' előtt zártan ejtjük, tehát így: *Ehre* ~ *ērə*, *Meer* ~ *mēr*, *der* ~ *dēr*, *werden* ~ *wērden* stb.

Ez annyira természetellenes nemcsak a bajor, hanem a frank nyelv-járást beszélőnek is, hogy e pontban feltétlenül élnünk kell vétő-jogunkkal s a rádióra és hangosfilmre való tekintet nélkül — Schwartz Elemér ezzel védi álláspontját — azt kell mondanunk, hogy *r* előtt mindig nyílt *e*-t ejtsünk, akár hosszú, akár rövid legyen az értéke. Ezek szerint az *e*-hangra vonatkozó olvasási szabályt így foglalnám össze: „Az *„e”* és *„ä”*, akár rövid, akár hosszú, ugyanazt a hangot jelöli. Mindkettő jellege általában zárt. Ha *„r”* előtt szerepelnek, akkor nyílt értékűek lesznek. A nem főhangsúlyú *„e”* értéke *„ä”*. Példák: essen $\sim$ *esən*, Kette $\sim$ *k'et'a*, Held $\sim$ *held*, lächeln $\sim$ *l'exəl'n*, kämmen $\sim$ *k'eman* — See $\sim$ *zē*, stehen $\sim$ *št'ən*, wählen $\sim$ *wēlən*, erwählen $\sim$ *erwēnən*; der $\sim$ *dēr*, Kern $\sim$ *k'ern*, Wärter $\sim$ *wert'ər*, Lehrer $\sim$ *lērər*, sehr $\sim$ *zēr*, Erde $\sim$ *ērda*.”

A többi előterjesztést helyeslem és mielőbbi végrehajtását javaslom. X.

*

Das richtiggesprochene deutsche e.

Elemér Schwartz verlangt in seiner Studie über „Die deutsche Hochsprache“ für die ungarischen Schulen eine eigene deutsche Einheitsaussprache. Seine Vorschläge sind gut durchgedacht und fast ohne weiteres anzunehmen. Bei der Aussprache des e-Lautes ist aber zu korrigieren! Das e sollte — will man nicht geziert und unnatürlich sein — vor r offen gesprochen werden. X.

HAZAI IRODALOM.

Faragó László: *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom.* (Apolló-könyvtár, 1935.)

A reneszánsz és Humboldték humanizmusát Németországban egy újabb és a humanizmus lényegét sok tekintetben módosító áramlat követte, amely a tudományos irodalomnak, elsősorban a pedagógiának és a klasszika-filológiának szellemi arculatát a nacionalizmus jegyében átformálta. Ennek a *harmadik* humanizmusnak gyökerei a George-kör új emberideáljához nyúlnak vissza, legvilágosabb eredménye pedig az antikvitas szemléletének bevonása a faji ideológia megalapozásába. Faragó célja, hogy George költészetének szerepét a századfordulókori új életérzés előkészítésében megjelölje. George életkereső és ráció-ellenes költői állásfoglalása segített összehordani a legújabb humanizmus építőköveit. Az első részben a szerző meggyőző esztétikai felkészültséggel és George költeményeinek gyakori megszólaltatásával tárja elénk, hogy ez a költői kör Bachofennek Naturmensch-eiben véli az elracionalizált élet vitális erőit újjáteremteni. Ezért detronizálják az ész dogmáját, hiszen szerintük ez semmisítette meg az igazi életet, és új programot hirdetnek az agyonorganizált polgári világ számára: az őslétbe való visszatérést, a csorbítatlan életigenlést, az erosz teljhatalmának eljövételét. A szerző rövid utalását kiegészítve megemlíthetjük azt a hullámverést, amit George életszemléletén keresztül Nietzsche a tudományos irodalomban okozott.

George irányzatának végső rúgója a görög paideia-eszmény, az emberformáló nevelő akarat, amellyel a szép életet és ezzel az új birodalom létrejöttét igyekszik előmozdítani. A költő ezért számukra nem formavirtuóz, hanem államalkotó, népteremtő herosz. Így

vezetnek el a georgiánizmus gyökerei a görögséghez, elsősorban a roskadozó πόλις nagy restaurátorához, Platóhoz. Az ő nagy alakját, a platói életművet, a βίος-t állítja Faragó első helyre a kör felosztónzó energiái között. (Ez lehet az oka annak, hogy a λόγος, vagyis Plató saját szavai a könyvben βίος-szal szemben teljesen háttérbe szorulnak. Pedig Plató cszmei harcát az új életformákért inkább magától Platótól, mint Friedländeről, Stenzeltől, vagy Hildebrandttól szeretjük volna hallani.)

Ennek a Plató-szemléletnek Hildebrandtén kívül Jaeger volt a legnagyobb hatású hirdetője. Ők indították meg a Plató-interpretációt, amely a hetedik levél alapján Platót elsősorban államalkotó hősnek, a παιδεία felkent papjának látja. Így válik Plató a mai Birodalom humanizmusának előkészítőjévé, sőt igazolójává. A filozófus életének végigkísérő élményét, az állam egységét, vagy bomlását hordozó törvényszerűséget analizálja Faragó, Stenzel és Friedländer imponzans műveiből. Mind a kettő a *politikusan*, azaz az állam szünetelő erőit összefogó hősben pillantja meg az igazi platói életcél. Platónak, mint πολιτικός ἀνὴρ-nak alakját egyszerűen kiegészítene Hildebrandt műve: Plató (Der Kampf des Geistes um die Macht), amelyhez a szerző nem jutott hozzá. Hildebrandt ugyanis a mai német *hivatalos* felfogás szerint Plató alapvető élményét, filozófiájának tartalmát szintén a korhadó πόλις életerőinek felszításában látja. Az ő Plató-alakja szervesen sarjad ki Singer elgondolásából. (Platon der Gründer.) Mind a ketten egy irányban eveznek. Törekvésük Platóban a ἥρως-t a φιλόσοφος fölélt kidomborítani. S gyakran az az érzésünk, hogy a szerző is erősen a nemzeti szociálista Plató-szemlélet hatása alatt áll. Singer a maga államfilozófiai szemszögéből már a Gorgias-ban sem annyira a retorika tudományelméleti alapvetését és etikai célkitűzését, hanem inkább Plató ítéletét fedezi fel a korabeli politikai helyzetről és államférfiairól. (V. ö. i. m. 11–16.) Már pedig, hogy Plató magát elsősorban filozófusnak tartotta, azt bizonyítja a Phaidros rangsorba-állítás: az istenséghez legközelebb a filozófus jutott el. (τὴν μὲν πλείστα (τῶν ἀληθῶν) ἰδοῦσαν εἰς γονὴν ἀνδρὸς γεννησάμενου φιλοσόφου ἢ φιλοκλέου. . . δευτέραν εἰς βασιλέως ἐννόμου . . ., τρίτην εἰς πολιτικοῦ . . . 248. d.), továbbá Ritter, aki szintén a bölcselő sajátjának mondja a nagy egészre irányuló meglátás készségét, s az államférfi (Perikles) ezt csak a filozófia éltetésének átértéke után mondhatja a magáénak. (Plató. II. 48.) Ha ezt a nemzeti-szociálista embereszmény számára kisajátított Plató-értelmezést az objektív tudományos álláspont minden részletében nem is fogja igazolni, de a faji erők bázisára építő németiség most ezt a humanizmust érzi alkalmasnak a nemzet regeneráló erőinek felfokozására és politikai célkitűzéseinek elérésére. A mű diszkrét tárgyalgossággal készült, tekintettel a ma még forrongó kérdéskomplexusra, bár a szerző a saját álláspontjáról egy rövid kijelentésben megnyugtató bennünket. — A könyv széleskörű kultúrtörténeti vonatkozásai és az imponáló tárgyi tudásról tanuskodó következtetései megbízható bepillantást engednek a németországi humanizmus jelenlegi állapotába.

Visy József.

*

Faragó, Ladislaus: *Der dritte Humanismus und das Dritte Reich.*

Die zur Natur zurückkehrende Richtung des Georgekreises war eine Reaktion der rationalistisch-wissenschaftlichen Auffassung des XIX. Jahrhunderts gegenüber. Während die Mitglieder des Georgekreises die Vorläufer eines neuen Lebensgefühls geworden sind, haben

sie in vielem die staatliche, pedagogische und gesellschaftliche Auffassung des dritten Reiches vorbereitet, wodurch sie das Interesse der jetzigen Deutschen zum Griechentum lenkten. In erster Reihe ist W. Jaeger derjenige, der in seinen Werken zum Kämpfer der griechischen Paideia-Idee geworden ist. Der Verfasser unterscheidet in Jaegers Werken zwei Phasen in Platos philosophischer Erklärung. In der ersten Phase stellt Jaeger den Menschen als selbstständiges Individuum vor. Später aber behauptet er schon (ebenso aus der platonischen Philosophie abgeleitet) dass der Mensch das bedingungslos untergeordnete Glied der Gemeinschaft ist.

Faragós Werk zeichnet sich durch die meisterhafte Analisisierung der kulturhistorischen Faktoren und durch seine vielseitige Belesenheit aus. J. Visy.

Graf András: *A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Übersicht der antiken Geographie von Pannonien.* (Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes. Ser. I. fasc. 5.) Budapest, 1936. 156 l. és egy térkép. 8°.

A budapesti Érem- és Régiségtani Intézet programmszerűen irányított kiadványsorozatának jelen értekezése tárgyul a Pannoniára vonatkozó antik és modern irodalom áttekintő összefoglalását tűzte ki. A komoly célkitűzéssel vállalt feladat elvégzésére kétségkívül szükség volt már, kíváltképen azért, hogy a külföld is megismerhesse az eddigi magyar kutatások eredményeit.

A két főreszre osztott munka Octavianus előnyomulásának tárgyalásával kezdődik, majd Pannonia déli határának Ptolemaios szerinti meghatározását adja a szerző (11), felhasználván az újabb délszláv irodalmat is. A bőséges osztrák irodalom felhasználásával a nyugati határt rajzolja meg (21). A római előnyomulás összefoglalása (30) és az erődítmények várossá fejlődésének megemlítése után rövid katonai történetet ad. Az északi határokról szólva (34) említést tesz a légiók áthelyezéséről. Pannonia két részre osztását legkésőbb Kr. u. 106-ban állapítván meg, a határvonalat is megjelöli a Szávaig (36–42).

A II. részben részletesen foglalkozik a pannoniai útvonalak meghatározásával, az itinerariumok (It. Antonini és Burdigalense) és a Tabula Peutingeriana adataiból indulva ki, utalván az eddigi kutatásokra is. Részletesen szól az Emona-Singidunum (42–59), majd a Poetovio-Mursa közti fő- és mellékútvonalakról (59–67). A Poetovio-tól Carnuntum felé vezető útvonal tárgyalása után (68–81) a Vindobona környéki úthálózat ismertetésére is kitér (81–85). A Duna jobbpartján haladó főútvonal [Carnuntum-Aquincum (85–103), Aquincum Singidunum (103–116)] tárgyalása után a belső-dunántúli úthálózatot taglalja (117–130). Végül pedig a Duna balpartján előforduló emlékeknek szentel néhány lapot (130–135), tekintetbe véve az újabb csehszlovák irodalmat is. A többi lapokat pótlások és két index foglalják el.

A sok szorgalommal egybegyűjtött összefoglalás magában véve dicséretreméltó munka. Ha a szerző beérte volna a puszta összeállítással, akkor ismertetésünk is véget érne azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar irodalmat — sokszor puszta utalás helyett — bővebben kellett volna ismertetnie, éppen a külföld miatt.¹ Mivel azonban témá-

¹ Pleidell munkája pl. több figyelmet érdemelt volna. Pontatlan-ságra vall, hogy noha a „Századok“-ra hivatkozik, mégis a különnyomat lapszámozására utal.

ját kibővítvén, többre vállalkozik azzal, hogy Pannonia ókori geográfiai képének rekonstruálását ígéri be (a bevezető sorokban), nem mulasztathatunk el néhány megjegyzést. Erre különösen az jogosít fel bennünket, hogy a munka komoly helyről jött és a szerző mégis adós marad ígéréstével.

Igaz, hogy Pannoniáról ókori-földrajzi képet adni nem éppen könnyű feladat, de az itt összehordott anyagból kétségkívül lehetséges lett volna a rekonstrukció, sőt önként kínálkozik is. Erre a feladatra azonban csak geográfiai iskolázott szerző vállalkozhat, akinek ilyen esetben a rekonstruálendő terepet, ha nem is teljesen, de legalább helyel-közzel ismernie kell. Tudnia kell továbbá a tájegységről, ennek a településre gyakorolt környezeti hatásáról, a felszíni alakulatoktól függő közlekedési, forgalmi és hadászati lehetőségekről és más egyéb anthropogeográfiai alapfogalmakról. Szerzőnk ezek ismeretével sok érdekes eredményre juthatott volna, különösen a városok és útvonalak keletkezésére vonatkozólag. Más szóval a szervek (városok) és ▼ér-
edények (úthálózat) működetésével életre kelthette volna az élettelen csontvázat (adathalmaz). Geográfiai áttekintés helyett eléggé ismert történeti összefoglalást és tudós nyelvészkedéssel teletűzdelt ethnikai ismertetéseket kaptunk.

A mellékelt szép térkép kifogásainkat valamelyest tompíthatná, ha az orográfiai szempontot is figyelembe vették volna. Helytelen volt Marinianae (349) nevét Pannonia inferiorba nyomatni, amikor P. superiorban van és oda is elfért volna. Bosszantó sajtóhiba van a jelmagyarázatnál is (Basilica critiana).

A munkát változatlanul kiadni nem érdemes magyarul is, legfeljebb az inkriminált ígéret nélkül és nagyobb teljességre törekvő lelőhely-lajstrom bővítéssel;² vagy ami még jobb lenne, az ókori geográfiai kép megadásával. Néhány áttekintő táblázat (főleg az itinerariumokat tárgyaló részben) nyában emelné a munka értékét.

Simonyi Dezső.

*

Das vorliegende Buch ist eine fleissige und sehr verdienstliche Zusammenstellung der Forschungen über die Topographie des antiken Pannoniens; bei einer für das Ausland berechneten Publikation wäre es freilich geraten gewesen, die ungarisch geschriebenen Werke und Aufsätze nicht nur zitierend zu erwähnen, sondern ihren für den Nichtungarn meist schwer zugänglichen Inhalt resumierend mitzuteilen, wobei nötigenfalls die Behandlung der — im Ausland ohnehin zugänglicheren — ausländischen Literatur eingeschränkt hätte werden können. Wenn das Buch eine Geographie des antiken Pannoniens zu sein vorgibt, so verspricht es entschieden mehr, als es hält. Höchstens kann man sagen, dass darin das Material zu dieser Geographie gesammelt ist; aber eine wirkliche Erfassung des antiken Pannoniens als Lebensraum in seiner geographischen Struktur, ein Verständnis der geographischen Bedingtheit der Verkehrslinien und der an ihnen sich bildenden Knotenpunkte, der topographischen Voraussetzungen der Siedlungsverhältnisse ist im ganzen Buche nicht zu finden. Statt dessen erhalten wir nur etymologische Erwägungen und ethnographische Angaben. Eine wirkliche Geographie des antiken Pannoniens muss erst noch geschrieben werden; das dazu notwendige philologische und archäologische Material hat dieses Buch gesammelt, die Aufgabe selbst aber hat es nicht gelöst.

D. Simonyi.

² Pl. Dorog, Süttő, Üröm nem maradhat ki egy áttekintő összefoglalásból.

Ladislav Gáldi: *Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge*. Eötvös-Füzetek XI. Budapest, 1938. 8°. 52 l.

Középkori szójegyzékeink (Königsbergi, Beszterczei, Schlägli- és Soproni Szójegyzék) régóta ismeretesek és attól kezdve, hogy 1892-ben Finály H. a Besztercei Szójegyzéket kiadta, a magyar nyelvtudomány és művelődéstörténet kutatói részéről nagy figyelemben részesültek. Sokat foglalkoztak a szójegyzékek egymáshoz való viszonyának és a feltehető archetipus eredetének kérdésével, a szójegyzékek magyar anyaga a nyelvtörténeti kutatások eleven részévé vált, a kultúrtörténet pedig a szójegyzékek vallomását egyes területeken az illető korra nézve nélkülözhetetlennek tartja. Arra azonban, hogy a szójegyzékek latin anyaga mennyi tanulságot nyújthat a magyarországi s általában a középkori latinság ismerete szempontjából, mindeddig nem gondoltak. Most, hogy G. L., feldolgozva a készülő új magyarországi-latin szótár számára a szójegyzékek anyagát, eredményeinek egy részét a fenti tanulmányban közzétette,¹ nyilvánvalóvá vált, hogy problémákban mennyire gazdag, új szempontokat kívánó területen vagyunk.

A szójegyzékek a dolog természeténél fogva igen sok olyan szót (pl. egyes konkrét tárgyak neveit) őriztek meg, amelyek más emlékeinkben alig, vagy egyáltalán nem fordulhatnak elő és ezért különös értéket jelentenek a lexikográfus számára; másrészt bizonyos szempontból hübb képet adnak az élő nyelvről, mint például irodalmi emlékeink, ahol az olvasmányi hatás mindig feltehető. Hogy a szójegyzékek eredetije nem Magyarországon keletkezett, az kétségtelen. Gáldi nem foglal határozottan állást az általánosan elfogadott bajor-osztrák eredet kérdésében, de mindenesetre feltűnő a román nyelvi hatások túlsúlya a germánnal szemben. Annyi bizonyos, hogy a szóanyag a maga egészében semmiesetre sem a németországi latinság mása. Abban a tekintetben, hogy mennyire voltak ezek a szavak nálunk tényleg meggyökerezve, ki lehet terjeszteni a vizsgálatot két irányban is: mennyiben találnak az egyes adatok megerősítést az egykorú emlékekben, másrészt vizsgálni, hogy a későbbi szótárak (persze a humanizmus hatásával számolva!) mit őriztek meg belőlük. Gáldi meglehetősen nagy anyagot vizsgált át ebből a szempontból s a kép bizonyára még teljesebb lesz, ha majd a szótári gyűjtés egész anyaga rendelkezésünkre áll. (Hogy például helyes az *ava* alak felvétele a klasszikus latin *avia* helyett (10. l.), azt okleveles adattal is bizonyíthatjuk: 1280. *ava* Smičiklas: Cod. dipl. VI, 343.).

Szójegyzékeink alapján egy roppant tarka, „barbarizmusokkal” teli, purista hatásoktól teljesen érintetlen nyelvallapotot lehet rekonstruálni. Gáldi a latin, görög, neolatin, germán, szláv és magyar elemek megkülönböztetésével visz rendet az anyagba és eszerint csoportosítja kutatásai eredményeit. Érdekes, hogy aránylag milyen nagy számban szerepelnek a görög eredetű szavak (nagy részét ruha- és állatnevek), melyek természetesen az újjörögből való latinositások és csaknem kivétel nélkül egész Európában elterjedt kultúrások. Egészen új a szójegyzékek eddig megfejtetlen *katabieta* (Beszt. Szj. 597.), illetőleg *catabreta* (SchlágliSzj. 1158.) szavának magyarázata (gör. καταβρία ~ lat. *catabrio* 'serra deseco, praecido, discindo', ebből *vestis*

¹ Vö. még szerzőnek a M. Nytud. Társ. 1936. dec. 15. ülésén ugyanczen tárgykörből tartott felolvasását: A Beszterczei Szójegyzék latinsága.

catabriata a magy. megfelelő szerint merelt (értsd: metélt) ruha (16—18. l.). Természetesen a leggazdagabb s a szerzőhöz nyilvánvalóan legközelebb álló csoport a neo-latin elemek csoportja. Kimutatja több szó összetartozását román nyelvi megfelelőivel (*cussin*us, *formagium*, *gattus*, *pecia* stb.), nyomon követve az illető szót hangtani és jelentésbeli változásain (pl. a *spirio* szóval kapcsolatban a *sciurus* ∞ *spiriolus* szó egész családját), sőt nemcsak román földön, hanem szláv, angol stb. nyelvterületen is (a *meras*i*ljus* meggy lat. adatai pl. Csehországra vezetnek). Etymológiái közül meggyőzőnek találjuk a *runcinator* ∞ *runcinator* magyarázatát (29. l.), kissé erőltettnak látszik, jelentéstani okokból az *assur* 'lidérc' és *a(u)stur*, a krónikák turulmadara összekapcsolása (23. l.). Ott is, ahol a megfelelések adva vannak, sok részletkérdésben találunk jó hangtani, alaktani és főképen jelentéstani megjegyzéseket (különösen szép pl. a *maneries* szó, mely a fr. *manière* visszalatinosítása 'color' jelentésben, v. ö. magy. *szín* 1. 'Oberfläche', 2. 'Farbe'). Germán eredetű szó aránylag kevés van, közülük a patkó jelentésű *babatum* és a ném. *blau* szó megfelelője *blaeus* alakban (illetőleg annak származékaiban: *semiblaveus*, *subbiaveus*) az egész középkorban meglehetősen el voltak terjedve. A szláv elemek legérdekesebbikének, a *coboly* szónak (a szójegyzékekben *schabellus*, *sabellina*, *sarbellus*, *sarbellina* sc. *pellis* alakban, v. ö. Anon. *zoboli*) egész Európában elterjedt alakjairól rövid összefoglalását kapjuk annak, amit a szerző egy más helyen, a *Sbornik Matice Slovenskej* XIV. 1936. 26—33. lapjain részletesen kifejtett: az egész szócsalád végső fokon arra a szláv *sab-*, *sob-* töre megy vissza, ami azonos a Szibéria és a sabir népnév tövével. A magyar eredetű, igen csekély számú latinositott alakokkal kapcsolatban érinti a latinosítás módjának eddig még nem vizsgált, de figyelemre méltó kérdését (*turó*: *turaldus* = *poroszló* [*< szl. pristav*]: *pristaldus*).

Az ötletekben gazdag, szép tanulmányt, mely romanistáink érdeklődésére is számot tarthat, ajánljuk hazai latinságunk ismerőinek és kedvelőinek figyelmébe.

Fludorovits Jolán.

•

Vorliegende Arbeit Ladislaus Gáldis liefert wetvolle Beiträge zu dem Latein der ungarländischen lat.-ung. Glossare. Vielseitig und mit grosser methodischer Gewandtheit untersucht Verf. die einzelnen Wortgruppen verschiedenen Ursprunges (neolat., germ., slav., ung.), stellt neue Etymologien auf (z. B. katabrieta, runcinator, dronisius usw.) und erweitert unsere Kenntnisse vom mittelalterlichen Latein mit treffenden Feststellungen über Laut-, Formen- und Bedeutungslehre. Er verfügt über ein reiches Belegmaterial für die Vergleichung der im Abendlande vielfach vorhandenen mittelalterlichen Wörterverzeichnisse und deckt jeweilig die Beziehungen auf, die zwischen unseren Glossaren und den übrigen europäischen Wörterverzeichnissen bestehen. Die Frage nach der Verbreitung der Wörter in Ungarn wird durch das vergleichende Heranziehen anderer ungarischer Quellen beantwortet, und bisweilen wird auch auf das Fortleben der einzelnen Wörter hingewiesen. Die Abhandlung Gáldis bedeutet sowohl für die bisher ziemlich vernachlässigte ungarländische lateinische Sprachwissenschaft, als auch für die Romanistik eine wertvolle Bereicherung.

J. Fludorovits.

A Nemzeti Színház centenáriumának irodalma.

1. *Magyar Bálint*: A százéves Nemzeti Színház. Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára. 51. sz. Bp., 1937. 8-r. 78 + (1) l.
2. *Rédey Tivadar*: A Nemzeti Színház története. Az első félszázad. Budapest, 1937. Egyetemi Nyomda. 8-r. 405 l.
3. *Theater der Welt*. Sonderheft: Ein Jahrhundert ungarisches Nationaltheater. Tiefland Verlag. Amsterdam—Leipzig, 1937. 8-r. 501—556 l.

A Nemzeti Színház százéves jubileuma egy nagy mulasztásra eszméltette rá a magyar tudományt: arra, hogy a Nemzeti Színház történetének megírására eddigelé még kísérletek sem történtek és egyes részletmunkálatoknak sem találjuk nyomát. A mulasztás hirtelen pótlására most művek egész sora hagyja el a sajtót, sajnos, kissé fordított sorrendben. Tudományos alapvetés helyett elsőnek Magyar Bálint kis összefoglalása jelent meg, amivel inkább zárni kellett volna a centenáris inunkák sorát. Ez a fordított sorrend aztán megbosszulja magát.

Ilyen kis összefoglalást írni még akkor is fölöttebb nehéz és felelősségteljes dolog, ha a tudományos alapvetés már megtörtént és csak annak eredményeit kell összegezni. Előmunkálatok nélkül összefoglalni lehetetlen dolog s nem is sikerülhetett száz százalékig. Egy tekintetben sikerült: nagyon formás, jó stílusú, ügyes kis könyv. De az ilyen összefoglalásban éppen rövidségénél fogva minden szó külön súlyt, minden állítás fokozott jelentőséget kap s mert bőven indokolni nem lehet az állításokat, nagy óvatosságra van szükség, nehogy apodiktikusan odavetett valótlanágok gyűjteményét kapjuk.

Az egyszerű tárgyi tévedésekkel nem kívánok itt bővebben foglalkozni, így például, Grassalkovich herceg nem a saroktelket adományozta színház céljaira (13 l.), hanem a saroktelek s a mai Pannónia-szálló közti területet; hogy a saroktelken nem is állott soha színház s csak 1859-ben vásárolták meg s 1875-ben építették meg rajta a Nemzeti Színház bérházát. De máskor ilyeneket olvasunk: „Műsor tekintetében a harmincas évekre legjellemzőbb... a francia romantika (Hugo Victor, Dumas stb.) és a német új generáció (Nestroy, Raupach, Raimund) térhódítása volt” (15. l.). A fent érintett német írók, noha kétségtelenül egyidőben éltek, fölöttebb csodálkoznának, hogy őket „nemzedékké” kovácsolták, mert valóban semmi közük egymáshoz. Az ilyen pár neves műsorjellemezéseknél nagy óvatosságra van szükség. Az ilyenhez fölényes és átfogó irodalomtörténeti tudásra van szükség s éppen ez hiányzik legjobban a színesszettörténet kutatóinál.

A megnyitásról azt olvassuk, hogy: „Fullasztó meleg nyári napon, nem egészen telt ház ünnepelte az állandó játékszín megnyitását” (15. l.). Ezzel szemben Rédey következőkép szól ugyanerről: „Hely ily sem jutott mindenkinek: ezerötszázan távoztak jegy nélkül” (112. l.). Mit higgyen most már a nyájas olvasó? Jegyzeteket, forrásmegjelölést egyik könyv sem ad, ami Magyar Bálinttól nem is kívánható, de Rédey könyvének értékét nagyon emelné s a valóban lelkiismeretesen, komoly források nyomán, kritikával dolgozó szerzőnek semmi nehézséget, sőt inkább könnyebbséget okozott volna. S a jegyzetek elhagyásának oka az a kiadói babona, hogy a tudományos alapossággal megírt könyvnek feltétlenül unalmasnak kell lennie. Lehet, hogy a lapalji jegyzet zavar, sőt még a szövegben rakott pici számcskák is; de hogy kit zavarja a könyv végén, lapszámra való hivatkozással adott forrásmegjelölés, azt felfogni nem tudom.

Visszatérve Magyar Bálint könyvére, a Nemzeti Színház kezdő műsorának jellemzésénél igen merész állításokkal találkozunk. „A köz-

felfogás szerint az opera nem volt az a magasabbrendűvé vált műfaj, mint aminek ma tekintjük, hanem a társadalmi életben körülbelül azt a könnyed, kissé felületes szórakozási lehetőséget jelentette, mint ma az operett" (18. l.). Ez egyszerűen nem igaz. Pesten főképp a német színház operája révén fejelett zenei élet és zenei műveltség volt s már a huszas években a pesti lapok olyan komolyan és olyan hűvvel vitatkoznak Rossini vagy a német opera elsőségéről, mint a legéletbevágóbb közéleti kérdésekről. Magyar Bálint itt egy kis magyar irodalmi kör, vagy még inkább Bajza véleményét általánosítja, aki nem volt zeneértő; de ez elszigetelt jelenség s ha ezzel szembeállítjuk Mátray Gábor, Rosthy Albert, vagy akárcsak Nyáry Pál nézeteit az operáról, sokkal közelebb jutunk a közfelfogáshoz. Ez már azért sem lehet igaz, mert az operettnek volt akkor is megfelelője, a bécsi zenés bohózat, az úgynevezett paródia, melyet a magyar színház a magyar népszínmű megszűnéséig nagyban ápolt.

Ráday Gedeon nem volt Bartay utóda (22. l.), mert Ráday országos főigazgató volt, az országos bizottmány jogutódja s Bartay mint bérlő-igazgató egy darabig Ráday alatt működött. A legnagyobb csodálkozással azonban azt olvassuk, hogy: „a színház feletti fennhatóságot 1870-ig a Helytartótanács, illetőleg Albrecht főherceg, Magyarország katonai főkormányzója tartotta a kezében" (30. l.) és „A kiegyezés után három esztendővel... a cs. és kir. katonai igazgatás szűgyenletes súlya megszűnt" (44. l.). Azt hiszem, nem kell bővebben bizonyítanom, hogy egyrészt 1848—1861-ig nem volt Helytartótanács, viszont 1867 után sem, hisz a kiegyezés folytán az ország kormányzását a felelős magyar minisztérium vette át; sem azt, hogy Albrecht főherceget már 1860-ban felmentették kormányzói állásától. Egyébként Albrecht főherceg maga eljárta a Nemzeti Színházba, melegen érdeklődött ügyei iránt, Szentpéterynek az ő segélye tette lehetővé, hogy magát betegségében gyógyíttassa. Hogy ez politikai bölcsesség volt-e, hogy a népnek a „circenses“-t megadták, vagy egyszerűen a nagy bécsi színházi kultúra kisugárzása ez az érdeklődés, annak eldöntése nem ide tartozik. De a Gotterhaltét sem kellett a zenekarnak előadások előtt eljátszania (31. l.), csak az uralkodó név- és születésnapján. Egyébként az elnyomatás éveiben — melyek a Nemzeti Színházra nem is nehezedtek súlyosan — a magyar mágánásokból álló Comité kormányozta a Nemzeti Színházat (ez működött 1870-ig s ezt zavarja össze Magyar Bálint végtelenen a Helytartótanáccsal) s a színház 1862-ben a nagymérvű fejedelmi segélyezéssel megkötötte a maga külön kiegyezését az uralkodóházzal. — Radnótfáy Sámuel kissé kurtán-furcsán intézi el azzal, hogy „magasabb szempontok nélkül, de józan garasoskodó számítással vezette a színházat" (42. l.). A Molnár Györgynél színrekerült *Bem apó* nem volt a „*Marengo* című német háborús revü magyarosítása" (43. l.), mert Molnár egyenesen Párizsból, a Châtelet színházából hozta. S bármennyire elismerjük is Szigligeti érdemeit a Nemzeti Színház körül, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy 1870-ben csak kis ideig, ideiglenesen vezette a színházat, Orczy Bódog pedig nem „kis ideig" (45. l.), hanem három teljes évig volt igazgató. Az intendánsi hivatal sem volt „tisztületbeli jellegű" (54. l.), mert Podmaniczky Frigyes, de a későbbi intendánsok is, erősen belenyúltak a színház vezetésébe. A műsorjellemzések mindig kissé felületesen kikapott példákkal történnek. Erre nézve legjellemzőbb, hogy Paulay Ede műsorával elég részletesen foglalkozik és kifejejt az *Elektra* színrehozatalát Jászai Marival, a korszak legnagyobb diadalát!

Rédey feladata könnyebb volt, de aránytalanul jobban oldotta meg. Szép stílusa, művészi előadása, az a meleg, szinte személyes kap-

csolat, melyben tárgyával áll, szerfelett élvezetes olvasmánnyá teszik a könyvet. Tudományos fegyelmezettsége ebben a népszerű műben sem hagyja el és sohasem vet oda felületesen merész állításokat. Így az a kép, melyet nagy vonásokban vázol, kiegészíthető, de nagyon kevésbé változtatható meg. A színészettörténeti munkák Achilles-sarkát, a műsorjellemzéseket ügyesen, jellemzően, bár kissé olykor adatokkal túlhalmozottan adja. Két pont van, amelyen perbeszállhatunk vele. Az egyik Kotzebue nagy lebecsülése, melyben annyira megy, hogy a nagyjelentőségű színműíró, a német Szigligeti nála egyszerűen a silányság szinonimájává aljasul. A másik, hogy az osztrák színpadi íróknak a Nemzeti Színház kezdő műsorában elfoglalt jelentős szerepe nem kap kellő méltatást. Egyik sem Rédey hibája, még csak nem is a magyar irodalomtörténetírásé, melytől Rédey átvette. A Kotzebue iránti ellenszenv a német irodalomtörténetből került át hozzánk és politikai okai vannak. Tudjuk, hogy Kotzebuet kémnek s a reakció hívének tartották s egy Sand nevű német diák hazafias lelkesedésből leszurta. A mai hivatalos német irodalomtörténetekben Kotzebue neve elő sem fordul. Az egyetlen alapvető művet francia ember, Charles Rabany írta róla. Pedig Kotzebue korának nemcsak legtermékenyebb, de legtehetségesebb német színműírója, kinek történeti jelentősége az egész európai színműirodalomra nézve eléggé fel sem becsülhető. Hatása Angliában és Franciaországban éppúgy érezhető, mint ahogy sem a kezdő magyar színpadot, sem a kezdő magyar drámairodalmat nélküle el sem tudjuk képzelni. Azok a francia, ú. n. társadalmi drámák, melyek a Nemzeti Színház műsorát éppen virágkorában előzönlötték, cseppet sem állnak a kotzebuei színvonalon felül s ma is a színpadi napi termelés legjava alig jutott túl Kotzebuen.

Az osztrák népszínművek, akkori pars pro toto megjelöléssel „paródiák” olyan jelentős helyet foglaltak el a műsorban, hogy külön rendezőjük volt s mindenütt, akárcsak az opera, külön kategória gyanánt szerepelnek. Ezekre az egykorú magyar kritiká erősen szórta nyilait, mert irodalmi szempontú lévén, a színpad irodalmiságát feltette tőlük. Egyébként az osztrák és német irodalomtörténetírás és színészettörténet figyelme is csak újabban fordult feléjük, a magyar irodalomtörténet pedig éppen elhanyagolta jelentőségüket a magyar színpadi irodalom szempontjából. A velük való foglalkozás csak azóta indult meg, mióta Bleyer Jakab kutatásai ráterelték a figyelmet arra a tényre, hogy ránk elsősorban az osztrák irodalom termékei hatottak, sőt a nagy német irodalmi áramlatok is Bécs szűrőjén keresztül jutottak hozzánk.

A *Theater der Welt* gyönyörűen illusztrált nemzeti színházi száma érdekes számvetés, hogy milyen munkát végzett a Nemzeti Színház az idegen színműirodalmak megszólaltatásával, s milyen szerepe volt így az európai szellemi értékek átplantálása és népszerűsítése terén. E sorok írója a Nemzeti Színház és a német drámairodalom viszonyát ismerteti és megállapítja, hogy e viszony a politikai élet hullámzásának volt ugyan mindenkor függvénye, de az igazi értékek mindennek ellenére átplantálódtak a magyar műsorba, amit legjobban Goethe Faustjának száznál több előadása bizonyít. A francia dráma ezzel szemben, mint Hankiss János cikkeiből kiviláglik, inkább napi műsorszínpad volt. Az angol dráma szerepének különös jeleget ad a magyar színpad nagyművű Shakespeare-kultusza; az olasz dráma — mint Németh Antal cikke mutatja, csak az újabb műsorokban kap jelentős helyet. Egy cikk (G. Thiessen) Az ember tragédiájának hamburgi színrehozatalát méltatja, egy másik Wüstenhagen hamburgi igazgató pesti csererendezéséről, a Faustról számol be (A. Jemnitz).

Végül Halasy András az új Nemzeti Színházról beszél, mely most a második évszázadba lép s melynek új iránya a nemzetiség s az idealizmus mellett tesz hitet.

Pukánszky Kádár Jolán.

•

Schrifttum der Hundertjahrfeier des Ungarischen Nationaltheaters.

Die Hundertjahrfeier des ungarischen Nationaltheaters ist zugleich eine grosse Mahnung an die Wissenschaft: bisher fehlen selbst Versuche zu seiner geschichtlichen Darstellung. Um diese Versäumnis zu ersetzen erschienen nun eine Reihe von Schriften, die jedoch der notwendigen wissenschaftlichen Grundlage entbehren. Zunächst die knappe Zusammenfassung von Bálint Magyar (Das hundertjährige Nationaltheater. Budapest, 1937), das eher den Abschluss der wissenschaftlichen Literatur der Centenarfeier bilden sollte. Mangels Vorarbeiten war der Erfolg einer solchen Zusammenfassung von vornherein fragwürdig, doch bietet Verf. ein klares, übersichtliches Bild über die Entwicklung des Nationaltheaters. — Die Arbeit von Tivadar Rédey (Geschichte des Nationaltheaters. Das erste Halbjahrhundert. Budapest, 1937) ist weiters erst zu nehmen. Das von ihm gebotene Bild kann wohl ergänzt, doch kaum wesentlich geändert werden. — Das prachtvoll illustrierte Sonderheft der Zeitschrift Theater der Welt (Ein Jahrhundert ungarisches Nationaltheater) erstattet schliesslich einen lebendigen Bericht über das Verdienst des ungarischen Nationaltheaters um die Verbreitung europäischer Dramatik und Geistigkeit. Ein Beitrag von Rez. behandelt die Beziehungen des Nationaltheaters zum deutschen Drama und stellt fest, dass diese Beziehungen zwar stets durch den jeweiligen Wandel der politischen Verhältnisse bedingt waren, dass aber die echten Werte deutscher Dramatik von ungarischer Seite stets warme Aufnahme fanden, was am besten durch die mehr als hundert Aufführungen des Faust von Goethe bezeugt wird. Dagegen diente das französische Drama — wie dies aus dem Beitrag von János Hankiss hervorgeht — zunächst zur Ergänzung des Tagesrepertoires. Bezeichnend für den Anteil an dem englischen Spielplan des Nationaltheaters ist die stets lebendige Pflege der Kunst Shakespeares in Ungarn, während das italienische Drama, — das ein geistvoller Aufsatz von Antal Németh behandelt — erst neuerdings wirkliche Aufnahme in Ungarn fand.

J. Pukánszky-Kádár.

Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században.* 2. kiadás. Ady Endre-Társ. kiadása. Cluj (Kolozsvár), 1936. 286 l. 16-r.

A szerző az eddigi kutatások alapján összeállítja a magyar szabadkőműves mozgalomnak irodalmi képét, miközben néhány érdekes új adattal gyarapítja ismeretünket (Kazinczy rózsakeresztes esküje, Kármán, az erdélyi szabadkőművesség). Szerző, sajnos, nem használja fel kellően Mályusz Elemér tanulmányát (Sándor Lipót nádor iratainak bevezetése), hol a magyar szabadkőművesség történeti szerepe alapos megvilágítást kap és nem igen tud az általánosságokig felemelkedni. Ballagi Aladár történetiszemléletét óvatosabban kellett volna fogadnia, mikor Mária Teréziáról szól, nemkülönben Martinovich apát hazugságait, mikor francia kapcsolatait említi. Tömeges a sajtóhiba.

E. S.

•

E. Jancsó: *Le rôle de la franc-maçonnerie dans l'histoire et dans la littérature hongroise du XVIIIe siècle.*

Ce petit livre résume les recherches assez dispersées dans ce domaine et ajoute même quelques documents assez intéressants à ceux qui nous étaient connus.

A. E.

Sárkány Oszkár: *Magyar kulturális hatások Csehországban. (1790—1848.)* (Budapest, 1938.) Kny. a bécsi Magyar Történetkutató Intézet VII. köt. 56 l., in-4°.

A magyar összehasonlító irodalomtörténet mindég szívesebben foglalkozott azokkal a hatásokkal, amelyeket nagy nemzetek gyakoroltak a mi fejlődésünkre, mint azokkal, amelyekkel Középeurópa népei között saját tekintélyünket teremtetünk meg. Pedig éppen a magyar szellem öntudatossága és sajátos arcának kidomborítása szempontjából igen fontos annak a megvilágítása is, hogy merre, hová, mely népek felé sugárzott szét a magyar szellem?

Sárkány Oszkár tehát, aki e téren maga is hiányokat tapasztalt (3. l.), fontos munkára vállalkozott, amikor a századforduló és a reformkor Magyarországnak — Csehországra gyakorolt hatását mutatja ki. A szerző alapos műhelymunkával, gondosan megválogatott adatokkal, mindég alátámasztott állításokkal kíséri Csehországnak a magyarok iránt érzett rokon-, illetőleg ellenszenvét s bemutatja, hogy néha a legélesebb ellenszenv is utánzást szült. Bemutatja a jelzett korban a két nép közös sorsát, s ezzel kapcsolatban érintkezési lehetőségeiket; a magyarság reformkorbeli harcainak nagy hatását: az alkotmányosságért és a tudományért vívott harcunk döntő befolyással volt a cseh szellemi életre. Ezt különösképen *Palacký* magyarországi nevelkedése és a magyar közélettel való gyakori érintkezése segítette elő. *Palacký* magyar kultúrájáról és működésének hatásáról szóló része talán a legsikerültebb: a középeurópai szellemi érintkezésnek igen érdekes fejezetére világít rá. Érdekesen mutatja ki *Havlicekkel*, a Česká Věda szerkesztőjével kapcsolatban, hogy a Herder és a pánszlávizmus hatása folytán megindult magyarellenés hangulat sem tudta eltörölni a magyar szellem példaadó hatását: a magyar nyelvvelmi mozgalmak, a Magyar Tudományos Akadémia működése, a népnevelés, a népi kultúrkinés (dalgyűjtés, közmondásgyűjtemény) kultusza, Kőrösi Csoma Sándor példája: mind buzdítólag hatottak a cseh szellemi fejlődésre. A politikai ellenszenvet így ellensúlyozta a szellemi buzdítás: a tanulmány végső következtetése.

Sárkány ezzel a tanulmányával alapos munkát végzett s nagy lépéssel segítette elő a középeurópai szellem történetének kutatását. S éppen ezért legyen szabad egy — szerintünk — tévedésére is rámutatnunk. Akkor, amikor — kétségtelenül helyesen — rámutat a német nyelv közvetítő szerepére a Duna völgyében, ugyanakkor megállapítja azt is, hogy a tótság elszigetelődött: sem a magyarsággal, sem a csehekkel nem tartotta fenn az intenzív érintkezést. Ennek okát a magyarsággal kapcsolatban abban látja, hogy a nagy politikai ellentét miatt a tótság ekkorbeli vezetőit, de különösen: „a ... magyarországi születésű, Pesten élő Kollárt senkinek sem jut eszébe a magyarsággal valamiféle lelki kapcsolatba hozni”. (6. l.) „A szlovák romantika pánszláv jellege” c. tanulmányomban (Apollo, I. 385—407.) bemutattam a kettősséget, mely Kollár politikai beállítottsága és költői ihletői között volt: költészete éppen úgy a magyar talajban gyökeredzett, a magyarországi tájak, környezet, hangulatok stb. lelkisége

épen úgy megkapta, akárcsak magyar költőtársait. A magyar szellemnek tudatos propagálója sohasem volt, politikai beállítottsága ezt nem engedte, de költészetével, ha öntudatlanul is, sokban csatlakozik a magyar szellemi fejlődéshez. A csehekkel való intenzív érintkezés hiánya azonkívül, hogy a szlovákság ebben az időben még alig-alig bontakozott ki szellemiség szempontjából, azzal is magyarázható, hogy minden politikai rokonszenv mellett igen nagy volt a tót és a cseh szellem között a lelki szakadék: ezt éppen Kollár Slávy dcérájának érdekes, kettős jellege bizonyítja.

Sárkány eredményeit mindazok nagyszerűen fel tudják használni, akik a közép-európai népek irodalmának történetét szorgalmazzák. Reméljük, hogy e tanulmányát más munkái is követni fogják.

Sziklay László.

*

O. Sárkány: *Influences culturelles hongroises en Bohême.*

Les historiens de la littérature hongroise n'ont guère examiné jusqu'à l'heure actuelle que les courants intellectuels occidentaux dont l'influence se fait sentir dans la littérature hongroise. Selon l'auteur il y aurait grand intérêt à analyser aussi le rayonnement de la culture hongroise sur les peuples voisins du bassin danubien. Lui-même soumet à un examen détaillé les relations intellectuelles tchéco-hongroises au cours du XIXe siècle. Dans l'ascendant que l'esprit hongrois exerce sur les Tchèques pendant cette période, une grande part doit être faite à l'historien Palacky qui a passé les années de sa jeunesse à Presbourg en Hongrie. De même Havlíček, rédacteur de la „Česká Věda" subit le charme des courants intellectuels hongrois, malgré l'attitude hostile du mouvement panslave qui atteignit alors son apogée. A notre avis, même les liens intellectuels qui rattachent Kollár et ses contemporains à la vie hongroise étaient plus forts que les conclusions de M. Sárkány ne le feraient croire.

L. Sziklay.

Schwartz Elemér: *A német köznyelvi ejtés iskoláinkban.* Bp., 1938. 83 l.

Nyelvpedagógiai szempontból nagyon érdekes és fontos kezdeményezést jelent Schwartz Elemérnek ez a most megjelent füzete. Röviden arról van benne szó, hogy a szerző véget akar vetni annak az anarchiának, amely a német nyelv ejtése terén mutatkozik iskoláinkban. Ki akarja gyomlálni a hibákat, következetlenségeket, ferdeségeket, amelyek a magyar iskolákban tanított németejtésben az idők során elburjánzottak. Részletesen megadja a helyes német olvasás szabályait és ezek megtartásától nagy eredményeket vár: a legkirívóbb hibák eltűnését és a további romlás megállítását.

Három-négy évtizeddel ezelőtt még eleve meddőségre lett volna kárhoztatva minden ilyen kísérlet. A német nyelvterület nyelvjárási szétforgácsoltsága egyszerűen nem adott módot arra, hogy kiválasszuk azt az ejtést, amelyhez igazodni óhajtunk. Közben azonban Siebs és mások fáradozásai nyomán megszületik a „Bühnendeutsch", amely eleinte csak a színház, a hangversenytér és az előadói emelvény számára terem egy nyelvjárási fölött álló beszélt nyelvet, de aztán az iskola, majd a rádió révén a legszélesebb tömegekhez is eljut és mint igazi köznyelvi ejtés véglegesen meghonosul.

Schwartz Elemér gazdag tárgyi tudással és az idevágó irodalom bőséges feltárásával ismerteti meg az olvasót a német köznyelvi ejtés kialakulásának történetével. Füzetének ez a fejezete vérbeli tudós munkája: jól tájékozott és jól tájékoztat.

A történeti tájékoztatásból szinte magától adódik a szerző fő gondolata: iskoláink német beszédének hozzáigazítása ehhez a ma már véglegesen meggyökeresedett német köznyelvi ejtéshez. A *Deutsche Akademie*, amely 1925 óta intézményesen gondozza *Siebs* vetését, maga is ezt az ejtést igyekszik terjeszteni a külföldi nem-németek körében. A főgondolat helyességéhez ilyenformán szó sem férhet. Csak helyeselnünk lehet azt a józan óvatosságot is, amellyel *Schwartz* a hozzáigazítást megvalósítani akarja. Nem szolgai alkalmazkodást kíván a német „Hochsprache“ ejtési szabályaihoz, úgy, ahogy azokat *Siebs* megállapította és a *Deutsche Akademie* terjeszti, hanem olyan formulákat ad, amelyeknek megállapításánál figyelembe veszi a magyar és a hazai németajkúak sajátos adottságait is. Lehetséges, hogy ezt egyesek majd kifogásolni fogják, de e kifogások könnyen elháríthatók azzal, hogy a szerző ejtési szabályainak egyike sem tartalmaz lényeges eltérést *Siebs*, illetve a *Deutsche Akademie* szabályaitól. A módosítások seholsem lényegbevágók, viszont jelentékenyen megkönnyítik az elsajátítást. Véleményünk szerint éppen ezek az óvatos módosítások teszik a tervet reálissá: ezek a biztosítékai a terv megvalósíthatóságának.

A munka második része egy részletesen kidolgozott olvasási tervet, amely pontról-pontra tárgyalja az egyes írásképeknek megfelelő helyes ejtést, mindenütt gazdag utalással a számbajövő irodalomra. Ez a fejezet még ideiglenes jellegű: várja a szakemberek — nyelvészek és nyelvpedagógusok — hozzászólásait. Komolyabb változtatásokra azonban előreláthatólag itt sem lesz szükség, legfeljebb néhány helyen kell majd eltüntetni a fogalmazás egészen jelentéktelen egyenetlenségeit.

Ha *Schwartz Elemér*nek minden ízében egészséges elgondolása megvalósul, iskoláink németnyelvi oktatásának szintje jelentősen emelkedni fog.

Laziczius Gyula.

*

Schwartz, Elmar: *Die deutsche Hochsprache und die ungarischen Schulen.*

Elemér v. Schwartz versucht für die ungarischen und deutsch-ungarischen Schulen, wo die deutsche Sprache unterrichtet wird, auf Grund der Bühnensprache eine einheitliche Aussprache vorzubereiten. Damit der Versuch zur Tat werden könne, holte er sich zuerst die Zusage des ungarischen Unterrichtsministers ein. Als er diese erhielt, ging er an die Ausarbeitung eines Projektes und legte dieses nun der Öffentlichkeit zwecks Stellungnahme vor. Der Leitgedanke des Entwurfs ist in jeder Hinsicht auf's wärmste zu begrüßen, da die von der Bühnensprache abweichenden Modifikationen, die das Wesentliche nicht berühren, die Verwirklichung der deutschen Einheitsaussprache in den ungarischen Schulen zu sichern scheinen.

Gy. Laziczius.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Werner, Schurt: *Sallust als Historiker.* Kohlhammer, Stuttgart. 292 lap.

A Sallustiusról szóló szakirodalom, amely az utolsó években gyors lépésekkel haladt előre, Schur művében a felülvizsgálás és az összegezés fontos állomásához érkezett. Olyan ez a mű egyik részében, mint egy perújítás: még egyszer vizsgálat tárgyává teszi az író összes reánk maradt termékeit és a rájuk vonatkozó szakirodalom minden megállapítását felülvizsgálja és megrószálja. Hogy erre a műveletre az aránylag nem nagy terjedelmű írói hagyaték mellett is ily elég későn került a sor,

annak okát abban kereshetjük, hogy Ed. Schwartz¹ zseniális felépítésű s meggyőző erővel megírt tanulmányának érveit csak egy évtized részlettmadásaival sikerült megdönteni s ez az ostrom csak a közel-múltban O. Seel² művével ért talán véget. Ez a cáfoló szakirodalom, melyet Funaioli,³ Baehrens,⁴ Drexler⁵ és Seel vezettek, eredményeiben bizony nagyon elaprózódott. De nemcsak ezeket a részleteredményeket kellett revideálni és összefoglalni, hanem oly irányokban is neki kellett felelni most már a Sallustius-kutatásnak, amely irányok felé részben e cáfoló irodalom, részben az ettől függetlenül haladó, más érdeklődésű Sall.-ról szóló fejtegetések mutattak. Ilyen irányok voltak: a Caesarhoz intézett két politikai röpirat bevonása a sallustiusi kép megrajzolásába, azután történetírónk történetiszemléleti forrásainak megállapítása. Mindkét területen akadt még elég tennivaló. A levelekkel Seel kísérletezett említett értekezésében, az utóbbi irányt Fr. Klingner⁶ szép tanulmánya tárta fel, de Gelzer⁷ újabban sok kérdőjelet tett megállapításai megé. Szóval a reprodukív munka mellett az önálló kutatásnak is tág tere volt még. Ilyen helyre kerül Schur munkája a szakirodalom láncolatában.

A mű a következő főrészekből áll: a levelek, a történeti művek történetelméleti részeinek vizsgálata, a leíró részek taglalása, összefoglalás.

O. Seel volt az első, aki Sall. történetiszemléletének kialakulásával oly módon foglalkozott, hogy kutatási körébe bevonta Sall. leveleit is. Eredményes munkát végzett, de néhány területen még mondanivalót hagyott hátra. Így: nem domborította ki eléggé a két levél belső lényege közötti különbséget, nem emelte ki eléggé azt, hogy Caesar és annak állama mily átalakító erővel hatottak Sall.-ra és nem mutatott rá azokra az összekötőkapcsolatokra, amelyek Sall.-tól Cicero államelméleti tanaihoz s az augustusi principatus fogalmához átvezetnek. E három pontban egészíti ki a szerző Seel értekezését.

Schur a második főfejezetben Sall. történeti felfogásának forrásait és fejlődési vonalát igyekszik megadni, E fejezetben végzett részletkutatások eredményein épül fel tulajdonképpen egész műve. Bevezetése képen a szakirodalom eredményéről ad áttekintést, mely a következő képet mutatja: hogy Sall. felfogását a római forradalom okairól és lefolyásáról Panaitios és Polybios stoikus történetelméleti nézetei erősen befolyásolták, abban minden újabb kutató megegyezik. De nincs meg az összhang Sall. és Poseidonios közötti összefüggésre vonatkozólag. Ily körülmények közt Schur szükségesnek tartja, hogy Sall. és Poseidonios megkérdőjelezett kapcsolatát egy útóvizsgálat tárgyává tegye. Eredményei a következőkben foglalhatók össze:

¹ Ed. Schwartz: Die Berichte über die catilinische Verschwörung. Hermes 32. 1897.

² O. Seel: Sallust. Von den Briefen ad Caesarem zur Coniuratio Catilinae. Leipzig, Teubner, 1930.

³ Funaioli: Sallustius Crispus. Pauly—Wissowa RE.

⁴ W. A. Baehrens: Sallust als Historiker, Politiker und Tendenzschriftsteller. NWzA. IV.

⁵ H. Drexler: Sallust. N. Jahrb. 1928.

⁶ Fr. Klingner: Über die Einleitung der Historien Sallusts. Hermes 63. 1928.

⁷ M. Gelzer: Nicias Widerspruch gegen die Zerstörung Karthagos. Philologus 86. 1931.

Az a stoikus történetelmélet, amelyet Polybios és az ő történeti művének folytatója, Poseidonos képviselnek, Panaitios állam- és történetelméleti felfogásán alapul. Pan. szerint a római állam szép rendje az organikus pusztulásnak van alávetve, ha a nobilitas nem tudja a nép növekedő erkölcsatlenségét gyorsan megakasztani. A stoikus filozófus állandó harcra hív az *ambitio* és az *avaritia* ellen, amelyek az állam rendjét aláássák.

A Polybios, a történetíróvá lett praktikus filozófus, Panaitios elméletét átviszi történeti művébe.⁸ Az államnak, mint minden organizmusnak, vagy külső erőszak, vagy belső züllés vet véget. Az egyenrangú ellenfél nélkül álló római birodalomra csak a belső züllés jelenthet veszélyt. Egy ilyen világhatalmi polcra jutott állam a hatalom zavartalan bírása s polgárainak jóléte következtében belsőleg esik szét. A vezetőkörökben legelőször a hatalomért való versengés: az *ambitio* üti fel fejét, mert ez a vagyonszerzés legelőkelőbb eszköze. A belső züllés első fokán tehát az *ambitio* a főhiba. A második főhiba az *avaritia*, amely azonban csak a züllés második fokán tűnik elő leplezetlenül. A vezetőkörök e két hibája megfertőzi a tömeget is, amely tudatára ébred hatalmának és szintén csak egyéni érdekeit hajszolja. Róma belső süllyedése tehát itt is két fokon ment át s az elsőt az *ambitio*, a másodikat az *avaritia* jellemezte.

Poseidonios is e ponton kapcsolta — a szerző szerint — történetelméletét Polybioshoz, de azt új elemekkel megtoldotta s néhány pontjában módosította. Poseidonios történeti felfogását a római forradalom okairól és annak lefolyásáról átirójának, Diodorosnak két fennmaradt töredéke (Diod. XXXIV. 33, XXXVII. 2, 3.) alapján igyekszik Schur rekonstruálni. Az eszmekör mindkét töredékben Polybiosé: t. i. a római állam belső züllése itt is a világuralom befejeztével kezdődik. Itt fűzi be azonban Pos. az új elemet elméletébe: a Carthagótól való félelmet, a *metus Punicus*, amikor Polybios fenti tanához hozzáfűzi, hogy ez a züllés a Carthagótól való félelem megszüntével indul meg. A *metus Punicus* a Carthago sorsa felett rendezett római politikai harcok mottója volt s innen vette át Schur szerint Pos. is ezt az új elemet történetiszemléletébe. E motívum beillesztésével azonban Pos. nemcsak pesszimista, hanem ellentmondást okozó elemet is vitt be rendszerébe. Pesszimista ez a motívum azért, mert szerinte az emberi természet a rossz felé hajlik s csak a külső kényszer az, amely a jó útna megtartja; ellentmondás van benne a görög filozófiának éppen Pos. által képviselt azon tanával, amely szerint az ember természetszerűleg jó s felvilágosítással, belátással mindig visszatéríthető az erény útjára.

Ezt a *metus Punicus* tette Sallustius az ő történetiszemléletének alapjává s ez az ellentmondást tartalmazó elem az, amely — Schur szerint — oly nagy fejtörést okoz történetíróknak mind a három művében. Ahogyan Sall. e motívumot a három történeti monografiájában kezeli, ahogyan abból, mint alaphoz következőes logikával kialakítja legnagyobb munkájának, a *Historiae*-nak történetiszemléletét, ez a folyamat — a szerző szerint — a görög gondolat római renaissancé-ának legszebb fejezeteiből való.

De vannak ebben az új történetiszemléletben módosítások is: itt nem Pydna, mint Polybiosnál, hanem Carthago lerombolása a fordulópont a római történelemben; elmarad mindkét töredékben az erkölcsi

⁸ Az államéletéről írott VI. könyvének azon fejezeteiről van szó, amelyeket Panaitios hatása alatt stoikus szellemben másodszor átdolgozott.

süllyedés két fokozata közül az ambitio, mert Pos. történetelméletében — kora erkölcsi helyzetének megfelelően — az avaritia a főforrása minden bajnak.

Schur állítása szerint Pos. a Carthágó sorsa feletti belpolitikai tárgyalások anyagát legnagyobb valószínűséggel római barátjának, Rutilius Rufusnak történeti művéből vette. Ezzel kapcsolatban joggal kérdezhetjük, amit már Gelzer is állított, vajjon Carthágó elpusztítása és a római belső süllyedés közti okozati kapcsolatot nem találta-e ugyan-csak Rutiliusnál? Schur állítása szerint nem, mert csak egy Pos., mint a stoikus iskola feje rendelkezhetett akkora tekintéllyel, hogy a stoikus történetiszemlélet ily fontos sarkpontján változtasson. A fennmaradt két frg. tartalma is Pos.-ra mutat mint szerzőre, t. i. mindkét rész egy történetelméleti excursus, Pos. jellegzetes írói megnyilatkozása, aki a fejlődés fontosabb pontjainál ily kitérésekben összefoglalást szokott adni. Ezen új történetelméletét — a szerző szerint — Pos. bizonyára részletesen tárgyalta művének bevezető részében s a fenti excursusokban ily áttekintő összefoglalások alakjában szokása szerint megismétli azt.

Sallustius történetiszemlélete — Schur szerint — teljesen hasonló Pos. itt részletezett felfogásához. De a római történetíró e schéma átvétele mellett is önállóságra törekszik. Hogy hogyan nyilvánul meg ez a mestertől való függetlenítés, hogyan fejlődik ez minden művében tovább, mit és hogyan merit Sall. Poseidoniostól, illetve a stoikusoktól történeti felfogásának alkotóelemeiben, azt vizsgálja Schur a három monográfia azon fejezeteiben, amelyek történetelméletet tartalmaznak. E kutatások közben több egyező pontot talál a két író közt, amely csak úgy érthető a szerző szerint, ha feltesszük, hogy a fiatal római történetíró tanítványa volt a nagy görög tudósnek s történetiszemléletének alapjait tőle vette.

Pos. schémája azonban csak egy eszköz és alakiség lesz az eredetileg is önálló gondolkodású Sall. számára, hogy azzal a római fejlődésről alkotott önálló nézetét kényelmesen kifejezhesse. Belső fejlődése közben mindig több teret nyer szellemi alkatának két eleme: a népies színezetű politikai felfogás (a párttól való teljes elszakadása ellenére is) és mindig jobban erősödő pesszimizmusa. Ehhez járul még egy jellemző tulajdonsága: a logikai fanatizmus — ahogyan ezt Schur nevezi —, amely egy rendszerben nem tűr meg semmiféle ellentmondást. E komponensek alakítják ki lassan történeti felfogását, amely befejezett alakot csak utolsó művében, a *Historiae*-ben kap, s amely fejlődésének útja közben a három monográfia történetelméleti részeiben az alábbi különbségeket mutatja.

A Catilina történetelméleti excursusaiban (bevezetés, a 6—13. és a 36. 4—39. 4. fejezetek) Sall. Poseidonius után dolgozott, de már e művében is tovább fejleszti mesterének rendszerét, s ahol azt nem találja elégnek, ott Polybios és Panaitios elemeivel egészíti ki. De sok vezetője mellett önállóságát is igyekszik megőrizni úgy gondolkodásban, mint az irodalmi szempontok érvényesítésében. A Pos.-i metus Punicus elemet elhagyja ebben a művében. A Catilinában tehát nem Carthágó elpusztítása, hanem Róma világalpoliti helyzetének zavartalanlansága okozza a római erkölcsök hanyatlását, úgyahogyan azt Polybios és Panaitios tanították. Így az az ellentmondás, amelyet a metus Punicus motívum Pos. rendszerében okozott, a Catilinában nem került el Sall. éles logikáját s itt a római népbe vetett hite le tudta győzni pesszimizmusát. Ugyancsak Polybios rendszeréből való az, hogy Róma erkölcsi süllyedése két fokozaton ment át s az elsőt az ambitio,

a másodikat az avaritia jellemezte (Pos. az ambitiot az avaritia és luxuria után tette).

A Jugurthában (3., 4., 41—42. fe.) még mindig Pos. a főforrás, de az önállóság jelei már erősebbek. Előtérbe lép Sall. pesszimizmusa s ennek hatása alatt ítéli meg az erkölcsi süllyedés okait. Itt már megjelenik a *metus Punicus*, metus hostilis-alakban. Az erkölcsi süllyedés két fokozatát jellemző ambitio és avaritia közül az első háttérbe szorul. Elméleti kérdésekben tehát jobban közeledik Pos.-hoz, mint a Catilinában, de ugyanakkor a mesterétől való függetlenítés is nagyobb fokú. Így a forradalom okainak megítélésében szembeszáll Pos. felfogásával (frg. 110., 111., 112.), aki optimátá szemüvegen nézve az eseményeket, a Gracchusokban látja a forradalom okozóit. Sall. szerint nem ezek, hanem a nobilitás túlkapásai készítették elő a forradalom útját.

A Historiae bevezetésében már készen áll a Pos. alapján kialakított új történetnszemlélet, amely az egész köztársaság történetét egy principiumból magyarázza: ha az emberiség erkölcsiségét csak a metus hostilis tarthatja egyensúlyban, akkor az ember természetétől fogva rossz. Sarkalatos hibái: törtetés az érvényesülés- és vagyonszerzésben, kíméletlenség az eszközökben. Ezen új nézőszögből tekintve a régi római köztársaság története nem más, mint a hatalomért és vagyonért folytatott belső harcok szakadatlan sorozata, mely küzdelmek csak nála szüntek meg ideig-óráig, és pedig a külső kényszer hatása alatt.

Tehát az a *metus Punicus*, amelyet Poseidonios a korabeli római belpolitika napiharcaiból történetnszemléletébe átvett, sarkalatos pont lett Sall. történetnszemléletének kialakulásában. Hogy ez a motívum ily döntő tényezővé válhatott, abban része van Sall. kérlelhetetlen logikájának, és pesszimizmusának, amely Caesar halála után minden reményétől megfosztotta. A világbíró nép erkölcsi süllyedése s államhatalmának belső széthullása tehát e szemüvegen nézve, egyszerű természetfolyamat, amelyet az ember antiszociális alaptermészete okoz.

A három monográfia történetelméleti exkursusainak forráskritikai és tartalmi vizsgálatából tehát Schur Sall. történetírói fejlődését igyekezett megállapítani s már most, a monográfiák leírói részeinek elemzése előtt megadja a választ a napjainkban még mindig kísértő kérdésre: pártpolitikai cél vezette-e az ily módszerrel dolgozó Sal. — tollát? Schur már eddigi támpontjai alapján is előre leszögezi, hogy nem. Olyan ember, aki annyi buzgalommal igyekszik a történeti összefüggések megértésére, nem írhat kicsinyes pártpolitikai célokért. Legjobban mutatja ezt az a szigorú kritika, amelyet Sall. saját pártjával, s annak vezéreivel szemben gyakorolt, s amely minden művében, első levelétől eltekintve, folyton csak erősödik.

Sall. történetírását — Schur szerint — egy mély lelki szükség motiválja, amely saját kora történeti előzményeinek megértésére és megértetésére törekszik. Az újkor nagy történetírói közül — a szerző szerint — Heinrich von Treitschke tudós egyéniségéhez mutat legnagyobb hasonlatosságot. Mindketten a saját korukban végbement nagy átalakulások okait és lefolyását igyekeztek kikutatni. A tudományos foglalkozás és a politikai tevékenység mindkettőjüknél szorosan összekapcsolódott s ez a körülmény okozta azt, hogy tudományos véleményük — önkéntelenül — a kelleténél nagyobb mértékben kerül pártpolitikai álláspontjuk befolyása alá. Míg azonban Treitschke történetnszemlélete a politikai viszonyok szerencsés alakulása következtében optimista, addig az izig-vérig republikánus Sall. történeti szemüvege a köztársaság bukása következtében mindig sötétebbé vált.

Schur könyvének második részében az elbeszélő fejezetek elemzésével foglalkozik s ezekben is Pos. hatását kutatja. Tárgyalását a Jugurthával kezdi azért, mert az eddigi kutatók Sall.-t tulajdonképpen kizárólag a Catilina-monográfia alapján ítélték meg. E kutatások között, amelyeket helyszűke miatt részletezni nem lehet, sok jelenség kerül új megvilágításba mind a három történeti munkában.

Schur teljesítményei a következőkben foglalhatók össze: a szakirodalom e műben mindenekelőtt alapos összefoglaló munkát kapott, mert a szerző Sall. egész írói hagyatékát összehasonlította a reánk maradt párhuzamos feldolgozásokkal. Erre az összevetésre különösen a Bellum Jugurthinumnál volt szükség, noha e területen már Baehrens is nagyon értékesíthető megfigyeléseket tett. Azután: minden eddigi kutatónál mélyebben vette vizsgálat alá Sall. szellemi kapcsolatát Poseidoniosszal és végül Schur adta meg legeléször Sall. írói fejlődésének azt a képét, amely történetírónk összes műveinek belső vizsgálatából alakul ki. E vizsgálat leglényegesebb eredménye az, hogy elsősorban történet szemléleti, aztán író-művészi és módszertani szempontok okozzák az adatok és események azon sallustiusi beállításait, amelyekben az előző szakirodalom nagyrésze tudatos történeti fordításokat látott.

Ami e sallustiusi kép lélektani valószínűségét, de különösen a bizonyítási módokat illeti, az a benyomásunk, hogy a Schur által felvázolt fejlődési vonal támpontjai itt-ott ingatag alapon nyugszanak. Mintha Pos.-nak Sall.-ra való hatása túlzott jelentőséget kapna, hiszen például a Catilinában még nagyon sok az eltérés. Nem egészen megnyugtató és kielégítő a metus Punicus motivum Pos.-tól való átvételének bizonyítása se, s kissé mesterkelt e történet szemléleti támponttá tett elemnek a kezelése. Pedig Sall.-nak ez a Schur által megrajzolt szellemtörténeti görbéje a metus Punicus-szal áll vagy bukik! S talán túl merész a szerző, amikor pár frg. alakjában fennmaradt szövegrészből állítja össze elgondolásait. Akaratlanul is attól a meg nem érdemelt sorstól feltjük e nagy szaktudással és gonddal megírt munkát, amelyre a francia filológiai iskola Fr. Leó⁹ biográfiai művét juttatta pár évvel ezelőtt épp hasonló ok miatt. A bizonyítás elégtelensége okozza azon benyomásunkat is, amikor a mű olvasása közben azt érezzük, mintha ez az írói kép egy előre elkészített sablonba volna betörve. De ha ezen benyomásunk nem is volna helytálló, akkor is azt kell mondanunk, hogy Sall. írói képe Schur könyvében kissé egyoldalú, hogy ez a korának lüktető életében forgolódó élményember hús és vérnélkülivé vált e képen, hiszen olyan római történetíró áll elibénk, akit fejlődési útjában nagyobb részt történetelméleti sémák nevelnek és alakítanak.

Talán inkább módszertani szépséghibája a munkának, hogy az analízis nagyon széteső, különösen a történetelméleti részekben, és hogy sok a könyvben az ismétlődés. Atdolgozása még szakember számára se jelent könnyű munkát. Ugyanilyen szépséghiba az is, hogy a tárgykör fontos, állandó alapfogalmainak megnevezésére változtatja a szavakat. Így az ambitio majd Aemtergier, majd Machtgier, az avaritia szavai: Raffgier, Habsucht, Habgier. Az érdemes munka mindenesetre alapját képezi egy modern Sallustius-monográfiának.

(Budapest.)

Tomasz Jenő.

⁹ Fr. Leo: Die griech.-röm. Biographie nach ihrer literar. Form. Leipzig, 1901. és Suétone: Vie des douze Césars. Tome I. Par: H. Aillard, Paris, 1931. Introduct. XXV. és köv.

Das Werk des Verfassers untersucht die Quellen der Geschichtsbetrachtung bei Sallust, und ist gleichzeitig eine Zusammenfassung der Sallustprobleme.

Im ersten Teile behandelt Verfasser die beiden Sallustbriefe und weist auf den Unterschied hin, der zwischen beiden Briefen besteht, und im besonderen auf die Verbindungslinien, die von Sall. zu den staatstheoretischen Lehren Ciceros und dem Begriff des Prinzipats des Augustus hinüberführen.

Der zweite Teil des Werkes befasst sich mit einer Skizzierung der Geschichtsauffassung des Sall. und revidiert auf Grund einer Analyse der staatstheoretischen Teile der drei Monographien noch einmal die geistigen Beziehungen des Historikers zu Poseidonios. Das Ergebnis dieser Untersuchung kann darin zusammengefasst werden, dass Sall. die Grundlagen seiner Geschichtsbetrachtung zum grössten Teil von Poseidonios bezogen hat. Im Mittelpunkt dieser Geschichtsbetrachtung steht das Motiv des „metus Punicus“, die Furcht vor der Macht Karthagos. Die Ausbildung der Geschichtsauffassung Sallust haben ausser Poseidonios noch folgende Wesenszüge unseres Historikers bestimmt: die populäre politische Auffassung, der Pessimismus und der „logische Fanatismus, der keinen Widerspruch im System duldet“.

Im dritten Teile untersucht Verf. die beschreibenden Teile der drei Monographien. Was die psychologische Wahrscheinlichkeit dieses Sallustbildes betrifft, so ist unser Eindruck, dass die Beweisführung hier und da auf unsicherer Grundlage beruht. Es hat den Anschein, als ob dem Einfluss des Poseidonios eine übertriebene Bedeutung zugeschrieben würde. Nicht völlig befriedigend und ein wenig gekünstelt ist die Behandlung des „metus-Punicus-Motivs“. Die geistesgeschichtliche Entwicklung aber, die Verf. hier in Bezug auf Sall. gibt, steht oder fällt mit diesem Motiv! Wir gewinnen den Eindruck, als ob der Verf. aus der zwischen den Fragmenten des Pos. und den Werken Sall.-s bestehenden Ähnlichkeit allzu kühne Folgerungen ableiten wollte. Das Bild des Historikers Sallust ist jedenfalls ein wenig einseitig, wir haben es doch mit einem römischen Historiker zu tun, den in seiner Entwicklung grösstenteils geschichtstheoretische Schemen bilden.

Das zusammenfassende, mit grosser Fachkenntnis geschriebene Werk ist für die Fachliteratur jedenfalls geradezu unentbehrlich. Schur ist der erste, der uns die Entwicklung des Geschichtschreibers Sall. in einem Bilde entworfen hat, das aus der inneren Prüfung sämtlicher Werke des Historikers entstanden ist. Die wertvolle Arbeit bildet jedenfalls die Grundlage für eine moderne Sallust-Monographie. Es ist schade, dass die Analyse sehr zersplittert ist und der Verf. bei der Benennung der theoretischen Grundbegriffe häufig Varianten und Synonyme gebraucht (Machtgier, Amtergier—Raffgier, Habgier, Habsucht).

(Budapest.)

Eugen Tomasz.

F. E. Sikes: *Lucretius, poet and philosopher*. Cambridge, University Press. 1936. IX + 187 l.

Ez a lebilincselően érdekes, nemcsak a tudomány, de a művelt nagyközönség szempontjait is eredményesen szolgáló, érdemes munka jól mutatja azt az érdeklődést, mely — a szerző minden panaszza (VII. l.) ellenére — Lucretius és az epikureizmus iránt az angol nyelvterületen él. Ennek az érdeklődésnek bizonyítéka az újabb időkben Cyril Bailey

kiváló kommentárja (Epicurus. The extant remains. Oxford, 1926) és G. D. Hadzsits széleskörű alapokra helyezett műve (Lucretius and his influence. London, 1935), azonkívül számos kisebb-nagyobb cikk és tanulmány (pl. N. H. Romanes, Notes on the text of Lucretius. Oxford, 1934; majd ennek folytatása: Further notes on Lucretius. Oxford, 1935; I. B. Stearns, Epicurus and Lucretius on love. The Class. Journal 31. 1936. 343—352 l. etc.), mely utóbbiak szerzőnk figyelmét úgy látszik jórészt elkerülték. Bailey kommentárjának ugyan többször igen jó hasznát veszi (tizenhétszer hivatkozik is rá), a bevezetésben főlegliti Hadzsits munkáját is, de művéhez az indítékot valószínűleg C. Martha régi, de kiváló könyve adta (Le poème de Lucrèce. Paris, 1909⁷), melyet különös dicsérrel említ föl (VIII. l.) forrásai között. Ez a körülmény az egész mű jellegét már előre eldöntötte: nem annyira a mindenáron való újszerűség a nagy tudású szerző célja, csupán a régebbi eredményeket akarja elsősorban rendszeresen közvetíteni, de vérbeli tudóshoz illően, közben maga is számos fontos téglát rak az évszázadok lassú szorgalmával emelt épülethez.

Az első fejezetben (1—34 l.) Lucretius költői génuszát teszi vizsgálat tárgyává. „How far can a poet, without injuring his proper function, be a teacher?” A felelet egyszerű. Görögország nagy költői, Hesiodos, Parmenides, Empedoklés, sőt Aischylos és Aristophanes is — hogy Platont ne is említsük — tanítónak is érezték magukat a vallás területén éppúgy, mint a természettudományokban. Lucretius is tanítónak érzi magát. Tankölteményének alapanyaga, az epikureista bölcsélet, maga nem költői tárgy ugyan, s ahol a bölcselő Lucretius beszél, ott hallgatnia kell a költő Lucretiusnak, mégsem szabad azonban arra a következtetésre jutni, hogy Lucretius műve csak egyes részleteiben kiváló, s a maga egészében, éppen tárgyának költőietlen volta miatt, elhibázott alkotás. A nagy költői génusz, mely egyaránt fogékony a világmindenség ősi alkotó csirái s az élet apró és nagy, félelmes és kedves megnyilatkozásai iránt, költői egységbe tudta foglalni a maga minden szép és jó iránt fogékony, fanatikusán igazságra törő lényegét imádásig tisztelt mesterének józan bölcséletével is. Ez a magasabb költői egységben való látás egyébként — úgy hisszük — nemcsak Lucretiusnak, hanem általában az ókori tankölteménynek is fontos, jellegzetes, az ókori lélekből fakadó sajátsága.

Erős hatást gyakorolt Síkes gondolatmenetére Regenbogen érdekes tanulmánya (Lukrez. Neue Wege zur Antike II/1. Ism. EPhK. LVIII. 1933, 34—37 l.), különösen ott, ahol tagadja Lucretius istentelen voltát. Találónak jegyzi meg, hogy az Epikurosnak szánt sok dicséret inkább a költőt illeti meg, s az angol felfogásra jellemzően megállapítja, hogy Vergilius mellett Lucretius a legnagyobb római költő. Költőnk művészetéről (35—57 l.) különösen azt hangsúlyozza, hogy teljesen eredeti: „Lucretius is himself a great artist” (36 l.). Eredetiségét már Cicero is fölismerte azon a sokat magyarázott helyen (ad Quint. fr. II. 9, 3. Lucreti poemata ut scribis ita sunt multis ingeni luminibus multae tamen artis), melyet szerzőnk végre helyesen értelmez: „You are right about his genius I find in him plenty of art as well” (37 l.). Találónak idézi ezzel kapcsolatban többek közt Ovidiust is (Trist. II. 424. Ennius ingenio maximus arte rudis). Lucretius nemcsak lángeszű költői lélek (ragyognak benne a „lumina ingeni”), hanem a versnek, a szónak is nagy művésze. Nem utánzó és nem divatoskodó művész, szembehelyezkedik korának népszerű irányzataival, és ősi, nemzeti alapokra épít. Ezért szereti az asszonanciákat, az alliterációkat, és nyelvének ősi erejét mutató, gyakran merész, de mindig élettel teli összetett melléknevei is a tőszyókeres latin költészet (Pacuvius, Lucilius, Ennius) hagyó-

mányait őrzik. Ezért áll lelkétől távol az alexandriai költészet divantos szelleme, s lelki rokonai a régi, nagy görögök, Homeros, Aischylos, Euripides, Thukydides. „In art, then, as well as in genius, it may be claimed that Lucretius amply justified the favourable criticism of Cicero“ (37 l.). Eleget tett a ὑπότης minden szabályának, a legnagyobbak közt (Vergilius, Dante, Shakespeare, Milton) díszes hely illeti meg őt.

A következő fejezet (58—79 l.) Epikurosszal foglalkozik. A bölcselő életének rövid vázolója után találóan állapítja meg az epikureizmusnak, mint közös életelvet valló emberek szövetségének lényegét. A mester bölcséletének vázát a rendelkezésre álló adatokból röviden és legtöbbször világosan fejt ki. Ott, ahol még sub iudice lis est (s ilyen hely vajmi sok van!), komolyan és józanul igyekszik a helyes magyarázatot megtalálni és megokolni. Így például a szabadakarat kérdésében W. Wallace véleményére hivatkozva kétségbevonja, hogy Epikuros az ember teljes akarat szabadságát hirdette volna. Különös gondot fordít az atómelmélet kifejtésére (72—79 l.), ismerteti a tan kiindulópontjait és fejlődését Epikurosig. Bizonyára jobb szempontokat tudott volna itt találni, ha ismerte volna például H. v. Arnim érdekes tanulmányát a minimumról (Epikurs Lehre von Minimum. Wien, 1907). Az atómelmélet egyébként bizonyára egyik legnehezebb része az epikureista bölcsületnek, éppen ezért az erre vonatkozó teljes irodalom ismerete szinte elengedhetetlen. Elveti Masson véleményét, aki szerint (Lucretius Epicurean and poet. London, 1909, II. 129 sk. l.) „free-will exists in the atoms“. Szerinte a szabadakaratnak csak a csirája él az atómkokban — lévén az atóm maga is csupán csira —, s a lélek-atóмок együttesen hozzák létre a lélek bizonyos fokú akarat szabadságát, vagy mint Bailey kifejezi (Ad Epicuri Ep. III. 133. 6.): „The cause of the free-will is the conscious aggregate of the ψυχῆ“,

A mester jellemzése után a nagy tanítvány életének ismertetése következik (80—90 l.). Igyekszik bizonyítani, hogy Lucretius semmire sem volt valami „freedman“, vagy valami „emancipated slave“, mert az előkelő és magasállású Memmiushoz mint magafajtajú emberhez beszél, s nem úgy, ahogyan például Horatius volt Maccenashoz. Itt persze föl lehetne hozni ellenérvül a két költő lelkületi különbségét: Horatius, a kedves, barátkozó természet, Lucretius, az egyedülálló, zárkózott bölcs másképp viselkednek ugyanazon helyzetben. Dehát ez nem is lényeges kérdés. Ami Lucretiusnak a szerelmi bájtattal való megmérgezését illeti, az — Sikes szerint — valószínűleg Suetoniustól származó pletyka, melyet Szent Jeromos kritika nélkül átvett. Egyébként, ha Lucretius beteg voltának hitelt adhatunk, betegsége bizonyára az epilepszia volt. Amint látjuk, szerzőnknek Lucretius életviszonyairól nem sok mondanivalója van, s csak sajnálhatjuk, hogy az erre vonatkozó régi, kiváló tanulmányok (pl. Marx, De aetate Lucretii. Rh. Mus. 43. 1888, 136—141 l.) közül bizony nem sokat ismer. Az epikureizmus alapelveit ismertető fejezet (91—108 l.) szintén nem hoz újat, de amit hoz, azt rendszeres alaposággal hozza. Helyesen fogja föl a ἡδονῆ lényegét, melynek rámutat eredetére, különböző fokaira és változataira, majd megállapítja: „Pleasure, then, as absence of bodily pain and mental trouble is the Keynote of Epicurean theory“ (94. l.). Hangsúlyozza, hogy az epikureizmus nem a dőzsölők, hanem az életet komolyan élvezők, a kevéssel megelégedők, az igénytelenek szektája, ahol maga a mester jár elől az igénytelenségben (Lucr. V. 1118 s k.). Majd sorbaveszi Epikuros többi tanítását a megismerésről, az εἰσβολα-elméletéről, a lélekről, stb. Nem elégszik meg Lucretius és Epikuros

itt-ott részletekbe menő egybevetésével, hanem az ókori (Platon, Anaxagoras, stb.) s az újkori (Haeckel, Huxley, stb.) bölcselők munkásságát is bevonja lehetőség szerint a párhuzamba. Amit Epikuros teológiájáról mond (109—123 l.), abban különösebb érdekesség nincsen. Lucrétius II. 646. és következő soraiból indul ki fejtegetése. Az istenek boldog békében élnek az intermundiumokban, csak a genus infelix humanum (Lucr. V. 1194) hiszi róluk, hogy szeretni és gyűlölni tudnak. Ezen tösgyökeres epikureista felfogásnak ellentmondani látszik a „famous prayer to Venus” (Lucr. I. 1—43), melyet teljes egészében angol fordításban közöl a szerző (118—119 l.). Ami magyarázatot ehhez az „ellentmondáshoz” hozzáfűz, azt a legjobb akarattal sem fogadhatjuk el. Szerinte itt Venuson nem az istennő, hanem a természet ősi ereje értendő („the primal force of Nature: quae quoniam rerum naturam sola gubernas”, 119 l.), melyet a „természet rendjéről” (de rerum natura) éneklő költő teljes joggal tesz műve kiindulópontjává. Sokkal mélyebb és alaposabb magyarázatot ad Regenbogen (i. m. 49—87 l.), aki szerint itt föltétlenül himnikus imával van dolgunk, s a fölületes allegorikus magyarázat helyett a költő sajátos egyéniségéből, lelki ketősségéből érteti meg a mű e csodálatosan szép részletét. Ami a halálfélelmet illeti (124—142 l.), azt Lucretius a lélek halandóságának állhatatos hangsúlyozásával igyekszik megszüntetni. A lelünköt alkotó atómok halálunk után szétkapcsolódnak és más természeti jelenségek részeit fogják alkotni. Mi csak addig vagyunk, amíg nincs itt a halál, s ha itt van a halál, mi már nem vagyunk: túlvilág, öröklét csak hamis ábrándozás. Ne féljünk hát attól, ami nincsen! Igaza van a szerzőnek: az egész harmadik ének, melyben Lucretius mindezt kifejti, tulajdonképpen egy nagy szónokias consolatio. „It has recently been suggested that Lucretius composed the woole of this Third book in accordance with a rhetorical thesis: he started with an *exordium*, the praise of Epicurus, and followed this with the regular parts of an oration — *confirmatio* and *refutatio*, ending with a long peroration (830 f.) to prove that death is nothing to us” (136 l.).

A nagy művet szerzőnk szerint az élet eredetéről s a civilizáció kialakulásáról szóló ötödik ének tulajdonképpen már befejezi (143—160 l.) s a hatodik ének semmi lényegeset nem ad hozzá. Az előző könyvekben szó volt a világ keletkezéséről, a gondviselés tagadásáról, a lélek halandó voltáról s a testhez való viszonyáról, tisztázódott az érzékek szerepe az asztronómiával kapcsolatban: „and he then proceeds to the origin of life in our own wrold, concluding with his famous account of primitive man” (143 l.). Az élet keletkezésének magyarázatával kapcsolatban bajos lenne Lucretiust Darwin előfutárának, esetleg az embertan első művelőjének tekinteni (ez utóbbit egyébként Farnell, Outline History of Greek Religion, London, 1925, 8 l., Herodotusról állapítja meg), hiszen nem mond semmi mást, csak amit mestere hirdet, attól pedig semmisem állott távolabb, mint az ilyfajta tudomány. Epikureista létére nem hisz a világ keletkezéséről szóló mondákban, sem a boldog aranykorban, melyet aztán a civilizáció tett volna tönkre, ám kora civilizációjának hibáit éles szemmel boncolgatja. A könyv utolsó fejezete (161—174 l.) Lucretius s a modern angol gondolkodás közt fönnálló kapcsolatokról ismertet néhányat. Érdekes magyarázatát adja Macaulay idegenkedésének, s kimutatja, hogy például Hobbes, Gassendi, Bentham, Hartley, vagy akár Spencer is mennyiben függenek az epikureizmustól, illetve a hédonizmustól. Szerinte az epikureista ἡδονή egyúttal „an index of vitality” (174 l.) s ily szempontból erkölestani jelentősége van. A kiváló angol gondolkodók egész sora mutatja, mennyire az emberi lélek mélyéről sarjad

ez a bölcelet („The Epicurean is with us always“, 174 l.), mely egy nagy költőt — qui potuit rerum cognoscere causas — boldoggá tudott tenni. A függelékben (175–181 l.) bemutatja szerzőnk Wordsworth és M. Arnold néhány szép sorát a saját latin fordításában, lucretiusi stílusú hexameterekben. Ha más nem, ezek a pompás latin versek mutatják, hogy Sikes a nagy költőnek nemcsak bölceletét, de stílusát is alaposan ismeri. A szép, komoly és igen jó kiállítású könyvet ügyesen szerkesztett tárgymutató (183–187 l.) zárja be.

(Mátyásföld.)

Hári Ferenc.

Nicht nur die Wissenschaft, sondern auch das gebildete Publikum kann dieses schöne, interessante und lehrreiche Buch mit Freude begrüßen. Der Verfasser hatte nicht den Zweck einzelne Teilfragen durch neue und selbstständige Forschungen klarzustellen, vielmehr war er bestrebt alles was heute über Lucretius wissenschaft ist, kurz und in mündiger Form darzustellen. Dies ist dann auch vollkommen gelungen.

F. Hári.

H. K. Schulte: *Orator. Untersuchungen über das ciceronianische Bildungsideal.* (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike. Bd. IX. Frankfurt a. Main. 1935. 147 oldal.)

A filológia állásfoglalása sohasem volt kétséges abban, hogy Cicérót melyik irodalmi műfaj képviselői közé sorolja. A különböző pártállású esztétikusok a legellentesebb világnézetek sugartörésében is vizsgálva Cicérót, mindig a gyakorlati szónokok közt jelölték ki a helyét. Emellett kisebb terjedelmű az ő retorikai szakmunkássága, aminek éppen szónokunk praktikus tapasztalatai és kivételesen ritka irodalomismerete kölcsönöznek nagy jelentőséget. Retorikai műveiben ismerkedünk meg a mester műhelytitkaival és a szónoklatról vallott elvi álláspontjával. Az ő legbelsőbb lényével nem a rostrumon találkozunk (hiszen itt elkerülhetetlen a jó értelemben vett pózolás), hanem retorikai dialógusainak meghittebb visszavonultságában. S az effajta pszichoanalízisre Schulte legalkalmasabbnak a de or. eszmevilágának részletes átvizsgálását gondolta. A modern filológia valóban ebben a dialógusban találta meg Cicero szónoki arculatának egyik legértékesebb vonását: ebben látjuk ugyanis Cicérót a hivatásos és általános műveltség öntudatos zászlóvivőjének, aki előtt a szónoki nagyság érték-mérője a tartós stúdium, az állami, történelmi, filozófiai és etikai ismeretek mélysége.

Schulte könyve a de or.-nak részleges parafrázisa. Kiindulási pontja az isokratesi retorika, melyben a λόγος jelenti magát a beszédet, de ezen felül jelenti a gondolati hátteret, vagyis az oratio mellett a ratio-t is. Ez a tárgya és célja az isokratesi παιδεία-nak. Ennek a belső tartalmi elemnek külső hordozója a forma, a művészi hatásnak az értelmi tényezők mellett el nem hanyagolható koefficiense, mely azonban jogos határterületét nem lépheti át. Isokrates hatásának meglepő nyomait tudja Schulte a dialógusban felkutatni. Egyben érezteti is, mi ennek a feltűnő gondolati közösségnek a magyarázata: Plato és Aristoteles átfogó filozófiai műveltsége feltárta előttünk az elméleti és gyakorlati problémák lényegét, de hiányzott retorikájukból az aktivitás élményszerűsége, továbbá a praxis-sugallta tapasztalatok. Ezért tartja Schulte korszakosnak éppen Isokrates περί ἀντιδόσεως-át Cicero fejlődésében.

Szemelláthatólag legtöbb előszeretettel a szónok tudományos felkészültségéről szóló fejezetek készültek, s vizsgálatának mindvégig lényeges eleme is marad a ῥήτωρ παιδευμένος, az artes ingenuae szük-

ségessége. Ebbe kapcsolódik a rátermettség problémája is; gondolunk itt elsősorban a szónoki adottság alapvető principiumának, az *igniculi*-nak értelmezésére. A szónok filozófiai iskolázottságát már Platon követelte a Phaidrosban, sőt a retorika tudományos megalapozottságát a Gorgiasban. Ezt a gondolatot teszi magáévá Cicero. Nála a szónok és a filozófus ideája egybeesik. A szónok az egész filozófia segítségét kénytelen igénybevenni. Később azonban módosult ez a követelmény. A hellenizmus, amely meghozta a szaktudományok speciális rétegződését, megváltoztatta a szónoki *παιδεία* szigorú követeléseit. Egyre általánosabbá lett az a felfogás, hogy a szónok nem lehet (még antik értelemben sem) polihisztor. Többé tehát nem részletes sokirányúságot, hanem szerves ismeretegységet, szak- és tudományos szintézist követelnek tőle, tehát *non multa sed multum*; bár a sztoikus eszmény: a *doctrina universalis* még sokáig nem szűnt meg kísérteni.

A pozitív filológia minden fényeszőrájával világít be Schulte a szónoki előtanulmányok ezen komplexusába, melynek irányító központját Isokratesben látja. Ezért kénytelen ítéletet tartani Gorgiasz filozófiája felett, melynek egyenes leszármazottjai a hellenisztikus kor *τεχνι*-iparosai. Cicero azonban nem szegődött ezek tanítványául. S a későbbi retorika valóban az ő elméletét igazolta a *doctrinának* a *τεχνι*-vel szemben való magasabbrendűségéről. Gondoljunk csak v. Arnimnak megállapításaira, aki a prusai Dionról írt monográfiában egy század távlatából is Cicero nevelélméletét védi. A szigorú iskolázottság, a *προπαιδευματα* jelentősége ugyanis egyre fokozódott és a szofisták szkepticismusa után nemes tartalma szerint újra jogaiba léphetett. Végső igazolását a hellenizmus hozta meg, amikor is a szónoki előképzés magára öltötte a szisztematikus szakdiszciplínák jellegét. Ez volt az elmélet. A *προπαιδευμῆνος*-ban kifejezett művészi ideál azonban csak a praktikusabb életszemléletű római iskolákban tudott valósággá izmosodni. Szentesítését pedig csak a rostrumon kapja meg. Ott emelik ugyanis ennek a szellemi alaptökének felhalmozott értékei a *szószék* novíciúsát a „*dicendi peritus*” magaslátára. A retorikai tanultságnak ilyen magyarázata alapján érthetjük meg, hogy miért tekinti Cicero — túlnézve Platon, Aristoteles, Poseidenios *παιδεία*-eszményén — a legfontosabb követelménynek a stúdiumot, a művészi imitációt s a *doctus orator* sokoldalú szakismeretét.

Schulte intuitív problémaérzékére vall, hogy egyaránt foglalkozik a szónok tudományos és etikai habitusával. Ő Cicerón keresztül már eleve csak azt a szónokot vizsgálja, aki a szónoklást, mint magasabbrendű hivatást tekinti. Induktív kritikai analízissel állítja eléünk a cicerói eszménynek azt az alapelvét, hogy a római szónok éltető talaja a politikai élet erkölcsi törvényeibe vetett hit volt. Így igazolódik Cato követelménye is: „*vir bonus...*”. A római felfogás szerint a szónok erkölcsi személyiség. Nyilvános fellépése pedig ennek az erkölcsi tényezőnek felelősségteljes megnyilatkozása. Több egyéb ok mellett ez az etikai presztiziskérdés a magyarázata annak, hogy miért nem éri utól egy görög szónok sem (beleértve Demosthenest is) „*gravitas*” tekintetében a rómaiakat. A tudományos és erkölcsi elemnek ebben a harmóniájában látja Cicero a „*perfectus orator*” alakját, mely nem merő absztrakció, hanem a catói elgondolásnak a római karakterből való kiteljesülése, eleven *εἶδος*-a.

A *παιδεία* fogalmából vezeti le Schulte Cicero másik alapkövetelményét: a filozófiának és a retorikának, vagyis az elméletnek és a gyakorlatnak szoros kapcsolatát. Az ideális szónoki egyéniségnek már ilyenértelmű magyarázatát találjuk a de inv.-ban, melyből a legapróbb vonásokig nuánszírozza Schulte a „*philosophus-orator*” lelki

skáláját. Kimutatja, hogy a cicerói szónokeszemély receptje az aktív és kontemplatív hajlam helyes elegyedése. Schulte könyvének ez a második nagy problémája. A szónoknak az elméleti régiókból a gyakorlatiasság felé való közeledése, vagyis a πολιτικὴ ἀρετῆ-nek a szónok βίος πρακτικὸς-ában történő megvalósulása éppúgy érdekli a szerzőt, mint ahogy egy évezreddel ezelőtt Cicerót. Maga a gondolat — Schulte meggyőző forráskutatás szerint — Poseidonios öröksége. Az elmélet és gyakorlat szakszerű kiegyeztetésének első felvetője tehát a rhodosi filozófus volt. A kultúrhatásoknak ez a genetikus felfedése a görög-hellénisztikus retorika gondolatkincsének a cicerói elmélettel való szellemi rokonságba állítása egyik legmeggyőzőbb fejezete ennek a pozitív eszközökkel dolgozó német irodalompszichológusnak.

Miután így végigvezetett bennünket Cicero szónoki fejlődésén, az utolsó fejezetben bemutatja az önálló római szónokot. A retorikai τέχνη-k és προπαισκευα-oknak általános elharapózása korában eredeti római vonásnak látja Ciceróban azt, hogy ő az elméleti és történeti beállítottságú szofista-rendszerezőkkel szemben nemcsak izig-vingig praktikus érzékű, hanem a történeti folyamatokat, a mult minden eredményét mindig a jelen használhatósága, sőt a jövő tökéletesítése szempontjából nézi. Schulte fejtegetéseihez tehát hozzátehetjük, hogy Cicero bár tradicionalista, de az isokratesi-platonai retorikai elmélet megőrzésével, az ősi formák lényegének megértésével, továbbá praktikus ártékelésükkel tudott egyszerre újszerűt és időállót is alkotni.

Ebből a vázlatos bemutatóból is megérezhetjük, hogy a filozófiai és retorikai problémáknak milyen mélységeire nyílik Schulte könyvében kilátás. Műve újszerű szempontjaival és lélektani beállítással már annak a német filológiának a képviselője, amely túl van a XIX. század elvi és metodikai kérdéseinek revízióján. Ő már véglegesen leszámolt azzal a kérdéssel, hogy a klasszika-filológia az ókor sivár interpretációja. Ma már nem érheti a német filológiai irodalmat az a vád, hogy egy távoli mult pedáns boncolgatója. A régibb, merőben pozitivistá irányzatra már megjött a szükséges és egészséges visszahatás. Egyre gyakrabban kerülnek előtérbe azok a szellemtörténeti szakmunkák, amelyek az objektív megértésen, a nyelvi és filológiai magyarázatokon felül az antik eszmetartalom megkonstruálására is törekszenek. Burkhardt és Kroll többek között ennek az irodalomszemléleti metamorfózisnak jelentős állomásai. Altheim az EPOCHEN előszavában pedig már meg is fogalmazta hitvallásukat és Schulte is ebben a szellemben indul problémája megoldása felé. Megfigyelései és megállapításai mögött állandóan ott izzik a korismeret, a beleélés semmivel sem pótolható, mozgó ereje és mélységes kegyete az antikvitás értékei iránt. Ennek a finoman rezonáló lelkületnek erős támaszai Schultében a filológiai objektivitás és a széles látókör. A de or. gondolatmenetének ez a racionális síkon való értékelése láttatja meg velünk Ciceróban, ebben a csodálatosan széles átméretű szellemben az egész antik szónoki színhét. Beállítása érzékelteti a jövő kibontakozásának cicerói alapokon való lehetőségeit, ha ugyan a császárkor megváltozott politikai atmoszférája meg nem dermesztette volna a köztársaság liberális irányzatú hajtásait: a törvényszéki és politikai beszédet. A mű értékálló eredménye az, hogy fogható közelségbe hozza azt a meglátást, mint egyesült Ciceróban az elhivatott szónok a retorika fanatikus apostolával.

Vísy József.

*

Die literarhistorische Stellung Ciceros wird durch seine praktische rhetorische Tätigkeit und die einschlägigen theoretischen Schriften

bestimmt. Schultes Werk stellt die Lehren Ciceros über die Rhetorik in den literarhistorischen Zusammenhang ein. Im Mittelpunkt seiner Betrachtungen steht das Werk „De oratore“, in dem der römische Redner nicht nur ein glänzendes psychologisches Porträt des idealen Redners entwirft, sondern auch seine reichen Erfahrungen erschliesst. Das wichtigste für die rhetorische Funktion ist ihm die wissenschaftliche Erziehung und Vorbereitung, daher kommt in seiner Theorie der παιδεία eine hervorragende Bedeutung zu. Sein Ideal ist der Redner, der die Rednerbühne nach gründlichem philosophischen, ethischen geschichtlichen und juristischen Studium betritt. Der weite Gesichtskreis sichert seinen Worten Gewicht und Wirkung. Schulte behandelt zunächst auf Grund eingehender Quellenforschungen die Wichtigkeit dieser doctrina universalis. Sodann wendet er sich der anderen Hauptfrage der ciceronianischen Rhetorik zu: der Vereinigung von Aktivität und Kontemplativität in der Persönlichkeit des Redners. Seine Ausführungen sind durch die staunenswerte Kenntnis der griechischen Philosophie und Rhetorik für die moderne Ciceroforschung grundlegend. Die genetische Verbindung der platonischen, aristotelischen und isokratischen Theorie mit der Auffassung Ciceros zeugt von vielseitiger Quellenkenntnis und tiefem philologischen Sinn. J. Visy.

Walther, Linden: *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Philipp Reclam jun., Verlag, Leipzig. (1937.) 8. 490 l.

A Harmadik Birodalom megalakulása óta újságcikkekben, propagandairatokban, sőt a tudományosság igényével fellépő részlettanulmányokban is gyakran olvashattunk arról, hogy a mai német irodalomtudománynak a nemzeti szocializmus szellemi értékrendszeréhez alkalmazkodva gyökeres revízió alá kell vennie egész tárgyszemléletét. Walther Linden még mint a „Zeitschrift für Deutschkunde“ társszerkesztője, több kisebb tanulmányban adott izelítőt az új irodalomszemléletből, s a belőle adódó merész ártételezésekből, most pedig hatalmas kötetben az egész német irodalomtörténet vizsgálatában alkalmazza a győztes forradalom szellemi értékrendszerét. Könyvét általában elismeréssel kell fogadnunk; Linden komoly szakember, ismeri és felhasználja a részletkutatások legújabb eredményeit, a közvetlen átélés ereje hatja át mondanivalóját, tömören, szemléletesen ír, s az óriási anyag helyes tagolásával világos, áttekinthető képet ad a német irodalom fejlődéséről a legregibb időtől szinte a mai napig.¹

Legfőképen azonban azért kell hálásan fogadnunk Linden kézikönyvét, mert minden találgatást és kételyt eloszlat, minden egyéni benyomást kizár a mai Németország irodalomfelfogását illetőleg. Linden kapcsolatai a mai német művelődéspolitikai vezető tényezőivel közismertek, tisztában kell lennünk tehát azzal, hogy könyve a mai politikai erőviszonyok mellett általános érvényű hivatalos német irodalomtörténet, melynek tételei, értékelései az iskolakönyvek révén a német társadalom széles rétegeibe találnak utat és talán egy egész nemzedék irodalomszemléletét határozzák meg. Ezért kissé bővebben kell foglalkoznunk azzal, ami Linden szemléletében új, az eddigittől eltérő.

¹ Sajnáljuk a könyv értelemzavaró sajtóhibáit: 91., 178., 189., 212., 353., 360., 440. l., a 186. lapon meg azt olvassuk, hogy az 1597-ben született és 1639-ben meghalt Opitz 41 évet élt!

Kezdjük a pozitívumokkal, azokkal a jelenségekkel, melyeknek értékére az új szemléletben erősebb hangsúly esik. A „Blut und Boden“ dogmájából természetesen következik, hogy Linden feltűnő szerepet juttat az irodalom fejlődésében a faji erők játékának, a vérségi kapcsolatoknak. Amennyiben egyszerű tényeket állapít meg, nem lehet komoly kifogásunk a faji szempont érvényrejuttatása ellen; hogy pl. Goethében szerencsés módon keveredik az észak- és délnémet vér (281. l.), érdekes lehet, bár alig segíti elő műveinek megértését. Azonban a szerző messzemenő következtetéseket von le a faji erők túlbecsüléséből. Mindenekelőtt az „északi“, szerinte legértékesebb faj műveit látja a német, sőt az európai szellemi élet legnagyobb alkotásaiban. Rosenbergre emlékeztető merész képzelettel „horogkereszttel ékesített szöke, kékszemű harcosokkal“ népesíti be még a japán partokat is a Krisztus előtt második évezredben (7. l.), a germániség győzelmét Róma fölött azzal magyarázza, hogy a római nép káros vérkeveredés folytán elvesztette töretlen „északi“ erejét (11. l.), és egészben, vagy túlnyomó részben a germán, északi faj műveit magasztalja a középkori francia lovagi eposzban, meg az olasz renaissanceban (177. l.). A kivételes faj sajátosságait Linden legtisztábban a régi germán hősköltészetben ismeri el, ennek méltatására — félretéve minden kritikát és elvesztve minden arányérzéklet — nem talál elég dicsőítő jelzőt: szerinte nincsen nép — sem a görögök vagy rómaiak, sem a kelták vagy szlávok —, melynek történelméhez a germánokéhoz hasonló gazdagságú és értékű hősi dalköltészet fűződnék (31. l.); ismeretes, hogy a germán hősköltészethez csak közvetlen források segítségével férhetünk, a szerző mértéktelen áradozását tehát legalább is kissé merésznek kell tartanunk. Az északi, germán szellemet a kereszténység és az Egyház, az antik és keleti hagyománykincs létében fenyegette és gyengítette ugyan, de elpusztítani nem tudta (98. l.); újra meg újra mindenféle változatban felbukkan a német irodalom fejlődése folyamán. A faji vonásokból adódó germán szellem Linden értékrendszerének legfontosabb zsinórmértéke, ehhez viszonyítja a német irodalom összes alkotásait. Lényegét nagyon nehéz röviden meghatározni, mert a szerző felfedező lázában szemfényvesztő dialektikával értelmez, s hogy értelmezései legalább látszatra helytállóak legyenek, hol a „germán szellem“ érdekében kénytelen egyéni önkénnyel elbánni a vizsgált irodalmi alkotások tartalmával, hol pedig az irodalmi alkotások érdekében a „germán szellemet“ újabb meg újabb változataira bontani. Az értékmérő szellem minden változatban többé-kevésbé meglévő lényeges vonásai: a kereszténységtől független vallásosság, illetve „életérzés“, mely az isteni kinyilatkoztatást a természetben, az egyén és közösség sorsának irányításában látja, katonás szolgálatkészség a közösséggel szemben és tettekben megnyilvánuló politikai akarat. Ezt a szellemet kutatja fel és méltatja Linden virtuóz értelmezési készséggel a német irodalom fejlődési folyamatában. A Nibelungének szerinte a halálmegvető, végzetben megnyugvó „germán életakarat“ hősi eposza (98. l.), a nagy lovagi epikusok (Hartmann, Wolfram és Gottfried) költészete számára azért fontos, mert „minden szavában merő ellentéte az Istenállam hierarchikus eszményének“ (91. l.). Természetes, hogy ebben a szemléletben különös hangsúly esik Walther von der Vogelweide politikai lírájára, főképp a Róma ellen írt támadó verseire. A reformáció és előzményeinek vizsgálatánál a szerző igazi rokonszenve nem Luther felé fordul, hanem Ulrich von Hutten felé, aki az egyházi reformtörekvéseket csak eszköznek tekintette nagy nemzetpolitikai célok megvalósítására. A német irodalom további útján szintén a „germán szellem“ két fővonásának, a kereszténységtől eltávolodó német életérzésnek és

a katonás, politikai tettekrekésztségnek méltatását kapjuk. A német irodalomtörténet fénykorát 1750–1830 között Linden „német mozgalom” néven foglalja össze, kiemelve, hogy világszemléletben lényegesen eltér a kereszténységtől (275. l.); jellemző a Goethéről szóló szakasz utolsó, összefoglaló mondata: Goethe élete „egy évezred után az első nagy német élet, mely kereszténynek már nem nevezhető mély vallásosságban telt el” (319. l.). Hasonló megállapításokkal bőven találkozunk XIX. és XX. századi írók jellemzésénél is; néhány példa: Georg Büchner még mint a darmstadti gimnázium 17 éves tanulója „teljesen elkészül” a kereszténységgel (368. l.), Gustav Frenssen „német kereszténysége” elveti az „ótestamentomi és paulinus” szellemet (430. l.), a kritikátlanul felfmagasztalt Hermann Burte új, „zsidó elemektől megtisztított” árja hitről álmodozik és egyik regényhőisével „az ősrégi horogkeresztet” rajzoltatja a homokba (435. l.), Paul Ernst pedig a „megmerevedett kereszténységgel” az „igazi hitet” állítja szembe (442. l.). A példákat megsokszorozhatnánk, de már az eddigiekből is világosan kitűnik, hogy a szerzőnek kevésbé fontos a „német vallásosság”, illetve „életérzés” pozitív tartalma, mint annak megállapítása, hogy ennek a tanításnak hirdetői eltávolodtak a kereszténységtől.

Az „északi vér” leghívebb őrzőjét Linden a porosz államban látja (179. l.). Ennélfogva az egyéni vallásosság kifejezései mellett a katonás porosz szellemet és a faji öntudatot kutatja a német irodalom alkotásaiban, s a szerint értékeli az írókat, hogy milyen mértékben képviselték ezt. Itt is gyakran akadunk túlságosan egyéni értelmezésekre. Poroszosítva jelenik meg a könyvben Lessing, persze csak részben, mert a liberalizmus egyik szellemi ősnévé érdemeit a szerző fenntartás nélkül nem ismerheti el, de a Philotas, Tellheim, Emilia Galotti és a teológiai vitairatok „porosz” szelleme feddetteti tévedéseit. Wieland csaknem kizárólag mint politikai regényíró lép elénk, aki az „értelmes vezérérvet” hirdeti, és az „erős vezéregyéniséget” magasztalja; egyébként Wieland írói arcképe szürke és homályos, s érthetetlennek tartjuk azt az állítást, hogy művei „hatás nélküli” maradtak a korabeli fiatal nemzedékre (269. l.), mikor egy futólagos pillantás a Goedcke „Grundriss”-ébe is meggyőzhet arról, hogy Wieland a német irodalomnak úgyszólván első igazán európai sikerű írója (nálunk XVIII. századi magánkönyvtárakban szintén a leggyakrabban képviselt író), és ellenfelei, a Linden által magasztalt göttingiai költők is valószínűleg nem azért ítélték máglyahalálra műveit, mert „hatástalanok” maradtak. Schiller arcképében is az „északi”, „hősies” vonások domborodnak ki. Ez a kép is elnagyolt és elmosódott: az írói eszközeit fölényes tudatossággal kezelő szerző talán a „Nachzügler”-nél (293. l.) szerencsésebb szóval kezdhette volna mondanivalóját a legnagyobb német drámaíróról. Nem tudunk mit kezdeni azzal a kijelentésével sem, hogy „Goethe nem engedte Schillert bepillantani legmélyebb és világnézeti szempontból legjelentékenyebb alkotásába” (309. l.); aki egyszer elolvasta a két költő levelezésének idevágó darabjait (a legfontosabb levelek Goethe részéről: 1797. VI. 22., VI. 24., VI. 27., Schiller részéről 1797. VI. 23., VI. 26.), az tudja, hogy Schillernek szinte döntő szerepe van a Faust első részének végleges kialakulásában; alig merjük hinni, hogy éppen a mai Németország irodalomtörténetírója nem vett tudomást ezekről a levelekről, melyeknek ismeretét hallgatóinktól is joggal megkívánjuk, nem tudjuk tehát, miért akarta lazítani Goethe és Schiller szellemi kapcsolatát azzal, hogy nem vette őket figyelembe. Annál nagyobb melegséggel emlékezik meg Linden a XVIII. és XIX. század poroszos szellemű, katonás költőiről: Klinger például a német klasszi-

cizmusnak szinte Goethevel és Schillerrel egyenrangú szellemévé lép elő, az iszákos és fegyelmezetlen Grabbe pedig a faji öntudat, az „érces történelem és menetelő néposzlopok“ nagy drámaírójává emelkedik (368. l.), és aránytalanul több szó esik róla a könyvben, mint pl. a vele közel egykorú Mörkeről, az újabb német irodalom egyik legnagyobb lírikusáról. Persze, Lindennek kevés érzéke van a halkszavú, tiszta líra iránt. Fenntartás nélkül elismerést kapnak a szerző részéről a Harmadik Birodalom közvetlen szellemi előkészítői, például Adolf Bartels, a német irodalom első faji szempontú történetírója és Dietrich Eckart, a „Völkischer Beobachter“ megalapítója. A világháború és a nemzeti szocializmus irodalmáról szóló fejezetekben egész sor eddig ismeretlen „nagy“ író vonul fel; értékelésük érdekes, s a mai német irodalomfelfogást jellemző szempontból adódik. Linden — és általában a mai német irodalomkritika — harctéri élmények, politikai harcok vagy akár vadász- és sportteljesítmények leírásának elbírálásánál csak a leírás hitelességét, a szerző egyéni víztésztét, férfias bátorságát, tettekrevalóságát tekinti zsinórmértéknek, s ezek a kétségkívül megbecsülendő emberi tulajdonságok döntik el az írói alkotás minősítését is. Ilyen módon nő a német irodalom figyelemreméltó kincsévé Otto Paust „Deutsche Trilogie“ című regényciklusa, mert mozgalmas jelenetekkel van tele a szerző „SA harci élményeiből“ és „Berlin nemzeti szocialista meghódításából“ (457. l.). De még az egyén testi rátermettségének irodalmi minősítése ellenére is azzal a rezignált megállapítással kénytelen Linden a „nemzeti feltámadást“ kísérő regényirodalom áttekintését lezárni, hogy költői értéke igen csekély. Merőben irodalmon kívüli szempontok természetesen a jelenkori irodalom értékelésénél érvényesülnek legerősebben, de a mult szemléletében is elég gyakran szerepelnek: a „Simplissimus“ például nem utolsó sorban azért legnagyobb értéke a XVII. század német irodalmának, mert hitelesen örökíti meg szerzőjének „világháborús“ és „harctéri“ élményeit (210. l.), Oswald von Wolkenstein, az üres formajátékká scéklyeszedett lovagi líra utolsó képviselője pedig azért emelkedik szinte Walther von der Vogelweide mellé, mert majdnem az egész világot vitézül végigveregette, sőt félszemét is elvesztette.

Nem kevésbé gazdag Linden kézikönyve negatív előjelű átértékelésekben. Mindenekelőtt kíméletlen szigorral érvényesíti az árjaparafaszt. A német irodalomtörténetnek *nincsenek zsidó írói*; ezek a könyvben legfeljebb mint tárgyi kellékek szerepelnek, rendesen mint valami elemi csapások vagy bacilluszfészkek, melyek a német nép szellemét megrontották. Heine minden írók között a „legszemérmertlenebb és legjellemtelenebb“, a „romantika sirásója“, aki mindenkit állandóan zsarolt és éveken keresztül a mártíromság komédiájával tévesztette meg a német közvéleményt. És Heine szinte különleges elbírálásban részesül, a többi zsidó író szerzőnk legfeljebb arra tartja méltónak, hogy nevüket — rendesen zsidó alakjában — megemlítsse: Löb Baruch (Börne), Jolson (Stahl), Berthold Auerbach vagy éppen Mardochai (Marx) ilyen formában való elintézését könnyen elviseljük. Nehezebben nyugszunk meg a filozófus Mendelssohn gyökeres „átértékelésében“; tudjuk, hogy Mendelssohn mit jelentett a német felvilágosodás és romantika számára, tudjuk, hogy az agyonmagasztalt, francia műveltségű Nagy Friggyessel szemben nem csekély mértékben éppen Mendelssohn élesztette és támogatta barátjával, Lessinggel a feltörekvő német szellemi erőket, — igazán bajos tehát ezt a nagyhatású gondolkodót mintegy ártalmatlan bacillusként kezelni. Egyébként a legtöbb zsidó író egyszerűen kimaradt a könyvből: Bahr, Schnitzler, Stefan Zweig,

Sternheim, Hasenclever, Wassermann, Döblin, Mombert, Wedekind, Werfel nevét hiába keressük benne; igazán nem tudjuk, hogy köztük egyiknek vagy másíknak a kirekesztése az árja-paragratius szempontjából jogos volt-e? Linden mindenestre következetesen érvényesíti zsidóellenes szemléletét a német irodalom egész történetén keresztül; ilyenformán új, egyéni megvilágításban kapunk némely részletet: Reuchlin középkorvégi vitája a kölni egyetem tanáraival például szerzőnk szerint a talmud és más zsidó könyvek érdekében folyt, s jellemző példája annak a végzetes kapcsolatnak, mely a lelkiismereti szabadságért és a zsidóság jogaiért vívott küzdelmek között a német szellemi élet egész fejlődése folyamán mutatkozik (150. l.); megtudjuk, hogy a XVI. század egyik népszerű ferencrendi írója, Johann Pauli zsidó volt (175. l.), hogy Schiller Moor Károlyának alapjában nemes szándékait csak zsidó cinkostársa, Spiegelberg keresztelte (295. l.), hogy az igazi romantikus festészet kialakulását a részben zsidó nazarénusok gátolták (321. l.), hogy az 1848-as német forradalmat zsidó vezetők térítették el a helyes irányból, — Linden fáradhatatlan és kifogyhatatlan az ilyen antiszemita apróságok feltárlásában és rikító színezésében. Természetesen a félzsidóknak sem kegyelmez: Paul Heyset legalább arra a megállapításra tartja érdemesnek, hogy „művei teljesen elenyésztek” (399. l.), Hofmannstahl egy mellékmondatban már csak mint Stefan George rossz szelleme szerepel.

Míg azonban a zsidó írók fölött nevük pusztá megemlítésével vagy legtöbbször hallgatással könnyen elsiklik a mai Németország irodalomtörténetírója, a zsidó szellem káros hatásának, illetve e szellem helytelen megítélésének a német írók részéről rendkívül nagy figyelmet szentel. Első problémája Lessing: a „katonás”, „porosz” szellem terjesztőjének érdemeit — mint láttuk — szerzőnk elismeri, de végzetes tévedése Lessingnek szerinte az, hogy a zsidóságot csak mint vallást ismeri fel, nem pedig mint sajátos jellegű, sajátos életfeltételekkel és törekvésekkel bíró fajt. Ilyen módon a Lessing által képviselt tolerancia gondolata gyakorlatilag a zsidó-emancipációt készíti elő, a német-séget megrontó szabadkőműves-liberális elemek szellemi fegyvere lesz (265—6. l.). Linden mindenestre túlságos szigorral bírálja el az egész emberiségért lelkesülő felvilágosult író tévedését, hiszen következetes faji szemlélete ellenére maga is ugyanabba a tévedésbe esik: Heinéről azt olvassuk, hogy „hitsorsosait és legközelebbi rokonait is állandóan zsarolta tollával!” (361. l.). Az olvasó egy pillanatra meghökken: hogyan, hát Heinenek zsidó „hitsorsosai” voltak? De csak egy pillanatra, mert egyébként szerzőnk — főként a XIX. századról szóló fejezetben — nem hagy kétséget faji felfogását illetőleg. A romantika terméketlen, sőt romboló szellemeskedését a zsidó vezetés alatt álló irodalmi szalonok rovására írja, és nem mulasztja el újra meg újra hangsúlyozni, hogy a zsidó hatalmi célok szolgálatában álló újságírás, a „felületi irodalom” miként rántotta sárba a németység legnagyobb értékeit, miként adott hamis képet a német szellemi életéről, miként hódította meg egymásután a vezető helyeket. Előadásában gyakran megtalálja a helyes mértéket: a XIX. század német irodalmának szemléletében a zsidóság páratlan lendületű térfoglalását nem lehet figyelmen kívül hagyni. Túlásokba leginkább akkor téved, mikor a legújabb költőkről szólva értékelésüket a zsidósággal való kapcsolataiktól teszi függővé. Richard Dehmel pl. meginog németiségében, mert egy ideig „zsidóasszonyok kötötték le” (415. l.). Különösen mostohán és egyoldalúan bányik az expresszionizmussal, mert a zsidóság erősen volt benne képviselve; a háborús és a háborút követő évek stílradikalizmusából — jellegzetes képviselői maguk számoltak le vele — valóban

kevés maradandó érték menthető át, mégis merész túlzás szinte egyetlen érdemének tartani azt, hogy „hatással volt Hanns Johst első alkotásaira“ (421. l.).

Linden szélsőséges faji álláspontjából azonban természetesen következik, hogy szinte ugyanolyan merevséggel elutasítja a keresztény-humanisztikus műveltség értékeit, mint a zsidó szellem bomlasztó hatását. Láttuk, hogy pozitív értékelésében nagy szerepet játszik a kereszténységtől való eltávolodás; logikus tehát, hogy a keresztény gondolat érvényesülését kárhoztatja. Előadásának állandóan visszatérő motívuma, hogy a kereszténység, ez a „mediterrán-keleti vallás“ a német népet „elidegenítette“ ősi faji eszményeitől, s ezzel súlyos válságba sodorta (272., 390. l.). Ennek az „elidegenítő“ hatásnak ábrázolásában olykor naív, fantasztikus túlzásokba téved, melyekkel szemben a szakember tanácsstanul áll. Az öfelnémet hangeltolódásról pl. azt olvassuk (41. l.), hogy ez a németiség keresztény hatás alatt végbement jellemváltozásának egyik kifejezője: a germán nyelv érces hangszíneit lágyabb, simulékonyabb hangok váltják fel. A keresztény szellemi értékrendszer lebecsülése jellegzetesen tükröződik Luther megítélésében is: Luther reformátori művének szerzőnk szerint egyik végzetes fogyatkozása, hogy eltért a nemzetpolitikai iránytól és vallási meg egyházi célok szolgálatába állt. Még nagyobb tévedése Luthernek, hogy nem ismerte fel a vallás lényegét: az Isten és világ, bűn és kegyelem középkori dualizmusát nem hidalja át az egység germán életérzésével, hanem elmélyíti, komolyan veszi, belső élménnyé nemesíti a megváltás Sz. Agoston-i tanát, melyet a középkor csak felületesen, külsőségekben fogadott el. Bibliafordítása, „az Ó- és Új-testamentum zsidó-keresztény hagyományának“ népszerűsítése német nyelven, ilyenformán mintegy áldozat, melyet a németiség — hamisítatlan faji hajlamait leküzdvé — a kereszténységért hozott (155—7. l.). Nincs terünk és módunk arra, hogy ezzel az értelemzessel vitába szálljunk. A szenvedélyes elfogultsággal szemben egyszerűen tudomásul vesszük a politizált Luther-képet; csak emlékeztetünk a gazdag Luther-irodalomra, mely katolikus és protestáns részről eltérő értékeléssel ugyan, de lényegében egyértelműen ismerte fel a német reformátor tanításának magját. Világnézeti szempontok határozzák meg a keresztény áhitattal telített barokk költészet rendkívül kedvezőtlen megítélését is: a barokk költészet Linden szemléletében betegség, a kórokozók a német népet „nem-északi“ versejtjei, „dinári mámoros megszállottság és keleti érzelmi megkötöttség“ (183. l.), s egyedül azzal menthetők, hogy tisztulási folyamatot segítettek elő. Általában az értékelésnek a keresztény-humanisztikus műveltség-eszmény ellen forduló irányzata újból meg újból kiütközik: hogy az árja-paragrafus alapján elítélt romantikus festészet egyúttal mint „epigonszerű katolikus propaganda-művészet“ jelenik meg (333. l.), szinte természetes; de Linden kézikönyve az első tudományos igényekkel fellépő német irodalomtörténet, amelyben Wilhelm von Humboldt-nak, Poroszország szellemi újjászervezőjének, a neohumanizmus egyik úttörőjének még neve sem fordul elő! A legújabb kor rajzában is fel kell figyelnünk néhány megjegyzésre: Ricarda Huchnak, az új katolikus irodalom legnagyobb alakjának munkássága — természetesen katolicizmusa miatt! — „eltér az eleven művészettől“ (417. l.), és Thomas Mannak, a „bomlasztó, gyökértelen virtuóz-literátornak“ szinte legnagyobb vétké az, hogy az „előretörő népi barbársággal szemben a katolikus Egyházban látta a védelem leghatékonyabb biztosítékát“ (418. l. Heinrich Mannak természetesen még nevét sem írja le szerzőnk!) Az új Németország irodalomtörténetírója mindvégig következetes marad a kereszténység szellemi értékrendszerének tagadásában.

Negatív irányú átértékelésre készíteti szerzőnket általában a német irodalomtörténetnek minden olyan jelensége, mely a politikai aktivitás és céltudatosság hiányára vall. Ennek a hiánynak felismerését vagy megállapítását azonban legtöbbször erősen szubjektív értelmezésének igényli. Ilyen alapon kapjuk a könyvben a német irodalmi fejlődés „áldatlan” és „végzetes” jelenségeiként a német klasszicizmus és romantika „politikamentességét” (243. l.), Goethe olaszországi útját és elszakadását a német kultúrától és közszellemtől (276., 316. l.). Mennél jobban közeledünk a jelenkorhoz, annál dogmatikusabb szerzőnk az általa egyedül üdvöztetőnek tartott politikai tájékozódás megítélésében. Hans Grimm „Volk ohne Raum” c. regényét pl. a közfelfogás a háború utáni nemzeti megújnodás egyik legfontosabb irodalmi alkotásának tartja. Linden elismeri a regény értékeit, de hibáztatja Grimm egyoldalúságát, hogy a szociális probléma helyes megoldását a gyarmatkérdéstől teszi függővé; a történelem — úgymond — rácăfolt Grimmre: a belső megújódás a németiség térhiányán is segíteni fog (447. l.). Végül találunk a könyvben olyan ítéleteket, melyek az értékelés szempontjait illetőleg homályban hagyják az olvasót. Nem értjük például az író ellenszenvét Freidankkal, a német középkor nagy és népszerű tanítómasterével szemben, akit éppen csak megemlít; Kotzebue talán hazafiatlansága miatt maradt ki egészen könyvből, pedig művei hosszú ideig német világsikert jelentettek az európai színpadokon; feltűnő mostohán, sommásan intézi el szerzőnk az újabb osztrák írókat is, lehet, hogy ellenszenvre katolikus vallásosságuk iránt még erősebb volt, mint a német népesség gondolatához való ragaszkodása. Pedig ez a gondolat hamar felbukkan a könyvben, s a magyar olvasó bizonyára fokozottabb mértékben felfigyel arra, hogy a német „népterület” már a XIV. század elején Erdély déli határáig terjed (60. l.), s hogy Adam Müller-Guttenbrunn, a külföldi német irodalom „első jelentékeny alakja”, aki „kíméletlen nyíltsággal” felfedi az „áldatlan budapesti magyarosító politika” rúgóit (439. l.). A „sziléziai” (!) Lenauról, a magyar föld költőjéről ellenben szürke és felületes képet kapunk, pusztai dalai alig felsorban, két gondolatjel közt szerepelnek (364. l.); persze Lenau tragikus szenvedéllyel szerette Sophie Löwenthalt.

Részletesen foglalkoztunk Linden irodalomszemléletével; de úgy éreztük, hogy ez tekintettel az előttünk fekvő könyv előrelátható elterjedésére és közvéleményformáló hatására, kötelességünk. Kötelességünk különösen a magyar szakközönséggel szemben, hogy felhívjuk a figyelmet az új irodalomszemlélet veszélyes egyoldalúságaira. Mert ezt a szemléletet, mely a keresztény-humanisztikus értékrendszerrel merőben ellenkező alapon tárja elének a német irodalmi fejlődést, a szerző anyagismeretének, írói értékeinek és szerkesztő készségének elismerése mellett határozottan el kell utasítanunk. Lehangelő érzéssel tesszük le Linden könyvét. Irodalomtörténeti tanulmányaink során összefoglaló műveket olvasva, önkéntelenül felmerült előttünk a német ember irodalmi eszményképe. Ennek az irodalmi ember-eszménynek a képviselője eddig a küzködő, szüntelenül munkálkodó, az igazi emberiség magaslatára törekvő Faust volt. Az új irodalomtörténeti szintézisből a német irodalmi ember-eszmény egy másik képviselője bontakozik ki: Hagen. Fűzzük tovább a gondolatot? Faust fejlődése végén honalapító munkát végez: szabad földre szabad népet telepít, Hagen pedig a sötétség: hatalmainak fia gyilkos küldetésével mindent elpusztító öldöklés előidézője. Vajjon ezután csakugyan Hagen lesz a német irodalmi ember-ideál?

Pukánszky Béla.

Rezensent unterzieht die neue, auf dem geistigen Wertsystem der nationalen Revolution beruhende Literaturgeschichte W. Lindens namentlich auf ihre Werturteile hin einer eingehenden Prüfung. Die in dem Buch enthaltenen neuen Werturteile sind teils positiv, teils negativ. Die positiven — leider zum grossen Teil Misswertungen — ergeben sich zunächst aus der einseitigen Überschätzung der rassistischen Kräfte, vor allem der nordischen Kasse. Unzulänglich begründete Urteile und Behauptungen dieser Art finden sich in den Abschnitten über die germanische Vorzeit (S. 7: „bis an die Küste Japans schiffen mit Hackenkreuzzeichen geschmückte blonde und blauäugige Krieger“), den Kampf des Germanentums mit dem „entnordeten Romertum“ (S. 11), in der Annahme, die italienische Renaissance sei aus „germanischem Bluterbe“ erwachsen (S. 177) und in der masslosen Überschätzung der nur mittelbar zugänglichen germ. Heldenichtung (S. 31). Aus „nordischem Blut“ lässt Verf. ein germanisches „Lebensgefühl“ ersiehen, dessen positiver Inhalt schwer zu bestimmen ist; wesentlich ist seine ablehnende Haltung gegenüber dem Christentum. Kennzeichen dieses zu einem wichtigen Wertmesser erhobenen Lebensgefühls findet Verf. im Nibelungenlied (S. 98), in den Werken der grossen ritterlichen Epiker (S. 91), bei Walther v. d. Vogelweide und Ulrich v. Hutten; bei letzteren werden die kirchenfeindlichen Bezüge ihrer Werke scharf herausgearbeitet. Einen wesentlichen Zug der „deutschen Bewegung“ 1750—1830 erblickt Verf. darin, dass sie „ganz anderer Artung“ sei als das Christentum (S. 275, vgl. auch S. 319 den zusammenfassenden Satz über Goethes Frömmigkeit!), und auch in der Darstellung der Dichtung des 19. und 20. Jh.-s wendet er sich mit Vorliebe den Zeugnissen individueller, dem Christentum sich entgegenetzender Religiosität zu, bei G. Büchner (S. 368), G. Frenssen (S. 430), Hermann Burte (S. 435) und P. Ernst (S. 442), die er meist überwertet. — Als „Hüter nordischen Bluterbes“ gilt für Verf. der brandenburgisch-preussische Staat (S. 179). Hieraus folgt die einseitig „preussische“ Deutung mancher Dichter, z. B. Lessings; fast nur als politischer Romanschriftsteller wird Wieland dargestellt; unklar bleibt hier der Satz, dass Wieland, der meistgelesene Schriftsteller seiner Zeit „auf die heraufkommende neue Generation ohne Eindruck“ geblieben sei (S. 269). In dem Abschnitt über den „nordisch-willenhafte“ Schiller findet sich der Satz, Goethe habe ihm den „Einblick in seine tiefste und weltanschaulich bedeutsamste Dichtung verwehrt“ (S. 309). Vgl. dagegen die einschlägigen Briefe Goethes 22., 24., 27. VI. 1797 und Schillers 23., 26. VI. 1797! Stark überschätzt werden die „soldatischen“ Dichter des 18. und 19. Jh.-s: Klinger, Grabbe (S. 368) und namentlich die unmittelbaren Vorläufer nationalsozialistischer Dichtung, bei denen die an sich aner kennenswerte soldatische oder politische Leistung auch ihre schriftstellerische Beurteilung entscheidet. (Ähnliches teils auch in der älteren Lit. z. B. bei Oswald v. Wolkenstein und Grimmelshausen.)

Die negativen Werturteile bestimmt vor allem Verf.-s scharfe Stellungnahme gegen das Judentum. Jüdische Schriftsteller werden entweder totgeschwiegen (Bahr, Schnitzler, St. Zweig, Wassermann, Wedekind, Werfel u. a. m.) oder als Schädlinge des Deutschtums abgetan (Heine, Hofmannsthal). In der meist sachlichen Darstellung des jüdischen Einflusses verdient der Vorwurf Beachtung, Lessing sei dem Irrtum verfallen, das Judentum nicht als Rasse, sondern nur als Religion zu erkennen (S. 265), während doch Verf. selbst über Heine bemerkt, er habe seine Feder auch seinen „Glaubensgenossen“ gegen-

über zu ständigen Erpressungen benutzt (S. 361). Zu weit geht Verf. in der summarischen Verurteilung des mit „Juden durchsetzen“ Expressionismus (S. 420). — Eine weitere Reihe negativer Werturteile ergibt sich daraus, dass Verf. das christlich-humanistische Bildungsideal schroff ablehnt. Immer wieder wird auf die „Überfremdung“ des Deutschums durch das Christentum, diesen „mediterran-orientalischen Glauben“ hingewiesen (S. 272., 390) und selbst die ahd. Lautverschiebung dem Einfluss des Christentums zugeschrieben (S. 41). Bezeichnende, in diesen Zusammenhang gehörende Deutungen und Wertungen enthalten die Abschnitte über Luther (155—7), die Barockdichtung (183), die romantische Malerei (333), Ricarda Huch (417), Th. Mann (418), und wohl der Ablehnung des humanistischen Bildungsideals ist es zuzuschreiben, dass selbst der Name Wilhelm v. Humboldts unerwähnt bleibt. — Auch „entpolitisierte“ Erscheinungen der dt. Literaturgeschichte geben zu Werturteilen mit negativem Vorzeichen Anlass (S. 243, 276, 316). — Unklar bleibt u. a. die stiefmütterliche Behandlung Freidanks, das Verschweigen Kotzebues und die Unterschätzung der neuesten österreichischen Dichtung. Eine bezeichnende Misswertung ist schliesslich die Erhebung des ungarfeindlichen Adam Müller-Guttenbrunn zur „ersten bedeutenden Gestalt auslanddeutscher Dichtung“ (439), wogegen der deutschungarische Lenau als „Schlesier“ flächenhaft erledigt wird (364). Im ganzen lehnt Rezensent die rassistisch und politisch vereinseitigte Literaturbetrachtung des Verf.-s bei Anerkennung seiner Stoffbeherrschung und schriftstellerischen Leistung entschieden ab.

Béla Pukánszky.

Cysarz, Herbert: *Deutsches Barock in der Lyrik.* Leipzig, Reclam, 1936. 135 Seite.

Az utóbbi három-négy év sok mindenben újból aktualizálta a huszas évek erőit. Ami akkor egyáltalán nem, vagy csak részben és tökéletlenül sikerülhetett, most megvalósult, nemcsak a történet, de a szellem világában is. Ilyen huszas áramlat volt a barokk fölfedezése, újjáértékelése. Könyvek, tanulmányok egész sora jelent meg 1920 körül, gyakran inkább az újdonság lázában, mint gondos kutatásban keletkezve. Azután lecsendesedett az érdeklődés. Cysarz, aki a mozgalom egyik szellemi vezére volt, a XIX. századot választotta kutatási területének. A barokk-probléma kezdett másodrendű kérdéssé válni. S most egyszerre megint föllángoltak az elhamvadt tüzek. Ma elmondhatjuk, hogy eljött az új barokk-láz: ismét egymást követik az idevágó könyvek, esszék. Sőt még a francia tudomány is tudomást vesz most a barokkról, amint erről épp Közlönyünk hasábjairól értesülhettünk.

Mint akkor, úgy most is Cysarz e téren a legkimagaslóbb tudós. Új könyve összegezi mindazt, amit az eddigi barokk-kutatás megállapított, s a német lírában mutatja be az eredményt. Ez az összegezés Cysarznak kitűnően sikerült. Mély meglátásokban bővelkedő könyve stílusában távolról rokona az 1924-es *Deutsche Barockdichtung*-nak: itt is színes, gazdag, lendületes a stílus, de ez a lendület már nem virtuóztatás, hanem benső megragadottságból fakad, komolyabbá válik. Amott inkább csak játszott a szavakkal az új anyag körül, itt a mélybe épít. Tárgyi szempontból örvéndetes bővülést jelent a könyv. Helyet kap az eddig eléggé elhanyagolt bajor-osztrák, rajnai és szudétánémet katolikus barokk, a korhatár pedig kitolódik a XVIII. századba, hisz még Lessing és Klopstock korában is van költő (Johannes Oppelt), aki

a sziléziai Hochbarock tradícióit folytatja, e század első felének irodalma pedig sokban adósa a XVII. századnak.

Három fejezetre oszlik a könyv: Barocke Lyrik, Barocke Lyriker, Barocklyrik und Barockstil, a legelején pedig rövid bevezetés található, melyben rámutat Cysarz a barokk líra jelentőségére korunk számára. Az első fejezet a német barokk líra szellemtörténeti keresztmetszete. A kor főproblémája az ellentétek szintetizálása, a világ látszólagos káoszában a kozmosz keresése, a földi, érzéki valóság és a végtelenség viszonya, Isten és világ viszonya izgatja a lelkeket: ez a természet-tudományok föllendülésének kora. Mégis, a vallásos alap megmarad: az érzéki világ is a metafizikum hordozójává válik, a mechanizmus a misztérium felé utal. A hit a legreálisabbat is fölveszi magába. Ezt a szintézist igyekszik elvégezni a lírai forma is, ebből a tesztült, mégis egységre törekvő, szavakkal végelemzésben kimondhatatlan lelkiállapotból takad a költészet. A barokk metafora is ennek a lélektartalomnak hordozója. Ennek a lélekalkatnak vizsgálja a következő fejezet az egyes lírikusokon történő kibontakozását. Meglepően gazdag ez a fejezet: áttogya az egész korabeli német lírai anyagot, amely eddig csak részben volt ismeretes, s új, nagy értékeket fedez föl, mint amilyen a strassburgi Bernegger-kör egyik lírikus tagja, Jesaias Kompler von Löwenhalt. Vizsgálja a barokk líra kezdeteit, az újlatin és román formakészlet átültetését a német kifejezőerőbe, Schallenbergert és társait, majd folytatja az áttekintést és végigmegy egész a XVIII. század közepe tájáig. Kiemelkedő pontok a nürnbergi költőkör, ahol Klajt új megvilágításban mutatja be, és a sziléziaiak, elsősorban a titáni Gryphius, akinek líráját Haller, Schiller, Hölderlin és George mellé állítja Cysarz. Külön tárgyalja a vallásos lírát, bár nézete szerint a világi líra is vallási alapvetésű. A barokk szintézis legnagyobb mértékű megvalósítói itt Gerhardt, Spee és Scheffler, a kerubi vándor. A harmadik fejezet azután még egyszer fölvezet a barokk lelket, s beállítja a lírát a kor kultúrájának összefüggésébe, áttekintve a színház, regény, misztika, képzőművészet birodalmát. Az ellentéteket átfogni törekvő, univerzalizisztikus barokk műveltség aspektusából végül kitekint a következő századok világába.

Figyelmet érdemelnek a könyv magyar vonatkozásai: így Birkennel kapcsolatban szó esik Nádasdy Ferencről. Amikor a Habsburg-udvar körül kikristályosodó kultúráról beszél, a népek sorába a magyart is beleérti, mint ahol szintén nem volt jelentős kihatású a reformáció, s uralkodóvá lett a szín és pompa. Nincsenek ugyan az egyes nemzetek megnevezve, mégis néhány sorban *in nuce* benn van az egész barokk Közép-Európa szellemtörténete, amelynek összefüggését eddig még oly kevésbé vették figyelembe.

Cysarz könyve a barokk-probléma mindezeideig legkiválóbb földolgozása. Az előtte kutatók eredményeit lelkiismeretesen fölhasználta, s nem tévedt egyoldalúságokba. Sokan szeretik e kor intellektualizmusát és pesszimizmusát hangsúlyozni: Cysarz viszont helyesen látja, hogy a barokk racionalizmus háttére mindig irracionális, s hogy ez a világ minden szenvedés ellenére is harmóniát keres. Csupán kissé erősen emeli ki Cysarz a halál és mulandóság gondolatát, mint valami elrettentőt. Holott a barokk-ember magatartása ezekkel szemben nemcsak ilyen negatív, hanem sokkal bonyolultabb: fél fölük, mégsem tud nélkülük megenni, s annyit idézi föl őket, hogy már gyönyörűségül is szolgálnak. A rothadás és borzalom képeinek halmozása Gryphiusnál nemcsak ijesztés, hanem már öncél, mondhatni esztétikum! Ilyen magatartás már a gótikában, sőt az Edda heroikus naturalizmusában is meg-

lelhető. Belejátszik természetesen a XVII. század folyamán Kelet szenzualista naturalizmusa is.

Aki a barokkal meg akar ismerkedni, megbízható vezetőt talál e kitűnő könyvben. Kívánjuk, hogy minél előbb megjelenjen az előszóban tett ígérete szerint az egész német barokk-irodalom új földolgozása a prágai német egyetem kiváló tudósa tollából, aki e könyvében az anyagban nemcsak a sajátosan barokk, de a sajátosan német vonásokat is meg tudta találni.

(Budapest.)

Angyal Endre.

*

Nach dem zeitweiligen Abflauen der Barockforschung zeigt sich heute ein neues Interesse für diese Zeit. Das Buch von Herbert Cysarz ist ein wertvoller Zeuge dieser Bewegung. Sein edler, kunstvoller Stil, der nun alles Allzumanieristisch-Aeusserliche von sich abgestreift hat, und sein Tiefblick verdienen höchstes Lob. Es ist erfreulich, dass Cysarz auch bisher vernachlässigte Gebiete betritt, das beginnende XVIII. Jh. berücksichtigt, und der wichtigen Rolle des Katholizismus gerecht wird. Klar wird barocke Weltanschauung in ihren Wesenszügen erfasst, das Ineinanderweben von Mystik und Rationalismus, Sinnlichkeit und Gottesdienst. Formulierungen des Barock als Epoche des einseitigen Intellektualismus und Pessimismus werden glücklich vermieden, wenn auch beim Vergänglichkeitsgedanken allzusehr das Negative betont wird. Cysarz übersieht, dass der Barockmensch letzten Endes doch einen Genuss an diesen Bildern fand. Gelungen ist die Übersicht der mitteleuropäischen Gesamtkultur des damaligen Habsburgerreiches, und glücklich die Herausarbeitung der typisch deutschen Züge dieser Lyrik. Eine bewundernswert reiche Zahl talentvoller Lyriker wird gezeigt. In dieser Hinsicht übertrifft das Buch alles Bisherige und ist auch als Erfassung des Gesamtbarock ein Meisterwerk.

(Budapest.)

Andreas Angyal.

Cormier, Manon: *Madame Juliette Adam ou l'aurore de la IIIe République.* Delmas, Bordeaux, 1934. 302 l.

Önkénytelen rokonszenvvel, meleg érdeklődéssel veszünk kezünkbe minden könyvet, melynek szerzője a magyarbarát Juliette Adam eseményekben gazdag életét, rendkívül színes egyéniségét választotta tárgyául. Azt várjuk, hogy a XIX. században zajosan ünnepelt és gúnyosan, gyakran méltatlanul támadott írónő végre megkapja hazája politikai és irodalmi életének történetében azt a helyet, melyet félevszázados működése alatt céltudatosan kivívott magának. Nem kegyesen osztott elismerésre gondolunk, hiszen ha az élő nem kereste, sőt visszautasította, a halottnak nincsen szüksége rá, hanem azt reméljük, hogy Madame Juliette Adam egyéniségének és életművének alapos vizsgálata közelebb visz bennünket a múlt század francia szellemi életének megértéséhez. A köztársaságért vívott harcai, politikai- és íróbarátainak tett szolgálatait, Bismarck ellen és Elzász-Lotharingiaért folytatott küzdelmei, Nouvelle Revue-je, értékes külföldi kapcsolatai több ízben ráterelték a kritikusok figyelmét. Sajnos, legtöbbször alkalmi kritikusok akadtak csak, akik cikkekkel, tanulmányokkal igyekeztek emléket az érthetetlen feledéstől megmenteni. Meglepő, hogy Madame Juliette Adam, aki elbeszéléseiben és regényeiben maga is gyakran a dilettáns színvonalára süllyedt, mennyire csak a dilettánsokat vonzza. Gambetta, Pierre Loti, Bourget, Léon Daudet és sok más neves francia politikus és író elismerő levelei és nyilatkozatai után az írónőnkkel foglalkozó

tanulmányok szerzői megelégszenek azzal, ha regényes életét meg-
rajzolják, politikai és irodalmi érdemeit nagy általánosságban meg-
jelölik. Manon Cormier is követi elődjének, Elliott-nak a példáját.
Tanulmányának teljes anyagát Mme Adam emlékirataiból veszi és
kiegészítésül alig használ fel néhány, a múlt századból származó emlék-
iratot. Az írónőnkre vonatkozó újságcikkeket, tanulmányokat, kortársak
feljegyzéseit alig ismeri. Népszerűsítő munkát írt, hiszen az előszóiban
maga mondja, hogy a fiatalabb nemzedéket akarja közönyéből felrázni
és vele a Harmadik Köztársaság egyik legnagyobb egyéniségét meg-
ismertetni, de abban a tévedésben van, hogy ezt a célt Mme Adam
emlékiratainak ügyes, élvezetes kivonatolásával elérheti. Nem keres
összefüggéseket, amit Mme Adam saját magáról és kortársairól mon-
dott, kritika nélkül elfogadja. Részletesebben csak Mme Adam és
Gambetta barátságával és szakításuk körülményeivel, Pierre Loti szinte
fiúi ragaszkodásával és a George Sand—Musset-kérdést megvilágító fel-
jegyzésekkel foglalkozik. Elsősorban a politikus érdeklí, aki kormányok
bukását és új kormányok alakulását segítette elő, Gambetta később
elutasított tanácsadóját, a köztársasági párt egyik jelentékeny szerve-
zőjét ismerteti. Még ezekben a részletesebben tárgyalt kérdésekben is
csupa már ismert dologra hivatkozik, újat nem tud hozni, pedig lehetne,
csak hogy fáradtságos kutatómunka árán. Politikai szalónjáról semmivel
sem mond többet, mint amennyit Madame Adam írt róla, pedig azóta
nagyon sok érdekes cikk foglalkozott vele különböző folyóiratokban
és napilapokban. Irodalmi szalonjával még mostohábban bánik el,
noha még az előbbinél is jelentékenyebb, hiszen az a szellem, melyet
a Revue des Deux Mondes ellen harcoló Nouvelle Revue képviselt,
ott alakult ki. A fiatal írók, Maupassant, Bourget, Pierre Loti, Rosny
stb. ott találkoztak a politika és művészet kiválóságaival, ott kaptak
ösztönzést egy-egy újabb munka megírására, amint azt Bourget és Paul
Valéry is elismeri. A Nouvelle Revue jelentőségét sem méltányolja eléggé,
irányát pedig úgy határozza meg, hogy a két első szám tartalom-
jegyzékét, a munkatársak névsorát közli és a hadászati cikkek szerző-
jéről ad egy kis jellemzést Mme Adam életrajza alapján. Alaposabban
csak Madame Adam Comte Vasili álnéven írt, a nagy európai városok-
ról szóló tanulmányosorozatát és külpolitikai leveleit ismerteti, de itt is
csak az általános irányt jelöli meg, korrajzot egyáltalán nem ad, pedig
ez ma már lehetséges és szükséges lenne. Írónőnk külpolitikai kapcsola-
tairól, külföldi barátjairól csak annyit állapít meg, hogy voltak, de
nem tér ki rájuk, pedig Madame Adam tevékenységének a helpoliti-
kában is nagy jelentőséget adott az a tény, hogy külföldön ismerték
és becsülték. Szépirodalmi munkáiról megállapítja, hogy irodalmi érté-
kük kevés és nem elégségesek arra, hogy nevét fenntartsák. Elfeled-
kezik arról, hogy a „Paienne“, a „Grecque“ és a „Chrétienne“ alap-
sabb vizsgálata nemcsak Madame Adam egyéniségének megrajzolásá-
hoz lett volna szükséges, hanem a XIX. századi francia neo-hellén
mozgalom néhány problémáját is megvilágította volna, mint azt Bourget
és J. Lemaitre hangoztatta. Manon Cormier nem tudott nagyobb
áttekintést adni a kor politikai és irodalmi mozgalmairól, melyekhez
Madame Adam tevékenysége sok szállal kapcsolódott. Könyve mégis
érdekes olvasmány, mert szerzője egy mozgalmas korról írt emlékirat-
ból sok idézetet hoz és ahol nem idéz, ott is Madame Adam friss
elbeszéléseit használja fel, igen csekély változtatással. A kitűzött célt
így azonban nem éri el: a jelentősebb eseményeket kiemeli Madame
Adam emlékirataiból, hogy egy újabb sirba, a saját könyvébe
temesse el.

Lelkes István.

L'étude de M. Manon Cormier n'apporte rien de nouveau au portrait de la Grande Française, tracé par M. Elliott. L'auteur s'inspire des Mémoires de Mme Juliette Adam auxquels il emprunte de nombreux passages pour les transcrire dans son livre. Il est très incomplet, quand il parle du salon littéraire, de la Nouvelle Revue et des amitiés étrangères de cette femme écrivain médiocre, mais importante par le rôle qu'elle joua dans les mouvements politiques et littéraires de son époque. Étienne Lelkes.

Rivaille, Louis: *Les débuts de Pierre Corneille.* Paris, Boivin, 1936.

Corneille alakja körül a részletkutatások oly gazdag termést mutatnak már, hogy szükségét érezzük egy széles összefoglalásnak, mely megmutatná a még megoldatlan kérdéseket is. A végső szintézist, Corneille életművének egyetlen, átfogó ivbe sűrítését aligha merné még megkísérteni valaki, hisz a nehézségek egy-egy korszak lezárásánál, eredményeinek tisztázásánál mind gyakoribbak, mind tenyegetőbbek. Ha az ifjúkor kísérletei nem egyszer bonyolultabb nehézségek elé állítanak is, mint a megért alkotások, Corneille első darabjai aligha kelnek versenyre a férfi- és öregkor művei köré szövődő bozottai, filológiai és stilisztikai problémák sűrűjével. Rivaille, ki Corneille első műveire korlátozza vizsgálatát, még így is néha áthághatatlan nehézségek elé kerül és egyre növekvő anyagával alig tud megbirkózni.

Könyve az új kérdések sorát veti fel és nem egy állítása talán heves vitákat fog kihívni. Egy bizonyos: Corneille arcát egészen ismeretlen odaláról mutatja és ezt az újságot nem az különbség magyarázza csupán, mely a *Cid* és a *La Galerie du Palais* Corneille-ét elválasztja egymástól. Hisz látni fogjuk, hogy a fiatal Corneille nem egy jellemző vonása visszatér a későbbi korokban is. Rivaille nem fogta éppen könnyebb oldalát a kérdésnek, midőn az első kísérleteket vette vizsgálat alá: az elkövetkezendő remekművek sajátosságai itt kuszán, nem egyszer leplezetlenebbül ötlenek elő. Corneille-t eddig túlságosan a *Cid* után következő művek szintjéről nézték és nem vetettek ügyet a kezdet és a vég műveire, melyek az író alkataira torz elégtelenségükben talán kétszeresen jellemzőek.

Rivaille munkáját nagyban megnehezítette az a homály, mely Corneille fiatalkorát tedi. Akik keveset is foglalkoztak e korszakkal, tudhatják, mily végzetes az a véletlen, mely épp a Rouenra vonatkozó adatokat tüntette el, úgy, hogy Corneille fiatalkorának legérdekesebb éveit, a jezsuiták kollégiumában töltöttüket nem tudjuk rekonstruálni. Rivaille is főként e korszak iránt érdeklődik, de a közismert Lidel-adalékon kívül nem nyújt semmi újat vagy önállót. Talán az első, ki áttanulmányozta a *La Théologie des Saints*-t, Corneille retorika-tanárjának 1668-ban megjelent művét, de nem tudunk hinni a hatásban, melyet annak tulajdonít.

Rivaille eredményeinek egyik főbiztosítóka az éles és gondos elemzés, melynek aprólékosságát a felépítés szigorú tisztasága, ereje ellensúlyozza, úgy, hogy egy részlet sem lazul meg, vagy bővül ki a többi rovására. Könyvének első, kevésbé érdekes felében a darabok esztétikai elemzését adja, a drámai formát, a témákat, a szereplőket és magát a cselekményt veszi vizsgálat alá. Fontos, amit a pátosz szerepéről mond, mely a XVII század elején a komédia természetes alkotórésze. (173. l.) Érdekesek még azok a fejezetek, melyek Corneille újításait emelik ki, így az egykorú élet ábrázolását, mit főként a párbeszédek, a társalgás eleven, életszerű megrendezésével valósít meg. A szereplő leiki élete az elődök műveivel szemben gazdag és

mozgalmas, amivel Corneille szintén a cselekmény valóságosságát akarja növelni és így jut el oda, hogy valóságos belső drámát ábrázol, amit az egykorú komédiákban hiába keresnénk. Hatását úgy éri el, hogy a cselekményt, valamint a szereplőket — mindkettőt a közhasználatú színházi kellékek közül választván — újjá varázsolja azáltal, hogy külső képüket és lelki életüket gazdagítja. Rivaille itt két ellentétes erő működését látja: az egyik a külvilág ábrázolására törekszik és a vígjáték mind könnyebb, mind kellemesebb formáját keresi, a másik viszont az erkölcs, a lélek küzdelmei, válságai közé merül és hatalmas, szenvedélyes drámát akar teremteni. Mi e kétös hatás titka? Mi kényszeríti Corneille-t arra, hogy kísérleteiben oly távoli területeket keressen fel? — kérdi Rivaille és a feleletet a művész gondolatvilágában véli felfedezni.

Ezen a ponton lesz izgatóvá a könyv, itt vívja ki leginkább helyeslésünket és ellenkezésünket. Nem kell Corneille életművének túlságosan mély elemzésébe bocsátkoznunk ahhoz, hogy annak elvont, semlegesített jellege rögtön szemünkbe ne szökjék. Ezzel az absztrakt művészettel Rivaille tisztában van és megfajtése révén akar közel férkőzni Corneille titkához. Az elvontság Corneille stílusában nyilatkozik meg legtisztábban, Rivaille azonban — ki stilisztikai vizsgálataiban aránylag kis területre szorítkozik — azt inkább a szerző ábrázolásmódjából mutatja ki. Utal arra, hogy Corneille a külső világ képében mindinkább kiküszöböli az anyagi, konkrét vonásokat és inkább az intellektuális, lelki elemekre helyez súlyt. A világból az ember erkölcsi oldala érdekli elsősorban, a környezet ritkán jut szerephez, képszerű, ábrázoló részek alig bukkannak fel a fiatal Corneille-nél. Mindez későbbi műveit is jellemzi, sőt Théophile-lal, vagy akár Hardyval összehasonlítva (kik a külvilág ábrázolásában néha a précieux képszerűség végső határáig mennek) még nyilvánvalóbbnak tűnik. Am ez az absztrakció, a képszerű elemek kerülése nem csupán Corneille-t, hanem kortársait és utódait (nem utolsósorban Racine-t) is jellemzi és bár e jelenséget felfoghatnók hatásként is, ugyanannyi joggal Rivaille tételt gyengítő érvet láthatunk benne. Hisz maga a szerző utal az *Astrée* hatására, mely csak a lélektani valóság iránt érzékeny és a példákat szaporíthatnók még a XVII. század gáláns, lélekelemző regényeivel, melyek alig vetnek ügyet a környezetre, a külvilágra. A Rivaille által felsorolt okok (így a jezsuita teológia hatása) Corneillere jellemzőek lehetnek ugyan, de nem magyarázzák meg az egész század irodalmának ábrázolásmódját. Corneillenél is számolnunk kell tehát általánosabb, szélesebbkörű hatásokkal, melyek vele egyidőben másokat is érintettek és így divatot idéztek elő.

Rivaille ötlete, mellyel a Corneille-i absztrakciót majdnem kizárólag a jezsuita teológia hatásaként mutatja be, akkor volna helytálló, ha e jelenség csupán e szerzőnél volna tapasztalható. Ha ezen az egy ponton kételyeink támadnak is, Rivaille után mindenki elhiheti, hogy a jezsuita teológia más téren (így az akarat tanában) mélyen befolyásolta Corneille-t. Ez a teológia Szent Tamás skolasztikájának felújítása és ismeretelmélete sok rokonságot mutat Corneille és a XVII. század érzékellenességével. Igaza van-e azonban Rivaille-nak, ki közvetlen hatást keres a skolasztika és Corneille közt? Kétségtelen, hogy Corneille bizonyos teológiai műveltséggel rendelkezett — vallásos tragédiáiban a kegyelem és az akarat szerepe árulja ezt el — de kérdés, volt-e érzéke a skolasztika spekulációi iránt? Az az idézet, mellyel Rivaille tételét bizonyítani igyekszik, inkább Corneille bizalmatlanságára világít. („Chez les philosophes tout ce qui n'est point de la foi

ni des principes est disputable; et souvent ils soutiendront, à votre choix, le pour ou le contre d'une même proposition.") A szerző skolasztikus emlékeket lát olyan fordulatokban, melyek talán nem kívánnak ennyire bonyolult, messzire vezető magyarázatot. („Je dis donc premièrement que cette liberté...”, „On peut m'objecter que... pour résoudre cette difficulté... je réponds qu'il y a...”.) A párhuzam azonban, mely az érzéki ismeretek megvetésében, a szemlélet érzéki elemeinek értelmiekkel való helyettesítésében, az absztrakció keresésében Corneille művei és a skolasztika közt fennáll, tagadhatatlan; ez Rivaille egyik legmeggyőzőbb tétele. Sajnos, a kettő közti kapcsolatot teljesen kiépíteni nem tudja és sok idézete, mellyel a skolasztika hatását bizonyítja, erőltetett.

Szabad-e hát a Corneille-i elvontságot közvetlen kapcsolatba hozni a skolasztika antiszenzualizmusával? A felelet e kérdésre bizonytalan; lehetetlen ugyanis egy általános irodalmi jelenséget (mert a stílustól eltekintve, Corneille elvont ábrázolásmódja az egész kor drámairodalmáéval rokon) egy aránylag korlátozott körű hatásra visszavezetni. Ami nem jelenti azt, hogy a jezsuiták etikai-filozófiai oktatása ne hagyott volna nély nyomokat Corneille műveiben, oly nyomokat, melyeket Rivaille elemez először. Az akarat és az értelem kérdésében Corneille tagadhatatlanul a jezsuiták szájaíze szerint beszél (nem csupán fiatal korában, de később is). Rivaille itt hiánytalanul meggyőző és eredményképp megtarthatjuk a bizonyosságot, hogy Corneille és fiatalkori mesterei közt több kapcsolat volt, mint amennyire eddig ügyet vetettek.

Corneille művének mély vallási gyökereit még mindig nem tárták fel elég részletesen. Kétségtelen, hogy érzékellenessége tisztán vallási és nem filozófiai eredetű, de inkább misztikus-érzelmi, mintsem spekulatív-teológiai színezettel. Szent Tamás helyett inkább az *Imitatio* hatására gondolunk és meglep, hogy a szerző, aki ezt a művet hatásos bizonyítéknak szánja helyenként, nem ilyenféle ájtatos művekből vezeti le Corneille érzékellenességét. Corneille „filozófiájának” forrásai kétségtelenné teszik, hogy a „personnage cornélien” gyökerei a vallás talajába nyúlnak, elvontsága, morális hajlama, hősiessége, egy vallási gyakorlat jegyei. Rivaille, kit anyaga eddig néha iskolás részletezésre kényszerített, akkor jut igazi elemébe, mikor egy magasabb értelmű stílusvizsgálatban mutatja ki Corneille művének alapvonásait. Említettük, hogy ez a vizsgálat nem általános, széleskörű; Rivaille aránylag kis területét méri fel Corneille stílusának és itt is mindig a verstani szempontokra figyel elsősorban. Azonban néhány fontos megállapítást is nyújt. Nem az első, aki észreveszi Corneille alexandrinájának néha gépiesse váló szimmetriáját, amit találón az értemi és a metrikus hangsúly egybeesésével magyaráz. (Kár, hogy Corneille mondatszerkezetével alig foglalkozik: ott igen érdekes példát lelni a szimmetrikus felépítéseknek.) Rivaille egész más irányban érkeksíti megfigyeléseit: a szimmetriát úgy tekinti, mint alkalmazkodást a „veritas nen est is sensu”, az érzékellenesség elvéhez. A hős elvont, intellektuális szerepe hasonló formát kíván; a vers a könnyed kötetlenségből szigorú, racionális statika felé halad. Corneille versformája egy gondolatot, vagy egy fontos szót emel ki, helyez előtérbe, épp az említett metrikus-értemi hangsúlyegyezés révén: a versritmus így a logikai ritmus kiegészítője, támasztéka lesz. Matematikai, idio-

metrikus versművészet alakul ki, mely természetesen a legegyszerűbb logikai-stilisztikai formákat: a parallelizmust és az antitézist fogja keresni.

Különösebb jelentősége az utóbbinak van és ami újból meglep Rivailenál, épp e kérdés tárgyalásánál látszik elfogultnak, itt szűkül érdeklődésének köre. A szerző, ki néha meglepően új világlátásba tud helyezni egy problémát, gyakran hanyagol el mellékes szempontokat, melyek sok tévedéstől mentenék meg őt. Corneille mintáit keresni, melyek az antitézis használatára ihlették: felesleges munka, hisz e dísz nála egyáltalán nem különálló jelenség; az antitézis a kor legelterjedtebb szónoki eszköze. Rivaille kimutatja Lidel hajlamát az antitézis iránt és a mester ízlésével magyarázza a tanítvány előszeretét. Nem említve azt, hogy egy 1668-ban megjelent művet használ fel bizonyíték gyanánt, megállapításának már csak azért sincs jelentősége, mivel Lidel antitézisei korántsem tűnnek ki a kortársak művei közül, melyekben ez a figura számtalan formában és változatban szerepel. El tudjuk hinni, hogy Lidel hatása is hozzájárulhatott Corneille hajlamának kifejlődéséhez, de ez a hatás — mely pontosan ki sem mutatható — csak egy lehetett az uralkodó divat széleskörű gyakorlatából. Egyes mintákat keresni itten, nem szerencsés gondolat, hisz a jezsuiták hatását Lidel nélkül is igen jól el tudjuk képzelni. Talán alkalmunk lesz kimutatni a jezsuita-stílus hatását Corneille-nél, azét az egységes stílusét, mely prózában és latin iskoladrámában egyaránt megvalósul és — többek közt — az antitézis érdekes formáit is mutatja.

Nem szabad felednünk azonban, hogy az antitézis, mely a kor esztétikájában a könnyebb, „virágos” stílus járuléka volt, fejlődésének tetőfokára a précieux-korszakban ért és így használatát Corneille precieux hajlamából kell magyaráznunk. Az az ízlés, mely a nemesebb, fennköltebb stíusból kiűzi az antitézis játékos finomkodásait, később Corneille-t is hatalmába kerítette és nagy tragédiái után szemmel láthatóan kerüli ezt az ékességet.

Ezekre a précieux-elemekre alig utal Rivaille — jóllehet bőséges irodalom áll rendelkezésére — és inkább a teológiára (ismét Szent Tamásnál) jellemző antitetikus stíusból igyekszik magyarázni a nagy szerző előszeretétét. Ez a tétel alig tartható, hisz magában a jezsuita drámában is (melyet tőle függetlenül fogadunk el Corneille mintájaként) a spanyol-olasz ízlés közvetítésével kerül az antitézis, melynek több köze van a preciozításhoz, mint a teológiához. A teológiai gondolkodás antitetikus formái — melyekre Rivaille hivatkozik — elősegíthették ugyan magának az antitézisnek kifejlődését, de közvetlen hatásukat feltételezni Corneille-nél szükségtelen, mikor sokkal közelebb fekvő, egykorú irodalmi hatások állanak rendelkezésünkre.

Rivaille stilisztikai vizsgálódásai meg is torpannak ezen a ponton; megelégszik a párhuzamosság és ellentét példáival, melyekkel Corneille elvontságát akarja érzékeltetni. Kár, hogy nem öleli fel a szókinés, a variánsok, valamint a többi figurák, díszítések kérdését, melyeknek tárgyalásából Corneille sajátos, absztrakt stílusának teljes képe alakulna ki. Érdemei azonban így is nagyok. Ő utal először a vallásos elem, a jezsuita oktatás mélyebb hatására és ez utóbbi révén a későbbi kutatás számára ad alapot. Corneille gondolatának alakulásában a forma bizonyító erejének juttatja a legnagyobb szerepet: művének érdekességét és újságát ezáltal biztosítja leginkább.

Sötér István.

Le livre de L. Rivaille nous révèle des aspects à fait inconnus de Corneille. En effet, les oeuvres de jeunesse qu'il soumet à son analyse nous renseignent sur plus d'un point obscur de la formation du grand tragique. D'autre part, il est certain que le caractère abstrait de son art se manifeste dès les premières tentatives, mais le doute est permis si l'on affirme comme L. Rivaille, que l'inspiration de cet art doit être cherchée dans la théologie des Jésuites. Pour nous, l'influence jésuitique chez Corneille se montre surtout dans le style. Malheureusement, l'auteur s'abstient de nous donner une analyse détaillée de ce style de jeunesse: il se contente d'analyser quelques figures isolées, et même à ce propos il a recours à des sources théologiques éloignées et obscures qui peuvent être aisément remplacées par l'influence de la littérature contemporaine, quand on cherche à établir les facteurs qui ont présidé à la naissance du théâtre de Corneille. N'empêche que le livre de L. Rivaille oriente l'histoire littéraire vers une intelligence plus juste et plus profonde de l'oeuvre cornélienne. Et. Sötér.

Wartburg, Walther v.: *La posizione della lingua italiana nel mondo neolatino. Tre conferenze.* Kaiser-Wilhelm-Institut für Kunst- und Kulturwissenschaft. Bibliotheca Hertziana in Rom. I. Reihe. Vorträge. Heft 2. Leipzig, 1936. 43 l. + 2 tékép. 8°.

A lipcei egyetem kiváló romanistája, ki nagy műve, a készülő francia etymológiai szótár mellett mindig talál időt kisebb rendszerező munkák megírására is, három előadását foglalta össze ebben a kiadványban. Az első (*Origine e vicende dello spazio della lingua italiana*) általános összefoglalás az olasz nyelvterület kialakulásáról s egyenes folytatása szerzőnk érdekes tanulmányának, melyet a román nyelvek tagozódásának szentelt (*Die Ausgliederung der romanischen Sprachraume*, Zeitschr. f. rom. Phil. LVl. 1—48 l.). A második azt a nyelvi fejlődést vizsgálja, mely az első fejezetben kifejtett területi kialakulásnak megfelel (*Vom Latein zum Italienischen*), s végül az utolsó előadás a francia és az olasz nyelv összehasonlító jellemzése, tehát valóságos „nyelvkarakterológia“, melynek, mint önálló kutatási ágának, a kuitúrtudományok sorában jelentős szerepet szán (*Caratteristica comparativa dell'italiano e del francese*). Mindhárom előadás fontossága kétségtelen, hisz az egyes román nyelvek hasonló összefoglaló jellemzésére eddig aránylag igen kevés kísérlet történt és tagadhatatlan, hogy erre a feladatra alig van hivatottabb romanista, mint az „Évolution et structure de la langue française“ tudós szerzője. Hozzá kell tennünk azonban ehhez a megállapításhoz mindjárt egy megszorítást is, mert az az érzésünk, hogy Wartburg néha túlságosan a franciához viszonyítva vizsgálja az olasz fejlődést s nem domborítja eléggé ki azokat a tényezőket, melyek az olasz nyelv saját életének jellegzetes vonásait meghatározták. Sokszor az a benyomásunk, hogy valósággal alkalmazni akarja csak az olasz fejlődésre azokat a szempontokat, melyeket a francia nyelv alapos tanulmányozásából merített. Bár tagadhatatlan, hogy így új szempontokat visz bele az olasz nyelvészet vérkeringésébe, módszerének jogosultsága mégis vitatható, mert nem feltétlenül bizonyos, hogy az, amit több-kevesebb valószínűséggel a franciáról lehet állítani, alkalmazható egyszersmind egy másik román nyelvre is. Annál kevésbé tarthatjuk megbízhatónak az okoskodásnak ezt a módját, mert a legtöbb esetben igen bonyolult kérdésekről (pl. hangváltozások okairól) van szó. Wartburg felteszi, hogy az északi

francia külön fejlődése, a hangsúlytalan szótagok erős összevonásával, a germán, illetve pontosabban a frank hatásnak tulajdonítható (le violente contrazioni che subiscono le parole latine in francese, si spiegano con questo influsso germanico, 13. l.). Elise Richter ellenzése mellett is (l. Litbl. f. germ. u. rom. Phil. LVIII. 263. l.) tegyük fel, hogy ez az állítás, mely csirájában már Meillet-nél megvan (vö. Sur le bilinguisme, Psychologie du Langage, 1933. 167—171. l. és ehhez EPhK LX. 424. l.), a franciára nézve igaz lehet. De szabad-e az északfranciaországi frank hatásból, illetve a frank bilinguizmusból azt a következtetést levonni, hogy Olaszországban ugyanazt a szerepet a longobárdok játszották („questa tendenza proviene dunque dall'influsso germanico anche in Italia esattamente come nella Francia settentrionale“ 14. l.)? Tudunk-e a frankból, illetve a longobárdból oly jelenségeket kimutatni, mely a kérdéses hangfejlődésekkel (magánhangzóközi zöngésülés, szótagösszevonás) összevethetők lennének? Ha a *vitello* ∞ piem. *vêl* (< *videl) megfelelés éppúgy „germán“ jellegű, mint a franciában *madur* > *mür* (13. l.), minek tulajdonítja Wartburg az Ibériai Félszigeten tapasztalható hasonló jelenségeket? Vajjon nem a nyugati román nyelvterület általános tendenciájáról van inkább szó (l. Grammont, Traité de Phonétique, 1933. 201. l.)? Wartburg, ki mondattani kérdésekben oly nagy figyelmet szentel Bally megállapításainak (l. Évolution, 229. l., Struttura, 36. l.), miért nem tért ki ezúttal is a genfi nyelvész következő megjegyzésére: „Le germanique les (t. i. a magánhangzóközi mássalhangzókat) a sans doute affaibli... mais sans les faire disparaître systématiquement: les lois de Grimm et de Verner ont changé la physiognomie du système consonantique, mais c'est une „Lautverschiebung“, non une „Lautzerstörung“; comparez *Bruder* et frère, *Vater* et père“ (Linguistique générale et linguistique française, 287. l.)? E kérdésben tehát leghelyesebb éppoly tartózkodó álláspontra helyezkednünk, mint W. olasz kritikusi (l. Meridiano di Roma, 1937. jun., Arch. Glott. It. XXIX. 89.). Az utolsó előadással kapcsolatban, mely egyébként a legmeggyőzőbb, utalnunk kell arra, hogy W. a francia fejlődést néha túlságosan leegyszerűsíti s nagyon is merev meghatározásokba szorítja. Vajjon a francia „subjonctif“-nak valóban nincs már semmi kifejező értéke s vajjon használatát csakugyan „regole meccaniche“ szabályozzák? E ponton a franciák aligha írják alá W. véleményét! S ha már a franciára nézve W. szükségesnek tartja ismét kiemelni Bally véleményét („La langue française est claire, mais elle ne pénètre pas“ 36. l.), nem lett volna érdekes, ha az olaszról is hallunk hasonló értékelést? Befejezésül megjegyezzük, hogy a csatolt 1. sz. térkép tanúsága szerint W. is a pannóniai romanizmust a nyugati román nyelvterülethez, tehát Noricumhoz és Rhaetiá-hoz csatolja s nem a keleti romanizmushoz, melynek határa Illyria felől a Drávától délre húzódik.

Gáldi László.

*

Les trois conférences que M. v. Wartburg, l'excellent romaniste de Leipzig a réunies dans ce volume, constituent une contribution des plus précieuses à la caractéristique de la langue italienne. Bien que l'influence du lombard sur les parlers d'Italie du Nord — influence qui serait comparable à celle des Francs sur la langue d'oïl — demande à être prouvée d'une manière plus précise, la plupart des conclusions de l'auteur sont acceptables et méritent de servir de point de départ à tous ceux qui se consacreront désormais à l'étude de la „caractérologie“ des langues romanes.

Ladislav Gáldi.

Beküldött könyvek.

Aistleitner, J.—: Die Keret-Legende. Budapest, 1938; 8 l. (Kny. Theologia, 1938.)

Angeli András: Szekfű Ignác emlékezete. Budapest, 1937; 16 l.; 16-r. *Bárczi Géza:* A középkori magyar-vallón érintkezésekhez. Kny. Századok, 1937; 18 l.

Berkovits Ilona: A Képes Krónika és Szent István királyt ábrázoló miniatűrjai. Egyet. Nyomda, 1938; 22 l. (Kny. Magyar Könyvsz., 1938.)

Bray, René: Sainte-Beuve à l'Académie de Lausanne. Chronique du Cours sur Port-Royal (1837—1838). Paris—Lausanne, 1837; 368 l.

A lausanne-i egyetem tricentenáriumaival egybeesett Sainte-Beuve híres vendégkurzusának centenáriuma: e vaskos kötetben megkapjuk a nagy francia kritikus svájci meghívásának, a janzenizmusról tartott előadásainak, a közönségre gyakorolt hatásának és második svájci útjának részletes, szinte naplószerű történetét.

Chaigne, Louis: Vies et oeuvres d'écrivains t. II. Paris—Lanore (1938); 248 l.

Juliette Adam, L. Bertrand, A. Bonnard, P. Cazin, G. Duhamel, G. Goyau, R. Kipling, J. de Lacretelle, L. de Cardonnel, H. Pourrat, H. de Régnier, Jean Yole életéről és műveiről kapunk részletes bibliográfiával bővített részleteket a jól ismert katolikus kritikus tollából, ki — mint ismeretes, — Prohaszka francia fordításánál is közreműködött.

Études Hongroises 1936—1937. Paris, Leroux, 1937; 300 l. (A Revue des Études Hongroises új című folytatása.)

Hachelle: L'Oeuvre de Franz Hellens. Essai bibliogr. crit. et iconographique. Bruxelles, 1937; 72 l.

Kálti Márk: Képes Krónikája. Összeállította és ford. Kardos Tibor (Officina-könyvek), 78 l.; 16-r.

Koltay-Kastner: La fortuna di Leopardi in Ungheria. Roma, 1938; 16 l. (Bibl. dell'Acad. d'Ungheria di Roma 10.)

U. a. La storiografia ungh. dopo la guerra e l'Ist. Stor. Ungh. di Roma. Kny. Rivista Stor. Ital., 1937; 12 l.

Ligeti Lajos: Egy XVIII. századi kínai munka a magyaroknál. (sic) (Kny. Körösi Cs.-Arch., 1936.) 10 l.

U. a. Zoltán Gombocz. (U. o.) 7 l.

U. a. A kínai írásjegyek magyaros átírása. (U. o., 1937.) 18 l.

U. a. Tibeti források Közép-Azsia történetében. (U. o., 1936.) 28 l.

Marót Károly: A történetírás értelme és értéke. (Első Kecskeméti Hírl. és Nyomda R.-T.) 24 l. H., é. n.

Párdányi Miklós: A breton kérdés. Budapest, 1937; 288 l.

Regnum. Egyháztört. Évk. Közzéteszi a Magyar Kat. Történetírók Munkaközössége. Budapest, 1937; 284 l.

Université de Lausanne, Recueil de travaux publiés à l'occasion du quatrième centenaire de la fondation de l'Université; Lausanne, F. Rouge 1937, 230 l. R. Bray: Des genres littéraires, leur hiérarchie; F. Olivier: A propos d'Aulus Hirtius; G. Bohnenlust: Lob der Waadt in deutscher Dichtung; G. A. Bonnard; Crousaz and Pope.

Voinovich Géza: Petőfi. Kincsestár 144. Magyar Sz. Bp. 80 l. 32-r. *Zolnai Béla:* Szóhangulat és morfológia. Kny. Nyelvt. Közl. 1936. 490—498 l.

Yggdrasil. Bulletin mensuel de la poésie. 25 juillet et 25 août 1937; 4-r.

Petőfi, Arany, Vörösmarty, Ady, Babits, Kosztolányi-fordítások Sauvageot, Molnos-Muller, Bencze, Gáspár Margit és S. R. tollából.

A kiadásért felelős: Huszti József.

27.541. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

MISCELLANEA ETYMOLOGICA.

1. Görög λύκος.

A görög λύκος 'farkas' szónak idg. *ulq^uos-hoz való tartozása kétségtelen. Homályosabb azonban az a kérdés, hogy miképen származott az idg. alapalakból a görög forma. Az általánosan elfogadott nézet szerint az idg. *ul- hangcsoportból még az indogermán alapnyelvben *lu fejlődött mássalhangzó előtti helyzetben.¹ Azonban maga a hangtörvény, bár Brugmann szerint (l. i. h.) biztosnak látszik, mégis minden inkább, mint biztos. Ha ugyanis az idg. *ulq^uos alakból már indogermán korban *luq^uos alaknak kellett fejlődnie, érthetetlen, hogy mikép maradt meg mégis pl. az óind *vrka-h*, litv. *vilkas*, germ. *uulfaz alakokban egy idg. *ulq^uos alak, holott annak már rég el kellett volna tűnnie. Éppen ezért úgy vélem, hogy a görög hangalak okozta nehézséget nem szabad indogermán alapnyelvi különbségekre visszavezetni, hanem, ha lehetséges, görög különnyelvi fejlődésből kell magyarázni. Azt pedig, hogy lehetséges, éppen a következő sorokban szándékozom megmutatni.

Az indogermán alapnyelv szava farkasra *ulq^uos volt, amint azt óind. *vrka-h*, litv. *vilkas*, óegyh. szl. *volk*^o és germ. *uulfaz alakok alapján teljes bizonyossággal lehet következtetni; hogy a germán alak is idg. *ulq^uos, nem pedig egy e mellett álló *ulpos alakra megy vissza,² következik az óizl. *ylgjar* 'lupae' genitivusi alakból, mert ez az idg. *ulq^uos mellett levő *ulq^ui, -iās femininum szabályos fejlődését hozza: *ulq^uiās > germ. *uulgwiōz > *ulgiōz > óizl. *ylgjar*, míg a germán maskulinumban található

¹ A gondolatot Froehde vetette fel BB. 14. 106 sk., l. még Brugmann Grdr.² I. 260 sk.

² Ez a felfogás több szerzőnél is szerepel, pl. Zupitza Die germanischen Gutturale 16, Feist Et. Wb. d. got. Spr.² 439 s. v. wulfs.

f hang az általánosan elfogadott és helyes nézet szerint a szókezdő labiálisnak köszöni létrejöttét.³

Az idg. **ulq*os alalakból az ősgörögben **ulaq*os-nak kellett előállnia. E szóalak a hangja azonban speciális környezete folytán, mivel két labiális hangtól volt körülvéve, nem tudta megőrizni hangszínezetét, hanem maga is asszimilálódott labiális környezetéhez és *u hanggá fejlődött, tehát **ulaq*os-ból **uluq*os lett, ahol aztán a labioveláris hang *u* vokális után elvesztette labiális elemét (v. ö. βου-κόλος, de αἰ(γ)-πόλος: mindkét összetétel második eleme idg. *-*q*olos) és így jött létre a szókezdő digamma leesésével a történetileg ránk hagyományozott λύκος alak. Hagy az *a* hangnak labiális környezetben való átfestődése nem minden alapot nélkülöző, indokolatlan feltevés, mutatja a következő parallel fejlődés: idg. **q*equlos 'kerék' szóból a görögben **quq*ulos, majd κύκλος lett, mivel az *e* hang két labioveláris között nem tudta tartani magát, hanem átszíneződött *u* hanggá.⁴

2. Idg. *teu- 'összeilleszteni, (megfelelően) elkészíteni'.

A görög τευτάζω 'hosszasan és szorgalmasan foglalkozom vvel, vnek szentelem magam' és τευμῶμαι 'készítetek valamit' (Antimachos fr. 32⁵) igék általános nézet szerint a következő görög csoporthoz tartoznak: σεύω 'gyors mozgásba hozok', med. 'sietek, felindult vagyok', hom. ἔσσυτο 'sietett', ppp. ἔσσυμένος 'vágóy vre; siető, gyors', ἐπί-σσυτος 'nyomuló, hevesen támadó; σοῦμαι 'gyorsan mozgok' < *sofóomai, ἔσσοημένον, τεθορυβημένον, ὠρμημένον. Hes., hom. λαο-σσόος 'a népet harcba indító' stb.⁶ E görög szavak továbbmenőleg idg. *qieu- gyökér alatt egyesíthetők a következő, más nyelvekben található szavakkal: óind. *cyavate* 'mozgásba jön, elindul, eltávozik'; gāth. *šyavaite* 'útra kelni, elindulni', óperzsa *ašiyavam* 'meneteltem', óind. *cyautnam* 'vállalkozás, fáradozás', av. *šyao'na*- n. 'cselekvés', *šyaōman*- n. 'tett, mű'; örm. *ču* (= óind. *cyuti*-)

³ L. Streitberg Urgermanische Grammatik 111, Kluge Urgermanisch³ 64, Hirt Handbuch des Urgermanischen I 108 sk.

⁴ V. ö. Meillet—Vendryes Traité de grammaire comparée des langues classiques (Paris, 1924) 58. l.

⁵ L. Antimachi Colophonii Reliquiae ed. Bernh. Wyss, Berlin Weidmann 1936.

⁶ V. ö. Bezzengerger—Fick BB. 6, 236, Wackernagel KZ. 28, 121, Brugmann Grdr.² I 274, Walde—Pokorny Idg. Wb. I 363.

'elindulás', *čvem* 'útra kelek, elutazom', aor. *čogay* 'elmentem' < *qjou.

E listának áttekintése azonban egyúttal mutatja azt is, hogy az idg. *qieu*-gyökérnek a görögben egyedül kimutatható folytatása a *σεύω* stb. csoportban van, hogy tehát *τευτάζω* és *τευμῶμαι* idesorolása egyszerűen csak „Verlegensheitsbehelf“.

Még tovább fokozódnak kételyeink az etymologia igaz volta felől, ha meggondoljuk, hogy *τευτάζω* legközelebbi rokona magában a görög nyelvben van meg a következő igében: *τεύχω* 'elkészíteni valamit, csinálni, alkotni, alakítani, létrehozni vmit', amit pedig senkinek sem jut eszébe óind *cyavate* stb.-vel rokonságba hozni, holott a görög *τευτάζω*-val való rokonsága az első pillantásra is minden kétségen felül áll. Görög *τεύχω*-t viszont óir *dūan* 'költemény' < **dh(o)ughnā*, *dūal* 'illő, megfelelő' < kelta **duglo-*, továbbá a gót *daug*, agsz. *dēag*, ósz. *dōg*, ófn. *doug* 'es taugt, nützt' szavakban található germán *deug-gyökérrel szokás összehozni.⁷

Ezen etimológiát azonban mindjárt elvethetjük, mert gör. *τεύχω* éppen a mellette álló *τευτάζω*, *τευμῶμαι* alapján csakis idg. *teugh-gyökre mehet vissza. Az eddigiek alapján tehát jogunk van egy idg. *teu-gyökeret felvenni, *t* ill. *gh* determinativumokkal továbbképezve, amelynél mármost kérdeznünk kell, hogy mi lehetett a jelentése és hogy nem található-e nyoma a görög nyelven kívül más nyelvben az indogermán nyelvek rengetegében.

Ami a jelentést illeti, a görög szavak alapján csak annyit állíthatunk, hogy a szóbanforgó gyökér alapjelentése valószínűleg: 'megfelelően összeállítani, összeilleszteni, előállítani, elkészíteni' lehetett; l. még lejjebb.

A görög nyelvterületen kívül legközelebb áll a görög szavakhoz a következő germán csoport: gót *þiup* 'a jó, pl. javak' *þiufseigs* adj. 'dicséretreméltó, jó', *þiufseins* 'jóság, áldás', (ga)*þiupþjan* 'áldani', *unþiupþjan* 'átkozni'; óizl. *þýdr* 'szelid, barátságos', *þýda* f. 'barátság', *þýda* 'barátságossá tenni, baráttá tenni, megnyerni'; óang. *zēþīede* 'jó, erényes', *zē-þīedan* 'csatlakozni'.

Formailag az egyeztetés nem okoz nehézséget, mivel a germán csoport idg. **teut-*, *teut-i-ra megy vissza, de jelentésánilag — első szempillantásra — annál inkább. Hogy azonban a feltételezett jelentésváltozás mikéntjét és

⁷ Thurneysen Osthoffnál PBB 13, 421, Strachan BB. 20, 16. 29.

lehetőségét lássuk, vizsgáljuk meg közelebből a következő idg. szócsoporthoz, ahol ugyanez a jelentésfejlődés található, de sokkal világosabban, amiből esetünkre is világosság esik és így nagyobb erőt is kölcsönzünk etimológiánknak.⁸

Örm. *darbin* 'kovács' (< *dhabhro-, Meillet MSL. 8, 165), lat. *faber*, *fabri* 'kézműves, készítő, kovács, ács', mknév. 'ügyes, művészi', *fabrē* 'hozzáértően, ravaszul', *affabrē* 'hozzáértően' ellentéte *infabrē*, *fabrica* 'ki-, megdolgozás, ügyesség, ravaszság' idg. *dhabh- 'ügyesen egybeilleszteni' gyökérből származnak a következő szavakkal együtt: gót *gadōb* πρέπει, *gadōb(f) ist* 'megfelelő, illik', agsz. *gedēfe* 'megfelelő, illő, szelid, jóindulatú', *gedafen* 'illő, megfelelő', *gedaf(e)nian* 'illik' = óizl. *dafna* 'erőssé válni, fejlődni', agsz. *gedaeftē* 'illő, szelid', *ge-daeftan* 'rendezni, rendbehozni'; óegyh. szl. *dobrō* 'ἀγαθός, καλός', *dobjō*, *dobljō* 'ἀριστος, δόκιμος', *doba* 'az illés, megfelelés, alkalom', *podoba* 'dísz', *podoba jestō* 'illik', *podobajetō* 'szükséges, illik'.

Az általam fönt görög τευτάζω stb.-re adott etimológia megvilágítására szolgáljon a következő összehasonlító táblázat:

idg. * <i>teu</i>	idg. * <i>dhabh</i> -
gót <i>þiup</i> 'ἀγαθόν'	óegyh. szl. <i>dobrō</i> 'ἀγαθός'
óizl. <i>þýdr</i> 'szelid, barátságos'	agsz. <i>gadaeftē</i> 'illő, szelid'
óizl. <i>þýda</i> 'barátság'	agsz. <i>gedēfe</i> 'illő, szelid, jóindulatú'
gör. τεύχω, τευμῶμαι 'készíték'	lat. <i>faber</i> 'elkészítő, kézműves'.

Ezek a példák, azt hiszem, világossá teszik etimológiánk lehetséges voltát a szemantika oldaláról. Megemlíthető még a következő parallel jelentésfejlődés: gör. ἀραρίσκω 'összeillesztek': ἀρτύν·φιλίαν Hes. = idg. *teut- 'megfelelően összeállítani, összeilleszteni': óizl. *þýda* 'barátság'.

Ha mármost számba veszem, hogy etimológiám ellen a jelentési oldalról ellenvetés nem tehető, a hangtani oldalról szintúgy, akkor összegezve annyit állíthatok, hogy etimológiám eléri azt a valószínűségi fokot, ami etimológiától megkívánható, ha természetesen nem is olyan evidens, mint pl. lat. *frater* és óind *bhrātā* együvértartozása.

⁸ L. a következő csoporthoz Walde—Pokorny Idg. Wb. I 824 sk., Walde—Hofmann Et. Wb.³ s. v. *faber*, Berneker Slav. Et. Wb. 203 skk., Trautmann Bsl. Wb. 42 sk.

Az idg. *teut-gyökérialakhoz tartozik óír *tūath* 'bal, északi', amit már Strachan a gót *þiuf* szóval kapcsolt össze.⁹ A jelentéstani oldalát ezen (és több hasonló) etimológiának Brugmann világította meg, utalva arra, hogy több indogermán népnél a baloldal felől jövő jósjelek a szerencsések.¹⁰ Hozzá kell azonban fűznünk, hogy itt eufémisztikus kifejezés mód is számításba veendő, mint egészen biztosan a görög εὐώνυμος 'szerencsés, baloldali' esetében.¹¹ Ez a 'jó-baloldali' jelentésfejlődés van meg mindenesetre a gót *þiuf* és óír *tūath* viszonyában is. Óír *tūath* 'északi' jelentése pedig egyszerűen az őskelta keleti orientációjában leli magyarázatát. Idg. *teu- 'összeilleszteni' — *teuto- 'szerencsés, bal' jelentésfejlődésére a legkézzelfoghatóbb parallel a görög ἀραιοῖσκω 'összeillesztek' — ἀριος 'legjobb' — ἀριστερός 'bal' jelentésfejlődése, mindnyájan egy idg. *arēi 'összeillesztek' bázishoz.¹²

Latin *tūtus* 'biztos', amit Johansson a gót *þiuf*-hoz szeretne vonni,¹³ megmarad *tueor* és csoportjával együtt a Brugmann által kijelölt helyen,¹⁴ gör. σοφός 'ügyes, okos, bölcs', ἐπίσοφος 'áldozatfelügyelő (pap)' társaságában.

Végül, ha látjuk, hogy az előbb tárgyalt *dhabh-gyökérhez tartozik gót *gadaban* 'συμβαίνειν', mely görög ige viszont egyik jelentésében tökéletesen megfelel τυγχάνω ígének, hogy továbbá a német *fügen* = gör. ἀραιοῖσκω (jelentésileg) ígéhez a főnévi *Fügung* f. tartozik, melynek egyik (ma legáltalánosabb) jelentése '(isteni) végzés', akkor Boisacq ellenére is,¹⁵ egy pillanatig sem kételkedhetünk, hogy τυγχάνω, τυχή mégis τεύχω-hoz tartoznak. Pedersen idg. *teuqh-gyökér felvétele mellett ír tocad 'szerencse', köznépkymrói *tynghet* 'sors' szavakkal egyesített gör. τυγχάνω és τυχή szavakat,¹⁶ azonban mint Pokorny mondja,¹⁶ idg. *tunketo-alak csakis óír *tucad-ot eredményezhetett volna és így Pedersen feltevése, ami miatt Boisacq i. h. τεύχω-t és τυγχάνω-t szembeszökő együvértartozásuk ellenére szétválasztotta, megdől.

⁹ Strachan IF 2, 370.

¹⁰ Brugmann Rheinisches Museum 43, 399 skk., Grdr.² II. 1, 329.

¹¹ V. ö. Schrader—Nehring Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 2. kiad. II 226 sk., főleg 226 B.

¹² L. Persson Beiträge z. idg. Wortforschung (Uppsala 1912) 741 sk.

¹³ Johansson PBB 15, 238.

¹⁴ Brugmann IF 16, 499 skk.

¹⁵ L. Boisacq Dict. ét. s. v.

¹⁶ Pedersen Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen I 151

¹⁶ Pokorny KZ 47, 165.

3. Litván *aslà* ~ latin *asser*.

A litv. *aslà*, gen. *āslos* f. szó, melynek jelentése '(agyagból keményretaposott) padló', amennyire én látom, az indogermán nyelvek körében eddig még nem talált rokon szavakra. Én, mint a cím is mutatja, lat. *asser*-rel hasonlítom össze, melynek jelentése 'vastag pózna, deszka, gerenda'. Ezt az összehasonlítást szándékozom a következőkben részletesen megindokolni.

Az általam feltételezett jelentésváltozás megvilágítására szükséges az indogermán nyelvekben nyomon követni a német *Diele* 'deszka; abból készült dolog: padló, szerű, deszkafal; (sváb nyelvterületen) kert fakerítése; padlás' összefüggéseit.¹⁷ E szó a következő germán szavakkal tartozik össze: óizl. *þil* n. 'deszka, faberakás', *þilja* f. 'deszka (főleg hajón), fedélzet'; agsz. *þille* f. 'deszkázat, padlózat', *þel* n. 'kis darab fa v. fém, (hajó-)deszka'; ófn. *dil*, *dilo* 'deszkafal, -padló', *dilla* (= óizl. *þilja*, agsz. *þille*) 'deszka, deszkapadló, hajófedélzet'.

E szavak mind egy idg. **tel-* 'lapos, egyenletes terület (padló)' gyökér alatt összetartoznak a következő másnyelvi szavakkal: óind *talam* 'síkvidék, kézfelület, talp'. *taliman-* n. 'padló'; gör. *τῆλιν* 'kockatábla, konyhadeszka stb.', lat. *tellus* 'földi', *medi-tullium* 'közép(pont)'; ópor. *talus* 'szobapadló', litv. *pa-talas* 'ágy', *tilės* 'csónak fenékdeshái', óegyh. szl. *ŧelo* 'föld', valószínűleg *tēlo* is: 'simulacrum, columna, tentorium, corpus'.

A jelentésfejlődés iránya e szavakban nem lehetett: deszka > padló > felület > föld. Ez nem lenne valószínű. Egyedül valószínű az ellenkező irányú fejlődés, ami művelődéstörténetileg is indokolható. Az indogermán ház ugyanis a kerek vagy négyszögletes alaprajzú házból fejlődött és padlója eleinte nem volt, ill. a pusztta föld volt. Későbbi fejlődés az, hogy a rőzséből, gallyakból készült fal egy részét és a padlót agyagréteggel borították be. Ebben az időben fejlődhetett egy idg. **tel-* 'föld' jelentésű szó, 'a ház, a szoba alapzata, agyagpadló' jelentésűvé. Még későbbi fejlődés eredménye a deszkának az építésbe való bevonása és ez a művelődéstörténeti korszak jut kifejezésre a további 'házalapzat > deszkapadló' jelentésfejlődésben, amihez még később járult bizonyos nyelvekben a 'deszka' jelentésre való korlátozódás. Utolsó átvillanása lehet még az eredeti 'padló' jelentésnek az, hogy óizl. *þilja*

¹⁷ A következőkhöz v. ö. Walde—Pokorny Idg. Wb. I. 741.

főleg a csónak fenekét alkotó deszkákat, és a fedélzetet (egy neme a padlózatnak) jelenti.¹⁸

E szükséges kitérő, azt hiszem, megvilágítja etimológiám mibenlétét jelentéstani szempontból.

Most azonban foglalkoznunk kell magával a latin szóval és annak latin rokonaival, mert olyanok is vannak.

A fent bevezetőben említett latin *asser* mellé sorakoznak ugyanis, mint származékok a következő szavak: *assula* 'forgács, töredék, darab' *astula* mellékalakkal; *assulātīm* 'forgácsokban, kis darabokban', *assulōsē* u. a., dim. *astella* 'kis forgács', *asser*-rel rokon másrészt *assis* is (mellékalakja *axis*) 'deszka', és *ās*, *assis*.

Tőképzés szempontjából a legmegfelelőbbben a litván szóban található **as-* töből indulunk ki. Ennek egy továbbképzése idg. **as-os*, **as-es-os* és ehhez *i*-töví továbbképzés lat. *as-s-i-s*, amint pl. a görög κῆδος 'gond', gót *hatis* 'gyűlölet' *s*-tövéhez való *i*-töví névszó jelentkezik az ír *cais*, kymr. *cas* 'gyűlölet' szavakban <**kəd-s-i*>.¹⁹ E mellett található *axis* mellékalak, amely valószínűleg eme *assis* és *axis* 'tengely' szavak jelentési és hangalaki közelállásából jött létre.

Petersson Gl. IV. 297 *asser* és *assis* szavakat régiebb **arsser* **arssis* fokokon keresztül idg. **ard-tro-*, **ard-ti*-alakokból származtatta, mert e szavakat litv. *ardai* m. pl. 'Stangengerüst' és *ardamas* 'vitorlarúd' szavakkal hasonlított össze. Később (KZ. 47, 245) örm. *ardn*- 'lándzsa' szót is idevonta (<**ardh-*>) és ezért a latin szavak alapformáit is **ardh-tro-*, **ardh-ti* alakokra helyesbítette. Azonban a mellett, hogy **ard-tro-* > *asser* esetében a töváltozás magyarázat nélkül marad (*o*-tő > mássalhangzós tő), hangtanilag is lehetetlen e kapcsolat. Ugyanis egy **ardh-tro*-alapformában a *dht* hangcsoport vagy leegyszerűsödött volna *t*-re a két *r* hang között (ez a legvalószínűbb²⁰), vagy a latin nyelvtörténet folyamán (ugyanúgy, mint *ttr dtr*) *str* hangcsoportot eredményezett volna,²¹ úgyhogy Petersson alapalakja lat. **artro-*, legfeljebb **astro-* <**arstro*-alakhoz vezetett volna, de semmiesetre sem a történetileg előtünk fekvő *asser*hez.²²

¹⁸ Az indogermán házra vonatkozólag l. Schrader—Nehring i. m. I 443 skk., főleg 455 B, hol más hasonló jelentéskéjlődés található.

¹⁹ L. Walde—Pokorny I 340 s. v. *kād*, irodalommal.

²⁰ Ez a leegyszerűsítés még az indogermán korba nyúlna vissza, l. de Saussure Recueil des publications scientifiques 420 skk.

²¹ L. Leumann—Hofmann Lateinische Grammatik⁵ 151 sk. (142 § b.)

²² L. még Walde—Hofmann Et. Wb.³ s. v. *asser*, akik Petersson

Ugyanílyen valószínűtlen Meillet feltevése,²³ ki Pedersen nyomán²⁴ *asser-t* os *ossis*, gör. ὄσσειον szavakhoz állítja és ὄσσειον *t*-jének nyomát látja még a dim. *astula* és a román *astella*-ban. Ezzel szemben Leumann-nak igaza van,²⁵ mikor *astula t*-jét *assula* > *ass'la* > *astla* fejlődéssel magyarázza mint *essere* > *essre* > *estre* > fr. *être*), ami után *assella*, *asser* diminutivuma és így a retrográd képzésű *as-sula* tulajdonképeni alapszava, *astella*-vá lett. Azonkívül os nemcsak hangalakban, hanem jelentésben is eléggé távol áll *asser*-től.

Az említett *assis*-on kívül természetesen idetartozik *as*(= *ass*), *assis* 'orbis discus; nummus priscus: unitas a) in re numaria, b) de pondere; generaliter i. q. unum oppositur et partibus et multiplici cuiquam'. Mint Thurneysen mondja (Thes. s. v.): „ab *assis* axis vocabulo, quod tabulam sectilem quadratam designat, non diversum putat Cavedoni numism. bibl. 101“, és hozzáteszi: „nomen propter pristinam *assium* formam inditum“, amiben teljesen egyetérték vele és utalok még a fentebb említett agsz. *pel* szóra, mely kis darab fát v. fémet is jelent.

Asser-ről kell még egy pár szót szólnunk. *Asser* képzésében megfelelhet lat. *acer*, *aceris* 'iharfá'-nak, és hozhatja a litv. *aslà*-ban található *as-gyökéralakot. Ebben az esetben *aser-ben az intervokális *s* (preventív disszimiláció útján) megmaradt volna a szóvégi *r* hatására, csakúgy mint *miser* és *caesaries* szavakban. Az *asser*-ben található *ss-t* az *assis* szónak *aser-re gyakorolt hatásából magyarázom.²⁶

összeállítását elvetik. Ugyanezt teszi egyébként ő maga is Studien über die indogermanische Heteroklisie 19, hogy egy ugyanolyan elfogadhatatlan etymonnal helyettesítse (*asser* gót *ans* 'gerendá'-val együtt egy heteroklitikus töből: *as, *as-er, *as-i, a nasalis anticipáció útján a genetivusból: *ansnes < *as-n-és).

²³ Meillet BSL 33 (1932) 53 sk.

²⁴ Pedersen i. m. I 85.

²⁵ Leumann Glotta 23, 139.

²⁶ A cikk megírása után látom, hogy ezzel az összeállítással már Reichelt megpróbálkozott KZ 46, 313 skk. Ő *āra*, *ārea*, *āreo* latin szavakkal kapcsolja az általam fent magyarázott szavakat (alapjelentés: naptól kitégetett hely, szárazulat). Azonban az *assis asser* (*asserculum* miatt biztosan *r*-től!) szavakat *az-d-ti-, *az-d-tes- (tehát *s*-től!) l. az előbbi megjegyzést) alakokra vezetni vissza, amiből pedig csak lat. *asti- *astes-lehetett volna a végeredmény. Ez teszi érthetővé, hogy Walde—Hofmann Et. Wb.³ s. v. *asser* minden további megokolás nélkül egyszerűen elvetik Reichelt összeállítását.

4. Latin *silva*.

Latin *silva* annyi sok társa között szintén azok közé a szavak közé tartozik, melyek sok etimológust foglalkoztattak és amely a vele való foglalkozás után mindig más és más eredményekhez vezetett. Ez ad talán jogcímet arra, hogy én is megpróbálkozzam vele.

A régebbi felfogások mellőzésével, amelyek latin *silva*-t főleg a gör. *ξύλον* 'fa' szóval akarták kapcsolatba hozni,²⁷ csak Niedermann és Solmsen álláspontjával akarok itt részletesebben foglalkozni.

Niedermann „*ě und ĭ im Lateinischen*“ c. művében (Darmstadt 1897.) ú. n. három mássalhangzós törvénye segítségével *silva*-t *selsvá-ból akarta származtatni *e > i* szabályszerű hangfejlődéssel és ezen az alapon gör. *ἔλος* n. '(fűvel, cserjével v. fával benőtt) nedves lapály', óind *sarah* 'vízmedence, tó' szavakhoz csatolta.

Solmsen a kérdéssel újra foglalkozva²⁸ aprólékosan bírálta Niedermann tézisét. Szerinte 1. Niedermann három mássalhangzós törvénye (amin etimológiája alapszik) nem talált visszhangra; 2. a „kétségtől régebbi“ háromszótagos alak az ő felfogásával nem nyer magyarázatot; 3. *ἔλος* jelentéstartalma, ámbár Suidas *δῖλος δάσος*-nak glosszálja, mégis egészen más, mint *silva*-é. Ezen érvek alapján elveti Niedermann etimológiáját és ebben követjük mi is, de csak első és harmadik érve alapján. Első érve alapján, mert bár Niedermann Solmsen érvére azzal replikázott,²⁹ hogy ha törvénye nem is állna fenn, mégsem hagyható figyelmen kívül az, hogy egymás mellett található *millus*, -i m. és *mellum*, -i n. 'vadászutyák nyakörve, vasszögekkel kiverve a farkasok támadása ellen' és *vellus*, *eris* n. mellett *villus*, ezen érvelése nem fogadható el, mert míg *millus*, *villus* mellett megvan *mellum*, *vellus*, addig *silva* mellett *selva-nak semmi nyoma sem található. Ezentúl azonban Niedermann törvénye csakugyan elfogadhatatlan.³⁰ Harmadik érve alapján pedig azért, mert mint már Walde látta³¹ 'benőtt, nedves lapály' csak görög jelentésszínezet, amit a latin számára is föltételezni kissé erőltetett.

²⁷ L. pl. Kretschmer KZ 31, 417.

²⁸ Solmsen IF 26, 109 skk.

²⁹ Niedermann IFA 29, 36.

³⁰ L. pl. Sommer Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre²⁻³ 57 sk., Kritische Erläuterungen 15.

³¹ Walde Et. Wb.² s. v. *silva*.

Solmsen maga i. h. a „*Sila saltus*“ nevét vonja bele a magyarázatba. Ez κατ' ἔξοχην erdős hegyvidék és az ókorban híres volt nagyszerű hajófáiról. *Silva*, „régőbbi“ *silua* Solmsen felfogása szerint ehhez a *sila*-hoz tartozik mint *siloūā 'erdővel benőtt' (t. i. pl. terra). *Sila* viszont tovább görög ἴδην 'erdős hegyvidék, erdösség, hajóépítésre alkalmas fa' szóhoz tartozik, idg. *d*-ből fejlődött (dialektális) l-lel.

Solmsen ezen etimológiája rögtön elveszti minden vonzóerejét, ha szemügyre vesszük azokat a nehézségeket, melyek ellene szólnak és amelyeket Solmsen nagyon is könnyű szerrel tol félre útjából.

Először is minden filológiai elvnek ellentmond az a mód, ahogyan Solmsen a háromszótagú *silua*-t régibb formának deklarálja. *Silua* a hagyományban csak Horatiusnál fordul elő három szótaggal, ott is csak kétszer: Carm. 1, 23, 4 és Epod. 13, 2. Viszont a szó már Plautusnál előfordul, de csak kétszótagos alakban, ugyanígy Enniusnál is egy hexameterben: *silvārum saltūs latebrās lāmāsque lutōsās* (Ann. 568.), úgyhogy *silua*-t régibb alaknak nyilvánítani lehetetlenség.³²

Ugyanígy nem fogadható el az, amit Solmsen *Sila* és *silva* *i* vokálisainak quantitáskülönbségéről mond, hogy t. i. az épp oly kevésbé nehézség, mint *lārua* > *larva* ∼ *Lāres* és *ācerbus* ∼ *ācer* esetében. E szavakban ugyanis a quantitáskülönbség indogermán ablauton alapszik (valószínűleg *acerbus*-nál is a *mamilla*-törvény gyengesége miatt),³³ míg *Sila*-nál még csak azt sem mondhatjuk, hogy *silva*-val szemben mutatott hosszú *i*-je idg. *ei*-re megy vissza, mert egyrészt erre semmi alapunk, másrészt ha Solmsennel együtt gör. ἴδην-vel azonosítjuk, csakis idg. *sidā-ból indulhatunk ki.

Más lehetőség nyílik meg előttünk, ha a latin *saltus* szót vesszük vizsgálat alá. E szót Holthausen,³⁴ majd utána (tőle ügylátszik függetlenül) Nehring³⁵ idg. *sałtus-ra vezették vissza 's mobile'-vel és ezt látják a germán *walpus 'erdő' szóban is a mozgó *s* hiányával. A germ. *walpus képviselői: ófn. ósz. ófriz *wald*, holl. *woud*, agsz. *weald*. Az agsz. szó azonban erdő-n kívül 'puszta; nyílt vidék'

³² V. ö. Leumann—Hofmann i. m. 112: „Dichterische Freiheit ist die Auflösung eines kons. u zu silbischem u in der Messung *silūae* Hor“.

³³ L. pl. Leumann—Hofmann i. m. 91. l. irodalommal.

³⁴ Holthausen KZ 46, 178.

³⁵ Nehring Glotta 11, 291.

jelentésével is bír; óizl *vøllr* pedig 'talaj, föld, síkság, műveletlen föld', norv. *voll* 'füvel benőtt síkvidék', svéd *vall* 'fülegelő' jelentéssel rendelkezik. Ez utóbbiakból joggal vonja le Götze azt a következtetést,³⁶ hogy praegerm. *walpus jelentése 'meg nem művelt terület' lehetett, amiből a nyugati germánság jelentésspecifikálódással jutott az erdő jelentéshez; de még ófn. ósz. *wald* is jelenthet 'vadon'-t és így gót *wilþeis*, ném. *wild* szavak tarthatnak igényt legközelebbi rokonságra. Mivel pedig ezek idg. **uel-*tőből jöhetnek csak, amihez *walpus alapalakja *uoltus kell legyen, a lat. *saltus* számára nem marad semmi egybekapcsolási lehetőség, hanem marad úgylátszik egyedül, mint eddig volt, mert a Vaniček-től származó³⁷ azonosítása *saltus* 'ugrás'-sal tényleg nem egyéb, mint logikai ugrás.

Másképp alakul azonban *saltus* helyzete, ha arra gondolunk, hogy kielemezhető töve: **sal-*, nullfokú alakjában mihez vezethetett, ha *-uā* suffixum járult hozzá. A fejlődés ugyanis ekkor a következő: *sl-uā-ból a latinban, (ill. már az ósitáliaiban) *soluā lesz, ez később *suluā alakhoz vezetett.

*Suluā további nyomonkövetése előtt még azzal a várható ellenvetéssel kell foglalkoznunk, hogy *suluā alak nem maradhatott volna fenn, mert *-lu-* a latinban *ll-*t eredményezett. Azonban ebben a kérdésben szerintem Solmsennék³⁸ van igaza Sommer³⁹ és Leumann⁴⁰ felfogásával szemben. Ő ugyanis kimutatta, hogy egyetlen kényszerítő példa sincs, ami miatt *lu > ll* fejlődést kellene felvennünk, sőt nagyobb a valószínűsége annak, hogy *lu* megmaradt. Frappáns példa erre lat. *salvē* (*salvēte* stb.), ha gör. οὐλε-vel egyenlő < *solue (voc.) 'salve',⁴¹ pl. Od. 24, 402.: οὐλέ τε καὶ μάλα χαῖρε; lat. *alvus* is legvalószínűbben eredeti *lu* hangcsoportot hoz és biztosan semmi kapcsolata sincs gör. αὐλός-szal, amiben teljesen osztom Persson nézetét, amint *nervus* és *parvus*-ra vonatkozólag is,

³⁶ Kluge—Götze Etym. Wb. der deutschen Sprache, 11. kiad. 1934., s. v. Wald.

³⁷ Vaniček Griechisch-Lateinisches Etymologisches Wb. 1024.

³⁸ Solmsen KZ 38, 437 skk.

³⁹ Sommer Krit. Erl. n. 66., 80. l.

⁴⁰ Leumann—Hofmann i. m. 166.

⁴¹ L. Thurneysen KZ 28, 160. 2. jegyz., Schulze Quaestiones epicae 104, Brugmann IF 11, 268; másképp legújabban Specht KZ 64, 22, Schwyzler u. o. 99.

amelyek szintén semmiképen sem kapcsolhatók össze gör. νεῦρον és παῦρος-szal.⁴²

Idg. *sluā tehát a latinban *suluā*-t eredményezett volna. Ebben a formában azután az *u* hang a veláris *l*-lel szemben disszimilálódni kezdett ü felé és ezt a disszimilációt végrehajtva a szókezdő *s* hatására a *sülva fokon túl tovább disszimilálódott a *silva* hangalakig.⁴³

(Berlin 1937.)

Szemerényi Oswald.

Miscellanea etymologica.

1. griech. λύκος.

Griechisch λύκος wird allgemein aus einem von den anderen Sprachen vorausgesetzten idg. *ulqʷos in der Weise erklärt, dass angenommen wird, indogermanisches *ul- sei zu *lu- geworden. Dies bestätigen aber gerade bei diesem Worte die anderen Sprachen keineswegs, die ja hier alle *ul- bringen. Daher muss die griechische Form aus dem Griechischen selbst erklärt werden. Idg. *ulqʷos musste im Griechischen zu *ulaqʷos werden. In dieser Form assimilierte sich nun das 'a' seinen labialen Nachbarlauten *u* und *qʷ* und aus *uluqʷos wurde nun mit regelmässigem Abfall des labialen Elements im Labiovelar nach dem *u*-Laut das historisch vorliegende λύκος, gerade wie *qʷeqʷlos zu κύκλος führte.

2. griech. τευτάζω, τευμῶμαι.

Die genannten Wörter können nicht zur Sippe von gr. σέωω gehören, wie fast allgemein angenommen wird, da dies durch die Bedeutungsverhältnisse dieser Sippe widerlegt wird. Sie gehören vielmehr zu gr. τεύχω. Die durch diese Wörter erwiesene Wurzel *teu- 'zusammenfügen' gehört weiter zur Sippe von got. biup 'gut', aisl. þyda 'Freundschaft' usw. und zeigt denselben Bedeutungswandel wie gr. ἀραρίσκω: ἄριστος: ἀρτὸν φιλίαν Hes. Zu der Wurzelform *teut-, die in der germanischen Sippe vorliegt, gehört auch noch air. tūath 'link, nördlich'; zu gr. τεύχω gehört dann noch τυγχάνω τυχή, vgl. d. Fügung.

3. lit. aslā ~ lat. asser.

Lit. aslā '(aus Lehm festgestampfter) Boden', das bisher ohne Verwandte dasteht, verbinde ich mit lat. asser 'Bohle, Brett, Balken'. Wenn wir nämlich die Sippe von Diele mit ihrer

⁴² L. Persson i. m. 545 skk., 820 skk.

⁴³ A fonetikai magyarázatot Walde² s. v. silva alapján adom, mert helyesnek tartom, bár ő más összefüggésben alkalmazza.

Verwandtschaft betrachten, so sehen wir, dass in ihr folgende Bedeutungsentwicklung stattgefunden hat: 'Fläche, (Erd-) Boden', die kulturgeschichtlich, d. h. aus der Geschichte des idg. Hausbauwesens zu verstehen ist. Denselben Vorgang nehme ich auch bei unserem Worte an. Die Wurzel ist also *as-, wozu lat. asser ein s-Stamm ist: *as-os *as-es-es mit durch preventive Dissimilation erhaltenem s, wie in miser, caesaries. Eine Weiterbildung davon ist der i-Stamm assis < *as-s-i-s.

4. lat. silva.

Die Verbindungen von Niedermann und Solmsen glaube ich als unhaltbar erwiesen zu haben und schlage eine neue Lösung vor. Ich ziehe lat. saltus heran: die gemeinsame Wurzel ist *sal-, von der saltus eine tu-Ableitung ist, während silva mit ū-Suffix aus der Nullstufe gebildet ist, also *sł-ŭ. Dies hätte zu *sulva geführt, aber in dieser Form wurde der u-Laut (wie es schon Walde bei einem anderen Erklärungsversuch angenommen hat) gegen das velare l dissimiliert und diese Dissimilation führte dann vom anlautenden s unterstützt zu der Form silva.

O. Szemerényi.

HANDSCHRIFTEN UND HANDSCHRIFTENBRUCH- STÜCKE DES 8—15. JAHRHUNDERTS IN ESZTERGOM.

Wiewohl Budapest als die Hauptstadt des Landes im Nationalmuseum und in der Universitätsbibliothek die umfangreichsten und mannigfaltigsten Handschriftensammlungen Ungarns besitzt, die teils schon durch gute Kataloge erschlossen sind, teils es in der nächsten Zukunft werden, kann und darf der Forscher auch an den kleineren Büchereien nicht achtlos vorübergehen. Bei einem kurzen Besuch im Juli 1937 lernte ich die Erzdiözesanbibliothek von Esztergom (Gran) kennen und sah dank der Güte des Herrn Archivars und Bibliothekars Michael Zákony ausser vielen mit den Buchzeichen eines Anton Fugger versehenen Druckbänden, die im 17. Jahrhundert der Primas Georg Lippay erworben hatte, den kleinen Handschriftenbestand, über den Csontos János im Magyar Könyvszemle 1882 auf Grund des „Index codicum Mss. antiquorum in bibliotheca v. cap. Eccl. Metr. Strig. a. 1811 confectus per Georg. Palkovich theol. profess. et bibliothecarium eiusdem“ nur summarisch unterrichtet hat. Unter anderem fielen mir als Deutschem auf ein aus 51 Pergamentblättern bestehendes unvollständiges Lektionar saec. XV mit der Bemerkung im Vorderdeckel: „A. D. mille-

simo quadringentesimo septuagesimo primo scriptus est liber iste in monasterio sancti Salvatoris mundi in Ewich ordinis regularium procurante et disponente Rutgero de Heygen, provisoro protunc eiusdem ecclesie, pro quo oretur", also eine Handschrift des 1420 von Böddecken aus in der Diözese Köln (jetzt Paderborn) gegründeten, 1803 aufgehobenen Augustinerchorherrenklosters S. Salvatoris Ewich im Kreis Olpe, von dem sich das Archiv hauptsächlich im Staatsarchiv Münster, ein Memoirenverzeichnis im Pfarrarchiv Attendorn, ein Liber anniversariorum im Besitz des Altertumsvereins Münster, ein pergamentenes Missale saec. XV in der Pfarrkirche Schönolthausen (Kreis Meschede) eine *Ars computistica* saec. XV sogar in den U. S. A., in Ithaca, Cornell Univ. Ms. B. 53 befindet.¹ Ferner als Ms. II 6 ein Codex bayerischer Herkunft: Holzband mit Schaffellüberzug und grünen Lederstreifen auf den Deckelrändern, je 4 Buckeln in den Ecken, 1 Buckel in der Mitte der Deckel, 2 Schliessen. 167 Pergamentblätter 232/160 mm. Schrift saec. XV mit farbigen z. T. goldenen Initialen. Fol. 1—48^r Gregorius Magnus in cantica canticorum, am Schluss rot: '1469'; fol. 49—81^v Augustini enchiridion, am Schluss: 'Explicit dictus Enchiridion grece, hoc est liber manualis latine, quem beatus Augustinus composuit', 1471. Fol. 83—84ra 'registrum super enchiridion Augustini secundum litteram alphabeti' (2 spaltig); fol. 85¹—167¹ Ambrosii hexaameron. Am Schluss schwarz: * 'Finit exameron beati Ambrosii episcopi Mediolanensis per me fratrem Maurum Eystatensem, conventualem in Scheyrn, sub reverendo in Christo patre et domino abbate Georio a. D. millesimo quadringentesimo septuagesimo tercio, septima decima die mensis Marcii etc.' Fol. 1^r: 'Hic liber ex bibliotheca Budensi allatus est ad Laurentium Ferenzfy secretarium regni Hungarici, nunc vero possidetur per me Emericum Czobror anno 1648 die 20. Julii.' Ich habe, obwohl die Handschrift schon bei W. Weinberger³ verzeichnet ist, sie miterwähnt, da dieser Gelehrte angibt: „1475 in Eystatt geschrieben“, die Herkunft aus dem oberbayerischen Benediktinerkloster Scheyern gar nicht verzeichnet, anscheinend auch ohne zu wissen, dass Eystatt das heutige Eichstätt an der Altmühl (in Oberbayern) ist, und da die Jahreszahl 1475 durch 1469, 1471, 1473 ersetzt werden muss. Abt Georg I. regierte 1467—1489. Für die Geschichte der spätmittelalterlichen Buchkunst in Scheyern ist der Esztergomer Codex nicht ohne Belang. In Scheyern hatte Abt Wilhelm Kienberger (1449—1467), der aus Tegernsee gekommen war, das

¹ Vgl. L. Schmitz—Kallenberg, *Monasticon Westfaliae*, Münster 1909, S. 25 f., wo die amerikanischen und ungarischen Codices noch fehlen.

² W. Weinberger, *Beiträge zur Handschriftenkunde*. I (Die Bibliotheca Corvina) S. 30.

³ a. a. O. S. 22 und 30.

Klosterleben neu zu gestalten gewusst. Wie Virgil Redlich⁴ sagt: „führte er die Tegernseer Gebräuche ein, brachte Leben in die ruhenden Bücherbestände, und durch Keim, Maurus und Molitor blühte die Miniaturmalerei wider auf.“ Von dem in Esztergom liegenden Erzeugnis der Schreib- und Malkunst des Bruders Maurus scheinen V. Redlich und seine Gewährsmänner nichts gewusst zu haben. Gerade jetzt auf dieses versprengte Stück aufmerksam zu machen empfiehlt sich um so mehr, als die Scheyrer Schreib- und Malkunst zur Zeit starke Beachtung findet. Dr. Carl Wehmer (Berlin) wird binnen kurzem⁵ eine Studie über den obengenannten Molitor und seine Werke veröffentlichen, dabei wohl des frater Maurus gedenken. Ausser Wehmer beschäftigt sich ferner seit längerem Dr. Ernst Schulz (München) mit den spätmittelalterlichen Codices Scheyerns. Der Hauptstock der alten Klosterbücherei von Scheyern befindet sich heute in der Staatsbibliothek München. Von Maurus, der nach 1488, aber vor 1502 starb, sind z. B. ganz oder teilweise geschrieben die Codices Monacenses latini 17408, 17411 (fol. 1—4), 17416 (fol. 3), 17417, 17502/03 (?), 17523. Durch Dr. Schulz, der mich gerade für Scheyern beriet, weiss ich, dass die Hand des Maurus in Clm 1052 auf fol. 12^v, in 2875 auf fol. 73^r (nur 2 Zeilen) erscheint. Dass die Esztergomer Handschrift einstmals der Bibliothek des Königs Matthias Corvinus († 1490) angehört hätte, wie Weinberger hat glauben machen wollen, muss ich ablehnen. Denn noch um 1610 befand sich das Manuscript in Scheyern. Als Kurfürst Maximilian von Bayern den Handschriftenbestand von Scheyern aufnehmen liess, war der Codex noch an Ort und Stelle. Der erhaltene Katalog (München, Staatsbibliothek Cbm. C. 3) verzeichnet fol. 143^r unter den Werken Gregors des Grossen: 'Eiusdem super cantica canticorum lib. 2, hic Augustinus in enchiridion; Ambrosius in hexameron. Perg.' Wie der Codex nach Ungarn verschlagen wurde, ist mir einstweilen unbekannt.

Den Germanisten entgangen ist meines Wissens Esztergom Ms. II 3 mit der Hohenliedbearbeitung des Williram von Ebersberg.⁶ Alter Holzdeckelband mit braunem Lederüberzug, der durch mehrere Quadratlinien und Diagonalen verziert ist. 81 Pergamentblätter 240/165 mm. Die Texte in Minuskel saec. XII mit einzelnen Initialen. Fol. 1^r in Majuskel: 'Hunc codicem dedit Perhardus sancto Adalberto'; der Band war also der Kathedrale von Gran-Esztergom geschenkt worden, deren Schutzpatron

⁴ Tegernsee u. die deutsche Geistesgeschichte im 15. Jahrhundert München 1931, S. 133.

⁵ Beiträge zur Inkunabelkunde. N. F. Heft 2. (inzwischen 1938 erschienen!).

⁶ Vgl. Ehrismann, Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters I, München. 1922 S. 18 ff; M. Manitius, Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters II, München, 1923 S. 592 ff.

der Heilige Adalbert war und ist, fol. 81^v als Federprobe saec. XV: 'Ludovicus dei gratia rex Hungarorum'. Auf den Vulgata-text des Hohen Liedes folgt fol. 48^r die Vorrede Williram's 'Incipit prologus Willirammi abbatis super cantica canticorum', fol. 49^r—80^v die metrische 'Expositio Willirammi Eberspergen-sis abbatis super cantica', fol. 80^v—81^r ein Mariengebet. Die deutsche Paraphrase und Prosaauslegung fehlen wie auch in andern Codices.

Über Deutschland ist fernerhin eine mittelalterliche Handschrift eines französischen Klosters, die man nicht ohne weitere in Ungarn vermuten würde, nach Esztergom gekommen. Laut einem nachmittelalterlichen Vermerk fol. 1^r stammte der Codex 'Ex abbazia Moissiacensi', des weitem laut Exlibris 'Ex bibliotheca Nicolai Josephi Foucault, comitis consistorialis.' Moissac, die bedeutendste Kluniazenserabtei in der Languedoc hatte im Mittelalter eine umfängliche und wichtige Bibliothek besessen. Zwei kurze Bücherverzeichnisse des 11. und 12. Jahrhunderts, die L. Delisle veröffentlicht hat,⁷ geben von dem Reichtum allerdings nur einen ganz schwachen Begriff. Zum Glück sind aber noch heute ziemlich viele Moissacmanuscripte erhalten und bestimmt. Der eben genannte grosse französische Bibliothekar weist⁸ Moissac folgende lateinische Codices in Paris zu: 37 (in 4 Bänden), 252, 1217, 1631, 1656^a, 1688, 1708, 1715^a, 1720, 1740, 1774, 1797, 1809, 1812, 1822 (?), 2077, 2098, 2138, 2154, 2155 (?), 2168, 2213(?), 2240, 2281, 2293, 2315, 2340, 2350(?), 2388, 2390, 2399, 2429, 2510, 2525 (?), 2627, 2644, 2678 (?), 2838, 2989, 2998, 3781, 3862(?), 3874(?), 3915, 4005, 4036, 4135, 4212, 4280 AA, 4667, 4808, 4871, 4886, 4991 A, 5056, 5058, 5078, 5083, 5229, 5298, 5548, 7505, 7583, 7628, 8095, 9187, 9993; dazu kommen Ms. lat. 17002, in der Kgl. Bibliothek zu Kopenhagen Thott 136 fol. (vgl. E. Jørgensen S. 188) und — worauf mich Dr. B. Bischoff freundlichst hinwies — Leiden Univ. Bibliothek B. P. L. 1822 saec. XI mit Paschasius Radbertus de corpore et sanguine Domini. In Bezières befindliche Fragmente saec. XIV einer Moissachandschrift vom Breviari d'Amor des Franziskaners Matfre Ermengaud wurden 1930 im 56. Bande der Romania veröffentlicht; 15 Blätter und einige Blatteile desselben Codex bot E. von Scherling (Leiden) 1937 im Rotulus sub no. 1863^a an. Wie viele Moissacenses die Bibliotheca Vaticana unter den Reginenses besitzt, wird sich erst sagen lassen, wenn der von Dom André Wilmart begonnene ausführliche Katalog vollständig vorliegt. Ich bin froh, wenigstens die Esztergomer Handschrift anfügen zu können. L. Delisle wusste wohl, dass N. J.

⁷ Cabinet des Manuscrits II 440.

⁸ a. a. O. I 519. Vgl. Catalogus codicum hagiographicorum latino-rum edd. Bollandiani III (1893) S. 364 ff. Von Delisle noch nicht vermerkt.

Foucault und dann Joh. Peter Ludewig zwei Moissac-Codices mit der Vita S. Desiderii und dem Registrum Gregorii Magni besessen hatten, vermochte jedoch nur die Desideriusvita in Kopenhagen ausfindig zu machen, während ihm die Tatsache der Erhaltung des Gregorexemplars in Esztergom ebenso unbekannt blieb wie der Leidensis, der ebenfalls aus Moissac an N. J. Foucault gekommen war. Im Anfang des Jahres 1678 hatte⁹ der Intendant Nicolas-Joseph Foucault (1643—1721) durch den Abbé de Foulhiac die Hss. von Moissac prüfen lassen. Auf Vorschlag von Etienne Baluze kaufte der Minister Colbert einen ganzen Block von Hss der Abtei, Foucault übersandte ein Verzeichnis. Im Mai und Juni 1678 kamen 105 Manuskriptbände in Paris an. Der gelehrte Baluze machte auch sogleich eine wichtige Entdeckung durch den Fund der auch heute noch einzigen Handschrift des Lactantius zugeschriebenen Traktates *De mortibus persecutorum*, deren Ausgabe in ganz Europa Aufsehen erregte. Alle der 1678 verzeichneten Codices kamen übrigens damals nicht nach Paris, einige niemals, andere erst nach Auflösung der Bibliothek Foucaults. Diese reichhaltige Sammlung, für die Moissac nur eine von vielen Quellen gewesen war, wurde im Haag versteigert, ihre Bücher über ganz Europa verstreut. Heute befinden sich Foucaultmanuscripte ausser in Paris (Bibliothèque Nationale und Arsenal) in Amsterdam, Berlin, Cambridge, Chatsworth, Deventer, Edinburgh, Glasgow, Götting, Kopenhagen, Leiden, Leipzig, London, Lyon, Oxford und in Esztergom (Gran), wohl auch noch anderwärts.¹⁰ Auch der namhafte deutsche Jurist und Historiker Johann Peter von Ludewig (1668—1743), seit 1721 Kanzler der Universität Halle a. S. (vgl. F. L. Hoffmann im *Serapeum* XXX 1 ff.; 2 Manuskripte seiner Sammlung auch in der Gymnasialbibliothek Schweidnitz) erwarb eine Reihe von Bänden aus Foucaults Bibliothek, die Mehrzahl wanderte von Ludewig an Thott und dann in die Kgl. Bibliothek Kopenhagen, ein einzelner Band nach Ungarn. Im „*Catalogus bibliothecae Ludewigianae manuscriptae*“ sagt Joannes David Michaelis p. 86: '437 Codex membranaceus epistolarum S. Gregorii fol. 3 Alph. Codex est nitide scriptus, quo tamen anno, non liquet. Emptus est e bibliotheca Nicolai Josephi Foucault, comitis consistoriani, qui adscripsit illi „ex abbazia Moissiacensi“ und in Ms I 4 von Esztergom heisst es p. 337: 'Epistulae Gregorii Magni sive s. papae ab ann. 589 ad 604 maximi momenti sunt, editae cum inter alia Gregorii Magni opera, tum etiam in tomis conciliorum. Cum vero plurimae suppositae sint vel interpolatae, inspersis multoties commentis, igitur nihilominus hic codex magni est favendus. Cimeliis sub-

⁹ Vgl. fürs folgende Delisle, 1. c. 456 ff., 518 ff.

¹⁰ W. Weinberger, *Wegweiser durch die Sammlungen altphilologischer Handschriften*, Wien u. Leipzig, 1930. S. 59 erwähnt in diesem Zusammenhang weder Kopenhagen noch Esztergom.

tractus abbatiae Moissacensis et aere meo redemptus est MDCCXXII. J. P. Ludewig, Fridericianae cancellarius;’ ausserdem liegt eine in Gran saec. XVIII angefertigte Beschreibung bei, in der es heisst, die Hs. sei für 18 Mark vom Vetter des beschreibenden Bibliothekars aus Ludewigs Bibliothek erworben worden. Die Pergamenthandschrift, an der Wende des 11. zum 12. Jahrhundert in Südwestfrankreich geschrieben, bietet ausser französischen Schriftstücken z. B. des Jahres 1645, die vorn und hinten buchbinderisch verwertet sind, auf p. 3—335 das Registrum Gregorii Magni der Fassung „R cum epistolis practermissis“, die uns besonders in Codices des 12. und 13. Jahrhunderts vorliegt,¹¹ mit den Schlussversen (p. 335):

‘Vivat in eternum codicem qui scripserat istum,
mercedem a Domino percipiatque suo.’

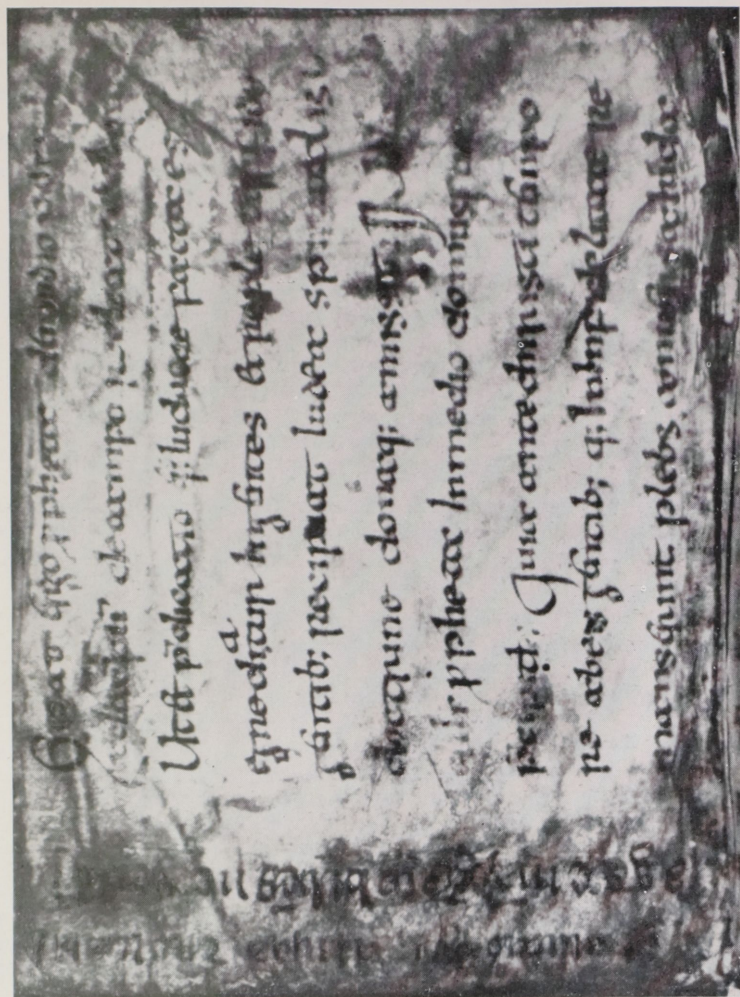
Der kleine Überrest eines anderen Gregorexemplars gehört ohne Zweifel zu den allerältesten lateinischen Textüberbleibseln, die Ungarn zur Zeit besitzt. Mir fiel das Blatt am 26. Juli 1937 in Esztergom auf, als ich ein lateinisch-deutsches Gebetbuch saec. XV (233 Pergamentblätter) ‘e bibliotheca Joannis Cardinalis Simor archiepiscopi Strigoniensis’ in die Hand nahm. Herr Dr. Eugen Enyvvári, Direktor der Stadtbibliothek Budapest, den ich in Esztergom kennen und schätzen zu lernen die grosse Freude hatte, vermittelte die sorgsame Loslösung und photographische Aufnahme des nur etwa 100/80 mm. grossen Stückes. Auf jeder Seite sind 10, ungefähr 75 mm lange Zeilen einer insularen Minuskel zu sehen; die Vorderseite, die auf dem Einband klebte, hat etwas gelitten, liess sich aber auch entziffern. Ich setze die Schrift, die ich trotz der Form des nach E. A. Lowe für insulare Majuskel charakteristischen, gleichsam aus 2 c gebildeten a und einiger eingestreuter R und S Minuskel nenne, ins frühe 8. Jahrhundert, jedenfalls vor 750. Es besteht graphische Verwandtschaft mit den kleineren Schriftzügen des irischen Abtes Dorbbene von Jona († Okt. 713), der den Schaffhauser Adamnancodex schrieb.¹² Dennoch wird man die irisch anmutende Schrift frühangelsächsisch nennen müssen. Denn nach den durch Lowe¹³ auf Grund grosser Handschriftenkenntnis neuerdings ausdrücklich bestätigten Beobachtungen von W. M. Lindsay¹⁴ bezeugt das Vorkommen des ᚠ , d. h. eines τ mit vertikalem Strich durch die rechte Seite des Querbalkens für tur, angelsächsischen Ursprung.

¹¹ Vgl. L. M. Hartmann, Mon. Germ. hist. Epp. II p. XXII sq.

¹² Vgl. W. M. Lindsay, Early Irish Minuscule Script, Oxford, 1910, S. 1 ff. und Tafel II; E. A. Lowe, Codices Latini antiquiores. II (Oxford, 1935), Tafel zwischen p. XII und XIII.

¹³ l. c. p. VII sq.

¹⁴ Notae Latinae, Cambridge, 1915, p. 373 sq.

Überrest eines Gregorexemplars aus der erzbischöflichen Bibliothek in Esztergom.

„Its presence in Insular script shows that the script is Anglo-saxon and not Irish nor Welsh nor Carnish nor Breton.“ Gerade diese Abkürzung aber kommt auf dem Esztergomer Fragment in „precipitur“ klar und deutlich vor. Ausserdem kommen folgende Abkürzungen vor: *h* autem, *b*; bus, *dr* dicitur, *p* *per*, *Ns* nisi *p* prae, *a* pro, *q*¹⁵; quae, *sps* *scs* spiritus sanctus, *uris* vestris.

Auch die Textbestimmung ist nach einigem Suchen verhältnismässig schnell gelungen: es handelt sich um Stücke aus den Ezechielhomilien Gregors des Grossen.

Wir lesen auf dem Rekto:

N(i)s(i) ut specialiter designetur¹⁵
 quia etiam electis gentiu(m) s(an)c(tu)s sp(iritu)s
 dandus esset qui eos quos adsu
 meret et prius a superbiae suae
 statu deiceret¹⁶ et postmodum
 sup(er) pedes suos id est sup(er) bona
 opera solidaret sicut p(er) paulu(m)
 d(icitu)r remisas¹⁷ manus et disolu
 ta genua eregite et gresus rec
 tos facite pedib(us) v(est)ris sequit(ur)

Nicht jeder Buchstabe deutlich zu erkennen. Der Text stammt aus der XII. Homilie des 1. Buches: Migne, Patrol. lat. LXXVI 920^e.

Auf dem Verso:

Exeat ergo p(ro)pheta de medio populi
 ad campum de campo redeat ad dom(um)
 ut et pr(ae)dicatio qu(ae) Judaeae facta est
 egrediatur in¹⁸ gentes et repletis fide
 gentib(us) recipiat Iudea spiritalis
 doctrine dona q(uae) amissit. INclu
 dit a(utem) p(ro)pheta in medio domus suae
 p(rae)cipit(ur). Quia antechristi¹⁹ tempo
 re ab eis gentib(us) q(uae) in infidelitate re
 manserint plebs conversa Iuda.

Da weder links noch rechts auf dem Rekto wie dem Verso in der Zeilenbreite etwas fehlt, nichts auf ursprüngliche Zeilenspaltigkeit hindeutet, die Lücke zwischen den beiden Stücken etwa 20 Zeilen ausmacht, dürfte das vollständige Blatt auf jeder

¹⁵ designetur vielleicht mit tur-Kürzung.

¹⁶ deiceret Migne.

¹⁷ Die Lesung nicht ganz sicher, remissas, dissolutas, gressus nicht ausgeschlossen.

¹⁸ Migne: ad.

¹⁹ für antichristi.

Seite ungefähr 30 Zeilen enthalten und annähernd eine Höhe von 240 mm, eine Breite von 120 mm gehabt haben, das Ganze ein Schmalfolioband im Format des aus Italien über England nach Deutschland gebrachten Bonifatianus 1 (mit der Evangelienharmonie des Victor Capuanus in Unciale und Scholien in insularer Minuskel) gewesen sein.

An alten, auch angelsächsischen Handschriften der noch nicht in einer befriedigenden kritischen Ausgabe vorliegenden Ezechielhomilien Gregors des Grossen ist kein Mangel. Immerhin gehören die Fragmenta Strigoniensia zu den frühesten Textzeugen. Es erfüllt mich mit Befriedigung, die gastfreundliche Gelehrtenwelt der die Vergangenheitsforschung mit den Gegenwartsaufgaben verbindenden Magyaren auf die palaeographisch merkwürdigen, etwa 1200 Jahre alten Blattreste aufmerksam machen zu können, die einst von England nach Deutschland, schliesslich aus dem deutschen Süden nach Ungarn wanderten.

(München.)

Paul Lehmann.

ORNAMENTA.

A római császárkori címek kialakulása.*

Mommsen a Römische Staatsrecht első kötetében „A fiktív hivatalviseléssel és triumphusszal járó megtiszteltetések“ (Ehrenrechte der fictiven Magistratur und des fictiven Triumphs, 455—467) címen külön fejezetet szentel a római császárkori, hivatali rangjelzéssel való kitüntetéseknek. Mindaz, amit az akkori *princeps philologorum* erről a tárgyról írt, legnagyobbbrészt érvényesnek tekinthető még ma is. Akik utána foglalkoztak ezzel a kérdéssel, jóformán semmi újat, jobbat nem mondtak. Legfeljebb — mint az epigonok, vagy jelentéktelen ellenfelek általában — ítéleteinek ellentmondást nem tűrő, határozott hangját tompították le, vagy hajszálfinom megkülönböztetéseit laposították el, — pl. mindjárt az *ornamenta* és az *adlectio* között, pedig a kettő nyilvánvalóan egészen más dolog. Lehet ugyanis valakit, akinek törvény szerint joga erre esetleg még nem is volna, magasabb senatori rangra emelni, úgyhogy az illető az elnyert magisztrátusi fokozat viselésével járó valamennyi (politikai és tiszteletbeli) jogot élvezheti (*adlectio*, pl. *inter consulares*). Lehet viszont hivatali rangfokozatot jelentő, de tartalmatlan címet is adni, mellyel semmiféle politikai jog nem jár (*ornamenta*, pl. *consularia*).

* A Budapesti Philologiai Társaság 1937. május 19-i ülésén elhangzott felolvasás. — Dieser Aufsatz ist in etwas kürzerer Fassung in der Pauly-Wissowa-Kroll'schen Realencyclopädie d. class. Altertumswiss. s. v. „Ornamenta“ erschienen. Verf. gestattet sich, statt eines fremdsprachigen Auszuges, auf diesen Artikel zu verweisen.

Akár a *leges annales* pontos megtartásával, akár — uralkodói kegy folytán — a szokásos időbeli korlát áttörésével kerül valaki valamelyik hivatali fokozatba, a kettő között jogilag semmi különbség nincsen. Másként áll a dolog a cím, az *ornamenta* elnyerésekor. „Külszín — tartalom nélkül, látszat, de nem valóság“ (die Form ohne den Inhalt, der Schein ohne das Wesen), — hangzik Mommsen fogalmazásában. Akit pl. a quaestori címmel (*ornamenta quaestoria*) tüntetnek ki, nem pályázhatik a következő fokozatra, a praetorságra, sőt a valóságos quaesturáért is folyamodnia kell, ha csakugyan viselni is akarja, — pedig a címet esetleg már régen megkapta. Ezért nem találjuk említve az *ornamenta*-t soha a hivatalviselések számának feltüntetésekor. csak a III. században, — akkor sem rendszeresen. Annak, aki csak a címet kapja, nincs meg pl. az az irígyelt, politikailag fontos joga, hogy a senatus ülésein résztvehessen, ha egyébként legalább is a quaesturát még nem viselte. Ha pedig olyan valaki nyeri el valamelyik magasabb címet, aki már a senatus tagja, új címének megfelelő helyet foglalhat el ugyan a curiában, — de ha az illető hivaltalt viselni is akarja, külön kell még majd érte pályáznia. A fiatal Octavianus pl. 43-ban, Caesar halála után, megkapja az *ornamenta consularia*-t, de valójában még csak quaestor. A további előhaladáshoz quaestori minőségében kellett volna a magasabb hivatalokért folyamodnia. Joguk van viszont az ilymódon kitüntetetteknek arra, hogy nyilvános ünnepségeken a senatorok között ülhessenek, a senatorokat megillető díszruhában (*toga praetexta*) jelenhessenek meg és címüknek megfelelő temetésben részesüljenek. Ennyiben lehetne röviden összefoglalni az egész intézmény lényegét.

Az eddig előadottak kétségtelenül helyes, már nem egyszer elismételt megállapítások. Még mindig jobb, mintha tévedéseket ismételtnék (Goethe), az biztos. De ha most még egyszer — és nem is utoljára — meg akarjuk bolygatni az egész komplexust, fel kell vetnünk a kérdést: Beszélhetünk-e tudományunk elsőkelyesedéséről? És: jelent-e számunkra mindez valamit? Majd meglátjuk.

Az *ornamenta* intézménye császárkori ugyan, de egyes idevonható esetek akadnak régebbről is. Az idősebbik Plinius szerint pl. Kr. e. 102-ben egy Cn. Petreius nevű centuriónak a kimber háborúban tanúsított bátorságáért megengedték, hogy *toga praetexta*-ban áldozhasson.¹ (XXII 6, 11: *adstantibus Mario et Catulo consulibus praetextatum immolasse ad tibicinem foculo posito*.) Bárhogyan magyarázzuk is ezt a megbízható forrásból származó tudósítást, lényeges az, hogy ez az egyszerű centurió azok közül a jogok közül nyert el egyet, — a *toga praetexta* viselését —, melyek csak a quaesturától fölfelé illettek meg a római magistratusokat.

¹ L. Th. Mommsen, St.-R. I^o 1887. 437, 2.

Cassius Dio egy helyen (XXXVI 40, 3—4) arról beszél, hogy a 70-es évek felé rendkívül elharapózott vesztegetési és zsarolási botrányok miatt erélyes rendszabályokhoz folyamodtak, a feljelentőket pedig mindenféle megtiszteltetésekben részesítették. Felhossa erre M. Aurelius Cotta esetét, aki 74-ben tartományát, Bithyniát, jól kizsarolta, és akit egy néptribun, C. Papirius Carbo perbefogott. Cottát elítélik, vádlóját pedig τιμαῖς ὑπατικάις, καίπερ δεδημαρχηκότα μόνον, ἐσέμνυναν: tehát — a szokásos magyarázat szerint — *ornamenta consularia*-t adnak egy olyan embernek, aki akkor még csak δημαρχός, *tribunus plebis* volt. Csakhogy Dio a korabeli görög terminus technicust² olyan esetre alkalmazta, hogy az nem felelt meg teljesen a Carbót ért kitüntetésnek. A később rendszeresített *ornamenta consularia*-hoz fűződő kiváltságok valamelyikét minősítette bizonyára — a maga korából visszavetítve — *ornamenta consularia*-nak.

Hozzásegít a hely megértéséhez az, amit Cicerónak Balbus érdekében mondott beszédében olvasunk (57): *tribum Crustumina*... *hic* (sc. Balbus) *adsecutus est legis de ambitu praemini* *invidiosus quam qui legum praemiis praetoria sententiam et praetextam togam consequuntur*. Tehát a *praetoria sententia*, a praetori helyről való véleménynyilvánítás joga, és a *toga praetexta*, a praetort megillető díszruha: *praemium legis invidiosum*, törvénszabta, irigyelt jutalom. A *Lex Coloniae Juliae Genetivae*, a baeticai Urso törvénykönyvének 124. fejezete megmagyarázza, hogy ez mit jelent. Ha egy senator egy magasabb állású magistratust *de ambitu*, vagy *de repetundis* (Ursoban: *de indignitate*) bepöröl és a per sikeresen végződik, akkor az így megüresedett helyre a vádlót választják (l. Rómában a Kr. e. 66. év consulait), vagy pedig egyszerűen *si volet, in eius locum qui condemnatus erit sententiam dicere ex h(ac) l(ege) liceto*: CIL II Suppl. 5439 = Dessau 6087 CXXIV. Így érthetjük C. Papirius Carbo τιμαῖς ὑπατικάις-át is akit elítéltetett, consulatust viselt ember volt (Kr. e. 74-ben, a per kb. 67-ben folyt le).

Még egy példánk van a Caesar előtti időkből arra, hogy valaki addig viselt hivatalánál magasabb rangfokozatnak kijáró megtiszteltetésben részesült: az utikai Cato. Csak quaestorius volt még, mikor 56-ban, Keletről való visszatérése után megkapta azt a jogot, hogy a nyilvános játékokon ἐν ἐσθῆτι περιπορεύω, azaz csak praetort megillető *toga praetexta*-ban jelenhessék meg (Cass. Dio XXXIX 23, 1. Plut. Cat. min. 39). Pedig tudjuk, hogy praetorrá való választását 55-ben Pompeiusék megakadályozták (Cass. Dio XXXIV 32, 1. Plut. Cat. min. 42).

Az eddig tárgyalt esetekben valamilyen, még tulajdonképpen ki nem járó jog elnyeréséről volt szó. Előfordulhat azonban a fordítottja is. Valaki fávozni kénytelen a senatusból, kiváltságait mégis megtartja. Pl. Kr. e. 70-ben a szigorú censor (Cn.

² D. Magie, *De Romanorum vocabulis sollemn.* in Gr. serm. conversis. 1905. 76.

Cornelius Lentulus) P. Popiliust, *quod erat libertini filius, in senatum non legit, locum quidem senatorium ludis et cetera ornamenta relinquit* (Cic. Cluent. 132). Az *ornamenta* itt még semmi-képen sem terminus technicus. Az egész tudósítás hangja elárulja, hogy a lényegtelen, politikailag nem fontos kiváltságokat kell rajta értenünk. (Augustus is megengedte azoknak, akiket 19-ben a senatusból eltávolított, καὶ συνθεῖσθαι καὶ συνεσιῖσθαι τοῖς βουλευούσι, τῇ αὐτῇ σκευῇ χρωμένους, Cass. Dio LIV 12, 4. Cf. Suet. Aug. 35: *quosdam* — sc. *senatores* — *ad excusandi se verecundiam compulsi servavitque etiam excusantibus insigne vestis et spectandi in orhestra epulandique publice ius.*)

Láthattuk, hogy 1. különös érdemek jutalmazására egyes kiváltságok voltak adhatók, melyek csak magasabb hivatali fokozatok viselőinek jártak ki, — de ezek az egyes kiváltságok nem ölelték fel az illető magasabb fokozatot megillető valamennyi jogot; 2. vádlók elnyerhették az elítélt vádoltjaik állásával járó jogokat egészben, vagy részben (az utóbbi egészen közel áll az *ornamenta* intézményéhez), és 3. a senatus eltávolított tagjai egyes esetekben megtarthatták azokat a senatori kiváltságokat, melyekkel politikai jogok nem jártak együtt.

Kialakult berendezésről tehát a köztársaság korában nem beszélhetünk. Mindazok az esetek, melyeket eddig sorravettünk, a császárkori *ornamenta* csíráinak tekinthetők csupán, melyek nélkül talán nem fejlődött volna ki maga a szigorúan szabályozott intézmény. De akkor milyen eseményhez, kinek a nevéhez fűződik az *ornamenta* megszervezése?

Mommsen szerint az *ornamenta* első említése az előbb felhozott, Cluentius érdekében mondott Cicero-beszédben található.³ A census, melyre a hely vonatkozik, 70-ben zajlott le, maga a beszéd 66-ból való. Ha az *ornamenta* szót a római irodalomban, valahánvszor csak előfordul, végigkísérjük,⁴ ebben a még nem egészen terminus technicusszá merevedett jelentésben már sokkal hamarabb, Cicerónak legelső, 81-ből való beszédében megtaláljuk, azután pedig számtalanszor. Hangulatilag a szó pontosan kifejezi már ekkor is az *ornamenta* későbbi tartalmatlanságát, lényegtelenységét. A nyilvános szerepléssel járó kellemtlenségek elviselését teszik lehetővé Cicero szerint ezek a külsőségek, *permulta ornamenta*, — mint pl. *locus, auctoritas, splendor, nomen et gratia, toga praetexta, sella curulis, insignia, dignitas*, stb., tehát mindaz, amit a császárkori *ornamenta*-ban is megtalálunk. Egyik hely inkább, másik kevésbé mutatja a későbbi szakkifejezés jelentését, pontosan egyik sem. Az intézmény tehát még nem alakult ki, részleteiben szabályozva még nem volt.

Van azonban egy Cicero-töredék, melyet a *fragmenta incerta* (38) közé sorolnak, időbelileg elhelyezni nem tudnak, és

³ St.-R. I³ 456, 1.

⁴ A fontosabb helyek fel vannak sorolva a RE cikkében.

amelyről nem szoktak tudomást venni. Hieronymus egy levelében (ad Pammach. 66, p. 398 A) olvashatjuk a következőket: *notus erat* (sc. Pammachius) *in senatu, sed multi alii habebant infulus proconsulares. Totus orbis huiusmodi honoribus plenus est. ... Quamvis clarus honor vilescit in turba: et apud viros bonos indignior fit ipsa dignitas, quam multi indigni possident. Unde egregie de Caesare Tullius: „Cum quosdam“ ait, „ornare voluit, non illos honestavit, sed ornamenta ipsa turpavit“.* Mire vonatkozik ez?

A Pompeusszal vívott polgárháború alatt Caesar azzal igyekezett magának minél több párthívet szerezni és azok hűségét biztosítani, hogy minden lehető ígért nekik, ha majd hatalomra jut. Pharsalos és Thapsus után sor került ezeknek az ígéreteknek a beváltására. Ő volt az egyedüli úr Rómában, azt tette, amit akart. A senatust teljesen *quantité négligeable*-ként kezelte: vitéz katonáit, nem is szabad származású párthíveit, sőt provinciális barbárokat tett meg tagjaivá.⁵ πολλοῖς γὰρ δὴ πολλὰ ὑπεσχημένος οὐκ εἶχεν ὅπως σφᾶς ἄλλως ἀειψῆται, καὶ διὰ τοῦτο ταῦτ' ἐποίει. (Cass. Dio XLIII 47, 2. Cf. Seneca contr. VII 3, 9: *multos tum in senatum legerat Caesar et ut repletur exhaustum bello civili ordinem et ut eis qui bene de partibus meruerant gratiam referret.*) Ismeretes, hogy a consuli méltóság ajándékozásában hogyan járt el: Rebilus Caninius csak félnapig volt consul. A praetorok számát nyolcra tízre emelte, a quaestorokét és aedilisekét szintén gyarapította, a pontifexek, augurok, quindecimvirek testületeinek kereteit új tagok beválasztásával tágította.⁶

Természetes, hogy ezek az autokratikus intézkedések nem találtak általános tetszésre. Ez a Caesar-ellenes hangulat nyilatkozik meg a kor legtöbb írójának Caesar intézkedéseiről szóló tudósításaiban. És általában még ma is ebből a szemszögből nézik Caesar működését. Gundolf klasszikus könyvének⁷ olvasása után tudjuk, hogy az akkori hangadó és az, aki a Caesarról való vélekedés irányát évezredekre megszabta, Cicero volt. Nem süllyedt soha Caesar tányérnyalóinak, vagy szürke iskolamestereknek a színvonalára, — már pedig ez a két gondolkozási mód hamisítja meg a történelmet a legveszedelmesebben.⁸ Egyetlen méltó ellenfél sokkal biztosabban ítél meg egy nagy embert, mint száz lakáj, vagy még oly szorgalmas nyárspolgár. Ciceróna Caesar mindenkit felülmúló nagysága szemtől-szemben mindig lenyűgözően hatott. (Ezért került a vele való találkozást.) De ha bizonyos távolságból szemlélhette a dolgokat, akkor mégis csak maga volt a *pater patriae*, akkor haragudott rá, gyűlölni

⁵ L. A. Stein, Der römische Ritterstand. 1927. 208—.

⁶ RE X. 240 (Groebe).

⁷ Caesar. Geschichte seines Ruhmes.² 1925. 14. F. W. Shipley tanulmányához (Cicero's attitude towards Caesar in the years 45 and 44 Washington Univ. Stud. 5, 1917, 33—) nem tudtam hozzáférni.

⁸ Gundolf, 17.

kezde a „zsarnokot“, irigykedett, neheztelt arra az emberre, aki — kénytelen volt beismerni — nagyobb volt, mint ő, Cicero!

Igy érthetjük a leveleiben, beszédeiben itt-ott található kifakadásokat. Nagy nyilvánosság előtt vetett el néha egy-egy már megjegyzést Caesar működéséről, melyet aztán anekdótaszerűen vég nélkül ismételnek a későbbi írók. Macrobiusban találunk sok ilyen, Caesarnak szóló célzást. Pl. II 3, 11: *Cicero... facilitatem Caesaris in adlegendo senatu inrisit palam. Nam cum ab hospite suo P. Mallio rogaretur, ut decurionatum privigno eius expediret, adistente frequentia dixit: „Romae si vis habebit, Pompeis difficile est.“*^{8a} (Cf. Cic. ad fam. VI 18. 1. Macr. II 3, 10: *in novum senatum iocatus, cuius numerum Caesar supra fas auxerat*; VII 3, 8: *scommma fuit in C. Caesarem, qui in senatum passim tam multos admittebat.*) Azonban ezek a megjegyzéseket, melyek a senatusnak minden tekintélytől való állítólagos megfosztására vonatkoznak, nem kell gondolkozás nélkül teljesen megbízhatóknak elfogadnunk: Caesarnak mégsem lehetett célja, hogy ezt az ősi és mindig jól bevált tanácsadó testületet egészen kiküszöbölje. Ezt mutatta ki legutóbb R. Syme Decidius Saxáról írott cikkében.⁹

Mikor Suetonius Ceasarnak tirannikus, a római gondolkozással össze nem férő viselkedéséről beszél, megjegyzi (Caes. 76, 3): *eadem licentia, spreto patriae more, magistratus in plures annos ordinavit, decem praetoriis viris consularia ornamenta tribuit.* Itt már kétségtelenül az *ornamenta* szervezett intézményével van dolgunk. Egészen biztos, hogy Cicerónak Hieronymus idézett levelében megmaradt töredéke ezzel összefügg: szintén egy *scommma in Caesarem* abból az alkalomból, hogy Caesar nem elégedett meg a kisebb-nagyobb méltóságok korlátlan ajándékozásával, hanem bevezette a hivatali rangjelzéssel való kitüntetést is, csak címeket adományozott. Cicero szerint Caesar *ornamenta turpavit*, a magistratusokat megillető méltóságjelvényeket lealacsonyította, közönséggé tette, Suetonius *spretus patriae mos*-ról, a hazai, római szokások megvetéséről beszél.

Érdekes, hogy egy multszázadbéli francia kutató, M. Naudet,¹⁰ is — inkább a római lényeg ismeretéből és átérzéséből, semmint pontos részletvizsgálatok eredményeképpen — ugyanígy nyilatkozik az *ornamenta*-ról, mint Suetonius közvetlen tudás alapján. Olyan anomáliának jellemzi az egész intézményt, mely teljesen ellenkezik a római szokásokkal, a római gondolkozással. A kérdés legjobb magyar ismerője, Alföldi András sem tartotta rómainak az *ornamenta* szellemét, még

^{8a} Ehhez l. M. L. Gordon, *Journal of Roman Studies* 17, 1927, 165—. (The *ordo* of Pompeii.)

⁹ *Journal of Roman Studies* 27, 1937, 127—.

¹⁰ De la noblesse et des récompenses d'honneur chez les Romains. 1863. 221.

mielőtt bármiféle lehetőség kínálkozott volna a kérdés megfejtésére. Ha nem Rómában, hol keressük akkor az eredetét? Ott, ahol első hallásra talán idegenül hangzik: a hellenisztikus Egyiptomban.

Hogy ez a feltevés már eleve mennyire nem valószínűtlen, láthatjuk pl. a 186. évi híres *senatus consultum de Bacchanalibus* kibocsátásának körülményeiből. C. *Cichorius* mutatta ki,¹¹ hogy ennek a senatusi határozatnak pontosan megfelelő intézkedéseket rendeltek el néhány évvel előtte Ptolemaios Philopator udvarában. Sikerült felfedeznie a közvetlen összefüggést is a két rendelkezés között M. Aemilius Lepidus¹² pontifex maximusi működésében. Ez az előkelő római 201-től kezdve Alexandriában tartózkodott, mint Philopator gyermekeinek a gyámja. Rómába való hazatérése után (186-ban) befolyásával ki tudta vinni, hogy az Egyiptomban már sikerrel alkalmazott intézkedéseket Rómában is elrendeljék az egyre jobban elharapózó hellenisztikus Dionysos-kultusz ellen. Hogy másik példát idézzünk arra, hogy néha még a legrómaibbnak látszó dolgokban is Itálián kívüli hatásokkal kell számolnunk: C. Gracchus *lex frumentaria*-jának pontos mintáját *Wilamowitz* a samosi törvények között találta meg.¹³

Cichorius maga veti fel a kérdést,¹⁴ hogy nem volna-e szabad a köztársaság utolsó két századában sokkal nagyobbak feltételeznünk azt a hatást, mellyel a hellenisztikus Egyiptom Rómára volt, semmint idáig gondolták. Ha tehát a Ptolemaios-udvarban sikerül valami olyan berendezésre találunk, melynek a római *ornamenta* akár nem is egész pontosan, de megfelel, akkor jogunk van a kettő között összefüggéseket megállapítanunk.

Ha a címek történetét nézzük Alexandriában,¹⁵ láthatjuk, hogy a Lagidák udvarában a III. században még nem lehet szó az ἀμετρία τῶν τιμῶν-ról, mely később egyfelől Bizánc kimondhatatlanul hosszú és büszke címeiben, másfelől a *servus servorum Dei*-ben tetőződik.¹⁶ Csak arról hallunk, hogy valaki στρατηγός, διοικητής, δικαστής, οἰκονόμος vagy νομάρχης. Sőt az is előfordult, hogy valaki igen előkelő állást töltött be mindenféle hangzatos cím nélkül. Innen származnak az ilyenféle hivatali megjelölések: ὁ ἐπὶ τῶν πραγμάτων, ἐπὶ τῶν ὅλων. ἐπὶ τῆς διοικήσεως, τεταγμένος ὑπὸ τὸν βασιλέα. — melyektől közvetlen kapcsolat mutatható ki a

¹¹ Römische Studien. 1922. 21—. L. még Fr. Altheim, Röm. Religionsgeschichte. II. 1932. 141.

¹² J. H. Schneiderwirth, Die pol. Beziehungen der Römer zu Aegypten. 1863 13—. R. Paribeni, L'Egitto Romano. (Az „Africa Romana“ c. kötetben, 1935.) 212—.

¹³ Sitz.-Ber. Berlin. 1904. 917—.

¹⁴ Röm. Stud. 24.

¹⁵ Az egész kérdésről l. M. L. Strack, Rhein. Mus. 55, 1900, 167—.

¹⁶ C. Wessely, Byz. Jahrb. 8, 1929—30, 217.

római *ab epistulis*, vagy a *rationibus*-féle címekig. *Apud quos vis imperii valet, inania tramittuntur*, mondhatjuk ezekről az állapotokról Tacitusszal (Ann. XV 31).

Egészen más a helyzet a II. században, Ptolemaios Philopator, vagy még inkább Epiphanes Eucharistos uralkodása után. συγγενής, τῶν πρώτων φίλων, τῶν φίλων, τῶν ἀρχισωματοφυλάκων, τῶν σωματοφυλάκων, τῶν διαδόχων: majdnem egyszerre tűnnek fel ezek a címek, 180 körül. (A század vége felé akadunk rá a τῶν ὁμοτίμων τοῖς συγγενέσιν fokozatra.) Tudniillik a századforduló zavarai után újból meg kellett erősíteni a dinasztia helyzetét, le kellett kötelezni a hatalmasokat, meg kellett nyerni az alattvalókat. Csak-hogy az országhatárok összébszorultával az állam jövedelmei tetemesen megcsappantak. Ugyanekkor újra kellett szervezni a hadsereget, viselni az udvartartás fokozódó költségeit, jó drágán megfizetni Róma jóindulatát, — hogy mást ne is említsünk. Ilyen helyzetben csak természetes, hogy Epiphanes végetvetett a régebbi uralkodók fejedelmi, de sok pénzbe kerülő ajándékainak és más — olcsóbb — eszközzel igyekezett kielégíteni alattvalóinak kitüntetésekre való vágyakozását.

Nem fontos számunkra, de rámutathatunk, hogy ezek a címek három forrásból eredhetnek; először is az egyiptomi ó-birodalomból. Már az 5. dinasztia korából találunk olyan hivatali, méltóság-megjelöléseket, amelyek azt a gyanút keltik bennünk, hogy nem mások, mint üres címek. Hogy ettől a gyanútól szabaduljanak, tulajdonosaik odateszik címeik elé, hogy „igazi”, „valóságos”. Például Kr. e. 2500 körül egy hivatalnok így nevezi meg magát: „A megbízások valóságos felügyelője, valóságos bíró és kerületi főnök, valóságos bíró és főírnok, valóságos bíró és írnok.”¹⁷ Ugyan melyik méltóságot viselte az illető *Tepem' anch* a valóságban?

A perzsa királyi udvarban is találunk hasonló, kitüntetés-számba menő megjelöléseket: συγγενείς, φίλοι, ὁμότιμοι, μεγιστάνες. Herodotos kétszer is említi a király „jóltevőit” (ἡροσάγγαι: III 140 és VIII 85). Aristophanes az Acharnesben (92) viccet is farag Pseudartabas hangzatos címéből (ὁ βασιλέως ὀφθαλμός).

Végül a makedón uralkodók alapították meg a φίλοι, ἑταῖροι intézményét. Alexandrost hét σωματοφύλαξ vette körül. Érdekes lenne nyomon kísérni, hogy függenek össze az előbbiekkal a római *amici* vagy *comites Caesaris*, az utóbbiakkal pedig a Martialis-említette *sacri lateris custos* (VI 76, 1).¹⁸

Fontos számunkra csak az, hogy Epiphanes és utódai udvarában kialakult címrendszerrel találkozunk. Egyszerre csak egyet lehetett viselni, ha valaki magasabb címet nyert el, a régít

¹⁷ Erman-Ranke, Aegypten. 1923. 109. J. H. Breasted, Geschichte Aegyptens. 1936. 61; 95; 115.

¹⁸ Sőt, hogy még tovább merészkedjünk: az olasz Annunziata-rend lovagjait a király *cugino*-nak, unokatestvérnek nevezi, akárcsak Alexandriában híveit az uralkodó „rokonainak”.

nem használta többé. Például a τῶν πρώτων φίλων osztályból a συγγενεῖς közé lehetett jutni. Egy tiszt az ἀρχισωματοφύλακες közül lépett a „rokonok” csoportjába, egy másik a διάδοχοι közül megkapta a ὁ τῶν ἀρχισωματοφυλάκων címet. Ismerünk arra is példát, hogy egy tisztviselő a legalsó csoportból (τῶν διαδόχων) a legelőkelőbbbe (οἱ συγγενεῖς) került.¹⁹

Hivatali ténykedés egyik címmel sem jár együtt. De nem egy közülük valóságos hivatali vagy katonai tisztségből degradálódott tartalmatlan címmé. Alexandros σωματοφύλαξ-ait már említettük: csak a Ptolemaios-udvarban válik a szó kitüntető megjelöléssé, hasonlóképen a διάδοχοι. Az aktív ἡγεμῶν ἐπ' ἀνδρῶν és ἡπάρχης ἐπ' ἀνδρῶν mellett vannak olyanok is, akik ugyanezt a címet viselik, de szolgálatot nem kell teljesíteniök: ἀλειτούργητοι.²⁰ Talán a στρατηγός is csak cím, mint a többi, melynek csak az előnyét élvezzi a tulajdonosa.

Hogyan ismerkedtek meg Rómában ezzel az intézménnyel?

Egyiptomnak Rómához való viszonyát a hellenisztikus korban néhány szóval össze lehet foglalni: a III. században független, a II.-ban félig szabad, félig már nem, és végül az I. században teljesen Rómától függ.²¹ Az érintkezések sűrűségét, a kapcsolatok erősségét mutatja például az egyiptomi Isis-kultusz sorsa Itáliában. Éppen Caesar korában, a köztársaság utolsó évtizedeiben példátlan erővel terjed minden hatósági beavatkozás ellenére. Tizenkét év alatt (59—48) ötször kellett lerombolni szentélyeit, összetörni szobrait, olyan erős volt az idegen eszmék beáramlása Rómába.²²

Mommsen²³ mutatott rá, hogy a keleti szellem — főként Alexandrián keresztül — milyen erős hatással volt a római császárság kialakulására. Híres megjegyzése szerint éppen annyira helyes az az állítás, hogy a római princeps kormányozta a Nílus országát, mint az, hogy Egyiptom királyai uralkodtak Rómában. De már előzőleg a papyrologia egyik olasz úttörője, Giacomo Lumbroso számos szembeötlő kapcsolatra hívta fel a figyelmet.²⁴ Kornemann aztán részletesen tárgyalta az egyiptomi birodalom megdőlte és a római császárság kialakulása közti összefüggéseket, hellenisztikus-keleti intézményeknek római átvételét és sajátos átfarmálását.²⁵ Hirschfeld szintén hangsúlyozta a Lagidák kitűnő közigazgatási és adózási rendszerének hatását a

¹⁹ Strack, 177.

²⁰ G. Lumbroso, Recherches sur l'économie politique de l'Égypte sous les Lagides. 1870. 197.

²¹ Schneiderwirth, 3. Lumbroso, 156.

²² Az irodalmat l. Cichorius, 197 és O. Regenbogen, Lukrez. 1932. 11, 2. Altheim, III. 13.

²³ Ges. Schriften IV. 1, 1906. 256.

²⁴ Recherches, passim.

²⁵ Neue Jahrb. 3, 1899, 118—; Gercke-Norden, Einleitung. I^o 1914. 281—. L. még B. A. van Groningen, Aegyptus 7, 1926, 189—.

római világbirodalom közigazgatásának kialakulására.²⁶ *Cumont* vallási téren mutatott ki meglepő összefüggéseket.²⁷

Hogy néhány közvetlenül megfogható példát említsünk: a római *praefectus vigilum* nem más, mint az alexandriai νυκτερινός στρατηγός. A római forgalmi és örökösödési adónak (*centesima rerum venalium, vicesima hereditatium*) a ptolemaiوسي ἀπαρχή szolgált mintául.

C. Rabirius Postumus, Cicero kliense és Caesar barátja, Ptolemaios Auletes pénzügyminisztere volt.²⁸ *Dioecetes fuit regius*, mondja róla Cicero (Rab. 22). Az a hatalmas per, melybe Rómába való hazatérte után keveredett, csak hozzájárult ahhoz, hogy Rómában a Lagidák pénzügyi politikájának minden részleteivel megismerkedjenek. Az említett adókat ugyan csak Augustus hozta be, de azzal az indokolással, hogy még Caesar irataiban talált erre vonatkozó tervezetet (Cass. Dio LV 25, 5: *ὡς καὶ ἐν τοῖς τοῦ Καίσαρος ὑπομνήμασι τὸ τέλος τοῦτο γεγραμμένον εὐρίων*). Mindez nagyon érthető, hiszen tudjuk, hogy Caesar 48–47-ben milyen sokáig tartózkodott Egyiptomban, és így ép elég alkalma volt a Lagidák államberendezésével közvetlen tapasztalás útján is megismerkednie.²⁹ Appianosnak egy megjegyzése szerint is Nagy Sándor tanuló-iskolája India, Caesaré pedig Egyiptom volt (bell. civ. II 154: *τὰ μὲν Ἰνδῶν Ἀλέξανδρος ἐξετάζων...*, *τὰ δὲ Αἰγυπτίων ὁ Καῖσαρ...*, *ὅθεν ἄρα καὶ τῶν εἰρηνικῶν πολλὰ Ῥωμαίοις διωρθώσατο*). Gondoljunk például a naptárreformra: Caesar tanácsadója, segítője az alexandriai Sosigenes volt.

Eredményként tehát kimondhatjuk, hogy az *ornamenta*-ról, mint kialakult, megszervezett intézményről a köztársaság korában nem beszélhetünk, legfeljebb kezdeteiről. Ezeket a római talajból kinőtt kezdeteket használta fel a monarchia tulajdonképeni megalapítója, Caesar arra, hogy az üres címek adományozásának a Ptolemaios-utódok alatt Egyiptomban jól bevált intézményét — a római viszonyoknak megfelelően átalakítva — hozzájuk fűzze. Az időt is pontosan megmondhatjuk: 45-ben hozta be ezt is, mindjárt azután, hogy Róma egyedüli urává lett.

Talán sikerült elérnünk, hogy a római történetnek egy egészen kis, de mégis jelentős fejezetében tisztábban lássunk. Jelen-tős, mert ezzel is többet tudunk arról a folyamatról, mely a köztársaságot azzá alakította, ami a római lényeg klasszikus kiformá-

²⁶ Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten². 1905. passim.

²⁷ Orientalische Religionen 1910. 5. Túlzásaira kitűnően mutatott rá Altheim, III. 103—. Alexandria szerepéről I. Cicero szavait (Rab. 35): *illinc omnes praestigiae, illinc inquam omnes fallaciae, omnia denique ab iis mimorum argumenta nata sunt*.

²⁸ Paribeni, 215.

²⁹ 45-ben Kleopatra is sokáig időzött Rómában: Drumann-Groebe, Gesch. Roms. III. 1906. 564—. Cichorius, 316.

lódása, előtte meg sem közelített, utána soha többé el nem ért kivirágzása: az augustusi aranykor.

A felvetett két kérdésre pedig ezeketán válaszoljon kiki tetszése és legjobb belátása szerint. *Borzsák István.*

MAGYAR DIÁKOK ÉS TANÁROK A KÖZÉPKORI PÁRIZSBAN.

A középkori irodalomra vonatkozó újabb külföldi kutató-sok előszeretettel nyúlnak vissza a Sainte-Geneviève dombján zsi bongó fiatalság életébe. Mintha a paleográfiai, oklevéltani és kritikai szövegközlemények mind e tarka, mozgalmas élet lüktetéséről tanúskodnának.¹ A magyar szellemiség első, francia földön tanuló fiaink nevei: Lukács,² Adorján, Mihály és Jakab,³ meg a legendás Bethlen diák,⁴ aki a Sainte-Geneviève kanonokok monostorában húnyt el igen jámbor élet közepén, — sem zsidónál, sem kereszténynél adósságot nem hagyva hátra —, eléggé ismereteseek. Rámutattak írástörténeti (mixte írás), diplomatikai és pecsétani hozományukra.⁵ A XVI. századi párizsi magyar diákokról is egy-két jeles tanulmány látott napvilágot.⁶

E párizsi magyar diákélet XIV—XV. századi jelenségeinek vizsgálata lenne jelen tanulmányunk tárgya. A magyar tudomá-

¹ *Jean Destrez*: La pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle. Paris 1935; *Ch. Samaran-Ae. Van Moë*: Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis. T. III. Liber Procuratorum Nationis Alemanniae. Parisiis 1935; A diákság életére vonatkozó irodalom kéziratoss forrását és bibliográfiáját nagyjában felsorolja *Stephen d'Irsay*: Histoire des Universités Françaises et Etrangères. Paris, 1935. Tome II. p. 299—397.

² *Kumorovitz Bernát*: Az autentikus pecsét. Bp., 1936. 8—9 l. (K. Ny. Turul 1936); *Hóman—Szekfü*: Magyar Történet I. 379—382; *Fest Sándor*: Magna Charta — Aranybulla. Budapesti Szemle 1934. év 43—44 l.; *Marczali Henrik*: Történelmi tár 1878, 170—2 l.; *Budinszky A.*: Die Universität Paris und die Fremden an derselber im Mittelalter. Berlin, 1876 p. 232.

³ *Jakubovich Emil*: P. mester. Klebelsberg Emlékkönyv. Bp., 1925, 185 l. *Hóman—Szekfü*: i. m. 395.

⁴ *Jakubovich E.*: i. m. 186; *Budinszky*: o. c. 227. *Bulaeus C.*: Historia Universitatis Parisiensis, Paris 1665—1673 T. II. 479—480.; A francia-magyar kapcsolatokról általában *Pais D.*: Les rapports franco-hongrois. Revue des Etudes Hongroises I. (1923.) 137 l. E kiváló magyar tanulókhöz kell sorolni *Elvin*-t is, akit III. Béla küld ki Párizsba 1192-ben az egyházi zene tanulmányozására.

⁵ *Hajnal István*: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Bp., 1921. *Kumorovitz B.* i. m. 8—9 l.

⁶ *Eckhardt Sándor*: Magyar humanisták Párizsban. Bp., 1929. Minerva Könyvtár XIX.; *Fraknoi Vilmos*: Adalékok a hazai és külföldi iskolázás történetéhez a XV. és XVI. században. Századok 1875. 673. l.; U. a.: A hazai és külföldi iskolázás a XV. században. Bp., 1873.

nyos élet legnagyobbjai kerültek ki ebből a korból — s tehetségük idegen környezetben is megnyilatkozó ereje a diákság és magiszterek szellemi közösségében, az Universitas Magistrorum et Discipulorumban, a magyarországi származásnak az „Ortus de Ungaria” jelzőnek dicsőséget hoztak.

Nevüket Auctariumok, Chartulariumok, Vendégkönyvek, kéziratban maradt Bibliothekák⁷ homályából kell előhívni. Olykor honvágytól kínozva még a híres künn tanító mesterek is hazajönnek, szélnek eresztve skót, német, ír tanítványaikat és az *Infelix Pannonia* közönyében a Bologna, Krakkó, Bécs kitermelte doktorok tömegében vesznek el.

Ha kéziratáraink nem eléggé méltányolt theologiai és egyházjogi traktátusait kiragadjuk, ezek nem egyszer XIII—XIV. századi párizsi provenienciára, valamint egykorú, vagy XV. századbeli magyar birtokosra mutatnak. Hogy kerültek ezek ide hozzánk, kik kapcsolták őket láncsal a monostorok könyvtárába? Csak azok, akik hónuk alatt szorongatták a baccalaureatusra és licentiatusra eskü alatt beszerzendő könyveket. Szerencsére — ahogy egy középkori szólás mondja — nem ejtették patakba, hanem haza hozták őket.

A visszatérő diáksereg hány traktátusa, hány kommentárja kallódott el, akik „pauper libris, dives autem scientia”, könyvben szegényen, tudományban gazdagon érkeztek haza. *Pierre de Limoges* mondotta a párizsi studensekről: de scholaribus parisiis studentibus: quod in scholis audierat non libris sed memorie commendaverat, — amit az iskolában hallott, fejébe véste azt, és ha elveszett a teleírt hártya, a bölcsesség mégis megmaradt: „ut si carta cadet tecum sapientia vadat”.⁸

A magyar tanulókat mindig vonzotta Párizs. *Bánffy Lukács*, a későbbi esztergomi érsek párizsi tartózkodása idején, 1164-ben hangzottak el *Petrus Cellensis* ajkáról az igazság igaz iskoláját emlegető szavak, melyekben az elismerés között a lelkeket Párizstól féltő hang is megcsendül. A gyönyörök helyéről, szép virágos kertről beszél, de a csalékony Párizs mégsem homályosított el semmit első tanulóink nyiladozó lelkén. „O Parisius, quam idonea es ad capiendas et decipiendas animas”⁹ ellenére is

⁷ *Bibliotheca*-k, ahová a Sorbonne tagjainak a munkásságát lejegyezték. Ilyen, XVIII. századbeli másolatban fennmaradt *Bibliotheca* van Párizsban az Arsenal kéziratárában. Mss. 1020. *Bibliotheca Sorbonica*, seu Liber de Scriptoribus Sorbonicis. Papir. 675 l. 320/230 mm.

⁸ *J. Th. Welter*: *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen-âge*. Paris, 1927, p. 180. Fennmaradt munkáik és a Nációban elért méltóságuk tanúsága után nem tartoztak azon oktalanközé, akik, ha hazatértükben kódexeiket patakba ejtették, mindenüket odavesztették. Cum semel quidam de numero talium fatuorum redirect ad patriam cum numerositate librorum casu contigit quod summerarius ejus libros portans in aquam cecidit et sic totum amisit.

⁹ Quis preter te alius sub celo Parisius non estimavit locum deliciarum, hortum plantationum, agrum primitiarum. P. L. 202. p. 519.

Lukács, ahogy barátja *Gualterus Mapes* írja róla, megmaradt „virum honestum et bene literatum”, derék és tudós embernek, ki a szegényekkel egy asztalnál evett „cujus mensa communis fuit sibi cum pauperibus”.¹⁰

A XII. század végével a diákvándorlások özöne indult meg Párizs felé.¹¹ Abelard friss, szenvedélyes, halála után is élő szelleme mozgatja a Sainte-Geneviève életét. Ebben a XII. századi humanista szellemben, amely közelebb állt a renaissancehoz, mint az utána következő két század, tanulóink elsajátíthatták, hogy a dolog nem az, aminek látszik, csak szimboluma, jele egy mélyebb igazságnak.¹² Első tanúi lettek Abelard történelmi koncepciójának és szilárd elveinek, amelyekkel zsenge olvasóit az igazság minden áron való felkutatására tüzelte: „teneros lectores ad maximum inquirendae veritatis exercitium provocarent et acutiores ex inquisitione redderent”.¹³

Lukács, Jakab, Mihály és Adorján párizsi tartózkodásával körülbelül egyidőben mondja *Gui de Bazoche*, hogy Párizsból buzog az üdvös tanoknak forrása „hic fons doctrine salutaris exuberat”,¹⁴ Párizs lesz a gyönyörűségek paradicsoma „Parisius quidam paradisis deliciarum”. A szabadság könnyű szellemét leheli e város, ezért érzi *Salisbury János* a Cité falai között oly közel az Istent. Dieu est là où se trouve la liberté, Isten ott van, ahol a szabadság honol.¹⁵ Lukács, Jakab, Mihály és Adorján lehettek az elsők, akik *Petrus de Lombardo* par excellence párizsi munkáival a Sentenciákkal megismerkedtek, amely egész a középkor végéig az egyetemi oktatás vaskos segédkönyve lett.¹⁶ Így Párizsnak a teológia székhelyévé való kialakulásában, mint szemtanuk vettek részt, és ott a tudomány kristálytisztá vizéből buzgón merítgettek.

A XIII. század elején még csak studim generale fogadja be az odaseregülő diákokat. 1231-ben kiadják a Magna Charta Universitatis-t, és amikor 1250 körül András, IV. Béla és V. István káplánja Párizsban tanul, az egyetem szó mai értelme már kifejeződésben van, s a párizsi *Sorbonne* az egész egyház oltalma

H. Denifle—Ae. Chatelain: Chartularium Universitatis Parisiensis. Paris, 1889. T. I. p. 24.

¹⁰ *Marczali H.*: Tört. Tár, 1878. p. 171. Kemény, aszkéta ember volt Lukács. II. Lászlót nem koronázza meg, hanem a „bitorlóval” bátran szembeszáll. Kiközösíti, mikor őt magát bebörtönözik s karácsony napján kiszabadul, nem hunyázkodik meg, hanem az istentisztelet alatt letépi az oltárterítőt, s megújítja az egyházi átkot. *Hóman—Szekfü* I. 379—382.

¹¹ *Hajnal I.* i. m. 71. l.

¹² *Etienne Gilson: La philosophie au Moyen Age. Paris, 1930, p. 71, 95.*

¹³ *Chartularium o. c. I. Intr. 27.*

¹⁴ *St. d'Irsay o. c. T. I. p. 58 n. 2.*

¹⁵ *U. o. p. 61.*

¹⁶ *Martin Grabmann: Die Geschichte der katholischen Theologie. Freiburg im Bressgau, 1933. S. 40.*

alatt nagy tényező lesz. Ha mindenütt háború dúl, a párizsi Universitason béke honol: „*Hic est pax, alibi toto Mars sevit in orbe*“.¹⁷

•

A párizsi diákság nagy része a szerzetesrendek tarka tömegéből került ki. A hazai rendek fiai a XIII. században Párizsban már mindenütt otthonos collegiumra találhattak. A citeaux-i nagykáptalan 1245-ben jó szemmel nézi a clairvaux-i apát alapította Bernardinum működését.¹⁸

A premontrei kanonokok párizsi házának alapítása — a mai Faculté des Médecines helyén, a Rue Hautefeuille-ben — arra az időre esett, amikor a francia hatás nálunk delelőben volt. 1252! *Anonymus* és Kézai Simon között, amidőn *Sicambria* neve röpköd a légben.¹⁹ A kollégiumban van ez időtájt *Johannes de Sacrobosco*²⁰ a skóciai Hollywood premontrei monostorból, akinek *Sphaera mundi* könyve még *Gosztonyi János* püspöknek is kedvenc olvasmánya volt. A statutumok szerint minden házból küldöttek növendékeket. Ha már most meggondoljuk, hogy ez időben a világ valamennyi premontrei prépostsága között a magyar circaria számban az élen vezetett, kétségtelen, hogy a közös erővel és pénzen fenntartott rendi kollégiumban magyarok is szépen lehettek.²¹ 1285-ben a kollégiumhoz kis kertet vásároltak, *Guillaume le Hongre*, tehát *Magyar Vilmos* özvegyétől *Gillette du Celier*-től, kinek telke a burgundi-i kollégium mellett terült el. Az első adat a párizsi premontrei és magyar érintkezések történetéhez.²²

A dominikánusok sem maradtak hátra, aktív jelenlétük 1255-ben már híres pört provokál, mely a szegény *Rutebeuf*-öt is pártállásra készítette az Egyetem és a kolduló rendek között

¹⁷ *St. d'Irsay*: o. c. T. I. p. 72, 74.

¹⁸ *Békefi Remig*: A ciszterciek középkori iskolázása Párizsban. Bp., 1896, 15. l.

¹⁹ *Eckhardt Sándor*: *Sicambria*, Minerva, 1927.

²⁰ *Fr. Petit*: *L'Ordre de Prémontré*. Paris, 1927. p. 60, 74.; *Gábrriel A.*: *Gosztonyi püspök és párizsi mestere*. Bp., 1936, 13. l.

²¹ *G. Madelaine*: *Histoire de Saint Norbert*. Tongerloos, 1928. T. II. p. 172. Dans aucune province peut-être de l'Europe, l'Ordre de Prémontré n'avait été aussi puissant qu'en Hongrie. U. o. 188. VIII. Bonifác 1295-ben megengedi a premontrei kanonokoknak, hogy Párizsban theológiai tanulmányokat végezzenek. Így ír a generálisnak: Nos itaque tuum in hac parte desiderium multipliciter commendantes, canonicos monasteriorum et locorum dicti Ordinis, quos noveris dociles et morum maturitate laudabiles, quotiens tua discretio expediri viderit, transmittendi Parisius. Chart. II. l. 66. p.

²² *Berty—Tisserand*: *Topographie historique du vieux Paris. Région occidentale de l'Université*, Paris 1887, p. 383, 458; *Le Paige*: *Bibliotheca Ordinis Praemonstratensis*. Paris, 1633 p. 937.; Magára a kollégiumra vonatkozólag: *Chartularium I.* 238—39, 290—91. *Guillelmus le Hongre* házáról említés történik egy 1284-es oklevélben (Chart. I. 600), amely helyét „*in vico Marmosecorum in civitate*” jelöli meg.

dúló harcban.²³ Még a *Roman de la Rose* allegorikus személyei is e küzdelem szubjektív kommentálásában tetszelegnek.²⁴ *Tout eüst esté tourmenté* mikor 1269-ben *Magyarországi Salamon* dominikánus testvér beállít Párizsba.²⁵ F. Salamon „a suis Lutetiam ad studendum missus” Párizsba menet Kölnbe is benézett, Stommelnbe is elment, jámbor szokástól és kívánságtól hajtva a stigmatizált dominikánus begina Krisztina Bruzó csodáinak megtekintésére. „Pia curiositate ductus ut Christinae mirabilia videret”. Köln és Párizs kedvelt zarándokhely, nem csoda tehát, ha a hagyomány és buzgó szokás alapján, 250 év múlva, a *Teleki-kódex* tanúsága szerint, érdeklődés mutatkozik Szent Anna asszony újjának Párizs nevű városból nagy Kolonya nevű városba való átvitele iránt.²⁶ 1269-ben érkezett meg *Fr. Salamon de Hungaria*. Ekkor tért vissza Olaszországból *Aquinói Szent Tamás*, most tanít itt először mint már nagy hírű regens és magiszter,²⁷ így Magyarországi Salamon, a magiszter Szent Tamásnak első és szerencsés párizsi tanítványa lehetett. Theológiai képzettsége nem maradt jutalom nélkül. 1286-ban ismét visszajön Párizsba, mint rendjének magyarországi definitora „*affuit anno 1286 pro Hungaria diffinitor*”. 1289-ben pedig legnagyobb méltósággal mint Magyarország prior provinciálisa tündöklök.

A francia lilium és a pápai kulcs összezsapásában is résztvettek a mieink. Ki pro, ki contra. Az 1301-ben közzétett *Salvator Mundi* és *Ausculat Filii* bullára *Szép Fülöp* összegyűjtötte a főpapságot, főnemességet és a Commune-t. 1303. június 13. és 14-én a főpapság kénytelen volt elhatározni, hogy az egyetemes zsinathoz fordul *VIII. Bonifác* tekintélye ellen. Csatlakozó nyilatkozatot, *adhesio*-t kellett aláírnia a Párizsban tartózkodó klérus tagjainak. *Langlois* szerint senki sem mert a király erélyének ellenszegülni. „Des refus formels d'adhérer personne ne s'en permit: l'attitude des gens du roi était trop comminatoire.” Az adhesióra vonatkozó iratokat és okleveleket publikálva, *Denifle* és *M. Picot* nem jelezték azt a rotulus-t, amely az *Archives Nationales*-ban *J. 488 n° 595* alatt van meg és a király rendeletének ellenszegülők névsorát tartalmazza: *Hec sunt nomina appellationi seu provocationi dissentium*. A király zsarnokságának ellenálló kis csapat-

²³ G. Lanson: *Histoire de la littérature française* Paris 19e éd. p. 116.

²⁴ St. d'Irsay: o. c. T. I. 168. n. 5.

²⁵ A. Chevalier: *Bio-Bibliographie*, 1894—99. T. II. 4124.; *Quétif—Echard*: *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, Paris, 1719—1721, T. I. p. 412. A. A. SS. T. IV. p. 299.

²⁶ *Teleki-kódex* 142. l. Nyelvelmléktár XII. 325—26. Szent Anna asszonynak ereklyéi: tunna mint: az ő uja Nimetországba nagy Kolonya nevi városba hozatának volna, mely bizonyába nagy tisztességgel mi képen illik Szent Damokos barátinak egyházába tartatik, melhöz zarándokság járásának okáért emberek jóllehet igen messzül számlálhatatlan sokan folyamjanak.

²⁷ *Gilson*: o. c. 172.

Egy dominikánus mester és hallgatói.

Paris. Bibl. Mazarine. Mss. 3796. fol. 1. XIV. század eleje.

ban a nagy *Duns Scotus* mellett két magyar franciskánus is van. 155 akkor Párizsban tartózkodó franciskánus közül 68 aláírta a zsinathoz való appellatio-t, 87 pedig nem. Ezek között volt *Magister Nicolaus de Hungaria* és társa, *Matheus*. Sorsuk az lett, mint a többi „dissentiens”-é, a száműzetés. Amint egy olasz kereskedő, *Frescobaldi* leírásából tudjuk: „E ceux qe ne se assentirent, il les comanderent tantost de par le roy de voyder le royaume, e ceux s'en alerent tantost...” A legnagyobbbrészt szászok, írek, németek, dánok, olaszok, 1 cseh, 1 lengyel, 2 osztrák, és 2 magyarból álló kolónia 1303. júl. 25. és 28. között elhagyta az egregia litterarum civitas, artium urbs famosa, eruditionis scola precipua-t, mindnyájuk szerette Párizsát.²⁸

A XIV. században nyugattal összefüggő tudományos életünk és theológiai műveltségünk kulcsa egy keveset ismert rend szerény tagjainak kezébe megy át. Dícsérendő fürgeséggel az olasz szellemi élet megújodásából következően Párizsba mennek, hogy az ott megszerezhető legnagyobb teljesítménnyel térjenek haza. Az ágostoni remeték ezek, *Ordo Heremitarum S. Augustini*. Nagy lendülettel indulnak a tudományok fényes székhelyére, művészetek híres városába „egregia litterarum civitas, artium urbs famosa, eruditionis scola precipua”,²⁹ távlatai felé. Már a Rend nagykáptalanjának határozatot kellett hoznia Montpellierben, 1324. június 3-án, hogy a jövőben a generális különös engedelme nélkül egyszerre kettőnél több tanulót egy tartomány sem küldhet Párizsba, mert a provinciák által ide küldött tömegek miatt nagy zavarok támadnak.³⁰

A rend legkiválóbb tagjainak sorában ott találjuk a magyar képviselőket, akik a rendet átható humanista szellem áramlatában a többivel egyenlő mértékben fürödhettek meg. Az ágostonos szorgalmasság és párizsi buzgóságuk annál szembetűnőbb, mert más rendekben ez időtájt, 1339-ben, proh dolor! nem igen törik magukat a szent könyvek lapozásában és a tiszta erkölcsök jámbor gyakorlatában. Ehelyett „discurrendo per villam de die et de nocte cum armis in habitu seculari” végigbarangolják a

²⁸ E. Longpré: Le B. J. Duns Scot. Paur le Saint Siège et contre le Gallicanisme. (25–28 juin 1303.) France Franciscaine, 1928 (XI.) p. 140–142; 154; 161. A névjegyzéket idézi 152. l.; A franciskánusok párizsi házára vonatkozólag, továbbá Duns Scot párizsi tartózkodásáról; A. Callebaut: Essai sur l'origine du premier couvent des Mineurs à Paris, France Franciscaine 1928 p. 5. 178.; U. a. Les séjours du B. Jean Duns Scot à Paris. France Franciscaine 1929 (XII.) 353–373.

²⁹ Chartularium I. 343. Alexander IV. in litteris ad magistros Parisiensis mirifice studium Parisiense laudat.

³⁰ Chart. II. 275. Magukról az ágostonrendiekről E. Van Moë: Recherches sur l'histoire des Ermites de Saint Augustin 1250–1350. Revue des Questions Historiques 1932 p. 275–316. Schier X.: Memoria Provinciae hung. Augustinae 1778. Kiadta Schier kéziratából Rosnák Márton rendtársa.

várost, nem törődve se nappallal se éjszakával, fegyvereket hordnak paraszti ruhába öltözve.³¹

A Nápolyban tartott káptalanon *Franciscus de Monte-rubiano* generális a Rend párizsi baccalaureusairól tanácskozik és 1300 májusában *Alexander de Hungaria*-t, Magyarországi Sándort a magiszterség megszerzésére az Egyetemnek prezentálja.³² Az ágoston-rend tagjainak sorából ő az első magyar hírnök Párizsban. Ellátásáért 12 florenost kellett fizetnie évente. Ha az 1335-ös szabályok előzetes jogszokása már kialakuló félben volt, akkor *Alexander de Ungarianak*, mint magiszternek, tekintélyes kiváltsága volt. Sőt Párizson kívül még másolt is fogadhatott, akiről a konvent tartozott gondoskodni.³³

Örökébe 43 év múlva a rend egyik legnagyobb büszkesége, *Stephanus de Insula de Ungaria* került. Az ágostonosok hű és odaadó fia *eorum fidelis et devotus*, a magyar provincia lektora, aki húsz éven át nemcsak Párizsban, hanem más studium generálékon, Magyarországon éppúgy, mint *Toulouse*-ban a szent tudományokban hírrel és névvel megérdemelten tündökölt. 1343 májusában a rend milánói káptalanja a második triennium tartalmára a Sentenciák olvasására „ad actum tam difficilem” *Nicolaus de Verduno* és *Nicolaus de Ynterane* társaságában Párizsba küldi.³⁴ Mint sentenciarius, lector secundariusnak minden évben a Sentenciák két könyvét kellett magyarázni, úgyhogy két év alatt mind a négy részt teljességgel befejezhesse. A szentenciarius baccalaureus egy mester felügyelete mellett adott elő.³⁵ *Stephanus* kitöltötte-e a trienniumot? Nem tudni, valószínűleg rögtön az első trienniumot kezdte meg, s két év múlva befejezte, mert Nagy Lajos és Erzsébet 1345-ben VI. Kelemen pápához fordulnak, hogy a pápai curiájában *Stephanus de Insulát*, az akkori párizsi lektort, Isten dicsőségére, Magyarország tisztességére és a keresztény vallás növekedésére magiszteri méltósággal kitüntetni kegyes lenne. Legfőképpen arra kéri a pápát, adná meg pártfogoltjuknak azokat a kiváltságokat, kegyelmeket és javakat, amelyeket akkor élvezett volna, ha tudományos pályájának koronáját képező magiszteri gradust a párizsi egyetemen nyerte volna el.³⁶ Theológiai minisztersége, amely azonban nem érhetett fel

³¹ Chart. II. 483. l.

³² Chart. II. 85. *Alexander de Hungaria* párizsi magiszterségéről, valamint theológiai munkásságáról és a tőle fennmaradt kéziratokról külön tanulmányban szölok.

³³ Chart. II. 133, 447.

³⁴ Chart II. 535—536. Ordinationes Capituli generalis sub Dionysio de Mutina Ord. Eremitarum S. Augustini de studiis et assignationes baccalaureorum pro stud. Paris.

³⁵ Statutum Cap. Gen. O. Erem. S. Aug. sub *Guillelmo de Cremona* celebrati de lectoribus Sententiarum. 1335. Chart. II. l. p. 447.

³⁶ Supplicant prefati rex (Ludovicus) et regina quatenus specialem eis gratiam facientes in personam religiosi viri fratris *Stephani de Insula*, lectoris provincie *Ungarie*, Ordinis fratrum Heremitarum sancti Augus-

elődjének, *Alexander de Hungarian*nak szintiszta párizsi végzettségével, idehaza legnagyobb egyházi méltóságokra predesztinálta: 1350-ben nyitrai püspök, 17 év múlva kalocsai érsek.

1353-ban már újabb magyar ágostonrendi tanuló van Párizsban. Valószínűleg baccalaureus biblicus, akinek a bibliát kellett litterális sensus szerint magyaráznia. Nagy Lajos és Erzsébet ismét kéri a pápát, tekintettel arra, hogy az ország szűkölködik Szentírásban jártas férfiakban — *Stephanus de Insula* nyitrai püspökön kívül nincs is más magiszter — *Nicolaus Nicholai*-t, a magyar származású ágostonrendi, akkori párizsi lektort, a párizsi baccalaureusokat megillető tisztességgel tüntetné ki.³⁷ Innen látszik, hogy a teológiai baccalaureatus milyen magasan állt az artisták magisztersége felett. Az artisták, ha el is nyerték a szabad művészetek magiszterségét, a magasabb tudományokhoz viszonyítva, tanuló sorban maradtak.

A kor teológiai műveltségére pillantva, nem lehet *Stephanus de Insula* esetének ritkaságából azt a következtetést levonnunk, hogy a magyaroknak ebben az időben a teológiához nem volt nagy hajlamuk, következésképp ezért nem volt a pécsi egyetemen hittudományi fakultás. Az Egyház a felbujfánzó eretnekségek félelme miatt nem szívesen engedte ki a teológiai oktatást a

tini, eorum fidelis et devoti, quem nunc inter alios religiosos ipsorum regnicolas labor studii exercitium continuum jam per viginti annos, tam studendo Parisius quam legendo per diversa studia generalia in regno *Ungarie* et *Tholose* in ipsa sacra scientia profecisse famat uberius et nobis eum morum ejusdem et conversationis honestas acceptum et commendabilem prestiterunt, qui etiam olim in Generali Capitulo sui Ordinis Mediolani Celebrato per generalem et diffinitores ipsius Capituli pro successivis temporibus ad legendum Sententias Parisius fuit ordinatus. (L. 34. j.) *Tholose* etiam primus licentiandus ipse frater per suum Ordinem extiterat diffinitus, si Universitas ipsa in dicta facultate processum habuisset, predicti fratris examen in curia sanctitatis vestre sub magistro *Johanne* (Verisimiliter *Johanne Coci*) Ordinis predicti... et eundem ad laudem Dei ipsorumque et totius *regni Ungarie* honorem ac in christianae religionis profectum magistralis honoris titulo insignire de plenitudine benignitatis sedis apostolice dignemini, omnes eidem immunitas, privilegia, beneficia et gratis largiendo, quibus gauderet si fuisset in Parisiensi studio magistratus. Chart. II. l. 570—571. Lásd még *Fináczy* ismertetését *Denifle H.* Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400. Berlin, 1885 című könyvéről. Egyetemes Phil. Közl. 1887 (XI) 74. l.; Ágostoni szerzők is megemlékeznek róla: *Stephanus ex Hungaria* Patriarcha Hierosolymitanus, doctrina et vitae integritate celebris. Edidit doctissimas Conciones, Scripsit quoque super 4. librum Sententiarum. *Th. Gratianus*: Anastasis Augustiniana in qua scriptores Ordinis Eremitarum... in seriem digisti sunt. Antverpiae, 1613. p. 168.

³⁷ Chart. III. n° 1216 p. 20. Innocentius VI. (Johanni de Aciaco) cancellario Parisiensi, petentibus *Ludovico* rege *Hungarie* ejusque matre *Elizabeth*... ut *Nicolaus Nicholai*, Ord. Eremit. S. Augustini de regno *Hungariae* oriundus lector in Parisiensi et etiam aliis studiis exercitatus si idoneus repertus fuerit, omnibus privilegiis gaudeat quibus alii baccalarei Parisienses. Dat. Avenione. 1353 oct. 31.

párizsi központi ellenőrzés alól.³⁸ Bécs is csak 1384-ben a „Dum generosos“-bullával kapja meg a hittudományi kart, pedig nemessebb hagyományokra támaszkodhatott, mint a pécsi egyetem.³⁹ A teológiai szintet idehaza *Stephanus de Insula*, a már párizsi magiszter és nyitrai püspök igyekszik emelni. *V. Urbánhoz* ír, hogy a magyar király és királynő káplánját, *Petrus de Verebel-t*, teológiai magiszterségre emelje.⁴⁰ Petrus de Verebel-nek 4 magiszter és a forozuliai püspök előtt kellett vizsgáznia. Így 1366 után Magyarországon már három párizsi magisztert találunk: *Stephanus de Insula-t*, *Nicholaus Nicholai-t* és *Petrus de Verebel-t*, ki püspöke, ki barátja, ki káplánja a „felicitas atque clementia“-val eltelt humanissimus princeps Nagy Lajosnak.⁴¹ *Horváth János*, a magyar humanizmusról szólva, a Nagy Lajos-i kancellária ügymenet-reformjában francia ösztönzések lehetőségére mutat rá.⁴² A fentiek után e három nagynevű francia műveltségű magiszter jelentősége csak növekedhetik előttünk.

Pártfogójukból, Nagy Lajusból nyílt tekintet sugárzott, vídám arc mosolygott homloka alatt, az eschatologikus borongások a kora renaissance-i fénytől érintett lelkében nem találtak visszhangra.⁴³ Nagyon kedvelte az ágostonosokat, pártfogolja őket pápánál, egyetemenél; személyes jóakarata az ágostoni filozófia derűs világa iránt érzett szimpátiájából nem utolsó sorban vezethető le. De az ágostoniaknak nemcsak idehaza, hanem a nápolyi udvarban is volt egy melegszívű barátjuk: — *Petrarca*. *Stephanus de Insula*, *Nicholaus Nicholai* és *Petrus de Verebel* szemtanui lehettek annak, mikép forgolódik ez az „igen híres, katolikus és nagyon devotus“-nak tartott filozófus nagy rendtársaik, *San Sepulcro*, *P. Marsili*, *Paduai Bonaventura* lelkes környezetében. Amint *Van Moé* mondja tanulmányában, valami összeesendülés volt az ágostoni remeték és Petrarca szellemi útja és érzelmi hangja között. Barátságuk gyümölcse, hogy Petrarca átvette az ágostoni theoria termékeny magját: a szív az, ami felülkerekedik a szellemen. Talán ez érteti meg a nagy költő pszichológiáját, aki valamennyi humanista között legemberibb maradt.⁴⁴ Párizsi magyar tanulóink nápolyi és milánói rendtársi környezete, Nagy Lajos irántuk viseltetett szeretete, és az, hogy vizsgáik

³⁸ Chart. II. Intr. 6. „ut sicut est una fides et unum caput in spiritualibus, sic sit unicus et praecipuus studii theologici fons incorruptus, a quo cetera theologiae studia velut rivuli deriventur“.

³⁹ *St. d'Irsay*: o. c. 179.

⁴⁰ Chart. III. 20. n° 1216.

⁴¹ *Kardos T.*: Coluccio Salutati levelezés a magyar Anjoukkal. Bp., 1936. 22. U. a. Az Albertiek édenkertje. (Minerva Ktár 53.) Bp., 1937. 15. l.

⁴² *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp., 1935. 24. l.

⁴³ *Kardos T.*: Coluccio. i. m. 19. l.

⁴⁴ *E. Van Moé*: Les Ermites de Saint Augustin amis de Pétrarque. Mélanges de Rome. 1927. p. 258.

betetőzése Avignon francia-olasz kora-renaissance légkörébe esik, talán megengedi azt a szerény feltevést, hogy e nagyhirű theológusok a korai humanizmus szellemének magyar átültetésében némi szerepet játszottak.

A szerzetes tanulók a kollégiumok hatalmas falai között a rendi statutumok árnyékában függetleníthették magukat az egyetemi diákság zajos tömegétől. A világi papok és klerikusok támasztalanságukban a kollektivitás védőszárnya alá igyekeznek ferközni, mert amint fejük, a párizsi kancellár mondotta, egyedül mint egyedek nem tehetnek semmit: „singuli ut singuli non possumus hoc facere”. Kialakul tehát a négy nemzetség: a francia, a normand, a picard — és a magyarokat befogadó Natio Anglicana nemzetség, ami később a nagy schisma idején a legállhatatosabb, „constantissima” jelzőt érdemelte ki.⁴⁵ 1331-ben, amikor megindul a magyar invázió, 12 országból számlál fiakat ez a nemzetség. Az 1362-es rotulus tagjainak sorában legelső helyen említi a magyar birodalmat, Imperium regni Ungariae-t, amelynek deákjaival csehek, lengyelek, svédek, dánok (Dacia), norvégek, skótok, angolok, írek tanultak együtt. Micsoda tarka kép bonthatozott ki nagyjaink előtt, amidőn a középkori Párizsba, a parens scientiarum Alma Materjába, megérkeztek! Micsoda heterogén népség volt itt együtt! Volt fiatal és koros, theológus és jogász, prebendárius és notárius, búsas egyházi javadalmat élvező és szülők támogatásából élő polgárgyerekek. De mindezek száma elenyészett a szegény studensek kiáltóan nagy tömegében. Gyakran már a kezdet rosszul indult, mert „spoliatis omnibus tam pecuniis quam libris”⁴⁶ — megfosztva pénztől és könyvektől — állítottak be Lutécia falai közé, mint *Gazotto Agoston* dominikánus szerzetes, a későbbi zágrábi püspök, ki Rendje megbízásából ment a párizsi főiskola theológiai mestereit hallgatni. A Ticino völgyében orgyilkosok támadták meg és fején nagy sebbel félholtan hagyták feküdni a hóban, mígnem egy, a

⁴⁵ St. Irsay: o. c. 148, 71; Auctarium I. Intr. 14. (H. Denifle — Ae. Chatelain: Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis. T. I. Liber Procuratorum Nationis Anglicanae [Alemanniae] in Universitate Parisiensi. Parisiis, 1894.) Az összetartozást és az egymásra utaltságot találóan fejezi ki Ad laudem alemannorum írt sorok, ahol a Natio milétét határozzák meg.

Natio nostra. Ais hec? Dic que est hec natio. Certe
Non ego sum, non tu. Certe non ille vel ille,
Sed potius multa est. Multe res constituunt hanc.

C. Samaran—Ae. Van Moé: Auctarum Chartularii Univ. Paris. Tomus III. Paris, 1935. p. 419. Boyce Gray Cowan: The English—German Nation in the University of Paris during the Middle Ages. Bruges, 1927.

⁴⁶ Auct. I. 373. A szegény skolarisok befogadására a Nemzetségnek külön háza is volt. Domus Almannorum pauperum scholarium élén egy magiszter állott. A Rue Pavée (du Mûrier) utcai ház anyagi ügyeit két prokurator intézte. U. o. Intr. 18.

dominikánusokat tisztelő jámbor lélek meg nem könyörült rajta.⁴⁷ A szerencsétlenebbek mindenből kiforgatva bizony gyakran kényszerültek Párizst elhagyni. „Non animo deserendi studium, sed querendi viaticum pro dicto studio suo continuando“, — nem elpártolás szándékában, hanem a kenyérszerzés nyűgös szükségében.⁴⁸

Gyakorlati életükben felmerült egy újabb fogalom, a „bursa“, az az egység, amelyet a diák egyhetes élelemre, lakásra költött. Az adózást az egyetem a bursa után szabta meg. Aki semmi-képen nem tudott fizetni, kénytelen volt szegénységet esküdni — *jurare paupertatem*.⁴⁹ Vagabundus, szegény diák bőségesen özönlött el az utcákat, akik számára, mint *Villon* mondja a későbbiekről: „Le Donat est pour eulx trop rude.“ „Potius dediti gulae quam gloriae, potius colligunt libras quam legunt libros, libentius intuentur Martham quam Marcum.“ Akik inkább a torkosságnak adják magukat, semmint dicsőségnek, inkább Mártát csodálják, mint Márkot olvassák.⁵⁰

Magyar tanulóink az Auctariumok és Chartulariumok bizonyossága szerint nem vegyültek el a szellemi proletariátus javíthatatlan bohémjai közé, hanem rutebeuf-i megnyugvással ajkukon

A Paris suis entre tous bien
N'y en a nul qui y soit mien,
Et nul qui me soit bon apôtre⁵¹

a legelhagyottabb sorsból a magiszter, receptor, prokurátor, rektor tekintélyes méltóságáig küzdik fel magukat. Szegénység alázatával ajkán állít be Párizsba *Christianus de Hungaria* 1380-ban. Nemsokára determinációja, vagyis a baccalaureatus letévésére szükséges költségek fizetése alól való felmentését kéri, ameddig némi vagyonkára tesz majd szert „donec veniret ad pinguorem fortunam“. Szegénységet esküszik tehát, annak rendje, módja szerint, s megígéri, mielőtt szerencsésebb helyzetbe jut, tisztességgel megfizet a nemzetségnek, akár saját személyében, akár követ által, ha már otthagytá volt Párizst.⁵² Licentiatusa 1381 márciusában köszöntött rá. Még mindig sivár a sorsa. „Cristianus de Ungaria cujus bursa nichil... Juravit statutum paupertatis.“ Így *Jordanus de Clivis* alatt leteheti a vizsgát.⁵³ A magisz-

⁴⁷ *Békesi E.*: Magyar írók az Anjouk és utódaik korában. Kath. Szemle, 1899, 575—576. l.

⁴⁸ Auctarium I. 608.

⁴⁹ Auct. I. Intr. 45. Hányszor sóhajtott fel a prokurátor, látva a nagy nincstelenséget: Nichil, nichil, id est ditabitur Deo volente. U. o. I. 163.

⁵⁰ *St. d'Irsay*: o. c. I. p. 159.

⁵¹ *Rutebeuf*: La pauvreté de Rutebeuf. (G. Cohen átírása. Les Nouvelles Littéraires 18. I. 1936.)

⁵² Auct. I. 584.

⁵³ Auct. I. 604.

teri készület megkezdése az incipiensnek szintén pénzbe került. Megint csak könyörög „pro remissione bursarum sue inceptio-nis”. Kérelmét teljesítették és ismét szegénységet esküdött. De közelgett a magisztrétsége, tanulmányainak betetőzése, amelyet a régi szokáshoz híven áldomással kellett befejezni. 1369-ben a Nacio parancsára a produkátor kényszerítheti az új magisztereket, hogy „jucundum introitumot”, vidám fölavatást fizessenek.⁵⁴

A párizsi tabernák bizony sok idegen forintot, koronát, tallért nyeltek el. *Wiskinus* verse szerint is a Magyar Kristófot befogadó *angol nemzetség* híres volt nagy ivásairól. „Cantat Normannus, bibit Anglicus, est Alemannus.”⁵⁵ Bár a nemzetség fejei nem jó szemmel nézik az elfajuló vidám avatásokat, költe-kezéseket, mégis csak 10 év múlva, 1391-ben lépnek fel határo-rozottan, eltiltva minden különleges és részleges ivászatot: „quod de cetero nulle fiant potaciones, nec speciales nec gene-rales”, egyúttal eltörölve a vidám introitus kötelezettségét is.⁵⁶ A magyarokat befogadó angol nemzetségnek mintegy 40 kedvelt korcsmája volt. Az Aranyszakállhoz, Citerához, Szent János képéhez, a mitológiai Salmon-hoz. Ezért vetették szemükre Sal-mon cégérére utalva: malunt legere Salmonem quam Salomonem, inkább Salmon cégérét betűzik, semmint Salamon könyvébe néznének.⁵⁷ Hiába vetette a diákság szemére *Gerson*, hogy már közmondást faragnak dorbézoló voltukról. Mint ingyencségek ki-találói és művelői beszélnek róluk: „tanquam inventoribus aut cultoribus dominantur sicut dicitur tarte Jacobine et vin-de theologien”.⁵⁸

Christianus de Hungaria szegényen érkezett Párizsba, min-den gradusát szegénységgel, de szép eredménnyel tette le. Az

⁵⁴ Auct. I. Intr. 49. An. 1369 quo procurator, jubente natione, novos magistratos requisivit „ut statim praedictum jucundum introitum solverent, scilicet ad minimum unum francum, sub poena statuti quod juraverant servare consuetudines nationis, quarum ista est una”.

⁵⁵ Auct. I. Intr. 56. Az angol nemzetség legnagyobb családi ünnepe, védszentjének, Szent Edmundnak napja volt, november 20. A kapott pénzt nem őrizték bálványozott mammutként, hanem „pecunias perpotabiles”-nek (Auct. I. Intr. 52.) tekintették.

⁵⁶ Statutum Nacionis Anglicanae conclusum per. Mag. Theodori-cum de Asperen procuratorem contra potationes et convivia. — Szent Edmund patrónus ünnepe kivételt képezett, ezt nem sujtotta a tilalom: salvo tamen festo sancti Edmundi. Chart. III; 543. Kiadva a Paris B. N. N. a. I. Mss. Lat. 535 f° 145 kéziratból, amelynek naptárában magyar vonatkozások vannak.

⁵⁷ Quidam scolaris socio suo qui, studio derelicto, commessacioni-bus intendebat, ita scripsit: Tu qui disciplinali milicie et libris omnia postposueras, nunc codices ad calices transtulisti et scribere in bibere convertisti nunc predicaris egregius predicator, qui prius fueras nominatissimus disputator, plus studes in calicibus quam in codicibus, plus vacas in commessacionibus quam lectionibus, plus in *salomone* quam in *salomone* studes. Non est hec mutacio dextere excelsi. J. Th. *Welter*: o. c. p. 180.

⁵⁸ Auct. I. Intr. p. 57.

avatás kötelezettsége is érvényben volt még, s így a jól végzett esztendők után vidám áldomást tartani egy magyarnak, még ha koldusszegény is, csalogató valami. Isten tudja honnan, de pénzt szerzett, s számos magiszter jelenlétében: „Item magister Cristianus de Ungaria solvit francum de jocondo suo introitu et fuit ille francus perpotatus in taberna ad malleos pluribus magistris presentibus.”⁵⁹ Magyarországi Keresztély vidám föl-avatására lefizette a frankot, ezt a pénzt szépen el is itták a Notre-Dame árnyékában, a *Saint Julien-le-Pauvre* templom mellett meghúzódó *Kalapács*hoz⁶⁰ címzett tabernában. Mint magiszter, nem maradt sokáig Párizsban. 1382-ben az angol nemzetség több mestere III. Albert kérésére az újjászervezett bécsi egyetemre megy. Christianus de Ungaria is velük tartott.⁶¹

A Nacio Anglicana-ban együtt élő magyarok nemcsak az idegen környezetben, hanem később is testvériesen együvé-tartozónak érezték magukat. Csak példának említjük a sok közül a győri egyházmegyei *Thomas de Ungaria*-t, akit *Ethiopsis*-nak is neveznek a kartuláriumok.⁶² Ez 1406-ban hajdani párizsi társáért a Prágát, Bécset, Páduát nagy tisztességgel megjárta tudós barátjáért, *Benedictus de Makra*-ért könyörög, akit Zsigmond börtönbe vettetett. Kérte a Nacio Anglicana-t, küldene valakit az ezidőben Párizsban tartózkodó *Pipo* temesi grófhhoz, hogy az ki-járja *Benedictus* de Makra szabadonbocsátását, mert *fuit nacioni*

⁵⁹ 1380-ban leteszi a szegénységi esküt. Supplicaverunt *Nicolaus de Stetync* (sic), *Nicolaus Nellenburgh*, *Johannes de Austria* et *Cristianus de Ungaria* pro remissione bursarum determinancie, donec venirent ad pinguorem fortunam; et allegaverunt paupertatem. Auct. I. p. 584; *Cristianus de Hungaria Stanislaus de Polonia* alatt determinált, aki Magyarországra szándékozott jönni, mert az Egyetemtól, illetőleg a Naciotól ajánlólevelet kért a magyar királynéhoz. Auct. I. p. 583; Item *Cristianus de Ungaria* sub magistro *Stanislao de Polonia*, cujus bursa nichil. Juravit statutum paupertatis. Auct. I. p. 585.

1381-ben licentiatius lesz. Item licentiatius fuit dominus *Cristianus de Ungaria* sub magistro *Jordano de Clivis*, cujus bursa nichil. Auct. I. p. 604. Nem sokkal később az inepciója következik: Item incept dictus magister *Cristianus de Ungaria* sub magistro *Johanne de Austria*, cujus bursa nichil. Auct. I. p. 605. Végre az örvendetes nap, a vidám „introitus” (Auct. I. p. 606.) vizsgasztaló beköszöntése.

⁶⁰ Auct. I. Intr. p. 59. Ad malleatos I. 28., ad. malletos, I. 358., ad malleos I. 455, 606. stb.

⁶¹ Auct. I. 659. n. 5. Natio Anglicana illo tempore viduata magistris fuit, nam plures an. 1382 profecti sunt v. g. *Gerardus de Kalkar*... *Christianus de Ungaria*, alique non pauci. Az egyetem elnéptelenedésének egyrészt a schizma (az angol nemzetség VI. Urbánhoz, az Egyetem VII. Kelemenhez húzott), másrészt *Albrecht* által megújított bécsi egyetem volt az oka. A párizsi professzorok itt szíves fogadtatásra találtak. *H. Denifle*: Die Entstehung... o. c. s. 618—19.; *St. d'Irsay*; o. c. T. I. p. 178.

⁶² Auct. I. 863. n. 1403-ban XIII. Benedeknek küldött rotulusban a Nacio Angl. jelenlévő 13 magisztere között 8 skót, 3 német, 1 helvét, 1 „Jauriens. dioec. *Thomas de Ungaria seu Ethiopis*”.

honorem in gradibus suis — et eciam quia fuit magnus clericus — a nemzetségnek mindig dicsőséget hozott; különben is nagy klerikus volt,⁶³ ugyanaz a dicséret, amelyet később Rabelais mond a „Grand clerc d'Angleterre“-ről.⁶⁴ Jó szívéért megjutalmazta az Isten. Egész szegényen érkezett Párizsba, non posset ponere, a Nacio irgalmára appellált. Öt évre rá már magiszter regens, tanító tanár. 1408-ban az egész Nacio Anglicana bizalma e magyar felé fordul és fejüknek választják. „Electus fuit Thomas de Ungaria in procuratore novum cum consensu omnium magistrorum nemine contradicente.“ Az új prokurátor, ahogy a Saint Mathurin egyházában felvett meleghangú jegyzőkönyvből következtetni lehet, nem minden magyar gesztus híján a jelenlevő választó magisztereket felkérte, csatlakozzanak hozzá a szomszéd tabernában „ipsum ad tabernam associare vellent“, kik kérését örömmel teljesítették „secum ad tabernam iverunt, quibus ibidem idem magister Thomas procurator novus bono corde et liberaliter viginti solidos parisienses et unum album dedit ad perpotandum“, s a párizsi magiszterek Thomas prokurátorságának öröme szívvél és lélekkel megitták áldomásba a fizetett hús szolidust.⁶⁵ „Ennek jó áldomása volna jó helyen“,⁶⁶ írja egyik magyar

⁶³ *Benedictus de Makra*, kit néha *de Hungaria* emlegetnek, Prágában lett artista baccalaureus és ugyanitt három évvel később magiszter. 1387-ben Bécsben működik a *Facultas Artium*on és *Alkibitium, librum de iudiciis astrorum* olvasott. *Schrauf K.*: Magyarországi tanulók külföldön. II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892. 155. l. Ezután Párizsba ment, ahol egyházjogot végzett, és 1398-ban licentiatust lett: *Supplicaverunt magister Benedictus de Hongaria et dominus Johannes de Colonia qui fuerunt licentiatii in decretis Parisius. Auct. I. p. 771*; Innen Páduába megy. és valószínűleg a budai főiskolán a civil jogban licentiatust szerez. 1403-ban Nápolyi László pártján Zsigmond ellen fordul, és Budát megszállja. A két Garainak sikerül az ellenállást megtörnie, Makrai Benedeket bebörtözzik. Fejér: *Cod. diplom. Hungariae*. X. 4, p. 199 et p. 203.; *Hóman—Szekfű*: III. 220. l. A párizsi barátságra emlékezve, ekkor (1406) kérte a Nációt *Thomas de Hungaria*, hogy tenne lépéseket kiváló volt tagjának kiszabadítása érdekében. Et supplicavit ibidem magister *Thomas de Hungaria* quatenus nacio vellet adire quosdam dominos de Ungaria supplicando eis pro quodam supposito dicte nationis, qui vocatur magister Benedictus, et est magister in artibus et licentiatius in utroque jure, ad finem quod posset relaxari a detencione, quia ipse a rege Ungarie per certa tempora detentus fuit; cuius supplicatio fuit concessa. Ymmo dicebant magistri quod laboraretur pro ipso omnibus modis possibilibus, attento quod fuit honestus et nobilis genere, et attento quod fecit nationi honorem in gradibus suis, et eciam quia fuit magnus clericus. — Kiszabadulása után hűséggel szolgált Zsigmondot, utazásaiban mindenütt vele volt, még Angliába is elkísérte. *Auct. I. p. 927—28*. Róla szóló bibliográfiát l. Barta István cikkében: *Regnum*. 1937. 115. l.

⁶⁴ *Comment un grand clerc de Angleterre vouloit arguer contre Pantagruel et fut vaincu par Panurge*. Rabelais: *Pantagruel*, Livre II. Chapitre XVIII. Éd. A. Lefranc Paris, 1922 T. IV. p. 207.

⁶⁵ *Auct. II. 34. Acta in procuratoria magistri Thome de Ungaria.*

⁶⁶ *Bod-kódex* 36. l.; *Ny. E. T. II. 401. l.*

kódexünk. Thomas de Hungaria iktatásának világában megértjük, mit jelentett az áldomás a középkori diákvilágban.

Christianus de Ungaria azokat a mestereket hallhatta, akiket már előtte egy magyar honfitársa, *Thomas de Ungaria* is hallgatott. Valószínűleg ez ajánlotta neki *Jordanus de Clivis*-t és *Stanislaus de Poloniát*. Mint prágai baccalaureus érkezett Párizsba, 1376-ban licentiatust, majd magiszterséget szerzett. Nem volt szegény, bursája VII solidus volt.⁶⁷

A párizsi egyetem internacionális légkörében is alkalmat találnak diákjaink magyarságuk őszinte érzésének kifejezésére, különösen annak a naív koncepciónak alakjában, amely kódexeink lapjain is előbukkan: minél nagyobb jelentőséget tulajdonítani a magyar földnek, minél több exemplumnak, épületes példának történeti színhelyét ide lokalizálni. Már a *Löweni-kódex* kiadatlan latinájában is kiütözik ez a tendencia. A szent keresetről szólva azt mondja: *Hostes superat... super danubicum ab omni male liberat*.⁶⁸ Az Erdy-kódex is hangsúlyozza: „*Constancius császár vív Maxenciussal az alföldön a Duna mellett*.”⁶⁹ Magyar diákjaink Párizsban az angol nemzetség híres kartuláriumának a naptárába jegyezték be hitvallásukat (Paris, *Bibl. Nat. N. a. l. 535*), amikor ezt a naptárt, hogy úgy mondjam, ad usum Ecclesie Strigoniensis, esztergomi szokássá alakították át.⁷⁰ Így történt,

⁶⁷ Item licentiatu fuit dominus *Thomas de Ungaria* sub magistro *Jordano de Clivis*, cujus bursa VII. solidi, et solvit receptori pro determinancia et licentia sua, quia determinavit in alio studio generali, scilicet Pragensi. Auct. I. p. 498.; Item inceptit dominus *Thomas de Ungaria* sub magistro *Johanne de Polonia*, cujus bursa V. solidi cum domidio. Auct. I. 500; 1376-ban *Johannes de Moguntia* és *Thomas de Hungaria* mint prágai baccalaureusokról történik említés, innét jönnek tanulmányaik befejezésére Párizsba. Auct. I. Intr. 30. Ugyanez esztendőben ő maga is solvit francum pro jocundo introitu. U. o. 501.

⁶⁸ *Louvain*: Bibl. de l'Univ. Mss. G. 200 (IV. 28.) *Löweni-kódex*. f. 279. A kézirat egyetemi jellegét mutatja a korrektornak a másoló számára rubrummal tett megjegyzései. Pl. f. 81 *Hic scribas aliam collationem loco istius*. Az egyetemi szentbeszédekre magiszternek és tanulóknak egyaránt el kellett menni. A bizonyos napokon és előre meghatározott templomban a reggeli beszédet általában a magiszter mondotta. A megkezdett témát és a szöveg kifejtését délután a *collatio*-ban folytathatta. Akadályoztatása esetén a kollációt egy baccalaureus tartotta. *P. Glorieux*: Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle. Paris, 1933. T. I. p. 16 ss.

⁶⁹ *Erdy-kódex*. Ny. E. T. IV. 422. 1, 10 sor.

⁷⁰ Paris, B. N. Mss. N. a. l. 535. Leírja: *E. Chatelain*: Le livre ou cartulaire de la nation d'Angleterre et d'Allemagne dans l'ancienne Université de Paris. Mémoires de la Société de l'histoire de Paris. XVIII. 1891 p. 73–100.; *Stein*: Bibl. gén. des Cart. franc. 2989. A párizsi egyetem naptárára vonatkozólag: *A. Callebaut*: Le calendrier parisien des prédications universitaires de l'année scolaire 1230/31. Archivum Franciscanum Historicum (1933) 26 p. 541–8. Magára a párizsi naptár felvilágosítást ad: *P. Perdrizet*: Le calendrier parisien à la fin du moyen âge. Paris, 1933. U. a. Le calendrier de la nation d'Allemagne de l'ancienne Université de Paris. Paris, 1937. p. 55–58

hogy a sok neves ember és egész nemzetség használta százados naptárba bevezették a magyar szenteket; egy sem hiányzik belőlük. Április 24-re valami cseh írhatta oda: *Adalberti archiepiscopi pragensis*. Egy magyar kéz energikusan utánajegyzi: *Apostoli hungarorum*. Máj. 30: Szent István Jobbjának megleletése, *Regis Ungarorum*. Jún. 27: Szent László *Regis Ungarorum*. Júl. 16: András és Benedek, *Ungarorum*; azután Szent László depozíciója; Szent Imre, *ducis Ungarorum*; szept. 24: Gellért *martyr Ungarie*; okt. 25: Demeter *Martir Ungarie*, stb., stb. Nem egy, több kéz bejegyzései ezek, de Ungaria tudatos hangoztatása egész Szent Jeromos magyarságáig: „Jeronimi doctoris de Hungaria“, a magyar lelkiség kitermelte nagyságok maguk módja szerinti propagálása szándékozott lenni.

Tanulóink párizsi tartózkodása nem volna jelentős, ha életük csak oda-vissza való zarándoklásban, s nem az ottani divatos tanok felszívásában csúcsosodnék ki. A párizsi tanokat serény buzgalommal elhozták haza. Sokszor nem a legismertebb, legcsodáltabb mesterek munkáit másolják, hanem kisebb theologiai baccalaureusokét, akiket személyesen ismertek, akiknek hírnevét a barátság ki nem hülő érzésével terjesztették tovább.

A budapesti kéziratárak theologiai és egyetemi traktátusainak Párizsra mutató jelentőségét már külföldi kutatók is felismerték.⁷¹ Tárgyánál fogva nem idézhetett példák még kézzelfoghatóbb bizonyítékot nyújtanak erre.

Az Egyetemi Könyvtár 53. számú latin kódexe szerint a gyakori áldozásnak buzgó apostola támadt *Thomas de Janow* párizsi studens személyében, aki *de Corpore Christi* traktátust is készített erről a témáról. Az egyetlen ismert teljes szöveg a lekenzei, lechnitzi, kartauzi másolatban maradt meg. A bécsi példányok csak a szűkített vagy részleges változatai ennek a munkának. Az explicit „per devotissimum magistrum Mathiam studii Parisiens, necnon bacc. sacr. theol.“ beszél, aki 1388-ban írta az 1480-ban a kartauziaknál másolatban meglévő szöveget. A szerző baccalaureus fokának megtartása arra mutathat, hogy az exemplart frissiben, első koncepciójában hozták, még ha krakkói közvetítéssel is, a hazai fogékony talajba és tanulóink révén a friss eszmék üde világába kapcsolódtunk be.⁷²

⁷¹ P. Glorieux: Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle. Paris, 1934. T. II. p. 467. Elég legyen a Bp. Egyetemi Könyvtár C. L. 65. sz. kéziratára hivatkoznom, amely *Arnould de Liège*: Alphabetum narrationum és az 1285-ben Párizsba küldött *Vital du Four*-nak a Comment. in Apocalyps.-át tartalmazza.

⁷² Bp. E. Kt. C. L. 53. sz. *Tractatus de Corpore Christi*. Inc. Corpus Christi veritas est. Expl. cordibus nostris etc.; Explicit libellus, qui est compilatus sub anno domini millesimo CCCLXXXVIII... per devotissimum Magistrum Mathiam studii Parisiensis necnon bacc. sacre theologie. Mathias de Janov, Wencel cseh lovag fia, *Thomas de Hungaria*-val volt együtt a Nacio Anglicana-ban. 1376-ban mindketten Wilhelmus de Wadenoy prokurátor alatt kezdték meg a magisztrátust

Párizsi életük nem dicsekedhetett folytonosan a csendes életnek eszmék érését melengető nyugalomával. Volt összetűzés, háborúság is. Éveken át zaklatta a Sorbonne békéjét egy magyar és egy zágrábi egyházmegyei szlavón magiszter összecsapása: *Martinus Bereck*⁷³ és *Paulus de Slavonia seu de Hungaria*.⁷⁴ A theológiai kart is megzavarta ez a pör. Amannak magyar származását a szokásos egyszerűen *De Hungaria* jelzőn kívül nyomtatékosan is kiemelik.⁷⁵ Bátorságának, magyar virtusának nem egyszer tanújelét adta. Markáns alakja a Chartulariumok egyhangú scribáját is megkapta, amikor egy veszekedésben csillapítólag lépett föl, s „erecto corpore” kifeszített mellel kért igazságot.⁷⁶ A másik akaratos, ügyes, a jogi chicanerie minden csínját-bínját ismerő horvát magiszter, aki szívesen mondotta magát magyarnak még a Parlament előtt is. „Il dit qu'il est de Hongrie, mais on dit qu'il est de Sclavonnie où il y a gens et diverses sectes.”⁷⁷ A vita egy prokurátorválasztás alkalmával éleződik ki. Mindkettőt egyszerre és ugyanolyan erők jelölik erre a méltóságra. De „inter duos litigantes tertius gaudet”, egy har-

(Artium!); Auct. I. 501, 514; *Budinszky A.*: Univ. Paris u. d. Fremden o. c. p. 233; *M. Bartoš*: Husitika a Bohemica. Mémoires de la Soc. Roy. de Bohême. 1931. I. 17. — Ugyanebben a kéziratban van: Tractatus de arte moriendi. Inc. Si veraces... Expl. laudabiliter observatur. Explicit tractatus de arte moriendi *per cancellarium parisiensem editus*; Volumen Vallis s. Anthonii in Lechnicz Carthusiensis anno domini 1445.

⁷³ *Martinus Berech, Beregh, Bereczk, Berich*. 1423-ban licentiatius, és ugyanebben az esztendőben egyhangúlag prokurátorrá választják. Auct. II. 302—303. Hamar megszeretik, és a következő időszakra is meghosszabbítják tisztségét. II. 305. Jó szívének hamar tanújelét adja. Egy hebraista tudós barátjáért, *Paulus de Bonafide*-ért jár közbe az Egyetemenél. Ajánlólevelet szeretne kieszközölni számára valamelyik hatalmasabb egyházfejedelemhez, hogy tudománya folytatására legalább élalma és ruhája lenne az ágrólszakadt tudósnek. Auct. II. 307. Similiter supplicavit magister *Martinus Berech*, ut nacio pro eo (*P. de Bonafide*) intercederet in Universitate, quatenus apud aliquos prelatos et dominos haberet raccomandacionem pro aliquo beneficio, de quo posset habere victum et vestitum is studio. 1424-ben a Szent Genovéa-i vizsgáztató tisztség esik reá társai bizalmából. Auct. II. 309.; Tanítványa volt a sok között *Jacobus Hattem, Engelbertus Andree, Johannes Diets, Albertus Vorden, Everardus Bodelsuardie, Henricus Suursac*. Auct. II. 358; 373, 411. 1428-ban ismét prokurátorrá választják. Electus fuit magister *Martinus* concorditer nemine reclamante in procuratorem. Auct. II. 389.

⁷⁴ Auct. II. 1026.

⁷⁵ Auct. II. 389. Sequuntur agenda in procuratoria magistri *Martini Berech*, cui originem prebuit *regni Hungarie inclita tellus*.

⁷⁶ Auct. II. 407. Magister *Martinus Berich* stans erecto corpore supplicavit in communi alta voce singulis nacionibus, ut haberent ea que peregit grata et avoata, quia amore aliarum natione hoc fecit.

⁷⁷ Chart. IV. p. 465. n°. 2292. *Paulus Nicolai de Sclavonia* coram parlamento contra univ. Parisiensem causam agit.

madik, *Roger de Edynburgh* kerül ki győztesen.⁷⁸ A meginduló nagy vita nemcsak a magyar „azért sem” makacsságában gyökerezett, hanem abban is, hogy Bereck Márton mesteri tekintélyét és felsőbb tudását ellenfelével szemben érvényesíteni törekedett. Az első fellobbanás után *Martinus* már engedékeny, meg is békél az egy királynak szolgáló két magiszter. Bocsánatot kér a magyar subditus. Ekképen jóbarátok lettek. „Et effecti sunt amici.” De *Szlavóniai Pálnak* eszeágában sem volt megkövetni a Nemzetséget, és ezen „második édes anya” dorgálásának magát alávetni.⁷⁹ Sok huzavona után, 1425 jún. 2-án eleget tesz a követelményeknek, mindazonáltal kérve a Nemzetséget, hogy szörmentén bánjanak vele, „quod nacio vellet eum dulciter tractare punire”. A megindított lavinát nem volt könnyű megállítani. A kettejük kárára megválasztott új prokurátorral is meggyűlik a baja. Egyszer naplemente után amannak lakása előtt félrehúzta *Rogerus*-t és franciául gyalázni kezdte. A megzavarodott ember nem is értette a barbarizmussal kiejtett nyelvet, de a horvát magiszter barátságtalan szándékát nem volt nehéz hanghordozásából, modorának hevességéből kitalálni.⁸⁰ A Nacio végre is megfosztotta illetőségétől, a Nacio-hoz való tartozásától. Ezenkívül más büntetést is kieszeltek, hogy sérelmükön méltó megtorlást vegyenek. Valamikor *juramentum paupertatis* címmel elengedett tartozását hajtják be rajta visszamenőleg. Mikor látták, hogy az anyagi büntetéssel célt nem érnek, a theológiai karon igyekeznek előmenetelét megakasztani.⁸¹ Nem zárkóztak azonban el attól, ha megtört szívvel visszajő a nemzetség ölébe, mint édesanya tárt karokkal fogadják az elveszettnek hitt fiút.

Magister Paulus de Slavonia kitartó védelme egész a parlamentig vitte az ügyet. Közben be is csukták a zágrábi mestert „en une bonne prison avec ung prestre et depuis on lui changea prison pour ce qu'il ne faisoit que ronfler et estoient incompatibles”.⁸² Ennyi panasz után nem csoda, ha társa és első ellenfele a magyar származás meghurcolása iránti aggodalmában arra kéri a Nemzetséget, hogy a jövőben *Paulus de Slavonia* neve után ne tegyék ki a Hungaria jelzőt, „non nominetur de Hunga-

⁷⁸ Auct. II. 310. Fuit facta divisio in nacione super electione procuratoris, quia una pars elegebatur magistrum *Paulum*, et alia pars magistrum *Martinum*.

⁷⁹ Auct. II. 315–16. Conclusum fuit per nacionem unanimiter quod mag. *Martinus* peteret veniam a mag. *Paulo* de injuriis sibi illatis per eum; factumque est ita. Et effecti sunt amici.

⁸⁰ Auct. II. 326.

⁸¹ Auct. II. 329. Et inde dominus receptor nacionis Anglicane requisivit procuratorem, ut faceret citari magistrum *Paulum* coram domino rectore ad solvendum bursas suas et alia que debebat nacioni ratione suorum graduum in magisterio arcium per juramentum paupertatis ab ipso factum, que requesta a nacione videbatur de jure rigorosa.; Auct. II. 333–334.

⁸² Auct. II. 465.

ria".⁸³ Szerencsére, mert Paulus de Sclavonia nagy botrányt provokált később a parlament előtt is. A húsvéti *Victime Paschalis* sequencia egyik strófáját ügyes fogással a saját esetére alkalmazta, s a nagy nyilvánosság előtt magát Bűnbánó Magdolnának, a parlamentet pedig zsidó hamis csöcseléknek titulálta. „Credendum est magis Marie veraci quam judeorum turbe fallaci.”⁸⁴ Suspensio és egyéb büntetések után egész 1439-ig húzódott a per, mígnem ez év májusának utolsó napjában, az egész egyetem előtt kiengesztelődött mindenkivel, s fehér magiszteri kápáját felöltve, mint teológiai baccalaureushoz illik, megindult az Universitas magistrorum et discipulorum körmenetében a Notre-Dame békítő portálja felé.⁸⁵

Sok magyar mozgalmas élete bontakozik még ki bő adatokkal a diákság élénk tömegéből. Most csak a nevüket sorolom fel. *Benedictus de Sirmio* in Hungaria 1420;⁸⁶ Villon kortársa, *Urbanus Hertsy* (Hirtsy) 1443;⁸⁷ Mátyás embere, *Johannes Ungarie* 1466;⁸⁸ csanádegyházmegyei *Johannes Canas* és *Barnabas de Bak*;⁸⁹ az erdélyi *Johannes Polnar* (*Polnart, Polner*) 1488;⁹⁰ az

⁸³ Auct. II. 328. Magister Martinus supplicavit quod in libro nationis, ubi amplius scriberetur nomen magistri Pauli, non nominetur de Hungaria, quia ipse natus est de Sclavonia; et ejus supplicatio fuit concessa.

⁸⁴ Arch. Nat. Paris. Xla. 4797, fol. 44—47. Auct. II. 466. Sprevit matrem Universitatem et suam nationem... et comparavit se Marie Magdalene, et Universitatem turbe, dicendo: credendum est magis soli Marie veraci, quam Judeorum turbe fallaci.

⁸⁵ Auct. II. 509—510. Et statim fuit facta processio ad Nostram Dominam, cum quam predictus magister ivit in cappa sua, sicut et alii in theologia baccalarii formati.

⁸⁶ 1420-ban kezdi meg a „determináció”-ját. 1421—22-ben a kölni egyetem matrikulájában egy *Benedictus de Seremio* mint mag. artium és a párizsi egyetem teológiai baccalaureusa van bejegyezve. *Keussen*: Matr. I. 185; Auct. II. 272.

⁸⁷ 1443-ban baccalaureus. Vagyoni állapotja igen ösztövr: *ab Urbano Hertsy de Hungaria* pro bursis et pro scolis qui quasi pauper erat XXIII. sol. Auct. II. 568; 1444-ben licentiatust tesz és *Albertus Scriptor* alatt folytatja tanulmányait, változatlanul sovány tarsollyal oldalán. Item inceptit dom. Urbanus Hertsy Hungarus sub. mag. Alberto Scriptoris, quia pauper, nichil... Auct. II. 589—90.

⁸⁸ 1466-ban a párizsi egyetem Saint Mathurin gyűlésén Mátyáshoz és egy meg nem nevezett magyar püspökhöz kér ajánlólevelet, amelyet a Venerabilis Parisiensis Universitas jó szöveggel megadott. Item supplicuit magister *Johannes Ungarie* pro litteris recommendatoriis ad regem Ungarie, eciam ad unum episcopum in Ungaria. Cujus supplicatio fuit concessa, correctis corrigendis in deputatis. Auct. III. 36—37.

⁸⁹ A csanádi egyházmegyei *Johannes Canas* és *Barnabas de Bak* 1482-ben baccalaureusok. Dom. Barnabas de Bak, *dioc. Schanadrensis* (az r. helyett helyesen i. olvasandó) receptus baccalarius per nationem, cujus bursa valet IIII sol. Dom. Johannes Canas *dioc. ejusdem*, cujus bursa valet quinque sol. Auct. III. 522. Valószínűleg ez utóbbit kell érteni a jogi fakultás jegyzőkönyvének elferdített *Johannes Cha-*

esztergomi *Michael Scholer* (*Schuler, Stahler*) 1487;⁹¹ magyar franciskánus is van már itt, *quidam cordiger ungarus*,⁹² a XVI. századi párizsi franciskánus tanulók, *Szegedi Gergely*,⁹³ *Uray János*,⁹⁴ *Nádasdi Bálint*⁹⁵ rendtársa.

Az egyetemi vonatkozású forrásokon kívül nem egy magyar jelenléte tűnik elő az úgynevezett *obituariumok* és nekrológok nevekkal teletüzdelte lapjairól. Ezek amolyan kalendárium-félék, hová az apátok, szerzetesek és egyéb jótevők nevét a halálozás napján a halás emlékezés zálogaképpen azonnal beírták. A híres Sainte-Geneviève kollegiális templomban húnyt el 1219-ben *Mihály magyar klerikus*, aki a közösség életében imáinak erejével szívódott fel, mert csak kisegítő-kanonok, *canonicus noster ad succurrendum* volt.⁹⁶ Nem térhetünk ki *Magyarországi Jakabra*, a Provins-i hospicium nemeslelkű jótevőjére.⁹⁷ *Magis-*

nesii neve alatt, aki 1487 áprilisában a párizsi kancellár és nagy nyilvánosság előtt licentiatust szerzett. *M. Fournier—L. Dorez*: La faculté de décret de l'Univ. de Paris au XVe siècle. Paris, 1913. T. III. p. 203.

⁹⁰ Sequuntur nomina determinandorum istius (1489) anni.: Dom. *Johannes Polnar*, dioc. Abbensis *Transsilvanie*, cujus bursa valet X. sol.; Sequuntur nomina incipientium isitus anni.: Dom. *Johannes Polner* dioc. Abbensis *Transsilvanie*, cujus bursa valet X. sol. Auct. III. 732.

⁹¹ *Michael Schuler* magister artium 1487-ben lett baccalaureus: Dom. *Michahel Schuler, dyoc. Strigoniensis*, cujus bursa valet nichil. Auct. III. 628. A következő évben licentiatust szerzett: Dom. *Michael Scholer*, dioc. *Srighoniensis*, cujus bursa valet nichil. Auct. III. 671. Augusztus 16-án már megkezdí magiszteri gyakorlatát: *Dom. Michael Sthaler, Strigoniensis* dioc., cujs bursa valet nichil. Auct. III. 680.

⁹² 1489. aug. 4-én az Alma Universitas Parisiensis egyetemes ülésén szóal fel: Supplicuitque *quidam cordiger Ungarus* pro nuntio dyoces *Quinque Ecclesiensis* et presentavit *Johannem Boursier*. Auct. III. 709. Ehből az időből három Párizsban tanuló franciskánus neve ismeretes 1488-ban *Johannes Petri*, aki 1488. nov. 4-én lett magiszter, *Johannes Picard* 1488 és *Johannes de Gyrio* 1490-ből. *A. Sérent*: Les Frères Mineurs à l'Université de Paris. France Franciscaine T. I. (1912) p. 311.

⁹³ *Fraknói V.* A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 276. l.

⁹⁴ *Frater Johannes de Ura*: Rendtársait sűrűn kereste fel leveleivel, többek között az előbb említett *Szegedi Gergely*hez is fordult segítségért. *Fratri Gregorio de Zegedino* Ordinis Minorum observatione preconi verbi divini famosissimo, nec non lectori benemerito Quinque ecclesiis, vel ubivis locorum. *Fraknói V.* Adalékok a XV. és XVI. századi iskolázáshoz. Századok, 1875. 474. l.

⁹⁵ *Sarcinulas fero per frem. Valentinum Nadasdinum propriis manibus michi Parisiis pro sua labili memoria stipanda impositas anno gratiae Millesimo Quingentesimo Quinquagesimo primo. Alszeghy Zsolt*: Ismeretlen magyar dráma a XVII. század elejéről. E. Ph. K. 1935. 36. l.

⁹⁶ *A. Molinier*: Obituaires de la Province de Sens. Paris, 1902. T. I. p. 502. Junius (19) XIII. kal. Ob. frater *Michael, clericus de Hungaria*, canonicus noster ad succurrendum.

⁹⁷ Junius (4) pridie non. Ob. *Jacobus de Hungria*, in fine assumens habitum religionis nostre, qui cum *Heluise*, uxore sua, dedit nobis

ter Johannes Hongarus Chartres-i kanonokot a Saint Germain des Prés apátságához kötötték baráti szálak.⁹⁸ Péter „Hungeri filius” a Saint-Geneviève monostornak tett adományokat.⁹⁹ Saint Denis monostorban is felbukkan *Huntgarius* diákonus, mind-megannyi név a XIII. századból, amelyek mögött esetleg közvetve magyar vonatkozás lappanghat.¹⁰⁰

„Miután köszöntötted Párizst kissé nézz körül — írja *Josse Sincerus* —, keress egy várost, ahol még csengőbben beszélnek a francia nyelvet, tekinteted bizton Blois-ra vagy Orléans-ra esik. Én azt hiszem, Orléans-ra inkább. Lakói kedvesek a németek iránt, és tüzes borukat az idegeneknek tárt karokkal kínálják.” Ez volt az egyedüli studium, ahol a keleti és általában idegen országbeli tanulók egy külön *Nacio Germanica* pártfogó szárnyai alá tömörülhettek.¹⁰¹ Orléans termelte ki a legügyesebb levélszerkesztőket, ez lett az *ars dictaminis* hazája, III. Sándor és III. Lucius pápa legkiválóbb titkárai ennek az iskolának árnyékában cseperedtek fel. *Alexander Neckam* is hódolattal adózik e barátságos város egyszerű költőinek.

Non se Parnassus tibi conferat Aurelianus
Parnassi vertex cedet uterque tibi.¹⁰²

Nemcsak Bologna volt a jogi tudományok egyedüli fészke, a lucerna juris dicsőségét meg kellett osztani az Orléans-i iskola mindinkább növekedő hírnevével. Az ide sereglett flamand, skót, német, cseh tanulók nagyszáma kétségtelen bizonyíték arról a szellemi melegségről, amely a római és a szokásban lévő akkori jog összeegyeztetésével bajlódó mestereket áthatotta.

A XIV. században már pezseg az élet a *Nacio Germanica*-ban, amelynek eredete nagy valószínűséggel a XIII. századba

La arpentia terre sita apud Surdoliacum. (1219.) *Molinier*: O. c. I. 2. p. 943; *J. Michelin et C. Léouzon le Duc*: *Etat des bienfaiteurs de l'Hôtel-Dieu de Provins et de leurs libéralités.* Provins, 1887. p. 27.

⁹⁸ XIII. sz.-írás. 12. dec. *Magister Johannes Hongarus*, canonicus Carnotensis. *A. Molinier*: O. c. 303.; 12. déc. Eodem die, anniv. magistri Johannis Hongari, de XL. sol. par. super quinque quarteris unice? site apud Cachant. *Fr. Lehoux*: *Deux obituaires des Saint-Germain-des-Prés retrouvés aux Archives Nationales.* Bibl. École des Chartes, 1936. p. 298.

⁹⁹ 17. aprilis XV. kal. *Ob. Petrus, Hungeri filius*, qui dedit huic ecclesie domum que sita est juxta cellarium canonicorum, ad stationem unis modii vini die sui anniversarii. *Molinier*: O. c. 497.

¹⁰⁰ Incipiunt nomina monachorum de monasterio sancti Dyonisii: *Huntgarius*, diac. et mon. *A. Molinier*: O. c. I. 2. p. 1024.

¹⁰¹ *J. Mathorez*: *Les Etrangers en France sous l'ancien régime. Histoire de la formation de la population française.* Paris, 1921. T. II, p. 21—22.

¹⁰² *Delisle*: *Les Écoles d'Orléans au XIIe et XIIIe siècle.* Bulletin de la Société de l'Hist. de France 1869. p. 143—46. *Perényi József*: *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására.* Bp., 1938.

nyúlik vissza. E század vége felé egy cseh tanuló jön Orléansba, akit a király küldött ide, hogy visszatérve a törvények reformjában segítségére legyen. Adolescentem quempiam *Conradum* nomine, Aurelianus ad studium destinavit, quatenus ipse in legum scientia ibidem studendo proficeret.¹⁰³

Az orléans-i studium matrikulája erősen ingadozik két név-nél, amelyek majdnem mindig szorosan egymás mellett, szinte kart karba öltve jelennek meg. *Gerardus Bagoil* és *Matheus Darou* 1389-ben előadnak az egyetemen, actu regentes,¹⁰⁴ 1400-ban *Gerardus Balgouhe* (alias *Bagoulh* et *Bagoilh*) rektor, a francia nemzetség felosztását határozza.¹⁰⁵ 1404-ben *Geraldus Bagouilli* még mindig egyetemi rektor.¹⁰⁶ 1412-ben *Geraldus Bagoilh* és *Matheus Darou* 1412-ben kiváltságukban kapnak megerősítést, mint domini doctores.¹⁰⁷ Az a tény, hogy e két jogi tanár, utriusque juris professores, mindig egyszerre és egymás mellett fordul elő, igen biztat arra a megoldásra, hogy nevüket esetleg így olvassuk: *Daru Máté* és *Bagoly Gellért*. Talán ezekre céloz *J. Mathorez* általánosságban mozgó, de nagy áttekintésű munkájában, amikor holland, skandináv és lengyel studensek mellett magyarokkal is megkínáltatja az orléansiak dicsérve dicsért tüzes vendéglátó borát.¹⁰⁸

Csak csalogatnak neveikkel: *Bernardus Barani*, *Johannes Barka*, *Mathias Kencze Kenitze*¹⁰⁹ *Johannes Ouërhes*, *Bernardus Casiasagia*, *Nicolaus de Baya*,¹¹⁰ *Johannes Arpadella* — Párizsból. *Angersből Tiicza*, *Johannes de Azel*.¹¹¹ *Avignonból Honoratus Vaysoni*, *Dominicus de Sita*, *Petrus Philocha*, *Petrus Somardy*

¹⁰³ *M. Fournier*: La Nation allemande à l'Université d'Orléans au XIVe siècle. Paris, 1888. (Extr. de la Nouvelle Revue historique de droit français et étranger. Juil.-août. 1888.) p. 7—9.

¹⁰⁴ *M. Fournier*: Les statuts et privilèges des Universités françaises. Paris, 1890. T. I. 164. n°. 217. 1389. Parlamenti határozat az Egyetem és az Orléans-i lakosok vitája ügyében. In congregatione generali Universitatis venerabilis studii Aurelianensis, in qua erant venerabiles et circumspetti viri domini *Gerardus Bagoil* doctor legum, *Matheus de Darou*, *Radulphus de Refugio*, et *Vincentius de Clocherio* utriusque juris professores in dicto studio ordinarie actu regentes.

¹⁰⁵ *Fournier*: O. c. I. 179. Conclusum fuit per venerabilem et circumsppectrum virum dominum *Gerardum Balgouhe* hinc rectorem, cum maiore parte, quod natio Francie divideretur.

¹⁰⁶ *Fournier*: O. c. I. 185—86.

¹⁰⁷ *Fournier*: O. c. I. 195., 201.

¹⁰⁸ *Mathorez*: O. c. T. II. p. 21—22. Elle (la Faculté d'Orléans) comportait des Hollandais, des Scandinaves, des Hongrois et des Polonais.

¹⁰⁹ *Fournier—Dorez*: La fac. de Décret. T. I. p. 136; —Auct. I. 421 ss; — Auct. I. 227 ss.

¹¹⁰ *A. Franklin*: La Sorbonne ses origines, sa bibliothèque. Paris, 1875. p. 222. Catalogus provisorum, sociorum et hospitum Sorbonae. p. 229, 226.

¹¹¹ *Fournier*: O. c. I. p. 370.

(1426),¹¹² Montpellier-ben Guide de Jaurens (győri lenne talán) inkább csak hasonlóság tévesztő játéka?¹¹³

A követjárásokra is mondanak újat az Auctariumok feljegyzései. A gazdag ajándékkal, 200 lóval és sok daliával 1487-ben Párizsba érkező *Johannes Pruiszt* nemcsak a király fogadta, nagy ünnepséggel, hanem az Alma Parisiorum Universitas is meg akarta tisztelni maximo honore *Mátyás* követét. Mi kínálkozott erre alkalmasabbnak, mint az egyetem által oly nagyon kedvelt és Rabelaisnél kicsúfolt *harangue*-ok, üdvözlő beszédek. Janotus de Bragmardo módjára, ki Gargantuától a harangokat akarta vissza-sermonnálni, az egyetem jegyzőkönyvei szerint „vir honestus” köszöntötte a váradi püspököt. Pruisz *in domo Aciali* szállt meg Párizsban. A később franciskánus ruhát öltött váradi püspök szerény lelkülete itt is kiviláglik, az egyetemtől nem kért mást, minthogy a tudomány védszentjének, Szent Katherina asszonynak tiszteletére zarándoklatot állítanának össze. Az egyetem eleget tett a kívánságának, s a püspök tiszteletére a kápás mesterek és csuklyás diákok együtt mentek processzióba a váradi püspökkel együtt Alexandriai Szent Katalin temploma felé.¹¹⁴

A magyarok nemcsak a Nacio Alemannie (Anglie) vegyes-ajkú tömegébe vegyültek el, hanem előszeretettel keresték fel a *Collège de Sorbonne* par excellence francia környezetét is. Az egyetem mindig számon tartotta fiait, tanulóit, mestereit. De különösen a Collège de Sorbonne volt az, amely mindig büszke volt, hogy belőle lombosodott ki az Universitas magistrorum et discipulorum terebélyes fája. A Collège de Sorbonne az idegeneket vendégeknek (*hospites*) tekintette. Tagjainak tudományos tevékenységét lexikonszerű Bibliotheca-ban jegyezte fel. Egy ilyen Bibliotheca van a *Bibliothèque de l’Arsenal* kéziratgyűjteményében. Ez a Bibliotheca a magyarok szépen ívelő teológiai munkásságára érdekes adatokat nyújt. Johannes Benedictusról szól: *Johannes Bendedictus natione ungarorum... inter hospites Sorbonnicos residuisse*. „De visionibus et Revelationibus Naturalibus et divinis” címmel könyvet írt. Ő is belekapcsolódik abba a *Lefèvre*, *Clichtove* szellemét sugárzó párizsi humanista körbe,

¹¹² Fournier: Les st. et priv. Univ. Fr. o. c. II. p. 534; 353; 347; 394

¹¹³ Fournier: O. c. II. 25.

¹¹⁴ 1487. okt. 4. Insuper placuit sibi ut ad mandatum serenissimi regis desiderium quoque ipsius ambasiatam illustrissimi regis Hungarorum quam poterit maximo susciperet honore atque eligeretur vir honestus qui peroret ex parte Universitatis. Auct. III. 649. — Fueruntque processiones ad Sanctam Katherinam juxta quam dominus et in Christo pater *episcopus Waradiensis* in domo Aciali hospitatus fuit, ob cujus etiam desiderium et honorem hee processiones fuere. Auct. III. 651.; *Bunyitay V.* A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566-ig. Nagyvárad, 1883. 311. l.; Magyar Történelmi Tár. XIII. 217— I. A követség Angers-ből érkezett Párizsba: Aussi *Madame de Beaujeu*... les fit à leur retour passer par Paris, pour voir la ville, en laquelle ils furent très bien acueillis festoyés et défrayés par le prévôt de les échevins.

amely itthon Gosztonyi püspök személyében képviseli a misztikus felemelkedés és disciplinaris megújódás világát.¹¹⁵

Diákjaink szellemtörténeti jelentősége nem grádusok megszerzésében, s nem életük vidám mozzanataiban merül ki, hanem nyugati szellemi értékek, teológiai iskolák termékeinek sietős átültetésében. Ezekre a hazai kéziratárak középkori egyetemi oktatás anyagát felölelő kódexei, a fenti diákok másolása és szerzősége mellett, fényes bizonyítékot nyújtanak.

Első tanulóink szelleme, pl. Bánffy Lukács ismert aszketizmus és királlyal szembeszegülő szigorúsága Abelard „ismerd meg magad” elvéből fakad, és egyedül a szándék, intenció, tisztaságát tekintő felfogásból táplálkozik. A XIII. század közepéből ránkmaradt párizsi paleográfiai sajátosságokat feltűntető (XV. században már magyaroknál lévő) kódexek az új tanok gyors útját mutatják. Az ágostonok *Petrarcának* rendük iránt érzett barátságától fűtve az avignoni francia-olasz kora humanizmusáról számolhattak be Nagy Lajosnak. Tanok és iskolák kerülnek egymással szembe. Épp a párizsi iskolázás következményeképp az Immaculata Concepcióról másképp fog vélekedni a Nacio Anglicanaba bekebelezett és a Sorbonne álláspontjára esküdő tanuló, mint a thomista iskola dominikánus légkörében nevelkedett szerzetes. (Elég legyen a Párizsba visszatérő *Magyarországi Mihály* híres vitájára utalni.)

Magyarországi Mihály pálos Párizsban szerezte meg a magiszteri fokot,¹¹⁶ a Laadi-család bőkezűsége segítette a Sorbonne diákjainak színes világába. Hazajöve vitába elegyedett egy más rendbéli szerzetessel az Immaculata Conceptio tana fölött. A vita hevesen folyt. Egyszerre csak elnémul a fehércápás mester s mintha megverték volna, szó nélkül távozik. De a *tanta varietas verborum*¹¹⁷-hoz szokott 'escholier' vére nem hagyta nyugodni, csak taktikát cserélt. Másnap új tételeket tűzött ki. A publica disputación Mátyás is megjelent. A vita Mihály sikerével zárult és ezzel megnyerte a király kegyét is. Mátyás szívesen látta palotájában az új tanok, a sarjadó eszmék hirdetésétől áradó hebraistát. Nem nézhette közömbösen, hogy a Nyugaton fellendült héber tudományoknak nálunk is lelkes művelője akadt, jóval *Petrus de Niger*, e kiváló dominikánus hebraista előtt, aki *Clypeus thomistarum* című munkáját ajánlotta Mátyásnak.¹¹⁸ De a király barátsága ártott a szerzetesi regulától elrugaszkodó Mihály ma-

¹¹⁵ Paris. Bibl. Arsenal: Mss. 1020. Fol. 256—57. A. Franklin: O. c. 231.

¹¹⁶ Knauz Nándor: A Szent Lőrinczről nevezett Buda melletti Pálos zárdá. Magyar Sion, 1865. 588. l. Kath. Szemle. 1899. 802—04.

¹¹⁷ S. D'Irsay: L'opinion publique dans les Universités médiévales. Paris, 1932. p. 19.

¹¹⁸ P. Lehmann: Mittelalterliche Handschriften de K. B. National-museums zu München. München, 1916. A 939. sz. kódexből idézi: *Petrus Nigri*, baccalaarium in theologia et *benedoctum in Hebraeo*. M. Grabmann: Mittelalterliches Geistesleben. München, 1936. B. II. s. 590.

giszternek, társai sem nézik el hibáját, nem bírta a budaszent-lőrinci világot, felébredt benne a vágy Párizs után, visszasóhajtott kedves tanulmányainak vigasztaló kertje felé. Pálos társai, csak-hogy lelkét megmentsek, teljesítették kívánságát, visszamehetett Párizsba. Magával vitte a kolostor sok drága könyvét: „mortuo enim Parisiis Michaelae, nobilissimi pariter libri quos inde secum acceperat, interierunt“. Visszahívta Párizs, az újjászületett keleti tudományok mindig erősödő árama: „idiomatis hebraici gratia, cujus addiscendi summis semper votis aestuaret“. A keleti nyelvek ismerete utáni vágy már a XIII. század óta kísértett. *Raymondus Lullus* régen óhajtotta, hogy Párizsban az arab, görög, héber nyelvnek külön katedrát állítsanak. 1421-ben éppen a magyar *Bereck Márton* fő-főszószólója és pártfogója *Paulus de Bonafide*-nek, aki „maistre en Ebrieux et en Caldée“ és dolgozva-fáradva sok neves könyvet szerzett. „Et cependant a labouré et composé en Ebrieu certain notable livre sur notre foy, lequel a intencion de faire translater en langue latine par un maistre de par la.“¹¹⁹ A bázeli zsinat is serkentőleg hatott a héber studiumok felvirágzására, s két-két mestert neveztetett ki a jelzett studiumok előadására. A zsidók megtérítése volt a cél, s az Egyház misszióspolitikájának az útját volt hivatva egyengetni a zsidó és keleti ismeretek egyetemi bevezetése. Magyarországi Mihály és néhány szükkölködő társa¹²⁰ a vienne-i zsinattól megindított és a bázeli zsinaton annyira felkarolt tudományt ment ki ápolni Párizsba. Szerény magyar előfutárja lett a héberséget meghódítani készülő Egyháznak.

A Nacio Anglicanaban meghúzódó sok magyar artista mester névszerint ismert idegen hallgatói és tanítványai a magyar mesterek szellemi fölényének és egyéniségük rokonszenvének beszédes hirdetői. A századvég haláltánc komolyságában tetszelgő világa, a Charles d'Orléans-i *Cœur vestu de noir* — feketébe öltözött szívek hangulata sem tartja vissza tanulóinkat Párizs varázslától. A „perfectius est diligere quam agnoscere“¹²¹ jobb szeretni, mint megismerni humanista felfogás, a magyarokat is vonzotta. Számuk egyre nő, Rabelais idejében szinte már nyüzsgönek.

*Kolozsvári Imre, Szegedi Gergely, Urai János, Pécsi György,*¹²² *Váradai Balázs*¹²³ Rabelais 'grand clerc d'Angleterre'-jével mondhatták: „ay delaissé pays, parens et maison, et me suis icy transporté, rien ne estimant la longueur du chemin, l'attediation de la mer, la nouveaulté des contrées, pour seulement te veoir et conferer avec toy d'aulcuns passages de philosophie de géomantie,

¹¹⁹ *Charles Jourdain*: De l'enseignement de l'hébreu dans l'université de Paris au XVe siècle. Paris, 1863. p. 4—12.; Auct. II. 307.

¹²⁰ *Du Boulay*: Hist. Univ. Parisiensis, T. V. Parisiis 1670. p. 393.

¹²¹ *St. D'Irsay*: Hist. d. Univ. O. c. p. 194, 265.

¹²² *Századok*: 1875. 673—674. I.

¹²³ *Eckhardt Sándor*: Magyar humanisták Párizsban. 1929. Minerva. p. 87. Kisvárdai Balázs locsmándi főesperes Nárdai János szentadalberti préposttal van együtt 1519-ben a párizsi egyetemen.

de caballe, desquelz je doubte, et ne puis contenter mon esprit". (Pantagruel. Ch. 18. ed. A. Lefranc. o. c.) Tanulóink nagy mes-
terek hírére otthagytak országot, szülőt, meghitt tűzhelyet, az út
nehézségét, vidékek furcsaságát tűrve, viselve, eltékozolva apai,
anyai örökséget.¹²⁴ csakhogy a filozófia, kaballisztika, geometria
néhány passzusáról kétkedő szellemük meg nem nyugvó vágyát
Párizsban, a tudományok virágoskertjében, elégsék ki.

Gabriel Asztrik.

•

Le vie à Paris des étudiants hongrois au Moyen-Age.

Au Moyen-Age, un évêque, ou un magnat hongrois voulant destiner
quelqu'un à une haute dignité, soit de l'Eglise soit de l'Etat disait à son
protégé: „Va-t-en à Bologne" ou bien „va-t-en à Paris". La Hongrie une
fois convertie au christianisme, avait en effet établi des relations politi-
ques et religieuses avec la France. Pèlerinages, mariages, établissement de
moines français renforçaient l'influence française en Hongrie. Après avoir
reçu ses éducateurs français (bénédictins de Saint-Gilles prémontrés de
Riéval etc.) ce pays envoya en France quelques-uns de ses enfants. Déjà
vers la fin du XIIe et au commencement du XIIIe siècle, l'on connaît de
leur nom cinq étudiants hongrois vivant à Paris.

Le mouvement universitaire prit une ampleur considérable au XIIe
siècle. Les étudiants sont enflammés du désir à venir faire leurs études
à Paris. Pour y étudier, l'on accourait de tous les coins du monde,
d'Allemagne, d'Angleterre. Les fils de la Hongrie ne pouvaient manquer
parmi les aspirants qui se ruaient vers cette heureuse cité où les étu-
diants étaient en si grand nombre que leur multitude dépassait celle des
habitants. Lucas Bánffy, qui sera un jour archevêque d'Esztergom, y suit
les cours de Girard Puella. Une charte nous fait savoir que des étu-
diants hongrois, Adrien, et Jacques de Hongrie assistèrent à l'enterre-
ment de leur compatriote le clerc Betlehem. Celui-ci venait de mourir
à l'abbaye Sainte-Geneviève. Le roi de Hongrie Béla III ayant été avisé
par une lettre d'Etienne de Tournai, abbé de Sainte-Geneviève, envoya
un messenger pour payer toutes les dettes que le défunt aurait pu con-
tracter «pour que nul ne pût dire qu'un Hongrois était mort sans avoir
réparé le dommage causé à autrui». Les parents envoyèrent des dons
précieux à l'abbaye Sainte-Geneviève qui furent employés à de pieuses
fondations — ayant été reconnu que le défunt ne devait rien ni aux juifs
ni aux chrétiens. Bien des érudits hongrois prétendent aussi que Maître
P., notaire du roi Béla III, auteur anonyme d'un *De Gestis Hungarorum*
aurait été, lui aussi, éduqué «dans la forteresse éternelle de la lumière
et de l'immortalité». Quand André, chapelain de Ladislas V, fit son
entrée à Paris, il y trouva déjà un véritable État formé par *l'universi-
tas scoliarum et magistrorum*. On cesse de faire les cours dans les
cloîtres de Sainte-Geneviève et de Notre-Dame, les maîtres ès arts
enseignent autor de la rue Fouarre „a vico degli strami" dont nous
parle Dante dans son Paradis. Les Hongrois se mêlaient eux aussi à la
masse des étudiants qui se réunissaient, dans les maisons de cette rue,
assis par terre.

¹²⁴ Sic scolares abeunt in regionem longinquam cum veniunt Pa-
risium et expendunt aliquando non solum portionem propriam sed
paternam at maternam et fraternam. Ch. H. Haskins: Studies in Me-
diaeval Culture. Oxford, 1929. 59. l.

Vers la fin du règne des Arpadiens, les étudiants hongrois arrivent de plus en plus nombreux à Paris, la majorité s'adonnant à l'étude de la théologie. Le premier qui profite de l'aristotélisme thomiste est Salomon de Hongrie, des Frères Prêcheurs. Attiré par une pieuse curiosité, il se rend d'abord à Cologne; il est à Paris dès 1269, date de la rentrée à Paris de Saint Thomas d'Aquin qui avait quitté Paris pour y retourner bientôt. L'installation des ordres mendiants à Paris, notamment des Franciscains et des Dominicains contribua à attirer vers ce nouveau Studium Generale les religieux de la province de Hongrie. L'ancien étudiant de Paris, Salomon de Hongrie y retourne encore une fois en 1286 pour le chapitre général. Trois ans après, il sera élu provincial des frères de Hongrie. Parmi les étudiants hongrois, on trouve des prélats, de simples religieux, des écoliers pauvres, boursiers, des fils de nobles, des clercs. Et tous n'étaient pas exempts de cette crise politique, de cette agitation véhémement qui se déroulait en France au commencement du XIVe siècle. Ils devaient choisir dans cette querelle entre les fleurs de lys et les clefs de saint Pierre, obligés eux aussi de prononcer oui ou non dans ce conflit du gallicanisme du XIVe siècle. Philippe le Bel avait réuni les États-Généraux le 10 avril 1302 et essayé de gagner sa nation à l'idée d'un appel au concile contre l'autorité du Pape. La majorité céda à cette requête et les religieux de Paris signèrent l'appel au concile. Grâce à *rotulus*, parmi les signataires de l'appel au concile nous relevons le nom d'un Hongrois. Il ne s'agit plus d'un étudiant, mais d'un maître régent, Alexandre de Hongrie.

Mais, parmi les religieux hongrois, il y en avait deux qui n'avaient pas donné leur adhésion à l'appel au concile. Eux aussi, comme quelques religieux Italiens, les Dominicains de Montpellier éprouaient des scrupules au moment de signer. Dans la maison des Franciscains se trouvait en ce moment le b. Duns Scot qui devait subir avec ses compagnons la rigueur du verdict. Nicolas de Hongrie avec son „socius“ Matheus de Hungaria, tous les deux réfractaires à l'appel „vidèrent le royaume et s'en allèrent immédiatement entre le 25 et 28 juin 1303“.

D'après les usages des ermites de saint Augustin, chaque province envoyait à Paris un étudiant qui devait y rester cinq ans. Si pendant son séjour il avait mérité les éloges de ses supérieurs il lui était permis d'y demeurer encore cinq ans pour conquérir les grades théologiques. En 1300, le chapitre général, présidé par François Monterubiano, présenta Alexandre de Hongrie pour la maîtrise. Il avait conquis ce titre avant 1303, à l'âge de plus de trente-cinq ans; il dut pour professer la doctrine de Gilles de Rome. Parmi les trente-huit Augustins qui se trouvaient à Paris au moment de l'appel au concile, il n'y avait que deux maîtres régents: un Toulousain et un Hongrois. Nous retrouvons les opinions et les arguments de celui-ci dans une compilation de Prosper de Regio qui a suivi ses cours à Paris, et dont les ouvrages en manuscrit sont conservés à la Bibl. du Vatican. Malheureusement les maîtres du XIVe siècle n'ont pas en d'historiens. Néanmoins, l'honneur de Maître Alexandre rejaillit sur la Hongrie médiévale, car il prend place parmi les glorieux maîtres qui continuent la tradition du déclin du XIIIe siècle.

Avec la dynastie des Anjous montés sur le trône de Hongrie, les liens se resserrèrent encore entre la France et la Hongrie. Ce sont les Augustins qui s'y rendent en grand nombre, un Ordre protégé surtout par Louis d'Anjou dit le Grand et sa femme Élisabeth. Un des plus éminents d'entre eux fut Etienne de l'Île, Stephanus de Insula, envoyé de Naples à Paris par le Chapitre Général en 1343 comme bachelier sententiaire. Il avait pour charge de lire les Sentences sous la surveil-

lance d'un maître, dont il était bachelier. Ses études parisiennes l'avait prédestiné de bonne heure à de hautes dignités ecclésiastiques. Il devint évêque de Nyitra, plus tard archevêque de Kalocsa. En 1353, Nicolas Nicholai est lecteur à Paris. Le roi demande au Pape qu'il veuille bien conférer au dit Nicolas les mêmes privilèges dont jouissent les autres bacheliers en théologie de Paris. Dans la réforme de la chancellerie de Louis le Grand, M. Jean Horváth a cherché les vestiges d'une certaine influence française. Si l'on considère la prédilection avec laquelle le roi s'entourait des Augustins qui avaient reçu leurs grades à Paris et à Toulouse, cette hypothèse gagne en vraisemblance. Il y avait entre les Augustins et le roi une identité de sentiment et de goût. Le roi sympathisait avec le mouvement naissant de l'humanisme, nos Augustins fréquentaient aussi la société des humanistes pendant leur séjour en Italie.

Tous ces Augustins, Franciscains et Dominicains une fois arrivés à Paris, n'avaient d'autre souci que de s'incorporer à une collectivité religieuse qui leur offrait confrérie et hospitalité. Mais il y en avait d'autres qui y arrivaient sans gîte et sans ressources. Les gens du même pays se réunissaient dans les corporations qui ont donné l'origine aux quatre „nations": la française, la normande, la picarde et l'anglaise. Celle-ci abritait en général les étudiants venant du Nord et de l'Europe Centrale. Les Hongrois vivaient en bonne amitié dans cette corporation avec les Autrichiens, Polonais, Saxons et y trouvaient bon accueil. La plupart d'eux n'étaient pas riches, mais ils n'étaient pas moins studieux, travailleurs. Ce pauvre Chrétien de Hongrie (Christianus de Hungaria) n'avait guère que saint Nicolas, patron des écoliers, pour lui venir en aide, quand il franchissait les portes de Paris. Il n'était pas accompagné comme les autres étudiants riches, d'un tuteur; il arriva seul et sans ressources. En 1380 il fit appel à la bienveillance de la «nation» pour la remise des frais de son baccalauréat „donec veniret ad pinguorem fortunam", jusqu'à ce qu'il se trouvât dans une meilleure situation. Dans sa pauvreté, il ne redoutait pas le travail, il faisait probablement, comme les autres, les sans-revenus. En 1381, il passa sa licence, mais il était toujours sans fortune. La question pécuniaire fut toujours un grave problème pour ce travailleur acharné. Quand il demanda la remise des frais de son examen de maîtrise, il aurait pu écrire avec son contemporain Eustache Deschamps:

D'argent n'ai devant cette feste
De Pâques, du moutier exclus
Serai: Octroyez ma requeste
Je vous mande argent et salus.

La coutume exigeait que l'étudiant offrit un repas à ses examinateurs dans une taverne de Paris. Il était obligé aussi de payer sa „joyeuse entrée" dans la corporation des maîtres. La nation anglaise jouissait alors d'une réputation de grands buveurs. Chrétien de Hongrie ayant reçu un peu d'argent, invite tous les professeurs, appariteurs et bedaux, dans la taverne à l'enseigne de Marteau, près de l'Eglise Saint Julien-le-Pauvre; dans une joie débordante on fête son heureuse entrée et Chrétien de Hongrie oublie pour un moment

Qu'en la taverne, au boulenger
Aux docteurs, aux bedaux, conclus
Vins sont chers, hôtels, autres biens.

Quand Albert III rattacha les écoles artistes de Saint-Etienne à Vienne aux Facultés récemment créés, il invita quelques célèbres maîtres de divers centres universitaires. Comme ceux de Prague et de Paris, Chrétien de Hongrie lui aussi accepta l'invitation. Il quitte Paris en 1382 pour se rendre à Vienne pour être plus près de son pays natal.

Parmi les Hongrois qui venaient étudier à Paris, plusieurs furent élevés à la dignité de procureur. Thomas de Hongrie jouissait en 1408 de cette dignité. Après son élection il invita les maîtres présents à la taverne voisine et offrit un repas à ses électeurs bienveillants. Ceux-ci avec joie l'y avaient rejoint: „secum ad tabernam iverunt“. Une fraternité solide, presque touchante, régnait parmi ces étudiants et compagnons d'études. Thomas de Hongrie apprit un jour que Benoît de Makra, ancien étudiant de Paris, avait été emprisonné par le roi Sigismond. Il se hâta de présenter une requête à la «nation» anglaise en demandant qu'elle envoyât un messager au comte Pipo, et qu'il intervînt en faveur de ce malheureux Benoît de Makra qui avait été, jadis, l'honneur de la «nation».

Mais la vie au sein de la «nation» n'était pas toujours calme. De temps en temps des orages, des querelles éclataient. Qu'il suffise de citer le cas de Martin de Bereck et de Paul de Slavonie. Ce procès dura plus de quatorze ans et vint jusque devant le Parlement. Mais tout cela n'avança pas la solution. Le véhément Paul de Slavonie avait traités ses juges de „juifs“, en leur appliquant les strophes de la séquence *Victimae Paschalis*, et disant qu'il fallait le, croire lui, plutôt que la foule menteuse de ces „juifs“. Après des années de lutte acharnée, les deux fils du même royaume se réconcilièrent. Paul de Slavonie, en 1439, fut de nouveau admis à la Faculté de théologie et revêtu de sa chape blanche il prit part à la procession qui se dirigeait un jour de mai vers les paisibles portails de Notre-Dame.

Dans les actes du „Studium Generale“ d'Orléans figurent deux noms: Gerard Bagoly et Mathieu Darou qui nous paraissent de résonance hongroise.

L'utilité et la connaissance des langues orientales avait frappé de bonne heure l'esprit des souverains Pontifes. Or, au XVe siècle nous rencontrons déjà à Paris des maîtres qui „ont labouré et composé en hébreu certain notable livre“. Parmi les précurseurs de ce mouvement hébraïste en Hongrie, il faut citer Michel de Hongrie, de l'Ordre des ermites de Saint Paul. Il conquiert la maîtrise à Paris, et de retour, prit part de préférence aux disputes publiques. Le roi Mathias Corvin protégea beaucoup ce religieux, le porte-parole des nouvelles doctrines. Il a libre accès dans le Palais Royal. Malheureusement, il néglige ses devoirs religieux. Les confrères du couvent de Budaszentlőrinc, soucieux de sauver son âme, consentent alors à le laisser retourner à Paris. Il emporte avec lui les précieux livres de son couvent qui sont restés à Paris où Michel de Hongrie meurt peu de temps après son arrivée.

Sur les étudiants du XVIe siècle, une étude de M. Alexandre Eckhardt nous donne des renseignements précieux. La tradition ancienne d'aller à Paris est d'ailleurs continuée par les Franciscains: Émeric de Kolosvár, Grégoire de Szeged, Jean Urai etc.

Nos étudiants hongrois auraient pu dire avec le grand clerc d'Angleterre de François Rabelais, qu'ils avaient délaissé pays, parents et maison, pour se transporter à Paris, „rien n'estimant la longueur du chemin, la nouveauté des contrées pour seulement voir Paris et conférer avec les docteurs célèbres d'aucuns passages de philosophie et de géométrie“.

A. Gabriel.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Egy proprius hely magyarázatához.

Az antik elegikus költő csak ritkán részesül a békés szerelem zavartalan csendjében: élete legnagyobb része nyugtalan órállás, kémlelés a veszedelmek sötét tábora felé, ahol félelmes erők szövetekeztek szerelmi viszonyának szétdúlására. A harc a nővel és a nőért szinte elemévé, szükségletévé válik: a béke nem is kellene neki:

Aut tecum aut pro te mihi cum rivalibus arma

Semper erunt: in te pax mihi nulla placet.

(Prop. III 8, 33—34.)

Az ellenséges szövetségnek talán legrettegettebb tagja a rivális, a novus amator. A költő magatartása ezzel az ellenféllel szemben különböző lehet, védekezési formái változhatnak: a cél mindig ugyanaz: minden áron és minden eszközzel megőrizni a viszonyt a maga teljességében. Legtöbbször először a féltett birtok, a nő megerősítéséhez fog, hogy az a sűrűn megismétlődő rohamokat kiállhassa. Ilyenkor a tétovázó Neaerákat, Deliákat, Cynthiákat, Corinnákat a kérleléseknek, az esküvésekre való emlékeztetéseknél, a szemrehányásoknak, a fenyegetéseknek, sőt az átkozódásoknak forró zápora árasztja el. Csak azután fordul egy indulatos „At tu...” kezdetű kirohanással vetélytársa felé (Tib. I 9, 53 sqq. Hor. epod. 15, 17 sqq.)

Propertius az I. könyv 5. elegiájában eltér ettől a toposzá merevült védekezési formától s mindjárt a Cynthia körül settenkedő Gallushoz intézi szavait. A nő szépségétől elkápráztatott embert úgy iparkodik jobb belátásra bírni, hogy felsorolja előtte azokat a szenvedéseket, amelyek Cynthia oldalán várnak rá. A költeménynek van bizonyos jóindulatú alapszínezete, amelyből csak alig észrevehetően ütköznek ki sötétebb foltok: valami baljóslatú kajánság és a költő keserű beismerése, hogy neki e téren nagyon is személyes tapasztalatai vannak. A várható szenvedések egyikét így írja le:

11. Non tibi iam somnos, non illa relinquet ocellos:

12. Illa feros animis alligat una viros.

Ezt a helyet a magyarázók kivétel nélkül a *relinquere* „meghagyni” jelentésével olvassák. Ez a jelentésmeghatározás az alapja minden kommentárnak; az itt-ott felbukkanó eltérések csak árnyalatszerűek. De hogy a *coniectura* veszedelmes fegyvere sem pihent, az is azt a kétségbevonhatatlan nehézséget mutatja, melyet a *relinquere* ilyen jelentésének az *ocellos*-szal való kapcsolata támaszt. Többen (Fonteinus, Burman) *ocellis*-t javasolnak, míg Hosius még merészebb *coniecturát* kockáztat meg (hilaes non linquet ocellos). Baehrens a kellemetlenkedő *ocellos*-t egyszerűen ki szeretné vájni a szövegből, hogy egy *opellas*-nak adjon helyet. Ezeknek a kísérleteknek a felemlítése azért is fontos, mert jelzik, hogy a kiadók a vitatott sor elég sűrűn ejtette gondolkodóba.

Mínthogy a kódexek kivétel nélkül az *ocellos*-t hagyományozzák, ez a körülmény szinte félreteljesíthetetlen követelményként kötelez a hagyomány épségének tiszteltbentartására. Ennek a követelménynek a kiadók és kommentátorok tekintélyes része igyekezett is eleget tenni. Paley a helyet így magyarázza: „Relinquet ocellos i. e. tui iuris esse non sinet.” Összevetésü a IV 1, 143—144. sorait ajánlja:

Illius arbitrio noctem lucemque videbis

Gutta quonque ex oculis non nisi iussa cadet.

Azaz Cynthia a szerelmes férfi szemeit (helyesebben azok korlátlan és önálló használatát) nem hagyja meg áldozatának hatalmában, hanem a maga kénye-kedve szerint irányítja, működteti őket.

Paganelli teljesen azonos nézetet vall: „Tu y perdras ton sommeil, tu y perdras tes yeux.“ A *relinquere* tehát itt is „meghagyni“ jelentéssel szerepel.

Rothstein a vitatott szövegrészt a fenti értelemben ugyan, de racionálisabban oldja meg: „Properz meint hier wohl, dass der unglückliche Liebhaber bei Nacht nicht schlafen und am Tage vor Tränen nicht sehen kann“. Bár ez az olvasás az előbbiektől némi eltérést mutat, mert a szemek fölötti hatalom elvesztésének elvontabb fogalma helyett a látóképesség fizikai akadályait (könnyek) jelöli meg a szerelem következményének, azonban a *relinquere*-nek itt is előbbi jelentése jut érvényre.

Meg kell még említenem, hogy Csengeri János is ilyen értelemben fordítja a helyet:

Az álom elkerül, szemedben könny fakad:
Játszva leigáz ő büszke férfiakat.

Hogy a fent ismertetett magyarázatoknak mennyire nem sikerült minden kétséget eltisztogatniok maguk körül, az Rothsteinnek a helyhez függelékül írt megjegyzéséből is kiviláglik: „Neben den oben gegebenen Erklärung von „non relinquet ocellos“, die mir wegen der Zusammenstellung mit „somnos“ den Vorzug zu verdienen scheint, sind auch andere nicht unmöglich. Es kann gemeint sein, dass der unglücklich Liebende es nicht wagt seiner Geliebten ins Auge zu sehen (Amor deiecit lumina I 1, 3.), oder auch, dass er den Blick für weibliche Schönheit bei anderen Frauen verliert und seine Geliebte ihm nicht erlaubt andere zu betrachten oder auch nur seinen Blick auf gleichgültige Gegenstände zu richten (I 9, 27: quippe ubi non liceat vacuos seducere ocellos)“. A *relinquere* tehát itt „meghagyni, hatalmában hagyni“ jelentéssel áll.

Végül még Postgate magyarázatát kell megemlítenünk, aki a hely megvilágítását Apollonios Rhodios-szal való egybevetéssel vélmegoldani:

τοῖος ἀπὸ ξανθοῖο καρῆατος Αἰσονίδαο,
στάπτεν Ἑρως ἡδεῖαν ἀπὸ φλόγα τῆς δ' ἀμαρυγᾶς
ὀφθαλμῶν ἥρπαζεν. (III 1017–1019).

Azaz: Eros Iason szőke fejéből édes lángot lövelt ki és Medeia szemeit hatalmába kerítette. További egybevetésül még Propertius következő helyeit ajánlja:

Quippe ubi non liceat vacuos seducere ocellos
(I 9, 27.)
Tum mihi constantis deiecit lumina fastus
(I 1, 3.)

Postage a fent idézett sorokat, amelyeket Rothstein más magyarázati lehetőségekre látott alkalmasoknak, egyértelműeknek tekintti, mert az árnyalati különbségek elválasztását nem tartja fontosnak, amint hogy nem is fontos, hiszen a szemek fölötti hatalom elvesztésének fogalma valamennyi helynél fellelhető.

Ezek után rátérhetek az én elgondolásom ismertetésére.

A szerelem megszületése elsősorban a látás érzetein múlik. Egyéb körülmények csak másodlagos szerepet játszanak. Az antik költők is szinte kizárólag a szemek szerepének tulajdonítják a szerelem ébredését

és elhatalmasodását; szemeikre hárítják a felelősséget nyugalmaik elvesztéséért és a domina lerázhatatlan uralmáért. Az emberi lélek csak *egy kaput* hagy nyitva az állandóan leselkedő szerelem belopakodására: a szemek kapuját. A szemek szinte cinkosai Amornak, gazdájuk érdekeit megtagadva a crudelis puer szolgálatába szegődnek s mintegy összeküsznek uruk megrontására.

Qui videt, is peccat: qui te non viderit ergo,
Non cupiet: *facti crimina lumen habet.*

(Prop. II 32, 1—2.)

A „meglátni és megszeretni“ frázisa sűrűn jelentkezik az antik költészetben. „Ut vidi! ut perii!“ sóhajt Vergilius visszhangozva Theokritos szavait: *χῶς ἴδov, ὡς ἐμύρνv* (2 82).

Ez az első pillantás a kellemesnek és a kellemetlennek valami különös vegyülete. A férfit egyszerre rohanja meg a gyönyör és a fájdalom. A fájdalmat a kedves képének a szemekbe való erőszakos, kiméltlen berontása okozza. A kép mintegy beszakítja a szemgolyók finom falát és parányi sebet hagy maga után:

Interea nostri quaerunt sibi vulnus ocelli

(Prop. II 22, 7.)

A seb fájdalmas, alaposan meggyötri a megsebzettet:

Quantum sic cruciat lumina nostra dolor!

(Prop. II 25, 40.)

Itt Rothstein is hangsúlyozza: „Den Liebenschmerz empfinden die Augen, die das Bild der Geliebten in sich aufnehmen“.

A hódítás nem kitartóan megisméltódó ostrom eredménye, hanem váratlan, pillanatszerű orvtámadásé. Propertius Cynthiát egy számára feledhetetlen ruhában, virággal a fején szerette meg: ez a kép tört be szemeibe s lett úrrá rajtuk:

Dein, qua primum oculos cepisti veste Properti
Indue, nec vacuum flore relinque caput.

(III 10, 15—16.)

A nő képe a behatolás után korlátlan úrnője lesz elfoglalt birodalmának. Új helyét teljesen betölti, nem tűr más parancsolót maga mellett, sőt még a forgató izomzat kormányát is magához ragadja. Ez az elképzelés világítja meg a már föntebb idézett helyek értelmét maradéktalanul:

Tum mihi constantis deiecit lumina fastus —
és Quippe ubi non liceat vacuos seducere ocellos.

A „vacuus“ itt a domina képétől való mentességet, ürességet jelent. Ez az állapot megszűnt s egyben megszűnt a szemek korlátlan, szabad irányítási lehetősége is.

A szerelmes férfi ezután ezzel a miniatür képpel a szemében él tovább. Ez a kép, amelyet a költő képzeletében olykor magának a kis Amornak a képe helyettesít, a szemekbe kapaszkodik, odatapad eltörölhetetlenül, kiűzhetetlenül. Propertius úgy érzi, hogy haláláig hordozni fogja:

Non adeo leviter noster puer haesit ocellis,
Ut meus oblito pulvis amore vacet.

(I. 9, 5—6)

Annak az elképzelésnek, hogy akit szeretünk, azt a szemünkben hordozzuk, általános elterjedtséget mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy prózai művekben, sőt a mindennapi nyelvben is sűrűn jelentkezik. Néhány példa: „Populi autem nullo gemitu publicanis, quibus hoc ipso lustrò nihil solverant, etiam superioris lustrì reliqua reddiderunt: itaque *publicanis in oculis sumus*“. (Cic. Att. VI 2.) — „Nam Terebellium valde iam diligit: oderat tum, cum ille tabulis novis adversabatur: iam *fert in oculis*...“ (Cic. Phil. VI 4.) — „Balbum vero, qui est istius rei, quemadmodum scribis, adiutor, *in oculis fero*.“ (Cic. Q. fr. III 1, 3.) — „Te, ut dixi, *fero oculis*.“ (Q. Cic. Fam. XVI 27.) — „Rex te ergo *in oculis gestare?*“ (Ter. Eun. III 1, 11.) — „Non est dignus, quem *in oculis feram?*“ (Petron. sat. 75.).

Az uralomra szomjas képecske azonban nem elégszik meg a szemek szűk börtönével. A szemek csak a vár egyedül megközelíthető bástyáit jelentik. Elhatalmasodik, szétárad az egész testben, az egész lélekben. Féltékenyen ügyel hatalma korlátlanságára, uralkodó jegyévé válik a gondolatoknak, magához köti a képzelet szárnyait, sőt az álmok világából is kiűz mindent, ami útjában áll. Székhelye a szív lesz, a pectus, amely így szintén elveszti vacuus-voltát:

Is poterit felix una remanere puella
Qui numquam vacuo pectore liber erit.
(Prop. I 10, 29—30.)

A kedves képeinek uralmát jelképező Amor nem tágít a szívből, nem hajlandó onnan kirepülni, mintha a szárnyai elpusztultak volna:

In me tela manent, *manet et puerilis imago*:
Sed certe pennas perdidit ille suas,
Evolat heu nostro quoniam de pectore nusquam
Assiduusque meo sanguine bella gerit.
(Prop. II 12, 13—16.)

Ovidius felesége képét vitte magával száműzetésébe:

Nec tantum Clario Lyde dilecta poetae,
Nec tantum Coe Bittis amata suo est,
Pectoribus quantum tu nostris, uxor, inhaeres,
Digna minus misero, sed meliore viro.
(Trist. I 6, 1—4)

Dido egész lényét átjárják Aeneas arcvonásai és szavai, mintegy oda-tapadnak, belevésődnek szívébe:

Multa viri virtus animo multusque recursat
Gentis honos; *haerent infixi pectore vultus*
Verbaque nec placidam membris dat cura quietem.
(Verg. Aen. IV. 3—5.)

Idézhetek prózát is: „O beatos illos, qui, cum adesse ipsi propter vim armorum non licebat, *aderant tamen et in medullis populi Romani ac visceribus haerebant*“. (Cic. Phil. I 15.)

Ha a fent közölt adatokat alapos mérlegelés tárgyává tesszük, szinte önként adódik egy új fordítási lehetőség, mely az eddigieket a maguk kétségtelen és már többektől konstataált nehézségeivel együtt joggal teszi mellőzhetőkké. A *relinquere* igét nem „meghagyni“, hanem „elhagyni“ jelentésével kell olvasnunk. Az eddigi magyarázatok szerint az ige jelentése az, hogy a cselekvő személy meghagy valamit valakinek a birtokában, tehát a tárgy van hangsúlyozva; ezzel szemben az itt

ajánlott „elhagyni“ jelentésnél a hangsúly a távozó személyre, az alanyra tolódik át. A végeredmény tehát a következő: Cynthia nem fogja elhagyni sem álmait, sem szemeit; szemeiben marad elűzhetetlenül a képe, tehát látni fogod őt az ébrenlét óráiban akkor is, ha nincs előtted és ott fog kísérni álmaidban is. Ne feledjük, hogy Propertius szereti a teljességet, a sokszor szinte túlzásba vitt hiánytalanságot, melyet rendszerint poláris kifejezésekkel éreztet. Nála valamely érzés nem alkalmi, időszakokhoz kötött, hanem minden időre kiterjedő változatlan állapot. Néhány példa erre is:

Nunc mihi summa licet contingere sidera plantis:
Sive dies seu nox venerit, illa mea est.
(I 8, 43—44.)

Nos quocumque loco, nos omni tempore tecum,
Sive aegra pariter sive valente, sumus.
(II 21, 19—20.)

Itt is ilyen állapotról van szó: Cynthia képétől nem lehet szabadulni sem nappal, sem éjjel, a nappali és éjszakai állapot vigasztalanul azonos. A vitatott sornak az értelme teljesen azonosan ismétlődik meg egyébként Ovidiusnál is:

Aeneas oculis semper vigilantis inhaeret,
Aenean animo noxque diesque refert.
(Her. VII 25—26.)

Befejezésül álljon itt Leopardi *Il primo amore* című versének egy részlete:

*Che, gli occhi al suol tuttora intenti e fissi
lo mirava colei ch' a questo core
Primiera il varco ed innocente aprissi.*

— — — — —
Tu inquieto, e felice e miserando,
M'affaticavi in su le piume il fianco,
Ad ogni or fortemente palpitando.

E dove io tristo ed affannato e stanco
Gli occhi al sonno chiudea, come per febbre
Rotto e deliro, il sonno venia manco.

*Oh, come il mezzo alle tenèbre
Sorgea la dolce imago, e gli occhi chiusi
La contemplavan sotto alle palpebre...*

Radó Antal fordításában:

*A földre néztem s minden pillanatban
Mégis csak őt szemléltem egymagát,
Ki foglyul ejte, bárha öntudatlan.*

— — — — —
S én hánykolódtam s el nem alhatám
S kétségbe sujtva, majd megüdvözültem
Szívemnek gyors verését hallgatám.

S ha végre lankadottan szenderültem,
Békém, hajh, elszállt egy pár perc alatt —
Lázálmaimtól nem maradt körültem:

Elémbe állott az a büvalak,
S hiába vett körül az éj homálya,
Húnyt szemmel is jól láttam, mint halad.

Polednik Gyula.

•

Propertius in quinta libri primi elegia amicum, Gallum, alloquitur, qui Cynthiae pulchritudine captus amorem puellae sibi conciliare laborat. Itaque poeta admonet rivalem, ut se dubia spe impulsu iisdem, quae ipse in amore Cynthiae totiens perpessus sit, periculis obicere caveat. In hac periculorum serie leguntur haec:

Non tibi iam somnos, non illa relinquet ocellos:

Illā feros animis alligat una viros.

Ad unum omnes doctissimi interpretores verba „relinquet ocellos“ sic accipi voluerunt: Illa non relinquet ocellos in tua potestate, adimet, abripiet tibi, ut iis ex tua voluntate numquam uti possis. — Ego sane hanc interpretationem prae manifestis, quibus lectores iure offenduntur, difficultatibus refutare ausim. Si quis plurimos a me laudatos locos, qui supra leguntur accurate perspexerit, facile intelliget me huius sententiae esse: Illa neque tuis somnis neque ocellis umquam excedet i. e. imago illius in oculis tuis haerebit ita, ut die nocteque illa tibi sive dormienti seu vigilantī semper ante oculos versari videatur. Julius Polednik.

Megjegyzések a várnai csatáról szóló görög költeményhez.

Moravcsik Gyula egyetemi tanár úr hívta fel figyelmemet arra, hogy két XV. századi bizánci költeményben — az egyik egy Belizár-mondó, a másik egy, a várnai csatáról szóló költemény — feltűnően sok megegyező hely van. A költemények áttanulmányozása és a megegyező helyek vizsgálata alapján igyekeztem megállapítani, vajjon a két költemény független-e egymástól, vagy pedig kapcsolat van-e közöttük, és ha van, milyen ez a kapcsolat?

Mindkét költemény a bizánci népies irodalom terméke. Az egyiknek főhőse Belizár, Justinianos-nak, a nagy kelet-római császárnak a hadvezére. Ő „az egyetlen bizánci történeti személy, aki a nép képzeletébe mélyen bevésődött, s akinek alakját a bizánci népmonda körülfonta. Már a X. században megtaláljuk ennek csírait a historikusok ama költött tudósításai alakjában, hogy Belizárt Justinianos császár megvakíttatta, s hogy utóbb koldus lett. Az eredeti történeti anyaghoz idők folyamán különféle későbbi idegen történeti elemek tapadtak hozzá”.¹ A Belizár-mondának három népies feldolgozása, helyesebben három változata maradt ránk. Ezek közül annak, amellyel most foglalkozom, szerzője ismeretlen. Címe: Διήγησις ὑπαισιωτάτης τοῦ θαυμαστοῦ ἀνδρός τοῦ λεγομένου Βελισσαρίου. 556 tizenöt szótagos rímelen versus politicus.² Tartalma a következő: Belizárt, aki sikerei következtében nagyon népszerű, az irigy udvaroncok rágalmazzák Justinianus előtt, aki erre egy sötét toronyba záratja. Onnan csak három év múlva szabadul ki, amikor a császár a versengő előkelőkkel szemben a nép határozott kívánságára őt teszi meg az Ἐγγλητέρα ellen indított hajós vállalkozás fővezérévé. Elszántságával és szigorú fegyelemtartásával fényes győzelmet

¹ Dézsi Lajos: Világirodalmi lexikon, Budapest, 1930—33. I. k. 282. l. Moravcsik Gyula: „Belizár-regény” címszó.

² Kiadta: R. Cantarella, Studi Bizantini e Neoellenici, 4 (1935.) 155—172. l.

arat, s nagy zsákmánya közt a foglyul ejtett királyt is magával viszi Konstantinápolyba. Ellenségeinek újabb rágalma következtében a császár megvakíttatja, de csakhamar belátja Belizár ártatlanságát, s hibáját azzal teszi jóvá, hogy a birodalomra törő perzsák és szaracénok ellen az ekkor már koldusként szereplő Belizár fiát, Alexioszt állítja a sereg élére, aki apjához méltóan védi meg a birodalmat.

A másik költemény az 1444-i várnai csata lefolyását tárgyalja. Tulajdonképpen 'lányoc-nak: Hunyadi Jánosnak a dicsőítése. Ennek két változata maradt ránk.³ Az egyik változatnak, amely 466 rímtelen versus politicus, szerzőjeként Παραπόνδουλος Ζωτικός szerepel. Címe: Διήγησις (γεγραμμένη παρ' ὁμοῦ φιλοσόφου, Παραπόνδουλος Ζωτικός, δ γέγονε γάρ ἐν τόπῳ Βάρνας μηνός Νοεβρίου ἱγ', ἡμέρα τετράρῃ ταῦτα γάρ γέγοναν ἐν τόπῳ Βάρνας. A bevezetés Hunyadi Jánost a legnagyobb magasztalás hangján dicsőíti. Ezt követi Murádnak a magyarokhoz írt levele, Hunyadi válasza s a magyarok haditanácsa. Ezután következik a csata részletes leírása, amelybe beszédek vannak beleszőve. A befejezésben a szerző az általa látottak rettenetes voltát festi.

E két költeményben — mint már említettem — nagyon sok egyező kifejezés van. Jóllehet e megegyező helyek száma elég bizonyíték volna arra, hogy a költemények nem függetlenek egymástól, mégis szükségesnek tartottam, hogy átvizsgáljam előbb a bizánci népies költészet néhány termékét.⁴ Ennek alapján a két költemény hasonló helyei közül kiválogattam a bizánci népies költészet sablonos kifejezéseit, melyek közül a következők a legjellegzetesebbek:

a) *Új eseményssorozatát kezdő kifejezések*: τί τὸ λοιπὸν ἐρίνετο...; — καὶ εἰς ἀπὸ τοῦς ἀρχοντας... — τί τὰ πολλὰ πολυλογῶ...; b) *Igecsorotok*: καίαι βρυχοῦμαι. — βλέπω θωρῶ. — ἐλπίζω θαρρῶ. c) *Jelzőcsorotok és jelzős kifejezések*: καλὸς ἀνδρειωμένος. — μέγας ἀνδρειωμένος. — θαυμαστὸς μέγας, — μέγας τροπαιοῦχος. — μέγας στρατιώτης. — πολὺς ἀμέτρητος. d) *Adverbiális kifejezések*: ὀμπρὸς ὀπίσω. — τριγύρου γύρου.

Ezeknek a kiválogatása után is elég nagyszámú egyező hely maradt, melyek — még ha véletlen egyezésekkel számolunk is — minden kétséget kizárólag bizonyítják, hogy a két költemény nem független egymástól. Allításom igazolására szolgál még az is, hogy a felsorolt sablonos kifejezések egy része nem az egész népies bizánci költészetben élt, hanem az itt tárgyalt két költeményen kívül csak két másik költeményben fordul elő. Az egyik költemény: "Ἀλυσίε Κωνσταντινουπόλεως. Emmanuel Georgillas rhodosi költőnek, a Belizár-monda egyik feldolgozójának a műve, a másik pedig: Ἐξήγησις τοῦ θαυμαστοῦ Ἡμερίου, (Imbérius et Margaron), amelyek erős rokonságot mutatnak a tárgyalt két költeménnyel.

Felsorolom párhuzamosan a Belizár-monda (= B) és a várnai csatáról szóló költemény C-változata jellemzőbb egyező helyeit.

Καὶ ποῖος νοεὶ νὰ δυνηθῇ νὰ γράψῃ τὰ   Καὶ ποῖος νοεὶ νὰ δυνηθῇ λεπτογραφοῦσαν; (B. 490.)   φεῖν καὶ λέγειν; (C. 4.)

³ Mindkettőt kiadta párhuzamosan Moravcsik Gyula, — Görög költemény a várnai csatáról. Magyar-görög tanulmányok, I. Budapest, 1935.

⁴ Több, mint húsz költeményt néztem át, közel 16.000 sor terjedelmében Émile Legrand: Bibliothèque grecque vulgaire (Paris, 1880) I—III. kötetéből.

Τίνος ψυχὴ νὰ εὐρεθῇ νὰ μὴ χαρῇ καὶ θάλῃ; (B. 261.)	Τίνος ψυχὴ νὰ ἡδύρικετον... νὰ μὴν... γένῃ; (C. 186—7.)
Στραφῆν, ἰδεῖν οἱ ἄρχοντες τὴν τόσῃν παρρησίαν (B. 290.)	Στραφῆν ἰδεῖν οἱ ἕτεροι τὸ θέαμα ἐτοῦτο (C. 249.) Στραφῆν ἰδεῖν ὁ ἀμῆρας τὴν εὐτολμίαν τοῦ κράλη C. 396.)
Βάνουν καὶ στερεώνουσιν... (B. 206.) Καὶ φρίττουν τρέμουν κι ἀποροῦν... (B. 517. b.)	Βάνονται, στερεώνονται... (C. 400.) Φρίττουν καὶ τρέμουν... (C. 205.) Ἐξαποροῦν καὶ φρίττουςιν... (C. 83.) ... ἔξαποροῦν καὶ φρίττουν. (C. 425.)
Πολεμιστὴς καὶ νικητὴς... (B. 323.) Τῶν ἀδυνάτων ἡ ἐλπίς... Σήμερον ἀναφέρω σε... (B. 41—42.) Νὰ πολεμεῖτε εὐτολμα... (B. 177.)	Πολεμιστὴς καὶ νικητὴς... (C. 11.) Τῶν Μουσουλμάνων ἡ ἐλπίς... Σήμερον παραδίω σε... (C. 214—215.) Νὰ πολεμήσουν εὐτολμα... (C. 65 és C. 71.)
Τὴν τόλμαν καὶ τὸ ἀφοβον... (B. 166. a.)	... τὸ ἀφοβον, τὴν τόλμη. (C. 205.)
Πρῶτον θεὸν πιστεύομεν, δεύτερον βα- σιλέα, Καὶ τρίτον Βελισάριον... (B. 107—108.)	Πρῶτον ἐλπίζει εἰς Θεὸν καὶ δεύτερον στὴν γνῶσιν. Καὶ τρίτον στὴν ἀνδρείαν του... (C. 56—57.)
... ἀπὲ τῶν δυὸ τὰ μέρη (B. 208.) Μαεήτῃα. (B. 282.)	... ἀπὲ τῶν δυὼν τὰ μέρη. (C. 191.) Μαεήτῃα. (C. 225.)

A két költemény tehát nem független egymástól. Kérdés azonban, melyik a korábbi, melyik hatott a másikra?

A Belizár-monda Krumbacher szerint⁵ nem keletkezhetett előbb a Palaiologosok koránál (1261—1453.), amire ő a költemény 296—299. sorában szereplő bizánci nemesek nevéből következtet. Pontosabb meghatározást ad Heisenberg.⁶ Ő annak alapján, amit a költemény 213. skk. sorai mondanak a Petraliphes testvérekről, az 'Εγγλητέρα-i vállalkozást I. Manuel Komnenos (1143—1180.) 1149-i korfui vállalkozásával azonosítja, mert egyrészt Korfu ebben az időben rövid ideig normann (= angol) fennhatóság alatt állott, másrészt pedig a Petraliphes-testvéreket a korfui vállalkozásban szereplő, Niketas Choniates⁷ által történetileg is igazolt négy Petraliphes-testvérrel azonos személyeknek tartja. Szerinte a Symbatios-féle összeesküvésnek — III. Michael császár uralkodása (842—867.) alatt — összezavarása Belizár személyével még előbbre vitte a monda alakulását. Cantarella szerint⁸ azonban nem ez az összezavarás volt a monda kiinduló pontja, hanem az jelenlegi alakjában több, a szerencsétlen Belizár sorsáról szóló népének fejlődésének utolsó stádiumát tükrözi vissza. E népéneknek kevésbé Belizár halála után kellett keletkezniök. Hogy a mai görög népénekekben ebből az annyira elterjedt mondából nem maradt fenn semmi, ez annak a következménye, hogy e népénekeket fejlettebb, művészi formájú mondák már korán helyettesítették. S hogy ezek a mondák népköltészeti hagyományokból

⁵ V. ö. Studi Bizantini e Neoellenici id. h. 191. I.

⁶ U. o. 191—192. I.

⁷ Niketas Choniates ed. Bonn. 110. I. 10—15 sor; Πετραλειφαί τινες, αὐτάδελοιφοί τέσσαρες... ἐπέβησαν πρώτοι τῆς κλίμακος,

⁸ Id. h.

keletkeztek, azt Cantarella szerint az is bizonyítja, hogy a három közül kettő névtelen; s ha eredetileg tulajdonították is valakinek, a XV. században, a kódexek keletkezési idején a szerző már ismeretlen volt. Ebből ő arra következtet, hogy a mondák korán átmehettek a nép ajkára, ahol a szerző neve feledésbe merült.

Minthogy pedig a várnai csatáról szóló költemény eredetije feltehetően 1456 és 1461 között keletkezett,⁹ fel kell tételeznünk, hogy ennek szerzője ismerte és frazeológiailag felhasználta a Belizárról szóló költeményt.

Moravcsik Gyula¹⁰ egyetemi tanár úrnak azt a megállapítását, hogy a várnai csatáról szóló költeményeknél nem ugyanazon szöveg két másolatával, hanem ugyanazon költemény két változatával állunk szemben, s hogy az egyik változat szerzője, Γεωργιος Ἀργυρόπουλος nem a Παρασπόνδυλος Ζωτικός-féle változatot, hanem az eredetit alakította át λόγος ποιητικός-szá, s hogy néhány helyen helyesebb alakot őrzött meg, mint Παρασπόνδυλος Ζωτικός, alátámasztja a következő két megegyező hely Γ. Ἀργυρόπουλος λόγος ποιητικός-a (= K.) és a Belizár-monda között:

Θνήσιν πολλὴν τοὺς πολέμους . . . (B. 438.)	Θνήσιν πολλὴν τοὺς πολέμους (K. 196.) Ugyanitt a C. változat (203. sor.) θνήσιν μεγάλην πολέμου--t ad.
Πέμπει σύχα μηνύματα 'c τὸν Καίσα- ραν τὸν μέγαν Μ'ἀποκρισάτην φρόνιμον . . . (B. 442—3.)	Στέλλει δ' Ἀμουράτμπεης μηνύματα εἰς τοὺς Οὐγγρούς Μὲ αὐτοκρισάτην τοῦ ἄριστον ἐδικόν τοῦ (K. 105—6.)

Ezeknek alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a várnai csatáról szóló eredeti, elveszett költemény szerzője jól ismerte a tárgyal, Belizárt dicsőítő bizánci költeményt s ennek frazeológiáját műve írásánál nagy mértékben felhasználta.

(Budapest.)

Rácz István.

Σημειώσεις εἰς τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ἑλληνικὸν ποίημα.

Τὸ περὶ Βελισαρίου βυζαντινὸν ποίημα (ἐκδοθὲν ὑπὸ R. Cantarella, Studi Bizantini e Neoellenici IV. 155—172.) καὶ τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ποίημα (ἐκδοθὲν ὑπὸ Gy. Moravcsik, Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται 1.) συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν φρασεολογίαν. Ἡ λεπτομερὴς ἐξερεύνησις ἀπέδειξε, ὅτι ἂν καὶ ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ποίησις ἔχει στοιχεῖα στερεότυπα, αἱ κοινὰ φράσεις τούτων τῶν ποιημάτων δὲν εὐρίσκονται ἀλλαχοῦ. Ἐκ τούτου συμπεραίνομεν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ποιήματος ἐξεμεταλλεύθη φρασεολογικῶς τὸ περὶ Βελισαρίου βυζαντινὸν ποίημα.

(Βουδαπέστη.)

Σ. Ράτζ.

Matteo Bandello a Hunyadiakról és Kőszeg ostromáról.

Matteo Bandello műveinek magyar vonatkozásai nagyrészt Mátyás király özvegyére, Beatrix királynéra mennek vissza. Midőn nagybátyjával, Vincenzo Bandello perjellel kolostori szemléutón volt 1506-ban, két gyász eset ágyba dönti,¹ s csak Beatrix királyné szorgos ápolásának

⁹ Moravcsik Gyula, id. m. 11. l.

¹⁰ U. ott. 9—11. l.

köszönhette életét. Elhalmozta szívességgel, sőt egy drága smaragd köpörát keverte orvosszerébe, hogy meggyógyítsa. A fiatal dominikánus tiltakozik is, hogy ebből egy Antonius és Kleopatra-féle viszonyra következtesse. Önzetlenül cselekedett a királyné, nem úgy, mint Kleopatra, akit érdek és érzékies szerelem vezetett.² Csodálkoznak, hogy annyit dicséri, de csak így róhatja le halálját iránta.³ Ha tőle függne, még most is ott lenne a poggio realei kolostorban, közel Beatrice-hez.⁴ Tőle és a nápolyi ismerőseitől sokat hallhatott Magyarország-

¹ Nápoly közelében a poggio realei rendházban. A két gyászeset: első platonikus szerelmének, Violante Borromea Fiorentinának és nagybátyjának halála. Violanténak ajánlotta a Gualdrada-novellát (I. 18.). V. ö. Ernesto Masi, M. Bandello o vita italiana in un novelliere del Cinquecento, Bologna, 1900. IX. k. 174.

² Beatrice királyné ekkor Nápolyban és Ischia szigetén élt és „usò ogni sorta di amichevole cortesia al Bandello”. Masi, i. m. 178. l.

„Onde l'alma reina...

Del bel smeraldo prezioso e caro
La polve ber ti fè con succo pieno
Di altri rimedi.”

(Önmagáról második személyben ír.)

„Beatrice questa fu, che d'Aragona
Nacque e fu moglie del gran re Corvino.”

„Se ricca perla Cleopatra ha sfatto
Per un amante fu; ma Tu per dar me
Contra'l velen aita, fai donarme
Ricco smeraldo in polve a ber disfatto.
Quella d'amor lascivo ardendo a tale
La perla diè, che fu di lei signore,
Con speme di tener l'antico regno.
Tu mossa sol da generoso core...”

Matteo Bandello: Rime; Lodovico Costa kiadása, Torino, 1816, Canti delle Lodi, canto VI. (Masi is idézi) és a 73. szonett, 104. l.

³ „Si meraviglia ogni uom, che tanto io soglia
Vostr'altezza lodar. Rime, 94. szonett.

⁴ „Se fare potessi ciò, che far vorrei,
M'avrebbe ancor Sebeto o morto o vivo.” Rime, 94. szonett. A Sebeto-patak mellett, a poggio realei rendházban, Nápolytól 10 km-nyire; de beteg „morbo mi fere”, u. o. és „Or che altro posso, che lodarti ognora”, u. o., de nincs ezzel megelégedve:

„Più della morte duolmi questo solo,
Che mostrarti non posso, quant'io sia
Grato di tanti beneficii tuoi.” U. o. 72. szonett.

A cinquecento költőinél a platói szerelem szinte kötelesség. „Nel Bandello c'è il frate e poeta lirico, pel quale l'amor platonico è scala Dio e, c'è il novellatore, che, se non altro, a parole, è tutt'altro.” Masi i. m. 173. l. — Berzeviczy Albert Bandello és Beatrice platonikus viszonyáról még nem tudott. Beatrice leányerényét azonban nem tartotta kifogástalannak. Esetét Don Ramiro Villarcutával kétes hitelű botránykrónikának minősíti. V. ö. Berzeviczy Albert, Beatrice királyné, Budapest, 1908, 103. l. és Tartalom, III., 677. l. — A különbség nagy volt, de nem áthidalhatatlan. Beatrice 49, Bandello 21 éves volt.

ról, hisz a nápolyiak még Beatrix házasságát is ama szoros kötelék eredményének tartották, amely a magyar és a nápolyi királyság között a középkor vége felé fennállott.

Valószínűleg az 1396-i nikályi ütközetre céloz Bandello, midőn megemlíti, hogy Amurato megverte Zsigmond császárt s Mesibecco parancsnoksága alatt 100.000 lovast küldött Magyarország pusztítására.⁵ A nápolyiaknak ez a vereség azért volt fontos, mert a nápolyi Anjouk trónbitorlóknak tekintették Zsigmondot, aki jogos örökségüket foglalta el. Hogy Bajazid verte meg és nem Murád, s hogy Zsigmond ekkor még nem volt császár, erről nem is adtak pontos adatot Bandellónak..

Hunyadi Jánosról, akinek „il Bianco“ melléknevet adja, tudja, hogy a „dicsőséges Hunyadi Mátyás“ atyja volt, és megemlékszik 1456-i győzelméről, midőn II. Mohamedet Belgrádnál megverte.⁶ Dicsőséges vezérnek is mondja s megemlíti, hogy fia Mátyás király volt. Fellemlíti azt is, hogy hatalmas serege ellen visszahívták Amurátot Kis-Azsiából.⁷

Mátyás királyról tudja, hogy Csehországnak is királya volt.⁸ Megtiszteli a „glorioso“ jelzővel, nagyon harcias, széleslátókörű, híres embernek festi, akitől a törökök nagyon félték.⁹ Sőt még halhatatlan hősnak is nevezi¹⁰ s kora legműveltebb fejedelmének tartja, továbbá kiemeli, hogy szerette az értékes embereket. Ezért megy Ulrik, Mátyás csehországi hűbérese,¹¹ Mátyás udvarába, Fehérvárra s hogy anyagi helyzetet segítsen. Hisz szolgált ő már az erdélyi vajda¹² seregében, Mátyás parancsára ki is verte Musztafa basát az országból.¹³ Valószínűleg magyar emlékekre megy vissza a két magyar báró: Albert és Ulászló neve is, akiket Bandello ebben a novellában szerepeltet.¹⁴ Sok szó esett ugyanis

⁵ Az úgynevezett Irene-novellában. A Brognoligo-kiadásban a 10-ik (Bari, Laterza, 1910). A novella magyar irodalmi hatásaival Heinrich Gusztáv foglalkozott Bolyai Farkas, II. Mohamed, bevezetésében R. M. K. XIV., továbbá Király György, A Törökországi Levelek forrásaihoz. E. Ph. K. 1909. évf. és arra a következtetésre jutnak, hogy Mikes 63. levelének összes forrásai erre a novellára mennek vissza.

⁶ Ugyanebben a novellában. Mohamed előzőleg „scorse tutta la Bossina“ bekalandozta egész Boszniát.

⁷ A II. 13. novellában: ... „glorioso capitano Giovanni Unniade, il cui figliuolo Mattia fu poi re d'Ungaria“. Brognoligo-kiadás III, 4. l. — Király György i. m. 269 l. megjegyzi, hogy megvan e novellában II. Mohamed története s hogy Mikes olvashatta. — II. Murád tényleg harcolt Kis-Azsiában és Hunyadi ellen is.

⁸ ... „perchè era anco re di Boemia.“ I, 21. novella.

⁹ „Mattia Corvino ... fu re d'Ongaria; e perchè era bellicosissimo ed uomo di grandissimo vedere, fu il primo (il più) famoso ed anco il più temuto dai turchi, che in quel tempo già mai regnasse. E tra le altre molte virtù sue, così dell'arme, come delle lettere, era il più liberale ed il più cortese principe, che in quella età vivesse“. U. o.

¹⁰ Az I, 32. ajánló előszavában.

¹¹ Az I, 21. novellában. Il conte di Cilia (Czillei gróf) hívta is már az udvarba. U. o.

¹² „voivoda della Transilvania“. U. o.

¹³ „mandato alla difesa di certo luogo, che i turchi infestavano egli... cacciò gl'infedeli tra le loro confine“ U. o.

¹⁴ A két magyar bárót nem tünteti fel rokonszenves színen: ... „che portavano il cervello sopra la beretta.“

ebben az időben Beatrix királynénak házasságából II. Ulászlóval, akit még az olasz békekötés alkalmából ismert (1478). Ez az Ulászló pedig I. Albert magyar király Erzsébet leányának volt a fia. Mátyás feleségéről, Beatrix királynéről is nagy tisztelettel nyilatkozik.¹⁵ Férjével együtt az volt minden törekvésük, hogy az erényt, a vitéséget jutalmazták,¹⁶ s ezért nagyon sok kiváló embert gyűjtöttek udvarukba.¹⁷ Így az előzőekben említett I. 21. novellában is: Albert és Ulászló, magyar bárók fogadnak, hogy elcsábítják Ulrik feleségét. De elvesztik fogadásukat, Barbera asszony mindkettőjüket egy toronyba zárátja. Mátyás erre számúzi a két bárót, tétjüket, vagyonukat Ulriknak adja, Barbera pedig Beatrix udvarhölgye lesz.¹⁸

Valószínűleg Beatrix királyné révén tudott pontos adatokat Anna királynéről, II. Lajos király nővéréről. Mindketten II. Ulászló gyermekei voltak ugyanis, s Ulászló majdhogya Beatrix férje nem lett. Annáról, I. Ferdinánd magyar király hitveséről, és Máriáról, Fülöp spanyol király leányáról, aki II. Lajos magyar király felesége volt, szól Bandello I. 45. novellája. Főhősében Nicuoli Filippóban tulajdonképpen önmagát rajzolja. Önzetlenül s a nagy rangkülönbség miatt reménytelenül szereti Annát, aki viszonzásul fényes állást szerez neki Spanyolországban s így nagy vagyonhoz is juttatja. A legnagyobb elismerés hangján ír róla még a II. 42. novellájában is, akárcsak költeményeiben Beatrixról.

A keresztény fejedelmek viszálykodásaiban látja okát annak, hogy a törökök Belgrádot és Magyarország legnagyobb részét elfoglalták s még Bécsset is ostromolták.¹⁹

Bandello hallhatott a Hunyadiakról, mint törökverőkről, Nápolyban is, de részletesebb magyarországi vonatkozásai valószínűleg Beatrix királynéra mennek vissza. A magyar irodalomra közvetlenül nem gyakorolt hatást.²⁰

Serrego zsoldosvezérhez²¹ intézett három levelében²² Bandello meg-

¹⁵ „donna eccellissima di costumi e di ogni altra virtù“. U. o.

¹⁶ „onorare e guiderdonare“. U. o.

¹⁷ „di modo che nella casa di questi due magnanimi principi si riparavano d'ogni nazione nomini virtuosi“. U. o.

¹⁸ Bandello, Niccolò Correggióra hivatkozik, mint forrására, aki, mint az ajánló bevezetésben írja, *elkísérte Ippolito da Estét Esztergomba*. Így e novella Boccaccio II. 9. elbeszélése egy magyar változatának látszik. Musset Alfréd a Barberine c. vígjátékban teljesen e novella alapján áll (1840). Hankiss János újra lefordította s prologust és keretverseket írt hozzá. (Debrecen, 1937. — Rádió 1937. II. 13.) — E vígjáték olasz vonatkozásaival D'Ancona foglalkozik *Alfred de Musset e l'Italia* c. cikkében, a Varietà storiche e letterarie-ban, Milano, 1883—85.

¹⁹ A III. 62. novella ajánló előszavában: „ha questa nostra età veduto i turchi avere... vinto Belgrado, ... soggiogata la più parte dell'Ongaria“... „mercè de le discordie, che tra i principi cristiani si fanno ognora maggiori“. Brognoligo-kiadás V., 24.

²⁰ V. ö. Király György i. m. — Zolnai Béla: *Mikes Törökországgi leveleinek keletkezéséhez*, E. Ph. K. 1916. évf.

²¹ Alberto Serrego híres, becsült zsoldosvezér volt Venezia szolgálatában. Ekkor „luogotenente generale“ volt Veneziában. V. Károly császár sok kitüntetésben részesítette. V. ö. Francesco Sansovino, *Origine e fatti delle famiglie illustri d'Italia*, Venezia, 1670, 528 l.

²² Giuseppe Biadego: *Tre Lettere inedite di Matteo Bandello*, az anconai „Preludio“, Rivista di Lettere, Scienze ed Arti VII. évf. 1883.

emlékezik Kőszeg 1532. évi ostromáról. Jelentőséget kölcsönöz e leveleknek, hogy Bandello a második szentszövetség²³ megkötése óta hadvezérek társaságában élt. Így Francesco Gonzaga mellett a francia seregben, majd Giovanni (Medici) delle Bande Nere zsoldosvezér társaságába jut, 1529-től kezdve pedig a híres és hatalmas Cesare Fregoso titkárja.²⁴ Mint ilyen, tesz jelentést Alberto Serregónak Veronából, az akkori katonai központról, a hadi helyzetről, 19 nappal Kőszeg felszabadulása után²⁵ a császár seregét 250.000 emberre becsüli, 15 nappal később 200.000 császári gyalogosról és 40.000 lóról tesz jelentést. Maga sem tartja pontosnak e számokat, csak az a nézete, hogy évszázadok óta nem volt ily nagy hadsereg együtt.²⁶ A törökök, szerinte, csak tíz mérföldre tudták Bécset megközelíteni.²⁷ Majd Kőszeg ostromára tér át s forrásainkkal egyezően azt írja, hogy a törökök ágyúkkal és aknákkal vívták a várat. A törökök megegyeztek Jurisich Miklóssal, hogy kölcsönösen beszüntetik az ellenségeskedést, s úgy a törököknek, mint a keresztényeknek szabd járást-kelest biztosítanak.²⁸ Majd megudvari forrásra hivatkozva azt állítja, hogy a törökök elfoglalták Kőszeget s megtették parancsnokává volt várnagyát hűségük ellenében.²⁹ A törököknek ezt az elvonulását azonban szégyenletesnek tartja.³⁰ Hűségükü-

VII. 30-i 14. számában. Forrása Serrego levelezése a veronai városi könyvtárból. Előszavában jelzi, hogy Szolimán 1532. július 20-án kelt át Eszéknél 12 hajóhídon a Dunán. Kőszeg ellenállása, szerinte, szerfölött kitartó és csodás volt („lunghissima e mirabile resistenza“), holott Jurisichnek csak 30 lovaskatonája volt. Adatait De Leva, *Storia documentata di Carlo V. in correlazione all'Italia*, Padova, 1875. III. 82, 83. lapjairól veszi.

²³ VII. Kelemen pápa, I. Ferenc francia király, 1526.

²⁴ Biadego i. m. és az olasz irodalomtörténetírók szerint. Így Rossinál II, 295. l. (8. kiadás.)

²⁵ 1532. évi szeptember 18-án egy „Trombetta italiano“ jelentésére hivatkozva. Kürtösök hirdették ki ebben az időben a parancsokat. V. ö. Iványi Béla, *Augsburgiak levelei Kőszeg 1532. évi ostromáról*. Hadtörténelmi Közlemények, XXXIII. évf. 1932, I., II. füzet, 10. l.

²⁶ 1532. október 3-án kelt levelében. — Iványi B. i. m. 3. l.: „A hír és a távolság megnagyította a számokat“. Bandello is belátja ezt: „Quanto sommassero, non si più accertare. Però tutti sono concordi nell'affermare esser stato il maggior esercito, che si fosse da secoli veduto.“ Az 1. levélben.

²⁷ „A X. leghe“. Az első levélben IX. 18-án Iványi B. i. m. 6. l. szerint a török sereg aug. 16-án 15 mérföldnyire volt Bécstől.

²⁸ ... „si sono accordati non molestarsi più nè l'uno, nè l'altro, ma che ciascuno possa andare inanzi ed indietro, così i Turchi, come i Cristiani di Linz (Güns = Kőszeg) senza offendersi“. Az 1. levélben.

²⁹ ... per lettere dalla corte di XXI. del passato (mesé) si ha“. ... „Prese esso S.^f Turco un Castello detto Guinz o Binz, e ne ha fatto signor quello proprio cristiano, che vi era Castellano, e non ha voluto altro da lui, se non che gli giuri fedeltà“. A 2. levél szerint.

³⁰ „Il che certamente è reputato non troppo glorioso a tanto monarca, quanto è il turco, anzi di grandissima, ed estrema ignominia e vituperio incredibile“. Az 1. levélben.

ről forrásaink nem tudnak, csak képleges meghódolásról.³¹ Harmadik levelében³² már a törökök visszavonulásáról számol be.
(Szeged.) Mály Ferenc.

Matteo Bandello, gli Hunyadi e l'assedio di Kőszeg.

I riferimenti ungheresi delle opere del Bandello derivano per lo più da informazioni avute dalla vedova di re Mattia, Beatrice d'Aragona, che usò ogni sorta di amichevole cortesia al Bandello, anzi per guarirlo di una grave malattia, sciolse un prezioso smeraldo e glielo diede a bere. Il Bandello canta di questo suo amore, sottolineando che esso fu del tutto ideale, qualunque sappiamo che la vita di Beatrice d'Aragona non sia stata del tutto irreprensibile. Nella novella „Irene“ parla della battaglia di Nicopoli, dove Sigismondo, re d'Ungheria fu vinto. Rammenta poi in più novelle re Mattia, la regina Beatrice, la loro corte e parla colla massima lode di essi. Della regina Anna, moglie di re Ferdinando I d'Ungheria e della regina Maria, moglie di re Lodovico II d'Ungheria, protagonisti di una novella, parla parimenti col più grande rispetto possibile. In tre sue lettere al condottiero Alberto Serego il Bandello si occupa anche dell'assedio di Kőszeg e accenna alla mirabile resistenza opposta dalla fortezza. Ma in contrasto alle fonti storiche ungheresi rammenta qui il giuramento di fedeltà che il castellano, Jurisich, avrebbe prestato al Turco, restando così signore della fortezza.
F. Mály.

Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon.

A montpellieri egyetem könyvtárának egy XII. századi kódexéhez (Radulphi Flaviacensis explanatio in Leviticum) hozzá van kötve egy könyvtárjegyzék: *Annotatio librum Pontiniacensium*, vagyis Pontigny kolostorának (diocèse d'Auxerre) könyvtárkatalógusa. Ez a könyvtárjegyzék a francia középkor kulturális viszonyaira vonatkozólag rendkívül érdekes adatokat tartalmaz, nemcsak a könyvek nagy száma miatt, de tartalmuk szempontjából is. Ő- és újszövetségi iratokon, nyugati és keleti egyházatyák művein kívül legalább huszonöt-harminc krónikát tartalmaz a Gesta Romanorumtól, Dares Phrygiuson át egészen a komolyabbakig, Orosiusig, Eusebiusig; s nem hiányoznak belőle a klasszikusok sem, legalább is azok, akiket a középkor leginkább ismert, Seneca, Sallustius, Cicero, Julius Ceasar és, amint látni fogjuk, Quintilianus. Magyar szempontból különösen jelentős, hogy a könyvtárjegyzék némelyik könyve után olyan marginális vagy szóközi bejegyzések fordulnak elő, amelyek azt jelentik, hogy a kolostor egy-két könyvét Magyarországra vitték.

A *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements* (1849.) első kötete közli a kolostor könyvtárjegyzékét, innen veszem a következő adatokat:

p. 699. Item (1.) volumine alio beati *Augustini* liber unus de perfectione justitie hominis. De natura et gratia alius, de gratia et libero arbitro unus, De bono perseverantie unus, Annotationum in Job. alius. In eodem volumine, Jeromini de penitentia Theophili liber unus.

³¹ V. ö. Jurisich Miklós két levele Kőszeg 1532. évi ostromáról. Récsy Viktor Alfonz, Századok, XVII. évf. 1883, 462. l. és Iványi B. i. m. 7. l.

³² 1532. október 16-ról kelteve.

Az egyes számnak megfelelő helyen ez a bejegyzés: *Volumen hoc in Ungaria.*

p. 700. De libris beati *Augustini*. Volumen (1.) aliud in quo liber unus de vera religione. De sermone Domini in monte, duo. Ad quendam comitem unus. De vita et conversatione sanctimonialium, unus. A számnak megfelelő helyen és a sor végén *In Ungaria* bejegyzés.

p. 704. Volumine uno dialogus *Jeromini*. A könyv bejegyzése is eltérő írású a többitől, valószínűleg későbbi. Utána írva: *Ingnoratur ubi sit, utrum in Ungaria, necne.*

p. 705. De libris beati *Gregorii* pape. Volumine uno (1.) sunt omelie evangeliorum, qui liber usitato nomine vocatur XL-ta. A számnak megfelelő helyen: *In Ungaria.*

p. 705. Libri quattuor dialogorum beati *Gregorii pape* volumine uno. Ezt a bejegyzést áthúzták, eltörölték és fölébe írták: *In Ungaria.*

p. 708. De libris beati *Gregori Nazanzeni episcopi*. Opuscula beati *Gregorii Nazanzeni episcopi* clarissimi eruditissimi viri, volumine uno comprehensa sunt hec. Apologeticus ipsius, liber I. Liber secundus in semet ipso de agro reversus. Tercius liber de Jeremie sententia, ventrem meum, ventrem meum doleo etc. Quartus de reconciliatione monachorum. Quintus de grandinis vastatione. In eodem volumine epistola Sancti *Augustini* ad *Casulanum* de jejunio sabbati. Item, sermo ejusdem *Augustini* de continentia. Itt az *Opuscula* szó kezdő o betűjébe van beírva: *In Ungariam.*

p. 710. De libris *Remigii*. Volumine uno kalendare. Sententie patrum de vita sacerdotum. De penitentia. De gravibus criminalibusque peccatis. De materia octo principalium viciorum. Meditationes *Anselmi*. Orationes quarum quedam prosaice quedam vero metricae descripte sunt. Parabole *Salomonis*. A sor végén: *In Ungaria.*

p. 710. De libris *Ivonis Carnotensis*. Alio volumine *Ivonis* Carnotensis episcopi sermones. De sacramentis neophitorum unus. De excellentia sacrorum ordinum et vita ordinandorum unus. De significationibus indumentorum sacerdotalium. I. de dedicatione ecclesie et consecratione altaris unus. De convenientia veteris ac novi sacerdotii duo. Ordo sancti *Mammerti* *Viennensis* episcopi de his quae ad officium misse pertinent et de expositione ejusdem. Az ezt követő bejegyzés erősen eltöröltött. A francia kiadója ezt is *In Ungaria*-nak olvassa.

A következő három könyvre vonatkozólag az összeállító — vagy a későbbi jegyzető — sem tud biztosat mondani. Nem tud holléttükről. Abban a feltevésben iktatom ide őket, hogy esetleg ezek is Magyarországra kerülhettek.

p. 711. Magistri *Gauterii Laudunensis*. Volumine uno sententie magistri *Gauterii Laudunensis* episcopi. Alterius ejusdem sententie in uno volumine. Utána: de his duobus ignoramus.

p. 711. *Anselmi Cantuariensis* archiepiscopi libri, uno volumine comprehensi sunt isti: Cur deus homo, libri duo de conceptu virginali, unus. De processione Spiritus Sancti duo. De sacrificio azimi et fermentati. Epistola I. De sacramentis ecclesie epistola. Item, de corpore et sanguine domini. Utánaírva: De hoc ignoramus.

p. 714. *Quintilianus* de causis XVIII. volumine uno. (Ignoratur de hoc.)

A könyvtárjegyzék nem árulja el közelebről, hogy ezt a nyolc (vagy tizenegy) gazdag- és vegyestartalmú kódexet Magyarországon melyik kolostor, vagy mely kolostorok kapták. A kódexek tartalma egyébként éppen rendszertelen összeállításuknál fogva, annyira jellegzetes, hogy remény van rá, hogy egyikük-másikuk, amennyiben fennmaradt, feltalálható lesz.

Valószínű, hogy a kódexek valamelyik olyan kolostorba kerültek, amelyiknek szoros kapcsolatai voltak Franciaországgal. Ismerve a pontignyi kolostornak a csanád megyei Egressel való kapcsolatait (l. Machovich Viktor: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez. EPhK. 1935, 276), valószínű, hogy a felsorolt könyvek ennek a kolostornak könyvtárába kerültek. A ciszterciek, úgy látszik, nem foglalkoztak könyvek magyarra fordításával; az egresi kolostor történetének részletesebb ismerete s a ciszterciek és egyéb rendek kapcsolatainak kutatása tudná közelebbről megvilágítani, hogy a francia kolostor könyveinek volt-e része a magyarországi latin-egyházi irodalom kompilációinak vagy a magyar nyelvű fordított kódexirodalomnak fejlődésében.

Lovass Gyula.

Le Catalogue Général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements (Paris, 1849) contient un catalogue des livres de l'abbaye de Pontigny, imprimé d'après un manuscrit du XIIe siècle. L'auteur reproduit la liste de ces livres qui, selon le manuscrit, furent envoyés en Hongrie. Voilà un bien précieux document pour ceux qui s'intéressent aux relations intellectuelles médiévales entre la Hongrie et la France.

J. L.

Ólalkodik.

Az *ólalkodik* 'insidiar, lauern, hinterlistig nachstellen' ige eredetével még nagyon kevesen foglalkoztak, holott a szó keletkezésének tisztázása érdekes néprajzi és művelődéstörténeti tanulságokkal jár. Horger az *ólál* származékának tartja s ez pedig az *óv*, ó igének lenne gyakoritóképzős származéka (MNy. XXIII, 50.). Zolnai viszont úgy véli, hogy az *ólál* alak elvonás az *ólalkodikból*, de a származtatást nem is kísérli meg (Nyr. L, 3.). Budenz (MUSz. 739, 836) az *al-∞ ol-* 'schlafen' igével hozza kapcsolatba. Munkácsi pedig (KSz. XI, 172) a tatár *aula-* 'sich vorsichtig an etwas heranmachen, heranschleichen' folytatójának magyarázza.

A NySz. tanúsága szerint a legrégebb adat a *Németújvári glosszák*-ban található az *ólalkodik* ige előfordulására: Olalkodik vtanna (137.); a Döbrentei Codex adata: Bínós igaz ellen olalkodik (87.) Ezután már elég gyakran találkozunk kódexirodalmunkban a szóval. (A NySz.-ban említett *oral*, *wral*, stb. alakokat valószínűleg külön kell választanunk az *ólalkodiktól*.)

A legkülönbözőbb időkből való írásbeli emlékeink, mint *megbizhatatlan, alattomos* népet említik az erdélyi és az Erdélytől keletre és délkeletre élő oláhságot. Hunfalvy jegyzi fel (Oláhok története. I, 268—69. l.), hogy *Nikolica* (964—983. között Hellaszban az oláhság főnöke) unokája a következőképp nyilatkozik saját népéről: „az oláhok nemzetsége megromlott és hitetlen; se az Istenhez, se a császárhoz, se a saját feleihez nem hű. Az hazug és rettentő zsvány, kész mindenre esküt tenni barátainak és rokonainak, de meg is szegni. Soha senkinek sem tartotta meg hűségét, még a régi császároknak sem”. „Az oláh ember általán véve szívós természetű, bizalmatlan és gyanakodó... Az őszinteséget és nyíltszívúséget nem ismeri, s kineveti a magyar és szász szomszédot, aki az őszinteséget és igazmondást kötelességének tartja... Bátorlelkűséggel és vitézséggel sem dicsekszik, azt tartja, hogy legjobb őrség a félelem... A lopást nem tartja bűnnek, az erdőben és a mezőn való kártételt sem, csak történjek óvatosan, hogy rajta ne csípjék; szükségből könnyen hazudik és képmutatóvá válik.” (Hun-

falvi J., Egyetemes földrajz különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. II.: A magyar birodalom földrajza. Budapest, 1886. 739. l.) — „A magyar királyok, az erdélyi fejedelmek, a vármegyék a rendetlenkedő oláhok megfékezésére számos rendelkezéseket tettek, minek folytán az oláhságnak ez a természete a köztudatba ment. Innen volt a sok tilalom, hogy a pásztoroknak nemcsak a fegyverviselés, de még a bot-hordás is meg volt tiltva“. (*Moldován Gergely*, A magyarországi románok 17. l.)¹ — „A XV. századból ismerünk néhány a vajdaságokból és Galiciából belopakodott álpüspököt (Kaffai János, Makarie, Marku), akik minden hivatalos megerősítés nélkül inkább csak suttyomban gyakorolták teendőiket s nem egyszer összeütközésbe kerültek a hatóságokkal“. (Asztalos Miklós, A történeti Erdély c. könyvében: *Tamáš Lajos*, Az erdélyi oláhság. 424. l.)

Az oláhokkal évszázadokon át szomszédságban élő erdélyi szász nép ugyanígy ítéli meg az oláhságot. Ezt kétségtől bizonyítja a néprözeget tanúsága, mely szerint „*blöch* 'Walache, Rumäne' — 'betrügerisch, durchtrieben, diebisch': *E licht Blöch. Tāo bāst licht wāe e Blāwch. E štillt wōe e Blöch* (Zegun)... Besonders als Rosssdiebe waren sie s. Z. vermērt... Allerdings wurde ihnen gegenüber in solchen Fällen abgekürztes Gerichtsverfahren geübt. Wenn in früherer Zeit — erzählt man — in Grossau ein Pferd gestohlen wurde, wurde der erste beste aus dem rum. Nachbardorf gepackt und gehenkt... Die Erinnerung an früheres vielfaches Henken von *Blöchen* wegen Diebstahl lebt noch in derben Spott: „*Bās der Blöch det Hēn nor gewundt; ded iršt zabbelt e e wenich, dernō ās e štāl*““. (A. Schullerus, Siebenbürgisch-sächsisches Wb. I, 650—51.)

Ezen adatok felsorolása után, ha a magyar *olálkodik* jelentését megvizsgáljuk, talán nem látszik majd alaptalannak, ha a magyar ígét az *oláh* népnév -l denominális képzővel és a -*odik* gyakorító képzőbókokkal képzett származékának tekintjük. Az *olálkodik* jelentései 'obsidió, insidió, lauern, hinterlistig nachstellen' (NySz.); „... magát alattomban megsunyva leselkedik, különösen a végett, hogy mást hatalmába kerithessen, kifosztahasson, megölhessen... Szelidebb ért, mondják emberről, ki azonég helyen ácsorog, mit sem téve. Ez ígében alapfogalom a leselkedés, megsunyás, mely rendszeren a testnek meghúzása, lelapulása által történik...“ (CzF.);² 'röder v. tourner' (autour de...) (Eckhardt, Magyar-francia szótár. Bp., 1935.); 'guetter, épier, faire le guet' (Sauvageot, Magyar-francia szótár. Bp., 1937.).

A magyar nyelvben nem ez az egyedülálló jelenség, hogy bizonyos idegen népi sajátyságot a nép nevéből képzett, alkotott szóval, vagy szókapcsolattal fejezünk ki. Nyelvünkben igen gyakoriak a *csehül áll* 'rosszul áll', *indiánosdit játszik*, *amerikázik*, *lengyeles* 'procaz, unverschämt' (NySz.), *cigánykodik*, *zsidóskodik* 'piszkosan alkudozik, nyerézkedik, üzérkedik. uzsoráskodik' (CzF.), stb. -féle kifejezések.

¹ Példaképen csak a Kolosvári—Óvári-féle Magyar Törvénytár: 1540—1848. évi Erdélyi Törvények c. kötetéből idézünk néhány rendelkezést: *Approbatae Constitutiones, Titulus VIII., Articuli I—IV.* Tit. IX., Art. I.; *Approb. Const. V. R.* 38 ed.; 42—44 ed. Ezeken kívül ide sorozhatnánk még Nagy Lajos királynak és az erdélyi fejedelmeknek számos intézkedését. (V. ö. Asztalos M., A történeti Erdély. 203. l.)

² Meg kell említenünk a Czuczor—Fogarasi egyik eredeztetését, mely szintén nem elképzelhetetlen: az *olálkodikot* az *or* (v. ö. *orv*) 'tolvaj' származékának tartja. Mi ezt az eredeztetést csak a fentebb említett *orál* alakra nézve tartjuk valószínűnek.

Más idegen nyelvekben is ismeretes a szókinszgyarapításnak ez a módja. (V. ö. fr. *gasconner*).

Fonétikai szempontból egyedüli nehézségnek a népnév szövégi -h-ja mutatkozik. Hogyan tűnhetett el ez minden nyom nélkül éppen ebben az egy szóban? Az OklSz.-ban azonban a h-s alakok mellett 1602-ből Olá János, Olá Demeter, Olá Mihály neveket találjuk megemlítve. Ez azt látszik bizonyítani, hogy a szövégi -h-t egyáltalában nem ejtették és csak a helyesírásban ragaszkodtak görcsösen hozzá. Megerősíti ezt a feltevést a nyelvjárási olájok alak hiátustöltő -j-jé, s a Calepinus szótárában található (542.) „*insidiose* = Lese — sködve, olakodua álnokul“.

A MTSz.-ban Király Pál gyűjtéséből Borsod, Abaúj-Torna, Zemplén és Szabolcs vármegyékben (az oláhlakta területek határán) *olálkodik*, vagyis rövid o-s alakokat találunk. Az ország más vidékéről nem is említ adatokat a MTSz. A rövid o-s alak ezekben a nyelvjárásokban azt mutatja, hogy a nyúlás azért nem következett be, mert érezték, s talán még ma is érzik az igének az *oláh* népnévvel való összefüggését.

Harasztos Albert.

Das ungarische Zeitwort „ólálkodik“ und der Volksname der Rumänen.

Das ungarische Zeitwort „ólálkodik“ bedeutend 'insidior, lauern, hinterlistig nachstellen' wird als durch das Denominalsuffix -l und die Nachsilbegruppe -kodik gebildete Ableitung des Volksnamen „oláh“ betrachtet.

Diese Auffassung erhält ihre Berechtigung durch historische Aufzeichnungen und Urteile, die das rumänische Volk als unzuverlässig, wortbrüchig und heimtückisch erwähnen. Bei den Siebenbürger Sachsen hat der Volksname bloch 'Walache, Rumäne' auch die Bedeutung 'betrügerisch, durchtrieben, diebisch. Im Ungarischen sehen wir oft Beispiele, dass der Volksname, als eingebürgertes Wort, die wichtigsten Charakterzüge des betreffenden Volkes zum Ausdruck bringt. Auch in anderen Sprachen kommen ähnliche Beispiele, s. franz. *gasconner* vor. Phonetisch kann die Etymologie einwandfrei erklärt werden.

Albert Harasztos.

HAZAI IRODALOM.

In memoriam Q. Horatii Flacci. Aurea Horatii dicta. Pars I—III, Concinnavit Desiderius Zolnay. A szentesi m. kir. áll. Horváth Mihály (reál)-gimnázium értesítője az 1934/5., 1935/6., 1936/7. iskolai évről. Szentes, 1935—1937. 8°, 2—36+2—78+3—133 lap.

A Horatius-jubileumnak tagadhatatlanul ez a programértékező és legerjedelmesebb terméke hazánkban. Élismerés illeti érte nem utolsó sorban az intézet igazgatóját is, aki követendő áldozatkészséggel nyitotta meg az értesítő lapjait e munka számára, s ezzel nemcsak a nagy költő génuszának hódolt, hanem testülete egyik tagjának érdemes munkáját is megbecsülte.

A szerző húsz pont alá foglalta mindazt, ami értékes gondolatot Horatius műveiben talált. A költőből vett idézeteket nagy szorgalommal és szeretettel gyűjtött párhuzamos helyek kísérik nemcsak a magyar irodalomból és közmondáskincséből, hanem (főként a harmadik részben) külföldi klasszikusok műveiből is. Úgy gondoljuk, a magyar párhuzamok felsorolásával nem az célja a szerzőnek, hogy kimutassa, mennyi-

ben hatottak Horatius gondolatai és nyelvi megformálásuk a magyar irodalomra és közmondáskincsre (bár nem egy népinek látszó szállóigénk Horatiusra megy vissza), hiszen akkor alaposan meg kellett volna rostálnia szép anyagát. E párhuzamok inkább annak bemutatására szolgálhatnak, hogy Horatius gondolatai mennyire közös emberi gondolatok, s ezzel igazolják Horatius örök időszerűségét.

Külön érdeme a szerzőnek, hogy a magyar párhuzamok felkutatása alkalmával kiterjesztette figyelmét az újabb irodalomra is. Örömmel látjuk az idézett írók között Jókain, Mikszáthon, Reviczky-n s Lévay Józsefen kívül Ady, Gyóni, Babits, Bárd Miklós és Vargha Gyula nevét. Gróf Tisza István parlamenti beszédeire is történik utalás a bevezetésül adott életrajz és méltatás egyik helyén. Ugy tudjuk, Csengery János volt az első, aki Horatius-fordítása bevezetésében kiemelte, hogy még Tisza parlamenti beszédeiben is megcsendülnek horatiusi emlékek. Azóta ez a megállapítás szállóigévé lett anélkül azonban, hogy bárki csak egy helyet is közölt volna valahol Tisza beszédeiből. Nem a szerzőre irányuló szemrehányásként mondjuk ezt, csupán az ő munkája kapcsán akarjuk felhívni a figyelmet egy filológiai adósságra Tisza István beszédeivel szemben, s arra a veszélyre kívánunk rámutatni, amely egy másodkézből átvett megállapítás szükségszerű vis inertiae-je által a filológiai lelkiismeretességet fenyegeti.

Értekesnek és a középiskolai tanítás szempontjából hasznosnak tartjuk a szerző munkáját, de azt hisszük, mindenkin, aki áttanulmányozza, a fájdalom érzése vesz erőt. Fáj Horatiust így feldarabolva látni. Szinte kívánja az olvasó az egyes idézetek között az átvezető gondolatot, hogy a szemelvények újra élő költői valósággá, Horatiusszá olvadjanak össze.

Az egész munkát egy 12 lapos függelék (Additamenta bibliographica) zárja be, amely részben pótolja, részben kiegészíti a felhasznált könyvészeti adatokat. Ebben az a legértékesebb, hogy teljes számban megkapjuk az 1935. és 1936. folyamán megjelent Horatiusszal foglalkozó programtervezéseket. Kár, hogy nincs a terjedelmes értekezéshez név- és helymutató is mellékelve, amely útbaigazítana a nyomdai lag nem eléggé szerencsésen tagolt idézetek rengetegében.

Attól, aki ennyi szeretettel tudott Horatiusban elmélyedni, talán remélhet még két dolgot a magyar Horatius-filológia és a középiskolai latintanítás: a teljes magyar Horatius-könyvészetet és a legfontosabb horatiusi költemények magyar fordításairól szóló összeállítást.

Jirka Alajos.

L'auteur a réuni avec beaucoup de zèle et d'application les idées les plus précieuses de la poésie d'Horace. Il a démontré à l'aide de parallèles tirés de la littérature hongroise et du fonds de proverbes hongrois, combien ces idées du poète latin relèvent du trésor commun de la pensée humaine pour prouver par là l'éternelle actualité d'Horace. L'étude est suivie d'une bibliographie nourrie dont la partie la plus précieuse est constituée par la liste des études relatives à Horace parues dans les programmes des écoles secondaires au cours des années 1935—6. A. Jirka.

Calus Valerius Catullus összes költeményei **Devecseri Gábor** fordításában, **Kerényi Károly** bevezetésével latinul és magyarul az Officina kiadásában. Budapest, 1938. 216 l.

Haboztam egy ideig, elvállaljam-e ennek az új Catullus-fordításnak a bírálatát, minthogy Catullust 1880-ban megjelent szemelvényes, majd 1901-ben a M. T. Akadémia által kiadott teljes bilinguis kötetemmel én

ültettem először honi talajba s így az a gyanú, érhet hogy a magam fordítása iránti elfogultság vezette tollamat. Habozásomat cioszlatta annak érzése és tudata, hogy minden olyan fordításnak, amely az enyémet felülmúlja, tiszta szívből tudnék örülni. Jól tudom, hogy egy fordítás sem végleges, idő jártával, nyelvünk és irodalmunk fejlődésével a jónál is jobb fordítások teremhetnek. Így fordítottam le magam is nem egy olyan klasszikus költőt, akinek a műve már meg volt magyarul, de a mai ízlésnek vagy a műfordítás magasabbrendű követelményeinek nem felelt meg. A jobb méltán léphet fel még a jónak ellenfelül is. Éppen ez a fő feltétele minden új fordításnak, csakis ez ad neki létjogot.

Az új Catullus-kötet végén ezt olvassuk: „*E kiadvány célja új teljes magyar Catullus megjelenése volt.*” Minthogy „teljes magyar” Catullusunk már 1901 óta van és ezt a kiadványt csak az új jelző különbözteti meg a régítől, elvártuk volna, hogy a fordító vagy kiadó meg is okolja, miért látott szükségesnek egy új Catullus-fordítást. Vagy talán csak kíméletből, udvariasságból hallgatta el, hogy a régiebb, ma már nem egészen megfelelő (?) fordításnál jobbat akar nyújtani? Gondolnia alighanem kellett ilyesmit, mert ha a cél új Catullus volt, ezt a célt csak a jobbra való törekvés igazolja. Lehetséges azonban, hogy az új Catullus abban keresi létjogát, hogy Catullus összes verseit az *eredetinek alakjában* fordította. Ez a körülmény, szerintem, csak akkor biztosítaná létjogát, ha nem csupán az eredeti alak megtartásával, hanem azzal is dicsekedhetnék, hogy az eredeti formában egyúttal Catullushoz méltó költőiség (hangulat, dictio, természetesség, könnyedség stb.) is mutatkozik. Hiszen 1901-i Catullusomnak majdnem felét én is az eredetinek alakjában fordítottam s így az új Catullustól az is elvárható, hogy azok a részek, amelyek nálam is megtartják az eredeti alakot, az enyémenknél jobban megfeleljenek Catullus szövegének.

Nem kívánok itt a műfordítás sarkalatos kérdésének fejtegetésébe bocsátkozni, vajjon az alakhoz hű fordítás felel-e meg jobban a műfordítás ideális követelményeinek, vagy a más, mondjuk: modern alakban való fordítás. Propertiusom és éppen Catullusom előszavában és talán másutt is megjelöltem álláspontomat, amely, hála Istennek, teljesen azonos *Arany János* nyilatkozatával és költői gyakorlatával. Ő mondotta ki nálunk először, hogy mind a két eljárás jogosult s a választás a fordító céljától függ. A kétféle fordításnak klasszikus példája a Horatiusból fordított két óda, az I, 14 meg a II, 8. Amaz a hűalakú, emez az alakváltó fordítás remeke. Mégis, ha a magyar fordítást, mint *magyar költeményt* (mert a jó fordítás az is akar lenni), a magyar ember füle és érzése szempontjából nézzük, vagy csak elfogulatlanul olvassuk és magunkra hatni engedjük, be fogjuk vallani, hogy a modern alakú költemény (Barinéhoz) közelebb áll a mi lelkünkhez és így élvezetesebb. Én a magam műfordítói munkásságom során arra a meggyőződésre jutottam, hogy olyan költeményeket, amelyekben egészen specifikus antik tartalom van előttünk, vagy amelyekben a forma lényegbevágó, tanácsosabb — ha lehetséges — meghagyni eredeti alakjukban, ellenben azok, amelyek minden időben érvényes gondolatokat és érzelmeket foglalnak magukban, közvetlenebb hatást tesznek reánk hozzánk közelebb álló alakban. Ezért ültettem át a görög tragikusokat, Pindarost, Propertius negyedik könyvét eredeti alakban, viszont a hűség csorbája nélkül („nil prius esse fide”) modern alakba öltöztettem Horatiust (az epódosok kivételével!) és az örökemberinek legkiválóbb példáját, Homerost. Nem tettem ezt az Aeneisszel, mert veszendőbe ment volna a *műeposz*nak az a jellemző formája, amely Vörösmartynknál is érvényesült. Másfelől Arany János eposzainak magyar-nemzeti formája nem volt

akadály a annak, hogy bennük Homeros legjellemzőbb sajátosságai teljes szépségükben visszatükröződnek.

Annak a vállalkozásnak jogosultsága, amely az alakhűséget az egész Catullusra ki akarja terjeszteni, szerintem sem szenved kétséget, csak az a kérdés, vajjon az erre vállalkozó szívére vette-e Horatius tanácsát:

„et versate diu, quid valeant, quid ferre recusent umeri“.

„*Omne tulit punctum*“, ha képes volt az eredetinek alakjában ugyanazt mondani, amit Catullus mond s ugyanúgy, vagyis ugyanazzal az érzéssel, érzelemkeltéssel, hangulattal, hatással. Mert hiába egyező a külső forma, ha a lényeg, amelyet takar, elűtő. „*Azt és úgy!*“ Ennek a követelménynek akart eleget tenni ez az új Catullus-fordítás Catullus „összes“ darabjaiban. Aki ismeri Catullust, a catullusi költészetet, annak elég a fordításnak egy pár lapját átolvasnia, már észreveszi, hogy az eredeti mértéket utánzó sorok éppen nem varázsolják eléje Catullus igazi arculatát, mert a természetesség helyét mesterkélttség, a könnyen folyó egyszerűség helyét egyenetlen és szakadozott keresettség foglalja el. Milyen egyszerű beszéd ez:

*„passer mortuus est meae puellae,
passer, deliciae meae puellae!“*

Fordítása többet is mond, de kevesebbet is:

*„kedvesem madarát siratni jertek,
kedvenc kis madarát a kedvesemnek“.*

Hova lett a földolog: *passer mortuus est*, s mit keres itt a „*siratni jertek*“, amiről az eredeti semmitsem tud, hiszen a verset kezdő „*Lugete*“ már két sorral előbb le volt fordítva („*Sirjatok*“). Tehát az egy *Lugete* szót kétszer fordítja: „*Sirjatok*“ és „*siratni jertek*“. Miért? Nyilván azért, hogy a versus Phalaecius könnyebben kijöjjön. Így, mikor Catullus megelégszik az egy *pipiabat*-tal, mért kell ezt a fordítónak két szóval fordítani („*csicszergett, énekelt*“)? Milyen bájos egyszerűséggel és bensőséggel mondja Catullus:

„tam bellum mihi passerem abstulistis“.

s mily gyarló a magyar fordítás:

„ily szép kis madarat raboltatok most!“

Hol maradt a *mihi* és mit akar az a henye pótlék („*Schusterfleck*“): *most*? (Látni fogunk még ilyen hézagpótló szókat, a jó fordítás rémeit.) S a befejező két sor:

*„tua nunc opera meae puellae
flendo turgiduli rubent ocelli“*

hogyan hangzik az új fordítónál?

*„hölgyem szép szeme most miattad ég a
sírástól vörösen s meg is dagadva“.*

Hiszen elég hü, de ügyefogyott (sor végén „*ég a!*“ s ez a befejezés: „*s meg is dagadva*“). Szabad ilyen költői dictiót tulajdonítani Catullusnak? Catullushoz még az ilyen sikerültebb sorok se méltók:

„Atok rátok, az Orcus éjjelében
minden kedveset elnyelő vad árnyak.”
„*At vobis male sit, malae tenebrae*
Orci, quae omnia bella devoratis”,

mert az „árnyak”-nak hosszú jelzője nehézkessé teszi a latinban részenként is könnyen érthető mondatot. Magyarosabb lett volna a latinhoz jobban ragaszkodni.

Az ilyen hosszadalmas és nehézkes jelzők szükségtelenül eléggé gyakoriak a fordításban. Például:

„Lábuk előtt vesszőkosarakban gyűltek a hősín,
szálaktól tisztán ragyogó, fényes, puha gyapjak.”

(64, 318—9.) Vagy:

„mint nyavalyás levegőjű Pisaurumból bearanyozott
sápadt bálványnál vértelenebb szeretőd” (81 k.)

(„*Bearanyozott*” valószínűleg a sajtóhiba: *bearanyzott* helyett?) és

„Venusok s vidám Cupidók
kedvesemnek adott szagos kenőcsét” (13. k.).

Nagy baj, ha a fordító a mérték kényszere alatt kénytelen — jobb tudása ellenére is — mást mondani, mint amit az eredeti mond; mert mit ér az olyan alakhűség, amely a lényeg meghamisítását vonja maga után? Sok példáját idézhetnők ennek. Így pl. mindjárt az 1. költeményben azt kívánja a költő, hogy lepidus, novus libellusa:

„*plus uno maneat perenne saeclo*”.

Az értelme világos: hogy könyve száz évnél is tovább éljen. A fordító sokkal kevesebbel megelégszik:

„hosszabb élete lenne századunknál”.

Minthogy a századok ünnepét Augustus alatt Kr. e. 17-ben ülték, a költő eszerint egy félszázadnál is kevesebb életidőt kért volna verseskönyve számára.

A 7. költeményben e sorokat olvassuk:

„Kérde, Lesbia, csókot adni hányszor
Kívánok, hogy elég legyen szívemnek ...
— — — — —
Annyi csókot akar neked Catullus
Adni, annyi elég bolond tüzének”.

Noha a „csók-adás” legtöbbször együttjár a ‘csók-kapás’-sal, mégsem egészen ugyanaz; a „*basiationes tuae*” nem Catullus által adott, hanem általa kapott csókokat jelent, mint ezt kétségtelenné teszik e szavak:

„*tam te basia multa basiare*
Vesano satis et super Catullost”.

A 23. költemény így kezdődik:

„Pénzed nincs soha, nincs cseléded *otthon*.”

Hogy-hogy, talán kimenője van? Nem, Furiusnak egyáltalában nincs

cselédje vagy inasa („*servus*”), az „*otthon*” tehát nemcsak henye verspótlék, hanem az értelmet is rontja. A költemény végén azt halljuk, hogy Furius nincstelenségében is meg lehet elégedve a sorsával: „*nam sat es beatus*”, a fordító szerint: „mivel épp elég *vidám* vagy”. A fordító kétségtől tudta, hogy *beatus* boldog-ot jelent, de mivel e szót nem sikerült a Phalaeciusba beilleszteni, írt helyette *vidám*-ot, — ami elég szomorú. A versalak kényszere mondatja a fordítóval (29. k.):

„Egyetlen imperatorom, csak az *lökött*
Nyugatra.”

Az eredetiben a *lökött* helyén *fuisti* van! Hasonló okból lesz a *durus*: „elvetemült” (30. k.), a *facta impia* (u. o.): „rossz bűnbeeső”, a *hunc malum* (29.) „csúf zsvány”, a *nimis fero corde* (60. k.): „kegyetlen dög”; hasonlókat dögivel idézhetnénk mi is.

A 39.-ben ezt olvassuk:

„Sír a törvényszék
Ítéletén a hallgató s a védő szól,
Ő csak nevet.”
Si ad rei ventumst
Subsellium, cum orator excitat fletum,
renidet ille.

Ez már vaskos félreértés: nem a törvényszék *ítélete* rikatja meg a hallgatót, hanem az *orator*, a védőügyvéd. Ítélethozatal után már nincs helye védelemnek.

Értelemrontó verspótlék van ebben (47.):

„barátaim *mind*
meghívásra vadásznak utcahosszat”;

nem *mind*, csak kettő: Veranius és Fabullus, mert róluk van szó. (Vagy ez a *mind* = mindig, egyre? Akkor is fölösleges pótlék.) Az „utcahosszat” sem felel meg az „*in trivio*”-nak.

Az 55.-ben:

„fáradt lennék és az ájulásig
elgyötört, Cameriusom, ha téged
újra s így hosszan keresni kéne”.

Catullus nem egy újra megindítandó keresés esetéről beszél, hanem éppen az e költeményben fölpanaszolt keresésről. A föltétel csak arra vonatkozik, hogy ebbe a keresésbe akkor is belefáradt volna, ha Pegasus, Ladas, Perseus stb. módjára szárnyakon tudna repülni.

64. k. „Nem mondtad, hogy e rossz sors jöttében bizakodjam.”
„*Non haec miseram sperare iubebas*”,

azaz egészen más reményeket keltettél szegény szívemben. De *bizakodni* lehet-e a rossz sors jöttében?

Mennyire mást mond ez a sor (83.):

„*Lesbia mi praesente viro mala plurima dicit*”,
mint ez: „Lesbia, férje előtt, megsértett, tönkre gyalázott!”

Folytathatnók az effajta példákat, de talán ennyi is elég. Híját találjuk a catullusi világos egyszerűségnek és természetességnek ott is, ahol az értelem nincs éppen meghamisítva, de a gondolat kifejezése

mégis erőltetett, mesterkélt vagy izléstelen. A 11. költemény fordítása, amelynek az eleje arról értesít bennünket, hogy Furius és Aurelius Catullusszal Indiát is „beutazni” vágnak (ilyen ókori társasutazásról még úgy sem hallottunk!), ezzel a két strófával végződik:

„Boldoguljon hát a *stricik* hadával
élve, háromszázat *ölelve által*,
kik közül egyet se szeret, de mindnek
tépi a *gyomrát*:
és szerelmem már ne kívánja *tőlem*,
mert hibájából *szakadt le*, mint rét-
szélen-elhúzott-ekevas-sebezte
karcsú virágszál.”

(A dölt szedéssel a méltán kifogásolható szokat és kifejezéseket akartam megjelölni.) Bocsánatot kérek, ha a helyett, hogy ezt a páratlanul szép catullusi strófát így tönkretevő fordítás hibáit elemezvén, ide merem iktatni az én elavult fordításomnak ezt a helyét:

„Kurafattyaival vígan éljen, rajta!
Akiket százával hálójába hajta,
Igaz szerelemmel egyikért sem égve,
Csak szívöket tépve...
Ne számítson többé e szív szerelmére!
Elhervadt már az, és ez az ő vétké,
Mint a virág, melyhez zord ekevas érvén,
Meghal a rét szélén.”

Nem ez az egyedüli példája annak a hideg zuhanynak, amellyel a fordító Catullus szívének egyszerűségével megindító kifakadásait nyakon önti. Olvassuk csak a 8. költeményt:

„Szegény Catullus, *itt a perc*, nyugodj már meg,
mi elveszett, az elveszett, *hiszen látod*;
vidám napok ragyogtak egykor *arcodra*,
míg *arra jártál*, merre kedvesem hívott,
kit jobb szerettem, *mint akárki fog bárkit*,
a tréfa járta akkor, *édes élet volt*,
kivánta ő is azt, amit te kivántál” stb.

Henye pótlékok: „itt a perc”, „arcodon”, „édes élet volt”. „Nyugodj már meg”: *desinas ineptire!* „Hiszen látod”: prózai toldalék. („*Quod vides perisse...*” itt a *vides* szerves része a gondolatnak.) „Mint akárki fog bárkit” (quantum amabitur nulla!): csodálnám, ha ez bárkinek is tetszenék, hiszen ez a jó verset is tönkre silányítaná. Persze a magyar fülnek élvezhetetlen choliambus is hozzájárult ehhez az eredményhez.

Sok példát hozhatnék fel arra, mikor a fordító megtöri a catullusi dictio erejét azzal, hogy összefüggő, lendületes mondatkomplexumait szétdarabolja, az összetartozó részek folytonosságát megszünteti. Csak egy helyet idézek a 64. költeményből.

„Hát ti, az emberi vétkék vészelti megtorlói,
Eumenisek, kik kígyófürtös homlokotokkal
hirdetitek szívetek lihegő mérgét, idegyertek,
jöjjetek el, panaszmom halljátok meg, nyomorultan
kell égő bensőm mélyéből szórnom elétek,
elhagyatottan, jaj, vakon esztelen örületemben.
Így érzem, keblem legmélyén sarjad, ezért ti

elkallódní ne túrjétek gyászom, s amilyen víg
kedvvel szállt tova fölem Theseus, éppen olyan víg
kedvvel döntse magát romlásba s övét is egyben."

Az eredetiben ez két retorikus, lendületes periódus, melyeknek két apodosisa a *huc, huc adventate*... és a *vos nolite pati*..., *sed funestet*. A fordító a 4. sorban a *nyomorultán*-nak új főmondatot kezd, s a második periódust is mindjárt főmondatokkal nyitja meg („így érzem”, ... „sarjad”, ... „ne túrjétek”). Így ebben a két hatalmas lendületű periódusban veszendőbe megy nemcsak az erő, hanem a lelkiállapotnak megfelelő egzaltált kifejezés mód is. Így vész el szintén a 64. költemény elején a hatásos retorikus ismétlés („*tum Thetidis*, ... *tum Thetis*, ... *tum Thetidi*”) vagy később Aegeus beszédjének lendületes kezdete, hogy számos hasonló helyet ne idézzünk.

Nem hagyhatom említetlenül a dictionának és általában a verselésnek azt a kirívó hibáját, hogy nem bírván a latin sort vagy sorokat megfelelő rövidezséggel kifejezni, átvísi az értelmet a következő sorba s gyakran a szorosan összetartozó szókat is elszakítja egymástól. Ha volna terünk, ugyancsak megszoríthatnók azt a példát, melyet Arany János szö bele elretentésül Vojtina második levelébe. Így vannak elválasztva egymástól: rád — gondolt, lágy — öltözetétől, víg — kedvvel, hű — kedvese, apró — lánykorod óta, új — tengert, ne — egymaga, elég — hosszan, ott — élek, a — házad. Az is szócska többször a sor elején áll, holott az olyan szorosan az előtte levő szóhoz tartozik, mintha csak annak a része volna.

„Alakhú” fordítástól elvárnök, hogy sorainak száma az eredeti soroknak megfelelő legyen. Az nem elég, hogy a sorok végső összege egyenlő legyen: közben sem volna szabad előfordulnia olyan esetnek, hogy például az eredeti egy sorának másfél sor, két sorának két és fél sor feleljen meg, mert ilyenkor annak a jogtalanul igénybe vett sornak a tartalmát kell megrövidíteni. Lássunk rá példát:

„*venistine domum ad tuos Penates*
fratresque unanimos anumque matrem?
venisti, o mihi nuntii beati!” (9. költ.)

Fzt így fordítja:

„Megjöttél haza, házi tűzhelyedhez,
hű testvéreidet s öreg szülődet
újra látni? Bizony meg. Ó de jó hír!”

Mennyire sínyli ezt az átvitelt az első két eredeti sor talpraesett befejezettsége s a harmadiknak meglepő bensősége! Így a 12. költeménynek első kilenc sora helyett a fordításban csaknem tizet kapunk, a 14.-nek első tíz sora helyett tíz meg felet. Még feltűnőbb ez olyankor, mikor az eredetiben gondolatbefejező pentameter értelmét is átvísi a következő hexameterbe, mint a 68. költemény 80. versében és több helyen.

Hibáztatnunk kell a fordítás rémét: a hézagkitöltő, fölösleges szókat és szócskákat, amilyenekkel gyakran találkozunk: most, majd, hát, ott, és, itt, ő, ám, ma, csak, még stb.

Nem helyeselhetjük a szükségtelenül használt drasztikus vagy túlságosan modern szókat és kifejezéseket, amilyenek például strici, ötletkirály, csúf zsvány, rá se köpsz („non assis facis?”), ribanc, kegyetlen dög („nimis fero corde”), degesz hasat viselnél („si faceres satur”).

Feltűnő s ezzel némileg ellentétes jelenség egyes kényes tartalmú soroknak fordítatlanul hagyása és kényelmes kipontozása. Tanácsosabb

lett volna bizonyos euphemismusszal ezeket a sorokat is lefordítani, mert elhagyásuk a megértést is nehezíti.

Merőben ellenkezik az „alakhű” fordítás kellékeivel a latin tulajdonnevek prosodiájának — nyilván ismét a mérték kényszere miatt történő — megváltoztatása. Kirívó és megengedhetetlen hibák az ilyenek: Vērōnāba (ellenben p. 157. „Vērōnām”), Völūsīus, Cornificīusom, Cāmēriusom, Rhoetēum. Az meg éppen megdöbbentő, ha valaki, aki latinból fordít, a „Porci” vocativusból Porcus (!) nominativust restaurál (47. k.). Az is túlságos poetica licentia, ha valaki a Phaëthon névvel kezdi a hexametert.

A fordításnak különben eléggé magyaros stílusán is szeplőt ejtenek egyes szók és kifejezések. Bántó a *tűnik* igének hipermodern használata e helyett: feltűnik, tetszik, látszik; az *is*-nek helytelen szórendje: „*ha* rám is támad” (157. l., hát még kire?), „*akárm*i dolgod *is* van” (32. l.). Szívesen elengednék az ilyeneket is: „*vi*hardús”, „*dög*vész*teli*”, „*kín*teli”, „*tűl*furcsa”. Az *őv*-nek *őv*-re nyújtása nyilván a budapesti „*körűt*”-nak köszöni létét.

Dicsőrnök az eredeti metrumok megtartására fordított gondot, ha nem éppen ennek a kedvéért, azaz ennek a kényszere következtében vétett volna a fordító annyit a hűség és világosság ellen.

Nagy hiányként kell megállapítanom azt, hogy nem történt kellő gondoskodás arról, hogy akár a művelt olvasó is megérthesse a költemények történeti hátterét, alkalmiságát és vonatkozásait. A tulajdonneveknek szótárba foglalt jegyzéke csak nagyon kis mértékben tesz eleget ennek a méltán fölmerülő kívánságnak. Catullus verseskönyve azonos Catullus életével, de mivel, bár egyik a másikat magyarázza, máshonnan ismert adatok nélkül sok dolog homályban marad, nem kívánhatja a fordító, hogy az olvasó maga járjon ezeknek utána.

Hallom, hogy a fordító még egészen fiatal ember, philologiae candidatus, egyúttal máris jóncvű poeta s így elmondhatnám: „*Macte, puer, virtute...*” Tagadhatatlan az is, hogy Catullus-fordításából nem hiányoznak a tehetség és komoly törekvés nyomai. Azonban a nem kis igénnyel megjelent új Catullusszal szemben ítéletemet azért nem változtathatom meg és jó lélekkel kimondhatom, hogy Devecseri Gábor Catullusát az *in magnis et voluisse sat est* értelmében legfeljebb mint jóakaró ifjú törekvést méltányolhatom.

(Budapest.)

Csengery János.

Caius Valerius Catullus sämtliche Gedichte in lateinischer und ungarischer Sprache. Übertragung v. Gábor Devecseri. Einleitung v. Károly Kerényi. Officina-Verlag. Budapest, 1938. 216 S.

Rezensent weist zunächst darauf hin, dass er bereits 1880 bzw. 1901 eine doppelsprachige Ausgabe Catulls in eigener Übertragung veröffentlichte. Eine neue Übertragung wäre nur dann zu begrüßen, ja sie hätte nur dann Daseinsberechtigung, wenn sie die bereits vorhandene an Sorgfalt und Schönheit überbieten würde. Auch der Umstand, dass die neue Übersetzung den ganzen Catull in den Versformen des Originals gibt — während Rezensent in seiner Übertragung z. T. moderne Reimverse anwandte — wäre nur dann von Bedeutung, wenn sie dadurch eine nach Inhalt und Form wirklich getreue Wiedergabe erreicht hätte. Leider gibt diese Übersetzung durchaus kein getreues Abbild von dem geistigen Antlitz des lateinischen Dichters; das Natürliche wird durch das Gekünstelte, der schlichte, leichte Fluss durch unebene und holpernde Gesuchtheit verdrängt. Offenbar

unter dem Zwang des Vermasses spricht der Übersetzer andere Gedanken aus als der Dichter oder gibt ihnen eine andere Form; auch Missverständnisse findet man und die dichterische Empfindung und Stimmung fehlt oft vollständig. Leere Flickwörter entstehen die auch sonst ungleichmässige Diktion und vergebens sucht man in den zerrissenen Sätzen der Übersetzung den rhetorischen Schwung der Perioden des Originals. Da dem Übersetzer die zeilenmässige Wiedergabe oft nicht gelingt, überträgt er selbst den Sinn eines im Lateinischen abgeschlossenen Pentameters auf den folgenden Hexameter. Unnötig ist der Gebrauch drastischer und übermoderner Ausdrücke sowie die Änderung der Quantität in den Silben lateinischer Eigennamen. Leider vermisst der Leser auch die nötigen aufklärenden Erläuterungen. So kann die neue Übersetzung Catulls im Sinne in magnis et voluisse sat est höchstens als wohlgemeinter jugendlicher Versuch gewürdigt werden. J. Csengery.

Pásztori Magyar Vergilius. Publius Vergilius Maro eclogáinak teljes szövege Baróti Szabó Dávid, Devecseri Gábor, Fazekas Mihály, Keszi Imre, Radnóti Miklós, Trencsényi-Waldapfel Imre, Vas István és Vietórisz József fordításaival. Összeállította és a kísérő tanulmányt írta **Trencsényi-Waldapfel Imre.** Officina. Budapest, 1938. 8°, 111 lap.

„Egy-egy klasszikus műfaj egy-egy zárt világ, mely a maga istenének engedelmeskedik, és a maga törvényeit kényszeríti arra, aki ebbe a világba belép.” Ezt bizonyítja Waldapfel Imrének a Pásztori Magyar Vergiliust kísérő tanulmánya, amikor Vergilius bukolikus költészetének lényeges elemeit vizsgálja. Vergiliust irodalmi érdeklődés viszi Theokritos átültetésére, és fordított úton jut el oda, ahonnan mintaképe a népi költészetet irodalmivá emelte: a bukolisták Artemisi valószínűségéhez. Ennek a vallásosságnak Vergiliusnál megnyilatkozó formája az aranykori érintetlenségbe és a sok veszedelem után beálló harmonikus nyugalomba vetett hit.

A tanulmánynak két központi magja van: az egyik a pásztor-költészet értelmezése az antik eredet-mitoszok és Theokritos XVI. idilljének elemzése alapján, melynek folyamán hazai népszokásokat is párhuzamba állít (betlehemezés, regölés), a másik a Vergilius pásztor-költészetében központi helyet foglaló IV. eclogának részletekre menő megvilágítása. Vergilius bukolikus költészetének ilyen középponti beállításával út nyílik Vergilius személyéhez is. Úgy látszik, a költőnek a bukolikus költeményekből kielemezhető vallásos magatartása megadja a kucsot Vergilius egyéniségéhez, megismerteti azt a lelkületet, amelyből Vergilius tanítókölteménye és éposza is fakad.

Igen értékes része a tanulmánynak az utolsó hét lap is, amely a vergiliusi pásztor-költészet magyarországi sorsának gazdag anyagú és termékeny szempontú ismertetése.

Sajnálattal nélkülözzük azonban annak a megokolását, hogy a szerző miért éppen a felvett fordításokat tartotta méltóknak arra, hogy velük ismertesse meg magyar nyelven Vergilius költeményeit. Nem hisszük, hogy nem szándékosan mellőzött ez alkalommal olyan szempontot, amelyet pedig annyira eredményesen és szépen tudott alkalmazni egy másik kiadványában (Horatius Noster — Magyar Horatius). Ott meggyőzött mindenkit arról, hogy minden antik műnek a lefordítása egyben stílusproblémát is jelent az avatott műfordító számára, s hogy ezek a megérzett problémák fontos állomásai a magyar szellemi élet fejlődésének. Nem veheti rossz néven a szerző, ha ebből a szempontból jelen tanulmányát nem tartjuk olyan kiérleltnek, mint a Horatiusról szólót.

Nem lehet végül — minden elismerésünk mellett — elhallgatni azt sem, hogy Waldapfel jelen tanulmánya nem könnyű olvasmány, s többszörös áttanulmányozást kíván. Nem adatainak bősége, sem kapcsolatainak szövevényessége és utalásainak nagy köre miatt, hanem azért, mert fejtegetéseinek útja sok ugrást, visszatérést, sőt előlegezést kíván meg az olvasótól, s végeredményben inkább sejtés, mint meggyőződés lesz úrrá az olvasón a tanulmány elolvasása után. Bízunk abban, hogy a szerző további munkáiban tekintettel lesz azokra is, akik még mindig sokra becsülik a világos tagolást és a határozott megfogalmazást, s akik nem bántódnak meg, ha nem tesznek fel róluk olyan sok különleges előismeretet.

Jirka Alajos.

Le dernier volume de la série: Classiques Bilingues fondée par Ch. Kerényi offre aux lecteurs le texte latin des bucoliques de Virgile accompagné de leur traduction hongroise due à la plume de divers poètes et traducteurs lettrés. Dans l'étude qui suit les poèmes, l'éditeur E. Trencsényi—Waldapfel interprète la poésie pastorale antique et commente la quatrième églogue de Virgile dans l'esprit de la nouvelle école d'histoire des religions.

A. Jirka.

Waldapfel Imre: Christophorus. (Mahler Ede-Emlékkönyv. Budapest, 1937. 1—48 l.)

Waldapfel Imre értekezése tulajdonképpen egy legenda életrajza. A szerző nemcsak a legenda megszületésének, fejlődésének és későbbi változatos sorsának történetét világítja meg, hanem a vallástörténet módszereivel vizsgálat alá veszi e legenda képződésének az alapjául szolgáló vallásos élményt is. A legenda ilyenféle vizsgálatát lehetővé teszi az a körülmény, hogy itt egy olyan legendáról van szó, amely nem ismert motívumoknak újabb személyre való ráöltöztetéséből áll.

Először a legenda külső alakját, a vallásos élményt burkoló mesét világítja meg az összehasonlító folklór segítségével s Richter (*Der deutsche S. Christophorus, Acta Germ. V. 1. 1896.*) ama állításával szemben, hogy a Christophorus legenda kialakulása a német népmesék hatása alatt történt, meggyőzően kimutatja a Christophorus-legenda kétségtelen érintkezését a szerteágazó zsidó Ábrahám-legendákkal. Kimutatja, hogy miként az Ábrahám-legenda, a Christophorus-legenda is beletartozik a folklóristáktól „Kettenmärchen“-eknek nevezett egyik mesetípusba, melyet „Komparations-Kette“-nek neveznek, s amely típus keletről származott át.

Ezután, kiválasztva a legenda lényeges mozzanatait, az úgynevezett „mythikus mag“-ot, mely azonos vallási élményekre megy vissza, a legendában involválódó vallásos élményt világítja meg olyan imponáló vallástörténeti apparátussal s olyan széles látókörre valló körültekintéssel, amely minden elismerést megérdemel. A Christophorus-legendában a vallásos élményt jelentő mythikus magot a szent révésznek, az istengyermekek vállain roskadozva hordozó óriásnak az alakjában látja. Az élményi háttér megvilágításához Claudianusnak egy téli napforduló idején tartott egyiptomi körmenetről szóló leírása (Paneg. de IV. cons. Honorii v. 579) segíti, amikor a megszületett nap-isten kisded szobrát körülhordozó papok éppen a szobornak megnövekedett súlyából érzik az isten jelenlétét. Christophorus is roskadozik a kilétét felfedő gyermek Jézus súlya alatt. Másfelől pedig megállapítva a nap-isten' epiphania-ünnepe és Krisztus születésének ünnepe, továbbá a

Vízkereszt között fennálló kétségtelen kapcsolatok. Usener, Dölger és Norden műveire támaszkodva, arra az eredményre jut, hogy az óriás vállán elnehezülő gyermek Jézus legendájában az antik ábránduló-mythos őrződhetett meg. Krisztus a keresztény felfogás szerint is a világ világossága (φῶς), s az ókeresztény vallásosság még terminológiájában sem szakadt el egészen a pogány mítosztól, „Krisztus azonosítása a nappal meg eleven mítikus értékkel bír és Krisztus hordozása még közvetlenül átélt misztikus valóság”, amit a keresztiség megjelölésére szolgáló görög terminológia φωτισμα, φωτισμός, φωτίζειν is világosan mutat. Így tehát a Christophorus-legenda végeredményben a keresztiség mythosa.

Ezután aprólékos gonddal rámutatva a legenda egyes mozzanatainak antik kapcsolataira (Herakles, Hermes, Dionysos mythos), belevonván vizsgálódása körébe a gemmákon és vázákön reánkmaradt ábrázolásokat is, arra az eredményre jut, hogy a Christophorus-legenda, legrégebbi formájában éppen a rengeteg pogány vallási képzetet magábaolvasztó s a hivatalos egyházi felfogással össze nem egyeztethető elemei miatt, többszörös átdolgozáson ment keresztül, az átdolgozásokban mindenütt fellelhető kisebb-nagyobb ellentmondások azonban lehetővé teszik a különböző variánsok között az eredeti legenda meghatározását. Itt mutatja ki a szerző, hogy ez az aprólékos vallástörténeti megvilágítás mennyire fontos lehet a különböző variánsok provenienciájának meghatározásához és magyarázatához, továbbá, hogy mily hatalmas eszközt ad a filológus kezébe a szövegkritika szempontjából.

Hogy éppen a legrégebbinek tartott legendszöveg, melyben Christophorus révész alakjában jelenik meg, aránylag későn jelentkezik az irodalomban, a szerző gondolatsorának végigkísérése után szinte magától értetődő, természetes következmény.

A tartalmas dolgozatban az értékes megfigyelések egész tömegével találkozunk, egyetlen szépséghibája, hogy éppen a probléma sokoldalú megvilágítása következtében előáll excursusok miatt a dolgozat kissé nehezen áttekinthető, amin a szerző egy németnyelvű összefoglalással igyekszik segíteni.

Ifj. Horváth János.

Verfassers Untersuchungen über die Christophoros-Legende bewegen sich in zwei Richtungen. Er untersucht die äussere Form des religiösen Erlebnisses, die Fabelkomposition und das den „mythischen Kern“ enthaltende religiöse Erlebnis. Bei der Behandlung der Fabel weist er nach, dass die Christophoros-Legende von formalem Gesichtspunkte aus zu der „Komparationsketten“-Gruppe des von den Folkloreforschern „Kettenmärchen“ genannten, aus dem Orient stammenden Fabeltypes gehört und als solche enge Beziehungen zu den verzweigten jüdischen Abraham-Legenden aufweist.

In der zweiten Hälfte der Untersuchung behandelt er das als Grundlage der Legende dienende religiöse Erlebnis und weist mit anerkennenswerter Gelehrsamkeit, von einer Stelle des Claudianus ausgehend, nach, dass der mythische Kern der Legende, das Zusammensinken unter der erdrückenden Schwere des gegenwärtigen Gottes schon im ägyptischen Sonnenfest das mythische Erlebnis bildet. Das ägyptische Sonnwendfest ist das Vorbild der christlichen Epiphanie, die wieder alter Termin der φωτισμα genannten Taufe ist. Christus ist das Licht der Welt, wie auch der Mensch durch die Taufe erleuchtet wird. Der unter der Last des Jesuskindes zusammensinkende Riese ist letzten Endes der mythische Ausdruck des religiösen Erlebnisses, das im Zusammenhang mit dem Sonnenmythos auch den Heiden nicht

unbekannt war. Mit grosser Sorgfalt weist er auf die antiken Zusammenhänge der einzelnen Momente der Legende hin (Herakles, Hermes, Dionysos) auch die Abbildungen der Gemmen und Vasen heranziehend, und kommt so zu dem Ergebnis, dass die ursprüngliche Christophoros-Legende eben wegen ihrer zahlreichen heidnischen und mit der offiziellen kirchlichen Auffassung unvereinbaren Elemente öfter durchgearbeitet wurde, dass aber die nicht auszutülgenden Widersprüche den Archetypus noch jetzt erkennen lassen. Hier weist der Verfasser nach, welche wichtige Rolle die minutiöse religionsgeschichtliche Beleuchtung in der Bestimmung und Erklärung der Provenienz der verschiedenen Varianten spielt, und welch erfolgreiches Instrument sie von textkritischem Gesichtspunkte aus dem Philologen in die Hand gibt. Das Ergebnis dieser Erörterungen ist, dass die älteste Gestalt der Legende eben diejenige sei, in der Christophoros als Fährmann erscheint und die eben wegen ihrer heidnischen Beziehungen von der Kirche unterdrückt wurde.

Die gehaltvolle Arbeit ist durch eine Reihe von Beobachtungen wertvoll und verdient das volle Interesse der religionsgeschichtlichen Forschung.

Joh. Horváth jun.

Dr. Varga László: *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa.* (A Debreceni Tisza István Tud. Társ. I. oszt. kiadv. VII. köt. 10. füz.) Debrecen, 1938. 8°, 98 l.

A magyarországi latinnyelvű tudományos irodalomnak és költészetnek nem egyenlő sors jutott osztályrészül az utókor értékelésében. Míg a tudományos irodalomnak, különösen a történetírásnak egész történetünk folyamán jelentkező, nemzeti erőtlő duzzadó termékeit mindenkor egyforma érdeklődés kísérte mind a szakemberek, mind a közönség részéről, addig a magyarországi latinnyelvű költészet sorsa — úgy látszik — megpecsételődőtt, nem a XVIII. század végén őrvendetésnek induló magyar nyelvű irodalom erőteljes térfoglalása miatt, hanem irodalompolitikánk ama állásfoglalása következtében, hogy nemzeti irodalom csak nemzeti nyelven szólhat.

Irodalomtudományunkat e téren nagy mulasztás terheli: irodalmi tudatunkból hovatovább teljesen kiveszett három századot is meghaladó időköz irodalmi termése, amely pedig igen szoros kölcsönhatásban állott a mindenkori magyar nyelvű terméssel, nem egyszer megelőzve azt tárgyi, formai és általános irodalmi célkitűzéseiben, továbbá a nyugati irodalmi törekvések propagálásban. Nem lehet megfedkezünk arról sem, hogy éppen irodalmi ébresztgetőink e latinnyelvű irodalom neveltjei voltak, s hogy közülük nem egy két nyelven, de nem megosztott szívvel és lelkesedéssel áldozott a magyar Múza oltárán.

E gondolatkörből kiindulva rajzolja meg Varga László a XVIII. század európai viszonylatban is egyik legnagyobb nevű magyarországi latin költőjének, Hannulik János nagykarolyi piarista tanárnak életét és költői pályafutását. Ő a XVIII. századnak, költeményeinek mind eszmei, mind formai tulajdonságait tekintve, a kortársak ítélete szerint, második Horatiusa. Irodalmunk szempontjából beletartozik a XVIII. századvégi írónk ama csoportjába, amelyet a deákosok néven szoktunk összefoglalni, csak hogy ő latin nyelven szólaltatja meg, mesterét és mintaképét követve, azokat az eszméket, melyeknek heve közel kétezer év távlatából is erőt kölcsönözhetett egy viszontagságos sorsú kis ország újjászületni akaró irodalmának. Azt hisszük, nem téved Varga akkor, amikor megállapítja, hogy Hannulik irodalmi működése bizonyos értelemben ösztönzőleg hatott a magyar nyelven író deákosok munkásságára:

hogy deákosaink Hannulik nyomán használták volna az alkaioi és sapphói metrumok mellett túlnyomólag az Asclepiadeum tertiumot, frappáns feltevés, de még bizonyításra szorul. Hiszen Sarbiewski, kit a szerző szerint Hannulik követett e versforma gyakori használatában, éppen olyan ismeretes volt deákosaink, mint Hannulik előtt. Ösztönzőleg hathatott a magyarul író deákosokra az a hírnév, mely Hannulik költészetét övezte, s időszerűek azok a gondolatok, melyek költészetében kifejezésre jutottak. Szerző kiemeli, hogy „Virágh és Berzsenyi gondolatvilágának számos jellemző vonását (őket megelőzve) már Hannuliknál megtaláljuk” s ehhez azt a megjegyzést fűzi, hogy „ezt az egyezést azonban nem úgy kell értenünk, mintha Virágh és Berzsenyi költészete a Hannulik-féle latin költemények hatását árulná el. Virágh és Berzsenyi független Hannuliktól... mindhárman közös forrásból, az ókori Horatiusból merítették a hazafias eszmét” (p. 5.). Ez meglehetősen ellentétben áll azzal a megállapítással, amelyhez szerző a versforma tárgyalása alkalmával jut (p. 43.), de ettől eltekintve is a szerző tévedése nyilvánvaló, mert kétségtelennek tartom, hogy Berzsenyi ismerte és fel is használta a „Magyarokhoz” című leghatásosabb hazafias ódájában Hannuliknak Horányi „De sacra corona Hungariae” (1790, p. 358.) című munkájában névtelenül megjelent, II. József halálakor írt „Ode ad libertatem Hungaricam” című ódáját, mely nemcsak a költői képeket tekintve érintkezik Berzsenyi költeményével, hanem néhol még a kifejezések is azonosak. Ennek bizonyítására álljon itt a következő párhuzam:

Sunt, sunt in populo (*sacrilegum nefas!*)

Qui obliti Patriae, et nominis et tui, et

Virtutis solidae, nomen inertia Turpi vendiderant tuum.

Qui cultus atavorum, et chlami- dum sinus
Mutant degeneres vestibis exteris;
Quos moris patrii, et propositi pudet,

Sermonisque domestici.

Mi a magyar most? Rút sybarita váz.

Letépte fényes nemzeti bélyegét
S hazája feldúlt védfalából
Rak palotát heverő helyének
Minden ország támasza, talpköve
A tiszta erkölcs...

Elődeinknek bajnoki köntösét
S nyelvét megúnván, rút idegent cserélt,
A nemzet örlelkét tapodja,
Gyermeki báb puha szíve tárgya

(Varga: Hannulik. p. 81. 54. sz. mutatvány 9—10. vsz.)

Hannulik a buzdítás szavaival fejezi be költeményét, hisz a jobb jövőben, ellentétben Berzsenyi romantikus sötétenlátásáival, de a 19. versszak kifejezései is megtalálhatók azért Berzsenyinéél:

O! somnum ex oculis pellite
desidem
Hunnorum suboles, nescia casibus
Terreri trepidis, nescia turpiter
Servire imperio truci.
(21. vsz.)

Oh! más magyar kar mennyköve villogott

Attila véres harcai közt, midőn
A félvilággal szembeszállott
Nemzeteket tapodó haragja.

— — — — —

Oh! más magyarral verte vissza
Nagy Hunyadink Mahomet hatalmát.

Berzsenyi lelkiállapotának megfelelően a húnokat, Attilát nem
Philologiai Közöny. LXII. 4—9.

azért említi, hogy e képből vigaszt merítsen a jövőre, hanem hogy a korcs jelent az ósók nagysága mellé állítva, annál kéllelhetetlenebbül jósoljon reménytelen véget nemzetének.

Sőt, hogy teljes legyen a párhuzam, e 21. vsz.-hoz egy jegyzet csatlakozik, mely nagyjából involválja Berzsenyi két utolsó strófájának képeit, persze ellenkező céllal:

„Nunc nunc sedulo consulenda Graeca, Romanae antiquitas est, atque in vera consilia sumenda. Vigilando, agendo, consulendo, prospere omnia cedere monebat olim Cato apud Sallustium, etc.” (idézi Varga, p. 82.), a régi birodalmak azonban Berzsenyi figyelmét a sors változandóságára terelik.

Hannulik, mint a szerző kimutatja, műveivel hamarosan kiérdemelte nemcsak rendtársai és felettesei, továbbá pártfogói, elsősorban Károlyi Antal elismerését és buzdítását, hanem híre rövidesen külföldön is elterjedt. Első művei 1777-ben jelennek meg, s már 1783-ban külföldön is megjelennek versei, például az „Annales Literarii Helmstadienses”-ben barátjának és tisztelőjének, Henke Fülöp helmstadii főiskolai tanárnak a közreműködésével. 1782-ben a Római Arkádiai Akadémia Seralbus Erimanticus néven tagjai sorába választja. 1783-ban a svéd királyi és bajor tudós társaságok választják tagjaik közé, 1803-ban pedig a szentpétervári tudós társaság őt kérte fel, hogy Sándor orosz cár dicsőítésére ódát írjon. Jó barátság fűzte Denis Mihály bécsi udvari könyvtárhoz is, akit csak a halál akadályozott meg abban, hogy kiadja Hannulik összegyűjtött költeményeit.

Hogy Hannulik jóval halála előtt felhagyott a költészettel, ennek okát nem mecénásának, Károlyi Antal grófnak halálában keresném, mint a szerző, hanem az erőteljesen meginduló magyar irodalmi életben, hiszen ekkor már a nyelvújítás győzelme is befejezett tény.

A szerző a tartalmas életrajzi bevezető után (kicsit bővebben tárgyalhatta volna kortársaihoz való viszonyát) a költő műveinek kiadásait sorolja fel (nem teljes), majd a költeményeket tárgyi szempontból csoportosítva tárgyalja. Ezt nagyon jól kiegészíti a kötet második felét kitevő (p. 51—98.) szintén tárgyszerinti csoportosítású „Szemelvények” fejezet. Magvasan összefoglalja Horatius és Hannulik költészetének egymáshoz való viszonyát, kiemelve azt a jellemző tény, ami a deákosoknál is megfigyelhető, hogy t. i. Horatius költészetéből elsősorban az ú. n. római ódáinak és az általános életelveket tárgyaló, filozófikus hangulatú költeményeknek az eszméi és képei találják meg visszhangjukat Hannulik költészetében, de az epikurosi „Carpe diem” helyét a keresztény etika alapján álló ember nemesebb elvei foglalják el. Hannulik és Sarbiewski viszonyát is tisztázza a szerző, kimutatva, hogy a XVI. századi „lengyel Horatiusnak” helyel-közzel még többel tartozik költőnk, mint a nagy rómainak. Az eredetiség kérdését nagy óvatossággal tárgyalja, s hogy ítéletét alátámassza, a magyar vonatkozásokat igyekszik kiemelni a mintákkal szemben. A dicséreteket azonban nem értett volna kissé szűkebben mérni. Itt valószínűleg a kortársak, főként Horányi humanistaízü, dicsérő jelzőkben egyáltalán nem fukarkodó ítéleteitől engedte magát vezetni a szerző, holott ezek alapos revízióra szorulnak. Kétségtelen, hogy Hannuliknak sok szép, erőteljes érzelmektől fűtött költeménye mellett nem egy helyütt előtűnik az iskolamester. A dolgozat értékét nagyon emelte volna egy erőteljesebb háttér a korabeli magyar irodalmi állapotokról, s egy szélesebb alapon nyugvó korrajz, továbbá Hannulik irodalmi munkásságának teljes bibliográfiája. Így még közelebb hozhatta volna hozzánk a szerző a XVIII. század magyar Horatiusát.

lfj. Horváth János.

Am Ende des XVIII. Jahrhunderts gab es noch eine Anzahl von ungarischen Dichtern, die voll von begeisterter Bewunderung für die Dichtkunst des klassischen Altertums, besonders für die des Horaz, Vergil und Ovid, nach dem Beispiele der Humanisten, ihre im Geiste der bewunderten Muster verfassten dichterischen Schöpfungen in lateinischer Sprache schrieben. Unter diesen spätlateinischen Dichtern wurde Ioh. Hannulík (1753—1816), ein Piarist, sowohl von seinen heimischen wie ausländischen Zeitgenossen für den grössten lateinischen Dichter, für den Horaz seiner Zeit gehalten.

Verfasser behandelt in seiner sorgfältig geschriebenen Abhandlung das Leben und die dichterische Tätigkeit Hannulíks. Er hebt seinen Verkehr mit den ausländischen Gelehrten hervor. Einige seiner Dichtungen gab der Freund und grosse Verehrer des Dichters, Ph. Henke, der berühmte Professor auf der Hochschule von Helmstadt, in den *Annales Literarii Helmstadiensis* heraus und schrieb mit grosser Anerkennung über die Kunst Hannulíks. Auch in den *Ephemerides Vindobonenses* (J. 1783.) und in den *Ephemerides Litterarii Goettingenses* (J. 1781.) erschienen einige Dichtungen von Hannulík. Im Jahre 1782 wurde der Dichter von der Arkadischen Literarischen Gesellschaft zu Rom unter dem Hirtennamen Seralbus Erimanticus zum Mitglied erwählt. Im Jahre 1803 forderten ihn die Gelehrten der Akademie zu Petersburg auf, die Verdienste des russischen Zars Alexander in einer Ode zu preisen. Michael Denis, der berühmte Bibliothekar der Hofbibliothek zu Wien beabsichtigte Hannulíks gesammelte Dichtungen herauszugeben, aber der Tod verhinderte ihn daran. Was Hannulíks Dichtungen betrifft, so schrieb er Oden in vier Büchern und ein Buch Epoden im Geiste des grossen Vorgängers, Horaz, und einige Episteln. Die Dichtungen von patriotischem, moralphilosophischem und pädagogischem Inhalt sind zunächst wegen ihres warmen Gefühls und wegen ihrer kraftvollen poetischen Sprache von grossem Werte. Verfasser untersucht das Verhältnis zwischen der Dichtung Hannulíks und der des Horaz und stellt fest, dass Hannulík ein eifriger, aber kein sklavischer Nachahmer des grossen Römer sei; er weist nach, dass Hannulík in vieler Hinsicht dem berühmten polnischen Humanisten, Sarbiewski, gefolgt sei. Verfasser betont richtig die grosse Rolle und Wichtigkeit der spätlateinischen ungarischen Dichter auch in Betreff der Entwicklung der am Ende des XVIII. Jahrhunderts neugeborenen ungarischen Literatur. Rez. vermisst die vollständige Bibliographie des Dichters und tadelt den Mangel einer genaueren Übersicht über Ungarns literarische Verhältnisse und Bewegungen in der Zeit Hannulíks. J. Horváth jun.

Magyar-görög tanulmányok. Szerkeszti Moravcsik Gyula. 4. *Die Aristotelische Politik und die Städtegründungen Alexanders des Grossen. — Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike.* Zwei Studien zur antiken Geschichte von Endre v. Ivánka. Budapest, 1938. 8°, 62 lap.

A füzet, miként címe is mutatja, két dolgozatot foglal magában. Az első Aristoteles államelméletéről szól Nagy Sándor városalapításaival és általános politikájával kapcsolatban. Ivánka itt önálló nézetet vall, amely eredeti megfigyelésen alapul. Azt fejtegeti benne, hogy míg Nagy Sándor a keleti államszervezetet vette át és alkalmazta egész birodalmában, a stageirai bölcsek szerint ez a kormányforma csak a barbárok kormányzására alkalmas, a görögökére nem. Az előbbiektől nagy részben rabszolgatermészettük miatt olyan jelentékeny különbségek vannak,

hogy egyesek egyéniségük vagy helyzetük miatt inkább isteneknek látszanak, akik hivatva vannak arra, hogy alattvalóik sorsát valóban intézzék, úgyhogy a despotikus uralkodás itt természetesnek tűnik fel. Ezzel szemben a görögöknél az egyes állampolgárok között ilyen lényeges különbségek nincsenek, úgyhogy náluk nem a despotikus, hanem csak a hegemonikus uralomnak van helye; az egyeduradalom βασιλεία alakjában mint jogos egyeduradalom általánosságban már megszűnt, csak mint korlátlan monarchia vagy erőszakos tyrannis újult meg időnként.

Aristoteles eme tiltakozásának Nagy Sándor politikája ellen azonban mélyebb hatása is volt, amelynek szócsöveként Kallisthenes szerepelt, aki Aristoteles megbízásából kísérte el Nagy Sándort a távol Keletre, és Aristoteleszel levelezett is. Már pedig Kallisthenes nemcsak a proskynesis ügyében veszett össze a királlyal, hanem ebből kifolyólag részt vett az ellene szőtt ú. n. apródösszeesküvésben, melynek tulajdonképeni feje ő volt, amiért aztán életével lakolt. Hogy pedig Aristoteles mikor foglalt határozottan állást Nagy Sándor politikájával szemben, az leginkább a VII. 1—12-ből tűnik ki, amely egészen különálló, azonfelül a pillanatnyi helyzet alapján megírt és azt szemmel tartó résznek látszik. Ennek a résznek a megírása pedig, miként azt tartalma mutatja, a Nagy Sándor által alapított városokkal, nevezetesen Alexandria alapításával függ össze. Míg Aristoteles régi módon szervezett görög városokat akart alapíttatni, addig Nagy Sándor Alexandriát a világbirodalomhoz méltó világvárosnak alapította. Ez nem volt inyére Aristotelesnek, és így keletkezett az ellentét közte és nagy tanítványa között, amely a Kallisthenes-féle összeesküvéshez és annak erőszakos elfojtásához vezetett.

Mások arra utalnak, hogy az apródösszeesküvés tulajdonképeni feje Hermolaos volt, hogy Kallisthenes hiteles töredékei Nagy Sándort mindig dicsőítik, hogy a proskynesis a görögöknél már Lysandros korában megvolt, és Nagy Sándor istenítésének Kallisthenesnél is némi nyoma van, ahol t. i. arról szól, hogy Kis-Ázsia déli partvidékén a tenger hullámai, mikor a hadsereg közvetlenül mellettük elvonul, Nagy Sándor iránti tiszteletből visszavonulnak. Így vannak, akik az egészben egy későbbi, az aristotelesi iskolában erősen kiszínezett mesét látnak, amelynek alapja Kallisthenes megölése.

A másik még terjedelmesebb és fontosabb értekezés a görögységnek az ázsiai Kelettel való érintkezésének módjáról szól a különféle korszakokban, ami világot vet arra is, hogy honnan, mikor indulhattak ki különféle kultúrhatások egyoldalúan, vagy kölcsönösen. Itt elsősorban fontos Ivánkának az a megállapítása, hogy igazi kultúrhatások csak közvetlen és állandó érintkezések révén jöhetnek létre. Az érintkezés pedig rendszeren sokáig használt kereskedelmi utakon történik, amelyek többnyire Kelet-Ázsiába vezettek, de gyakran szakadtak meg, vagy más irányba terelődtek. Közvetlen tengeri összeköttetés az Égei-tenger szigeteivel megvolt bizonyára már a minosi korban, de ez valószínűleg csak a szíriai partvidékre, Egyiptomra és a Fekete-tenger délkeleti csücske, Kolchis felé irányult. Mikor a görög hajózás megindul, kezdetben valószínűleg minosi nyomokba lép, alighanem a legutóbb nevezett úton is. Sőt lehetséges, hogy az a kereskedelmi út szárazföldön Baktrián keresztül Ázsia belsejébe, esetleg Kinába is elvezetett. Közvetlen összeköttetésről ezen az útvonalon és így közvetlen kultúrhatásról sokáig alig szólhatunk. Csak a római időkben, Kr. e. 114-ben jutottak el kínai karavánok az Oxus és Jaxartes vidékére, különben a kereskedelem iránya Baktriából inkább Indiába vezetett. De az Indiával való kereskedés fűszerárukban régebben inkább tengeren történt, mégpedig az arabok

közvetítésével. Szárazföldi kereskedelem a kisázsiai görög városokból kiindulva kezdetben csak Lydiával fejlődött ki. Mesopotamiába a görögök csak a perzsa időkben jutottak el; innen a kereskedelmet tovább csak a bennszülöttek bonyolították le. Kezdetben Thapsacusból, később Zeugmából kiindulva ez a kereskedelem is Ázsia belseje, Baktria és India felé irányult és szellemi érintkezést is hozott létre, Baktriából pl. buddhista papok jutnak nyugatra. *Heinlein István.*

Das Heft enthält, wie aus den Titeln ersichtlich, zwei Abhandlungen, die aber mit einander zusammenhängen. Die erste, übrigens auf selbständiger Beobachtung beruhend, behandelt mehr ein historisches Problem, die zweite trachtet den Verkehr und den dadurch bedingten gegenseitigen Kultureinfluss zwischen Ostasien, den Griechen und Römern darzustellen. *Stefan Heinlein.*

Takács József: *Ifj. Abrányi Kornél élete és munkássága.* Budapest, 1937. 108. l. 8°.

Rejtő Márta: *Ifj. Abrányi Kornél az ember és az író.* Bpest, 1937. 50 l. 8°.

Halmi Miklós: *Kozma Andor.* Budapest, 1935. 54 l. 8°.

Lorenz Károly: *Munkácsy János.* Budapest, 1937. 48 l. 8°.

Bréver Lajos: *Négyesy László.* Budapest, 1937. 64 l. 8°.

Némethy Endre: *Bolyai Farkas világnézete és irodalmi munkái.* H. n. 1937. 44 l. 8°.

Pais Károly: *A két Kisfaludy Sándor.* Cegléd, 1937. 55 l. 8°.

A doktori munkát készítő fiatalság körében régtől fogva igen kedvelt tárgy egy-egy író arcképe, „életének és munkásságának“, „egyéniségének és művészetének“, „világnézetének és költői alkotásainak“ ábrázolása. A tárgy egyaránt csábítja azokat, akik csupán a doktori címet akarják megszerezni, lehetőleg kevés erőfeszítéssel s azokat, akik komoly becsvágygal készülnek arra, hogy bontakozó tudósi és írói képességeiknek bizonyosságát adják. Mert valóban mi sem egyszerűbb, mint összeállítani egy, általában másod- vagy harmadrendű író életére vonatkozó legfontosabb adatokat, műveinek, általában a tartalom többé-kevésbé ügyes elmondásával jellemzett sorát s munkássága területeinek, általában köznevelés, a népszerű közhelyeket szorgalmasan hasznosító jellemzését. A keret és a szempontok bevált mintái adva vannak; nehéz itt eltévedni s a szorgalom is elég arra, hogy világos és áttekinthető művet készítsen. Másrészt azonban az írói arckép lehet a tudós alaposság, az élményszerű elmélyedés, a tágas látókör, a céltudatos szerkesztés és a művészi ábrázolás legnehezebb próbája is. A szellem és művészet teremtető továbbvivője, a történelmi folytonosság igazi hordozója, az alkotás izgalmas titkának birtokosa mégis csak az egyéniség, amelynek sokirányú, szellemi, társadalmi s egyéb kapcsolataiból a lényegesséket kiemelni, proteuszi változékonyságát egységes és meggyőzően eleven képpé formálni nehéz feladat. A következő hét doktori munka szerzői is ezt a feladatot igyekeztek megoldani más-más módszerrel és különböző sikerrel.

Hogy a konvencionális formák kitöltésével a pusztá szorgalom is érdemes eredményt tud elérni, arra jó bizonyíték Takács József dolgozata ifj. Abrányi Kornélról, a magyar újságírás e tehetséges, könnyed és ügyes írójáról, modern újságprózánk egyik megteremtőjéről. A munka világosan és áttekinthetően mutatja be az összehordott anyagot: Abrányi életrajza után külön fejezetek foglalkoznak regényköltészetével, drámaköltészetével, elbeszéléseivel, rajzaival és lírai költészetével.

Hogy a kor, egyéniség és pálya szerves összefüggéseinek megmutatását nem helyettesítheti a dolgozat végére iktatott igen vázlatos „írói arckép”, azt ebben az esetben nem érezzük különösképen rossznak; a részletek együtt vannak, az egész bármikor összeállítható belőlük. Kielégítelenebbül tesszük le Rejtő Márta dolgozatát, amely valami véletlen játéka folytán ugyancsak ifj. Abrányi Kornélról szól. Rejtő igényei nagyobbak: inkább pályaképet akar adni, mint egyszerű helyzetjelentést; több oldalról közelíti meg tárgyát, egyes részleteiben jobban meg is világítja, kapcsolatait nem egy ponton jobban kiemeli Takácsnál, dolgozata mégis mozaikszerű, s nem egyszer bizonytalan ábrázoló ereje nem képes kárpótolni a részletekben, a filológiai munkában való hiányosságaiért. Ezeket a munkákat — bármennyire megtapadnak is anyagukon — clevenné teszi a kor és hős életének mozgalmassága és sokrétűsége. Szürke életet és jelentéktelen életművet azonban csak nagy szempont tud érdekessé tenni s ez a nagy szempont hiányzik Lorenz Károly különben szintén szorgalmas munkájából. Munkácsy Jánost, a „Rajzolatok”-nak, e második magyar divatlapnak szerkesztőjét valóban „nem az ihlet hajtotta munkára” s művének jelentősége még a maga korában is igen csekély volt. De ő maga érdekes alak, mint a meginduló magyar irodalmi élet szürke mindennapjaink képviselője. Lorenz tanulmánya, sajnos, alig mond erről valamit. Az övéhez hasonlóan igénytelen eszközökkel igyekszik megrajzolni Halmi Miklós Kozma Andor pályaképét. Ennek a különben nem is nagyon pontos, erősen vázlatos tanulmánynak legnagyobb hibája a minőségérzés teljes hiánya szerzőjében. Szempontjait, ítéleteit szeszélyes ötletszerűséggel válogatja össze egykorú kritikákból s ha meglátja is Kozma művének igen nagy egyenetlenségeit, a szintkülönbségeket sehol sem tudja megnyugtató módon megjelölni. „Ez a vers olyan, mintha Goethe írta s Arany fordította volna”, olvassuk például egy helyütt, a lelkes dicséretnek szánt furcsa jellemzést. A nagy hangvétel s a sovány mondanivaló ellentmondása teszi olyan felemássá Bréver Lajos lelkes és a tanítványi rajongás nemes hevületével megírt dolgozatát Négyesy Lászlóról. A könyvecske legnagyobb értéke az a Függelék, amelyben Négyesy munkáinak könyvészetét találjuk. Bréver feljegyezte azokat a címeket is, amelyek Gulácsy Pál 1931-ben készült Négyesy-bibliográfiájából kimaradtak; terjedelmes és a legkisebb részletet is felölelő összefoglalása így teljesen mondható. Maga a tanulmány nem ment a megszokott hibáktól: mindenekelőtt különválasztja Négyesy életét és közeleti szereplését tudósi működésétől. E két főfejezetben belül további alfejezetekben kerül egymás mellé, ami az élet valóságában szerves egység volt: a középiskolai tanár, a tankönyvíró, a pedagógus, az egyetemi tanár, a nemzetgyűlési képviselő, a nyelvtudós, az irodalomtörténész, a kritikus, az esztétikus stb. stb. Az összeszedhető anyag nagyobbik része itt is együtt van, de értékelés és megformálás nélkül. S ha Bréver tanulmányában a nyers anyag takarja el az alakot, Némethy Endre dolgozata az elvontság vértelenségében szenved. Ő úgy látszik szakítani akart a hagyományos formákkal s egy írónak tiszta szellemi arcképét szándékozott megrajzolni. Vállalkozása nem sikerült. Bólyai Farkas emberileg is rendkívül érdekes, korának és műveinek megértéséhez egyaránt fontos személyisége a lexikonok szűkszavú vázlatosságával megmutatott szellemi áramlatok pillanatnyi találkozásaként tűnik csak fel a dolgozatban, költői egyéniségéről csupán csak azt tudjuk meg, hogy „szenzibilis” és „szubjektív” volt, hogy lelkében „élt a kifejezésre irányuló belső kényszer”, hogy „élénk, gazdag és mélyreható gondolatársításával” „képzeleteinek szemléletessége” járt együtt s végül, hogy „formaérzéke nem állt arányban e sajátosságainak rendkívüli intenzitásával”. Ezek a megállapítások épp oly

semmitmondók, mint például Halmi ilyenféle mondatai: „nagy terjedelme és a minden sorában megnyilatkozó hazafiasság nemzeti költészetünk legnagyobb alkotásai közé emelik“ (t. i. Kozma: „Honfoglalás“-át). A hét dolgozat közül ilyenformán csak egyet emelhetünk ki: Pais Károly elevenen megírt, kitűnő megfigyelőerőt, friss kritikai szellemet és jó szerkesztő készséget eláruló tanulmányát „A két Kisfaludy Sándor“-ról. Nemcsak azért tartjuk fontosnak ezt a munkát, mert ismét igazságot szolgáltat ennek az újabban igazságtalanul kisebbitett érdemes és fontos költőnek, hanem azért is, mert a benne összefoglalt és komoly, elmélyedő kutatáson nyugvó eredmények a Kisfaludy-kérdés nem egy pontjára (pl. a Róza-versek ihletforrására, Kisfaludy pályájának belső átalakulására stb.) új fényt vetnek.

Doktori értekezéseket természetesen a saját mértékükkel kell első-sorban mérnünk; ebből a szempontból is le kell azonban szűrünk két szomorú tanulságot. A szóbanforgó hét dolgozat szerzőinek lélektani érdeklődése, beleélőképessége, módszeres iskolázottsága (kivéve Pais Károlyt) rendkívül fogyatékos. Mintha mintaképül régi, másodrangú disszertációkat választottak volna. Ugyanilyen elszomorító szűrkesség, nemtörődömség, nem egyszer lompossággá fokozódó ápolatlanság érezhető e dolgozatok nagyobbbrészének stílusán. Logikátlan gondolatmenetek, zavaros vagy semmitmondó képek hosszú sorát idézhetnénk. Egy vers, „szinte Dante-i erővel dübörgő lelki utazás“; Kozma „fiatalsága ellenére a magyar nép józanságával lát be a dolgok rejtélyeibe“. „Hogy (Munkácsy) miért nem nősült meg, nem tudhatjuk, pedig folyton nőkről írt a nőknek. Lehet, hogy ez valami előítéllettel függ össze.“ „Ez a hatalmas költemény, amelyet eredetmondának is nevezhetnők...“ S hogy a tudományos madáryelv hívei se rövidüljenek meg: „a neo-humanizmus klasszikusainak kozmopolita eszteticizmusából nála (t. i. Bólyainál) mitsem találunk“.

Keresztury Dezső.

Die sieben Doktorarbeiten werfen wieder einmal das Problem des Schriftsteller-Portraits auf. Sie sind leider — ausgenommen Pais' frische und verdienstvolle Arbeit, die auch der wissenschaftlichen Kisfaludy-Forschung gute Gesichtspunkte und brauchbare neue Ergebnisse vermittelt — alle sehr mittelmässig und gehen über die mehr oder minder fleissige Materialsammlung kaum hinaus.

D. Keresztury.

Szemes József: Oláh Miklós. Esztergom, 1936. Laiszky János könyvnyomdája. 60 l.

A magyar humanizmus legérdekesebb egyéniségeinek egyike, Oláh Miklós még nem találta meg méltó életíróját. Pedig irodalmi és történeti jelentősége egyaránt nagy; alakja mégis elmosódik még Horváth János kitűnő monográfiájában is. A címben említett értekezés inkább csak ráébredt erre a hiányra, mintsem hogy megoldani próbálná. Szorgalmasan átolvasott mindent, ami nyomtatásban hősére vonatkozó dolgozat megjelent, sőt még a kortársak megnyilatkozásaiból is sokat, de csak halvány kép kerül ki tolla alól. Nincs ereje sem a kritikai méltatáshoz, sem a forrásokszervezéshez. Csak becsületes tartalmi kivonatai érdemelnek figyelmet.

Alszeghy Zsolt.

Joseph Szemes: Nicolas Oláh.

L'étude de Joseph Szemes est une tentative assez faible pour éterniser la figure du grand prelat humaniste, chancelier de Marie de Hongrie.

Z. Alszeghy.

Vas Olga: *A misztika hatása kódexirodalmunkra.* Bpest, 1937. Stephaneum-nyomda. 75 l.

A kis dolgozat előbb a kézikönyvek alapján rövid tájékoztatást ad a misztika mivoltáról és a jelentősebb misztikusokról, azután sorra veszi a magyar kódexeket, amelyekben misztikus elemet talált. A szerzetesi élet földiektől elhajlását is misztikus vonásnak veszi és az istenszeretet minden megnyilvánulását, de szép számmal hoz példákat az Istennel való egyesülés vágyának és megvalósulásának bemutatására is. Kár, hogy a kódexek szerint halad, nem pedig a misztika Istenhez emelkedésének útján. Így a bemutatás zavaros, nem elég szemléletes. Nála így egyenlő erejű misztika az „édességes áhitatosság” és a szoros értelemben vett elragadtatás. A kis dolgozat tehát csak arról tesz tanúságot, hogy írója szorgalmasan végigolvasta kódexcinket, de a magyar középkor misztikájához nem vezet el.

Alszeghy Zsolt.

Olga Vas: *L'influence de la mystique sur la littérature médiévale de langue hongroise.*

L'auteur se contente de réunir les passages de la littérature manuscrite de langue hongroise du Xe et du XVe siècles sans trouver des points de vue qui lui permettent de reconnaître un système dans ces pages détachées de l'ensemble.

Z. Alszeghy

Kozocsa Sándor: *A Zalán futásának első kidolgozása.* Az eredeti kéziratból kiadta — Régi Magyar Könyvtár, 41. Budapest, 1937. 106 l. 8°.

A magyar irodalomtörténetben mind maig igen kevés érvényesült egyazon költemény különböző változatainak összehasonlító vizsgálata, mely világot vet, legalább is bizonyos mértékben, a költői alkotómunka egyes mozzanataira. Már Brisits közölt részleteket a Zalán Futása akadémiai kéziratból (l. A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty kéziratának jegyzéke, 1928. 8—11. l.), s most Kozocsa szövegkiadása, mely egy múzeumi kéziratkötegből származik, a *Zalán Futása* legelső kidolgozását teszi hozzáférhetővé. Mintaszerű a kiadás, melyben nemcsak magát a szöveget, hanem a változtatásokat és javításokat is pontosan megtaláljuk. Ha ezt az első kidolgozást a végleges szöveggel összevetjük, lehetetlen meg nem látnunk, hogy Vörösmarty mindig csalahatatlanul biztos esztétikai érzékkel haladt valamely jó megoldástól a jobb megoldás felé. A variánsok rendszeres feldolgozásából kétségtelenül értékes adalékokat lehetne nyerni Vörösmarty nyelvésztétikájának pontosabb ismeretéhez.

Gáldi László.

Alexandre Kozocsa: *La première variante de la „Fuite de Zalan” (épopée romantique de Michel Vörösmarty). Excellente édition du texte qui fait sentir la nécessité d’une étude comparée des diverses variantes.*

Ladislav Gáld.

Karácsony Sándor: *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon.* Budapest, Exodus-kiadás. 1938. 191 l. 8°.

K. könyve világos és szellemes példája annak az elgondolásnak, hogyan lehet a modern nyelvtudomány elveit a gyakorlati nyelvtanításban és különösen az anyanyelv oktatásában érvényesíteni. Wundt, Saussure, Bally és általában a francia nyelvpszichológusok K. mesterei; az ő felfogásuk szerint lesz itt elevenné, tanítható és világosan fel-

fogható valósággá a nyelv élete, szociális jelentősége és egész belső dinamikája. K. kiválóan ért az érdeklődés felkeltéséhez, s már célkitűzése is olyan, hogy attól méltán várjuk az egész magyar nyelvtanítást gyökeres átalakulását. Szerinte „magyar órán azt figyeljük meg, hogyan és miképpen szoktak az emberek egymással beszélni, mi történik olyankor, mikor egyik ember beszél, a másik ember pedig hallgatja, azaz: mi az emberi beszéd titka?” Az ilyen nyelvtanítást nemcsak pompás nevelő hatású, hanem valósággal előkészíthet egyeseket a további tudományos munkára, mert jóformán eltünteti azt a szakadékot, mely eddig az „iskolai nyelvtanok” és a tudományos felfogás között tátongott.

Gáldi László.

Alexandre Karácsony: Grammaire de la langue hongroise, enseignée d'après les principes de la psychologie collective. *Loin d'être une simple grammaire traditionnelle, l'ouvrage de M. Karácsony est un guide sûr pour tous ceux qui cherchent à faire valoir les principes de la linguistique moderne aussi dans l'enseignement de la grammaire élémentaire. Il n'est pas exagéré de dire que personne n'a encore appliqué à la langue hongroise d'une façon aussi claire et précise la thèse de Durkheim et de Saussure: „La langue est un fait social“.* Ladislav Gáldi.

Német irodalomtudományunk új útjai.

A hazai germanisztika irányzódása majdnem száz esztendő óta egyik legfontosabb kérdése tudományos életünknek. Két véglet, német színeződésű európaiság és tősgyökeres magyarság között hullámozik a fiatal tudomány élete. Sorsa éppen ezért sokban közös a többi magyar tudományéval. A romantika és a liberalizmus kritikátlan módszereinek csödjé után az összehasonlító irodalomtörténeti szempont alkalmazása, a német és a magyar irodalom kölcsönhatásainak filológiai vagy művelődéstörténeti alapon való fejtegetése sem oldotta meg az ellentéteket. Az illetékes magyar irodalomtörténészek és történészek ugyan legtöbbször esetben készségesen elismerték, számontartották a germanisztikától nyert új ösztönzéseket és anyaggyűjtéseket, de azért gyakran felvetődött körükben az a bíráló mozzanat is, vajjon iparkodik-e érvényesíteni német irodalomtudományunk a jellegzetesen magyar szempontokat, nem homályosítja-e el a hatalmas német irodalmi anyag feldolgozásával a magyar szellemiség igazi arcát? Ez az aggodalom kétségkívül jogos volt, hiszen sokfelől szorongatott népünk jövője a saját, minden mástól különböző lényegének megóvásával áll vagy bukik. Másrészt azonban azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a német színeződésű európaiság és a gyökeres magyarság szempontjainak kielégítő összeegyeztetése kezdetben már csak a megfelelő magyar előmunkálatok hiánya miatt sem volt lehetséges. A kutatás éppen ezért inkább a felületen mozgott és érzelmi tényezőktől vezettetve hol az egyik, hol pedig a másik irány felé sodródott. A kezdetek iránytalanságát vagy egyoldalú németiséget később egy világirodalmi irányzat váltotta fel, mely nem ismerte el a nemzeti irodalmak jogosultságát és szinte korlátlan szellemi térben üzte merész képzelettől fűtött rokonító törekvéseit (Meltzl Hugó). Az ellenhatás szükségszerűleg hamar bekövetkezett és az új irány, a filológiai pozitivizmus, tervszerű részletkutatással, éles kritikai érzékkel fogott hozzá az egyre szaporodó tudományos feladatok megoldásához (Heinrich Gusztáv, Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik). Közel félszázados uralmának eredményeit több kiadványsorozat, folyóirat és számos monográfia mutatja legjobban.

Közvetlenül a háború után, amikor filológiai pozitivizmus másodvirágzását és egyben teljes kibontakozását érte meg germanisztikánkban, nálunk is erőre kapott az az irányzat, amely az adaton, a betűn, az irodalomtörténetírás anyagszerű felfogásán felülemelkedve, a magassabb összefüggések, az eszmék és szellemi tartalmak vizsgálatára vetette a súlyt. Nem csekély része volt e fordulatban a vezető magyar irodalmi körök azon gyakran hangoztatott véleményének is, hogy a filológiai pozitivizmus hatásvizsgáló összehasonlításai, végül is irodalmunk teljes kiszolgáltatására, a gyökeres magyar elemek idegen rétegekkel való elborítására vezetnek. Német körökben nem egyszer hátrányunkra aknázták ki, célzatos szellemi összefüggésekbe állították s ezáltal lényegükben meghamisították a nálunk kibányászott filológiai részletmunkákat, hogy így a Kulturboden-Volksboden-elméletnek tudományos színezetet adjanak. Az új irodalomtudományi irány, melynek célkitűzéseit megindítója, Thienemann Tivadar több helyen is kifejtette,¹ ismét visszatér az európaisághoz, annak keretében vizsgálja a német és a magyar irodalom jelenségeit, hogy az egyetemes törvényszerűség tükrében biztosabban lássa azt, ami gyökeresen magyar. Az irodalomfejlődés logikáját követve, nem beszél tehát hatásról, hanem inkább egyetemes szellemi áramlatokról, melyeket a németek is másoktól vettek át és mi is továbbadtunk a hazai nemzetiségeknek s a Balkán népeinek. Lenyűgöző kultúrhatásról, szolgál utánzásról már csak azért sem lehet szó, hiszen általánosan elismert igazság, hogy a magyar szellem legsajátosabb jegye éppen a rendkívüli konzervativizmusban, az idegen művelődési anyag önelvű feldolgozásában rejlik. Így a tényleg meglévő állandó német kultúrhatás nem annyira szellemi kiszolgáltatottságunk, mint inkább legyőzhetetlen művelődési vágyunk, európai áramlatokba való bekapcsolódásunk bizonyítéka.

Thienemann és a Minerva Társaság (1921) kebelében egyesült modern irodalomtörténész-gárda egyre szélesedő látókörrrel, izmosodó tehetséggel látott hozzá az új feladatok megoldásához. Eddig elért eredményeit a Minerva c. folyóirat évfolyamai (1922-től), a Minerva-Könyvtár számai, számos más helyen megjelent tanulmány és önálló könyv mellett szellemtudományunk majdnem minden ágában tapasztalhatjuk. Az irány legújabb, sokat ígérő hajtása az a sok doktori értekezés, mely kötetekbe foglalva *Irodalomtudományi Évkönyv* címen látott napvilágot. Az Évkönyv előttünk fekvő két első kötetében² szereplő dolgozatok *módszertani* alapvetése a fentebb vázolt új törekvések gondolatkörében keresendő. Legtöbbjükben megvan a régi filológiai irány adatmegbecsülő realizmusa és óvatosan következtető, pedáns lelkiismeretessége, de megvan másfelől a kicsinyes hatásvadászattól való tartózkodás, az eszmei mozzanatok, a nagy, összefoglaló szempontok kidomborítására irányuló törekvés is. Nem vesznek el a részletek aprólékos boncolgatásában, hanem az európaiság és a magyarság szempontjából egyaránt fontos összefüggéseket iparkodnak láttatni a lelkiismeretes munkával összehordott filológiai anyagban,

¹ Legutóbb például: Irodalomtörténeti alapfogalmak: Minerva 1927—30. Külön kötetben: Pécs, 1930, 1931.² Továbbá: A magyar történetírás új útjai (A Magyar Szemle Könyvei III. Budapest, 1931), 69 skk.

² A budapesti királyi magyar Pázmány Péter-tudományegyetem német intézetének irodalomtudományi évkönyve. Szerkeszti Thienemann Tivadar és Pukánszky Béla. I. kötet, 1936, 537 l. II. kötet, 1937, 669 l.

melyet kellő rendben rendszerint a dolgozat végén közölnek, vagy legalább jeleznek. Hogy a fiatal szerzők ezirányú törekvését nem mindig koronázza teljes siker, hogy egyik-másik idegen irányzat, például a biedermeier nem egészen tisztázott keretfogalmának magyar viszonyokra való alkalmazása nehezen sikerül, az legtöbb esetben nem az ifjú kutatók hibája, hiszen — mint sokan érezzük — a gyökeresen magyar hatóelemek munkájának felismerése az idegen eredetű anyagban nem egyszer nagyon nehéz, sokirányú megvilágítást, hosszabb mérlegelést igénylő feladat.

Tárgyi szempontból nagy változatosságot találunk a két kötetben. Általában az ízlés-, stílus- és műfajtörténeti szempontok uralkodnak. Súlyt vetettek a szerkesztők a fontosabb irodalmi irányok (romantika, biedermeier), eszmék és típusok (hősiesség, zeneművész, nőemancipáció), irodalmi műfajok (életkép, passiójáték, udvari költészet, mnemotechnikus irodalom, alföldlír) és irodalmi vezérek, közvetítők (Meltzl, Pyrker) európai és magyar hátterének megrajzoltatására. Sok újdonság, frissesség van az egyes témák megfogásában, a szempontok felvetésében. Általában az idegen anyag uralkodik, de magyar szemponttól áthatva és a megfelelő magyar anyaggal kisebb-nagyobb mértékben megszerelve. Több esetben (például a biedermeier kapcsán) nem ártott volna a magyar tudomány ellenkező vagy tartózkodó álláspontját részletesen ismertetni.

Formai szempontból figyelemre és követésre méltó ötlet volt egy-egy év doktori értekezéseinek könyvalakban való kiadása, bár az itt összegyűjtött dolgozatok a Minerva-Könyvtár 101-től kezdődő számaiként önállóan is megjelentek. Így ugyanis az egyes kötetek a képviselt tudományos irány fejlődését, a vezető tanárok munkáját is jobban szemléltetik, másrészt több összehasonlításra, eszméletető bírálatra adnak alkalmat, legfőként pedig megőrzik ezeket a sok szeretettel, töretlen ifjú lelkesedéssel készült dolgozatokat a magyar disszertációk szomorú közös sorsától, az ószeresek limbusában való elsüllyedéstől s a teljes elkallódástól. Az egyes dolgozatok általában jól, modern elvek szerint vannak tagolva. A tárgykör biztos elhatárolása, az anyag logikus felosztása és szerves felépítése majdnem mindegyiknek erénye. A tárgymutatót a fejezetek élén álló, néha a tényleges tartalomnál többet is sejtető fejlécszerű összefoglalások, a dolgozat végén pedig tárgyi és időrendi összeállítások pótolják.

Az Évkönyv I. kötetét Nagyivánné Barhó Margit dolgozata (*Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban. 1767—1852*) nyitja meg, melyről e folyóirat hasábjain már megemlékeztek (LX, 216).

Szóllósy Klára értekezésében (*A zeneművész*) a szerző a zeneművész emberi és művészi kérdéseit iparkodik, elsősorban az újabb német irodalom alapján, megrajzolni. Szól a zeneművész társadalmi helyzetéről, a művész és a virtuóz különbségéről, az ihletett művészről, a nő és a zene, a művész és a társadalom viszonyáról, a csodagyermekről és végül a halhatatlanságról. Aránylag korlátozott irodalmi anyag, elsősorban regények alapján építi fel tipizáló tanulmányát, mely ebben a formában, a zeneművész típusára korlátozva, egészen eredeti. Elsősorban típuskutatás lévén a célja, nem aknázza ki a párhuzamos magyar anyagot, pedig bizonyára abban is talált volna néhány jellemző vonást. Tanulmánya így is sikeres megoldása a zeneművész irodalmi problémájának.

Horvát Edit (*Biedermeier-életképek*) a biedermeier jellemző műfaját, az életképet ismerteti a német és a magyar irodalomban, s közben ügyesen értékesíti a legújabb biedermeier-kutatás eredményeit.

Bevezetésül összefoglalja az új stílusfogalom kialakulásának történetét, de megfeleldeznek arról, hogy a magyar irodalomtörténészek körében nyilvánított tartózkodó és bíráló véleményeket is számbavegye. Pedig magában a német irodalomtudományban sem egyhangú lekezdéssel és elismeréssel köszöntötték az új keretfogalmat; inkább csak művelődéstörténeti szempontból tartották helyesnek. A kisebb tehetségek műveiben ugyan nálunk is lehet biedermeier elemeket találni, de a vezető elmékre, Vörösmartyra, Petőfibre, Anyarara, Tompára stb. már bajos alkalmazni ezt a kicsinyes kategóriát. Ők más mérték alá esnek. Ha talán életmódjuk néha meg is közelítette a biedermeier stílusjegyeit, mégsem lehet azt se beleszorítani e szűk keretbe.³ Hasonló az eset a szerző által a biedermeier-életkép klasszikusaiként tárgyalt Stifter, Mörike, Droste és Grillparzer költészetében is: nem fér el ebben a mesterségesen alkotott szűk keretben. A biedermeier életforma megvolt nálunk is, de az irodalomban nem tudott állandó gyökeret verni. Az 1848-as forradalom, az utána következő dermedt csüggedés és a kibontakozó nemzeti klasszicizmus ugyanis egészen más utakra terelte irodalmi életünk fejlődését. A kisebb tehetségű írók, az epigonok műveiben ugyan a forradalom után is akad elég biedermeier vonás, de ez inkább csak sallang, divatját mult romantikus kellék, mely felett elrepült az idő. Horvát Edit az általa fölvetett szempontok és kérdések tisztázatlansága ellenére is értékes munkát végzett, sok értékes adalékot hozott a magyar életkép világirodalmi és művelődéstörténeti hátteréhez. Főleg gondosan ismerteti azokat a külföldi — első sorban bécsi — és hazai irodalomalatti rétegeket, melyekben a biedermeier életérzésnek tényleg talaja volt.

Értékes anyagot gyűjtött össze és aknázott ki Schmidt Ilona [Mednyánszky Miklósné] is (*A német romantika magyar kritikája*). A legjellemzőbb német irodalmi irány, a romantika feltűnését és visszhangját ismerteteti egykorú magyar dokumentumok (levelek, folyóiratok, személyes kapcsolatok stb.) tükrében. A dolgozat legfontosabb tanulsága a magyar írók többségének idegenkedő és nem egy esetben elutasító magatartása a német romantikával szemben. Nem tudott ezen még a hazai német írók és folyóiratok kevés kritikát gyakorló, inkább csak magasztaló állásfoglalása sem változtatni. A romantika igazi nagyságait csak későn és tökéletlenül ismerte meg a magyar közönség. A kortársak alig tudták a selejtes művek tengeréből az igazgyöngyöket kihalászni. Sok mély szakadék tárul fel előttünk a gondosan összegyűjtött dokumentumokban a két nép szelleme, a gyökeres magyar realizmus és a jellemzően német idealizmus, érzelmesség között. Végül is a jellegzetesen magyar vonások öntudatosulása lett a német romantikával folytatott vita eredménye. Irodalmi és tudományos életünkben egyre erősebbé vált a nemzeti öntudat. Történeti tudományainkat, történeftudásunkat gyökeresen áthatotta a „sanctus amor patriae dat animum”-nak a Monumenta Germaniae Historica megindítóitól eredő jelszava. Mindez élénken bizonyítja azt a régi igazságot, hogy a magyar szellem akkor fogadja be legszívesebben az idegen áramlatokat, ha azok rezgésbe tudják hozni két legfőbb összetevőjét, a hazafias és a vallásos gondolatot.

Nem doktori értekezés, hanem már kisebb monográfia Hajdú Helga tanulmánya (*Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters*).

³ Erről részletesen szól Gálos Rezső Zolnai Béla „Irodalom és biedermeier” c. művének bírálatában: Irodalomtört. Közl. 45 (1935), 311 skk.

Nagyobbfokú eredetiségére tekintettel német nyelven tették közzé a szerkesztők. Hajdú H. a kitűzött célnak megfelelően aránylag hamar végez a pogány és a keresztény ókor mnemotechnikai irodalmával, hogy mindjárt a földolgra, a középkor és a humanizmus „Ars memorandi”-irodalmának tárgyalására térhessen. Itt is csak a legfontosabb elméleti művekre van tekintettel, hogy a fejlődés menetének bemutatását felesleges és mellékes részletekkel ne zavarja. A tanulmány hosszas önálló kutatás eredménye. Számos esetben eddig még kiadatlan kéziratok anyagra is támaszkodik a szerző. Tömören, fejlett ítélettel boncolgatja az egyes műveket. Inkább elméleti síkban mozog. Ez magyarázza talán azt is, hogy a mnemotechnikai ismeretek népi és egyházi hasznosításának óriási anyagát éppen csak futólag érinti. A bölcséleti vonatkozásokra különös figyelemmel van. Az újkort egy későbbi munkában szándékozik tárgyalni, melyben bizonyára tekintettel lesz majd az idevonatkozó magyar anyagra is, mely sok esetben erősen népies színezetű. Általában jó volna a költői hagyomány átörökítésének mnemotechnikai alapjait is feldolgozni, hiszen szórva-nyos említések a hindu eposzok áthagyományozásától kezdve minden korból maradtak ránk.

Az Évkönyv II. kötete még az elsőnél is gazdagabb és változatosabb. Batori Dagmár dolgozatában (*A heroizmus az újabb német irodalomban*) például már egészen korszerű kérdéssel, az újkori hősi eszmény történeti kialakulásával, típusaival ismerkedünk meg. A hét jól megrajzolt és számos példával szemléltetett hőstípus híven visszautrózi az újabb német írók fogalmát a hősről, de nem a hőst általában. A szépirodalom egyébként is csak néhány jellegzetes vonással ábrázolja az újkor hőseit. E vonások sokban eltérnek azoktól, amelyeket a köztudat az egyes típusok legfőbb jellemzőiként ismer. Maga a hősfogalom is lényegesen különbözik a régibb korok, például a középkor, hősfogalmától. Batori, amikor csak a modern német irodalom vezető íróinak műveire korlátozza kutatása területét, szükségképpen erősen csökkenti a modern hőstípusok teljesebb megismerésének lehetőségét is. Az irodalom ugyanis legtöbb esetben csak a költőileg hasznosítható elemeket használja fel, melyek viszont nem mindig lényegesek. Nagyobb irodalmi anyag bevonása, a szépirodalmi tényezők mellett más megnyilatkozások felhasználása minden bizonynyal teljesebbé tette volna Batori D. dolgozatának típuselemző részét. Így csak jól megrajzolt, sok eredeti ötlettel kiépített keretet kapunk, mely több irányban (például a szent, a vezér, a proletár hőstípusánál) erős kiegészítésre szorul. Magyar szempontból érdekes adata a dolgozatnak, hogy a „névtelen katona” elnevezést tudatosan Kossuth Lajos használta először Angliában mondott beszédeiben (1851).

Széleskörű olvasottság gyümölcse Dömötör Tekla dolgozata (*A passiójáték*). A szerző ügyesen összefoglalja a passiójáték felkutatásáról, történeti fejlődéséről és műfaji sajátosságairól szóló fontosabb adatokat. Az a legfőbb célja, hogy a majdnem áttekinthetetlen terjedelmű részletmunkálatok fölé emelkedve hozzásegítse a magyar olvasót a fontos drámai műfaj mélyebb megértéséhez. Az eddigi irodalomban ugyanis a filológiai szempont nagyon háttérbe szorította a passiójáték szellemtörténeti alapjainak megismerését. Ezért az újabb kutatás egyre nagyobb figyelemmel fordul a középkori színjátszás szociológiai, stílustörténeti, izléstörténeti és vallásos néprajzi alapjainak vizsgálata felé. Dömötör dolgozata már ennek az új irányzatnak a szülötte. Tömör, lényegre törő előadásban, igazán európai távlatban láttatja ezt a fontos műfajt a korai középkortól kezdve egészen

a legújabb kor népies passiójátékáig. Nemi érleléssel az egyes részletekben mutatkozó apróbb elírások, pontatlanságok is elmaradtak volna. Stumpf legújabb művét (*Die Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas*. Berlin, 1936) persze még nem használhatta fel. A csekély magyar anyagot lehetett volna még néhány adattal gyarapítani (például Mikófalvára, Budaörsre vonatkozólag).

Nálunk eddig alig méltányolt anyagcsoportra hívja fel a figyelmet *Pogány Zsuzsanna* tanulmánya (*A nőemancipáció. 1790—1848*). Pogány Zs. az évkönyv szelleméhez hiven, európai távlatban mutatja be a nők felszabadítására irányuló irodalmi törekvéseket a francia forradalomtól egészen a szabadságharcig. Hogy a szociális kérdéssel együtt a francia forradalom lázában fogant nőkérdés mily nagy hatással volt a szépirodalomra, az elsősorban a romantikában válik szemléletessé. A későbbi irodalmi mozgalmak/ azután már egyre újabb nőtípusok ábrázolására vállalkoznak. Sajnos, a felszabadítást legtöbb író csak a szerelmi téren hangsúlyozza. Nem is lehet ez másként, hiszen magát az eszmét is egy erősen baloldali irányzat szülte. Az a csendes és állandó munka, amelyet a katolikus Egyház a nő felszabadítása, a női eszmény megnevesítése érdekében kezdettől fogva végzett, egészen más szemszögből mutatja be a nőkérdés lényegét. Azok a munkák, melyekből Pogány dolgozatának anyagát merítette, tulajdonképpen nem tartoznak a szépirodalom keretébe, de hatásuk sok más tényezővel együtt a szépirodalomban is erősen megnyilatkozott. Érdekes tanulsága a tanulmánynak, hogy az érdekelt magyar női társadalom aránylag tartózkodva fogadta ezeket a felszabadító törekvéseket. A nőnevelés lényegében a régi kipróbált magyar alapokon fejlődött tovább. Pogány értékes és új anyagot hoz ugyan, de nem ártott volna a régi magyar női eszményre vonatkozó gondolatokat mintegy alapvetésül a dolgozat elején összefoglalni. Így a későbbi fejlődést is önállóbb, nemzetibb alapra lehetett volna helyezni és erősebb kritikával kísérni.

Kerekes Sándor a magyar tudomány egyik jószándékú, de sok tekintetben különcnek mondható úttörőjének, *Lomnitz Meltzl Hugónak* állít emléket értekezésében. Részletesen ismerteti Meltzl életét, minden ízében európaiságra törekvő, de magyarságát soha el nem hanyagoló, romantikus szertelenségű és sokszor erősen kritikátlan tudományos egyéniségét. Közli kiadatlan leveleit, összeállítja egyetemi előadásai és művei teljes jegyzékét. Kiemeli, hogy hangsúlyozott magyarsága ellenére is Meltzl képviselte nálunk azt a szélsőséges világ-irodalmi irányt, melynek értelmében észszerűtlen dolog „nemzeti irodalomról” beszélni (286. l.). A „világirodalom”, a „világpolgár” és hasonló liberális jelszavak akkor annyira a levegőben voltak, annyi értékes és komoly mozgalomnak (például az összehasonlító irodalomtörténet gondolatának) lettek alapjaivá, hogy lehetetlen egészen elítélnünk Meltzl túlzó állításait, különleges véleményeit, melyekkel egyébként a saját korában is magára maradt. Az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok alapításával, Petőfi és Schopenhauer nagyszabású kultiválásával, a magyar népdal és egyéb magyar vonatkozások külföldi megismertetésével viszont elévülhetetlen érdemeket szerzett magának. Tudományos pályaképének lelkiismeretes megrajzolásával Kerekes értékes lapokkal gazdagította a magyar tudomány történetét.

Mayer Ilona tanulmánya (*A német udvari költészet a XVIII. században*) a reneszánsz és a barokk irodalom egyik jellemző műfajával, az udvari költészettel és annak magyar vonatkozásaival ismerteti meg

bennünket. Anyagát a fejedelmi udvarokra korlátozza. Így a magyar szempontból jelentős főnemesi és nemesi udvari költészet már cleve kiesik. A kiegyensúlyozott tanulmány nagy figyelemmel tárgyalja a bécsi császári udvart, amelyből oly sok ösztönzés, idegen művelődési anyag jutott hazánkba főnemeseink közvetítésével. A történeti részben Mayer sok magyar adatot közöl, melyeket természetesen több irányban tovább lehet fejleszteni. A típuselemző rész ügyes összefoglalása az udvari költő és művészeete jellemző tulajdonságainak. Egy helyen téved a szerző, amikor azt állítja (400. l.), hogy Denis, Maſtalier és társaik a magyar deákös költőkre gyakorolt hatásával nálunk még alig foglalkoztak. Juhász Gergely dolgozata (Klopstock magyar utókora. Budapest, 1935. Minerva-Könyvtár XLVIII) és az abban felhasználó irodalom (Madensieder, Gálos stb.) az ellenkezőről győznie volna meg.

A tüneményes pályafutású magyar főpap, az ünnepelt hazai német író, *Felső-Eőri Pyrker János László* eddig legjobb életrajzát kapjuk *Czigler Abel* dolgozatában. Értéke a kritikai munkában rejlik, mellyel elvégzi azt, amit az előtte írt hasonló tanulmányok csak tökéletlenül vagy egyáltalán nem teljesítettek: összegyűjt és megrostál minden eddig ismert adatot és sok újonnan felfedezett okmánnyal gazdagítja eddigi ismereteinket. Figyelemreméltó benne Pyrker szerepének kidomborítása a Hormayr-féle új Habsburg-államszme, a patriarchális népcsalád gondolatának terjesztésében. Lényegében ez a gondolat emelte oly magasra Pyrkert és ezzel együtt hanyatlott a sírba maga is.

Magyar szempontból különösen figyelemreméltó a kötet utolsó dolgozata (*Az Alföld a német irodalomban*), melyben *Dukony Mária* a német irodalom egyes műfajaiban, főként a lírában és az útirajzban kialakult alföldkép és ennek keretében a magyarismeret főbb jellemvonásainak első részletes összefoglalását adja. A tárgyalt írók között Lenau és Stifter kivételével egyik sem jelentős. A felhasznált alföldi motívumokkal csak kortársaik néprajzi különlegességek után sóvárgó romantikus ízlésének akartak szolgálni. Az útirajzok között számos magyar szempontból is jelentős leírást, jó megfigyelést találunk. A többség azonban itt sem elégti ki igazságérzékünket. Legtöbb író felületes megfigyelés, másodkézből kapott adatok, régi téves hagyományok és előítéletek alapján szól az Alföldről és a magyarságról. A sok tévedés és félreértés, a néprajzi különlegességek állandó hangsúlyozása azután lényegesen hozzájárult ahhoz a korábbi külföldi balvéleményhez, hogy Magyarország csak a pusztá, a betyár, a tokaji, a cigányzene és a csárdás országa; az Alföld a magyarság igazi hazája, a Tisza-vidék az ország legjellegzetesebb magyar tája. Így nyugaton a rólunk elterjedt téves fogalmaknak a németiség volt a közvetítője és a magyar ügynek nem mindig jóindulatú terjesztője. Közben pedig magunk is elfelejtettük hangsúlyozni, hogy a magyar műveltség legfőbb hordozója régiségben inkább a Dunántúl, majd Erdély és az Alföld hozzákapcsolt északi része, s a Felvidék volt, csak azután következett az aránylag gyérebben lakott Duna-Tisza-köze, melynek néprajzi különlegességei a török pusztítás nyomán támadt nagy leromlás és a mostoha idegen uralom miatt maradhattak meg oly sokáig eredeti állapotukban. Dukony nagy szorgalommal gyűjtötte össze és jó érzékkel, modern elvek szerint dolgozta fel értékes anyagát. Dolgozata magyar szempontból sok megszívlelni való gondolatot nyújt.

Amint láttuk, nagy változatossággal és szokatlan bőséggel bontakoznak ki német irodalomtudományunk új célkitűzéseinek eredményei

már a jelen Évkönyv két első kötetében is. Az európaiság és a magyarság szempontjából mindegyik dolgozat hoz valami új, értékes anyagot, melyet azután a szerzők tehetségük és ítélőképességük mértéke szerint iparkodnak kiaknázni, korszerűen feldolgozni. Éppen ezért bizton reméljük, hogy az új irány az Évkönyv további kötetei során egyre több eredménnyel, tisztultabb és fejlődöttebb módszerrel felel meg majd kettős feladatának: *szemmel tartani és értékesíteni mindazt, ami az európai irodalomban élék, — megőrizni és fejleszteni azt, ami bennünk magyar.*

(Pannonhalmi)

Karsai Géza.

*

Neue Wege der ungarischen Germanistik.

Um 1920, als der philologische Positivismus seine Nachblüte erlebte, begann auch die Entfaltung der geistesgeschichtlichen Richtung in der ungarischen Germanistik. Die „Minerva-Gesellschaft“ (1921), die Zeitschrift „Minerva“ (1922) und eine ganze Reihe von anderen Veröffentlichungen zeugen von der durchschlagenden Wirkung der neuen Richtung, die den Forderungen der europäischen und der ungarischen Literaturwissenschaft, eines edlen Europaertums und eines urwüchsigen Ungartums mit Erfolg entsprechen konnte. Als eine der neuesten Leistungen dieser in erster Linie durch Theodor Thienemann angeregt und ausgebauten Richtung erscheint das „Literaturwissenschaftliche Jahrbuch des deutschen Instituts der Budapester Peter Pázmány-Universität, geleitet durch Theodor Thienemann und Béla v. Pukánszky“, in welchem die germanistischen Dissertationen der Budapester Universität jährlich auch gemeinsam veröffentlicht werden. Die 12 Doktorarbeiten der beiden erste Bände (1936, 1937) bekunden durch ihren Reichtum an neuen Motiven, Problemstellungen und methodischen Feinheiten, dass die geistesgeschichtliche Betrachtungsweise nicht nur den allgemein-europäischen, sondern auch den nationalen und völkischen Forderungen der modernen Literaturwissenschaft in hohem Mass entsprechen kann.

G. Karsai.

Detrich Márta: *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága.* (Germanisztikai füzetek. Szerk. Schmidt Henrik. V. szám. Szeged, 1936. 90 l.)

A magas színvonalú Német Philologiai Dolgozatok Petz Gedeon nyugdíjazásával és Bleyer Jakab halálával a 61. füzettel elakadtak. Thienemann Tivadar az új munkát természetszerűen a maga 15 éves kitűnő folyóiratába és Minerva könyvtárába olvasztotta bele és Schwartz Elemér is legújabbán új kiadást indított (Német Néprajztanulmányok). Schmidt Henrik, a N. Ph. D. egyetlen, még tanszéken lévő kiadója, 1933 óta szintén külön sorozatban adja ki a nála készült germanisztikai dolgozatokat. Eddig 5 fürete jelent meg (*Lux Gyula*, Modern nyelvtanítás. — *Veszélka László*, Sopron régi németsege és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. — *Fél Edit*, Harta Néprajza. — *Biróné Bartos Ida*, Schlegel Frigyes és a német nyelvtudomány kezdetei). Jelen dolgozatában Detrich Márta gondos anyaggyűjtéssel és tárgyilagos ítélettel történeti igazságot szolgáltatott a sokat félreértett Kertbeny Károlynak úttörő fordítói és propaganda-munkásságáért a külföldön. Pontosan összefoglalta regényes, kalandos életének körülményeit, sokoldalú munkásságát és ügyességét, mellyel az akkori európai szellemi élet előkelőseinek társaságába mindenütt beleférközhethet. Nagyra-vágyása vitte szenvedésekkel teli útjára, de mindenütt mint magyar ember, mint a magyar irodalom ismertetője és terjesztője lépett föl.

Petőfi fordításaival már 1849-től foglalkozott és ha eleinte felületes-ségek akadtak is benne és ha később sem volt műfordító mai fogalmaink szerint, Petőfit a németeknél és az ő útjukon a többi nagy nyugati kultúrnépeknél ő tette korán ismertté. 1870-től kezdve Jókai regényeiből is egy tucatnyit lefordított és terjesztett Németországban, ahol Jókait ma is szívesen olvassák. Jókai méltányolta is munkásságát és mikor beteg visszatért Pestre, a körmánynál járadékot eszközölt ki számára és a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban rehabilitálta (1872). Kár, hogy a többi 100 magyar író munkáit már 1853-ban fordította németre, amikor fordításai gyöngék és élvezhetetlenek voltak, de még ez a gyatra fordítás is jó volt arra, hogy a magyar írók neveit a külföldön ismertté tegye. Élete másik főműve, német könyvészete, ma is jó kézikönyv.

Kertbeny jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha meggondoljuk, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a külföldön, mit tudott akkor rólunk Európa, milyen véleménye volt irodalmi és szellemi életünk-ről — és milyen meglehangú elismerő sorokat intéztek hozzá Európá vezető írói, művészei és politikusai.

Réz Henrik.

M. Detrichs Arbeit gibt uns endlich ein vollständiges Bild von dem Leben und der Kulturvermittlung des vielverkannten und überaus strebsamen K. M. Kertbeny. Von 1846 bis 1875 durchwanderte er fast ganz Europa. Angeblich um Petőfi und die ungarische Literatur im Westen bekannt zu machen, in Wirklichkeit aber um sich um jeden Preis einen Ruhm zu schaffen. Es war nicht richtig, dass man bisher seiner persönlichen Fehler wegen seine Tätigkeit verachtete. Durch ihn wurde Petőfi und Jókai bei den Deutschen und nachher auf der ganzen Welt bekannt und man kam im Westen zu der Einsicht, dass Ungarn auch auf geistigem Gebiet der Welt etwas Originelles und Schönes zu bieten habe.

H. Réz.

Studies in English Philology, vol. II. Kiadja a Pázmány Péter Tudományegyetem Angol Intézete. Budapest, 1937. 171 l.

Az egyetemi angol évkönyv második kötete negyven éves tanári jubileumán volt tanítványai által Yolland Arthurnak ajánlott értekezéseket tartalmazza. Híven a magyarországi anglistika nagy hagyományaihoz, a Shakespeare-Tár tizenkét kötetéhez, Bayer J., Császár E. és Fest S. alapvető munkáihoz, a jelen kötet is túlnyomórészt az angol-magyar irodalmi és történelmi kapcsolatok részletkérdéseivel foglalkozik. A kötet ezen irányú tanulmányai közül legértékesebb a szerkesztőé, Fest Sándoré: Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. Réa jellemző akribáival és óvatossággal mutat rá azokra a kapcsolatokra, melyek Peter Payne angol viklifista moldvai szereplése és az első magyar bibliafordítás között fennállhattak. Egy másik tanulmányában T. Rymer „Foedera”-jából közöl nálunk eddig ismeretlen latinnyelvű leveleket angol uralkodóktól Mátyáshoz és II. Ulászlóhoz. Horváth Jenő Aetheling Edgarról szóló és kevésbé dokumentált értekezésében a száműzött angolszász herceg magyarországi tartózkodásának és későbbi utazásainak politikai és diplomáciai hátterét ismerteti. Róna Éva ismerteti egy angol románcot, amelynek ő fedezte fel két töredékes példányát, s amely Kapisztrán és Hunyadi János dicsőségét zengi s talán Wynkyn de Worde műve.

Siklóssy László Teleki Józsefnek a Hunyadiak kora Magyarországon c. okmánytára alapján közöl színes leírást egy magyar vitézi tor-

náról a XV. századvégi angol királyi udvarban. Országh László egy a XVII. és XVIII. század fordulóján Londonban működő magyar csendéletfestő, Bogdányi Jakab életére vonatkozó kutatásait közli, új adatokkal egészítve ki és helyesbítve Lyka Károly és a Dictionary of National Biography életrajzeit és reprodukálva a festő néhány képét angol magángyűjteményekből. Piványi Jenő magyar dolgokkal, főleg az erdélyi fejedelmekkel foglalkozó XVI–XVII. századi angol ballada- és pamfletirodalom termékeit ismerteti saját gyűjteménye alapján. Horváth Edit a múlt század negyvenes éveiből az angol kormányügynökének, J. A. Blackwell-nek kiadatlan költeményeiből közöl néhányat, valamint 1850-es „Szózat”-fordítását. Endrődi Frigyes összeállította Isaac Basire erdélyi szereplésének adatait, míg Solymos Ernő a magyarországi angol nyelvtanulás történetéhez szolgáltat adalékokat.

A kizárólag angol tárgyú irodalmi tanulmányok közül kiemelkedik Szenczi Miklós nagy lendülettel írott értekezése Middleton és Rowley tragikomédiáiról. Az értekezés számottévvé eredménnyel tanulmányozza a két Jakab-kori drámaíró kollaborációját. D. Sykes álláspontjával vitázva, keresi Middleton 1613 táján bekövetkezett drámaírói irányváltozásának indítékait. A The Spanish Gipsy-ben — melyet az újabb kritika J. Fordnak tulajdonít — Szenczi legfeljebb Ford egy késői revíziójának nyomait látja, míg a cigány-jelenetek romantikus lírájában, valamint a darab alaprétégében Fletcher félreismerhetetlen művére bukkan, melyet Middleton és Rowley, valamint esetleg Ford későbbi munkássága alakított át. Kár, hogy ennek a nagyterjedelmű dolgozatnak csak egy töredéke jelenhetett meg az emlékkönyvben. A nyelvész-tétika körébe vág Ullmann István tanulmánya William Morris színesztétikus metaforáiról, mely E. Siebold kutatásait egészíti ki.

A kötetet Kornis Gyula tanulmánya nyitja meg, mely Yolland Arthur szellemi arcképét vázolja és ismerteti Yolland nagy szerepét az angol kultúrának Magyarországon való meggyökereztetésében. Értékes kiegészítése a kötetnek Szentiványi József 1935-re vonatkozó angol tárgyú magyar bibliográfiája. E sorozatot az évkönyv további számaiban is folytatni kellene, kiegészítve a középiskolai értesítők programmértekezéseivel. Jelen kötet könyvészeti anyagába azonban néhány oda nem tartozó adat is becsúszott, így például a 31., 32., 169., 238., 239, 329., 335. és 336. számúak.

Reméljük, hogy az angol évkönyvek sikeresen megindult sorozata a jövőben egyre gazdagabban folytatódik és ösztökélően hat a fiatalabb kutató-nemzedékre, csatornát vájva érdeklődésüknek és publikáló alkalommal ajándékozva meg őket. Különösen gazdagok az angol-magyar kapcsolatok kutatóinak kilátásai. Kíváncsok azonban, hogy a tisztára angol tárgyú kérdések vizsgálata se szoruljon háttérbe a nemzeti szükségletszámba menő kapcsolatfelderítés mögött. A kötet nyomdai kiállításáról meg kell jegyeznünk, hogy az angol szövegekben, sajnos, nagyon sok a sajtóhiba. Bizonyos külsőségekben egyöntetűségre kell törekedni, így például a lapalji jegyzetek dolgában. Angol cikkek után pedig feltétlenül közölni kellene magyar nyelvű kivonatot.

Országh László.

*

This is the second volume of the Publications by the Department of English at the University of Budapest. It contains anniversary essays presented by his studente to Prof. A. Yolland on his completion of forty years of teaching English in Hungary. Prof. Yolland's intellectual

achievements are well described in the introductory essay by Prof. Gy. Kornis. The majority of the essays deal with problems of Anglo-Hungarian literary and historical connections. Mr. S. Fest discusses the first Hungarian translation of the Bible (1466) and finds probable traces of Lollard influence in it, which he attributes to P. Payne of Oxford. Mr. L. Siklóssy deals with a tournament at the Court of Edward IV. in which three Hungarian knights took part. Miss E. Róna describes a metrical romance „Capystranus” giving an account of the siege of Belgrade in 1456 by J. Hunyadi. She attributes the romance to Wynkyn de Worde. Mr. J. Horváth traces the political and diplomatic background of Edgar the Aetheling's journey to England in 1057. Mr. L. Országh gives a biography of James Bogdani, a Hungarian painter of still-life subjects at the Courts of William III. and of Queen Anne. A list of his paintings in England is also given. Mr. E. Piványi deals with 16th and 17th century English pamphlets on Hungarian historical events and personages. Mr. I. Ullmann investigates synaesthetic metaphors in W. Morris. One of the outstanding essays of the volume is Mr. N. J. Szenczi's „Tragi-Comedies of Middleton and Rowley” in which he discusses what contributions were made by each of the collaborators, especially by John Fletcher in the dramas attributed to Middleton and Rowley. M. J. Szentkirályi contributed a valuable British-Hungarian bibliography for the year 1935.

L. Országh.

Zilinszky Aladár: *Művészi hangfestés és hangutánzás.* Nyelvesztétikai tanulmány. Klny. a Budapesti Szemle 1937. évfolyamából. Bpest, 1937. 68 l. 8°.

Huszonöt évvel ezelőtt fejtette ki Gombocz alapvető fontosságú nézeteit a hangutánzás nyelvtörténeti jelentőségéről (Magyar Nyelv IX. 385—91. l.). Bár az elmúlt negyedszázad alatt a külföldi kutatás e téren is értékes eredményeket termelt, — elég Grammont „Traité de Phonétique”-jának „Phonétique impressive” című fejezetére és Bühler „Sprachtheorie”-jára utalnunk —, magyar részről az efféle kérdések iránt mind a nyelvészek, mind az irodalomtörténészek kevés érdeklődést mutattak. Ezért üdvözljük örömmel kiváló nyelvészünkünk jeles összefoglaló tanulmányát, mely a hangfestés és hangutánzás művészi funkcióját találóan és szellemesen megválasztott példák tömegén mutatja be. Magyar, latin, görög, német, francia és olasz idézetek igazolják, hogy a költők, bár korok és népek szerint más és más változatban, de alapjában véve egységes elvek szerint alkalmazzák a hangfestő hatásokat. A primitív nyelvi fantázia hangszimbolikájának pontos folytatója a költői hangfestés, mely teljesen azon általános elvek szerint igazodik, melyeket Grammont fonetikájában oly meggyőzően fejtett ki (l. még u. a.: Onomatopées et mots expressifs, *Revue des Langues Romanes*, XLIV. 97. kk. l. egyetlen hang kifejező értékéről O. Jespersen, *Symbolic value of the vowel i*, *Lingustica*, 1933, 283 kk. l.). Igen érdekes Zilinszky áttekintése a költői hangfestés történeti fejlődéséről (29 kk. l.). A Sannazaro-féle „hangköltészettel” kapcsolatban („Philomela ululava” stb.), érdekes megjegyezni, hogy hasonló, állati hangokat utánzó igéket a középkori és újkorleji latin glosszáriumokban is bőven találunk (egy felsőmagyarországi latin-tót szójegyzékben is „Anas tetrinit, Galina glocitat, Corvus crocitat” stb., l. A. Misković, *Nomenklator*, Pružinsky, *Sbornik Mat. Slov.* XV—1937, 156 l.). Még a magyar romantika tárgyalása előtt szerettünk volna néhány példát látni Csokonaiból is, akinél a Lillák, trillák-féle szavak nyilván ex-

presszív értékkel is bírnak.¹ A Rimbaud-féle „Voyelles”-szonett híres színesztéziáját bizonyára azért nem vonja ide Z., mert újabban e vers keletkezését konkrét látási emlékképekkel szokás kapcsolatba hozni (v. ö. H. Héraut, *Du nouveau sur Rimbaud*, *Nouvelle Revue Fr.* XLIII—1934. 602 kk. 1.). Az újabb olasz költészet, a futuristáktól eltekintve is bő anyagot szolgáltatott volna; e téren elég Lionello Fiuminak hangfestő hatásokban valósággal tobzódó első köteteire utalnunk (Pölline, 1914, Mussola, 1920; pl. „*tremolante fitilla la tranquilla acqua nera*”). Az újabb magyar irodalomból vett példák egytől-egyig kitűnőek s reméljük, hogy a kutatókat e téren is további munkára fogja serkenteni. Gáldi László.

Aladár Zlinszky: *Mots expressifs et onomatopées dans la langue poétique. L'auteur qui est un excellent spécialiste de l'esthétique de la langue littéraire, s'est proposé d'établir les règles générales de la symbolique des sons et d'en étudier les effets dans la langue d'un grand nombre de poètes hongrois et étrangers. On est heureux de voir que M. Zlinszky a essayé d'appliquer les principes de la théorie de Grammont à l'harmonie imitative de la langue hongroise.*

Ladislas Gáldi.

Dr. Petrich Béla: *A modern nyelvek tanítása.* Pedagógiai szakkönyvek 5. Budapest, 1937, in-8. 97 l.

Magyar pedagógiai irodalmunk a legutóbbi időknek eléggé jelentős fellendülése ellenére, meglehetősen szegényes, főképen ha nemcsak a megjelent művek számát, de, kivéve néhány immár klasszikusnak tartható munkát, minőségét és eredetiségét is tekintetbe vesszük. Egyebek közt a modern nyelvek tanítására vonatkozólag a működő tanár gyakorlati és elméleti szakpedagógiai útbaigazításokért kénytelen vagy a külföldi, jobbára gazdag német irodalomhoz fordulni, vagy olyan magyar munkákkal megelégedni, melyek az előbbieknél függvényei. Már pedig a magyarországi adottságok egyes szempontokból határozottan kedvezőbbek, másokból pedig hátrányosabbak, mint a németországiak, de mindenesetre lényegesen mások, s így még, ha a bőséges, de sok selejttest is nyújtó német szakirodalomból az igazán kiváló módszertani munkákat ki tudta is válogatni az érdeklődő, sokszor elméleti szempontból esetleg helytálló, de az elvszerű gyakorlati alkalmazás szempontjából sokszor kifogásolható, mert viszonyainkhoz nem illő tanácsokat kapott.

Petrich könyve a középiskolai tanárságnak végre megbízható és a mi különleges viszonyainkban a maga teljességében alkalmazható módszertani vezérfonalat nyújt. A szerző nagy elméleti tudásra, a szakirodalom kimerítő ismeretére épít s szakítva végre a teljesen egyoldalú német orientációval, a francianyelvű szakirodalom javát is figyelembe veszi, de mindig kellő kritikával és óvatossággal bánik így összegyűjtött anyagával. Jobban szerettük volna ugyan, ha a szerző itt-ott kevésbé ragaszkodott volna írott forrásaihoz, és inkább még nagyobb mértékben merített volna hosszú és közismerten kiváló eredményű gyakorlatának dús tapasztalataiból.

¹ Sajnos, Csokonai hangszimbolikájával Elek István sem foglalkozott „Csokonai versművészete” c., bő anyagot tartalmazó tanulmányában (Budapest, 1937).

Bölcs, józan mérséklettel, divatos, közszájon forgó, de többnyire meg nem értett s sokszor üres vagy téves jelszavaknak be nem hódolva, mindig szigorúan elvszerű alapokon fejtí ki a könyv a kor színvonalán álló és a középiskolai tanításra legalkalmasabb ú. n. közvetítő módszert. Nincs a középiskolai nyelvtanításnak sem lényeges módszertani kérdése, mely homályba maradna, sem hasznavehető eljárása, mely alapos megvitatást nem kapna nála. Az olvasmánytárgyalás, a szótanulás és szógyakorlás, a fordítás, a beszédgyakorlatok, a kiejtés-, a helyesírás- meg a nyelvtanítás kérdései mind, módszeres szempontból kifogástalan, sokoldalú megvilágításban részesülnek. Részletesebb ismertetésemben (Magyar Paedagogia XLVII, 45) hibáztattam, hogy a szerző gyakorlati példákkal, óratervekkel, óraleírásokkal, vázlatokkal nem kíséri fejtegetéseit. Ennek hiánya kétségtelenül érezhető, azonban a sorozat szerkesztője arról értesít, hogy a szerző elkészítette munkájának ezt a részét is, azonban a kötetcskék igen szűkre szabott terjedelme miatt kénytelen volt egy másik, külön kötet számára félretenni. Ez a külön kötet remélhetőleg napvilágot fog látni a közeli jövőben, s vele gyakorlati használhatóság szempontjából a mű értéke még inkább emelkedni fog.

Altalában a könyvnek szűk terjedelme néhány kevésbé fontos fejezetet túlságosan vázlatossá csökkentett. Ami a nyelvtanítást illeti, semmi lényeges nem hiányzik, de mégis sajnálattal nélkülözzük például a módszertörténeti fejezetben azoknak az elavult módszereknek részleteiből, megokolt bírálatát, amelyek itt-ott még most is használatosak, vagy legalább is kísértének. A művelődéstörténeti szempont, melyre vonatkozólag a szerző hűvös, de nem elutasító álláspontjával a legteljesebb mértékben egyetértünk, szintén mint divatos, derűre-borúra hangoztatott jelszó, bővebb tárgyalásra tarthatott volna igényt. De különösen sajnáljuk, hogy olyan kevés hely jutott az irodalomtanítás kérdésének. Erről szólva ugyanis a szerző csak az általánosságoknál marad, bár amit mond, kifogástalan. A modern idegennyelvi irodalomtanítás azonban a szakirodalom egyik legelhanyagoltabb kérdése, pedig, középiskolai tanításról lévén szó, az irodalomtanítás (irodalom és semmiesetre sem irodalomtörténet!) legalább is egyenrangú feladat a nyelvtanítással, sőt tulajdonképpen a nyelv mint praktikum nem is elsőrendű cél, hanem inkább csak eszköz és kulcs az irodalomhoz. Amde a mit? és hogyan? kérdése itt sokkal kényesebb, mint a tanítás alsó, inkább nyelvi tagozatában s a fiatal tanárnemzedéknek ebben a sokrétű feladatban van leginkább szüksége alapos, részletező kalauzra.

Az olvasmánytárgyalás itt nem lehet mindig azonos ritmusú, a ki-tűzött célok, a választott kiindulópont, a figyelembe veendő szempontok írónként és szemelvényenként változnak, sőt igen nagy súllyal esik latba az irodalmi mű tárgyalásának vezetésébe az osztály átlagminősége, a tanulók érdeklődése, szellemi színvonala, adottságai, melyek között, mint minden gyakorlati pedagógus igen jól tudja, nemcsak egyénenként, de osztályonként, sőt iskolánként óriási különbségek lehetnek. Mindezek a körülmények a kérdések olyan tömegét vetik fel, hogy igen gondos, részletes és terjedelmes megvitatásukra égető szükség lenne. Érthető viszont, hogy ilyen szűk keretek között túlságosan bonyolult feladat lett volna a szerző számára a problémáknak csak merő kijelölése is, megtárgyalásukról pedig eleve le kellett mondania. Reméljük, hogy abban az ügyes sorozatban, ahol ez a művecske is megjelent, sorát fogják ejteni a középiskolai idegennyelvű irodalomtárgyalás problémáinak is.

Petrich munkájának igen nagy erénye egyszerű, mindig világos, érthető és szabatos előadása. A könyv végig élvezetes, könnyű és meggyőző olvasmány. Pedagógiai irodalmunk jelentős nyeresége.

Bárczi Géza.

B. Petrich: L'enseignement des langues modernes. *Le livre de M. Petrich est un exposé clair et lucide de la méthode dite intermédiaire, la seule dont l'emploi est justifié dans nos lycées. Malgré les cadres restreints de l'ouvrage, aucune question touchant la méthode et les procédés à appliquer n'a été négligée. L'auteur tient toujours compte de la situation un peu spéciale où se trouve l'élève hongrois, dont la langue maternelle a une structure si dissemblable des langues indo-européennes. On regrette seulement que l'auteur n'ait pu consacrer quelques chapitres aux problèmes multiples de l'enseignement de la littérature d'expression étrangère.*

Géza Bárczi.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Max Pohlenz: *Herodot, der erste Geschichtsschreiber des Abendlandes.* Neue Wege zur Antike. II. 7—8. Leipzig und Berlin. Teubner, 1937. 221 l. 9-20 Rm.

E jó módszerrel és fölényes tudással megírt mű új alapokat teremt Herodotos megértéséhez, s bizonyára a nélkülözhetetlen könyvek egyike lesz. A pársoros bevezetésben hangsúlyozza a szerző, hogy Herodotos az ókor tudatában a görög győzelmek történetírójaként élt (Lukianos, Herod. 2.), s csak a közelmúlt filológusai tették meg politikától távolálló novellistává. „Wir müssen das Werk als Ganzes unbefangen auf uns wirken lassen, müssen versuchen, aus ihm ein Bild von Wollen und Geistesart seines Schöpfers zu gewinnen und dieses aus seiner Zeit heraus zu denken.“ (1. l.) E szempontok alapján kell megállapítani Herodotos munkájának célkitűzését (1—9. l.), aki, bár művének határozott címet ad (ἱστορίας ἀποδείξις, viszont Hekataios: τὰδε γράφω, ὥς μοι δοκεῖ ἀληθέα εἶναι etc.), a központi elrendezettséget nem ismeri (ὁμοίως μικρὰ καὶ μεγάλα ἄστυ ἀνθρώπων ἐπεξιῶν), csak a spatium mythicumot és historicumot választja külön (v. ö. például az ilyen kitejezést: τῶν ἡμεῖς δμεν). „Das Thema seines Logos ist der Gegensatz von Hellenen und Barbaren, den er von dem ersten Unrecht der Barbaren an (tehát nem a mythikus időkötől!) bis zum Ende verfolgen wird.“ (9. l.)

Ennek alapján alakul ki a mű vezérmotívumának (9—21 l.), a görögök és barbárok ősi ellentétekből fakadó küzdelmeinek ábrázolása is. A harcok nem az anyaországban, hanem Kis-Ázsiában kezdődnek. Az első barbár, aki itt φόρος-szal sujtja a helléneket, Kroisos, a perzsák áldozata lesz. A második nagy harcukat tehát a görögök már a perzsák ellen vívják. E küzdelem az ión fölkelésben éri el csúcspontját, és sikertelenül végződik. A kisázsiai görög szabadságharc harmadik felvonása már athéni közreműködéssel zajlik le, az athéniek hűsz hajót küldenek Aristagoras segítségére: αὐται δὲ αἱ νέες ἀρχὴ κακῶν ἐγένοντο Ἑλλησὶ τε καὶ βαρβάροις (V. 47.). E sokat sejtető jóslat nemcsak a harmadik hellén szabadságharc kudarcát jelzi, hanem annak az anyaországba való átharapózására és újabb fejleményeire is céloz. Dareios bosszút forral Athén ellen, szolgálja mindennap eszébe hozza: Δέσποτα, μέμνεο τῶν Ἀθηναίων (V. 105.), azonkívül a hódítás vágya is sarkalja (VII. 94.). E két tényező

hozza Kelet egész hadseregét Hellas leigázására (VII. 138, 157). Az anyaország harca is három részben játszódik le. Az előjátékot Mardonios sikertelen próbálkozása alkotja. A következő rész, Datis és Artaphrenes hadjárata, a marathoni csatával végződik, ahol a görögök — Herodotos nemes egyszerűségű szavai szerint — ἐμάχοντο δέϊως λόγῳ (VI. 112). A harmadik részre, Xerxes hadjáratára, rápazarolta minden művészetét Herodotos, hogy az emberi ὄψις romlást okozó hatását szemléltesse. „Zielsicher geht er seinen Weg, schildert in wohlüberlegtem Aufbau und mit klarer Gliederung den Krieg der Griechen und Barbaren.“ (20 l.)

A mű főcélját támasztja alá a beleszótt ázsiai és görög történet is (21—43 l.). Újabban különösen Jacoby és De Sanctis az első részben egy Perzsiáról szóló önálló monográfia maradványait vélik fölfedezni, melynek mintája a miletosi Dionysios lett volna, aki Suidas szerint (F. H. G. II. p. 5) a Dareios után következő korszakot (τὰ μετὰ Δαρείων) dolgozta föl s így inkább ő, mint Herodotos nevezhető a történetírás atyjának (Lehmann—Haupt, Klio II. 338 l.). Az valószínű ugyan, hogy Herodotos annyi más forrás mellett Dionysios is fölhasználta (Jacoby R. e. Suppl. II. 418 l.), de ez magában még semmit sem bizonyít. Sokkal többet jelent Herodotos saját kijelentése (I. 95): Ἐπιβλῆται δὲ δὴ τὸ ἐνθεῦτεν ἡμῖν ὁ λόγος τὸν τε Κύρον ὅστις ἔων τὴν Κροῖσου ἀρχὴν κατέειλε, καὶ τοὺς Πέρσας ὅτεω τρόπῳ ἡγήσαντο τῆς Ἀσίης. A perzsa történet számára Ázsia történetének egy része, melyben az író ki akarja fejteni, miképp lettek a perzsák Ázsia urai, s miképp tudták Kelet minden hatalmát Hellas ellen csoportosítani.

Az ázsiai történet mellett párhuzamosan halad a görög történet: az író áttekintést nyújt mindkét harcoló fél hatalmának kialakulásáról. Ez az áttekintés nem mondható hézagtalannak, bár Herodotos a maga szempontjából bizonyára annak érezte. Mindkét történetből annyit adott, amennyi szerinte főcéljának megfelelt. Ennek szem előtt tartásával értjük meg a ἱστορίη és a λόγος közti különbséget is (43—58. l.). A görög látnivágyó ember, „Augenmensch“ volt, de nemcsak az emberek városait, hanem lelkiületüket is meg akarta ismerni. Az ἰδεῖν és az εἰδέναι egy tőből származik, de ugyanebből az ἰδ-ebből cred a ἱστορίη is „ἰστωρ a tanú, aki látott valamit, aztán a döntőbíró, aki a tapasztaltak alapján ítél (Σ 501), a ἰστωρεῖν jelentése tehát részben „tanúskodni“, részben „kihallgatás után az igazat megállapítani“. Ez utóbbi jelentés alapján a ἱστορίη annyit jelent, mint „tudakozódás“, s ilyen értelemben használja mindjárt műve első szavaiban Herodotos is, későbbi jelentését („elbeszélés“, „történetírás“) viszont még nem ismeri. A kutatás hármas útja nála a ἱστορίη, az ὄψις és τὰ ἀκοῇ λεγόμενα, s e hármas út eredménye az a föld- és néprajz, mely műve főcélját oly sokoldalúan támasztja alá. A λόγος föladata ezzel szemben a bizonyos szempont szerint való gyűjtés, a kombinálás, az egyes szempontok összekapcsolása, az eredménynek egységesen fölépített „beszéd“-ben való megfogalmazása. Így a sokoldalú, szubjektív ἱστορίη helyet kell hogy adjon a rendszerező, objektív λόγος-nak is, mely a görög ember számára a változatos dolgok megértését közvetíti. Már Hesiodos érzi, hogy más a föladata, mint a csupán-mesélő költőnek, s ezért mondanivalóját a „csűcséig kidolgozza“ (τοὶ ἐγὼ λόγον ἐκκορυφώσω, Ἔργα 106), ilyen már Aisopos (II. 134), még inkább Hekataios (II. 143, V. 36, 125), aki oly mértékben λόγιος, hogy meg merte írni a világ földrajzát Anaximandros térképe alapján. Herodotos tehát, a ἱστορίης ἀπόδειξις szerzője, egyben λογοποιός is, nagyobb λόγος-ai a kisebbekből épülnek föl, és önállóan helyeződnek el a mű egészének összefüggésében (v. ö. Ἀσσύριοι λόγοι, Λιβυκοὶ λόγοι etc.). A θωμάζειν, melyben később Platon

minden bölcelet alapját fogja látni, először a szubjektív, tarka *ιστορίη* kiindulópontja, a csodálkozás oka, a kimerítő *αἴτιον* kutatása közben azonban (II. 19, III. 12, VII. 125) kiépül az objektív *λόγος* is. Ennek törvénye nem egyszer olyasmire is készíti az író, amire egyébként nem volna hajlandó (*ὕπὸ τοῦ λόγου ἐξαναγκασόμενος* II. 3, v. ö. még II. 65, VII. 96, 99, etc.). Platon szól Phaidrosában (264 b.) az *ἀνδρική λογογραφική*-ről, az írásmű organikus egységét létrehozó kényszerről. Ez villantja föl Herodotosnál a történetileg lényeges fogalmát, néha ő Platon szigorú következetességét vagy Thukydides áldozatos anyagkorlátozását még nem ismeri, az ő munkáján még a *ιστορίη* és a *λόγος* közelmének feszültsége uralkodik. Ez a feszültség érleli meg a részletábrázolásoknak a mű egészével való összefüggését is (59–73. l.).

Pohlenz fölteszi a kérdést: „Wie ist die Verbindung der Einzellogoi mit dem Ganzen, wie ist die Komposition des Gesamtwerkes aus Herodots geistiger Haltung zu verstehen?“ (59. l.) A felelet nemcsak szellemes, hanem az ókori lelkiület mélységes megértéséről is tanusodik. Herodotos ugyanis, mint Pohlenz kimutatja, mindig kikerekíti az egyes részletábrázolásokat, mint például Gyges (I. 6–13) vagy Arion (I. 23–24) történetét s ezt a kikerekítést elsősorban a *λόγος* törvénye kívánja (v. ö. az előbb idézett hesiodosi *ἐκκορυφῶσω* kifejezést). Az ilyen kikerekített és önálló *λόγος* tárgyi szempontból néha szorosabban, máskor lazábban, formailag azonban mindig közvetlenül a mű gerincének egy szilárd pontjához kapcsolódik, s utána a főcselekvény gyakran a kifejezések szószierint való ismétlésével pontosan a megszakítás helyén folytatódik tovább. Ugyanez az epikus eredetű (pl. Z394 skk. 7 2 skk. etc.) „Ringkomposition“ érvényesül a főcselekvény kikerekítése alkalmával is (pl. I. 73–75, VI. 115, VIII. 139, etc.). Ebből azt is következtethetjük ugyan, hogy Herodotos műveinek egyes részleteit itt-ott felolvastatta, a legfontosabb azonban az, hogy itt az egész ókorra jellemző stílus-sajátossággal van dolgunk. Minden említésreméltó *θῶμα* önálló léttel bír, tehát a mű egységében is önálló részletképpé kerekedik, terjedelmére való tekintet nélkül. Az író mindent közölni akar, ami a főcselekvény megértéséhez, a helyzet tisztázásához, az újonnan föllépő személyek vagy dolgok szerves beillesztéséhez szükséges. Néha elég ehhez egy mellékmondat vagy participium, máskor meg *λόγος* formálódik ki belőle. Az „excursus“-elmélet (Jacoby, Pagel, stb.) ilyenformán csődöt mond, Herodotos egész művében mindössze két ízben szól az ilyen *προσθήκη*-ről vagy *παρενθήκη*-ről (IV. 30., VII. 170). Csak egy lépés tovább és tisztán áll előttünk a történeti mű fölépítésének törvénye (73–91. l.). Be lehet bizonyítani, hogy Herodotos utólag csak egyetlenegy *λόγος*-t dolgozott bele művébe (v. ö. IV. 78 és VII. 137) s legföljebb még Skythia és Libya *περιγηγίσις*-e foglal el különleges helyet formai és tárgyi tekintetben egyaránt.

Kétségtelen, hogy Herodotosban nagy volt a földrajzi és néprajzi érdeklődés, kutatta az emberek városait és lelkiületét, följegyezte az érdekes *θῶμα*-kat, elsősorban azonban mindig a történeti érdeklődés vezette. Ha valamely esemény, nép, vagy személy az ő látókörébe jut, végigkíséri kezdetől fogva annak egész történeti fejlődését, hogy a jelen állapotot megértesse (pl. I. 82, V. 81, VI. 51, etc.). Abban a nézetben nevelkedett, hogy a világ legnagyobb politikai ellentéte Kelet és Nyugat, Azsia és Európa, Perzsia és Hellas között támadt. Amikor tehát elhatározta, hogy a két ellenfél végső összeütközését elmeséli, szellemi magatartásából következik, hogy az ellentétek történetét kezdetől fogva el kell mondania s az olvasót az egész ismert világon végig kell vezetnie, mert az igazság csak így lesz a *ιστορίη* segítségével megállapítható. A mű fölépítésének törvénye tehát Herodotos

szellemi habitusából és történeti gondolkodásából alakul ki, nem kényszer szülötte, nem összefüggéstelen dolgok erőltetett egybekapcsolása, hanem olyan írónak alkotása, aki tárgyából szervesen fakadóan szerint harmónikusán hozza létre mesterművét. A történeti események értelmezésénél (91—119. l.) él benne a pozitív erkölcsi eszme (pl. III. 49 $\pi\rho\eta\mu\alpha$ ἀρεσθαίων, 120 $\pi\rho\eta\mu\alpha$ οὐκ ὄσιον etc.), az értékelő ítélet elmaradása (pl. VIII. 128) azonban még nem jelent erkölcsi nihilizmust (mint pl. Howald gondolja, Hermes LVIII. 113. l.), mert az előadott esemény (pl. Ephialtes árulása) sokszor önmagáért beszél. Fontos szerepet kap nála a τίσις melyet a σωφροσύνη határain belül erkölcsileg igazoltnak tart (I. 129, IV. 205, VIII. 106), s visszahelyez régi vallásos szerepébe (v. ö. Φ 412, λ 280, Hes. Theog. 472). E szempontból is az eposz követője, de nála az istenek közvetlen beavatkozása már hiányzik (legföljebb egy $\lambda\epsilon\gamma\epsilon\tau\alpha\iota$ kifejezéssel szerepel pl. VII. 189). Ez nem vallási közöny vagy racionalista szépszisz következménye, hanem a történeti gondolkodásnak vallási téren való érvényrejutása csupán. Történeti vizsgálódásainak során jut el a nem polytheista pelasz ósvallásig, s így a képek, szobrok, oltárok és templomok kultuszát perzsa hatásnak tulajdonítja (I. 131). A pelasz ósvallás hatását mutatják az ilyen kifejezései: ὁ θεός, τὸ θεῖον, θεῖον πρῆμα, stb. A μοῖρα hatalmát azonban ő is az istenség fölött állónak tartja. Az emberi ὄψις gátja a φθόος τοῦ θείου (v. ö. Aisch. Agam. 362, 464, etc.), és nem maga az emberi boldogság, hanem az emberi gyarlóságot semmibevevő kevély boldogság az, ami kihívja az isteni φθόον-t. Ez magyarázza meg Polykrates sorsát (III. 40) és a híres Kroisos—Solon-jelenetet (I. 32) egyaránt: a hellén πόλις szilárd κόσμος-ához szokott egyéniség világnézete ez, mely legmélyebb jelentőséghez Xerxes hadjáratának megírásakor jut, amikor a világ meghódítására törekvő ὄψις bukik meg az istenség φθόος-án. (VIII. 109). „Bei Herodot wirkt Solons Gespräch mit Kroisos wie ein erstes Stasimon, und wie in der Tragödie begleitet uns das angeschlagene Motiv bis zum Schluß.“ (116. l.)

Igy jutunk el a mű céljához és tetőpontjához, a barbár ὄψις ellen vívott hellén szabadságharc történetéhez (120—163. l.), melyet Herodotos a három utolsó (VII—IX.) könyvben tárgyal. A VII. könyv kezdetén négy fokozatban viszi az eseményt addig a pontig, míg a perzsák a háborút elhatározzák. Tragikus hangulatot teremt a habozó Xerxes álmának leírása. Az író legfőbb célja a történelmet irányító belső erők szemléltetése, a természetes és metafizikai motívumok érzékeltetése, különösen pedig a φθόος τοῦ θείου szerepének tisztázása, mely az egész mű alaphangulatát képezi és Xerxes álmában megrendítően érvényesül. Így kezdődik meg a hadjárat (VII. 19), megindul a „sokkarú és sokhajójú” perzsa szörnyeteg (Aisch. Pers. 81. s kk.), melynek egyes ténykedéseit kísérő beszélgetések (VII. 45—52, 101—104) a tragédia kardalaira emlékeztetnek. A görögországi belviszonyok (VII. 138—174) s az első harcok (VII. 175—VIII. 26) ismertetése után érünk Salamishoz, a mű nagyszerű tetőpontjához. Itt a hadvezéri kolégiumok tanácskozásai állanak előtérben görrög és perzsa részen egyaránt. Hadászati szempontból nem kapunk teljes képet, csupán drámai kompozíciót, melyben a hely és cselekvény egysége uralkodik. Ez az eljárás súlyos következményekkel jár, kronológiai képtelenségekre vezet (az események hihetetlen tömegét szorítja egyetlen éjszaka, stb.): az objektív ἀλήθεια nyomozójából alkotóművésztté csínált a lelkesedés (VIII. 40—96). A győzelem következményeinek megdöbentő szemléltetése (VIII. 97—129) még Aristophanes korában is visszacsendül (Békák, 1026). Az ezután következő diplomáciai tárgya-

lásokban (VIII. 130—144) diadalt ül az athéni φρόνημα: sem arany, sem rábeszélés nem tántoríthatja el Athént a hellén szabadság védelmétől. „Sicher ist niemals wieder in der ganzen griechischen Literatur das panhellenische Empfinden, das Gefühl für die Gemeinsamkeit von Blut und Sprache, von Religion und Kultur mit solcher Wärme und solcher knappen Eindringlichkeit bekannt worden wie hier.“ (154. l.) A IX. könyv a szárazon (IX. 1—89) és a tengeren (IX. 90—122) vívott utolsó harcokat tartalmazza párhuzamos ábrázolásban.

Herodotos művészi céljainak szemmel tartása mellett az író politikai hitvallása s a munka befejezettségének kérdése is (163—177. l.) világossá válik előttünk. A politikában Herodotos teljes mértékben Perikles és az athéni hegemonia híve (különösen: VII. 3 és 139), azonban a többi állam iránt is tárgyilagos akar maradni (v. ö. pl. VII. 22, IX. 67—69, 78—80). A görögök szerinte két részre oszlanak: az egyik rész a „gutgesinnt“ görögség (οἱ τὰ ἀμείνω φρονέοντες VII. 145, 172; v. ö. IX. 19), a másik a perzsáknak behódoltak csoportja. Az viszont távol áll tőle, hogy az athéni demokrácia kortese legyen (V. 78) s jól tudja, hogy Spártában is van annyi „szabadság“, mint Athénben (VII. 135). Pánhellénikus elkülete többször kézzelfoghatóan megnyilatkozik (pl. III. 130, 138; V. 104, 106; VI. 17; IX. 2, 60).

A nagy harc végére érve befejezhetné volna művét azzal, amivel elkezdte: az ázsiai eredetű „igazságtalanság“-nak jóvátételével, a Kroisostól leigázott görögök felszabadításával. A ránkmaradt „befejezés“ azonban inkább arra mutat, hogy itt az író valami újabb történetbe akart kezdeni (v. ö. Lipsius, Leip. Stud. XX. 1902, 195 s. kk. 1.). Kerekdedségre törekvő egyéniségét ismerve, képtelenségnek látszik, hogy műve ránkmaradt alakjában befejezett egész volna. Am e csonkán maradt mű szerzője kétségtelenül atyja a nyugati történetírásnak (177—221. l.), s már az ókorban is annak számított (Cic. legg. I. 5, de or. II. 55). Már utazásaiban történetileg gondolkodott, és joggal írja róla Farnell (Outline History of Greek Religion. London, 1925, 8. l.): „The intellectual ancestor of the modern anthropologist and student of comparative religion“. Mindig a történeti fejlődés adja meg számára a magyarázatot, így lesz világossá előtte Európa és Ázsia ősi ellentéte, mely a perzsa háborúk óta szilárd alkotóeleme lett a görög gondolkodásnak. Kutatási eljárásai ma is mintaszerűek (v. ö. pl. III. 81 s. kk., IV. 87 s. kk., VII. 61 s. kk.), ő használ először hiteles okmányokat, emlékeket és maradványokat, meglátogatja a csatatereket, s a hozzáértő (λόγιος) embereket lehetőleg személyesen kérdezi ki. „A pioneer in the writing of History“ — mondja róla Glover (Herodotus, Berkeley, 1934, 228. l.), s valóban: minden tévedése s hibás következtetése mellett is az objektív ἀληθείη harcosa marad, és exaktságra (ἀντρεκεῖν) törekszik. Ahogyan a miletosi bölcselők tudománya az egész világmindenséget átfogta, úgy akarja Herodotos az ő πολυμαθηνί-ját és ιστορίη-ját a λόγιος segítségével egységbe foglalni, s a világot mint történelmet κόσμος-za rendszerezni. Így állapította meg a nagy háború történetét, s így tette azt egy világtörténelmi folyamat szerves részévé. Megkísérelte, hogy az események folyását emberi-természetes tényezők segítségével megértse, s egy értelmes világrendből megmagyarázza. Műve, melyben mindezt elénk tárja, az évezredek homályából ma is töretlen fénnel ragyog elő.

Mostanság új híveket szerez magának Herodotos Németországban. Csak nemrég jelent meg egy értekezés, mely nemzeti öntudatát teszi alapos vizsgálat tárgyává (A. Heubeck, Das Nationalbewußtsein des Herodot. Diss. Erlangen, 1936), főként pedig a német iskola igyekszik őt a népi és faji világnézet, a „Führertum“ s a „Gefolgschaft“,

az állami totalitás hirdetőjének megtenni (R. Ebeling, Herodot für unsere Schule. Die Deutsche Höhere Schule, IV. 1937, 227—232, 261—270. l.). Pohlenz műve, melyet Ebeling naívnul „sehr gut“-nak mond, magasan fölötté áll a politikai konjunktúra szülötteinak, sőt különbe szemponthól Cicero De officiis-áról írt, e folyóirat hasábjain már ismertetett (EPHk. 59. 1935, 326—329. l.) tanulmányánál is, mégis erősen magán viseli korának bélyegét, ami nem mindig válik előnyére. Nem tartottuk szükségesnek ezen „árnyoldalak“ részletes ismertetését. A szerzőt nagy tudományos készsége és módszerének biztonsága könnyen átsegíti ugyan a kellemetlen zökkenők egész során, a mű olvasója azonban a kétértelmű s a divatos jelszavakat látszólag komolyan vevő részleteknek könnyen áldozatul eshetik, miért is óvatosságot ajánlunk.

(Mátyásföld.)

Hári Ferenc.

Das Werk ist von hervorragender, ja von grundlegender Bedeutung. Herodotos hat sich im neuen Deutschland manche Freunde erworben, die ihn zum Verkünder des Führertums und der Gefolgschaft, der staatlichen Allmacht, der völkischen und rassischen Weltanschauung machen. Pohlenz hält sich von solchen Übertreibungen im allgemeinen fern, er arbeitet mit guter Methode, überlegenem Wissen und leistet nicht nur der Wissenschaft, sondern auch der Schule wertvolle Dienste. Doch trägt sein Werk in manchen Zügen das Gepräge seiner Zeit an sich, was ihm nicht immer zugute kommt. Daher ist es hie und da mit Kritik und Vorsicht zu benützen.

F. Hári.

M. H. A. L. H. Van der Valk: *Beiträge zur Nekyia*. J. H. Kok, Kampen, 1935. 140 + IV lap.

E leideni „proefschrift“ nemcsak a „Homeros“ iránt való érdeklődés jelenlegi pangása miatt (l. fent 1937: 391 k.), de önmagában is figyelemreméltó. Unitárius készséggel igyekszik a Nekyiának belső és a beillesztés körül mutakozó ellentmondásait ártalmatlanoknak igazolni, vagyis egyfelől az egyes részek (a hősök beszélgetései, a hősnő-katalógus és a Teiresiasjósolat) megbonthatatlan összetartozását, másfelől az egészek az Odysseia költőjétől való származását bizonyítani. Helyesen. Legfeljebb, hogy részünkről a valóban kiáltó ellentmondások kimagyarázása körül nagyobb szerepet engedtünk volna a téma (Alvilág) misztikus természetének és a költő érthetően irracionális hangoltságának (v. ö. Baumlér mindenestre egyoldalú fejtegetését az 1926-i Bachofen-kiadás Einleitung-jában, XL kk.)

Más dolog azok a messzemenő következtetések, amelyekre v. d. Valk a Teiresias enunciációiban foglalt, csakugyan feltűnő parancsból jut, hogy Odysseus egy különösfajta zarándoklással engesztelje meg Poseidon haragját. A tételek, hogy Poseidon eredetileg az ismeretlen Távol istensége volt, aki csak az Odysseiai-költő által lett az Idegenség egyik formájának (?), a tengernek urává, s éppen ezért kellett éppen ennek, a Poseidon-harag és -kiengesztelés gondolatait is feltalálnia; hogy maga a ceremónia, amelyet a költő Teiresiaszal, a thébai monda-körből átvett jóssal írat elő, nem egy Poseidonkultusz bevezetésének lecsapódott emléke, hanem valami „rite de passage“-fajta, amely Odysseusnak mintegy makulátlan újjászületését, bűnétől való megtisztulását biztosítandó, stb. Ezekre a tételekre ugyanis nem térhetnénk ki hosszadalmas viták nélkül, de érzésünk szerint mindenestre: V. az „ős-Poseidont“ egy ma divatos irány szerint képzelte el túlságosan

modernül és ha van is némi mag az ötleteiben, — bizonyításai nem mindig és nem mindenben meggyőzőek. Marót Károly.

•

Ein beachtenswerter Versuch über eine beachtenswert wichtige Partie. Ref. stimmt dem Standpunkt und den Feststellungen des Unitariers bei, hegt aber Zweifel — ohne sich in eine Diskussion einzulassen — ob seine (hauptsächlich) religionsgeschichtlichen Thesen immer auch überzeugend erwiesen wären, bzw. bestehn dürften.

K. Marót.

Aufsätze zur Geschichte der Antike und des Christentums. Berlin, 1937.

Az antikvitás és kereszténység benső összefüggéséről szólni valóban csak az arra leghivatottabbaknak lehet. A legszebb téma, de profán kézben korcs próbálkozás. Nem meglepő, hogy a német tudományosság, karöltve egyes külföldi szaktekintélyekkel, ilyen irányban felderítő útra vállalkozott. E munka darabjai közül most csupán azokról lesz szó, melyek folyóiratunk tárgykörébe vágnak.

Az élen *Franz Altheim* tanulmánya áll: *Geschichte als Universalgeschichte*. Figyelemreméltó, hogy a tudós immár következetesen egyetemes történetről (Universalgeschichte) beszél, nem pedig világtörténetről (Weltgeschichte). Nem is lehet ez másként, ha belátjuk, hogy az újszerű történelmi ábrázolás szükségletének kielégítése mind aktuálisabb. A régi iskola — még a századforduló után is — mereven megmaradt a magavonta szűk korlátok között. Az idő és tér egy síkban mozgó keretei legtöbbször áthághatatlan határvonalat jelentettek a kutató számára. Márpedig a legújabb követelmény több kiterjedésű módszert igényel, olyast, aminek nyomán kész alak kél életre. A kritikai irány segédeszközei mindig hasznosak lesznek, de — különösképpen az antik valóság megrajzolásánál — egyébire is szükség van. Az ókortudomány képviselői nem folytathatják a meddő vitát azon, hogy mi viszi előbbre tudományszakukat, az archaeológiai vagy irodalmi alapokon nyugvó kutatás? Felelet: mind a kettő együtt és még valami. Az organikus egység, a korszakok nyomán kialakuló világkép felfedése, meglátni például Róma ideáját. A magán- és állami élet dimenziói felett van a mindent átfogó harmadik; „so bedeutet die Einbeziehung von Sein und Idee Universalgeschichte“. — Altheim eddigi műveiből nem egyszer kibontakoztak már e megkapó történet szemlélet körvonalai. Pontos megfogalmazásukra s ezúton való közlésükre most került sor.

Hozzánk legközelebb érthetőleg a kötet amaz értekezése jut, amely honi szerzőtől való. Ez *Kerényi Károlytól: Pythagoras und Orpheus*. Megszoktuk, hogy a kitűnő vallástörténész a kitűzött problémák legmélyére hatol. Most is két olyan név fogalomkörét látszik kimeríteni, amelyek köré napjainkig a legkülönfélébb felfogások tömkelege fonódott. Ezt újszerűen és meggyőzően adni nem könnyű. Mi köti egyívű Pythagorast és Orpheust? A halhatatlan lélek vándorlása. Kettejük közt lényegbevágó különbség, hogy Pythagoras historiai ember és idea, Orpheus mythikus alak és idea. Ennek a ténynek igazolásakor nem elégszik meg a magyar tudós az egyes, általában szűkebb körű bizonyítékanyag feltárásával, hanem nyugat-keleti irányvonalon az ó-mediterrán kultúra hatáskörét igyekszik idevonatkoztatni. E téren Olivieri (*Civiltà Greca nell'Italia Meridionale* 1931) nyomdokait ajánlja követéseméltóknak. Olyan, egyébként hasznos, összefoglalásokat, amink például Guthrie-é (*Orpheus and Greek Religion* 1935), máris elévülésre

ítél. Az átfogó megértést az Apollon-vallásból származtatja. — A tanulmány anyagban, szempontokban, tanulságokban annyira gazdag, hogy külföldön máris élénk visszhangra talált.

A könyv többi dolgozatai is egytől-egyig érdeklődésre tarthatnak számot. Tárgyalásra kerül a görög filozófia előrelátó jelentősége a kereszténység megvilágításában (Rüssel), egy rövid, de tetszetős elmefuttatásban Vergilius (Iwanow), az antik befolyása a középkor szellem-történetére (Vignaux), végül a Nyugat ideája és ideológiája a középkor és újkor fordulóján, Dante és Pierre Dubois személyein keresztül (Schmid).

A könyv ókortudósnak, történésznek, irodalomkutatónak és filozófusnak egyaránt ajánlható.

(Budapest.)

Nagy Ferenc.

Chacun des essais, réunis dans a volume, et dont le sujet est le rapport de l'antiquité et du Christianisme, est d'un intérêt considérable. Les articles de F. Altheim (Histoire et Histoire Universelle) et de Ch. Kerényi (Pythagoras et Orpheus) sont tout particulièrement remarquables. Altheim essaie de saisir l'idée qui détermine la vie privée et publique de l'antiquité. Kerényi nous révèle les notions de l'homme historique (Pythagore) et du personnage mythique (Orphée) dans l'ancienne culture méditerranéenne. Nous recommandons chaleureusement ce beau volume à tous ceux qui s'intéressent pour l'antiquité, pour l'histoire, la littérature et la philosophie.

F. Nagy.

Dr. Jan Ros S. J.: *Die METABOAH (variatio) als Stilprinzip des Thukydides.* (Rhetorische Studien, Ergänzungsb. I.) 1938, F. Schöningh Paderborn, B. Götschmann Zürich, R. Förlinger Wien; XXIV + 512 l.

Ez a szokatlanul terjedelmes és értékes disszertáció a Drerup-iskola kitűnő módszerével teszi mikroszkóp alá a híres, sőt hírhedt thukydidesi inconcinnas legjellegzetesebb kórokozóit. Bár a mű — a bevezetővel és végszóval — három, illetőleg négy természetes részre oszlik, a tárgyalást szerzőnk két részre osztotta. Az első, kisebbik rész (19–85. ll.) adja a methodologiai alapvetést: a μεταβολή fogalmának fejlődését és a probléma történeti alakulását az ókorban; mert ugyan Thukydides gyakorlata (Ros is jól látja) nem fedi pontosan ennek a σχῆμα λέξεως-nak a technikusoktól adott ideális értékét, de az ő használata körét és e használat fajait s osztályait is legmegfelelőbben kétség-telenül csak ezen az elvi alapon fogjuk kijelölhetni. A nagyobb, második rész (86–450. ll.), egy igen részletes és példákban gazdag analízis, magokat a Thukydides-használt variációs kifejezéseket állítja össze és (dícséretére): a formalisztikus-lélektelen stiliszticizmus papiros-elintézésit szinte mindig ugyanazzal a józan-bölcs valóságérzéssel kerüli el, amellyel mingyárt az l. c. két, különböző értékű — időt, illetőleg okot-jelentő — participiumának (ἀρξάμενος és ἐλπίσας) és az alap-, illetve felsőfokban egymás mellé tett mellékneveknek (μέγαν és ἀειδογώτατον) formai azonosság mellett nyilvánvaló értelmi másféleségét, illetőleg az ilyenféle „rerum coniuncta diversitas“-nak igazi jelentőségét sikerül megmagyaráznia (89. k. és 11. l.). Így aztán bármilyen gazdag Ros adattára és bonyolult a rendszerezése, mégis soha nem lesz pedáns vagy kivált halottá. A példák végeláthatatlan tömkelegében is jólesően érezzük, hogy a formákat egy emberkereső és -látó realisztiztikai, sőt — mondhatnók — anthropológiai és egyénlélektani érdeklődés tartja biztos kezében. Egy érdeklődés, amely (igen helyesen és jogosan) többek közt a

nyelv individuális és konvencionális elemeit is jól meg tudja különböztetni s amely eljutott annak a tisztánlátásáig, hogy bár Thukydidesz, természetesen, szintén korhatás és átvett tudás (a régi szofisztika, főleg a Gorgias-féle műpróza hatása) is irányította — mégis: a stílusa nem merőben történeti eredmény.

Innen már csak egy kis lépés azt is észrevenni, hogy amennyiben így az individuum egy sajátmagát sajátosan kifejező, autonóm alany (is), minél alkotóbb a szellem és minél határozottabb a mondandó szándéka valamely kiválóbb alanyban, annál fontosabb lesz természetesen az autonóm kezdemény és annál kevésbbé fog számítani az, amit stilisztikai értelemben tudatosítható (tanulható) stílusnak szoktak nevezni. Másszóval: annál indokoltabban fogjuk azt a módot, ahogy ez az alany megszólal, ugyanúgy, mint a többi „mozdulatait”, csak amaz egyéni jelleg akaratlan megjelenésének tekinteni. Ahogy egyszer a sokszor idézett, de a „stilisztikáktól” komolyan nem vett Quintilianus (i. o. X, 1, 114) legalábbis C. Caesarról mondotta: „illum eodem animo dixisse quo bellavit” (azaz általában „élt”), úgy kell — többek közt — Thukydidesz stílusát is (a variációs kifejezési sajátossággal együtt) az író jól megértett egyéniségéből kiindulva, erre vonatkoztatva néznünk és e hatalmas elme magát-kifejezéseit elsősorban akként vennünk, mint az ő sajátos észjárásának, lelki berendezésének természetes megnyilatkozását, sőt mint éppen az ő egyéni alkata („az ember”) megértésének leginkább áruló, igazoló és tökéletesbítő segítségét is. Nem mint tanítandó normákat. Ezen mitsem változtat, hogy például a *variatio* törekvése már a művelt, (az eposz helyett) a kardal- és drámaköltészetben nevelődött attikai átlagember szellemi „tökéjéhez” bizonyos mértékben szintén hozzátartozhatott. Az a mód és arány ugyanis, ahogy ez a törekvés Thukydidesznél nyilvánul, a *variatio* különösképen feszítő és meglepő virtualitásának sajátos színezete és ereje, — elválaszthatatlan az ő egyéniségétől és senki másnál így, még egyszer nem találkozik. Ezt úgyis mondhatjuk, hogy jóllehet részleteiben másképp, lényegében ugyanilyenforma stílust Thukydidesz minden hagyomány *nélkül* is, okvetlenül megtalált volna. Kiáltó példa ő, hogyan kell az igazán jellegzetes nagyotalkotáshoz a hagyományról (kordivatról) való tudomásnak egy magunk szerint való szándék irányával szerencsésen találkozni; úgyhogy a hagyomány kontinuitása inkább csak a visszanező szemnek s főleg éppen azért forog fenn, *mert* ezt a látszatát ama szerencsésen egyidejű egyéni akarás is felerősíthette. *L'homme c'est le style*; és azt, hogy „wie der Stil zum Geiste des Individuums, so verhált sich die Sprache zu dem der Nation”, már Schopenhauer látta (Parerga 25. §. 309).

Ros nem vonja le a végső következtetést, hogy igazi nyelvteremtésekkel szemben igazi „stilisztikáról”, azaz stílusról, mint valami normatív-formalisztikus valóságról, lehetetlen beszélni. Bár nem könyve szellemének, csak ökonomiájának megváltoztatásával járt volna: a hangsúlyt — több szempontból helyesen — még nem arra tette, hogy a kifejezés csak az egyéniség kicsapódása szokott lenni, tehát egy mindenre egyformán kötelező stílus nem tanítható, legfeljebb az egyes esetekre vonatkozólag a jellegzetes kifejezőmód tudatosítható. Munkája mindamellett (talán éppen, mert önkénytelenül) minden hasonló-nál nyomatékosabban hirdeti, hogy „stílussal” a jövő kutatás inkább tartozik és eredményesebben fog az egyéniségmegfejtéseknek, semmint egy generális-formális stilisztikának tanulságai szempontjából foglalkozni.

Marót Károly.

Das tüchtige und tiefgehende Werk von P. Ros legt es, weniger durch seine ökonomische Einteilung als durch seine modernste theoretische Einstellung, vollkommen nahe: Schreibweisen echter Sprachschöpfer sollten in der Zukunft nicht als Bestätigungen oder Ausnahmen einer normativ-fixen Stilistik (im alten Sinne des Wortes), sondern vielmehr als charakterologisch schätzbarste „Ausdrucksformen“ des betreffenden Individuums untersucht und verwertet werden.

K. Marót.

B. F. C. Atkinson: *The Greek Language.* London, 1933. 2. kiad. (1. kiad. 1931.)

Többször megkísérelt feladatot akar könyvünk megoldani: megrajzolni a görög nyelv fejlődéstörténetét a legrégibb időktől napjainkig. Ezt a feladatot a tudós szerző nagy lelkiismeretességgel, sokszor bámulatbaejtő fágkörű tudással és ügyes elrendező készséggel oldotta meg, úgyhogy műve a maga egészében sikerültnek mondható.

Az I. fejezet (Origins) nyomon kíséri a görögség történetét egészen későbbi hazájában való letelepüléseiig. Az indogermán nyelvek rokonságát a szókészletből, hang- és alaktanból pár ügyesen megválasztott példával mutatja be. Ezen ősnyelv hordozója szapora nép volt, mely fölöslegét az őshaza szélei felé szorította, ahol ezek többé-kevésbé izolálódtak és megindultak a különnyelvi fejlődés útján. Az őshazát szerzőnk Európában keresi (10. l.), mert az indogermánok ismerték a lovat és marhát, a szamarat és tevét nem. Annak a ténynek is, hogy védikus istenek hetita feliratokon jelentkeznek 1500 körül, legjobb magyarázatát abban látja, hogy az árják Kis-Ázsián keresztül vonultak Irán és India felé, északnyugati Kis-Ázsiából vagy Délkelet-Európából jövet. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az újabb évek kutatásai megint inkább egy középpázsiai őshaza felé terelik a figyelmet, úgyhogy az árják a Kaspi-tengernél lefelé kanyarodhattak Iránnak és egyes törzsek nyugatnak szóródhattak, ami szintén megmagyarázza a védikus istenek megjelenését hetita feliratokon, sőt az úgynevezett lótenyésztési könyvet is.¹

A második ezredév elején indulhattak el a görög törzsek a Duna völgyéből vagy a Fekete-tenger mellékéről az Égei-tenger felé. Az első emlék a XVI. századból való. Hetita feliratok említik ekkor Tawagalawas-t (*EteFoklêFης), Ahhijawa királyát (*Aχαια), és ugyanebből a népből tudunk Antaravas (*Avôpeûς). Lazpa (Λέσπος) királyáról.

A görög nyelv karakterisztikumai 2100 és 1600 (az invázió kezdete) között alakulhattak ki. A görögség lókésszerű beáramlásának tulajdonítható a négy földialektus kialakulása és a valószínű sorrend: ión, arkado-kyprosi, aeol és legvégül a nyugati görögök.

A görögség új hazájában az autochthon égei kultúra hatása alá került, ami nyelvében is mély nyomot hagyott. Az, hogy különböző korokból való szövegek nyelvkészletének ¹/₈—¹/₁₃-a nem indogermán, mutatja, hogy egyrészt mennyire szilárd volt az indogermán hagyomány, másrészt milyen jelentős hatást gyakorolt politikai és kulturális téren az égei kultúra a görögség és nyelve fejlődésére.

A II—VI. fejezetek sorra veszik a hangtan, hangsúly (II), a névszó és névmás, ige és partikulák problémáit, előbb alakitani (III, ill. IV),

¹ H. Güntert: *Zur Frage nach der Urheimat der Indogermanen* (Heidelberg, 1930, Sonderabdruck aus Deutschkundliches Fr. Panzer überreicht.)

majd syntaktikai szempontból (V, ill. VI). Mindenütt kidomborodik az a törekvés, hogy szerzőnk ne dobjon az olvasó elé ellenőrizhetetlen szabályokat, hanem hogy jól megválasztott, bőséges példaanyaggal szinte leolvastassa a szóbanforgó jelenségeket.

Az indogermán vokálisok és konsonansok történetét jól tárgyalja, fejlődésüket felkísérve a legújabb időkig. A hangsúlynál ráter a görög nyelv fontosabb változtatásaira az indogermán állapottal (szabad hangsúly) szemben: a háromszótagos törvényre, a *ῥιμα*-törvényre (eredetileg másodéles trochaikus szavak másodhajtottakká lettek); a háromszótagos törvény okát a substratum-theóriával szemben az erőmegtakarítás elvében látja: a nehezebbet leváltja a könnyebb, pl. valószínű, hogy a görög embrionális korában *ἐπιφερόμενος* könnyebb volt, mint *ἐπιφερομενος* (62. l.).

A névszót a három deklináció keretében tárgyalja és minden tónél, minden kasusnál rámutat az indogermán előzményekre, a speciálisan görög változtatásokra. Nagyon hasznosak a szanszkrit, görög, latin ragozás egyezéseinek szemléltetésére hozott parallel táblázatok (82—4. ll.). Ezzel szemben a pronoméről szóló rész túlrövidre sikerült és éppen ezért áttekinthetetlen.

Az igénél is sorra veszi a különböző alaktani és syntaktikai problémákat, még pedig olyan beleérzéssel, hogy fejtegetésein mindenütt meglátszik, hogy itt olyan ember ír, aki a nyelvi alakokat nem mint száraz, élettelen alakokat kezeli, amelyeket tetszés szerint lehet összevissza vagdosni, hanem mint egy magas kultúrájú népnek a legfinomabb gondolatárnyalatok kifejezésére alkalmassá tett művészi eszközét. Ez különösen az igeidők, igemódok, partikulák, kasusok és praepositiók használatának tárgyalásánál tűnik ki.

A VII. fejezet a nyelvjárásokat tárgyalja. Itt is mindenütt ügyesen mutat rá az egyes dialektusok hang- és alaktani sajátosságaira, a dialektusok egymásra hatására, és a karakterisztikumokat itt sem absztrakt formában nyújtja, hanem bőségesen hoz eredeti feliratokat (nagyon helyesen fordítással együtt) és ezek kapcsán mutat rá a kiemelkedő sajátosságokra.

A könyvnek a tulajdonképeni erős oldala és mondhatni legszebb része azonban a következő három fejezet, ahol már a címek is nagy perspektívákat nyitnak: VIII. Homeros és a régi irodalom, IX. Az aranykor, X. A görög mint világnyelv; az Új Testamentum.

A homerosi költemények nyelvét az általános felfogástól és az újabb kutatásoktól² eltérően élő nyelvnek tartja és Chiosra utal, hol homerosi időkben ión nyelvjárás volt aeol substrattal, mely egy pár századdal előbb még erősebb lehetett és kb. azt az arányt mutathatta, amely az eposzokban jelentkezik. (200 sk. l.)

A tiszta nyelvészeti fejtegetéseken kívül többször megszólal az antik görög világ felé szálló vallomás és ízelítőt kapunk a főleg román szellemiségben szokásos esztéta-interpretációkból.

Az említett fejezetekből szabályszerű áttekintést nyerünk a görög irodalmi remekléséből, de a szerző soha sem felejt el tulajdonképeni célját: a nyelvi fejlődés bemutatását a különböző irodalmi *ῥεως*-okban a századok folyamán. A költők majd mindegyike szerepel egy-két szemelvénnel, amelyek segítségével szerzőnk nemcsak az irodalmi szépségekre mutat rá, hanem ráeszmélteti az embert a költők és költői műfajok lokális megkötöttségére a kifejezés eszközében, a nyelvben és arra is, hogy a nyelv fejlesztésében mekkora szerep jutott a

² l. pl. K. Meister *Die homerische Kunstsprache*, Leipzig, 1921.

mindinkább emelkedő filozófiai gondolkodásnak is. A tragikusoknak majdnem csak irodalmi jelentőségével szemben kidomborítja a komédia nyelvének életközelségét. A görög nyelv azonban igazi világerővé akkor válik, amikor politikai téren már elhanyagolt. Szerzőnk ebben a folyamatban nézetünk szerint túlságosan nagy befolyást tulajdonít az írás görögre ültetésének a Septuagintában, majd a görög újszövetségnek. A görög nyelv itt inkább fordítva, a maga erejét kölcsönözte a terjeszkedni óhajtó új eszméknek. Az élet nyelvét mutatja be azután megint számos papirusz-empléken, amelyeknek nyelve meglepően közel áll az írásnak klasszikusokhoz szokott fül számára néha bántó, de a nyelv életének tanulmányozása szempontjából annál tanulságosabb nyelvéhez.

A görög nyelv fejlődését felkíséri Pausanias—Zosimus—Leo császár—Anna Komnena—Theodorus Gaza—eusból vett szemelvényekkel egészen Bizánc bukásáig, mutatva az irodalmi görög megmerevültségét, mely Aristotelestől kezdve jóformán sem változott szerkezetileg.

A XI. fejezet a modern görögről nyújt rövid vázlatot. Bemutatja a hangzórendszer változásait, a spontán, kombinatorikus és sandhi-változásokat, a modern görög tagoltságát a maga rengeteg nyelvjárásával és rámutat azok jellemző konzervatívizmusaira, illetve újításaira. A befejezés annyira szép, hogy idéznem kell: „Greek is the language of practical culture and scholarship. As such it has transmitted its terminology to the world to-day, and as such it lives upon the lips of all who care for such things, an undying monument of the greatness to which a human language can attain and of the power and achievements of those who spoke it“. (334. l.)

A függelékben még röviden tárgyalja a görög írás történetét. A könyv végén jó és eléggé bő bibliográfia van az egyes fejezetekben tárgyalt kérdésekhez.

Mindezen kiválóságok ellenére van a könyvben több lapsus, amelyek közül a következőkben szeretnék egy párat megemlíteni: a 2. l. szereplő ógyh. szl. berán, helyesen berá; 3. l. a balti nyelvekhez tartozó óporosz mint szláv nyelv szerepel; 14. l. 1. j. még mindig hozza a már rég lecserepelt Ἀχαιοί = Ingaevones egyeztetést; 16. l. a substratum-theória mellett felhossa, hogy a spanyolban a lat. spokezdő f h-vá lett, holott már régen rámutattak arra, hogy itt spontán hangváltozást kell felvonnunk, mert az eredeti lat. f ue és r előtt megmaradt;³ 55. l. θυγατερ = ói. duhitar, nem pedig a szövegben hozott, nem létező duhita alakkal; 97. l. szerint a pass. gyenge aor. imp.-ában a második aspirata „in accordance with phonetic rule“ elvesztette hehezétét és így lett *λυθηθι-ből λυθητι: ez helytelen, mert 'szabályszerűen' az első aspiratának kellene elvesztenie hehezétét, ami viszont itt az idői karakterisztikum feladását jelentette volna és így itt a másodiknak kellett hehezétét elvesztenie; 98. l. szerint a pass. aor. participium képzője -ent, tehát λυθ-εις : ezzel szemben a participium képzője -nt, mely a θη karakterisztikumhoz járulva adta a θεντ-őalakot; 308. l. újg. φαίνονται kiejtése nem fénonte, hanem fénonde; 338. l. Cyrill püspök nem a cirill-alfabétumot alkotta meg, hanem a glagolitát.⁴

Sajtóhiba nem sok fordul elő. A súlyosabbak: 21. l. a Herodotosz-részletben végeről a 3. sorban λόγου helyett olv. λόγον; 37. l. gót ga quinþs helyett olv. ga-qumþs; 701. a-tövé masc.-ok gen.-a arc. cypr. pamp. av. nem pedig av; 98. l. βαλούμενος helyett olv. βαλόμενος; 184. l. az inscriptio 11. sorában Νεοπάτρα helyett olv. Νεοπάτρα; 175. l. a Hero-

³ Zauner Romanische Sprachwissenschaft I 81.

⁴ l. pl. K. Faulmann: *Illustrierte Geschichte der Schrift* 525. l.

dotos-részlet 7. s. τινέοντες helyett olv. πνέοντες; 284. l. a szemelvény 4. sorában ἐπιμενέληται helyett olv. ἐπιμεμέληται.

Mirdezen kisebb-nagyobb hibák azonban nem ronthatják le a munkára mint egésze mondott őszinte elismerő bírálatunkat és kívánjuk, hogy philológusaink közül minél több barátot szerezzen magának ez a hasznos kis könyv.

Szemerényi Oswald.

B. F. C. Atkinson: *The Greek Language.* London, 1933. 2. ed.

Verfasser gibt in diesem stattlichen Buche einen kurzen Abriss der gesamten griechischen Sprachgeschichte von den ältesten Zeiten bis zu den neuesten. Das erste Kapitel bringt die Vorgeschichte, wobei besonders die Bedeutung des ägäischen Substrats betont wird. Die indogermanische Urheimat sucht Verf. in Europa, ohne zu bemerken, dass gerade die letzten Jahre die Forschung wieder in die längst verlassene Bahn einer asiatischen Urheimat zurückgelenkt haben. Kap. II—VI behandeln die Fragen der Lautgeschichte und Formenlehre, wobei Verf. seine Thesen durch vortrefflich gewählte Beispiele unterstützt. Der glänzendste Teil des Buches sind die eigentlich philologischen Abschnitte, wo er über die Entwicklung der Literatur und Literatursprache an einzelnen Stellen mit wahrhaft dionysischer Ergriffenheit berichtet. Dies mögen die letzten Sätze des Schlusskapitels veranschaulichen: „Greek is the language of practical culture and scholarship. As such it has transmitted its terminology to the world to-day, and as such it lives upon the lips of all who care for such things, an undying monument of the greatness to which a human language can attain and of the power and achievements of those who spoke it“.

Im ganzen ist das Buch eine gut fundierte Darstellung der hauptsächlichsten Ergebnisse unserer Wissenschaft und überdies eine interessante und fesselnde Lektüre.

Oswald Szemerényi.

Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Α'. Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς οἰλουμένης καὶ τῶν ἰδιωματικῶν. Τόμος πρῶτος, Α—ΑΜ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Τυπογραφεῖον „Ἑστία“, Κ. Μαΐσπερ & Ν. Καργαδούρη. 4^ο. 1933. πη + 561.

A görög nyelv teljes nagy szótára elkészítésének gondolatát, amely már Adamandiosz Koraisz-t († 1833) foglalkoztatta, Jeórjiosz Chatzidakisz (Γεώργιος Χατζιδάκις), az athéni egyetem nyugalmazott tanára, az újjörög nyelvtudomány úttörője és első módszeres művelője vetette fel. Kezdeményezésére 1908-ban királyi dekrétummal bizottságot neveztek ki, amelynek feladata volt a görög nyelv nagy történeti szótárát Homerosztól a jelenkorig elkészíteni. Csakhamar kitűnt azonban, hogy e gigászi terv teljes megvalósítása felülmúlja a rendelkezésre álló anyagi és tudományos eszközöket s így már 1910-ben elhatározta a bizottság, hogy először az újjörög nyelv anyagát fogja feldolgozni. Bár 1914-ben törvényhozási úton biztosították a munkálatokhoz szükséges anyagi fedezetet, a világháború és az azt követő belső politikai változások megakadályozták, hogy az első kötet — az eredeti tervnek megfelelően — a görög szabadságharc kitörésének centenáriumára, 1921-re napvilágot lásson. Újabb lendületet nyert a megvalósulás, amidőn 1926-ban az Athéni Akadémia vette kezébe a munkálatokat és Emmanuil Benakis személyében nagylelkű mecénásra talált. 1930-ban kezdődött meg a szedés, s 1933-ban megjelent a fentjelzett első kötet. Tudomásunk szerint a második kötet nagyrésze szintén ki van már nyomtatva s annak megjelenése 1939-re várható.

A bevezetésben, amely röviden beszámol a korábbi újjörög szótárakról s közli az újjörög nyelvre és dialektusokra vonatkozó irodalom (források és tanulmányok) teljes jegyzékét, a szerkesztőség kifejti azokat a módszertani elveket, amelyeket a szótár kidolgozásában követett. Eszerint a mű magában foglalja az újjörög nyelv teljes szókincsét 1800-tól kezdve, de az etimológiai rész tekintettel van az egyes szavak korábbi történetére is. Minden cikk három részre oszlik: 1. a morfológiai részben megtaláljuk az egyes szavak változatait chronológiai és geográfiai sorrendben, 2. az etimológiai részben nemcsak a szó eredetéről kapunk felvilágosítást a megfelelő szakirodalomra való utalás kíséretében, hanem arról is, hogy az egyes szavak mikor tűnnek fel, tehát vajjon antik, késő-antik, középkori vagy újkori eredetűek s végül 3. a szemantikai részben megkapjuk az illető szó jelentéseit példaanyag kíséretében.

A hatalmas, mintaszerű alkotás, amely szinte egy egész görög generáció önfeláldozó munkájának eredménye, oly sokirányú vizsgálódás számára nyitja meg az utat, hogy ismertetésünkben csak röviden utalhatunk jelentőségére. A népköltészetből és közmondásokból merített gazdag anyag az újjörög néplélek tanulmányozásának szinte kimeríthetetlen forrása lesz. A szóanyag eredete meglepően bizonyítja, hogy az újjörög nyelvre leginkább a török és olasz nyelv volt hatással s a szláv befolyás elenyészően csekély. De a szótár nemcsak az újjörög nyelv, művelődés és néplélek tanulmányozóit érdekli, hanem éppen olyan nélkülözhetetlen segédeszköze lesz az ókori és középkori görögség kutatóinak is. Amidőn az egyes szavak eredetét és jelentésváltozásait sokszor az ókorig visszakiséri, mindennél jobban bizonyítja annak a, főleg Chatzidakistól régóta következetesen vallott tételnek igazságát — melyet újabban a nyugati kutatók is egyre erősebben hangsúlyoznak —, hogy a görög nyelv története megbonthatatlan egységet képez Homerostól napjainkig s az ógörög tanulmányozásához a közép- és újjörög ismerete éppen olyan nélkülözhetetlen, mint fordítva, az újjöröghöz az antik és bizánci görögség ismerete.

A kicsinyes kritikának ilyen nagyszabású alkotás előtt el kell némulnia: a legnagyobb elismerés és tisztelet illeti meg a görög tudományt azért, hogy a gigászi feladatot vállalta és, bármennyire beláthatatlan is egyelőre a befejezés, — mint a munka címe is jelzi — nem mondott le a görög nyelv teljes szótára megvalósításának gondolatáról. (Budapest.)

Moravcsik Gyula.

•

Τὸ ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς, ἡ μέθοδος καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὁποῖου εἶναι παραδειγματική, ἔχει μεγάλην σημασίαν ὄχι μόνον διὰ τοὺς νεοελληνιστάς, ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἀναφέρεται ἡ πρώτη ἐμφάνις ἐκάστης λέξεως, ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον ἐπιστημονικὸν μέσον καὶ διὰ τοὺς „κλασσικοὺς φιλόλογους“ καὶ βυζαντινολόγους.

(Budapest.)

Gy. Moravcsik.

V. Beševliev: Първобългарски Надписи. (Добавки и оправки) = Die Proto-bulgarischen Inschriften. Ergänzungsheft. [Годишник на Софийския Университет. Истор.-Филол. Факултет. = Annuaire de l'Université de Sofia. Faculté historique-philologique XXXII. 5.] Sofia 1936. 8°. 48 l. 30 táblával.

Várnától nem messze Šumen környéke nagyon gazdag bolgár-török emlékekben. Itt fekszik Madara is, a „bolgár Trója“, amelyet a bizánci írók Μουνδάρρα néven emlegetnek s amely a bolgár-török időkben jelen-

tős fejedelmi központ volt. Meredek hegyén vár állt, a hegy oldalában a hatalmas barlang a káni család őskultuszának központja. A meredek sziklafalon pedig körülbelül húsz méter magasságban az idők viharaitól erősen megrongált lovasdombormű látszik, körülötte görög felirattal — a híres madarai lovas. A dombormű hosszú haját viselő bolgár-török fejedelmet ábrázol, balkezeiben kelyhet tart, alatta fekszik megölt orosz-lánja, melyet lófarkas gerely jár át, utána szalad kutyája.

A tudományos világ sokáig nem méltatta figyelemre ezt a fontos bolgár-török emléket. Először egy magyar utazó, *Kanitz Ferenc* rajzolta le a múlt század második felében, de csak 1905-ben készített róla gipszlenyomatokat a cseh *Škorpil*. Ujabbán *Fehér Géza*, a bolgár-török kultúra ismertnevű kutatója, hívta fel a figyelmet a madarai lovasra. Az ő munkásságának eredménye, hogy a bolgár nép ma már maga is kezd ráeszmélni arra, hogy a bolgár-török őstörténeti kutatás nemzeti ügy. Fehér kezdeményezésére a sziklafal mellé állványt emeltek, hogy közelről olvassa ki a feliratokat. Fehér széleskörű paleografiai és nyelvészeti körtekintéssel igyekezett a szöveget megszólaltatni az általa felfedezett betűnyomokkal együtt. Eredményeit „Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Sofia 1928” c.¹ munkájában közölte, de azonkívül is több dolgozatot írt erről a tárgyról. Ekkor kezdett a kérdéssel foglalkozni V. Beševliev szófiai egyetemi tanár.² Bírálat alá vette Fehér olvasását és kijelentette, hogy néhány hely kivételével nem tud egyetérteni sem Fehér kiegészítéseivel, sem magyarázataival. Ezért még egyszer hozzáfogott a madarai sziklafeliratok elolvasásához. Kutatásai eredményeit fent jelzett munkájában adta ki több bolgár-török vonatkozású görög felirattal együtt, mint kiegészítést a bolgár-török feliratok nagy publikációjához.³

A madarai feliratok kibetűzése nem tartozik a könnyű feladatok közé. A homokkőbe beszivárgó víz, a rátelepedett moha, sok kárt okozott a feliratban. Azonkívül két nagy repedés található rajta, melyek közül az egyik több betűt tett olvashatatlaná. Általában a századok vasfoga nagyon megrongálta a sziklafeliratot. Mindezek ellenére Beševliev a vállalt feladatot sikerrel oldotta meg. A legtöbb esetben jobb olvasást ad Fehérnél — a fényképek alapján ítélve —, és magyarázatai is helytállóbbaknak látszanak. A dombormű alatt található feliratrészt Beševliev Fehérrel ellentétben két oszlopra osztja, de emiatt ellentmondás a szövegben nem található. Beševliev ezenkívül több új olvasást ad. Ahol Fehér *Κισίας*-t, vagy annak töredékét találja, Beševliev még a legnagyobb nehézségek árán is *-κισ ίνα σ-τ* olvas, vagy hacsak *KIC* töredék látható tisztán, azt *κ(αι) εις*-re bontja. Pedig már a gyakran előforduló *KIC* töredék is gondolkodóba ejt, hogy talán mégis személy-név rejtőzik benne. Beševliev nem fogadja el Fehér gyakori *εσμετεμε* lectióját. Fehér ezt az *iēmā-jāmā* bolgár-török megfelelőjének tartja, ami a görögnyelvű feliratokon *φαιειν και μειν* fordításban fordul elő és halotti tort jelent. Fehér fejtegetéseit csak az zavarja meg, hogy a szabályosan megfelelő *‘esmedeme’* helyett csakis *εσμετεμε* található egy helyen, másutt még ennyi sem. Németh Gyula szerint Fehér meg-

¹ L. Németh Gyula ismertetését: Századok 65 (1931) 78—82.

² L. Moravcsik Gyula ismertetését: Századok 68 (1934) 118.

³ Първобългарски Надписи (уводъ, текстъ и коментаръ) = Die Protobulgarischen Inschriften. Einleitung, Text und Kommentar. [Годишникъ на Софийския Университетъ. Истор.-филол. Факултетъ = Annuaire de l'Université de Sofia. Faculté historico-philologique. XXXI. 1.] Sofia 1934. 164 l. 35 tábla és 1 térkép.

okolása nem dönti el a kérdést az ő javára. Ehhez járulnak még a paleografiai nehézségek. Fehér ugyanis gyakran egészít ki néhánybetűs töredéket εσμετεμε-vé, amelyeket Beševliev minden esetben felold. Az egyetlen égy helyre vonatkozólag pedig Beševliev fényképpel akarja igazolni, hogy csak CMETEM olvasható, de fényképről az igazságot megállapítani merész dolog lenne. A domborműtől jobbra lévő felirat elején Beševliev Fehér [βασιλεύς ὁ Λέω[v] töredékénél többet talál és azt így olvassa: εἰς τοὺς βουλγάρους. Beševliev között fényképe alapján megbízhatóbbnak látszik előttem az ő olvasása. Beševliev nem fogadja el Fehérnek azt a magyarázatát sem, amely szerint Fehér az ἐκ θεοῦ εἰσθεσμενος-t törökös káni címnek tartja: 'az ég által megtett, beiktatott'. Beševliev megjegyzi, hogy a szó ebben az időben nagyon ritka, másutt⁴ pedig példákkal illusztrálva kijelenti, hogy ezt a jelentést az igének csak Fehér adta. Beševliev helyette εἰσθεσα[v]-t olvas, de hozzáfűzi, hogy szöveghiány miatt nem lehet lefordítani. Beševliev Τέρβελ—! [ς]-t, egy bolgár kán nevét, olvassa Fehér τερασ[τιος-a helyett — a fényképről ítélve biztosabban, mint Fehér. Azonkívül jelentés-tanilag sem helytálló itt a τερδστιος — amint Beševliev bizonyítja —, mert jelentése nem περίημος.⁵ Beševliev nem tartja helyesnek Fehér Θεόικο[ς] olvasását sem. Megjegyi, hogy ez ilyen összetételben soha nem létezett a görögben, csak a fordított sorrendben, az esetleges klasszikusan hangzó Θεῶ ἱσος pedig nem illik vulgáris szövegünkbe.⁶ Valószínűbb tehát Beševliev ὁ ἱσος μέ lectiója.

Amint e néhány példából látjuk, Beševliev több új olvasást ad Fehér ellenében. Ezeket az olvasásokat fényképekkel igyekszik igazolni, amelyeknek nagy része kitűnően sikerült és nagy segítséget nyújt az olvasások vizsgálatában, — csak néhány nem olvasható. Nagy kár, hogy egyes részekről teljesen hiányoznak a felvételek. Ha ezeket az olvasásokat áttekintjük, kibontakozik előttünk a két kutató módszere. Fehér a romlott helyeket túlságos biztonsággal kezelte és némelyik helyen többet olvasott ki, mint amennyit a szöveg mai állapota megenged. Beševliev ezenkívül Fehér sajátos módszerét látja abban, hogy homályos helyeken törökös szavakat, bolgár-törökből való szolgál fordításokat talál.⁷ Beševliev ezzel szemben tartózkodik nagyobb kiegészítéstől és általában mindent nagy óvatossággal kezel. Véleménye az, hogy a felirat mai állapotában egyes helyek elolvasása nem lehetséges. Míg Fehér a történelem alapján akarja megszólaltatni a feliratot, Beševliev a töredékekből vonja le a történelmi vonatkozásokat. Beševlievnek az epigrafika és nyelvi tudás szilárd talaján felépülő fejtegetései és olvasásai határozott haladást jelentenek e nagyon töredékes felirat magyarázása terén.

A felirat és az emlék datálására vonatkozólag Beševlievnek az a megállapítása, hogy azok előbb készültek, mint Fehér állítja. Fehér szerint ugyanis a reliefet a tőle jobbra és balra eső feliratokkal együtt Kišin kán készítette 814-ben, az alsó kettőt Omurtag kán, az utolsót Melemir kán fűzte hozzá. Beševliev szerint mindegyiket Kormesios kán (Zlatarski szerint 740—756) készítette a legutolsó oszlop kivételével, amely Omurtag idejéből való. A készítésre vonatkozó véleménykülönbségek a különböző olvasásokból erednek.

⁴ Annuaire de l'Université de Sofia. Faculté historico-philologique. XXX. 10. (1934) 17—18.

⁵ V. ö. id. h. 20—21.

⁶ Id. h. 10—11.

⁷ Id. h. 11.

Beševliev fejtegetéseit bőséges nyelvi kommentárral kíséri. Ugyanis e görögnyelvű bolgár-török feliratoknak nagy nyelvészeti értékük is van. A feliratok nyelve, a nép körében élő vulgáris görög, formáival azt a lépcsőfokot jelzi, amely a κοινή-ből az újjöröghöz vezet. A helyesírás az újjörög kiejtésén alapuló fonetikus írás — néhány eltéréssel. E feliratok, melyek megőrizték számunkra a Balkán-félsziget északi részén a IX. században beszélt görög népnyelvet, azonkívül, hogy a bolgár-török történelem és kultúra becses dokumentumai, nagyjelentőségűek a görög nyelv története szempontjából is.

(Budapest.)

Bödey József.

In Bulgarien steht bei Madara in die steile Felsenwand des Berges gemeißelt ein Reiterrelief, das von griechischen Inschriften umgeben ist. Dieses Relief stammt aus dem protobulgarischen Zeitalter. Die Inschriften hat Beschewliw in diesem Werke untersucht. Er hat die Lesungen des vorherigen Forschers, Géza Fehér abgelehnt und die Inschriften von Neuem entziffert. Obgleich die Inschriften während der Jahrhunderte ziemlich zerstört wurden, hat Beschewliw seine Aufgabe mit Erfolg gelöst. In mehreren Fällen gibt er eine bessere Lesung als Fehér, auch scheinen seine Erklärungen annehmbarer zu sein. Seine Lichtbilder sind von überzeugender Kraft. Schade, daß die Lichtbilder einzelner Teile der Inschrift durchaus fehlen. Beschewliw is bei der Ergänzung der zerstörten Stellen vorsichtiger zu Werke gegangen, als Fehér. Seiner Meinung nach sind solche Stellen zu finden, deren Entzifferung heutzutage nicht mehr möglich ist. Während Fehér den Text aus der protobulgarischen Geschichte ableiten wollte, hat Beschewliw die geschichtlichen Beziehungen dem Texte selbst entnommen. In Bezug auf die Verfertigung der Inschrift ist er der Meinung, daß der protobulgarische Khan, Kormesios jede einzelne Inschriftsäule hat ausmeisseln lassen, ausgenommen die letzte, die aus dem Zeitalter des Khans Omurtag stammt. Beschewliws Erklärungen, die auf fester Grundlage stehen, haben in der Erklärung der Felseninschrift von Madara eine neue Epoche eröffnet.

(Budapest.)

Josef Bödey.

Südostdeutsche Forschungen. Herausgegeben im Auftrage des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München von Fritz Valjavec. 4°. I. (1936). 311 l. II. (1937). 426 l.

1935 októberében Müller K. S. egyetemi tanár körlevélben bejelentette, hogy a monarchia mindegyik utódállamában megjelenő német folyóirat mellett terjedelmesebb összefoglaló „publicisztikai gyűjtő-állomást” akar létrehozni, és fölkérte mindazokat munkatársaknak, akik a délkeleti németiség történeti, irodalmi, kulturális és néprajzi kutatásában segítségére lehetnek. Szigorú tárgyilagosságot ígért, a közlemények egyedüli fokmérőjeül a tudományosságot jelölte meg, de már első kötete megmutatta, hogy ahány államból kerültek ki a munkatársak, annyiféle az igazság. Büszkén mondhatjuk, hogy a tőlünk beküldött cikkek teljesen tendenciamentesek, a többiekben — amelyek minket érintenek — vagy van valami támadó él, ami nem odavaló, vagy elhallgattak egyet-mást, ami a mi javunkra beletartozott volna. Az egyes cikkeknel majd rámutatok ezekre. A két kötetben egyébként annyi értékes tanulmány van a történelem, telepítés, művelődés és néprajz köréből, hogy egy ismertetés szűk azok érdemleges tárgyalására, de rövid rámutatásainkkal az érdeklődők figyelmét felhívjuk.

Valjavec bevezetésében („Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung”) körvonalazza a munkát és a tekintetbe jövő területet. „Südostdeutschum“-ról szól mindig, de valójában rólunk és körülötünk történik minden, mert csak a történeti Magyarországon voltak német telepítések. A Balkánt kizárják és mivel Romániában csak az uralkodó család volt német, az ilyen irányú befolyást nem jelentett. A mostani romániai németek a mi németjeink voltak. Kivülünk Cseh-, Morvaországot és Dél-Tirolt számítják még a délkeleti németiséghez.

Itt csak Valjavec egyes helytelen megállapítására akarunk rámutatni. Francia barátokról és németellenes irányról beszél a XIX. század folyamán (3. l.) egészen a világháborúig. Egyik irányt sem ismerjük, ha csak néhány fiatal író megmozdulását nem számítjuk ide, akik 1848 előtt a franciák eszméiért és irodalmáért lelkesedtek. De ez a mozgalom szűk irodalmi körben maradt. Viszont német „Aufkläristákat” keres nálunk, pedig ami nálunk a felvilágosodás gyakorlati megvalósítása érdekében történt, az francia hatás alatt állt. V. itt bizonyára Windisch K. G.-ra és a lutheránus pietistákra gondolt, de ők csak elméletileg foglalkoztak ezekkel az eszmékkel és a közre hatással nem voltak. Érthetetlen azon kitétele, hogy nem törődtek a hazai német telepítések tudományos földolgozásával, Czörnig nagy munkája 1855/57-ből kivétel és részben ma is helytálló („auch heute nicht überholt” 4. l.). Hol vagyunk ma Czörnig munkájától, amikor napjainkban a bécsi udvari levéltár alapján annyi telepítés-, helység- és családtörténeti munka látott napvilágot? Czörnig még vidékekről beszélt, mi egyes családokig jutottunk el.

A hazai németiségre vonatkozólag tudományos téren mindenkor megtettük a magunkét, már a háború előtt is Petz, Bleyer és Schmidt irányításával, akiknek munkáját V. is elismeri, de úgy látszik, nem tartja eléggé „von volksdeutscher Ausrichtung”. Pedig ők jelölték meg a helyes utat, ma is csak idevaló, a helyi és népi viszonyokban és nyelvekben teljesen jártas tudós oldhatja meg tárgyilagosan az egyes problémákat. V. is látja a nehézségeket, különösen ma („in dieser inneren Uneinlichkeit sie spiegelt sich das geistige Schicksal der südostdeutschen Volksgruppe” — 7. l.); ezért nem lehet őket kívülről egységes szempontból és központból megítélni. Ezek már 150—200—700 éve idegen népekkel érintkeznek és azok törvényei szerint élnek és csakis így képzelhető el életük a jövőben is, amint mostani német vezető politikusoktól ismételtlen a legvilágosabban megfogalmazva hallottuk. Mi a német tudományos kutatást mindig készségesen támogattuk. A birodalmi kutatók nehézségei nem tőlünk erednek. Ők nem ismerik a történelmi mult körülményeit, a tárgyban nem elég otthonosak és sokszor nagyon könnyen veszik a dolgukat. Ma is felfedezés számba megy, ha egy-egy németül beszélő községet találunk, pedig azokat mi régen ismerjük.

Meg kell változnia a kutatás módjának (Arbeitsweise) és irányának (Arbeitsrichtung). A belső kulturális jelenségeket kell kutatni, ami azonban csak a németek körül lakó népekkel való együttélés alapján lehetséges, amihez az államnyelv tudása szükséges. V. maga is bevallja, hogy ezt máig nem méltatták eléggé a kutatók, kiegészítjük: mi igen, de a birodalmiak nem. Az új elvek alapján aztán nem járnának csak „hatások” kutatása után. Természetes, hogy amint szerbek, tótok, franciák és magyarok nagyobb zárt német nyelvterületen beolvadtak a németekbe, ugyanígy német nyelvterületeket is magukba olvasztottak a magyar és szláv zárt nyelvterületek. Csak szigorúan tudományos munkákon alapulhat az összehasonlító tudományos kutatás, nem pedig publicisztikán, ami részben a „Südostdeutsche Forschungen” célja.

V. bejelent egy nagyszabású, hétkötetes munkát a bajor nyelvterület telepítéstörténetéről. Minket annak 2. és 7. kötete érdekel, amelyekben Nyugat-Magyarországról, illetve Csonka-Magyarországról és a dél-vidéki megszállott területekről lesz szó. A legjobb szakemberek már megígérték a munkában való részvételüket, de a nevüket nem közli, pedig mindenkit érdekelne.

a) *Történeti, telepítés- és művelődéstörténeti cikkek.*

Szekfü Gyula a töle megszokott alapossággal Magyarország középkori kisebbségeiről értekezve, a magyar középkort a kisebbségek aranykorának nevezi. Szembeállítja vele a német-lengyel-cseh nemzetiségi határok ugyanakkori borzalmas harcait. A középkori pax hungarica-t szerinte két tényező eredményezte. A magyarság egyrészt magával hozta a török népek azon hagyományos magatartását, hogy nagy területre telepített törzseket és népi sajátosságait érintetlenül hagyta, másrészt a nyugati keresztény viszonyok szerint vendégeknek tekintett idegenek közül az iparostelepesekeket városokba telepítette és városi privilégiumokat adott nekik, a földmívelő telepeseket falvakban helyezte el és kulturális egységük mellett bizonyos autonómiát is nyertek. Annnyira megvolt az egyenjogúságuk, hogy a magyar nemesi rendbe is emelkedhettek. A középkori német telepítések nálunk nem tartoznak a német keleti telepítéshez, bár ugyanakkor történtek, hanem a magyar telepítés szerint mentek végbe és ugyanakkor ugyanúgy olaszokat, franciákat, vallonokat, kunokat és besenyőket is telepítettek le nálunk. A nemzetiségek azután századok múlva, külső nyomás nélkül, nagyrészt a körülálló magyarsághoz hasonlultak. Az újkor nagy változást hozott, mely nagyobb gazdasági és politikai egységekbe olvasztotta a népeket és azzal a kisebbségi viszonyok is megváltoztak.

Középkori telepítéssel foglalkozik *Moór Elemér* is. A genitivus-végződésű nyugatmagyarországi német helységnevek alapján szól annak telepítéstörténetéről. Már Schmidt Henrik megállapította, hogy az *-ui*-középbajor nyelvjárás elterjedése arra enged következtetni, hogy a szomszédos Alsó-Ausztriából költöztek a nyugati határmenti területre a XII. és XIII. században. Moór egyes helységnevek alakjáról közelebb-ről akarja ezt a folyamatot meghatározni. Alsó-Ausztria északnyugati részén 1100 körül jött szokásba az *s* végű genitivus és ugyanilyen német helységnevek fordulnak elő Sopron körül (Wolfs, Holls), Kismarton vidékén (Alrams) és az alsó Pinka mentén (Edlitz). Ezek alapján és más nyelvészeti érvek felhasználásával kimondja, hogy a németiség ide a XII. század végén telepedett le. Ellene szólhatna, hogy csak egy-egy helységnévről van szó és arról a vidékről való lakosság esetleg később is a maga régi helységnevének mintájára alkothatta őket. Azért kerültek volna akkor ide, mert abban az időben szüntették meg a gypürendszert, a királyi birtokok magánkézbe jutottak, várakat kezdtek építeni és szükség volt emberekre. Sopron körül viszont a magyarok és szlávok közt egy régebbi német nyelvtörődékett kell föltételeznünk.

Ugyanennek a vidéknek telepítéstörténetéhez járul hozzá *Steinhauser Walter* rövid cikke is. Az ómagyar **ou* > német *ā* hangtani fejlődés alapján (*Joubbágyi > Jäbing, *Mourüc > März, *Szounuk > Zänegg, *Csoun > Sändorf) ki akarja mutatni, hogy a nyugatmagyarországi német telepítés a XII. század első felében kezdődött.

A XVIII. századi Tolna-Baranya német telepítéstörténetével foglalkozik *Weidlein János* cikke. A bécsi hadilevéltárban őrzött 1709-i térkép és az 1715. és 1720-i összeírások alapján e vidék népi viszonyait akarja tisztázni a német telepítés előtt, illetve alatt. *A török hódoltság kezdetén Tolna-Baranyában csak magyarok laktak* (I. 66. l.), a drávántúli

rész már a XV. században elpusztult és elveszett a magyarság számára. Az említett forrásokból megállapítható, hogy a keleti részében, melyben a főbb országutak vezettek, a lakosság a török alatt teljesen elpusztult, mikor a Hegyhát még sűrűn lakott volt. Az északról jövő magyarság már nem jutott el eléggé Baranyaig és a magyar őslakosság inkább a nyugati részében lakott, a keletiben a többség már a délről betódult szláv volt. A lassú szerb beszívárgás mellett 1690-ben Csernovics Arzén 30.000 családdal menekült ide, akikkel a bécsi udvar nagyon udvariasan bánt, amiért a kurucok ellen segítették is. A szerbek még pásztorokodók voltak, azért szerették a XVIII. században jobban a földmíves német telepeseket és hívták őket inkább a pásztorokodó szerb, mint a földmívelő magyar falvakba. A német telepítés jelentőségét abban foglalja össze, hogy ahol a magyarság még sűrűbben volt, nem vesztett talajt a németek miatt, de ahol már csak töredékek voltak, összeköltöztették őket és régi falvaik elvesztek. A németek segítettek a magyarságnak a pásztorokodó szerbeket letelepíteni és visszaszorítani.

Eddig a tudós nyelvész. Nézzük, mit szól ugyanerről a kérdésről a politizáló orvos, *Faulstich Egyed*. Szerinte már a török előtt is vegyes lakosságú volt ez a terület. Be akarja mutatni azokat a külső körülményeket, melyeknél fogva a németiség természetes szaporodása ezen a területen 40 év alatt csak 1.36%, míg a magyarságé 13.1—28%, noha szerinte nagyobb az életerő a németiségben. A hivatalos statisztikával szemben bizalmatlan, de ő kiválaszt két községet, azok adatait közli és bizonyít velük, s elvárja, hogy mi fogadjuk el az ő következtetéseit. A veszélyt a papságban látja és abban, hogy a tanulak népük számára elvesznek. Viszont nem akarja azt a természetes folyamatot látni, hogy a széleken a másnyelvű területekre nyúló részek előbb-utóbb abban felszívódnak.

Mennyire felszívódnak az elszórt kisebb nyelvshízek, azt *Weidlein János*nak a Csonka-Magyarország keleti szélén előforduló német telepesek nyelvéről szóló cikke mutatja. Mind kicsiny nyelvshízt volt, sőt egyrészük csak másodlagos település (Tochtersiedlung), amelyekben még kisebb az ellenállás, és legtöbbje már teljesen beleolvadt környezetébe. Van köztük bajor, középkéleti s rajnai frank és sváb nyelvjárás. Egyes területek nyelvét ritka nyelvjelenségek alapján egészen pontosan tudta az őshazáéval összehozni, pl. Kompolt községét Heves megyében.

Babics András Pécs német telepeseiről szól a török uralom után. 1686-ban Pécsen a régi lakosok közt csak egy német család volt (II. 61. l.), s csak a XVII. század utolsó 15 éve alatt kezdtek újra odatelepedni. A Dráva vonaláig azért nem jutottak a németek, mert a horvátok már előbb letelepedtek és így ez a vidék már nem kedvezett az újabb telepedésnek. Pécs városába is csak kis csoportokban szivárogtak be, mert nem szerették a katonai uralmat. Az első 86 család névsorát és vagyoni kimutatását is közli a cikkíró. Nagyon kedveztek nekik Bécsből, mert mikor 30 család lakott Pécsen, már saját bírójuk volt és maga a városbíró is ismételtelen német volt, amikor a 86 német család mellett 551 magyar és szerb-horvát lakott ott. A bécsi kormány támogatásával a XVIII. században erősen gyarapodtak és a városban a vezetést teljesen magukhoz ragadták, miáltal sokáig és sokfelé mint német várost emlegették Pécsen.

A monarchia kultúrpolitikájára a XVIII. század végén érdekes fényt vet *Mályusz Elemér* alapos tanulmánya Kaunitzról. Az udvari haditanácsban a nyomdák és könyvek betiltására vonatkozó indítványt tettek, amikor Kaunitz kedveskedéssel és jutalmazással az írókat és

újságírókat a forradalomellenes irány szövetségeseinek akarta megnyerni. Meg akarta teremteni a légkört az irodalom virágzásához, ami addig hiányzott és amiért Leibniz, Gottsched és Klopstock nem érvényesülhettek Bécsben s a protestáns Németország romantikája csak akkor találta meg az utat oda, mikor Schlegel és Körner személyesen ott tartózkodtak. Jellemző, hogy Kaunitz szándékát valamennyi tanácsos félreértette. Minket ez azért érdekel különösen, mert a hazai irodalom és politika viszonyaira is a bécsi udvar volt döntő, ahol II. József és II. Lipót alatt röpiratokat készítettek nemzeti törekvéseink ellen. Kaunitz az ilyen írókat lenézően „bérenceknek” nevezte.

b) *Néprajzi tanulmányok.*

Ezek is mintául szolgálhatnának a birodalmi kutatóknak, akik sokszor néhány napi itt tartózkodás után könyvet írnak a látottak és hallottak alapján. A mi kutatóink alapos gyűjtés után szólnak hozzá a különböző kérdésekhez. *Karsai Géza*, a magyar és német néprajz alapos kutatójának, Bünker J. R.-nak pályáját, műveit és kéziratait méltatja. A sok komoly és megleghangú megemlékezés közé sorolható, mely Bünker halála után megjelent. *Bonomi Jenő* folytatja néprajzi kutatását a budai hegyvidék német községeiben. 24 községből gondosan gyűjtött anyag alapján szól a legények szokásairól (Burschenleben) az év különböző alkalmából. A községek nem mind tisztá német lakosságúak, de a népszokások majdnem azonosak. Ugyancsak Bonomi gyűjtötte össze vagy 100 falozatban a budai német falvakban még ma is élő mondát az elátkozott vadászról (*der wilde Jäger*) és az örült házszőlő (*die wilde Jagd*), mely a szomszédos magyaroknál nincs meg. Anyagából világosan látható, hogy a kiegyenlítődés egy-egy falun belül már megtörtént, de a második fok, az egyes községek közti kiegyenlítődés, még nem. A Bakony német népdalait vizsgálja *Loschdorfer Anna*. Főútvonalaktól félreeső, elszigetelten élő nyelvszigetek ezek, melyek még ősi néprajzi jelenségeket őriztek meg. Amellett a velük lakó magyaroktól is sokat átvettek. A vallásos elem e dalokban jelen-tékeny.

Bologa Valeriu egy 1930-as magyar doktori értekezésből kiindulva és mivel a beszercevidéki századok közt több változata is ismeretes, a második merseburgi ráolvasó versnek a románok közt keresi nyomát és meg is találja, hozzá olyan óromániai helyen is, ahol németekkel nem érintkeztek. Szláv és magyar változatáról már régebben tudtunk. Hogy kölcsönzés vagy eredeti fejlődése-e ez a románoknál, ezt a kérdést a szerző nem próbálta eldönteni. Háromheti bácskai tartózkodásuk alatt német egyetemi hallgatók Kiskeren és egyéb német községekben gazdag anyagot jegyeztek fel bájos formulákban és ezeket *Grimm János* kiadta az újvidéki Volkswarban (1935), a „Jungarzt” c. orvosi szaklapban (1936) és jelen kiadásunkban. A formák ma már nem használatosak, de ismerik még. Egyrészüket régi feljegyzésekből vették át. Nincs módunkban most innen ellenőrizni hitelességüket, de feltűnő hogy a falu alapítását 1776-ra teszi (II. 419. l.), pedig most voltak a 150 éves évfordulók nagy ünnepei, melyeken birodalmiak is megjelentek, tehát könnyű lett volna kitalálni, hogy 1786-ban telepedtek le ott.

c) *Gazdaságpolitika.*

Néhány érdekes és értékes gazdaságpolitikai tanulmánnyal is találkozunk a két kötetben. *Schünemann Konrád* kiegészíti a középkori telepítésekről szóló német munkákat, a Szepességben, Erdélyben és Körmeobánya vidékén vállalkozók által történt erdőirtásokról és szántóföldek létesítéséről értekezve (Lokatorentum). *Kallbrunner József* Mercy tábornagy bánáti kultúr- és gazdaságpolitikai tevékenységéről

szól, melyet az 1737/8-i török betörés megakasztott. Kiterjeszkedik más gazdasági kérdésekre is, pl. az 1758-ban létrejött Banater Kommerzion-kompanie-ra, melyet a bécsi udvar is segített, de a rossz szállítási viszonyok miatt nem tudott felvirágoztatni. Aktuálisabb *Görlich Ernő* cikke arról, hogy egyes nagy magyar és osztrák államférfiak már 1848–58 közt felismerték Magyarország földrajzi és gazdaságpolitikai helyzetének fontosságát a középeurópai kérdés megvalósításában. Egyesek csak a velünk való egyesüléstől számítják az osztrákokat nagyhatalomnak, mert a magyar medencén át vezet minden út dél és délkelet felé, a Balkán és Ázsia felé. Bár a világháború után sok minden megváltozott politikai és gazdasági életünkben, mégis a Dunamedence rendezésénél az elmúlt idők ilyen elméleti állásfoglalása talán nem maradhat figyelmen kívül és újra gondolkodásra készíti az illetékeseket.

d) *Publicisztikai munkák.*

A következő cikke mint erős politikai élő publicisztikai munkák kikiváncsoznak egy tudományos évkönyvből. *Schwind Hedwig* Bleyer Jakabról, a magyarországi németek vezetőjéről és harcosáról ír. Nem értjük, mért kell a tudós Bleyer életrajzát Münchenben megírni, mikor annyi kiváló germanista tanítványa van nálunk? A politikus Bleyer életpályáját is egyik volt munkatársa bizonyára jobban tudná megírni. Sok dolog van a tudós és politikus életében, amit csak bizalmas szavaiból vagy terveiből lehet megtudni, ami a külföld előtt mindig titok marad. Bleyer haláláig vallotta a magyar-német sorsközösséget és őva intette a birodalmi németeket a beavatkozás veszélyétől. 1918-ban írta: „Es kann keinen vernünftigen Deutschen geben, der die Vorherrschaft des Ungartums irgendetwas ernstlich gefährden wollte, denn das liesse die Grundfeste der Monarchie, ja, des ganzen politischen Systems Mitteleuropas erschüttern... die Erhaltung der ungarischen Suprematie... ist eine Notwendigkeit für die ganze Weltstellung des Deutschtums“ (I. 84. l.). Ezek súlyos elvi jelentőségű megállapítások, melyeknek első felét a háború utáni események már igazolták. Szerző, mint külföldi, teljesen félreismeri a helyzetet és Bleyernek a szász képviselőkkel folytatott vitájában Bleyer ellen foglal állást. Pedig az azóta történtek higgadt mérlegelése alapján most könnyű lett volna a kérdést eldönteni. *Löger Ernő* a kisebbségek igen fontos kérdéséről, az iskolaügyről szól Nyugat-Magyarországon. Nevetséges vádjaival és állításaival a tárgyilagosság látszatát sem tudja kelteni. Rossz néven veszi, hogy 1882 óta a tanítóknak az állam nyelvét is kellett tudnia (I. 199. l.). A magasabb állásokat szerinte sokszor csak névmagyarosítással lehetett megszerezni. Azt hiszem, ha ma szétnézne legnagyobb méltóságaink közt, maga sem hinné el. Csodálkozik, hogy 1907 óta csak magyarországi tankönyvet lehetett használni és nem az addig megengedett osztrákot. Allítja, hogy egyik nyelvet sem tanulták volna meg, pedig éppen ezekről a kétnyelvű vidékekről kerültek ki a magyarság legjobb német tanárai és tudósai. Hangos vádakat hoz fel a mult ellen, de a jelen hibáit vagy egyáltalában nem, vagy csak igen halkan érinti. A női tanerőket most elbocsátják, ha férjhez mennek, vagy ha férjesek és uruk javadalmazása bizonyos minimális fokot ér el; ha pedig hajadonok maradnak, fizetésük 15%-át levonják. Nem valószínű, hogy ilyen és hasonló intézkedésekkel a régi jó tanítási eredménynél különbet érnének el.

A régi magyar iskolát okolja mindenért, ami kedvezőtlen volt, *Malaschofsky Alfréd* is cikkében, noha most szerinte Németprónán az eltótosodás veszélye megvan, mert kevés a gyermek és csekély a faluról bevándorlók száma, továbbá a német gyermekek nagyrésze tót iskolába jár (II. 193. l.). Gazdasági okok miatt kulturális fokok a tótoké

alatt van (II. 204. l.), bár német iskolájuk van és helyenként szudétanémet tanerők működnek. Ha ma minden így van — és mi elhisszük —, akkor régen miért volt egyedül a magyar iskola minden hanyatlás oka?

Fittbogen Gottfried tanulmánya a magyarországi németek nemzeti dalairól (Stammeslieder) számol be. Bár az erdélyi szászokról, a szepesi, bánáti és csonkamagyarországi németekről ír, ahol a szepesi és magyarországi csoportnál hangsúlyozottan „Ungarland” van az énekben is, állandóan csak *délkeletről beszél*. Ez nem összehasonlító tudományos munkásság. *Kunnert Henrik* Liszt Ferenc jubileuma alkalmából az irodalmát a művész népi hovatartozását illetőleg akarja áttekinteni. A hovatartozásra vonatkozólag nem akarunk itt vitába bocsátkozni, mert vegyes vidékek és országok fiainál az sokszor igen nehéz. Nem egyszer más a nevük hangzása és más a nemzetiségük. De hogy Kunnert nem tud tárgyilagossá lenni, bizonyítja azon panasz, hogy az egyik munka a nyugatmagyarországi helységneveket mindig magyarul közölte és csak zárójelben németül (II. 387. l.). Tudvalevő, hogy a német munkáknak és lapoknak eszük ágában sincs a magyar helységnevek német jelölésénél a magyart zárójelben közölni.

Petranu Coriolán állásfoglalását ismerjük már az 1936-ban Bernben tartott nemzetközi művészettörténeti kongresszus óta. Akkori felolvasását most egy másik résszel toldotta meg, mely csak ellenünk szól. Szerző azt tartja ideális állapotnak, ha a nemzeti sajtóságot nemzeti művész fejezi ki és a megrendelő is abból a népből kerül ki. Azt állítja, hogy régebbi művészettörténészeink szerint nem volt igazi nemzeti művészetünk, de az újabbak, Gerevich és Hekler nyomán, teljesen elfogultak, miként Szekfü is az. Nincs itt helyünk mindazokat megemlíteni, akiket elfogultsággal vádol. Általában mondhatjuk, hogy mindig téved, de mindig a maga elméletének javára. Szerinte nagy igazságtalanság, hogy az erdélyi szászok és a szepesiek művészetét is a hazai (magyar) közt említik, noha az saját alkotásuk. Persze hozzá kellett volna tennie: magyar földön és magyar környezetben; másutt bizonyára más lett volna. Új felfogásunk oka — szerinte — csak az elvesztett területekre való igény ébrentartása, ottani szellemi felsőbbségünk alapján. („Die Gründe dieser allgemeinen und strengen Durchführung einer falschen Auffassung der ungarischen Kunst... ist: die ungarischen Ansprüche auf die durch den Trianoner Vertrag abgetretenen Gebiete sollen auch durch die Überlegenheit der Ungarn in der Kunst und Kultur dieser Gebiete begründet werden.“ II. 87. l.) Ezt a szellemi felsőbbségünket akarja Petranu megdönteni, de tárgyilagossan nézve a dolgokat, nem igen sikerül neki az ellenkezőjét bebizonyítani.

Néhány művelődéstörténeti cikk a német szellemi áramlatok hatásáról Romániában nem kerülhette el a magyar szellem hatásának megemlítését sem, a tudományos élet legkülönbözőbb területén, amint az természetes is. *Jorga Miklós* a német hatásokról szólva megemlíti, hogy a szász evangélikusok térítése a románok nemzeti érzését ébresztette fel és ez áterjedt a Kárpátokon is. 1554-ben megjelent az első román káté, ez volt az első könyvük. Persze nem említi, hogy első kódexeikben erős magyar hatás van, amint Tamás Lajosnak és külföldi tudósoknak idevágó munkáit sem veszi tekintetbe, és nyugodtan hirdeti továbbra is a dáko-román folytonosságot („Das deutsche Siebenbürgen war damit auf den Grund einer rumänischen Schicht, die immer auf diesem Boden gelebt hatte, gebildet.“ I. 15. l.). Tudományos érveinkkel nem akarunk itt újra előállni, hiszen eddig sem vették tudomásul, csak kérdezzük: Hogyan lehetséges akkor, hogy egyetlen erdélyi várost, vagy patakot nem tudnak eredetileg a maguk nyelvén megnevezni? *Petri János* az

erdélyi szászoktól a Kárpátok vonalán átszivárgott protestántizmusról és híveinek visszatérítéséről szól, de itt magyar lakosokkal és vezető ténitők magyar neveivel is találkozunk, ami világosan bizonyítja, hogy Moldva és Oláhország akkori szellemi életének kialakításához a magyarok is hozzájárultak, mint annyiszor a történelem folyamán.

Ugyanaz a befolyás található meg állandóan orvosi tudományuk terén is. *Bologna* és *Petrescu* ismertetik a román orvosi tudományt és a német tudomány hatását az ő orvosképzésükre. Persze nem emelik ki az erdélyi befolyást, ahol csak magyar és szász orvosok voltak és bizonyára átmentek a Kárpátokon is. Képesített orvosokkal csak a XVIII. század óta találkozunk náluk. Ugyanakkor az első patikával Bukarestben, de még a XVIII. század folyamán két magyar patikus is akadt ott. (II. 102. l.). Németek segítették őket medikus fakultásuk megalapításában (1857) és szaklapjaik megindításánál, de nem veszik észre, hogy az első orvosi lap szerkesztője a budai fakultáson tanult, amint a kolozsvári egyetemről és orvosképzésről sem esik szó, pedig valószínűleg többben kerültek ki onnan, mint a német és a francia egyetemekről.

Összefoglalva mondhatjuk, hogy a *Südostdeutsche Forschungen* két köteté sok kiváló adalékával a németsegre vonatkozó kutatásokat előbbre viszi, de kíváncsabb volna, ha csak tudományos alapra helyezkednék és a politikai izű és célú cikkeket elhagyná, mert azok a békés együttműködést lehetetlenné teszik és a tárgyilagos összehasonlító tudományt — ami egyik célja volna — sem valósíthatják meg.

Réz Henrik.

*

Prof. K. A. Müller liess Ende 1935 an alle Forscher des Südostgebietes einen Aufruf ergehen, und bat um Zusage als Mitarbeiter an den Südostdeutschen Forschungen mit denen er eine neue publizistische Sammelstelle schaffen wollte. Das Jahrbuch erschien 1936—1937, herausgegeben von Fritz Valjavec. Von ihm sind auch die prinzipiellen einleitenden Sätze über „Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung“. Die zwei Bände des Jahrbuches decken sich aber sehr oft in ihren Aufsätzen nicht mit den vorausgeschickten prinzipiellen Grundsätzen.

Der Inhalt ist wertvoll und abwechslungsreich. Zuerst wollen wir die historischen, siedlungs- und kulturgeschichtlichen Aufsätze erwähnen. J. Szekfü schreibt über den glücklichen Zustand der „pax hungarica“ der Minderheiten in Ungarn im Mittelalter. E. Moór verlegt auf Grund der genitivischen Ortsnamen die deutsche Siedlung Westungarns an das Ende des 12. Jhs. W. Steinhauser versucht mittels des Lautwandels altung. *ou > deutsch ä die Siedlungen ebendort in die erste Hälfte des 12. Jhs. zu versetzen. J. Weidlein befasst sich an der Hand von Landkarten, Landeskonskriptionen und Flurnamen mit den volkklichen Verhältnissen in der Tolna-Baranya im 18. Jh. Dieselbe Frage behandelt auch Aeg. Faulstich, bekommt aber freilich ganz andere Ergebnisse, als der sachliche Weidlein, da er die amtliche Statistik nicht anerkennt, und mit den willkürlich herausgegriffenen Daten zweier Ortschaften seine Annahme beweisen will. Er will auch nicht einsehen, dass die Streusiedlungen in geschlossenen anderssprachigen Gebieten allmählich eingehen. Darüber bringt uns J. Weidlein eine überzeugende Studie. Mit der deutschen Siedlung von Pécs-Fünfkirchen macht uns A. Babics bekannt. Ein Kapitel aus der Kulturgeschichte der Monarchie zur Zeit Kaunitz's bietet uns E. Mályusz dar.

In den volkskundlichen Aufsätzen bekommen wir Aufschluss über die Tätigkeit des gelehrten Forschers J. R. Bünker von G. Karsai, über

das Burschenleben und die Sage vom wilden Jäger in den Ofner Bergen von Eu. Bonomi, über die Volksliedpflege im Bakonyerwald von A. Loschdorfer; die Spuren des zweiten Merseburger Zauberspruches im Rumänischen erforscht V. Bologa, die Formeln verschiedener Heilsegen in der Bácska sammelte J. Grimm.

Einige Studien beleuchten wirtschaftliche Fragen. K. Schünemann berichtet über das Lokatorentum in einzelnen Gebieten Ungarns; J. Kallbrunner über Mercys wirtschaftliche Tätigkeit im Banat und E. Görlich über Ungarn im Blickfeld der Mitteleuropa-Idee 1848—58. Der Weltkrieg hat zwar Vieles verändert, aber bei der Neuordnung der mitteleuropäischen Donaustaaten werden die Auffassungen früherer Staatsmänner vielleicht doch nicht ganz ausser Acht zu lassen sein. Die Verkehrswege nach Süden und Osten führen auch heute durch Ungarn!

Bei den nächsten Aufsätzen müssen wir länger verweilen als bei den bisherigen, da wir überall etwas zu berichtigen haben. H. Schwind stellt den Kampf J. Bleyers für das ungarländische Deutschtum dar. Wir verstehen nicht warum Bleyers Lebenslauf und politische Tätigkeit in Deutschland bearbeitet werden muss, da wir zur Genüge namhafte Germanisten haben, die Bleyers Schüler waren, und seine gewesenen politischen Mitarbeiter jedenfalls besser eigeweiht sind in seine Pläne, als ein reichsdeutsches Fräulein. Sie hat eben nicht den richtigen Blick für Bleyers Sache, da sie unsere Verhältnisse nicht kennt. E. Löger behandelt die Schulfrage Westungarns, aber wir können seine Ausführungen nicht als sachlich anerkennen, da er sich staunt, dass man seit 1882 die Kenntnis der Staatssprache verlangt und dass man in Ungarn seit 1907 nicht mehr aus österreichischen Schulbüchern unterrichten kann. Er klagt die Fehler der alten ungarischen Schule an, bemerkt aber die Mängel der jetzigen überhaupt nicht. Genau so verfährt A. Malaschofsky mit der Deutschprobener Gegend, wo die Kinder jetzt zum Teil in die slowakische Schule gehen und ihr kultureller Grad unter dem der Slovaken ist, obzwar deutsche Lehrkräfte unterrichten. Warum war dann vor 1918 an allem Übel die ungarische Schule schuld? G. Fittbogen schreibt über die Stammeslieder der ungarländischen Deutschen, worin das Ungarland betont wird, aber Fittbogen weiss nichts von Ungarn, nur von Südosten. H. Kunnert will die Volkszugehörigkeit des ungarischen Musikers Fr. Liszt bestimmen. In gemischtsprachigen Gegenden ist diese Zugehörigkeit nicht so leicht zu ermitteln, da der Klang des Namens nicht immer mit der Volkszugehörigkeit übereinstimmt. Kunnert beklagt, dass in einer Arbeit die Ortsnamen Westungarns ungarisch angeführt wurden und die deutschen Namen nur in Klammern, er bemerkt aber nicht, dass die deutschen Bücher und Schriften die ungarische Ortsnamensform nie anführen, auch in Klammern nicht. C. Petranu will uns davon überzeugen, dass Ungarn keine Nationalkunst besitzt, wie die Rumänen, wir sehen aber nur, dass er sich ständig irrt, aber immer zu Gunsten seiner Theorie. Die Kunst der Zipser und Siebenbürger muss aber alle Zeit als ungarländische gelten, da sie bereits 700 Jahre hier leben und dadurch war auch ihre Kunst bedingt. Hätten sie sonstwo gelebt, wäre ihre Kunst jedenfalls eine andere geworden.

Einige kulturgeschichtliche Artikel wären auch zu ergänzen. N. Jorga weist auf die deutschen Einflüsse im Südosten hin, vernachlässigt dabei aber vollkommen die ungarischen Einflüsse, obzwar die ersten rumänischen Kodices häufig ungarische Spuren aufweisen. Gleichzeitig versäumt er aber die Betonung der dako-rumänischen

Kontinuität nicht, trotz aller schlagenden Gegenbeweise der ungarischen und ausländischen Gelehrten. J. Petri liefert Beiträge zur Reformation und Gegenreformation in den rumänischen Fürstentümern, bemerkt aber den ungarischen Einfluss nicht, trotzdem er einige führende ungarische Priester nicht übergehen kann. Bologna und Petrescu forschen nach den Leistungen deutscher Ärzte und den Einflüssen deutscher Medizin, haben aber kein Wort für die ungarischen Ärzte aus Siebenbürgen oder für die medizinische Fakultät in Klausenburg, wo gewiss mehr Rumänen studierten, als in Deutschland und Frankreich. Ebenso bemerken sie nicht, dass im 18. Jh. schon zwei Apotheker in Bukarest Ungarn waren, und dass der Schriftleiter ihrer ersten medizinischen Zeitschrift in Ofen studiert hat.

Dies scheinen alles Kleinigkeiten zu sein, die aber bei der vergleichenden Arbeit nicht fehlen dürfen, sonst wird diese Arbeit erschwert oder gänzlich unmöglich gemacht. Wir wollen hoffen, dass sich künftig die Beiträge mehr nach den einleitenden prinzipiellen Grundsätzen des Herausgebers halten. H. Réz.

Antoine de la Sale: *Œuvres complètes.* Édition critique p. Fernand Desonay. T. I.: La Salade. Liège, 1935. (Bibl. de la Fac. de Philos. et Lettres de l'Univ. de Liège. Fasc. LXVIII.)

A kitűnő belga filológus, Desonay itt adja a „Petit Jehan de Saintré” szerzője összes műveinek első kötetét. Az Anjouknak (II. és III. Lajos, René) ez a hű szolgája vegyes salátaként találja fel ebben a kötetben olvasmányait, úti tapasztalatait, genealógiai kutatásait, a lovagi élet szabályait. Igen érdekes olvasmány az Ancona és Spoleto között fekvő Sibyla hegyének és barlangjának a megmászása, realiztikus részleteivel már modern, vízióival még középkori; bennünket, magyarokat érdekelhet az Anjouk vázlatos történetében szereplő magyar Anjouk említése (Endre és Johanna 181. l., Lajos bosszúhadjárata 181. l., Kis Károly 188. l.). Kis Károly történetében szereplő magyar helynevek: *Albarial* (Székesfehérvár), *Bude*, *Misbrave* (Vise-grád), *Saint Andrieu de l'ordre de Saint Benoît* (Szentendre). Durazzói László állandóan Lancelot néven szerepel, ami, úgy látszik, megcáfolja azt a hipotézisemet, hogy a Ladislaus-Lancelot azonosítás tisztára magyar eredetű volna (M. Nyelv 1937., 151. l.). E. S.

L'édition des oeuvres d'Antoine de la Sale due à M. Desonay a cet intérêt particulier pour les Hongrois qu'ils y découvrent l'histoire des Anjou de Hongrie avec certains noms de lieu hongrois sous leur forme francisée. A. E.

Henri Tronchon: *Le jeune Edgar Quinet ou l'Aventure d'un Enthousiaste.* Paris, 1937. 410 lap.

Az összehasonlító irodalomtörténet kiváló strasbourgi tanárának legújabb műve egy régebbi értekezésének, az 1920-ban megjelent „La Fortune intellectuelle de Herder en France”-nak folytatása. A jelen kötet elsősorban Herder franciaországi ismertetőjének, Edgar Quinetnek fordításával és tanulmányaival foglalkozik, másodsorban pedig tisztázni igyekszik Herder angliai sikerének kérdését. Edgar Quinet (1803–75) az idegen irodalmak történetének tanára volt Lyonban, majd a Collège de France-ban, romantikus versregények szerzője s a forradalomnak Taine szellemében prófétája. 1827-ben kiadta Herder

„Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“-jének francia fordítását, melyhez bevezetést és terjedelmes magyarázó tanulmányt írt. E két kísérő írását harminc évvel később összes műveinek gyűjteményes kiadásába is felvette. Tronchon megállapítja a két lenyomat közötti lényeges eltérések alapján Q. történetfilozófiai befogása fejlődésének vonalát. Sokkal nagyobb jelentőségű megállapításokra jut azonban Q. fordításának történetét tanulmányozva. A francia irodalom-történetírás eddig elfogadta Q. kijelentéseit a fordítás keletkezésére vonatkozólag, bár Henri Monin már 1907-ben, majd 1910-ben kimutatta, hogy Q. szellemi hagyatéka nagyon óvatosan kezelendő. Tronchon kellő kritikával használva Q. kétes megbízhatóságú és néha nagyzó sorait a fordítás készítésének előzményeiről, valamint felhasználva a még nem közzétett anyagot is, megállapítja, hogy a francia Herder-fordítás nem a német eredetiből készült, ahogy Q. állította, hiszen Q. nem is tudott németül a nevezett időpontban.

A Mme de Staël 1810-es „De l'Allemagne“-ja által felszított Németország-keresést és a német irodalom iránti érdeklődését a francia romantika nem jelentéktelen részben angol közvetítéssel és angol módosításokkal kapta. Tronchon megállapítja, hogy Q. Herder fordítása Churchill 1800-as angol fordításából készült, melynek előszavát Q. helyenkint szösz szerint vette át saját tanulmányába. A Churchill-fordítás tudatos és véletlen szövegváltoztatásai kivétel nélkül megtalálhatók Q. fordításában is, ahogy Tronchon azt nagy filológiai apparátussal bizonyítja. Ezzel kapcsolatban behatóan elemzi Herder angliai fogadtatásának történetét is. Az angliai Herder-érdeklődés jóval régebb keletű, mint a franciáké, bár kezdetben — Weimarban utazók, Goethe, Schiller stb. tisztelői hatása alatt — jórészt biografikus beállítottságú. A XVIII. század kilencvenes éveitől kezdve azonban Skócián át behatolva Herder egyre nagyobb hatást gyakorol hisztorikus felfogásával. Az angol folyóiratok hasábjain heves viták zajlanak le körülötte, támadják metafizikai beállítottságát és teológiai állásfoglalását. Churchill Herder-fordítása nagy lökést ad az angliai Herder-kultusznak és elindítja a franciaországi érdeklődést. Tronchon Herder angliai utókorának ismertetésében számos érdekes külsőséges adatot és helyzetképet fest meg (pl. amint Charles Lamb óva inti S. T. Coleridge-et, aki Herdert németül akarja olvasni, nehogy a „majmok nyelvének“ tanulására adja fejét), de Herdernek az angol vagy francia szellemi élet alakulásába való mélyebb bekapcsolódását és ennek következményeit nem ismerteti elég behatóan. Remélhető, hogy ezt a munkát beigért további Quinet-könyveivel fogja részben elvégezni. Műve igen hasznos adalék a német-angol-francia irodalmi kölcsönhatások történetéhez.

Országh László.

•

Le livre de M. Tronchon se pose le problème de l'influence herderienne. Il constate que les idées de Herder concernant la philosophie de l'histoire sont devenues populaires dans les cercles littéraires anglais dès la fin du 18e siècle. La traduction de son ouvrage principal due à Churchill sert de base à la traduction et aux études de Quinet en 1827, comme le démontre M. Tronchon dans son livre consciencieusement outillé.

L. Országh.

Paul Hazard: *La crise de la conscience européenne. (1680—1715.)* Paris, 1935. Édition Boivin. in 8°. 2 köt. VIII+326, 316 lap.

A két izléses kiállítású kötet tulajdonképeni célja az, hogy az európai szellem forradalmi átalakulását, amelyet egyesek a XIX. század

első felében állapítanak meg, mások a XVIII. századig vezetnek vissza, már a XVII. század utolsó évtizedeiben is kimutassa. A feladat méltó Paul Hazardhoz, az összehasonlító irodalomtörténet világhírű művelőjéhez. Finom elemző művészete, amely az alig észrevehető különbségeket is világosan körülhatárolja, hajlékony szelleme, amely megérti a mai gondolkodástól távol álló jelenségeket is és megkeresi a jelenségek mélyén rejtőző okokat, valamint biztos rendszerező készsége, amely logikusan csoportosítja megfigyeléseit, igen jól érvényesül ezen a téren.

A magyar olvasó számára érdekes a könyv azért is, mert jól képviseli a tőlünk távolos s ezért sokszor meglepő eredményeket felmutató francia tudományosságot. A könnyed, szellemes, minden nenézkeségtől és nagyképuségtól mentes előadó modort nem is említve, különösen két dolog érdemi meg, hogy megfigyeljük. A négy részre osztott mű első részének ez a címe: „Les grands changements psychologiques“. A nagy lélektani változások ismertetése lényegében azonos azzal, amit nálunk, és a németeknél szellemtörténetnek neveznek. Amikor a németek nagy apparátussal és metafizikai problémáktól terhelten fogják hozzá a változás megokolásához, Hazard megelégszik a gondolkozásmód átalakulásának szellemes és világos leírásával. Nála a történelem mozgatója az, hogy az emberek gondolkodása bizonyos alapvető kérdésekkel kapcsolatban megváltozik. Nem olyan mély, mintha valamilyen nagy filozófiai műveltségű és tevékeny fantáziájú szellemtörténész nyúlna a problémához, de világosabb és emberibb.

Az első fejezet címe: *De la stabilité au mouvement*. Elsősorban az utazási kedv lassú kialakulását rajzolja, attól a francia paptól kezdve, aki át akar menni Angliába, de megijed a tengertől, a sűrű francia-angol utazgatásokig, amelyek mindkét nép szellemi életét megélnéltik. Leírja néhány Franciaországból kiülődzött protestáns útját, akik szinte egész Európát bejárták, míg végre Londonban telepedtek le. Általában mód-szere az, hogy rövidre fogott elméleti bevezetés után találó példákat sorol fel. Imponáló tudása és biztos következetessége is inkább a sok jellemző adat felsorolásából tűnik ki, nem a hozzá fűzött magyarázatból, amely sohasem terjed hosszabbra az okvetlenül szükségesnél. A másik négy fejezet is (*De l'ancien au moderne, Du Midi au Nord, Hétérodoxie, Pierre Bayle*) a gondolkodás alapvető változásait ismerteti, az utolsóban (*Pierre Bayle*) az új embertípust jellemzi egy reprezentáns írón keresztül. Ezek a fejezetek igen alkalmasak lennének arra, hogy a franciáknál is divatozó szintétikus összehasonlításuk a szellemtörténeti módszerekkel.

A másik érdekessége a könyvnek, hogy elárulja azt a gondolatot, ami az összehasonlító irodalomtörténet semleges neve alatt virul. Az Európa-gondolat. Messze vezetne, ha azokat a szellemi, politikai és gazdasági okokat akarnók megkeresni, amelyek ma különösen aktuális teszik az európaiság gondolatát Franciaországban is. Az bizonyos, hogy ez a gondolat él és terebélyesedik a legjobb szellemeknél. Hazard is néha tűzbe jön, valósággal szónokol, különösen amikor az Európa-öntudat kezdődő kialakulásáról beszél: „Europe, terre de discorde et de jalousie! De jalousies, d'amertumes, et d'aigreurs... Pourtant lorsqu'on a, comme nous, longtemps écouté les cris et les plaintes qui montent de ces terres tourmentées, on perçoit aussi, au milieu des provocations et des reproches, des cris d'orgueil. On entend peu à peu un hymne qui s'élève pour célébrer les mérites d'une Europe dont aucune puissance au monde ne saurait égaler la force, l'intelligence, l'agrément, la splendeur.“ Majdnem úgy áradozik, mint valamelyik nacionalista író saját hazájáról a XIX század elején.

Fábián István.

„szuperstruktúrája“, vagyis jellegzetes ritmikai realizációja² s hogy azok a szavak, melyeket ez a ritmusképlet emel ki, mindig logikai hangsúllyal bíró, gondolati egységet képeznek.³ Ilyen részletesebb kifejtés hiányát sokszor érezzük s csak sajnálni tudjuk, hogy a finom tapintatú szerzőnek nem volt alkalm a művét terjedelmesebben kidolgoznia. Így is több és bensőségesebben átélt ez a tanulmány, mint amit eddig Dante verseléséről tudtunk. A Paradiso „Wortkunstwerk“-je Brocchieri tanulmánya után tisztább fényben ragyog fel előttünk. Reméljük, hogy az olasz és külföldi kutatók Brocchieri vizsgálódásai nyomán az eddiginel behatódott módon fognak foglalkozni nemcsak az egész Commedia verselésével, hanem más olasz költők (Leopardi!) formai kifejező eszközeivel is.

Gáldi László.

La belle étude de Mlle Brocchieri fait témoignage d'une compréhension intuitive très approfondie du vers dantesque. Elle contient une analyse très pénétrante des diverses possibilités de réalisation rythmique de l'endécasyllabe, et fait voir d'une façon convaincante que Dante, ce connaisseur incomparable de la musique de la langue italienne, a su trouver des harmonies verbales parfaitement adaptées à la légèreté aérienne de ses visions paradisiaques. On ne doit que regretter qu'une mort prématurée ait empêché Mlle Brocchieri d'enrichir d'autres trouvailles de sa sensibilité artistique l'étude du vers italien. Ladislav Gáldi.

Réborá, Piero: *Civiltà Italiana e Civiltà Inglese.* Firenze, Le Monnier, 1936. XI + 271 lap.

Az angol-olasz kultúrkapcsolatok gazdag irodalmában eddig is díszes hely illette meg Piero Réborát, aki „L'Italia nel Dramma Inglese“ (1925) c. művében egészen új fényt derített az Erzsébet-kori olaszbarát és olaszellenes áramlatokra. Ebben az új könyvében nyolc válogatott fejezetet ad az összehasonlító irodalomtörténet köréből. Négy közülük Shakespeare-re vonatkozik, a többi négy különböző olasz írók és utazók angol kapcsolataira. Az első csoport sokkal érdekesebb és élvezetesebb olvasmány, de tudományos szempontból a második csoport több új anyagot tartalmaz. A két csoport persze összekeveredik, az egyes fejezetek vegyesen következnek egymásra s ezzel az egész kötetet igen változatossá teszik.

De maguk az egyes csoportok is változatosak. A Shakespeare-cikkek pl. négy különböző tárgykörbe tartoznak. Az egyik szembeállítja Shakespeare diktatúraellenes álláspontját (Julius Caesar) Petrarcával és különösen Dantéval, akik mind egy hatalmas „duce“-tól várták Itália talpraállítását. Ebben az ellentétben a szerző a két nép eltérő vérmérsékletének kiütőzését látja. Egy másik fejezet azt vizsgálja, hogy mit tudott Shakespeare Milánóról, hogyan kevert össze mese-szerű elemeket meglehetősen pontos helyrajzi adatokkal. Másutt Boccaccio és Shakespeare viszonyát elemzi és részletesen összehasonlítja a Cymbeline-t a Decamerone egyik novellájával (II, 9), Bernabò és Ginevra történetével. Ez a fejtegetés magyar szempontból is érdekes, mert ugyanezt a meseindítékot dolgozta föl egy XVI. századi

² A szuperstruktúra („superstructure“) fogalmáról l. Etudes Hongroises, 1936—37, 77. kk. l.

³ Pl. „Non le dispiacque; ma || sì se ne rise“ Par. X. 61; „Moltiplicato in te || tanto risplende“, u. o. 88; „L'anima santa che'l mondo fallace“, u. o. 124. stb.

széphistóriánk, Ráskai Gáspár „Vitéz Francisco“-ja is.¹ Végül utóéletkérdések is előkerülnek: a szerző áttekinti Shakespeare hatását az olasz irodalomra. Rámutat arra, hogy 1667 előtt egy olasz író sem említi Shakespeare nevét, és ezt a mély hallgatást abból magyarázza, hogy akkortájt Angliában is alig ismerték Shakespeare-t, hiszen egy straffordi lelkész 1662-ben csak annyit „tudott“ róla, hogy Draytonnal és Ben Jonsonnal együtt nagyon szerette a bort és végül delirium tremensben halt meg. A műveletlen vidéki pap fecsegéseit azonban nem fogadjhatjuk el döntő bizonyítékként. Igaz, hogy Shakespeare nagy hírnevét csak Garrick, a XVIII. század nagy angol színésze teremtette meg. De már a XVII. században sokat adtak darabjait, eredetben, átírásban, baletté hígított formában; a kritikusok pedig a kortársaktól kezdve (Meres, Ben Jonson, Beaumont, Webster, Heywood) a Károly-kor íróin át (Hales, Suckling) egészen Rymerig, Pepysig és Drydenig állandóan emlegették, bár sokszor lebecsülték vagy félreértették. Így hát a tájékozottság hiányát nem az angolok, hanem az olaszok számlájára kell írni.

Hasonló változatosságot mutat a második csoport is. Nagyon érdekesek azok a kapcsolatok, amelyek Morus Tamást, a magyarbarát angol kancellárt² Olaszországhoz fűzték. Az olasz humanizmus úgy megkapta az Utópia íróját, hogy mikor a vesztőhelyre indult, egy Petrarca-idézzel (*Che più d'un giorno è la vita mortale*) búcsúzott el egyik barátjától. Nagyon jellemzők a korra azok a heves szitkozódások is, amelyekkel Girolamo Pollini, firenzei dominikánus barát, 1591-ben nekitámadt Erzsébet királynőnek, aki fölháborodva, de vajmi kevés eredménnyel kért elégtételt a toscanai nagyhercegtől. Igen színesek azok a leírások, amelyeket a szerző olasz követekből és utazókból idéz az 1666-i londoni tűzvészről, az 1688-i dicsőséges forradalomról, amikor a csöcselék a toscanai követség palotáját is földülta, és végül a Restauráció korának társadalmi és irodalmi életéről. Sokkal későbbi kapcsolatokra derít fényt az utolsó fejezet, amely a mult századi olasz hazafiak (Foscolo, Mazzini, Garibaldi) walesi, különösen liverpooli barátaival foglalkozik. Kár, hogy a szerző nem ismerteti Liverpool nagy szülöttének, Gladstone-nak,³ olasz kapcsolatait, pedig Gladstone nemcsak szerette Itáliát, hanem alkalomadtán még nyelvészkedéssel is fog-

¹ Vö. Heinrich G.: Vitéz Francisco meséje (EphK. III, 105). Szilády A.: RMKT. VI, 306. Katona L.: Két magyar Cymbeline-mese és rokonai (Magyar Shakespeare-tár 1908, 253). Az angol és az olasz szöveg összevetésére I. E. Dowden bevezetését az Arden Shakespeare-sorozat Cymbeline-kötetéhez (1903).

² Morusról I. nálunk Acsay F.: Morus Tamás és Bacon Ferenc (Athenaeum 1900, 563 és 1901, 1.) és Fináczy E.: A renaissance-kori nevelés története (Budapest, 1919) 145. Magyartárgyú munkájával, melynek címe „A dialogue of comfort against tribulation, made by Syr Thomas More Knyght, and set forth by the name of an Hungarien“, a közel jövőben szeretnék behatóan foglalkozni.

³ Gladstone olasz kapcsolataira I. G. Finali.: Guglielmo Gladstone e l'Italia (Nuova Antologia 1903, IV, CVIII, 571) és B. Zumbini: W. E. Gladstone nelle sue relazioni con l'Italia (Biblioteca di Cultura Moderna, Bari, 1917).

⁴ The Quarterly Review CXLII, 1876, 9; elutasítja a szónak a görög μάκαρ-ból való származását, amelyet már Diez is hirdetett s amelyet pl. Meyer-Lübke (REW) ma is elfogad.

lalkozott, pl. cikket írt a *maccheroni* szó⁴ eredetéről, sőt John Temple Leadert ő ösztönözte az angol nyelv olasz szavainak összeállítására.⁵

A könyv színes, érdekes anyagát még vonzóbbá teszi kellemes, esszészerű stílusa, amely azonban nem megy a szakszerűség vagy a könyvészeti szabatoság rovására. Csupán az hat időnként zavaróan, hogy a szerző nagyfokú nemzeti elfogultsággal ír az angol-olasz kapcsolatokról, túlságosan hangsúlyozza az olasz hatások (Boccaccio és Shakespeare) jelentőségét és az olaszellenes támadásoknak, különösen a machiavellizmus vádjának alaptalanságát.⁶ Annál zavaróbb ez az elfogultság, mert helyenként beletorkollik a napi politikába. A diktatúrák jogosultságát pl. Mussolini és Emil Ludwig beszélgetéseiből vett idézettel támasztja alá (45. l.), a multszázadi angol sajtó olaszellenes kirohanásainál pedig megrójjá a „Punch” című vicclapot, mert az abesszin konfliktus folyamán nem tanúsított megértő magatartást Olaszország iránt (254. l.). Szerencsére ezek az elfogult részletek meg lehetőségen ritkák, és általában ez a komoly színvonalú tudományos mű elkerüli azt a dagályos alpátoszt, amely az olasz irodalomtörténeti munkák egyrészét élvezhetetlenné teszi.

Ullmann István.

Piero Rébora, l'autore di un'eccellente monografia sull'Italia nel dramma inglese dell'epoca elisabettiana, ha raccolto in questo libro otto studi sulle relazioni anglo-italiane. Quattro saggi si occupano di Shakespeare, del suo rapporto col Boccaccio, delle sue conoscenze di topografia milanese, della sua attitudine anticesarea, e del suo influsso sulla letteratura italiana. L'altro gruppo di studi esamina le amicizie italiane di Tommaso Moro; il libello antielisabettiano di fra' Girolamo Pollini, domenicano fiorentino; le opinioni dei viaggiatori italiani sull'incendio di Londra (1666), sulla rivoluzione del 1688, e sui diversi aspetti della vita sociale e letteraria nel seicento; finalmente le simpatie degli abitanti di Liverpool per i patrioti italiani del secolo scorso. Malgrado certi pregiudizi nazionali ed alcune allusioni alla politica odierna, il libro è un'opera scientifica molto seria ed originale e l'eleganza e lo slancio dello stile contribuiscono a renderlo anche interessante e piacevole.

St. Ullmann.

Mélanges de linguistique et de philologie offerts à Jacques van Ginneken à l'occasion du soixantième anniversaire de sa naissance (21 avril 1937). Paris. Klincksieck, 1937. LI + 364 l., 8°.

E hatalmas kötet, mely közel félszáz európai hírv nyelvtudós közreműködése révén van Ginneken hatvanadik születésnapjára jelent meg, anyagának változatosságával és nagy belső értékével mindenkép méltó a kiváló holland nyelvtudóshoz. Fonétikai és általános nyelvészeti kérdések mellett számos részletprobléma kerül itt megvitatásra, sokszor az átlagos nyelvészek számára igen távolieső területekről is (pl. M. Bar-

⁴ *Philological Pastime of an Englishman in Tuscany* (Firenze, 1898). A kezdetleges összeállításból csak az a betű készült el.

⁶ A machiavellizmusra l. E. Meyer nagy művét, melyet Rébora nem említ: *Machiavelli and the Elizabethan Drama* (*Literaturhistorische Forschungen* I, 1897); vö. újabban M. Praz értekezését: *Machiavelli e gli Inglesi dell'epoca elisabettiana* (Firenze, 1930).

toli, Ancora delle origini dei linguaggi precolombiani alla luce delle norme spaziali, 123 kk. l.). Nem lehet ezúttal célunk valamennyi cikk ismertetése s ezért csak néhány különösen értékesre hívjuk fel a figyelmet. M. J. Sirks tanulmánya (Klang, Stimme und Laut im Geltungsbereich der Vererbungslinien, 1 kk. l.) érdekes adalék az öröklésen és nyelvtudomány kapcsolatahoz, mellyel maga van Ginneken is sokszor és behatóan foglalkozott. Orvendetes látnunk, hogy e kötetben az egyre új eszközökkel gyarapodó kísérleti fonetika (v. ö. P. Menzerath, Neue Untersuchungen zur Lautabgrenzung und Wortsynthese mit Hilfe von Tonfilmaufnahmen, 35 kk. l.) és a mind szélesebbkörű tapasztalati anyagra támaszkodó fonológia (l. főleg R. Jakobson, Ueber die Beschaffenheit der prosodischen Gegensätze, 25 kk. l.), milyen szoros együttműködésben, milyen szerves egységben foglal helyet egymás mellett. Az általános nyelvészeti tanulmányok közül említésre méltó V. Bröndalé, az alakitan elhatárolásának lehetőségéről (Définition de la morphologie, 43 kk. l.) és L. Hjelmslevé, mely van Ginneken névmás-meghatározásának részletes kitéjtése (La nature du pronom, 51 kk. l.). A Belić „Substantivum adverbiale“ (73 kk. l.) címen azt a sajátos mondattani határesetet tárgyalja, melyet Gombocz „sokan elestek a törökök közül“-féle példákkal szokott érzékeltetni. Kár, hogy Belić csak az indogermán példákat veszi figyelembe. Igen mély és eszmekeltő Vendryés értékezőse, mely meggyőzően mutatja ki az összetett idők keletkezésének párhuzamosságát a legkülönbözőbb indogermán nyelveken (Sur l'emploi de l'auxiliaire „avoir“ pour marquer le passé, 85 kk. l.). A kötetben két rövid tudománytörténeti összefoglalást is találunk: J. J. Mikkola a finn-ugor és indogermán nyelvek viszonyát tárgyalja, sajnos, Colinder szép tanulmányához viszonyítva, meglepően vázlatos előadásban (Finnisch-ugrisch und Indoeuropäisch, 135 kk. l.). A Cuny pedig az indogermán-sémi összehasonlító nyelvészet létjogosultságát igyekszik védelmezni (Chamito-sémitique et indo-européen, 141 kk. l.). Több tanulmány (Trubetzkoy, Tagliavini, Sommerfelt) foglalkozik a kaukázusi nyelvekkel is. Szubsztrátum és nyelvkeveredési kérdések megvitatása sem hiányzik. Érdekes, de kevésbé meggyőző Dauzat adaléka a francia-germán nyelvviszonyhoz (Le substrat germanique dans l'évolution phonétique du français, 267 kk. l.). Szerinte a francia nyelvterületen végbement palatalizációs folyamatokat a VII–VIII. századi frank és szász települések szakították félbe, mivel ezek a bevándorlók „constituaient un élément rebelle à la palatalisation“ (270 l.). Bevalljuk, annak is kevés jelentősége van, hogy a XVII. században azért jelentkeznek ismét *curé* > *tšuré*-féle palatalizációk, mert „il a fallu plus de huit siècles pour digérer, assimiler complètement l'apport germanique“ (271 l.). Wartburg ismert teóriájának visszhangjai az ilyen állítások, melyek valószínűleg örökre bebizonyíthatlanok fognak maradni. Kötetünk egyetlen magyar munkatársa Husz Richárd; dolgozata (Fremdethnische Grundlage und Sprachgrenzen, 257 kk. l.) jórészt szintén szubsztrátum-kérdésekkel foglalkozik, sajnos azonban, túlságosan vázlatosan. Feltűnő, hogy az olasz *lacte* > *latte* fejlődést kelta hatásra próbálja visszavezetni, feltételezve egy közbeeső **lajte* (< **laxte*) fokot. Ennél súlyosabban esik latba az a körülmény, hogy a kfn. *zit* > erdélyi szász (nyugati frank) *ze't*, *zetx*, *zek* hangváltozás csak némi grafikus ügyeskedés révén hozható kapcsolatba a tectum > [**tetxt* > **tejt*] > *teit* > *toit* típusú „kelta“ hangfejlődéssel. Szeretnők közelebbről megismerni, milyen körülményekre alapítja szerzőnk a **tetxt* alak kikövetkeztetését? Mondanunk sem kell, hogy ilyen kétes értékű bizonyító anyag mellett a „quod erat demonstrandum“-tétel kimutatása sem meg-

győző s nem tételezhetjük fel e két hangváltozás esetében egyazon „kelta” szubsztrátum hatását.

Gáldi László.

Voici un grand et riche recueil d'études linguistiques, bien digne d'honorer l'activité particulièrement féconde du Père Jacques van Ginneken. On aurait désiré que les notules concernant des problèmes de substrat (comme celles de MM. Dauzat et Husz) fussent appuyées d'un nombre plus grand de faits absolument probants. Ladislav Gáldi.

Vladimir Buben: *Influence de l'orthographe sur la prononciation du français moderne.* Spisy filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě. 1935. in-8 244 l.

V. Buben szép műve igen alapos könyvészetben épült, és nagy gondnal, elismerésre méltó filológiai pontossággal készült. A szerző ketős célt tűzött ki maga elé: elsősorban gyakorlatit és, úgy látszik, csak másodsorban tudományost. Gyakorlati szempontot szolgál a könyv, mert főtörekvése szemmel láthatólag az, hogy a mai művelt francia kiejtést mutassa be, mégpedig nemcsak általánosságban, a hangrendszerrel foglalkozik (erre csak éppen annyi súlyt vet, amennyi gyakorlati szempontból is elkerülhetetlen s rendszeresen nem is tárgyalja), hanem főleg a legcsekélyebb részletekre, az egyes szavaknak kiejtésbeli különlegességeire, ú. n. rendellenességeire terjeszkedik ki. Kiinduló pontul rendszeren a helyesírást választja, ami szintén arra mutat, hogy a gyakorlati célt előtérbe helyezi (v. ö. pl. *ô accentué se maintient long et ferme* 40 l.; *mots savants en -ome, -one...* 41 l. la graphie ei 51 l. stb.; példát minden lapról lehetne idézni), néha azonban megtörténik, hogy nyelvtörténeti beállítással helyez bizonyos tényeket (v. ö. *on prononce [e] pour l'ancien s + cons...* 40 l., la vocalisation de l'/ devant cons. a produit en ancien français au secondaire stb.), azonban ekkor sem tud megszabadulni az ortográfiai szemlélettől s mindig a látható nyelv van érdeklődése középpontjában.

A szerző gondosan szedi össze mindazt, amit a francia szótár- és nyelvtanírók és gyakorlati fonétikusok megállapítottak, bölcse óvatossággal kerülve, mint idegen, hogy az ellentmondó vélemények között valamilyen döntést kockáztasson meg. Ezt természetesen csak helyeselni lehet. Gondosságára jellemző, hogy mint legújabb forrást, Sauvageot magyar-francia szótárának kiejtésjelölését is állandóan figyelembe veszi. Könyve ily módon rendkívül tanulságos, mert egymás mellé állítva a különféle francia szerzők eltérő kiejtésait kitűnően szemlélteti az ingadozásokat, sőt az egyes kiejtésváltozatok elterjedtségének, előfordulási arányának és az utóbbi évtizedekben előálló eltolódásoknak megállapítására is bizonyos fokig alapul szolgálhat. Ugyyszólván semmi sem kerülül el figyelemét; nemcsak mindazokat a közszavakat tárgyalja, amelyek valamilyen okból kiejtési problémát jelenthetnek, de bőven merít a család- és helynevek kiapadhatatlan forrásából is. Gondos szömutató és világos nyomási beosztás a könyvet igen használhatóvá és nagyon könnyen kezelhetővé teszi. E munka a mai francia kiejtésnek gyakorlati szempontból kétségtelenül egyik legjobb kézikönyve, amelyben az érdeklődő mindig megbízható és pontos útbaigazítást talál mind általánosságban, mind főleg a részletkérdésekre vonatkozólag.

Ezzel szemben a tudományos szempont mintha meglehetősen háttérbe szorulna. Az a különben rendkívül érdekes téma, amelyre a könyv címe utal: a hangjelölés (vagy a helyesírás) hatása a mai francia kiej-

tésre, elsikkad, nagy vonásaiban is, de főként részleteiben kidolgozatlan marad. A szerző jól látja és gondos felsorolásokban bemutatja a XVII–XVIII. századbeli kiejtés hullámlását, ingadozásait, majd legalább viszonylagos rögzítődését, azonban szinte általános tételként alkalmazza azt a nagyon is kétségbevonható megállapítást, hogy ilyenkor a helyesírás döntötte el a kérdést és rögzítette a kiejtést ebben vagy abban az irányban, ami annál is vitathatóbb, minthogy a szerző a legtöbb esetben a bizonyítással adós marad. Szinte minden lapról lehetne ilyen állításokat idézni a könyvből: „La différence de graphie se reflète dans la prononciation (46 l.), la troisième éd. du Dict. de l'Acad. a fixé la forme *étrenne* qui se prononce par *e* bref a cause de la consonne redoublée qui suit (51 l.), grâce à la graphie... cet allongement compensatoire s'est maintenu (65 l.)” stb., stb., melyeket semminő bizonyító anyag vagy fejtegetés nem követ; másrészt nagyon ritkák az ilyen óvatosabb megjegyzések: „Il est évident qu'une transformation de prononciation aussi importante ne peut être imputée entièrement à l'influence de la graphie et que d'autres facteurs y ont encore contribué”. A szerző rendszeresen nem gondol arra az, általában sokkal valószínűbb lehetőségre, hogy a kiejtésnek bizonyos ponton való megállapodása megelőzhette és így indokolhatta a helyesírás rögzítődését, s hogy az írás, ahelyett, hogy befolyásolta volna az ejtést, csupán regisztrálni igyekezett. A legnagyobb hiba az, hogy a bizonyítással legtöbbször meg sem próbálkozik, hanem annak, ami a XVII. századtól a francia hangfejlődésben történt, legnagyobb részét grammatikusok, írók tudatos, okoskodó döntései befolyásának tulajdonítja, holott szinte kétségtelen, hogy ennek a tételnek az ellenkezője jóval közelebb van az igazsághoz. Művelt nyelvben a meginduló hangfejlődési tendenciák többnyire elakadnak, visszahúzódnak, elágaznak, anélkül, hogy az elűtő formák kikristályosodásában az írásnak igazán általános, döntő szerepe volna. Pedig abban a hatalmas anyagban, amelyet a szerző összehord, maga is nem egy jelenséget észlelhetett, amely arra mutat, hogy e tendenciákkal szemben a helyesírás konzervativizmusa tehetetlen. Hiába volt a XVIII. században egységes az *oi* jelölés, a hangalak ugyanekkor már a művelt nyelvben is kettős: *ue* és *e* (v. ö. 76 l.) és kettős is maradt, ellenkezőleg, a hangjelölésnek kellett a nyelvtényekhez igazodnia *oi*, *ai*; hiába próbálta helyesírás, sőt nagy írók tekintélye a *faisant*-féle alakokban az *ai*-nak [ε] ejtését a logika nevében rákényszeríteni a nyelvközösségre, az eredmény mind máig csekély; *heurter*, *beugler*, stb.-t nem ejtették mindig *ü*-vel a XVIII. századig, mint a szerző állítja (75), hanem, rímek tanúsága szerint a XVI. századtól ingadozott az ejtés *ü* és *ó* között s ez utóbbi maradt meg; az *-âmes*, *-âtes â*-ja [a] a circumflexe ellenére is stb. stb. Megtörténik, hogy maguk a példával felhozott tények cáfolnak rá a szerző állítására, így pl. ha az feltehető is, hogy egy *orgueil* típusú szó *e*-vel való ejtésében az írásmódnak szerepe lehetne, a párhuzamosan felhozott *cercueil*, *écueil*, *accueil* stb. nagyon valószínűtlenné teszi ezt a feltevést, mert emezek *e*-s ejtését semmilyen helyesírási-ejtési analógia nem támogatja s így az *orgueil*-nak ezt az ejtésváltozatát is valószínűleg másként kell magyarázni.

Kétségtelen, hogyha a szerző minden részletben bizonyítani próbálta volna azt az állítást, hogy a mai kiejtés megrögzítésében a helyesírásnak döntő, vagy legalább nagyon fontos szerepe volt, könyvének terjedelme igen megduzzadt volna, viszont sokkal soványabb pozitív eredmény szűrődött volna le s maga az alapvető tétel alighanem megdőlt volna. Ez a szerény, de negatívumaiban sem értéktelen eredmény azonban biztos alapokon nyugodnék. Sok esetben az derült volna

ki, hogy a kérdés alig dönthető el és igen gyakran tagadó következtetéseket kellett volna levonnia. Viszont a könyv elérte volna tudományos célját (talán a gyakorlati rovására), világosságot vetett volna egy különben homályos és részleteiben kidolgozásra váró kérdésre, amely pedig nemcsak a francia nyelv története szempontjából igen érdekes, de az általános nyelvészet számára is igen fontos adalékokat szolgáltatott volna. Sajnos, ebből a szempontból e munka további földolgozóra vár. Mindazonáltal a szerző a történeti nyelvtudomány számára sem dolgozott hiába, gondosan összehordott anyaga igen használható kiindulópont a további kutatásokra.

A könyv könnyen olvasható, gördülékeny franciasággal van írva, nem számítva néhány, igen gyakran ismétlődő germanizmust (pl. o *avant consonne*, i. még az eddig idézett mondatokat is). Adataiban, idézeteiben megbízható és pontos (a 63. l.-on *esp. corazza* valószínűleg sajtóhiba). Nyomdai kiállítás szempontjából a könyv szintén elismerést érdemel.

Bárczi Géza.

•

L'auteur du livre se propose le double but de donner un manuel pratique très consciencieux de la pronociation du français moderne et d'étudier un problème intéressant du point de vue de la linguistique historique française et de la linguistique générale ainsi que l'indique le titre de l'ouvrage. Le première tâche peut être considérée comme habilement résolue, la seconde, c'est-à-dire fixer l'étendue de l'influence de la graphie sur la prononciation aus XVII—XIXes siècles, l'est beaucoup moins. L'auteur veut expliquer presque tous les phénomènes de l'évolution phonétique du français des trois derniers siècles par l'influence de l'orthographe, sans même tenter de démontrer par le détail une thèse aussi surprenante. Néanmoins les matériaux riches et soigneusement présentés que l'auteur a réunis, seront très utiles à l'examen méthodique de la question, qui reste encore à faire.

Géza Bárczi.

Américo Castro: *Glosarios latino-españoles de la edad media.* Revista de Filología Espanola. Anejo XXII. Madrid, 1936. LXXXVII. + 378. l. 8°.

A középkori európai szótárírás alaposabb megismeréséhez kitűnő adalék Américo Castro jelen kiadványa, mely három, Alonso de Palencia (1490) és Antonio de Nebrija (1492) szótáránál jóval régebbi, betűrendes latin-spanyol szójegyzéket foglal magában. Közülük a legkorábbi minden valószínűség szerint a toledói (a kiadványban jele T), mely írás-történeti megfontolások alapján a XIV. század utolsó harmadából származónak látszik (vö. XX. l.). Valamivel fiatalabb az a kézirat (P), mely a Biblioteca del Palacio Nacional egyik, Papias szótárát is magában foglaló kódexében maradt fenn s mely a XIV. század végéről vagy a XV. század elejéről való. Leghosszabb, de a XV. századnál semmiesetre sem régebb végül az a kéziratot szótár (E), melyet az Escorial egyik kódexe őrzött meg mindmáig. A tudós kiadó nagy gondnal elemzi mindhárom szójegyzék sajátosságait, megállapítja latinságuk általános jellegét és kimutatja néhány közsímt középkori szótárirodalmi forrásnak, így Evrard de Béthune „Graecismus“-ának jelentős felhasználását. Kétségtelen, hogy mindaz, amit Castro szép bevezetésében e szójegyzékekről elmond, valósággal kiindulópont lehet a középkori spanyolországi latinság teljes feltárásához.

Magyar szempontból e szójegyzékek több okból is érdekelnek. Jelentőségüket illetőleg ezúttal csak két vonást szeretnék kiemelni.

Mindenekelőtt kétségtelen az, hogy számos érintkezési pont mutat-
ható ki a szójegyzékek latinsága és a mi középkorvégi latin-magyar szó-
jegyzékeink között. Nemcsak a középkorban általánosan elterjedt sza-
vak közösek (pl. BesztSzój. 1040: *ennoytus* 'kegke pásztor', Schlägli Szój.
1461: *emioncus*, kechke pásztor' ∼ E 1038: *emoicheus*, morador de monte',
T 189, E 1039: *enoycus* 'cabrarizo'; Beszt Szój. 706: *lunpidium* 'vege',
Schlägli Szój. 1274: *liripipium* 'hegy' azaz [a cafrang] 'hegye' ∼ E 1359:
liripipium 'punta de zapato'; Schlägli Szój. 394: *ir* 'tener' azaz 'tenyer'
∼ T 1252, E 1314, 1290: *ir* 'palma'; Schlägli Szój. 966: *gelima* = *manipu-
lus* ∼ E 1222: *gelima* 'manejo de pan' vö. Gáldi, Contributions à l'étude
des lexiques latins-hongrois du moyen âge, Budapest, 1938, 37–8 l., stb.),
hanem sok olyan szó van, hol a spanyol-latin változat a megfelelő ma-
gyarországi alak helyes megértését jelentékenyen elősegíti. Az Escorial-
beli szójegyzékben megvan *pir* 'fuego' (1668), ami pontos megfelelést ad
a BesztSzój. 1283, Schlägli Szój. 1881 *pir* 'tűz' (tűz) adatához. Du Can-
geban e szó nincsen meg s Castro is csak Hakel Mitellat. Glossarijára
utal, ahol azonban pontos lelőhelyet nem találunk. A BesztSzój. 1150
bibilio 'bor fereg' (borfereg) adatát Finály pusztá elírásnak vélte *bibio*
(Schlägli Szój. 1734) helyett. Most itt a toledoi szótárban (76) előkerült
Magyarországtól igen messzire ugyanaz a *bibilio* adat, 'mosquito' értel-
mezéssel. Castro tetszetős feltevése szerint a *bibo* ígéhez tartozó *bibio*
alapszóra *papilio* hathatott (176 l.) s így alakult a reduplikációs változat.
Mi ezt a feltevést magyar szempontból tovább is fűzhetjük: a Schlägli
Szój. *bilio* változata sem feltétlenül íráshiba *bibio* helyett, ahogy Sza-
mota gondolta, hanem lehet *bibilio* (*bibio* × *papilio*) rövidülése is. —
A 'tűzok' neve a magyarországi latinságban *bistardus* (avis tarda helyett,
vö. fr. nyelvjárási *bitard*), most itt előkerül *abistarda* (E 593) változat
is. — Imeretes, hogy szójegyzékeinkben *avia* helyett sokszor *ava* áll
(BesztSzój. 13, Schlägli Szój. 196). E spanyol forrásokból kitűnik, hogy
spanyol földön *ava* és *avia* közt, legalább alkalmilag, jelentésmegoszlás
keletkezett: *ava* 'avela' (T 541), de *avia* 'hermana de padre o de madre'
(E 484). — Igen érdekes az is, amit e szójegyzékekből a Schlägli Szój.
2039: *assur* 'lidérc' adatához meríthetünk. E latin szót nemrég az *astur*
(*accipiter*, *acceptor*) madárnévvel azonosítottuk (l. Gáldi, i. m. 23 l.) s
feltételeztük, hogy e madár elnevezése Magyarországon, mondai alapon,
'incube ailé, szárnyas éjjeli szellem, lidérc' jelentést vett föl. A latin-spa-
nyol szójegyzékekben valóban megvan egy *axur* alak (T 32, E 558),
melyet, tekintettel az x és s, ss gyakori felcserélődésére, bízvást lehet
assur-nak olvasnunk (vö. Castro, XLIII–IV. l.). A spanyolországi latin
axur jelentése 'mochuelo' (éjjeli ragadozómadár; *strix bubo*, olasz *bar-
bagianni*) s így ez a fontos változat felhasználható arra, hogy *assur* <
astur esetében ne kelljen íráshibát (ss < st) feltételeznünk.

A másik következtetés pedig, melyet nem hagyhatunk említés nél-
kül, így foglalható össze: Haladéktalanul szükségesnek tartanók, hogy
négy középkori szójegyzékünknek a mai kor tudományos színvonalához
meltó, magyarázatos kiadása jelenjék meg, mely megfelelő módon fel-
tűntetheti e lexicográfiai művek benső összetartozásának legfontosabb
sajátságait. Ehhez a munkához Castro kiadványa hasznos példával és
becses útmutatással szolgálhat.

Gáldi László.

*L'excellent philologue espagnol, M. Américo Castro a réuni dans
ce beau volume les trois plus anciens lexiques latins-espagnols, y ajau-
tant une Introduction très détaillée et aussi un Index général des mots
latins, avec des remarques sur l'étymologie des éléments plus rares ou*

jusqu'ici complètement inconnus. Cette publication qui est sans doute un des meilleurs ouvrages concernant la lexicographie latine médiévale, pourrait servir de modèle pour une édition définitive des lexiques latins-hongrois du moyen âge, qui serait certainement une des tâches les plus urgentes de la philologie hongroise d'aujourd'hui.

Ladislás Gáldi.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

A Budapesti Philologiai Társaság LXIII. rendes közgyűlése.

a) Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1938. január hó 19-én tartott LXIII. rendes közgyűléséről.

Elnök: Láng Nándor.

Jegyző: Pukánszky Béla.

Jelen vannak: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Balassa László, Balogh József, Bárczi Géza, Bariska Mihály, Bassola Zoltán, Bielek Dezső, Birkás Géza, Boda István, Brisits Frigyes, Császár Elemér, Császár Ernő, Csengery János, Czobor Erzsébet, Dengl János, Dercsényi Móric, Dittrich Vilmos, Dobrovits Aladár, Dragos Károly, Eckhardt Sándor, Édes Jenő, Egrý Gyula, Elek Oszkár, vitész Esztergomy Ferenc, Fábíán István, Finály Gábor, Förster Aurél, Friedreich Endre, Friml Aladár, Fest Sándor, Fray Jenő, Gaál László, Gábor Ignác, Galamb Sándor, Garda Samu, Grabits Lajos, Gráf András, Gréb Gyula, Gruber Miklós, Győry János, Gyulai Ágost, Hajnal István, Happ József, Keményfi János, Heinlein István, Heller Bernát, Horváth Endre, Horváth János, Horváth Károly Antal, Irsik József, Ivánka Endre, Jirka Alajos, Juhász Ervin, Kardos Tibor, Karl Lajos, Kárpáti Győző, Karsai Géza, Kemenes Illés, Kerecsényi Dezső, Kispárti János, Kiss Aladár, Kiss Béla, Kniezsa István, Koncez Irén, Kornis Ferenc, Koszó János, Kovács Gyula, Kövendi Dénes, Král Rudolf, Kispéter Miklós, Kundt Ernő, Kuzsinszky Bálint, Kunszeri Gyula, Lám Frigyes, Laziciusz Gyula, Lengyel Miklós, Losonczy Zoltán, Lux Gyula, Madzsar Imre, Mahler Ede, Magyaryné Techert Margit, Marót Károly, Máté Elek, Máté Lajos, Melich János, vitész Mészáros Ede, Mező Ferenc, Módi Mihály, Moravesik Gyula, Moravek Endre, Nagy József Béla, Nagy Ferenc, Nagy Lajos, Nyitrai Nagy László, Nagy Pál, Nemes Tivadar, Nemes Vazul, Németh Gyula, Németh Sándor, Ortutay L. Gyula, Oroszlán Zoltán, Ország László, Pais Dezső, Pápay István, Papp Ferenc, Paulovics István, Pázmán József, Perényi József, Petrich Béla, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Pitroff Pál, Pongrácz Aladár, Pornai Gyula, Posch Árpád, Pröhle Vilmos, Pruzsinszky János, Papp István, Pauka Tibor, Rados Tamás, Rédey Tivadar, vitész Réz Henrik, Rozgonyi Margit, Sötér István, Sági István, Salamon Károly, Schwartz Elemér, Semjén Gyula, Sipos Lajos, Sipőtz Pál, Solymossy Sándor, Staud Géza, Szabó Mihály, Szabó Miklós, Szász Károly, Szegő Albert, Székely Károly, Szemkő Aladár, Szerb Antal, Szidarovszky János, Szigeti Pál, Szinyeyi Ferenc, Szinyeyi József, Tamás Lajos, Tomasz Jenő, Tóth László, Thienemann Tivadar, Travnik Jenő, Trócsányi Zoltán, Trombitás Gyula, Váradi Béla, Vári Rezső, Vass Árpád, Vayer Lajos, Vézner Károly, Viszota Gyula, Vónház István, Wagner József, Waldapfel

Imre, Waldapfel József, Walder Éva, Zambra Alajos, Zibolen Endre, Zigány Miklós, Zlinszky Aladár, Zimányi Dániel, Zolnai Béla, Zombory János, Zsigmond Ferenc és Zsirai Miklós.

1. Az elnök üdvözlí a megjelenteket. Elnöki megnyitójában rámutat arra, hogy a jövő munkaévet keresztező két jubileum: Augustus születésének bimillenáriuma és a Szent István-év a Társaságot is közelről érdekli. A nagy császár nevéhez fűződik Pannonia romanizációja, aminek messzeható, üdvös következményei voltak mind az új provinciára, mind Rómára nézve. Szent István óta pedig, aki népét a római kereszténységhez csatolta, a nyugati kultúrának lettünk tanítványai, védelmezői és művelői. — A Társaság munkája szépen halad, a külföldi kutatásba is belekapcsolódott. Vannak azonban bizonyos nehézségek, melyek a klasszikus tanulmányok kellő fejlődését hátrányosan befolyásolják, és amelyek előtt nem szabad szemet hunynunk. A latin és görög tanításnak az új tantervben való összezsugorítását meg fogja sínyleni a filológus-képzés az egyetemeken, ahol a klasszika-filológiai tanszéknek újabban történt erős leépítése szintén aggodalmakra ad okot. Sajnálatos továbbá, hogy a Magyar Tudományos Akadémia klasszika-filológiai bizottságának két fontos házagptóló kiadványsorozata: a klasszika-filológia kézikönyve és a klasszikusok fordításának vállalata, megakadt. Ezek folytatásának szorgalmazása mellett a Társaságnak azon kell lennie, hogy a Görög-magyar nagy szótár, amely első részének megjelenése után a háború miatt abba-maradt, újra megindíttassék, mert kiadása a magyar tudományosság-nak és közművelődésnek elsőrangú szükséglete. — Abban a reményben, hogy összefogva, a munkatársak lelkes közreműködésével sikerülni fog a vázolt nehézségeket ellensúlyozni, s a jelzett teendőket megvalósításukhoz segíteni, megnyitja a közgyűlést.

2. Huszti József felolvassa „Némethy Géza emlékezete“ c. emlékbeszédét.

3. Pukánszky Kádár Jolán felolvassa „A Nemzeti Színház korszakai“ c. tanulmányát. Az elnök indítványára a közgyűlés mindkét előadónak köszönetet mond.

4. Pukánszky Béla bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, köszönetet mond a Magyar Tudományos Akadémiának, a Vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztériumnak és Heinlein István egyet. ny. r. tanárnak a Társaság támogatásáért, s a titkárnak működéséért.

5. Travnik Jenő előterjeszti a számvizsgáló bizottság jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, Lelkes István pénztárosnak köszönetét fejezi ki, és az 1937. évre a felmentést megadja. Lelkes István előterjeszti az 1938. évi költségvetést, amelyet a közgyűlés elfogad.

6. Tamás Lajos a választmány megbízásából indítványozza Melich János egyet. ny. r. tanár, választmányi tagnak a Társaság tiszteleti tagjává való választását. A közgyűlés az indítványt egyhangúan elfogadja.

7. Az elnök elrendeli a szavazást a tisztikar és a választmány megújítására, az elnöklést a szavazás tartamára átadja Csengery János tiszteleti tagnak, a szavazatok összegyűjtésére Módi Mihály, Nagy Ferenc és Staud Géza választmányi tagokat kéri fel, és a szavazás idejére a közgyűlést felfüggeszti.

8. Csengery János újból megnyitja a közgyűlést, és felkéri Módi Mihályt, hogy tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés

szerint beadatott összesen 45 szavazat. 45 szavazattal a közgyűlés a Társaság elnökévé Láng Nándort, alelnökeivé Huszti Józsefet és Eckhardt Sándort, első titkárrá Pukánszky Bélát, második titkárrá Jirka Alajost, pénztárossá Lelkes Istvánt, ellenőrré Finály Gábort, a számvizsgálóbizottság tagjaivá Travnik Jenőt, Nagy Ferencet és Bariska Mihályt választotta meg. Választmányi tagokká ugyancsak 45 szavazattal a következők választottak meg: Alföldi András, Alszeghy Zsolt, Antal Imre, Balogh József, Bárczi Géza, Belohorszky Ferenc, Birkás Géza, Császár Ernő, Darkó Jenő, Egyr Gyula, Fest Sándor, Förster Aurél, Friml Aladár, Gábrriel Asztrik, Gáldi László, Gálos Rezső, Garda Samu, Gulyás József, György Lajos, Gyulai Agost, Hankiss János, Heinlein István, Horváth Endre, Horváth János, Ivánka Endre, Kardos Tibor, Karsai Géza, Kemenes Illés, Koltay-Kastner Jenő, Koszó János, Kövendi Dénes, Kristóf György, Lám Frigyes, Magyaryné Techert Margit, Marót Károly, vitéz Mészáros Ede, Móri Mihály, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Pap Károly, Papp Ferenc, Prácer Albert, Pröhle Vilmos, Rados Tamás, Schmidt Henrik, Schwartz Elemér, Staud Géza, Szabó Miklós, Szidarovszky János, Szinnyei Ferenc, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Vayer Lajos, Vietorisz József, Wagner József, Waldapfel József, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Zoltvány Irén és Zsigmond Ferenc. Csengery János üdvözlí a megválasztottakat, akiknek nevében Láng Nándor elnök mond köszönetet.

9. Az elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére Alföldi András és Zlinszky Aladár választmányi tagokat kéri fel, majd a közgyűlést berekeszti.

Kelt Budapesten, 1938. évi január hó 19-én.

Láng Nándor s. k., elnök.

Pukánszky Béla s. k., jegyző.

Hitelesítik: Alföldi András s. k. és Zlinszky Aladár s. k. választmányi tagok.

b) Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk az elmúlt esztendőben is lankadatlan kitartással és lelkiismeretes munkával igyekezett a reá rótt feladatokat elvégezni. Működésünknek a nehéz viszonyok szabtak korlátot, de nyugodt lelkiismerettel és hálás elismeréssel munkatársaink iránt elmondhatjuk, hogy az adott keretek között becsületesen dolgoztunk. Társaságunk folyóiratának, az „Egyetemes Philologiai Közlöny”-nek már az utolsó évben elért nagyobb terjedelmét megőriztük, színvonalát — nevezetesen a tartalom változatosságát illetőleg — emelni igyekeztünk. Különös örömmel kell megemlékeznünk arról az egyre fokozódó érdeklődésről, melyet főképen külföldi tudományos körök mutatnak folyóiratunk iránt. A Közlöny tartalmának gazdagodása és színvonalbeli emelkedése elsősorban a két alelnök-szerkesztő, Huszti József és Eckhardt Sándor érdeme: önzetlen, minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül végzett, fáradságot nem ismerő munkájukkal új életet vittek Társaságunk folyóiratába. De hálás elismerés illeti meg Társaságunk másodtitkárát, Jirka Alajost is, aki a szerkesztés technikai teendőit végezte lelkiismeretes odaadással.

Felolvasóulcéseink keretében az elmúlt évben szintén sikerült nagyobb, Társaságunk munkakörét teljesen felölelő változatosságot biztosítanunk. Közgyűlésünkön kívül az év folyamán hét felolvasóulést tartottunk. Január havi közgyűlésünkön Huszti József elnöki megnyitójában az Egyetemes Philologiai Közlöny problémáiról és a Magyar Tudományos Akadémiával létesítendő szorosabb kapcsolatáról emlékezett

meg, majd Pukánszky Béla mutatta be „Az ember tragédiája és az osztrák irodalom” c. tanulmányát. Februárban Kardos Tibor „Novella Nagy Lajos királyról a Paradiso degli Albertiben” és Gáldi László „A XVIII. századi görög-oláh kapcsolatok művelődéstörténeti jelentősége” címen olvastak fel, márciusban Vayer Lajos „A latin stílelméleti kutatás újabb irányai” és Pukánszky Kádár Jolán „Színház és sajtó” c. értekezései szerepeltek ülésünk tárgysorozatán. Április havában Gábrriel Asztrik „Magyar diákkélet a középkori Párizsban” és Belohorszky Ferenc „Bessenyei-problémák” címen tartottak előadást; májusban Péterdi Ottó „A nyelvtudományi megismerés érvényessége” és Borzsák István „Ornamenta. A római császárkori címek kialakulásához” címen olvastak fel. Októberi ülésünk tárgyai Marót Károly „Thukydides vagy Livius”? és Lelkes István „Petőfi Franciaországban” című dolgozatai voltak. Novemberben Horváth Endre „Péczeli József görög fordításban” és Péterdi Ottó „A mai német irodalom stílusa” c. tanulmányaikat mutatták be. Végül decemberhavi ülésünket együtt tartottuk a Parthenon, Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesületével; az ülésen J. Marouzeau, a Sorbonne tanára „Les problèmes de l'Humanisme” címen tartott előadást. Felolvasóüléseinket tagtársaink és a közönség általában öröndetes érdeklődéssel fogadták.

Társaságunk anyagi helyzetéről a számvizsgálóbizottság jelentése nyújt tájékoztatást. A tagdíjak befizetését illetően a helyzet lassanként javul, de még mindig igen nagy hátralékos és késcdelmesen fizető tagjaink száma. Tisztelettel kérem ez alkalommal is Társaságunk minden rendű tagját, hogy tagdíjfizetési kötelezettségüknek pontosan tegyenek eleget, hiszen Társaságunk akcióképessége, főképen folyóiratának további fejlődése elsősorban a Társaság anyagi erejétől, s így tagjaink áldozatkészségétől függ. Jóltevőink közül elsősorban a valás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának keil hálás köszönetünket kifejeznünk; mindkettő jelentős segélyben részesítette Társaságunkat, utóbbi azonkívül a hagyományos készséggel engedte át heti üléstermát felolvasóüléseink számára.

Hadd emlékezzünk meg súlyos veszteségeinkről is. Az elmúlt év legnagyobb halottja Társaságunknak hosszú éveken át lelke és elnöke, Némethy Géza. Nemes egyéniségét, fényes tudományos pályáját, gazdag tudományos munkásságát mai közgyűlésünkön Huszti József Társaságunk alelnöke idézte fel méltó formában. Némethy Géza valóban világhírű tudós volt, a szónak abban a súlyos és teljes értelmében, melyben ez az agyonkoptatott jelző csak kevés emert illet meg, s mi büszkéek lehetünk arra, hogy ez a világhírű tudós nem csekély részben Társaságunk által lett naggyá, amint Társaságunk fejlődése is jelentős mértékben az ő személyes alkotásai közé számítható. Elvesztettük Bajza József választmányi tagot, a délszláv filológia és a délszláv-magyar szellemi kapcsolatok első rendszeres, tudományos kutatóját hazánkban. Gyászoljuk benne a komoly, lelkiismeretes tudóst, akinek az általa képviselt, nemzeti szempontból is rendkívül fontos diszciplinában aligha akad egyhamar méltó utóda, és gyászoljuk benne a nemesszívű jóbarátot akinek előkelő, tartózkodó egyénisége, férfias becsületessége és rendíthetetlen elvhűsége a töle távolabb állókban is tiszteletet és rokonszenvet keltett. Emlékét kegyelettel fogjuk megőrizni.

Tisztelt Közgyűlés! Végigtekintve Társaságunk fényes emlékekben gazdag történetén azt látjuk, hogy a magyar szellemtudományok feléledése a legutóbbi két emberöltő folyamán jelentékeny részben a Társasághoz és folyóiratához fűződik. Társaságunk tudományos célkitűzéseit tekintve egyedül áll a magyar tudomány nagy munkaközös-

ségében: a klasszikus, görög-latin ókori tudományoknak művelésére és a modern európai irodalmak történetének feltárására nálunk és nemzeti művelődésünk céljaival összhangban egyedül Társaságunk ad rendszeres lehetőséget. Tudományos társaságaink között egy sincs, mely a Budapesti Philológiai Társaság funkcióját és munkakörét akár csak részben is kielégítő módon át tudná venni. Ennek a munkakörnek a kötelező nagy műlthoz méltó betöltésére kérem minden rendű tagtársunk, különösen pedig a még Társaságunk keretein kívül álló, de törekvéseinkkel egyetértő fiatal tudós-nemzedék támogatását. Tisztelettel kérem, méltóztatssák titkári jelentésemet tudomásul venni.

Pukánszky Béla, I. titkár.

Beküldött könyvek:

Birkás Géza: Tolnai Vilmos emlékezete. Pécs, 1938; Pannonia-Kt. 42. 10. l.

U. a.: Noël Bangor. Kny. Bp. Szemle 1938; 15 l.

U. a.: Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben. Kny. Történet-írás 1938.

Esprinchard útleírásából néhány lap magyarországi útját örökíti meg. Pozsonyt, Komáromot, Érsekújvárt írja le. Komáromból szemléli a török kézen lévő Pannonhalmi konturjait.

U. a.: A francia nyelvtanítás első nyomai Pécsett és Szombathelyen. Kny. Vasi Szemle 1938.

Tzinke Ferenc francia iskolájáról.

Bisztray Gyula: A magyar könyvtárosok és levéltárosok egyesületének évkönyve. I. 1935—1937. Bp., 1937; 92 l.

Condeescu, N. N.: La légende de Geneviève de Brabant et ses versions roumaines. Bucarest, 1938; 404 l., 14 mell.

Dános Erzsébet: A magyar népballada. Bp., 1938; Néprajzi Füzetek 7; 171 l.

Debreceni Református Koll. Tanárképző-Int. Dolgozatai: 17. sz. Értekezések az 1937. évről. Debrecen, 1938; 263 l.

Erdélyi Múzeum. XLII. 1937. I.

Klemelkedik a folyóiratból Szabó T. Attila cikke Szásznyires településtörténetéről, Jancsó Eleméré a nyelvészociológia alkalmazási lehetőségeiről a magyar nyelvtudományban. Veégh Sándor ismerteti Sulica Miklós nagy fel-tűnést keltő tanulmányát az első oláh katekizmusok magyar forrásairól (eddig Luther katekizmusának fordítását keresték bennük).

Erdős Tivadar: A modern nyelvek tanításának módszere Görögországban. Gyöngyös, 1938; 16 l.

Fábián István: Magyar írók levelei (XV—XX. század). Összeállította: —. (A tanítás problémái. Szerk. Vajthó László. 21. sz.) Budapest, é. n.; Egyet. Nyomda. 410 l.

Ez a kitűnő munka a legjelesebb magyar írók igen jellemző leveleit hozza. A válogatás oly jó, hogy Horváth János verses antológiája mellé állíthatjuk, azt mintegy szervesen kiegészíti. Ki csinálja meg már most a középiskola szempontjából oly fontos prózai antológiát?

Fest Sándor: A Toldi-monda. Kny. Budap. Szemle, 1938; 32 l.

Erdekes és teljesen új adatok a történeti Toldi Miklósról, aki e szerint angol katonákkal együtt hosszú éveken át barcolt olasz zsoldos hadseregben mint a magyar zsoldosok kapitánya. Fest szerint ez magyarázza, hogy Illosvai Toldijának egyes motívumai Chaucer Gamelyn-meséjének egyes motívumaival egyeznek.

Galamb Sándor: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig. I. köt. Bp. Tud. Akad. 1937; 384 l., 16-r.

Garzó Miklós: Pèle-mêle. Lingua Nyelvgy. Olv. 3; Lingua, Bpest (é. n.); 96 l., in-16.

Gombocz Zoltán: Összegyűjtött művei I. köt. Kiad. Zsirai Miklós; Bp. Tud. Akad. 1938; 156 l.

Joó Tibor: A magyar nemzeti szellem. Kny. Magyarságtud. 1938; 37 l.

Kenyeres Imre: Aurora. Hazai Almanach, 1822—1831. Összeállította és bevezetéssel ellátta —. Officina Képeskönyv; Budapest, 1938; 80 l. 16-r.

A magyar biedermeier amatőrjei számára készült antológia, az egykorú metszetek fototípiái másolatával. A korai magyar romantika naív, üde áramlata szól hozzánk a kedves szemelvényekből.

Kornis, Jules: L'homme d'État. Analyse de l'esprit politique. Paris, Alcan 1938 (Bibl. de Philos. Contemporaine); 576 l.

Kunfalvi Rezső: English made easy. Lingua Nyelvgy. 2.: Lingua Budapest (é. n.); 96 l., in-16.

Mémoires de la Société Néophilologique de Helsingfors. XI. (1936).

(V. Kiparsky: Fremdes im Baltendeutsch. — Érdekes elvi megfigyelések a kölesönzavak hangalakjáról: sok esetben a szó változott hangalakokkal kerül át az átvevő nyelvbe, pl. Offizier < fr. officier).

Péterdi Ottó: A mai német irodalom kibontakozása. Bp., 1938; 20 l.

Schoen Arnold: A budapest-terézvárosi r. kat. plébániatemplom. Kny. Történetírás 1938; 16 l.

Schwartz Elemér: Az új német helyesejtés a magyar tanárság kritikájának tükrében. Bp., 1938; Egyet. Nyomda. 60 l. és táblázat.

Ismeretes a szerzőnek az a törekvése, hogy a magyar középiskolákban a német nyelv ejtését egységes alapra helyezze. Már ismertettük könyvét, ahol a rendezés alapelveit kifejtette. Most kiadta a javaslatra vonatkozó hozzászólásokat, melyek mind tanári körökből származnak.

Tolnai Gábor: Az árvíz és az irodalom. (Pest-budai ember a Szent-Szövetség korában.) Budapest, 1938; 353 l.

Tóth László: Magyarországi Boldog Ilona legendájáról. Kny. Dománovszky-Emlékk. Budapest, 1937; 16 l.

Varjas Béla: Gismunda és Gisquardus históriájának első kiadása. 12 l. Kny. Magyar Könyvsz., 1938.

U. a.: Kinematographie der Mundlippen während der Artikulation. Extr. des Arch. Néerlandaises de Phonétique Expérimentale 1933. 82—86 l.

U. a.: Kína. Kincsestár 20. Magyar Sz. Budapest 1935. 80 l. 32-r.

Voinovich Géza: Arany János életrajza (1860—1882). Bp. Tud. Akad. 1938; 352 l., 16-r.

Pótlás Vietórisz Georgica-fordítása ismertetéséhez (*EPhK* 1937. 392. sk. l.). A Vietórisz bevezetésében felsorolt fordításokhoz pótlandó: P. Vergilius Maro Georgiconjának második éneke magyarul Marót Károlytól. Szeged, 1929. Széphalom-Könyvtár, 16. sz. F. G.

A kiadásért felelős: Huszti József.

28.670. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

HUMANISME FRANCO-HONGROIS.

I

On a déjà étudié la correspondance de quelques humanistes hongrois, Jean Sambucus, André Dudith, Jean Gosztonyi, Nicolas Oláh, avec des érudits du XVIe siècle, appartenant à toutes les nations de l'Europe. Leurs relations, avec les humanistes français ont fourni une ample matière aux recherches scientifiques.¹ Mais il n'est pas impossible de relever encore, entre humanistes français et hongrois, des relations peu connues qui méritent d'être connus.

Un de ces humanistes hongrois, moins notoire peut-être que les précédents, est Martin Berzeviczi. Nous possédons de lui une lettre adressée à Marc-Antoine Muret, publiée pour la première fois en 1580.² Martin Berzeviczi, ou, sous sa forme latinisée, Berzeviceus et Belleviceus, visita dans la deuxième moitié du XVIe siècle les universités d'Allemagne et celles d'Italie. Il fit imprimer en 1565 une oraison funèbre à Paris. Sur son séjour probable à Paris nous n'avons aucun renseignement. En 1555 il est à Wittenberg³ et en 1564 à Padoue.⁴ Il est certain qu'il fit la connaissance de Muret en 1564 à Rome: n'écrit-il pas dans la lettre en question „cum enim mense Martio te et Paulum Manutium Romae salutarim“?⁵ Bien qu'ils aient été en relations personnelles, on ne saurait parler d'amitié entre Muret et Berzeviczi qui se croit obligé de rappeler à Muret, en lui écrivant, que son nom figure dans l'album du savant français et qu'ils se sont entretenus de l'édition des oeuvres de Lucrèce par Hubertus Giphanius.⁶ Par ailleurs Berzeviczi de-

¹ E. Bach: *Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus.* (Szeged, 1932.) — J. Faludi: *André Dudith et les humanistes français.* (Szeged, 1927.) — A. Eckhardt: *Magyar humanisták Párizsban.* „Minerva“. 1929. — *Codex epistolicus Nicolai Oláh. Monumenta Historiae Hungariae.* Série I. t. 25. (Budapest, 1870.)

² M. A. Mureti *Epistolae libellus.* (Coloniae, 1580.)

³ Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái.* (Budapest, 1896.)

⁴ Sa lettre à Muret est datée de „Kal. Dec. 1564“. Padoue. Cf. M. A. Mureti *Opera omnia* ... edidit C. H. Frotscher. (Lipsiae, 1834.) t. II. pp. 82—83.

⁵ *Ibid.* p. 82.

⁶ Hubert Giffen, humaniste hollandais.

mande à Muret son opinion sur Plotin, lui parle de droit civil et sollicite l'envoi de ses ouvrages. Le ton de la lettre est d'un bout à l'autre celui d'un disciple écrivant à son maître. Muret ne répondit pas à Berzeviczi et se contenta de le remercier en quelques phrases aimables, dans une lettre à Giphanius.⁷

Parmi les relations françaises de Berzeviczi, nous devons signaler encore celles qu'il eut avec Jérôme Maurand d'Antibes, le célèbre voyageur et savant du XVIe siècle. Berzeviczi devait s'intéresser aux inscriptions antiques et c'est ainsi qu'il entra en rapports avec Maurand qui étudiait les inscriptions latines d'Italie. Berzeviczi rendit même visite à Maurand à Antibes.* Maurand le nota le 28 mars 1572: „Lo nom de los gentils hommes que si delecton des antiquitas, historios et medaglios, que mi son vengus trobar a ma maiso ... Martinus Borseviceus Panonicus 1566 calendris octobris.“⁹

Revenant aux relations hongroises de Muret, nous dirons un mot des lettres échangées par lui avec le cardinal André Báthory qui avait fait sa connaissance à Rome. Étienne Báthory, roi de Pologne, oncle du cardinal André, écrivit une lettre de recommandation à Muret, le priant de protéger son neveu à Rome (8 septembre 1583.)¹⁰ Muret répondit longuement et le remercia de sa confiance. (1584).¹¹

Nous possédons une lettre de Muret à Báthory (Janvier 1584) où il lui parle des livres qu'il lui avait envoyés.¹² Nous avons en outre la réponse de Báthory (Avril 1584), pleine de révérence à l'égard de Muret.¹³ Cet échange de lettres établit l'existence de relations personnelles et amicales entre le vieil érudit français et le jeune prince et cardinal hongrois.

A titre de complément aux recherches qui ont été faites sur les relations entre les humanistes ou théologiens français et hongrois, indiquons les rapports qui existèrent entre Théodore de Bèze et le baron Nicolas Telegdi. Nous avons ici un document publié: une dédicace de Bèze à Telegdi.¹⁴ C'est à peu près tout ce qu'on sait de ce Telegdi qui ne saurait être le célèbre adversaire de la Réforme et évêque de Pécs, Nicolas Telegdi. Le nôtre, protestant, sans doute, parent des Telegdi catholiques, doit être le même qui envoya ses fils à l'université de Lyon

⁷ Muret à Giphanius, 14 Janvier 1569. — Mureti *Opera omnia*. Éd. Frotscher. t. II. p. 145.

⁸ *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople*. (1544). Introduction et traduction par Léon Dorez. (Paris, 1901.) p. VI.

⁹ *Ibid.* pp. 294—295.

¹⁰ Mureti *Opera omnia*... Éd. cit. t. II. p. 207.

¹¹ *Ibid.* pp. 207—208.

¹² *Ibid.* pp. 209—210.

¹³ *Ibid.* pp. 211—212.

¹⁴ Theodori Bezae Vezelii *Epistolarum Theologicarum liber unus*. (Genevac, 1573.) pp. 1—5.

en 1572 accompagnés de leur précepteur, Michel Paksi.¹⁵ Il y eut sûrement échange de correspondances entre Telegdi et Bèze qui se plaint, dans sa lettre-dédicace, que Telegdi ne lui ait pas écrit depuis déjà cinq ans. Quant au reste, Bèze se montre bon connaisseur de la Hongrie, des Hongrois et de la situation du Protestantisme en Hongrie. Il déplore les persécutions des protestants quoique la situation soit pour eux bien meilleure, selon lui, en Pologne, en Transylvanie et en Hongrie qu'ailleurs. Il connaît Mathias Thuri, jadis étudiant à Genève et dès 1573 recteur du gymnase de Debrecen; il connaît aussi les célèbres réformateurs hongrois, Pierre Mélius-Juhász et Étienne Szegedi. Toujours est-il que sa lettre est un des meilleurs documents qu'on ait pour l'histoire du protestantisme hongrois.

II

Toutes ces relations entre humanistes français et hongrois sont déjà plus ou moins établies d'après ces documents qui ont été publiés. Mais la riche collection de manuscrits de la Bibliothèque Universitaire de Strasbourg nous offre des textes inconnus jusqu'ici, qui peuvent aider à éclairer les relations étrangères de quelques humanistes hongrois.

L'oeuvre, les amitiés de Jean Sambucus ont été le sujet de différentes recherches, mais on a dit peu de choses de son séjour à Strasbourg et ses rapports avec Jean Sturm, fondateur de l'université de Strasbourg.

Jean Sturm, qui fit ses études à Liège, à Louvain, à Paris et tint dans cette dernière ville des cours publics de dialectique, de 1528 à 1536, était un des meilleurs pédagogues de son siècle. Ce fut sa renommée qui attira Sambucus à Strasbourg en 1550 pour y continuer ses études¹⁷ après avoir passé quelques années à Wittenberg. De Strasbourg il se rendit l'année suivante (1551) à Paris.¹⁸ Peut-être Sturm lui-même a-t-il recommandé Sambucus, son élève aux humanistes français, particulièrement à Pierre de la Ramée, l'un des meilleurs amis de Sturm.¹⁹

La lettre que nous publions ici porte la date du 1er avril 1567; elle dut être écrite de Vienne où Jean Sambucus vivait depuis 1564.²⁰ C'est une lettre de recommandation. Sambucus y parle d'un étudiant, probablement un Viennois, qui avait fait ses études à Wittenberg. Il demande que son protégé loge dans la maison même de Sturm. Puis il dit ses projets de travaux,

¹⁵ Frankl (Fraknói) Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. (Budapest. 1873.) pp. 269.

¹⁶ Cf. Ch. Schmidt: *La vie et les travaux de Jean Sturm*. (Strasbourg, 1855.)

¹⁷ Szinnyi: *Op. cit.* t. XII. pp. 108—112.

¹⁸ E. Bach: *Op. cit.* p. 10.

¹⁹ Ch. Schmidt: *Op. cit.*, passim.

²⁰ E. Bach: *Op. cit.* p. 10.

édition des Chroniques de Bonfini, etc. Cette lettre, il est vrai, n'indique pas l'existence d'une correspondance fréquente, puisque la dernière phrase demande une réponse éventuelle à une adresse fixée.²¹

Lettre de Jean Sambucus à Jean Sturm. — Manuscrits de la Bibliothèque Universitaire et Nationale de Strasbourg. No 3883. Correspondance de Jean Sturm. III. Lettres adressées à Sturm; feuille: 192.

In laudibus vestri Gymnasii quoque ponitur disciplina morum observantiaque iuventutis, qua sine, progressus in literis minus sunt fructuosi, minus laudabiles. Fui igitur huius adolescentis parentibus honestissimis et illis copiosis author multisque aliis, ad vos proficiscendi. Habuit praeceptorem non indoctum quem secum Viteberga adduxerat, sed moribus iniquis et huic aetati non adiungendis; pollicitus sum de vestris classibus et exemplis diligentiam et mores optabiles. Nosti enim illud vetus: ἔχου βίον τὸν ἀρεστόν, ἡδονὴ θεὰ δὲ ἡδιστὸν ποιήσει. Itaque hunc in cuius rebus vale cupio tibi etiam atque etiam commendo, ut vel in aedibus tuis communi mensa uti possit, vel alio in loco honesto et literato eum colles, tuaque autoritate iuves aut confirmes, cuius te beneficii non poenitebit, meque cui multum antea debeo totum obstrinxeris.

Exquiretis uti soletis, quantum profecerit, propriaque classi destinabitis ut non vagus sed constans sit utilisque labor. Quod si etiam sumptus aliquando illi deficeret, ad 300 A.²² pro eo spondere sine iactura vel fidei vel pecuniae tuto poteris. Ego, mi clarissime Sturmi, Pannonicas hic texo historias, veterumque authorum corruptos vel mutilos locos e chirographis meaque non continenda bibliotheca quoad possum restituo; cuius voluntatis lucubrationibus taceo. Edo nunc Eunapii Philosophos et Milesii Poetas.²⁴ Vale. Cal. April. 1567. — Cum rescribere quid voveris vel adolescens noster Augustam litterae mittantur ad Leonardum Weys,²⁵ qui eas mihi curabit reddendas.

Mais cette lettre n'est pas la seule preuve que nous ayons de l'amitié qui unit les deux hommes. Les études faites à Strasbourg, donnèrent à notre humaniste hongrois l'idée de consacrer un de ses Emblèmes à la mémoire de Jean Sturm. Il peut être intéressant de reproduire à cette occasion ce petit poème latin:

Ordo ad Ioan. Sturmium.

Est via quae potus, atque escas ducit in aluum,
Est quoque quae vitam suppetit aura brevem:
Hos natura sagax discrevit rite canales,
Ut certas semet quilibet ordo vices.
Si mica, aut gutta infestet spiracula vitae

²¹ L'original de la lettre se trouve à la Bibliothèque de Zofingue. (Suisse.)

²² Aureos.

²³ Sambucus parle ici de l'édition: *Antonii Bonfini Rerum Ungaricarum Decades ... Basileae, 1568.*

²⁴ Cf. pour cet ouvrage E. Bach: *Op. cit.* p. 83.

²⁵ Nous ne savons rien de ce personnage. Dans les autres lettres apparaissent encore des noms, sur lesquels on cherche en vain des renseignements.

Exoritur tussis saeva quae damna movet.
 Ordine nil melius, nocuit confusio turbae,
 Constat et numeris dixerat omne σοφος.
 Hoc tu Rhetoricis scriptis, vitamque per omnem
 Servandum Sturmi maxime saepe doces.²⁶

Sturm, de son côté, nous fournit un autre document de leurs bonnes relations. Dans son ouvrage *De bello adversus Turcas perpetuo administrando* ... (Jenae, 1598), si précieux pour l'histoire des guerres contre les Turcs, Sturm a inséré quelques poèmes didactiques de Sambucus.²⁷

A propos de ces relations de Sturm avec Sambucus, remarquons qu'il eut encore deux disciples hongrois, Jean Druguetius (1552—1555) et Grégoire Horváth Stansich (1580) et que la Bibliothèque de Késmárk, en Hongrie, possède un manuscrit latin relatif à Sturm.²⁸

C'est encore à la Bibliothèque de Strasbourg qu'on trouve six lettres d'un autre humaniste hongrois, Sigismond Torda de Gyalu, adressées à François Dryander. Nous savons peu de chose de la vie de Sigismond Torda. Nommé aussi Gelous (forme latine du nom Gyalu), né en Transylvanie, probablement à Torda, il vécut à Presbourg, comme fonctionnaire de la chambre royale, de 1565 jusqu'à sa mort, en 1569.²⁹ Mais on pourrait d'après ces six lettres, reconstituer les dates de ses études à l'étranger. Il était le 1er août 1543 à Louvain: le 11 septembre de la même année à Francfort; le 7 avril 1545 et le 1er avril 1546 à Presbourg. Avant son retour de Francfort dans sa patrie, il visita encore l'université de Wittenberg où Mélanchton lui donna l'idée de traduire l'*Oreste* d'Euripide.³⁰ enfin entre le 25 avril 1547 et le 9 février 1550 il était à Padoue. Torda se lia partout avec les érudits de son temps pour compléter ses études dont la valeur est attestée par ses oeuvres imprimées³¹ et par son grade de „doctor artis Medicinae”.³²

Et maintenant la question serait de savoir où et quand il a fait la connaissance de Dryander. C'est en 1543 que François

²⁶ Sambucus: *Emblemata*. (Anvers, 1566.) p. 190.

²⁷ Après les discours de Sturm: „*Leges, imperatoriae sive de tribus Summi Imperatoris virtutibus Gnomae generales* Auctore Ioanne Sambuco.”

²⁸ Fraknoi: *Op. cit.* pp. 284—286. — Le manuscrit s'intitule: „Ioannes Sturmi Partitionum Dialecticarum liber primus. Michael Clementides conscripsit Argenterati, 1588.”

²⁹ Szinnyi: *Op. cit.* t. XIV. p. 311. et. Horányi: *Memoria Hungarorum*. (Viennae, 1776.) t. II. p. 18.

³⁰ Cf. La lettre de 1546 et la préface de: *Euripides Orestes, Tragoedia ... in lucem edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete*. (Basileae, 1551.)

³¹ Szabó—Hellebrant: *Régi magyar könyvtár*. (Budapest, 1896.) t. III. partie II. pp. 117, 120, 126, 150 et Horányi: *Op. cit.* t. II. p. 18.

³² Horányi: *Op. cit.* t. II. p. 20.

Dryander, né à Burgos d'une famille espagnole (Enzinas), fit son voyage aux Pays-Bas. Il arriva à Anvers et à Louvain où Sigismond Torda fréquentait alors l'université. Les amitiés communes qu'ils curent à Louvain indiquent que ce fut la ville où eut lieu leur rencontre.

Leurs relations sont pour nous d'un intérêt tout particulier. Le protestantisme, vers lequel Dryander fut attiré par Luther et Mélanchton, puis ses études à Wittenberg l'ont amené à traduire la Bible en espagnol. Cette version publiée à Anvers et jugée hérétique par l'aumônier de Charles-Quint, fut cause de son emprisonnement de 1543 à 1545. Par la suite Dryander s'établit à Strasbourg et publia ses mémoires³³ en 1558, en français, sous le nom français de „Du Chesne“.³⁴

Les lettres de Sigismond Torda montrent qu'il y eut entre les deux humanistes une véritable intimité. Torda demande des conseils à Dryander, lui conte des nouvelles sur les personnages de leur connaissance, traite une question de physique, et en général lui fait part de toutes ses difficultés, des problèmes qu'il se pose et de ses projets de travail.

On a là des documents nouveaux pour l'histoire de cet humanisme cosmopolite dont l'amitié entre un humaniste hongrois et un Espagnol est un curieux exemple.

Lettres de Sigismond Torda (Gelous) à François Dryander. Manuscrits de la Bibl. Univ. et Nat. de Strasbourg. — I. No. 673. Thesaurus Baumianus. v. 14. feuilles: 92—94.

Quamquam me negligentie nomine tibi suspectum esse doleam, tamen non tam molestum mihi fuit accusari, abste officium meum, quam jucundum requiri praesertim cum in quo accusata culpa vacarem in quo vere desiderare te significabas meas literas, prae te fers perspectum mihi jam dudum atque incredibilem amorem tuum. Ego vero jam quaternas ad te scripsi literas, cum interim abs te nullas acceperim, his exceptis quas proxime dedisti.³⁵ Quapropter aut aequus sis in me iudex oportet, aut eodem te crimine condemnabo. Qui me hortaris ut aliquod argumentum sumam, quod utrinque tractemus seu philosophicum sive theologicum, id mihi summopere probatur. Nec facile dixerim quanto hujus exercitio sit utilitas. Stylus est enim optimus, et praestantissimus dicendi effector ac magister, ut Cicero verissime dixit. Sed te oro mi Francisce sinamus Theologus in sua palestra versari, ne si coludere inceperimus tacitum nobis infligant. Linquamus Synagogas, diutius (?) nos vel in Academiam vel in Liceum migrabimus. Quoquo-

³³ *De l'état du Pay-Bas et de la religion d'Espagne* par François Du Chesne. (Sainte-Marie, 1558.)

³⁴ Pour la vie et l'oeuvre de Dryander cf. *Mémoires de Fr. de Enzinas. Texte latin inédit avec la traduction française du XVIe siècle...* pp. Ch. Al. Campan. (Bruxelles, 1862—63.) 2. vol. et E. Boehmer: *Bibliotheca Wiffeniana. Spanish Reformers of two centuries from 1520.* (Strasbourg, 1874.) t. I. pp. 161—182.

³⁵ Cette première lettre que nous avons trouvée est donc déjà la cinquième, et Dryander a déjà envoyé une réponse. Il existait alors une correspondance assez fréquente.

sum in hac rerum universitate oculos deflectas, manifestae ubique conditoris illius optime maxime sapientiae, potentiae, ac bonitatis vestigia deprehendas.³⁶

Ego ad nundinas Deo volente Francofordiam sum venturus. Quod ut tua pace fiat te majorem in modum oro. Scis me promisisse meis tempestivum reditum. Ad haec tibi nihil prorsum facis inutiles sumptus. Si voles aliquanto tempore manere hic hospes tibi in lingua graeca prodesse poterit. Commendato me Bibliopolarum aliqui si qui Francofordiam ituri sunt. Tu si quid mihi mandaveris, summa cum fide et diligentia ibi sequar te tum prius quam discedam alloquar. Hac dite quaeso mihi rescribe, scripseram ad te haec eadem per doctorem Paulum.³⁷ Eam tum Epistolam suspicari te non accepisse quod mihi non responderis. Pannum accepi mirum in modum placet. De Doctori Conopaeo nihil intellexeram. Credo Antwerpienses paulo fortius recte requirere ad implicandos culices qui Hochstratum iterum vastaverunt. Christus te servet. Et tuas actiones omnes fortunet. Lovanii prima Augusti Anno MDXLIII. S. Γελῶος.

II. No. 673. Thes. Baum. v. 14. feuille: 113.

S. D. Sicut nihil esse debet quod magis assiduis precibus a Deo patre Domini nostri Iesu Christi expetamus quam ut omnes homines eum celebrent et glorificent ejusque voluntatem faciant, ita supplici voto a patri caelesti flagito mi Francisce ut tua caepa fortunet. Nam ut Deus agnosci possit ut Christi beneficium praedicari necesse est verbum Dei propagari. Sicut scriptum est. Scrutamini scripturas, illae enim de me testificantur item quomodo credent nisi audiant. Et qui possunt aut Deum vere glorificare et celebrare nisi credant. Eustathius³⁸ nondum absolutus est. Stobaeus³⁹ in nundinis prostabar apud Tigurinum Typographum Christophorum Froshoverum.⁴⁰ Suidas⁴¹ Basileae exprimitur a Frobenio.⁴² Magna mihi spes fecit Episcopus fore ut addam in hujus autoris editione veniamus, corrigitur ad censuram Sigismundi Gelenii⁴³ quanquam is nihil ad prime praeclarum hactenus praestitit. Chirographus Philippi, fratris Alberti a Coloniensi cive accepi. Iuveni autem Francoforti quendam apud quem ille XX Carolinos deposuerat ut Doctori Paulo darentur. Cum hoc egi ut eos mihi traderet, quod et tandem effeci, nisi quod is taleris mihi satisfecit, quos aestimavit ut Francoforti aestimantur XXX stupferis, cum in Brabantia XXVIII aesti-

³⁶ Nous supprimons un passage moins intéressant où il s'agit d'un problème physique.

³⁷ Paul Roël, professeur à l'université de Louvain. (?—1587.)

³⁸ Eustathe, le célèbre commentateur d'Homère, vivait au XIIIe siècle. Ses commentaires furent publiés en 1542, à Rome et en 1559, par Frobenius à Bâle.

³⁹ Stobaeus vivait entre 450 et 500 en Macédoine, et il a fait un recueil méthodique des oeuvres philosophiques et morales des auteurs antiques. Ses collections furent publiées pour la première fois en 1535.

⁴⁰ Christophe Froschauer (1519—1564) imprimeur à Zurich.

⁴¹ Suidas, lexicographe grec vivait au XIe ou Xe siècle après J.-Chr. Son lexique fut publié en 1516 à Venise et en 1544 à Bâle.

⁴² Les Frobenius, imprimeurs et savants du XVIe siècle à Bâle.

⁴³ Sigismond Gelenius (1478—1555) humaniste qui s'occupa de traduire les auteurs grecs en latin et de corriger les textes des éditions qui sortaient de chez les Frobenius.

mentur. Quaeso te ut meum studium aequo animo accipias. Non libenter me rebus alienis immisceo quamquam tuas res a me alienas esse non puto. Praestat puto sic accepisse, quam nihil accepisse. Hos ubi veneris paratos invenies. Restant adhuc octo Carolini, quos nobilis quidam solvere debet qui in nundinis non adfuit. Reliqui igitur chirographum apud eundem a quo acceperant, qui nihil spectatissimae fidei homo videtur, ita ut is a nobile octo Carolinis exigit, et in alteris nundinis vel mihi det si adfuero, vel Bibliopolae Wittenbergensi cui ego per literas dari jussero. Vale Saluto Georgium Rotallerum,⁴⁴ Doctorem Paulum, Arnoldum Levinum et caeteros amicos. Data Francoforti. XI. Septembris. Anno MDXLIII. Sigismundus Gelous.

III. No. 675. *Thes. Baum. v. 16. feuille: 3.*

S. D. Non dubito te dulcissime Francisce meo discessu vere ac vehementer doluisse quod ut credo amicitia illa nostra facit, et praesens certis argumentis animadvertēbam tibi summo dolori esse quod ita ad invicem divelleremur. Illud tamen non concessero vobis magis esse molestum quod ego a vestro sodalitis sim abstractus, quam mihi est acerbum quod dulcissima vestra consuetudine frui noliēat. Utinam isthic diutius perseverare beavisse essemus profecto...⁴⁵ Ego vi quadam divina isthinc extrusus videor, ne reversus in patriam meorum saluti prospicerem. In itinere omnia mihi hactenus Dei beneficio faelicissime successerunt. Bene vale mi Francisce et me ama. Wratislaviae. 7. Aprilis. MDXLV. Sigismundus Torda Pannonicus.

IV. No. 676. *Thes. Baum. v. 17. feuille: 67.*

S. D. φίλος σαφῆς κρείσσων γαλήνης ναυτίλοιςιν εἰσορᾶν inquit apud Euripidem nescio quis. Nam ego a libris jam pridem recessi, hic possum talium meminisse ex longa studiorum intermissione. Mihi quidem Francisce vix quidquam si videre inter eos et colloqui liceret. Quod non penitus despero, venit sed me super quidam popularis meus qui tum primum Witteberga in Pannoniam redierat. Is mihi retulit te a gestibus habitu, sermone et plerisque aliis signis declarasse quod ad magisteri philosophici gradum contenderes, et ita paratum fuisse, ut qui propedium titulum accepturus esses. Laudo hoc Institutum, Francisce suavissime, et Deum precor ut honestissimum commotum tuum fortunet, teque quam longissimo tempore incolumem conservet. Ego decrevi Pata-vii aliquandiu discere. Gratissimum mihi feceris si quoties idonei hominis potestas tibi facta fuerit, mi bene literas dare possis, ad me scripseris, tam de rebus quam de nostro carissimo praeceptore. Vale. Posonio. Cal. Aprilis. MDXXXVI. Sigismund Torda.

V. No. 677. *Thes. Baum. v. 18. feuille: 45.*

S. D. Suavissime Francisce. Etsi super acaneum (?) videtur ad te scribere, quod sine dubio iam a multis accipisti de tristissima nostri Iacobi calamitate, vel potius, si recte rem aestimes de ingenti gloria, tamen ne de nostra necessitudine quispiam decessisse videretur volui tuae petitioni satisfacere. Scito igitur Iacobum ante liberalia, in frequen-

⁴⁴ Georges Rotaller (1518—1581) savant hollandais ou plutôt flamand.

⁴⁵ Quelques mots illisibles.

tissima circumstantium spectatorum corona immolatum esse. Modum ac rei gestae seriem scribere non possum quia Arnoldus properat, nec adhuc certa cognovi. Si tardius tua expectatione tibi respondi debes mihi dare veniam. Nam tuae literae mihi tardissime sunt redditae sub finem mensis Martii, quas ut primum accessi ad Antonium Morillonum⁴⁶ scripsi, qui nunc Romae agit, et eum rogavi ut me de fratris tui⁴⁷ fortuna certiores faceret, fecit ille id quidem, sed brevissime et timide. Intelles tamen ex Arnolde rem omnem ordine si ei ad te pervenire contingat. Hispanum tuum reperi. Etsi diligenter de eo percontatus, hic quicquam moliri...⁴⁸

Rem mihi longe gratissimam feceris si de nostro Philippo⁴⁹ me certo educeris, ubi sit, quid agat. Vale et me ama. Patavii. XXV. Aprilis MDXXXVII. T. Sigismundus Gelous.

VI. No. 679. Thes. Baum. v. 20. feuilles: 166—167.

S. D. Robertus Stafordius, eques Britannus, literas tuas reddidit. Sed mox ex hac urbe discessit, me nesciente cumque de eo diligenter percontarer dicebatur in Metruriam profectus esse tandem superiori aestate mihi res opinant: occurrit Venetiis cum praeterirem in foro quod appellant Rivalti, quaesivit ex me quem ordinem percipientis mathematicis disciplinis instituendum censerem. Ut digressi sumus ex eo colloquio postea hominem nunquam vidi. Quod igitur nihil ad te rescripsi, id sic accidisse puto, quod nemo esset cui literas darem. De hac autem evocatione qua me Basileam accersis non intelligo cujusmodi sit illud in tua epistola. (Ubi cumuni deliberatione id liceat statuere, quod magis ex usu reipublicae fore putabimus.) Ac vellem clarius mihi explicares. Ita enim demum certum tibi respondere possem, et de re tota constituere. Non esse adeundas longinquas terras recte judicas. Nec ego unquam sui in diversa opinione. Nam et compagibus corporis quibus inclusi sumus video nihil posse esse infirmius; et mecum ipse reputo incommoda quae omnis ad ceteras gentes commigratio in se habere solet, linguae ignorantem, consuetudinem alienam ab ea cui a pueris sis inutritus vivendi naturam insitatam naturas ipsas hominum vel dissimiles vel plane contrarias nostris temperamentibus mores efferatos barbarie nullam politiam, nullum cultum, nullam legum disciplinam. Mitto aliaque nec numero referri, nec modo satis explanari queunt. Et hoc cogito, opus est nostra praesentia nunc maxime his populis quibus vel natura nos devinxit vel voluntas societate civile aggregavit, vel Deus adpinxit professionis participes, aut etiam duces ac propugnatores. Praeterea non tantum illa sapientia quam philosophiae praeceptis, ac studio doctrinae comparari dicimus verum etiam communis ista prudentia, caeterorum quoque, qui nulla actatis suae parte, literas attigerunt, in eo jure desideraretur, qui exteris oras et sibi ignotas peteret, cum apud suos honeste esse posset. Quid multis ago nunquam mihi venit in mentem ut procul ab Europa apud nationes toto caelo, totique orbis terrarum spatiis commotas domicilium quaerendum putarem. Ego vero hic potius

⁴⁶ Antoine Morillon, philologue, humaniste qui vivait comme bibliothécaire à Gramelles.

⁴⁷ Il s'agit du frère de Dryander, qui fut condamné à mort et brûlé vif, à Rome, en 1545, pour cause d'hérésie.

⁴⁸ Quelques mots grecs, illisibles.

⁴⁹ Il s'agit peut-être de Melancthon qui était leur ami commun.

considerare vellem quo de re saepe animo consilia voluto. Neque videtur mihi de fore locus, nec occasio ad perficiendum propositum. Noli enim putare nos adeo infelici sorte hic vivere. Tuum tamen timorem ascribo amori in me tuo quem perspexi illustrem ac singularem. Sed jam mihi domi alia est, constituta in posterum hypothesis vitae, cui si adstintur caetera. Revocant me in patriam principes Reipublicae quorum nec gratia mihi est aspernanda, nec autoritas negligenda: expecto nunc literas unde quin actum sit cognoscere quas spero me ante Martium accepturum interim nihil decernam. Nec possum statuere quicquam ut optime intelligis. Adhibeo tamen hanc cautionem, ut, si ea non convenient, quae oportet convenire mihi deinceps sint integra omnia. Tu non praetermittes quin ad me des epistolas quoties non deerunt tabellarii. Si propter tua privata vegreia expetis congressum nostrum non me pigebit excurrere ad te, modo se offerat opportunitas qua istuc commode faciam.

Admonuit me literis Doctor Paulus Roëlsius Lovaniensis de sex Carolinis, quos mihi dederit abeunti, et de XX item Carolinis, quos Francoforti ejus nomine acceperim ut tibi mitterem. Res est ejusmodi in qua vertatur et existimationes pondus, et conscientiae integritas, atque rectitudo. Lectis ejus literis mansi diu defixus in hanc unam curam, ut a memoria acta ejus temporis re poscerem. Tandem recordatus sum de sex Carolinis sed velut in omnia longa ante visa repetens. Atque ita rem habere nec tibi debet esse dubium. Cum essem rediturus in Germaniam adcessi ad te Antwerpianam, ubi tunc agebas. Tu me hac oratione dimisisti. Te non habere praesentem pecuniam jussisse te Georgium Rotallerum dicere Paulo doctori, ut is mihi daret sex Carolinos tuo nomine in viaticum. Sed de viginti Carolinis quos Francoforti sublato a me scripsit, nihil unquam recordari potui. Potuit ita fieri verum ego nec adfirmare audeo nec negare, factum esse, an non esse factum. Tu videris factum agnoscere si testatus es octo Carolinos ex illis viginti a me tibi esse missos. Obsecro, si quid tu meministi certius ut id ad me quamprimum perscribas ne inter nos alienum intervertatur. Si ego Pauli voluntate pecuniam Francoforti sustuli et misi tibi octo, cum deberem viginti mittere XII, ipse te invito, aut ignorante retinui, designavi atrox et ne farim facinus, a quo me procul abesse, omnino confido Francisce, te ipso teste, te inquam ipse Francisce teste luculentissimo confido me probaturum. Uxori tuae honestissimae faeminae salutem meis verbis dicas velim et ad me crebro de tuis rebus literas mittas. Doctori Paulo hactenus nihil rescripsi cum ejus epistolam acceperim mense Augusto. Sed jam non differam diutius responsione. Vale. Nonis Februarii. MDL. Patavii. Tuus Sigismundus Gelous Pannonius.

Le troisième groupe des correspondances publiées ci-dessous, nous semble encore plus intéressant. Ce sont trois lettres adressées à Conrad Hubert (1507—1577), pasteur protestant à Strasbourg.⁵⁰ L'auteur en est un certain Grégoire Hungarus de Belényes. Nos recherches n'ont pas abouti à l'identifier. Les biographies hongroises ne le connaissent pas. Ainsi nous n'avons sur lui que des renseignements tirés de ses lettres. Le catalogue des manuscrits du „Thesaurus Baumianus“ de la Bibliothèque de Strasbourg donne à son sujet ce que voici: „Belenyesi („aus

⁵⁰ Pour sa vie Cf.: E. Sitzmann: *Dictionnaire de biographie des hommes célèbres de l'Alsace*. (Rixheim, 1909.) t. I. pp. 810—811.

Belenyes“), (Hungarus), Gregor, ungar. Studierender in Paris, Franckfurt, Strassburg und Genf.“⁵¹ Mais l'auteur du catalogue a trouvé, sans doute, ces renseignements dans les manuscrits eux-mêmes. L'ouvrage de Fraknoi n'indique le nom de „Gregorius Hungarus“ ni parmi les étudiants hongrois de Paris, ni parmi ceux de Strasbourg.⁵² I. Kont dit deux mots d'un „Gregorius Coelius Pannonius“, qui fit imprimer un ouvrage à Paris au XVIe siècle,⁵³ mais c'était un moine de l'ordre de St-Paul,⁵⁴ qui ne peut être le même homme que le protestant „Gregorius“.

D'après son nom („de oppido Bellenyes“) il avait dû naître dans le bourg de Belényes, comitat de Bihar, en Hongrie. Aux termes de ses lettres il a vraiment passé quelque temps à Strasbourg, à Francfort et à Genève. Il a fait des études de théologie et de philologie à Paris en 1543 et 1544. Etudiant peu fortuné, il dut toujours lutter pour gagner sa vie et pouvoir continuer d'apprendre.

Il était en relations avec beaucoup d'érudits de son époque. Il y eut entre lui et Conrad Hubert l'amitié qui peut unir un pauvre étudiant et son bienfaiteur. Malheureusement il ne donne pas de grands détails sur ses études ni sur ses professeurs à Paris.

D'après la dernière lettre datée de Strasbourg, 1545, il était dans une situation déplorable et nous ne savons pas s'il a regagné ou non, sa „patria calamitosa“.

Ces lettres évoquent de façon très vivante l'existence d'un étudiant hongrois du XVIe siècle, parcourant toute l'Europe en quête de la science. Et ce pauvre étudiant-pèlerin hongrois était lui aussi en relations avec Jean Calvin. Dans la deuxième lettre il parlait de passer un ou deux mois chez le Réformateur. Le 26 mars 1545 Belényesi, malade et ruiné lui écrit de Strasbourg le priant de s'occuper des débris de la petite fortune du Hongrois, qui sont restés à Genève.

Mais le Hongrois que sa situation matérielle désespère, a toujours assez de force pour conter les terribles nouvelles de sa patrie envahie par les Turcs. Belényesi décrit le siège et la capitulation des villes et forteresses hongroises et dépeint les souffrances des Hongrois entraînés en esclavage par les Turcs.⁵⁵

Ainsi un étudiant inconnu rapportait les catastrophes de sa nation au Réformateur de l'Europe occidentale où les hommes travaillaient en paix.

⁵¹ Joh. Ficker: *Thesaurus Baumanus*. (Strasbourg, 1905.) p. 6.

⁵² Fraknoi: *Op. cit.* pp. 276; 284—286.

⁵³ I. Kont: *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie*. (Paris, 1902.) p. 35.

⁵⁴ Horányi: *Op. cit.* t. I. pp. 410—414.

⁵⁵ Jean Calvin: *Opera. Corpus Reformatorum. t. XII. Thesaurus Epistolicus Calvinianus*. Ed. Baum.—Reuss. (Brunsvigae, 1874.) columnae: 52—55.

Lettres de Grégoire Hungarus de Belényes à Conrad Hubert. Manuscrits de la Bibl. Univ. et Nat. de Strasbourg. I. No 673. Thesaurus Baumianus. v. 14. feuilles: 97—98.

Gratiam et pacem per Christum, mi domine Conrade, habeo gratiam pro illa summa humanitate qua me non solum edibus tuis fovere verum etiam foris candide amplecti atque in omnibus meis negotiis fraterne juvare, dignatus sis, crede mihi si deus me salvum conservaverit beneficiorum tuorum nunquam futurus sum immemor, sit deus pater benedictus in secula, qui sua bonitate nos salvos et incolumes per spatium perduxit, ubi die sequenti, literas unicuique ad quem illae sonabant reddere curavimus. Illi boni viri ex commendatione proborum hominum, omni humanitate nos acceperunt et omnia necessaria curaverunt. Quare opus est ut consenios dominum Sevenum⁵⁶ et Baptistam⁵⁷ convectorem domini Sturmii, quorum utrique meo nomine maximas gratias agas et me dicas semper memorem futurum hujus humanitatis, me huc venisse non prorsus penitet quamvis mihi de illis artibus quibus maxime studere volebam, non contingit juxta animi sententiam eo quod paucissimos habeant doctos viros, Sturmium vero nullum loco doctissimorum virorum sunt inanes et inaptissimi sophistae, in linguis habemus feliciores, nihilominus si deus voluerit, decrevi, mansurum per annum, si tamen potero tollerare incertitiam imperitorum hominum et maximas quotidie contra deum premeditatas abominationes, demum rursus revertar ad vos et istic theologiae operam daturus quantum ad tuum debitum pertinebit, doctor Scledanus⁵⁸ cum omni diligentia curat, sicut tamen rescripsit tui debitores domi non sunt, sed aiunt propediem reversuros qui quamprimum redierint, sedulo curabimus ut contorqueamus, nam frequentes conveniens d. Scledanum experte debiti illi suggerans quamvis non egeat in hac re aliquo stimulo tamen non desistam eum monere, donec extorserimus, sicut omnino speramus; non male facies si d. Scledano opusculum M. L.⁵⁹ contra Iudeos per aliquem fidum nuntium miseris, nam cum nuper apud illum essem in coena, et mentis facta opes illius libelli statim intellexi cum teneri desiderio illius quare puto te rem gratam illi facturum si curaveris ut ille habeat. Velim in tuis literis illum moneri ut quamprimum tuam pecuniam extorqueret potuerimus sicut confido eam si ab eodem postulavero, tradat mihi, absque ulla difficultate, quae mihi convertenda erit in meos usus necessarios, tu postea ex meo habiturus es. Volo ut mihi in literis significes opera Augustini et Hieronimi Basileae quanti veneant, si quidem hinc opera Augustini coronatis 11 Ieronimi 6 veneant, character basiliensis est melior et correctior quam hic,⁶⁰ si ex tuis literis intellexero Basileae mihi empturus sum, pannum meum cupio ut prorsus vendas, nam de

⁵⁶ Gérard Sevenus, professeur du gymnase de Strasbourg, ami de Jean Sturm. Cf.: Ch. Schmidt: *Op. cit.* p. 73.

⁵⁷ Nous n'avons pas réussi à identifier ce personnage. La Bibliothèque de Strasbourg a un ouvrage latin, publié d'après les manuscrits d'un certain Johannes Baptista. (Argentorati, 1627.)

⁵⁸ Jean Sleidan (Scledan), humaniste d'origine allemande (1506—1556), mais qui a passé sa vie en France, ami de Jean du Bellay et conseiller de François 1er. Il a publié des œuvres de Froissart et de Comynes. Vers la fin de sa vie il vivait à Strasbourg.

⁵⁹ Martin Luther *Von den Iuden und iren Lügen*. D. M. Luth. (Wittenberg, 1543.)

⁶⁰ Critique intéressante de l'imprimerie de Paris et de celle de Bâle au XVIe siècle.

meliore panno mihi comparavi ad cuius pretium, de mea summa adijunge quantum sufficiat libris emendis, quos mihi Basileae emere curabis ut magna Biblia figurina ipsius Bibliandri,⁶¹ Iosephum, Eusebium et Herbarium si in minori forma est excursus,⁶² atque Argentinae cum summa industria compingi facias Vendelino⁶³ tradideram grammaticam graecam exprimendam, si exprimere voluerit, repetito ab eo. A Ioanne Bibliopola de Geneve, homine probo et christiano qui comes fuit mihi fidelissimus accepi coronatos 30 ea ratione ut si vel ipse, vel socius suus qui meas literas tibi reddiderit maluerit ungaricos aureos summere quorum singulos paciis 25 sicut pretium nostri numerabis illi (si bene computavi) 28 aureos ungaricos ille vicissim debet tibi renumerare pacios 10 sin vero recusaverit aureos ungaricos tanti accipere tu numerabis illi coronatos 30, nam ungaricos aureos facillime commutabis in coronatos apud mercatores vel aurifabros et sic contentum illum facias.

Quod superest uxorem tuam charissimam nomine meo officiose salutes, et dic illi me omne bonum praecari, eo quod in me omni promptitudine charitatis fuerit, quam una tecum cum jucundissimo vestro Samuele,⁶⁴ pater noster caelestis in sua gratia conservet, usque in sempiternum. Si quid audivisti de mea calamitosa patria, obscuro, ad me rescribas, nam miro desiderio illius teneor, cui plurimum debeo et cuius gratia hic versor ubi infinitas misérias patior, forsán hactenus in cinerem redacta est et populus ejus abductus, quod deus avertat, cupio etiam hoc ut de vestro studio diligentissime ad me scribas quum amo omnem vestrum profectum. Hospitem meum dom. Michaelém Hebraeae linguae professorem⁶⁵ item serenum maxime vero Sturmium nomine meo salute impertias ad quos singulatim scripsissem si multis occupationibus non fuissem distractus jam annus mihi videtur cavuisse vestram praesentiam. Bene vale. Lutetiae. 10 die Augusti anno domini 43.⁶⁶ Gregorius Ungarus de oppido Bellenyes vestri omnium amantissimus. — De tuo debito nihil est quod diffidas, crede mihi, si poterit ullo modo aliqua ratione, vestra extorqueri nihil prorsus in tantum relinquemus.

II. No. 674. Thes. Baum. v. 15. feuille: 53.

Gratiam et pacem per Christum mi domine Conrade, demiror hoc tantum silentium, qui fiat quod solus ego in toto hoc anno a te nullas literas acceperim praeterquam in mense Februario timeo sane ne aliquo modo a me alienus sis factus quod certe nolim, nam postquam me

⁶¹ Théodore Bibliander (1500—1564), théologien de Zürich, le successeur de Zwingle.

⁶² Il s'agit d'ouvrages de théologie et d'histoire ecclésiastique.

⁶³ Wendelin Bittelborn (?), professeur à Strasbourg. Cf.: Ch. Schmidt: *Op. cit.* p. 39.

⁶⁴ Le fils de Conrad Hubert.

⁶⁵ Ce devait être un Strasbourgeois. Mais parmi les professeurs d'hébreu nous ne trouvons aucun „Michel“ au XVIe siècle. En 1543 c'est Paul Fagius qui enseigne l'hébreu à Strasbourg. Ce personnage était-il peut-être un simple étudiant? Sur cette question Crevier, dans son *Histoire de l'Université de Paris*. (Paris, 1761. t. V. p. 400.), dit: „Le nom même de professeur ne désigne dans les lettres de 1545 que celui qui fait profession d'un art, et non un maître qui en donne des leçons.“ C'est tout ce que nous pouvons donner comme renseignements sur l'hôte de Belényesi.

⁶⁶ 1543!

semel in tuam familiaritatem receperis te non tantum amavi, atque amo, ut amicum, verum etiam ut patrem; obsecro mi Conrade si quid est quod mihi succensus in tuis literis, mihi significare digneris quoque apud te honeste purgare queam; opinor forsitan quod non satis diligenter tuam voluntatem executus sim, aut a malevolis hominibus apud te delatus sum, alias tu nunquam passus fuisses me tam diutius literis carere, cum ego ternis aut quaternis literis ad literas tuas semel ad me datas responderim, mi frater, si quid male te habet, ne diutius me celes, obsecro, sed statim mihi indices ut exitem ex animo varias opinionones et me tibi purgem, quotidie expectabam ut tuis literis recreares ac consolaveris me saepe numero tristem vel propter meam perditam patriam, vel propter communia reipublicae pericula vel maximas christianorum persecutiones, tanta tyrannis ante hac nunquam vel Jerosolimis audita est, quanta hodie apud nos, imo in tota Gallia exercetur in christianos, quotidie alios in carcerem perpetuum conjiciunt, ilius tormentis afficiunt, etc.; nescio quid de his hominibus sperandum sit, hoc unum tamen consolatur quod verbum dei magis ac magis in dies crescit, etiam in media cruce; de futuro bello nihil certi habeo, res est in maxima securitate, et novi nihil est quod scitu dignum sit, alias ad te perscriberem, velim mi domine Conrade tibi persuasum sit, te mihi ita esse charum, ut loco te patris ducam, pergo ergo es tu, si jam me semel amare cesseris, persisto crede mihi tantum te amo et tanto tuorum desiderio teneor ut in medio relinquere, mox me ad vos reciperem quo mihi liceret saepius vestra consuetudine ac religione uti, sed haec mea studia paululum me hic remorantur, tamen post festum divi Michaelis deo volente, hinc me solvam priusquam, ad vos venero, Calvinum invisam quo eum privatim de meo studio theologico, in novo testamento communicabo unde post unum atque alterum mensem ad vos divertam, ubi quod reliquum erit temporis sacris literis veteris testamenti impendam. Rogo etiam atque etiam, mi Conrade, ne diutius patiaris me teneri desiderio ac expectatione tuarum literarum. Literas mittas ad Veihelum Christianum in vico Jacobeo sub vexillo equi Pegasi.⁶⁷ A Joanne fratre nostro a Geneva rursus accepi coronatos 30 quare etiam nunc visis his literis, numera illi totidem, hoc est 30 coronatos sicut anno praeterito feceras.

Forsan post festum sancti Michaelis revertor ad vos rursus, sed prius Calvinum invisam, apud quem unum atque alterum mensem haerebo. Insuper literis de rebus utriusque nostri satis significanter scripseram, quare obsecro mi frater pro nostra necessitudine ut literis tuis me crebris invisas, de valetudine tua, uxoris atque totius familiae, maxime vero de nostro Samuele quem deus conservet in suam gloriam ad multos annos. Vale; datum Lutetiae, die veneris ante dominicam vocem Jucundatis.⁶⁸ Anno domini 1544. Conjugem tuam charissimam salutato meo nomine. Gregorius Hungarus Beleniessii tui amantissimus.

III. No. 675. *Thes. Baum. v. 16. feuilles: 39—40*

Gratiam domini, mi domine Conrade, habeo tibi gratiam quod in me hactenus plurima beneficia contulisti, nunquam crede mihi futurum sum immemor tantorum beneficiorum, deinde quod rerum mearum es

⁶⁷ C'était peut-être une auberge dans la rue St. Jacques, près de la Porte St. Jacques du vieux Paris. Cf.: A. Franklin: *Étude hist. et topogr. sur le Plan de Paris de 1540.* (Paris, 1869, p. 235.)

⁶⁸ Le 16. Mai.

diligentissimus curator, significasti enim te magnam diligentiam adhibiturum meorum librorum, dicis fuisse in Gallica contione quendam amicum meum cui libros meos credidissem et mea causa istuc venisse, qui communes libros nostros comisisset famulo Gymnici,⁶⁶ ego hic Francofordiae conveni de hac re Gymnicum colonensem qui respondit, nec se, nec famulum suum fuisse in Gallia aliquot annis, deinde altero Brixmanum quemdam rursus convenimus eum eodem Gymnici de hac re, qui fuerat in Gallia, sed dicit se nullum librum accepisse a quaquam; jam nescio quo ille amicus fecerit libros meos; puto illos periisse, tali fortuna sum praeditus, eo in navigio accepi plus damni quam duobus aut trium coronatum, ut in summa dicam sum filius damni, deinde quod scribis te in damno esse propter ducatos a me acceptos, quod scilicet non possunt commutari baciis 25 propterea ex rebus meis libenter compensare hoc damnum velis, novit dominus in cujus conspectu stamus uterque, ego et tu, quod nunquam minori pretio cuiquam mortalium dedi quam 25 baciis; interroga dom. Michaellem Hebreum hospitem meum cui etiam bis dedi, consule dom. Wendelinum cui etiam bis vel ter dedi tales ducatos, consule dom. Aporinum⁷⁰ cui etiam plus dedi quam 20 baciis, praeterea veniat tibi in mentem cum primum venissem Argentinam in primo meo adventu, ex meo suasu, me praesente interrogasti quemdam aurifabrum qui statim indicavit valere 25 baciis et quoque in Dienen et Nautae et hospitibus dedi tales ducatos qui libentissime Francofordiae exposui tales ducatos pro baciis 25, si ergo mihi parum fidis, sicut video te fidere, accipe hos viros et interroga an sic a me acceperint, tibi dicent probe, deinde hac re indicent; sed scio unde tibi suspicio fraudis de me venerit in mentem, cum edissem compilato unum et alterum hominem, quorum alter lucro suo studebat, alter vero me decipere volebat, aut quod non erat illi animo compendi praeterea et bacios petebat quamobrem non segniter si unus et alter tanti non accipiat, non valere 25 bacios, quum scis nostram monetam non omnibus utentibus esse usitatam, sin vero pergis ac perseveras in tali suspitione fraudis de me cum tamen nunquam fuerim, novit dominus, propediem res meae provenient ad manus tuas, accipe ex illis tuum damnum etiam si omnino retineris pro tuo damno; imo nullus duxit annus non multum juro. Imo si tali dolo usus sum tum apud te, tum apud alios, dominus deus mihi det non tantum illas res quas apud te, sed etiam has quas in manu mea habeo, coactus sum sic jurare coram deo ut me apud te possem purgatum reddere et talem suspicionem fraudis de me quam tibi movit ex animo tuo eximere possem, jam video me hominem miserum et calamitosum damnis ac jacturis omnibus obnoxium, recipio damna semper etiam illuc unde nunquam putaram, hoc non de te dico, sed de communi mea fortuna. De rebus meis cum Wendelino diligenter egi, ille promisit omnem operam, pannum mihi a tineis defende rogo et pro tuo labore, si dominus voluerit ut aliquando ad manus meas pervenient, tibi bene respondebo; ut adhuc ad propositum redeam, mi Conrade si non es contentus mea fide rebus meis utere pro tuo arbitrio, ego mavoli in damno manere quam tu, nihil cura meum damnum quum dominus sic voluit fortassis ut sim malis quam plurimis subjectus, fiat voluntas domini. In me et in rebus meis, valeant res meae caducae et periturae, manebit

⁶⁶ Les Gymnicus ou Gymnich, imprimeurs de Cologne au XVIe siècle. Un membre de la famille s'établit en 1587 à Francfort.

⁷⁰ Jean Aporin (1507—1568) imprimeur et savant suisse, ami de Gryneus et d'Érasme.

tamen dominus in promissionibus suis firmiter et constans, ergo ut dixi erit in tuo arbitrio, si putas te a me deceptum esse, (quod christianum hominem non decet), vende pannum et ex pretio ejus tuum damnum recompensa, sin vero non senseris te a me defraudatum fuisse tunc reservo mihi pannum quemadmodum te rogavi, sed hoc me male habet quod dum essemus praesentes judicio eorum hominum qui valorem praesentium ducatorum probe noverunt, non exposuerimus. Utinam sic fecissemus, nunc apud te non essem suspectus; verum jam absens cogor talem suspicionem ferre sed quid facerem; ego feravi (?) deinde te hoc unum rogo, causa mea nullo modo patiaris te esse in damno, sed ex rebus meis ut scripsisti resorcies tibi domnum, non me monebis, modo ne sim apud te suspectus, a quo plurima bona accepi, dominus tibi beneficiat, saluta uxorem tuam. Vale, Argentorati,⁷¹ 29 die Martii Anno domini 1545. Gregorius Beleniesi natione Hungarus, tui amantissimus.

Alfred Temesi.

MAGYAR BAROKK KÖLTŐK.

A középkori ember az égbe, a renaissance embere a földre néz, míg a barokk ember számára elmosódnak a határok ég és föld között. Pietro da Cortona freskóján a római Palazzo Barberiniben megnyílik az ég, a végtelenség, ott lebeg felhőtrónusán a Divina Providentia, szárnyas génuszok röpködnek, megjelenik Klió, Kalliópé, Uránia, Minerva pedig a titánokat küzdö le. Végtelenbe törés és hallatlan mozgalmasság jellemzik a freskót, amely látomást ábrázol, túlvilági jelenést, de már nem a középkor elvont szemléletével, hanem realizálva az irreálist. A múzsák, mint hadvezért, költőt, természettudóst ünneplik VIII. Orbánt: ez spiritualizmus és realitás egyesülését mutatja, akárcsak Rubens képe, mely Szent Livienus mártírságát ábrázolja. Mozgalmasság, borzalmas naturalizmus és égi vízió alkotják a kép lényegét: a hóhér kitépi és kutyáknak dobja a szent nyelvét, vihar tör ki, lovak ágaskodnak rémülten, fölül pedig beörvénylik a Végtelen vigasza: kis angyalok a győzelem pálmáját nyújtják a mártírnak. Hasonló jellegű Rubens Betlehemi gyermekgyilkossága, ahol mindezekhez a női szépség végtelenttas ábrázolása járul, a barokk-erosz. Víziót és naturalizmust, heroikus erőt és mozgalmasságot egyesít magában a két Asamtestvér weltenburgi oltára, ez a Bach zenéjére emlékeztető alkotás, a misztikus fényzőnben megjelenő Szent György lovaggal, sárkánnyal, csavart oszlopaival. S mind itt, mind Cortona freskóján szembetűnő az erős dekoratív jelleg: girlandok, virágok, növények pazar ornamentikává fonódnak. A nyugtalanság, látomásszerűség, révületes jelleg a késő gótika folytatásává teszik

⁷¹ Le manuscrit porte une note postérieure à 1545: „Francofordi sicut ex litteris patet“. Or, Belényesi était à Strasbourg à cette date. Cf. sa lettre à Jean Calvin (le 26 mars, 1545), Jean Calvin: *Opera. Ed. cit.* t. 12. col. 55.

a barokkot, de tovább él a renaissance szépségeszménye és heroizmusa is. Ennek a két életformának összeolvasztása a barokk célja. Főleg az udvari-nemesi műveltségben érvényesül ez a törekvés. A barokk túlnyomóan arisztokratikus-udvari jellegű. Ezért választottuk tárgyul épp főrangú költőink termését (báró Amadé Antal, gróf Balassa Bálint, Beniczky Péter, a két gróf Keglevich, gróf Koháry István, Madách Gáspár, Pázmány Miklós, báró Pekry Lőrinczné Petrőczy Kata Szidónia, Radvánszky János, gróf Rákóczi Erzsébet, Rimay János, gróf Zichy Péter) s azért is, hogy megmutassuk, mily nagy magyar műveltségi értéket képvisel ez az eddig lenézett költészet, mily nagy érdemeket szereztek főrangúink, milyen missziót teljesítettek, amikor hazánkban a nagy nyugati nemzetekkel egyidőben meghonosították a barokk világi lírát.¹ Célunk az is, hogy a magyar barokk-kutatásba fokozottabb mértékben kapcsoljuk be a művészettörténet tanulságait. A következőkben részletesen kimutatjuk, hogy ezek a barokk-vonások (végtelenbe törés, dinamizmus, naturalizmus, heroizmus, barokk-erosz, dekoratív jelleg és új természetérzés) főrangú költőink verseiben is jelentkeznek, s lírájukat a kor Európájához kapcsolják.

Láttuk, hogy a barokk egyik főjellemzője a formák, határok áttörése a végtelenség felé. Ez az új metafizikai beállítottság teremti meg az égrenyíló freskókat, a fény-homályt, a képekbe beözönlő csodás víziókat. Végtelent és végest egy stílusba akar ötvözni a barokk, ez érvényesül a templomok térhatásában, a végtelenbe törés élteti a barokk filozófiát (Giordano Bruno, Campanella, Spinoza), a végtelent fedezi fel Galilei és követőinek asztronómiája, s a barokk vallásosság nemcsak a földön állva akar imádkozni, hanem be akar állni testi mivoltával a mennyország végtelenségébe, s még földi szemével ennek megvalósulását akarja látni a templomok műalkotásaiban.²

¹ Szövegek: Amadé Antal versei. Figyelő 1885. gr. Balassa Bálint (kiadta Dézsi Lajos: Balassa Bálint minden munkái II. Bp., 1923) Beniczky Péter: Magyar ritmusok. Pozsony, 1753. Keglevich grófok mint költők, Figyelő 1880. Koháry István versei, h. és é. n. (M. N. Múz. colligatuma) és kéziratok haláltáncéneke. Madách Gáspár ITK. 1901. Pázmány Miklós Magy. Könyvszemle, 1882. Petrőczy Kata ITK. 1915. Radvánszky János ITK. 1904. Rákóczi Erzsébet Századok, 1901. Rimay János (kiadta br. Radvánszky Béla Bp., 1904) Zichy Péter Uj Magyar Múzeum, 1851—2. Életrajzi adatok: Szinnyei József: Magyar írók élete és művei. Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet III—IV. Illésy János: Gróf Koháry István élete és munkái. Karczag, 1885. Antalffy Endre: Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. Bp., 1904. Kovács Dezső: Beniczky Péter élete és költészete. Bp., 1907. Ferenczi Zoltán: Rimay János Bp., 1911 (M. Tört. Életrajzok). Vékony István: Koháry István gróf élete. Kecskeméti piarista gimn. értesítője, 1914—5, továbbá az idézett kiadások és szövegközlések bevezetései.

² Heinrich Wölfflin: Renaissance und Barock. München, 1923. 68. I. Wilhelm Hausenstein: Vom Geist des Barock. München, 1921. 60. II. Karl Joël: Wandlungen der Weltanschauung. I. Tübingen, 1928. 430. II.

A végtelenbe törő lélek jelentkezik főrangú lírikusaink számos művében. Mint Cortona, Rubens és az Asam-testvérek főntebb leírt alkotásaiban, itt is egyesül világ és túlvilág, megnyílik az ég. Mégis realisabbak ezek a víziók, nem oly testetlenek, mint a középkorban. A renaissance után már nem elegendő a pusztá absztrakció, hanem nagyobb realitásra, valószínűsége van szükség. A barokk ember nemcsak imádni, de látni is akar. Előveszi tehát a kereszténység szentjeit, angyalait és testi megjelenést ad nekik vízióiban. Visszanyúl ősidők mítosztermő fantáziájába, s az egykor kozmikus természeti erőket megtestesítő istenségeket, géniuszokat a Végtelenség lakóivá teszi. Leibniz, a nagy barokk filozófus végtelenül finom testet tulajdonít maguknak az angyaloknak is és azt tanítja, hogy sehol sincs olyan szubsztancia, mely test nélkül léteznék.³

Ez a barokk fantázia fűti Rimay Jánost, amikor leírja Balassi Bálint halálát Esztergom falai alatt. A haldokló hős utolsót fohászkodik. Megnyílik erre az ég és elénk örvénylik a barokk látomás: „Mint álgyu golyóbis Temérdek kőfalt is Szokott meghasítani, Ez könyörgésnek is Mint eleje, vége Kezde mennyekben hatni, Csenedesség lön menyben, S az Isten eképen Kezde szájával szólni: Menj el te Raphael, S lelkét még aki él, Vedd csenedesen el tőle, Immár hozzá készült, Énnékem megfeszült, Előttem kitérűle. Vigy neki kegyelmet, És ne hagyj félelmet Seholl lenni körülle. Az ég megvidula, Rajta sok tűz gyula, Raphael el érkezik, Mint testi ruhákból, Minden tagjaiból, A lélek levetkezik; Méne fel menyekbe, Ábrahám keblébe, Kin meny megörvendezék.”

Barokk színek és fantázia. Megelevenedik a ragyogó ég, a benne trónoló hatalmas Isten és Raphael angyal éteri szárnyalása, amely leszáll a haldokló hőshöz. Rimay kortársának, Rubensnak ecsetjére méltó kép!

Koháry István két leíró költeménye (Keseredet rabnak ébren alva látot álma, Vasban vert rabnak versben vett sétálása) is víziószerű. Különösen erős ez a látomásszerűség kéziratban maradt haláltáncánakében. Talán legérdekesebb része az, amikor a halál (szintén túlvilági lény, de realisan megelevenítve) megáll a haldokló szegény előtt. A helyzet valószínűségét emeli a jelenet részletes kiszínezése: a halál előkészíti, vigasztalja a szegényt. Koháry saját magát is belevonja mint nézőt, hallgatót a jelenetbe, mint ahogy a barokk művészetben (így Bernini: Szent Teréz víziójánál) nézőket is ábrázol a szobrász, festő, akik látják a csodás cselekvényt. Előbb magánál a költőnél jár a halál, de megkíméli őt, s most látja, hallja, amint betér a sze-

Nikolaus Pevsner: Beiträge zur Stilgeschichte des Früh- und Hochbarock (Repertorium für Kunstwissenschaft 1928.) 234. ll. Dagobert Frey: Gotik und Renaissance. Augsburg, 1930. 102. ll.

³ Leibniz: Újabb vizsgálódások az emberi értelemről, ford. Rácz Lajos, Bpest, 1930. 31. ll.

gény koldushoz és megszólítja: „Tudom, szegény koldus, te nem vagy gazdag dús, jól hallom hogy mondgya, Fekéllyel vagy rakva, szíved is bágyadva, jó napját nem tudgya, Üresen van táskád, vakot vet a koczkád, s — az hatot nem horgya. Tértem azért hozzád, életed véget ért, készüly az halálra. Örülhecz vigadhacz, semmin sem búsulhacz, készüly az halálra. Régen enyelegtél, nyomorultul éltél, készüly az halálra.” Mennyivel nagyobb e jelenet realitása, mint egy középkori vado mori-é! A betegség, szegénység naturalizmusa, a „készüly az halálra” hármass zord ütése, a mély gondolati tartalom mind jellemző korvonások. Koháry nemzedéktársának, a német barokkfestő Matthias Scheitsnek képe jut eszünkbe: Der Tod. Itt is megjelenik a haldokló ágya mellett a csontember, s titokzatos, mély sötétség veszi körül a nagy jelenetet.

Legérettebbek Amadé Antal nagyszerű víziói az utolsó ítéletről és a mennyországról. Ezek már a XVIII. században keletkeztek, akkor, amikor nemcsak táblaképen általánosak a látomások, hanem belepik a templomok mennyezetét hazánkban is a szentek, angyalok, dicsőült lelkek nyüzsgő sokasága, káprázatos fénytengertől övezve. Amint az érett barokk templomaiban hatalmas műalkotásokba olvadnak össze építészet, festészet, szobrászat, sőt istentisztelet alkalmával a zene és a liturgikus mozdulatok is, így a költemény barokk szünesztézisében is minden érzék szerephez jut: „Világ részire, Széles földire, Angyalok le röpülnek. Trombitát fuják, Jót, Gonoszt híják. Ítéltre menyenek. A Föld megröndül, Ell dül meg zendül, Jaj emberi nemzetnek! Trombita szóra Jelen az óra, Föl kelsz koporsódbul. Tested: Csont: bőröd Meztelen szöröd, Ugy ugrasz ki azokbul. Oh mely szörnyűség! Ember nemzetség, Messel mész-e? világbul. Meglobban a föld, Ugy száraz mint zöld, Mind Pozdorja lángoznak. Kövek és völgyek, Kemény ércz hegyek, Olvadnak, mint ön folynak, Nagy ropogással, Iszonyúással, Romlanok, hasadoznak. Magas Fölhökbül, Hetedik égbül, Ítéllő Bíró leszáll. Szentek; szentivel, Szép seregivel Levegő Éghben meg áll. Gyönyörűsége, Nagy ékessége Ebben mocskot nem talál.”

Hangok, színek, lángok, testtömegek örvénylenek, megjelenik Isten, szentektől övezve, akárcsak a freskókon, s fölfénylik a ragyogó túlvilág:

„Fínyes angyalok, Istrását álnok, Püspökök jelen vannak. Szűzel Confessor, Martyrral Doctor, Áldgvák Istent: imádnok. Égő Serephim, Szárnyas Cherubim, Szerelmekben lángoznak. Kilencz Karokkal, Noták azokkal, Álmélkodva zengenek. Hegedű szókkal, Harffal; Lantokkal, Véghetetlen pöngenek Jesus Christusban, Fölséges Urban, Eörökin eörvendenek.”

Az utolsó versszak már teljesen a zene világába vezet, abba a világba, ahol most szólalnak meg Bach barokkzenéjének égbetörő végtelen futamai, melódiái.

A barokk végtelenbe törés eszközéül használja föl az antik mitológiát is, amint ezt már Cortona freskójánál láttuk. Antik istenek szállnak le az ég felhőiből, vagy pedig az emberi életet stilizálják át az antik mítosz világába képzőművészetben és költészetben egyaránt. Sokszor keresztény elgondolások és antik mítoszok keverésétől sem riadnak vissza. Még a barokk legnagyobb lángelméi, így Zrínyi is alkalmazták ezt. Amikor Rimay János hatalmas látomásban örökíti meg Balassi Bálint halálát, Isten és az angyalok mellett Pallast és Marsot is szerepelteti. Balassi az ostrom előtt Pallashoz is imádkozik, aki meghallgatja az imát, Lachesist hívhatja, hogy elmesse a hős élete fonalát. Bálint halála után magához rendeli követét, Irist és Tauricába küldi, hogy harcra ingerelje a tatárokat. Szerepel Diana, aki „rongyosan, fáradva” érkezik „Nyír földjére” s végül fényes fegyverzetben leereszkedik az égből Mars és elrejtőzik egy nagy felhőben.

Gróf Balassa Bálint a maga szerelmi élményét stilizálja át a mitológia világába. Ugy lép föl, mint valami antik tárgyú barokk-opera hőse; amilyent láthatott Bécsben nem is egyet: „Látom, hogy Hymen seregét mutatta De botlott, mihent tovább mustráltatta, Szívem elfordult Hymen még sem hagyta; Hozzád juttatta. Szép Hypocrene kútjának tartottam, Vég versem folyásának állítottam, De nem sokáig víg Apolló voltam, Búra fordultam. Bellerofontes Pegazus lovánál Vélttem, szerelmem, hogy szárnyasabb vóltál Hát gyengébb tollad Ikarus szárnyánál: Csak viaszból áll.”

Ezzel a mitológiai stilizálással él Koháry a Fűzfaversek bevezetésében. Elpanaszolja fogságát, s azt, hogy nehéz a fogságban költőnek lenni, mert távol van itt Hippocrene kútja, a Helicon, a Múzsák útja, a Parnassus és nem nyújt Apolló zöld laurust. Így nyer személyes élménye végtelenbe nyúló távlatot, így jut kapcsolatba a barokk mitológia világával. A mitológia világában látja Keglevich Miklós is jegyesét, Czobor Évát: Szép Dianájának nevezi kegyesét, Vénus segítségét kéri és Cupidóra panaszzkodik.

A barokk végtelenszomj él a pietizmusban, a protestáns barokkmisztika legkifejlettebb ágában is. A pietista csodaváró lélek mindenütt Isten benyúlását keresi a látható, reális világba,⁴ tehát a végtelenség beömlését a végeességbe. Ez a csodaváró barokk-pietista vallásosság nálunk legszebb kifejezését Petróczi Kata költészetében kapja. A sokat szenvedett költőnő meggyötört szívéből fokozott erővel tör elő a csodát váró vallásosság égbetörése, mely lehívja magához az Istent, mint gyógyító orvost, vigasztalót. S ha enyhült a kín, érzi, hogy Isten meghallgatta őt, valóban leszállt égi trónusáról és orvosa lett:

⁴ Hans R. G. Günther: Psychologie des deutschen Pietismus. Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 1929. 59. I.

„Rettenetes fájdalmitat kegyes szemmel tekintéd s azokat megenyhítéd, midőn mindnyájan elhattak, te álltál én mellettem, Jézus én reménségem. Az te gyógyító szent kezéd elbágyatt tagaimat orvoslá fájdalmitat, midőn azoknak soksága szintén lenyoma engem Jézus én reménségem.“

Igen gyakran fordul elő ez a motívum Petrőczy Kata költszetében. Az ég és föld barokk egymásba áramlásának talán legbensőségesebb kifejezése ez líráinkban.

*

Hatalmas távlatokat nyit meg a barokk világkép a végtelenség felé. Minden extatikus, víziós jellege ellenére sem tagadja meg a természetet, emberi testet, hisz vízióit is átérzékíti. Továbbél a renaissance szépségideálja, de átfűtve, átszellemítve a gótikus nyugtalanságtól. A barokk udvari szellem becsüli az embert, a testet, csak magasabb célok szolgálatába állítja. Hatalmas barokk oltárhoz hasonlíthatjuk ezt a lépcsős szemléletet, ahol alul, földi létük teljes realitásában szentek szobrai állnak. Ők csak földi emberek itt, de köztük már angyalok lebegnek és legfelül megjelenik fénykoszorúban a Szentháromság. Ég és föld egy nagyszerű koncepcióban egyesülnek: a földi lét is spirituális hangsúlyt kap, míg a másvilág realizálódik. A világ nagy színpad (Campanella és mások szerint), ahol az emberek a maguk életét játsszák. Anyagnak, szellemnek egyaránt megvan a szerepe, s a test, bár múlandó, hasznos eszköz lehet nemes célok szolgálatában. A világban sok ugyan a monasz, de ezekre mind szükség van, hogy beilleszkedve a nagy isteni praestabilita harmoniába, részesei legyenek a világdrámának, amint már Suarez és később Leibniz tanítja. S ezt fejezi ki a barokk filozófia, amikor Bacon óta a világharmónia gondolatát tanítja. Dinamikus, nem statikus harmónia ez, mint a renaissance-ban. Ezt a barokk egyetemesiséget fejezi ki a művészet nyelvén az egységes szerkesztés, a fénycentrumot körülölelő ovális árnyék, a barokk templomok minden mozgalmasságuk mellett is egységes tere.⁵ Ezt hirdeti Koháry „Vasban vert rabnak versekben vett sétálása“ című költeményének egvik része, mely a kártvajáték allegorikus magyarázatát adja: „A kártyát továbbá, világ tükörének, mondhatom és abban képit sok rendeknek, láthatom... Miként kártvázáskor királyra, két szemre, és annak fölötté, aszszonyra s fölsőre, sőt

⁵ Jan Hendrik Scholte: Quirinus Kuhlmann als Dichter des Hochbarock. (Walzel-Festschrift: Vom Geiste neuer Literaturforschung, hg. von Klemperer u. Wahle.) Wildpark-Potsdam. 1924. 38. I. Willi Drost: Barockmalerei in den germanischen Ländern. (Handbuch der Kunstwissenschaft.) Wildpark-Potsdam. 1926. 294. II. Günther Müller: Deutsche Dichtung von der Renaissance bis zum Ausgang des Barock. (Handbuch der Literaturwissenschaft.) Wildpark-Potsdam. 1927. 232. II. Joël I. k. 424. II. Heinrich Schaller: Die Welt des Barock. München, 1936. 57. II.

még Alsórais, nyolcz és kilencz szemre, van szükségünk, s-allyan kártya levelekre. Ugy vagyon szükségünk szegínyre, bődogra, Fölséges Császárra, és az királyokra, derék fő tisztekre, s-nagy rendű urakra, s-híven forgolódo, serény jó szolgákra.“ Még hosszasan folytatja ezután a kártyajáték ilyértelmű magyarázatait, 16 oldalon át, az idézett rész azonban a lényeg.

Az egész barokk világképet adja ez a részlet allegorikus magyarázatként, a lét nagy barokk drámáját, melyet a másvilág határol, s ahol mindenki, a színészhez hasonlóan, egy szerep megtestesítője. Ez is a leibnizi monadológiához hasonló gondolat: a császár, királyok, tisztek, urak, szolgák mind monaszok, s mint a helyes, szabályos kártyajátékhoz sokféle kártya szükséges, úgy szükséges, hogy e monaszok a világ Istentől rendelt praestabilita harmoniájának tagjai legyenek. Leibniz kortársa volt Kohárynak, de kortársa volt a magyar költőnek Pope is, akinél egészen hasonló gondolatot találunk. (An Essay on Man. 1733. III. 295.):

„Such in the world's great harmony, that springs From Order, Union, full Consent of things: Where small and great, where weak and mighty, made To serve, not suffer, strengthen, not invade; More pow'rful each as needful to the rest, And in proportion as it blesses, blest; Draw to one point, and to one centre bring Beast, Man, or Angel, *Servant, Lord, or King.*“

A világharmónia, az elemek összekapcsolódása magasabb szintézisben, ezt hirdeti az egész barokk összhangban Koháry és Pope, s különösen frappáns a befejezés közössége, amikor mindketten királyok, urak, szolgák együttes bekapcsolódását hirdetik a nagy harmóniába.

Az idő, mulandóság erős hangsúlyozása (melyre később térünk rá) valami sajátos jelleget ad a barokknak, amelyet nevezhetnénk pesszimizmusnak is. Gryphiusnál, Rembrandtnál találunk ilyet. A pesszimizmus szó azonban megtévesztő, hisz igazi pesszimizmus csak egy hitét és reményét vesztett korban lehetséges! (XIX. század!) A barokk azonban *hitt*, akár pantheisztikusan, akár keresztény módra, s a barokk kereszténység nagyon is reálisan festette ki a mennyország szépségét, örömet. A kereszténység különben sem pesszimista! Pesszimizmus helyett tehát jobb a *szenimentalizmus* elnevezés. A barokk világnézet három foka: a világ becsülése, amely, mint Spee hirdeti, a szép Isten szép alkotása — mulandóságsszenimentalizmus — vágyódás a ragyogó, örömteli mennyország felé. (V. ö. Beniczky: A mennyei örök boldogságnak kívánása.⁶) Ez a hármasság megvan Petróczi Kata költészetében is. A barokkot inkább optimis-

⁶ Drost: 158. I. Wolfgang Schieck: Studien zur Lebensanschauung des Andreas Gryphius. Diss. Greifswald. 1924. 24. II. Paul Hankamer: Deutsche Gegenreformation und deutsches Barock. (Epochen der deutschen Literatur II. 2.) Stuttgart. 1935. 164. I. Kereszténység és pesszimizmus: Makkai Sándor: Az élet kérdezett. II. Bp. 1935. 162. II

tának nevezhetnők. Hogy ezt a gondolatot nem mi olvassuk bele a barokkba, azt Koháry haláltánc-versével igazolhatjuk. Az örökkévalóság, végtelenség láttára lefoszlik a költő lelkéről a halál-gondolat szomorúsága: „Élek valameddig, le nem teszem addig, *jó kedvem örömét*, Készülök nagy vígan, fenakadván horgán, akkor ne búsúlylak, Az Istent dicsérve, s-üdömet jól töltve, jó halált tanállyak.” Talán még meggyőzőbb egy másik versének részlete: „Szenvedés és inség, meg valлом életünk, szenvedés és inség forog körülöttünk, inség és szenvedés előttünk s-mellet-tünk, inség és szenvedés uralkodik köztünk. Nem inség az inség, de nagy jó reménség, sőt az keserűség akkoron edesség, és még az halális élet s-elevenség, mert azzal adatik mennyei dücsös-ség.” A barokk optimizmus még a rosszból is jót tud kihozni, mint Leibniz.

*

A barokk nemcsak végtelenbe tör, de dinamikus is. A világdramma, dinamikus harmónia gondolata, amelyben a rútnak is megvan a maga szerepe, mindezt fejezik ki. A dinamizmus, mozgalmasság, nyugtalanság képzőművészetben, epikában, drámában közvetlenül ábrázolható, míg a lírában csak közvetve, mint Fortuna- és időmotívum. Utóbbi későgótikus eredetű, míg Fortuna ugyanezt humanizált formában adja.⁷ A mulandóságot és Fortunát egyébként a barokk művészet is ábrázolja. (Heinrich Schönhof, Adam Elsheimer, Juan de Valdes Léal, Ignaz Günther és mások.) Érdekes, hogy a haláltánc a barokkban újra jelentkezik, így Koháry István verseiben.

A barokk mozgalmasság, mint Fortuna- és időmotívum, már Rimay Jánosnál megtalálható.^{7a} Leírja a szerencsét és elutasítja magától: „Hitető szerencse, nem kell ajánlásod, Glóbisos a lábod, nincs helyben állásod, Szárnyas vagy, nem csuda, ha múló áldásod. Forgandó szerencse, így miért irrattál? Gördülő golyóbis lábod alatt miért áll? Nem azért-e: kedved, hogy csús, fogy, inog, száll?” Figyeljük meg itt a mozgás elemeit, a „gördülő golyóbis” motívumát, s a végén a mozgást érzékeltető ígék felsorolását! A változandóság barokk gondolatát még másképen is kifejezi Rimay: „Nyugszik a nap s felkél, Nyarat követ dér s tél, Idegen természettel, Köddel béborult ég, Vízen befagyott jég, Oszol változó széll: Néha nagy boldogság, Bú és szo-

⁷ Változandóság és Fortuna, mint irodalmi motívumok: Fritz Strich: *Der lyrische Stil des 17. Jahrhunderts.* (Muncker-Festschrift.) München. 1916. 29. l. Herbert Cysarz: *Deutsche Barockdichtung.* Leipzig. 1924. 121. ll. Müller: *Deutsche Dichtung:* 217. ll. Koszó János: *A XVIII. századi magyar barokk és Faludi Ferenc.* E. Ph. K. 1933. 187. ll.

^{7a} Kéziratom befejezése után jelent meg Dorogi—Ortutay Gyula a Fortuna-problémával érdekes szempontból foglalkozó tanulmánya: Boëthius és a XVIII. századi magyar barokk. E. Ph. K. 1936. 183. ll. Ortutay szerint a Fortuna-motívum hazánkban először 1653-ban fordul elő. Ezzel szemben látjuk, hogy már Rimay is használja.

morúság Érdekli egymást éjjel.“ Kozmikus jelenségekkel érzékelteti Rimay itt az idő múlását, a nap, az évszakok járásával, a természet alakváltozásával. Igazi gyermeke ebben korának. A szintézisre törekvő barokk ember lelke az ég, a világmindenség jelenségeiben is hatalmas, túlvilági drámát lát, s csodálattal tekint feléje, nem naívvul, mint a Kopernikus és Keppler előtti emberiség.

Fortuna innen kezdve egyik főmotívuma a magyar barokk lírának. Jelentkezik Beniczky Péternél, aki óva int tőle: „Kerüld a szerentsét, Mint inség bilintsét, Ne higyj néki semmiben. Mert ő arany lántzból, Ékes friss ruhából, Gyakran hágy egy imegben, A nagy méltóságból, És felső grádítsból, Ültet sötét tömlöztben.“

A hatalom és a sötét tömlőc szembeállítására ismét tipikusan barokk motívum, ez a barokk drámák és operák kedvelt sorsfordulata. Ha egykorú színházi díszletek reprodukcióit nézzük (például a müncheni Theatermuseum gyűjteményét), feltűnően sok köztük, mely börtönt ábrázol. Ez is a változás dinamikus szemléletét tükrözi.

Szépen fejezi ki ezt a szemléletet Beniczkynek egyik hosszabb költeménye. Ez is az órák, az idő múlásáról szól. Elmulnak ezek, mint ahogy hideg, meleg, szép idő és fergeteg változnak, s amint a szerencse hol fölemeli, hol letaszítja az embereket. Tölgyfák kidőlnek, tornyok repedeznek, pusztul hold, nap fénye, márványba vésett írás, elkopik gyémánt, acél, vas, réz egyaránt, elég a fa, a föld és fogytokozik az ég is, hamu lesz a sziklából, s ár és apály váltják egymást a tengeren. Minden elvész, amint elpusztultak a „nagy Pyramisok és Labyrintusok“ is. Kozmikus jelenségek, az emberi kéz alkotta dolgok így egyaránt a barokk dinamikus világszemlélet hordozóivá lesznek.

A szerencse változása, az idő mulandósága gyakori tárgya gróf Balassa Bálint költészetének is. Panaszskodik a pártos, forgandó, méz helyett mérget adó szerencsére, aki hamar kiveti házából a hozzá jövő embert.

Másutt a szerencsét tűnő csillaghoz hasonlítja, s fölhasználja a hatalomból való kibukás motívumát. Radvánszky János is lírai motívumként használja Fortunát és a mulandóság barokk gondolatát. Szemrehányóan énekel a csalárd szerencséről, mely csak „szívek álmétó, elméket fárasztó álhatatlanságban“ állandó. Ő is természeti jelenségen érzékelteti a mulandóságot, és a víz buborékjának elpattanását hozza föl példának.

A barokk dinamika a maga időszemléletével igen változatosan és sokféleképpen nyilvánul meg gróf Koháry István lírájában. Igen sűrűn említi a szerencsét, a barokk világkép mozgatóját, mely nála igen nagy szerepet játszik. Különösen rabsága alatt írott verseiben szerepel gyakran, hisz ekkor saját magát érezhette Fortuna állhatatlanságát. „Sok óhajítás közben, inség viselésben“ szerzett verseit egy ilyen Fortuna-verssel nyitja is. Számtalanszor ismétlődik ez az elem azután. Egyik versében

még a rímjáték, szójáték egymásbafonódó mozgalmassága is segíti e gondolat kifejlődését: „Szerencse folytatta, bolygatta s forgatta sorsát életünknek, jó hírét emeli, némelykor s-neveli világban embernek. Olykor elgyalázza, s-földig meg alázza, fejét akár kinek.“

Ugyanebben a versfüzetben az idő múlását az évszakok kozmikus váltakozásával festi, hasonlóan a német barokk legnagyobb költőjéhez, Gryphiushoz, aki egyik tragédiájának (Cardenio und Celinde) kórusában szintén ezzel az eszközzel él. S mint a mulandóság végső konzekvenciája, fölmerül előtte a halál gondolata, a test fölöslása, elrohadása: „Porrá válik testem, az, kinek kedveztem, s-eltelik férgekkel, orromat, szememet, számat, füleimet, elfolyják mérgekkel, nagy varas békákkal, rút mérges kigyókkal, egybe férkeznen kell.“

S a barokk dinamizmussal mélyen eltelt Koháry lelke előtt föl villan Kezdet és Vég, ha nem is oly freskószerű gazdagsággal, mint Amadé Antal főntebb említett és idézett verseiben, hanem inkább, mint filozófiai gondolat: „Üdövel mindennek nagyon eredete, mindennek üdövel viszont enyészete, volt egész világnak, üdövel kezdete, lészen-is üdövel egykor végezte.“

Ez az időtudat iratja vele nagy haláltánc-költeményét, melyre már többször hivatkoztunk. De nemcsak, mint időmulandóság, Fortuna-motívum jelentkezik Kohárynál a barokk mozgalmasság, hanem másképen is, egyik versében, melynek már címe igen jellemző: „Elméje embernek nem nyugszik, újságra vágyódik, futja világ határait.“ Ebben a versében leírja elméje vándorútját, mert a lélek nincs megkötve a börtönben, mint teste, hanem szabadon szállhat mindenfelé. Meglátogatja hozzátartozóit, édesanyját, testvéreit, berepüli az egész országot, vizik nyugtalan vágyai: „Az lobogó tűznek, meleg hévségének nagy sebes lángjában, levegő egeknek, s-fent függő folyhőknek, nagy magosságában dagadot habjára, s-vizeknek árjára, s-földnek is gyomrában: Gondolat ereje, s-embernek elméje, szabadon el mehet, jártában költében, jöttében s-mentében minden felé térhet, mindenütt nyargalhat, szabadgyában futhat, mindent el tekinthet. Szélét s-hosszát földnek, s-temérdekségének, által keli s-futtya vadon nagy erdőket, hegyeket s-völgyeket, mind megnyargalhatty, reitekben ballagva, s-barlangban lappangva, magát nyugtathatty.“

Valóban nagyszerű ez a kép, melyet a barokk lélek forrpontra hevített dinamikus ereje élénk állít. Főleg az első versszak a maga titáni zordságával a magyar irodalom egyik legremekebb alkotása! Ez a szellem élteti a barokk képzőművészetet, ahol szintén ily nyugtalan, megtört ívben hajlanak a homlokzatok, mozognak az alakok. Rubens hatalmas tájait juttatja eszünkbe e gyönyörű részlet, mely a maga hallatlan pátoszával áttör eget, földet, levegőt, tüzet, vizet a barokk-fantázia égi szárnyalásával!

A Fortuna-motívumot saját magára vonatkoztatja gróf Rákóczi Erzsébet is, amikor így énekel: „Átkozott szerencse, mit míveltél velem, Némely szépségével mint elrontál engem, Szomolyán várából mert el kell már mennem, Már csak halálomat, bujdosván, remélnem“.

Találunk Fortuna-verset gróf Keglevich Miklósnál is, szerelmi élménnyel kapcsolatban. Elpanaszolja, hogy volt egy szép kegyese, de „megirigylé gonosz szerencse“. Íme tehát még kisebb jelentőségű írók lelkét is átheviti a barokk dinamikus szemlélete, még ők is belekapcsolódnak e kor irodalmának Európát átfogó áramlásába.

A szerencse állhatatlanságát azonban legmélyebben báró Pekry Lőrinczné Petróczi Kata Szidónia érezte át. Egész életsorsát valami barokk dinamika hordozza zúgó tengerárként szenvedésszirtek, gondcharybdisek közepette. Barokk drámák hősnőjeként zuhan megpróbáltatásból megpróbáltatásba, s csak a panasz könnyít mélyen vallásos lelkén. Verseinek nagy százaléka, túlnyomó többsége Fortuna-vers. Ami elődeinél a kor dinamikus életszemléletéből fakadó elmélkedés volt, az nála tragikus mélységű átéléssé válik. Látja, hogy a szerencse tárgyául tétetett ki, s az most folyton újuló kegyetlenséggel gyötri. Áthatva a barokk titáni természetérzésétől, a sebes árvizekről, kegyetlen szelekről példázza szerencséje változását. Kegyetlen bilincshez, háborús ellenfélhez, aki mérges nyilaival gyötri őt, hasonlítja a szerencsét s elmondja róla, hogy ő az oka minden szomorúságának, sóhajtatásának, fohászkodásának, siralmának, ő, aki csak az állhatatlanságban gyors és okos, szárnyas keréken áll, s még a nagy tengeri gályákat is elsüllyeszti. S Petróczi Kata is felhossa a barokk kedvelt ellentétét: szegénységből gazdagságra, gazdagságból szegénységre jut az ember...

A változandóság másik kedvelt barokk szimbóluma a tenger. Julius Rüttsch írja,⁸ hogy a német barokk nagy írói Gryphius, Lohenstein, Hoffmannswaldau, mind tettek nagyobb tengeri utakat, s ezek súlyos viharok átélésével jártak. Mindezt valósággal reprezentatív élménynek, sorsszerű életszimbólumnak tekintették. Petróczi Kata nem járt tengeren, mégis barokk költői mivoltára jellemző a tenger említése a változás jelképeként: „Mint tenger hajjain olyan én forgásom, Szerentse kerekén no sok változásom. Változó szerentsém miat bágyad lelkem, Földhöz veretetet már minden jó kedvem, Boldogulás heljet im mire jutottam. Gonosz szerentsének tárgyául adattam“.

Barokk jelleget ad e részletnek a forgás, változás, a kerék említése is. Ugyancsak kedvelt barokk motívum antitetikus szembehelyezése a szerencse állandóságának és állhatatlanságának (már Kohárynál is előfordul), belekapcsolva az elpattanó vízbuborék képét.

⁸ Julius Rüttsch: Das dramatische Ich im deutschen Barocktheater. Diss. Zürich. 1932. 35. l.

Jellemző módon itt is szerepel a víz. S még számtalan példával igazolhatnók, mennyire áthatotta Petróczi Kata lelkét ez a dinamikus időszemlélet. De nemcsak az övét, hanem az egész barokkét, Amadé Antalét is. Hatalmas látomásairól már a barokk végtelenbetörésével, keretáttörésével kapcsolatban foglalkoztunk. Nála is felmerül a mulandóság gondolata, ismét, mint Kohárynál, egyesülve a halálgondolattal. Beleveszi a király-koldus ellentétet, melyet azonban áthidal és megszüntet a mulandóság, a halál. Croesust és Irast egyaránt koporsó és föld mélye fogadja be. S igen jellemző a barokkra, amikor gróf Keglevich Gábor anyja születése napjára írott versében sok egyéb jókívánsága közt ezt kívánja: Semmi rossz *szerencse*, hogy soha ne bántsa.

*

Ezek után azt kérdezhetné valaki: a barokk tehát mégis pesszimista színezetű? Nem! A világdrama gondolatába ez a dinamika is beleilleszkedik, s a barokkra épp az a jellemző, hogy az idő, a mulandóság, Fortuna gondolatával a világot mintegy valószerűségéből kiemeli, ami nem zárja ki a naturalizmust, s ezzel szemben a túlvilágot a test föltámadásának dogmájából kiindulva érzékelhetővé teszi. A határok itt is elmosódnak. Ez a barokk szintézis, ahol gótika és renaissance kölcsönösen és átformálón hat egymásra. A mai embernek nehéz ebbe a mai nyelvvel mondhatatlan világba magát belcélnie; e miatt értik annyira félre e kort!

A szenvedélyes, révületes barokk lélek nem riad vissza a nyers, naturalisztikus meglátástól sem: a nagy világdramában a rútaknak is szerepe van. A naturalizmus jellemző barokk stílusjegy. Szent Livienus borzalmas halála, az aprószentek kiömlő vére éppúgy idetartozik, mint Cortona freskójának fényglóriája. Anatómiai jellegűnek nevezi Ermatinger a barokk naturalizmust, demagógnak, agitátorinak Hausenstein. Találó mindegyik elnevezés. Tudjuk, hogy a barokk XVII. század fokozott erővel veti rá magát az emberi test vizsgálására, így ekkor fődözi föl Harvey a vérkeringést. Általánossá lesz művelt körökben a bonctan tanulmányozása. Híres orvosprofesszorok gyakorlatain résztvesz a városbéli intelligencia elitje. Főként Németalföldön, ahol erről a barokk festészet virágzása idején számos csoportkép tanuskozik: elég, ha csak a legnagyobbírbet említjük, Rembrandt: Dr. Tulp anatómiáját. S nem agitatori erejük-e az ájtatoskodók számára a templomok passió- és vértanúságképei, melyek e korban oly elterjedtek? Még az iskoladráma sem riad vissza a naturalizmustól. Tudomásunk van egy gráci jezsuita-előadásról, hol véres húsdarabokkal és csontokkal megtöltött bábút nyílt színen kutyak marcangolnak szét, ezzel azt a benyomást keltve, mintha élő embert falnának föl.⁹

⁹ Hausenstein 24. I. Willi Flemming: Geschichte des Jesuiten-theaters in den Landen deutscher Zunge. Berlin. 1921. 168. II. Emil

A barokk naturalizmus fő megjelenési fajtáit így nevezhetjük el: vallásos naturalizmus, révült naturalizmus, pszichológiai naturalizmus. A negyedik típusról, mely az idő gondolatával kapcsolatos, már a barokk időszemléletnél megemlékeztünk. A vallásos naturalizmusra áll legjobban az „agitatori” jelleg. Célja vallásos érzelmek (bűnbánat, bűnöktől való undor) fölöndítése. Ezért festi le teljes részletességgel Krisztus kínjait, a vértanúk szenvedéseit, s a bűn ocsmányságát, hogy elérje célját, az attritiót. Ezt alkalmazzák már Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatai. A másik típus a barokk lélek feszültségének, szerteáradó nyugtalanságának eredménye. Nevezhetnők expresszionista naturalizmusnak is, mert sokszor meglepően rokon egyes modern expresszionisták (Heym, Klabund) törekvéseivel. Az expresszionisták és a barokk írók egyaránt saját nyugtalan lelkük kifejezését adják a rútban, nyersben, naturalisztikusban. A harmadik típus, a pszichológiai naturalizmus, pedig szintén a kifejezés szolgálatában áll, célja külső, feltűnő fiziológiai jelenségek leírása, hogy ezeken át visszatükröztesse a lélek változásait, amint a barokk szobrokon is nyugtalan mozgások, a kifejezés tűzétől sokszor egészen eltorzult arcok jelzik a lelki tartalmat.

Vallásos érzelmek vezetik Rimayt, amikor bűnei bűzét, rút fertelmét, kék mérgét említi. Másutt a harc rajzával kapcsolatos naturalizmusa, mikor Balassa Ferenc halálánál megjegyzi, hogy egy nyíl átveri ágyékát és beleit. Barokk lelke még egészen nyers képektől sem riad vissza: „Gőzködő italnak Se legyen itt helye. Tobzódással magát Senki se terhelje, Mit gyomrában betölt, Azt meg is viselje, Okádtá moslékát, Se nyalja, se nyelje”.

Testi bajokhoz, undorító sebekhez hasonlítja bűneit Beniczky Péter is: „Rothatt fekélyekkel, S fene ötte sebbel, Rakva szívem és testem, Mit mondgyak, vétkem sok, mint fővény szapora, Égig emelkedik bűzi s poshatt doha”. A barokk vallásosságra igen jellemző módon Krisztus sebében kíván megmosakodni, mert csak annak „véres fürdője” gyógyíthatja „megdögölt” sebeit. Találunk példát Beniczkynél a lelkiállapotot illusztráló, pszichológiai naturalizmusra is. Egyik bűnbánati versében a bűnbánat-okozta testi változásokat is megrajzolja, füle csendülését, szívszorongását, bódulását, remegését.

A barokk lélek extatikus, nyugtalan naturalizmusa tükröződik vissza gróf Balassa Bálintnál: „Hascsömör kirágja többől köldököt, Hogy minden csodálja illy betegségedet, Torkodon is mérges varak fakadjanak, Inaid testedtől mind elszakadjanak; Kösziklák, törött fák beléd akadjanak, S benned csak egy egész tagot sem hagyjanak. Orrod is bételljék undok folyásokkal, S mocskolódjék fejed rothadt moslékokkal”.

Már említettük egy alkalommal gróf Koháry István vízióvá magasodó naturalizmusát haláltáncénekében, mikor a Halál a

szegény koldus ágya előtt áll. S ez nem az egyetlen előfordulása a barokk naturalizmusnak Kohárynál. Leírja rabságát, melynek „szennyében heverve, piszkos rút mocskában mélyen keveredve” majd meghal, s melybe tetőtől-talpig, füléig belesüllyedt már. A rabságot úgy fogja fel, mint Isten büntetését bűneiért, s kéri Istent, bocsássa meg bűnének fertelmes rütségét, szívének undok ocsmányságát, élteinek mocskát.

A Fűzfa-versekben is említi lelkének fekélyét, bűneinek mocskát, undok ocsmányságát. A naturalizmus önmagáért, lelki kifejezésként való keresése sem idegen tőle. Údó mulatás közben Szerzett Verseiben csupa véres mítoszt és történetet ad elő, bőven részletezve. Diana és Akteon, Pyramus és Thisbe, Sámson és Delila, Vénus és Adonis szerepelnek itt. Kedvelt tárgyai ezek a barokk festészetnek és költészetnek (Shakespeare, Marino). Koháry is egész részletesen adja elő, mint fejti ki a vadkan Adonis beleit gyomrából, vagy a filiszteusok miként vájják ki Sámson szemeit.

A bűntudat barokk naturalizmusa egyik centrális eleme Petróczi Kata költészetének. Gyakran említi a bűn tömlőcét, a vétek dohos örvényét, halálos és bűzhödő sebeit. A pszichológisztikus naturalizmus is igen gyakori nála. A pietista lélekalkat szerves része az önmegfigyelés, önelemzés. Így Petróczi Kata pontosan beszámol nemcsak lelkiéletéről, de a velejáró testi jelenségekről is: „Jaj szívem gyötrelmi, sebeim fájdalmi, Valljon de mikor szűntök, Sűrő könyvhullásim, gyakor sóhajtasim, Naponként im mint nőnek. Bánatim sebembe el bágjat szívembe Újabb nyilakkal lőnek”. Ezek az érzelmek már a preromantikát készítik elő.

Naturalista színek élénkítik báró Amadé Antal költészetét is. Leírja a halált, nagy kaszájával, folyó orrával, békákkal a gyomrában, orrában kígyókkal, s felsorolja a kízó betegségeket, melyek szolgálatára állnak, a gyomorfájást, szívszorítást, torokgyíkot, hideglelést, hagymázt, tagok remegését. Ijesztő képet ad a pokolról, ahol a kárhozottak tüzet okádnak, békákat, kígyókat, férgeket rágnak, egymást marják, miközben férgek, sárkányok, kaszák, éles vasak, borotvák gyöttrik őket.

A naturalizmus, mely itt jelentkezik, bántóan hat talán vértelen klasszicizmusok híveire, durvának, nyersnek, ízléstelennek tartják, holott ez egészen más elbírálás alá esik, mint például Zola naturalizmusa. Az utóbbi valóban lealacsonyító, az előbbi nem! A barokkot épp ez a mindent átfogó lendület teszi nagygyá. A világ kozmikus drámájában a naturalisztikusnak, rútnek is megvan a maga értéke és szerepe, magasztos és nyers egyaránt részcí ennek a nagy drámának, s a naturalizmus kell, hogy rajta mint a barokk festmények éjfélete homályából annál ragyogóbban és vakítóbban tündököljön föl az égbetörő, végtelenítias hallelujás extázis.

Végtelenszomjas a barokk-erosz is. Láttuk Rubens képén, a bevezetésben tárgyalt Betlehemi gyermekgyilkosságon, mint

olvad bele nemcsak a vér naturalizmusa, de a szépség mámore is a nagy szintézisbe. Hatalmasan szárnyal itt az idealizmus s égi magasságokba emeli a Szerelmet. Telve a barokk az Ifjúság és Szépség szent tűzével, akárcsak Cortona freskója. Ezt a szent tüzet kozmikus emeli a barokk, s előnti mindent magával ragadó lelkesedéssel. Nem obszcén és frivol a barokk Szerelem, mint egyesek állították. A XVII. század még előforduló durvább termékei (daloskönyvek) csupán a XVI. századi grobiánus tradíció csökevényei. A barokk-erosz metafizikai jellegű, amint ezt Viëtor, G. Müller és Szabó S. találóan meglátták,¹⁰ a Végtelen felé nyílik. Ezt mi is igazolhatjuk számos példával, figyelembe véve az itt jelentkező lírai motívumokat. A barokk-erosz megnyilvánul vallásos költeményekben. Itt nyilvánvaló a metafizikai jelleg. A szerelem érzése misztikus magasságokba emelkedik, s a hívő lélek egyesül Istennel, vagy az Istenanyával, Szűz Máriával. A Mária-kultusz és Jesusminne elterjedt barokk vallásossági forma. S hogy ez nem trivialitás, vagy modern elképzelések visszavetítése, hanem tényleg a barokk maga rokonnak érezte a szerelem és a vallásos élet egyes megnyilvánulásait, ezt a német barokk egyik költőjének, a mély vallásosságú konvertitának, Johann Christian Hallmannak szavaival igazolhatjuk. Hallmann egyik pásztorjátékának (Adonis und Rosibella) közjátékában szerepel Cupido, s egy áriát énekel, melyben megemlékezik arról, hogy Krisztust is az ő nyíla találta: „Die Liebe hat dies Werck zu wegen bracht, Mein Bogen hat den Heyland so bewege, Daß er zum Trost der Menschen in die Nacht, Der kühlen Grufft des Todes sich geleeget.“ Tehát a vallásossággal kapcsolatos szeretet is mint Cupido megnyilvánulása szerepel, akkor, amikor Cupido fölsorolja (az ária többi versszakában) minden élő fölött gyakorolt nagy hatalmát. Például hozhatnánk föl még sok más művet (Spee, Scheffler).

A barokk-erosz világi megnyilvánulásai is metafizikai jellegűek, végtelenbeözönlők. Színgazdag szavakkal ecseteli a barokk szerelmi líra a kedves szépségét, s gyakran istennőkhöz hasonlítja. A nő az áthévílt barokk fantáziában a végtelenség lakójává változik, túlvilági lénné nemesül. Ez az antik mitológia eszközeivel való túlvilágiasítás hasonlóképpen igen kedvelt barokk stíluseszköz a német irodalomban. Végül kifejezi ezt a metafizikai jelleget a költő saját extatikus lelkiállapota, mely visszhangot talál szerelmi költeményeiben, az ájulás, teljes önátadás, határtalan hódolat rajza, a szerelemben is végtelenséget szomjazó szív révülete, mely határos a misztikus vágyódás extáziséval. Ez az utóbbi típus található Zichy Péternél. Majdnem minden versében szerelem-okozta sebeit, szenvedéseit említi: „Zálogul volt Nálod mind eddig víg kedvem, És minden örö-

¹⁰ Günther Müller: *Deutsche Dichtung*. 211. ll. Karl Viëtor: *Probleme der deutschen Barockliteratur*. Leipzig, 1928. 53. ll. Szabó Sándor: *A barokk kor lelke*. Kaposvár, 1931. 21. ll.

mem, Mert kegyes tekintetedtül, Nagy szépségű személyedtül, Sebesedett szívem.“ Az emésztődés, gyötrődés motívuma is szerepel: „Ha már elindulok. Ott sokat nem szólok, Csak fogok emésztődni. El nem felejthetvén, Rá sem tekinthetvén, Jobban fogok törődni Haza jutásomban, Akkor is csak búban, Fog én szívem gyötrődni“.

Már említettük, mint emeli gróf Balassa Bálint a maga szerelmi élményét a mitológia tranzitórius világába. Ezzel az esz-közzel idealizálja barokk-eroszá szerelmét gróf Keglevich Miklós is, amikor jegyesét, gróf Czobor Évát szép Diánájának nevezi. Megtaláljuk nála az elbágyadást, a már ájuláshoz közeledő revült lelkiállapotot is: „Égő szerelmedtől enyhődjék gyötrelmem, Ne fogyaszd életem. Bú miatt gyötrődött, fáradt bánatjában, Szívem, nyughatatlan mint volt ő magában, Nagy kín vallásában“.

A vallásos megnyilvánulásként jelentkező barokk-eroszra számos példát találunk Petrőczy Kata költészetében, német pietista hatás alatt. A „szerelmes Jézus“ megszólítás majd minden vallásos versében előfordul. A teljes önátadás, lángoló hódolat, itt a vágyódó női szív epedésévé válik Jézus, a misztikus Seelenbräutigam után: „Keresztfán halál meg szerelmes Jézusom. Hogy nékem is legyen keresztre vágjasom. Ó szerelmes Jézus szívemnek öröme, Adgyad hogy csak hozzád lángoljon szerelme Szívemnek, s ne legyen nehéz semmi terhe Az keresztnak rajta hogy el ne visellje. Örömet éretted, s terhétől ne félljen, Melj által Úr Jézus szerelmedben élljen“.

Szenzualisztikus színeket nyer az igen elterjedt Szűz Mária-tisztelet is. Amadé Antalnál találunk erre példát, aki arra kéri a Szűzanyát, hogy csöpögtessen neki drága emlőjéből édes tejet. A bajor késő-barokk egy misztikus tárgyú freskóját, Matthias Günther Lactatio Sancti Bernhardiját juttatja eszünkbe e leírás. A freskó tárgya ugyanis rokon Amadé versével. A Szent Szűzet látjuk rajta, felhők közt, amint emlőjéből tej folyik az imádkozó Szent Bernát szájába. Legmegkapóbb megnyilvánulásai ennek a vallásosságnak azonban nem a főrangúak versei, hanem az egyházi énekeskönyvek énekei magyar barokk-irodalmunkban.

*

A barokk szintétikus embertípusának centrális erénye a heroizmus. Heroikus az a végest és végtelent, racionálist és irracionálist összekapcsoló erő, mely festészetben mint egységre-törekvő kompozíció, a barokk építészetben mint centrális tér jelentkezik. A barokk extázishoz, mámoros elragadtatáshoz hozzátartozik az erő, hatalom, nagyság önfelédtt csodálata is. Monumentális a barokk építészet, zene, s heroikus jellegű az államélet, középpontjában a barokk fejedelemmel, körülötte az ugyan-csak heroikus eszményt képviselő főurakkal, főtisztviselőkkel, udvari tudósokkal. Szociológiai szempontból a barokk, szemben a polgári XVI. századdal, a heroizmus megtestesítői, a nemes-ség, az arisztokrácia újbóli előretörését jelenti. Heroikus tehát

már maga a főrangúság, s így főrangú lírikusaink e jogon is a barokkba tartoznak, hisz legtöbbjük magas állami vagy katonai hivatalt visel. Rimay és Beniczky diplomáciai szolgálatot teljesít, gróf Balassa Bálint császári és királyi tanácsos, aransarkantyús vitéz, seregparancsnok, Koháry hadvezér és országbíró, Keglevich Miklós főispán, ezredes, aransarkantyús vitéz, Zichy Péter belső titkos tanácsos, főkapitány és koronaőr és így tovább. A barokk vallásosság heroikus jellegű. Isten a barokk elgondolás szerint az ég trónján ülő, a Végtelenség hatalmai fölött trónoló abszolút uralkodó. A katolikus Egyház megragad minden eszközt a barokkban, hogy tetteit heroikus színben állítsa a hívők elé. Hogy mennyire benne volt a heroizmus a kor vérében, mennyire nemcsak mi olvastuk ki belőle, azt bőven igazolhatjuk. Scaramussia, a XVII. század egyik olasz esztétikusa, amikor Annibale Caracci, a kiváló barokkfestő egyik Madonnáját magasztalja, többek közt kiemeli annak heroikus stílusát: *di stile veramente in tutto eroico*. Van erre példa a német barokkban is. 1620-ban Gottfried von Öttingen lovag számára családja síremléket rendel Michael Kernnél, s lelkére kötik a mesternek, hogy tartsa szeme előtt a heroikus stílus követelményeit. De igazolásul fölhozhatjuk Rimay Jánost is, aki a Balassiak halálát megéneklő költeményében a Balassi Ferenc elestéről szóló résznek ezt a latin címet adja: *Getica irruptio et Francisci Balassae virtuosissimi et heroici spiritus juvenis glorissimus atque triumphalis interitus describitur*. Még: Descartes-ot, a gyermekkorában sokat betegeskedő, gyenge egészségű filozófust is magával ragadja a barokk nagyszerű heroikus szelleme. Tisztnak áll be a császári seregbe, végigharcolja a harmincéves háború jórészét és résztvesz a török harcokban is, eljut Érsekújvárig, sőt egészen Erdélyig. Koháryról is harminchatéves korában, 1685-ben így ír bátyja, Farkas: „Szegény bátyjám egészségtelen, gyenge ember lévén, nem hiszem soká úgyis élhessen“ és mégis, Koháry 1731-ig él, s hosszú életét mint igazi barokk hős, hős hadvezér, s heroikus lelkű aszkéta éli át, egyesítve magában a barokk heroizmus aktív és aszkétikus formáját. Heroikus vonás van a barokk ember szórakozásaiban, elsősorban a vadászatban. Koháry igen kedvelte ezt a sportot, s nő léteire szenvedéllyel vadászott Rákóczi Erzsébet, ez az ízig-vérig barokk heroina, akinek jellemét már a „kistapolcsányi Diana“ elnevezés is találón illeli. A heroikus beállítottság eszközeit az antikból kölcsönzik a művészek, antik épületszobrok, fegyverek, ruhák alkalmazásával, az írók pedig antik hőrookhoz, vagy mítoszi alakokhoz hasonlítják a maguk hőseit. Diadalkapu és triumfus irodalmi formákká lesznek. A heroizálást elősegíti a nagy testi erő leírása. A nagy tervek, nagy akaratok kora a barokk, pápai, uralkodói parancsra rombadőlnek egész városrészek, hogy hatalmas építkezések, végtelenbe-száguldo utak számára tér nyíljon. Tudományos, szellemi ideálja e kornak a sokoldalúság, polihisztorság. Ilyen Leibniz, a költő, filozófus, diplomata, matematikus, nyelvész, stratégia, és hazánk-

ban is találunk ilyen barokk egyéneket, Zrínyit, a hadvezért, költőt, politikust, Koháryt és Balassát, kik mindketten a filozófia doktorai, amellet költők és katonák. Ez az eszmény, mely Cor-
tona freskóján jelentkezik, ki VIII. Orbánt mint hadvezért, költőt, természettudóst ünnepli, amint heroikussá teszi Rubens Szent Livienus-festményét a számos antik rekvizitum és a dagadó izmok játéka. A héroszideál vallásos átfogalmazása pedig az Athleta Christi. Ez mutatja, hogy a heroizmus, a barokk ember legfőbb erénye, nem pusztán öncélú erő kifejtés, hanem magasabb jelentést kap szemben az ókor, vagy a renaissance hősiességével, melynek célja tisztára individuális jellegű volt. A barokk Athleta Christi-ideálja beleilleszkedik az ég és a föld hatalmas szintézisébe, szent célért harcol a pogányság ellen. Ő képviseli a világ színpadán az erőt, ő őrzi annak keresztény szereplőit.¹¹ A bevezetésben említett Asam-testvérek weltenburgi Szent Györgye is ennek az Athleta Christi-típusnak képviselője, a barokk hőse, aki Isten végtelen eszméjével szívében megacélozza karjait és erejét, hogy büszke tüzzel, szent lelkesedéssel rontson tusára, a sötétség hatalmai ellen. S heroikus a szenvedés, nem gyönge-
ség, hanem nagyszerű hősiesség jele a tűrés. Misztikus heroizmus, passzív vagy aszkétikus heroizmus ez. A barokkban elevenen élt a szenvedés hősie mivoltának tudata, a nagylelkű szenvedés értékének gondolata, s ezt is heroikusnak fogták föl. Heroikus volt a barokk számára a lélek, aki bátran, egyenesen állt a sorscsapások közt, s ha mindent el is veszített, ha tündöklő magasságokból éjjelke tömlőbe is zuhant, állhatatos maradt.

Ezt sem mi olvassuk a barokkba, hanem már e kor érezte: Szép kifejezést nyer ez a gondolat a barokk operaköltő, Barthold Feind Octaviájában (Deutsche Gedichte, Stade, 1708): Die Edelmucht pranget mit Lorber und Kron. Verbleichet mein Purpur, das kann mich nicht quälen, *Heroische Seelen* Besiegen durch Großmucht und Tugend den Hohn, Die Edelmucht pranget mit Lorber und Kron.

Ez a misztikus-asztétikus heroizmus élteti a barokk vértanúdrámák hőseit és hősnőit és ennek képviselője Rubens Szent Livienusa is. A barokk lélek nagyszerűségét mutatja, hogy

¹¹ Illésy János: Koháry. 46. I. Szinnyi József: Magyar írók élete és művei. Thaly Kálmán: Gróf Rákóczi Erzsébet, mint költő. Századok. 1901. 481. I. Rimay id. kiadása. 57. I. Kovács Dezső: Beniczky Péter. 6. I. Ferenczi Zoltán: Rimay János. 68. II. Vékony István: (Kecskeméti piarista gimnázium értesítője, 1914/15.) 17. I. Werner Weisbach: Der Barock als Kunst der Gegenreformation. Berlin, 1921. 27. II. Horváth János: Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet. 1924. 335. I. Drost: 180. II. Szerb Antal: Az udvari ember. Budapest. 1927. 19. I. Joël I.: 353. II. Werner Weisbach: Gegenreformation. Manierismus, Barock. Repertorium für Kunstwissenschaft. 1928. 27. I. Günther Müller—Hans Naumann: Höfische Kultur. Halle. 1929. 127. I. Eberhard Beheim-Schwarzbach: Dramenformen des Barock. Diss. Jena. 1931. 5. I.

hősiességet, tudományt, vallást, szenvedést egyaránt a heroizmus ragyogásába tud emelni, izzó hőfokába áthevíteni! A heroizmusban egyesül költő, vezér, vértanú, tudós, s diadalát üli az egész ember, aki lélek is, test is, erő is, ész is, aki tele van aktivitással, életerővel, s mégsem riad vissza a tűréstől, a szenvedéstől.

A misztikus heroizmust főrangú lírikusaink közt legistábban Petrőczy Kata képviseli. Bár gyakran fekaszt könnyet szeméből a szenvedés, a kín, mégis Istenbe vetett bizalommal, hősie lélekkel vezeti át élete hajóját Fortuna viharzó tengerén. Isten hatalmas karja megerősíti őt, s ha innen erőt kap, ismét biztosan áll. Ezért kéri oly bensőségesen az Úr támogatását.

Antik elemekkel heroizálja Rimay a két Balassi emlékét. Elméjükre nézve Pallashoz, nyelvükkel Ulysseshez, testükkel Antenorhoz, példájukkal Aeneashoz, karjukkal Achilleshez, ijukkal Cupidóhoz, bajvívásukkal Herculeshez hasonlít a két hős. A keresztény hőrosz ideálja is megszólal Rimaynál, a barokk Athleta Christi, aki Isten jegyével homlokán vágatató paripán száguld véren, tűzön keresztül, ezer veszéllyel, leselkedő halállal, borzalommal dacolva a pogány sereg ellen a diadal szent hevületében. Semminek vél roppanást, sikoltást, lövést, Istenben bízó bátorsággal nem fél a pogánytól. E keresztény hőrosz imáját adja a törökkel küzdő Báthory Zsigmond fejedelem ajkára: „Jöjj mellém, szent Isten! Mert kívüled nincsen Reményem, segedem. Lásza ellenségem, Teljes hadam, népem, Hogy vagy hú fejedelmem: Kinek nagy nevébe, És vezérlésébe, Köt szablyát fel seregem, Te légy hitem célja, Lelkemnek páncélja, Szablyám éli, acéllja, S így bátor lehetek: Semmit sem félhetek, S dologomnak nem lesz héja: Terjed merészségem, Rémül ellenségem, Romolván kardja s íjja“. Nagyszerű kifejezése ez a barokk Athleta Christi lelkivilágának.

A barokk vallásosságának megfelelően Beniczky hatalmas, abszolút fejedelemnek, a Végtelenség korlátlan urának írja le Istent, aki előtt még az angyalok és a dicsőült szentek is rettegnek: „Holott az Angyalok, S mennyei szent Karok, Tisztelnék rettegéssel, Koronázott Szűzek, S boldogult Seregek Néznek nagy rémuléssel, Tenger háborodik, Föld s Ég ingadozik Elötted szörnyűséggel“. Az angyali karok rettegése, a boldogultak rémülete, a Kozmosz megingása és fölviharzása mind fokmérője ennek a végtelen barokk majesztásnak. Több Beniczky-versben visszatér ez az Isten-elképzelés, s megjelenik az Athleta Christi is, akinek célja, hogy fölbuzdult véréből hajtva ne rettegjen a pogánytól, hanem hízlalja kemény fegyvereit török vérről, fölnyitván a pogány „dögös erét“, hogy rút vére kifolyjon és kérje Isten segítségét.

Gróf Balassa egyik versében saját magát ábrázolja Athleta Christiként. Isten nevében köti fel kardját, s az ő nevével, segítségül hívja mint hadverő urat veszi kezébe zászlaját és indul a harcba. Másutt pedig igazi barokk fantáziával szól Istenről,

akinek keze mindent igazgat, aki a földet, az eget, a tengereket mozgatja, s aki ura életnek, halálnak, szerencsének és minden történetnek. A barokk kozmikus-heroikus szemléletére jellemző ez a leírás, hol Isten mint a végtelen tér és a végtelen idő abszolút egyeduralkodója szerepel. A sokoldalúság mint heroikus vonás jelentkezik gróf Pázmány Miklós versében, melyben Zrínyi Miklóst magasztalja: „Ó Te Zrínyi Miklós országunknak fia, Te vagy az Uraknak igazán példája, Mars, Pallas, Venusnak igaz tanítványa, Mely miatt híredet minden nemzet áldja. Sem pennád szablyádnak élét ki nem vonja, Sem pennádnak kardod orrát nem tompítja, Éles bölcs elmédet az egyik mutatja, Vitéz erkölcsedet az másik tanítja, Száz kezed, száz szíved vagyon és száz lelked, Okosság, merészség, méltóság van veled, Szerencse, jó hírnév el nem szakad tőled, Miért sokakat dicsérünk, van egyedül benned“. Igen jellemző ez az emberi ideál a barokkban. A kozmikus totalitás, mely végest, végtelent, szépet, csúnyát, fény- és árnyoldalt hatalmas erővel egybeötvöz, része a heroikus ideál, s ennek legméltóbb hordozója épp a totális ember, aki mint Leibniz, vagy mint Zrínyi Miklós a legellentetesebbnek látszó életágakat egyesíteni tudja magában. Ez a szintétikus jelleg, melyet Zrínyiiben Pázmány Miklós csodál.

Madách Gáspár is az Athleta Christi imájával fordul Isten felé: „Hadakat viselő, Jó útra vezérlő, Szent Jehova Istenem, Visel egészséggel, Szerény bátor szívvel, Erősíts lelkem bennem. Hogy az ellenséggel, Jó gyors vitézekkel, Kedvem meg ne csússenjen“.

Vitézség és vallásosság magasabb szintézisben egyesül e barokk fölfogás szerint. Különösen szépen fejezi ki ezt a szintétikus herosz-ideált Koháry István egyik versében. Két dolog szomoríthatja őt el, egyik: mikor Istent bűneivel megbántotta, másik: mikor hírét, jó nevét valaki más meggyalázza. Ime a barokk szintézis két alkotó eleme: A keresztény ideál, a tiszta, büntelen, Istenhez ragaszkodó lélek, és a humanista, heroikus becsületeszmény. Bármelyik elem hiányzik is, ez a barokk szemében szellemi és erkölcsi alacsonyabbrendűséget jelent. Koháry egész élete is eme szintétikus ideál salaktalan tisztaságú kifejtése. A hősiesség, harcokban kifejtett erő aktív és az aszkézis passzív heroizmusa egyesülnek benne. Az Athleta Christi, ki mint már láttuk, e szemlélet megtestesítője, Koháry harcoseszménye. Megénekli Isten harcosát, aki vérét ontja özvegyekért, árvákért, s szívesen harcol „Isteni Fölségért, s — az kereszténységért“.

Az udvari jelleg, mint már föntebb láttuk, a barokk heroizmus kifejezése. Az udvari élet jelenségei beáramlanak a barokk szellemének majd minden megnyilvánulásába és szociológiailag determinálják a vallásosságot. Templom és palota azonos elemekből épülnek a barokk művészetben és az istentisztelet, elsősorban a nagy zenémise, udvari hangversennyé válik a Minden

Legfelsőbb Uralkodója előtt.¹² Heroikus pátosz jellemzi Thienemann szerint a barokk vallásosságot. A fejedelmi nagyság, óriási hatalom élteti Koháry Isten-eszményét, s önála is jelentkezik ily módon a vallásosság barokk udvariasítása: „Oh Fölséges Isten, ki jelen vagy itten, hitem tanít erről, levegő egekre, föld kerektségére, hatalmad rá kerül tenger mélységében, s — annak örvényében erős karod merül. Az te hatalmadban és akaratomban, állanak mindenek, levegése égnek, s — kerektsége földnek, ujjaidon függenek, mélysége tengernek, s — habja örvényének, te tüled rettegnek, Arat s — apat vizek, égő s — alut tüzek, hatalmadban vannak, Zúgásokban szelek, s — mindennémű felek, csak te tüled várnak, Napnak, Holdnak színye, s — csillagoknak fénye, te néked szolgálnak“.

A barokk totalitásra törekvése és heroizmusa egyaránt nagyszerű kifejezést nyernek itt. Égből földre és vissza száll a barokk fantázia, átfog tengert, hegyeket, csillagokat. Petrőczy Kata is ilyennek látja az Istenséget, minden hatalom urának, kinek birodalma az egész menny, föld és tenger. Az ő vallásosságát azonban inkább a misztikus heroizmus élteti. A szenvedés, a tűrés hősnője ő, mártírlélek, rokon Gryphius Szent Felicitásával, vagy Hallmann Szent Szófiájával. Katolikusok és protestánsok egyaránt példaképül állítják oda a barokkban a misztikus heroína, a nő vértanú típusát, kinek hősiességét még az is növeli, hogy gyöngé nő, akire a kínok, megpróbáltatások ezrei zúdulnak. Petrőczy Kata egész életével ezek sorába tartozik, ezért oly megdöbbentően őszinték ilyentárgyú versei. Isten irgalmát, segítségét, vigaszát kéri egyik szép versében, kéri őt, segítse hatalmas karjával, támogassa át, hogy annál hívebben szolgálhasson neki.

*

A barokk költészet egyik legkönnyebben fölismerhető jegye a stílus. S valóban ezt fedezték föl a leghamarabb. Akik eddig a főrangú lírikusokról írtak, ezt emelték ki velük kapcsolatban, mint sajátosan barokk jellemvonást, mozgalmas, nyugtalan, csillogó, a klasszicizmus vagy realizmus nyelvétől annyira eltérő kifejezési módot.¹³ Megállapításaik tényleg találóak, s ezen a téren már sok újat nem hozhatunk. Föladatunk csak néhány elvi kérdés és a megítélés tisztázása. Meg kell keresnünk ennek a stílusbeli kifejezésnek mélyebb értelmét, s mintegy a barokk nyelv metafizikáját kell adnunk. Meg kell látnunk, hogy a barokk nyelv

¹² Heinrich Lützel: Zur Religionssoziologie deutscher Barockarchitektur. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 1931. 572. II. Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. ITK. 1923. 24. l.

¹³ Kovács: Beniczky. 38. l. Kis Lőrinc: Gróf Koháry István költészete. Budapest. 1914. Császár Elemér: A katolikus visszahatás kora. Eudapest. 1928. (Könyvnyomat jegyzet.) 76. II. Alszegehy Zsolt: A XVII. század lírai költészete. ITK. 1935. 134. II.

nemcsak dekoratív virtuozitás és játék, hanem nagyobb jelentőséggel bír.

Willi Drost mutatott először rá, hogy a barokk nyelvstílusa is végtelenes, számtalan hasonlatában, díszítő mellékneveiben új világérzés jelentkezik, mely nem nevez egy dolgot a maga nevéen, mert érzi, hogy titokzatos módon kapcsolatban áll az Univerzum minden részével, még a legtávolabbival is. Analógiákat lát mindenütt a barokk, s érzi, hogy az egyes dolgok egymással fölcserélhetők. Innen úgynevezett „dagályossága”. Szerb Antal finoman emeli ki, hogy a formák szépsége híd, mely az udvari költészetet az Abszolútumba kapcsolja. Brisits mélyenjáró Berzsenyi-tanulmányában a barokk stílust az ihlet győzelmének nevezi az anyagon. Kőszegi László pedig a barokk stílust, melynek legjellemzőbb fajai a spanyol gongorizmus és az olasz marinizmus, tartja ilyen kifejező, expresszív jellegűnek, melyben a barokk mozgalmasság szépségmámorának tüze ég. A dekoratív udvari jelleget hangsúlyozza Szerb Antal magyar irodalomtörténete is, az udvari irodalom bevezetéseként.¹⁴ Nagyon világos, hogy ezek alapján a barokk nyelvbéli kifejezését is beleilleszthetjük felfogásunkba, mellyel e kor irracionális szintézisét jellemeztük. A kozmikus jelleg a stíluskifejezésben kétségtelen, szintúgy az extatikus, dinamikus-expresszív jelleg. Ehhez járul a díszítő hajlam, melynek gyökere végelemzésben a Kelet nyelve. De keleti jellegű a magyar népi fantázia, amint ezt oly kitűnően igazolja a honfoglaláskori vagy akár a mai népművészet. Ez a keleti fantázia nyilatkozik meg a költészetben. Amit a nyugati népek barokkjá közvetítéssel kapott, azt a magyar barokk nemcsak a kor európai közkinéséből, hanem részben a nemzet lelkéből is vette. Termékeny, és a magyar népköltészet további sorsára fontos kölcsönhatás jött így létre e korban a művelt barokk és a nép ízlése közt, s barokk hasonlatok népi asszociációkká váltak és viszont.

Kozmikus, expresszív-dinamikus és dekoratív tendenciák egyesülése tükröződik tehát a barokk nyelvben hasonlóan a képzőművészetéhez. E három elemet megtaláljuk a bevezetésül analizált műalkotásokban is. Képek, hasonlatok halmozása, parallelizmus, antitézis, *pictura-poësis* és egyéb stílust lazító, mozgalmassá tevő szerepel pedig mint irodalmi-nyelvi kifejezés. Az előbb említettek után azonban nem dekadens játékot, hanem mélyebb értelmet kell ezekben látnunk.

Rimay Jánosnál ilven stíluseszköz az echós vers, ahol minden Balassi-strófa kilencedik sorának végzavára feleletként káden-ciát mond az Echo (például: talál — halál). S a következő strófa első sorában azután előfordul az Echótól mondott szó. (Hát csak *halál* tehet Én kinomban véget stb.) Két, képhalmozásban

¹⁴ Drost: *Barockmalerei*. 120. l. Kőszegi László: *Mi a barokk és mi a Sachlichkeit?* Budapest. 1933. 30. ll. Szerb Antal: *Udvari ember*. 40. l. és *Magyar irodalomtörténet*. Kolozsvár. 1934. 123. ll. Brisits Frigyes: *Berzsenyi Dániel emlékezete*. Katolikus Szemle. 1936. 162. ll.

igen frappáns versét idézi Szerb Antal irodalomtörténete. Leírja, hogy a szerelem úgy körülvette őt, mint pézsmát a szelence, szíve tüzes lett, mint kemence, s belemerült a kegyes szépségébe, mint tengerbe Velence. A világot kertnek nevezi, majd senyvedt zsindelynek, romlandó háznak, elveszendő szállásnak, jökből üres rekesznek. Tipikusan barokk Rimay rimelése, a négyes rímekeket úgy válogatja össze, hogy váratlanok, meglepőek legyenek, s a rimelő szavaktól fölkeltek asszociációk, mint hullámok dobják ide-oda az olvasó lelkét: „Ezer napja legyen életed egy napja, Jó szerencséd legyen te ügyednek apja: Vig kedvedet pedig kezivel az kapja, Ki szerelmednek lett megkettettett rabja.”

Jellegzetesen barokk három nagyobb költeménye. Az *Encomia et effecta virtutum* és *Enconomia virtutum* az erőnyeket írja le képszerűen, amint sorjában az asztal mellé ül Virtus, Fides, Reménység, Charitas, Erősség, Mértékletesség, Igazság, Okosság, Tűrés, Magnanimitas, Liberalitas, Józsanság megszemélyesítve, részletesen ábrázolva, akárcsak Cortona Barberini palota-freskóján a Divina Sapientia és a többi allegorikus alak. A harmadik vers pedig a vallást, a Religiót írja le, mint képet. Ruhája ugyan rongyos, de fényes tekintet és szárnyak ékesítik, jobb-jában evangéliumot, baljában keresztet tart. Kifejezik ezek az allegorikus alakok a barokk végtelenbetörést, másrészt azonban példái az e korban igen elterjedt pictura-poésisnak. A barokk szintétikus jellegéből következik, hogy nem törekszenek klassziszicisztikus vaskalapossággal elválasztani egymástól a művészet különféle ágait, hanem céljuk az egység. Barokk alkotás, a művészetek koronája, a zenét, költészetet, színjátékot és képzőművészetet egyesítő opera, s már utaltunk arra, mint egyesül építészet, szobrászat, festészet, zene és liturgikus mozgás a barokk templomban.

Másutt a meglepő képeket halmozza Rimay igazi barokk gazdagsággal. Elpanaszolja, hogy torkig bemerült a bűn tengerébe, de a törvény tükrében látja nyavalyáját. Isten törvénye nagy meredek hegy, melyre nem hághat beteg, viszont a test törvénye mindent elnyelő örvény, a lélek pedig vétek halomja nyomja. Képei olykor nagyon frappánsak, váratlanok, meglepőek. Így, amikor azt írja: „Száradt örömet Lássam már nedvesen.” Vagy amikor Balassi Bálintot így jellemzi: „Kinek írásában a ki jól is — tekint, *Elméje bársonyán szemlélhet skarlátszint.*”

A képhalmozás, melynek kozmikus összefüggéseket reveláló jellegére már rámutattunk, Beniczky Péternél is igen gyakori. Említi ifjúsága vétkét, melynek rút fürdőjében úgy hevert, mint valami virágos kertben, szíve hajóját, a gonoszság árját és dögös fonalát, búsult lelke ajtaját. A parallelizmusra és a szentenciózus kifejezésre irányuló törekvés iratja vele verses közmondásait, melyek sokszor meglepően szellemesek: „Szén égető tűkét, És nem szalma kévét Nézdegel az erdőben: Matska — is egerrel De nem a medvével Almodik kementzé-

ben, Kinek mihez kedve Ott akad — meg — szíve S arra tzeloz mindenben.“

A barokkra igen jellemző, hogy a természet jelenségei mögött mélyebb szimbolikus értelmet keres. Már a középkorban kedvelt a színek allegorikus magyarázata. Ennek barokk átfogalmazása Beniczky egyik költeménye, mely színszimbólumokban gyönyörködik és azokat éles elmével kutatja. Mint a barokkra igen jellemzőt, teljes egészében ideiktatjuk a verset: „Király szín méltóság, Ezüst szín Uraság, Piros jelent szerelmet: Fejér szín Szüzesség, Pásit szín Reménység, Test szín jelent gyötrelmet, Tenger szín habozó, Láng szín tétovázó, A zöld jelent kegyelmet. Galamb szín értelmet, Rósa engedelmet, Veres jelent haragot: Ég-szín józan elmét, Medgy szín szív félelmét, Haj szín jelent haragot, A szürke gorombát: Hamu szín ostobát, Sárga jelent bolondot. Baratzk szín együgyűt, Vióla mord kedvűt, A kék jelent kétséget: A gyász fekete szín Életünknek estin Halálra emlékeztet, Szederjés siralom Szívbeli fájdalom: Ad mindenik értelmet.“ Az irracionálismusra jellemző, hogy a természet konkrét jelenségei mögött így mélyebb értelmet keres.

Valóságos tobzódása a barokk stílusformáknak Koháry István költészete. Már a külső forma, ahogy költeményeit elénk bocsátja, jellemző a stílusra: hosszú, halmozott címek, egymással rímelő szavakból, akrosztichonnal. E címek szedéstükre is változatos, mozgalmas, valóságos ornamentikának használja a betűket. Ilyen változatos formában szedett, színes, hosszú prózamondatokkal zárja is egyes versfüzetét, így a Fűzfa verseket. „Olykor időt nyerve, vagy hogy inkább vesztve, vontatva folytatva, henyélve s — eltöltve, bút üzve, kergetve, bánatot kerülve, inséget enyhítve, gerjesztve s — nevelve, az Vasat pengetve, vagy sokat szenvedve, keserves nótákra éneket szerzve, szóknak bötüire koholt és faragot, egybenkötöt s — össze fűzöt, pennára felvet, papirosra letet fűzfa verseknek Vége.“ Keresve sem lehetne barokkabb mondatot találni, mint ezt! S barokk Koháry ama törekvése is, hogy egy sorba írja a Balassiversszak három sorát, de módosítva, az eredetileg harmadik, hatodik és kilencedik sor az egybeírt sorok végére kerül és meg rövidül egy szótaggal. Így egy háromsoros versszak jön létre, igen hosszú és belső rimekkel föllazított sorokkal, valóságos „szalagféregmondatt“, amint Cysarz mondja¹⁵ a hasonló eszközt használó, három egymással rímelő sort egybeíró Philipp Zesenről. A változatosságra való törekvés abban is érvényesül, hogy mind Koháry, mind más magyar barokk-lírikusok egyes kiemelt főneveket egészen a modern szimbolisták módjára, nagy kezdőbetűvel írnak. Náluk azonban ez inkább a verskép ornamentalizálásra való, míg a szimbolistáknál nem ez a cél. A német barokkban is meglévő hasonló törekvések végül annyira elter-

¹⁵ Cysarz. 75. l.

jedtek, hogy ma az összes német főneveket nagy kezdőbetűkkel írjuk, míg a magyarban ez lassan visszafejlődött.

A barokk egyéb nyelvi és stílusbeli fogásainak is gazdag tárháza Koháry lírája. Ilyen stíluselem az antitézis: „Az mennyi vigasság, annyi szomorúság, világ javaiban, töb keserősége, mint gyönyörősége, kedvező voltában, osztva javát fosztva, s — fosztva viszont osztva, akár mi dologban.”

Az egész versszak nyugtalan, mozgalmas, dekoratív jellegét még növeli a harmadik sor gondolat- és rímjátéka az osztani és fosztani igékkel. Másutt parallelizmussal él, ezzel az igen kedvelt barokk nyelvi kifejezéssel, hogy azután merész antitézisekbe csapjon át. Barokk szobrokra emlékeztet ez az eljárás, ahol kábító gazdagságban, halmozva futnak egymás mellett a teljesen párhuzamos redők, hogy azután egyszerre megtörjenek s vad mozgalmasságba csapjanak át.

A parallelizmust egészen a végletekig szereti halmozni Koháry. Számos példát említhetnénk erre. Érdekes egyik verse, mely Páduai Szent Antalról szól és főlemli, kinek segített mind a szent közbenjárása Istennél. Három Zrínyi-versszakon keresztül folyik ez a fősorolás, fantasztikus gazdagsággal, barokk templomok párkányait juttatva eszünkbe, ahol szintén ily kábító tömegben futnak egymás mellett a párkányzat párhuzamos vonalai (például a budapesti egyetemi templomban). A stílus mozgalmasságát szolgálja a gyakori alliteráció: „Kargyokkal s-karokkal, távozott károkkal, óltalmat tartának.” A barokk stílusra vallanak képei is, az élet hajója, a bánat árja, a rabság habja, a szenvedés virága, az inség taplója, a bú szikrája, a sors lángja, a bú műhelye. Találunk nála barokk gondolatjátékokat, így a Fűzfa versekben, ahol a hallani és meghalni igéket a hal főnévvel variálja igen szellemesen, a mennyhal halfajtát pedig mennyei hallal variálja. Elmélkedő, vallásos hangulatú ez a részlet, s igazolja, mennyire nem játék volt ez a dinamikus stíluskezelés egy barokk költő számára, hanem, mint előbb kifejtettük, metafizikai szükségesség. A humor egész távol állt Kohárytól, mikor így írt! Gyakori nála a pictura-poësis, főként hosszabb verseiben. Így a Fűzfa versekben, a Keseredett rabnak álmában és a Vasban vert rabnak versekben vett sétálásában, valamint az Údó mulatás közben szerzett Versekben. E költeményekben bőven találunk természeti, mitológiai, művészeti tárgyú leírásokat. A barokk fantázia teljes gazdagságában vonultatja föl előttünk a tavakat, ligeteket, olaszos kis tempiettokat, kerteket, színpompás csoportokat. Érdekes problémák fűződnek ezekhez a leírásokhoz, erre még a továbbiak során kitérünk. A barokk nyelvestílus fogásainak se szeri, se száma Kohárynál. Csak haláltáncénekét említjük még, ahol *harminchárom soron* át sorolja föl a Halál elől a városból menekülőket! De megtaláljuk a parallelizmust, ha nem is ily mértékben Petrőczy Katánál is: „Siralmas volt tudom az én születésem, Siralmas s árvájul vólt fel nevevésem, Siralmas keserves szárnyomra kelésem, Siralmas lesz hol-

tig buba gyötrődésem.“ S barokk jellegűek képei is: a bánat nyilai és felhői, a gondolatok árja, a fájdalom örvénye, a kereszt-zápora.

Ezek a barokk nyelvtípus eszközei. Dinamikus-dekoratív ez a nyelvkultúra, s végelemzésben a kor magas, humánus és metafizikumot egyesítő esztétikai kultúrájában gyökerezik, s az Abszolútumhoz kapcsolódik. Van tehát pozitív értéke és jelentősége, nem csupán negatív valami, bizarrság, rendellenesség, torzítás. Sokak előtt (még tudósok szemében is) a barokk valami rendellenes, beteget jelent, s ebből a szempontból ítélik meg nyelvkultúráját. Holott valójában nem a barokk, hanem e fölfogás rendellenes, és görbe tükröt tart a jelenségek elé.

*

Mielőtt főrangú lírikusaink stíluselmzését befejeznék, még egy fontos tényezőre kell pillantást vetnünk, a barokk természet-érzékére. Se a természetszemlélet, sem a barokk kutatói nem igen törődnek ezzel. Pedig a barokkban kezdődik a szó igazi értelmében vett természetérzék. A középkorban, sőt elszórt kivételről eltekintve, a renaissance-ban is a művészek csak háttérként, vallási vagy világi események kereteként állítanak tájképet, míg a barokk festők a tájképfestészet bajnokaivá lesznek. Gondoljunk csak Rubens nagyszerű vásznaira, vagy a XVII. századi németalföldi festészet híres tájaira! S mennyivel nagyszerűbbek e kozmikus barokk tájak, mint a XIX. század vizenyős biedermeier-álmodozásai! A barokk a természetben is a végtelent látja, tájai a végtelenbe nyulnak és annak fényében ragyognak. Szépen írja Drost, mint bontakozik ki a XVI. század félelemmel, mágiával, borzalmakkal, természettel szemben való idegenséggel teli korszakából a barokk természetszemlélet, az ideális, szabad, nagyszerű táj. VIII. Orbán napát, mint természettudóst magasztalja Pietro de Cortona Palazzo Barberinibeli freskója. S valóban, a barokk a természettudományok hallatlan föllendülésével esik egybe. Fölfedezésekre törő, a kutatás energiától duzzadó tudósok egész sora áll elő. Oly nagy az érdeklődés a természet jelenségei iránt, hogy Németországban számos helyen, katolikus szerzetesi iskolákban, a teológiánál is fontosabbnak tartják a természettudományok tanítását, s egy rend legfőbb büszkeségévé válik, hogy minél tökéletesebb természetrajzi gyűjteményt állítson össze.¹⁶

A barokk a természeti világot szereti, hisz még a más-világot is természetesíti, s minthogy a határok így elmosódnak, bizonyos pantheisztikus színezettel találkozunk még val-

¹⁶ Drost: 264. II. Nikolaus Pevsner—Otto Grautoff: Barockmalerei in den romanischen Ländern. (Handbuch der Kunstwissenschaft. 28.) Wildpark-Potsdam. 1928. 106. I. Lützel: Archiv für Sozialpolitik. 1931. 579. I.

lások költőknél is. Heroikus-dinamikus a barokk természetérzék, a nagyszerűt és a drámai mozgalmasságot keresi tájaiban.

Ez a természetszemlélet található meg főrangú lírikusainknál is. A természet kozmikus rendjében a látszólag rossznak, rútúnak is megvan a maga szerepe: így jön létre a barokk naturalizmus. Konkrét példákkal igazolhatjuk a barokk természetérzék jelentkezését és kifejlődését főrangú lírikusaink költészetében, ami igazolja, mennyire a kor Európájához kapcsolódik ez a líra. A természet titokzatos erőinek új rügyekbe fakadása, az életenergiák fiatal kipattanása a tavasz. Ezt éneklí Beniczky Péter: „Újjul a forrás kút S föld gyomrából ki fút Szép völgyekre siet s tér, Minden féle állat, Nagy és kicsiny falat Örül, hogy már Tavaszt ér.” A természeti erők titokzatos virágba borulásán érzett öröm és rajongó elragadtatás Rubens Gyümölcsfűzését juttatja eszünkbe, ahol pufók, játszadozó mezíten kis gyermekek érzékeltetik a természet újuló, mindig fölfrissülő erőit, a tavaszt, az újjászületést. Beniczky bekapcsolja a barokk mitológiát is e versébe, Flórát, Apollót, a Múzsákat, hogy az újjászülető természet képe végtelen távlatokat nyerjen. Ugyanez a rajongó természetérzék, csak erősebben heroikus színezettel jelentkezik gróf Balassánál. Egyik verses imáját zárja megkapó természeti képpel: „Ezerhatszáz után Hatvankilenc folytán Aratási időkor, Madarak zengése S az vizek csörgése Fölserkentvén hajnalkor, A Vág vize partján Egy fölött kösziklán Így imádkozám egykor.”

Pár sorban valódi barokk természeti kép tárul itt föl: vizek, szikla, mindkét tájelem a barokk festészetben is igen gyakori. De a nagy melegségből, melyet e versszak áraszt, érezzük, mennyire közel érezte magához gróf Balassa a természet csodáit, hasonlón a steeni kastélyába visszavonuló Rubenshoz. A barokk természetérzékről már előbb is, főrangú lírikusaink többi barokk vonásaik elemzésekor ejtettünk el egy-két megjegyzést, most konkrét példák nyomán igazolva látjuk felfogásunkat. A heroizmus és dinamizmus él Koháry egy viharképében: „Folyhók szakadása, s-tenger áradása, sillyeszi hajókat, örvényben jutatya, s-veszélyben fordítja, sokszor az gályákat, láncasztja féltekben, s-ejti rémülésben, tengeren járókat, Szélvész is érkeve, s-habokat emelve, az hajót forgattya, evedző lapátnak, s-hajós csaklájának, jó rendit el bonttya, Gályák vitorláit, s-erős vas macskáit össze töri s-ronttya.” Csupa erő, csupa mozgalmasság! Révületes természetérzék ez! A fantázia kozmikus forpontra hevül, s magába olvasztja, magába égeti a természet vad viharzását. S megint, amire már egyszer rátértünk, a tenger, a víz motívumába ütközünk. A barokk léleknek adekvát megfelelője, szimbóluma a természeti jelenségek közül a víz, mely tengerként a barokk lélek szomszédhozott célját a Végtelen képét adja elénk, tömegével az erő, a hatalom érzését ébreszti föl, s mozgásával, viharzó hullámaival a dinamikus elv megtestesítője.

Közel érzi magához a természetet Petróczi Kata is, amikor a kösziklákhöz, erdőkhöz, kies pusztákhoz, a mezők virágaihoz, a folyókhoz, a vadakhoz és madarakhoz fordul bánatával. A víz és a sziklák ismét a kor sajátos természetérzékére utalnak, s barokk az Echo említése is.

*

Láttuk, mennyire igyekszik végezt és végtelent egy stílusba ötvözni e kor, mint szállnak le túlvilági lények az ember világába, láttuk dinamizmusát, naturalizmusát, heroizmusát, végtelenszomjas erotikáját, kozmikus természetérzékét és nyelvstílusát. Nagyszerű kísérletet tesz a barokk szellem a legkülönbözőbb elemek egyesítésére. A motívumok sok helyről valók, mégis mind megkapják a kor jegyét. Legtöbbet a gótikának és a renaissance-nak köszönhet a barokk. A dinamika, a romantikus jelleg, a naturalizmus későgótikus örökség, középkori a végtelenbe törés, míg a barokk-erosz gyökerei a platonizmusban találhatók meg, a heroizmusé a renaissance Róma-gondolatában, s antik-platonikus-renaissance örökség a nyelv is. De ami középkori volt, magába veszi a renaissance-ot, ami a renaissance-ból jött, a középkort. Egészen sajátos szintézis jön így létre, s ez épp a barokk világa. Ha keressük, mily utakon kapcsolódnak főrangúink e világhoz, először a Jézus-társaság szerepével kell foglalkoznunk. Pázmány Miklós, gróf Balassa, Koháry jezsuiták neveltjei, Beniczky magánúton tanul ugyan, de — Kovács szerint — ezt a házi nevelést is áthatja a jezsuita szellem, sőt protestáns körökbe is behatol: Bethlen Gábor, Rákóczi György mintaképnek tekintik a jezsuita iskolázást. Az iskolai drámaelőadások, körmenetek, ünnepségek is hozzájárultak e gondolatvilág népszerűsítéséhez. Jezsuiták, Sarbiewsky, Balde, vezéralakjai a barokk-humanizmus latin költészetének. Waldapfel I. kutatásai-ból tudjuk, hogy e barokk-humanizmus világirodalom volt, magyarok is olvasták. Sajnos, e költészet hatását a magyarra még jóformán egyáltalán nem vizsgálták meg. Mégis, ha csak magát Sarbiewskyt ragadjuk ki, teljességgel megtaláljuk azt a motívumkincset, melyet költőink is használnak: Fortuna-motívum, mulandóság (Quod tibi larga dedit hora dextra, Hora furaci rapit sinistra, More fallentis tenerum iocosae Matris alumnus), végtelenbe törés, heroizmus, főleg VIII. Orbánhoz írt panegyriséiben. Egyik verse: „E rebus humanis excessus“ feltűnően hasonlít gondolati tartalom szempontjából Beniczky „A mennyei örök boldogságnak kívánása“ című versére; mindkettőben a mulandóságtudat és az égbevágyás a központi gondolatkör. Megvan a Brautmystik eszmevilága is: „Velle meas, mi Sponse, canes te sugere mammas: Sic quae Sponsa fui, iam tibi mater ero.“ S Mária emlői tejét kívánja Amadé Antal is, mint már említettük. Arra pedig, hogy ez a humanista-barokk eszmekör már korán meghonosodott hazánkban, példa a Darholz Kristóftól összegyűjtött, nagyobbára szintén jezsuita-tanítványoktól írt gyászversfüzet a két Balassiról. Lehetetlen, hogy főrangú köl-

tőink, még ha protestánsok voltak is, ne szerezhettek volna e műveltségről tudomást. S ez a szellemiség voltaképp a spanyol lelket tolmácsolta, azt a néplelket, melyet germán, arab és latin vér oly sorsszerűen határozott meg arra, hogy a barokk megalkotója legyen. Antik heroizmus, germán-gótikus extázis, keleti platonizmus és színpompa, gótikus és keleti naturalizmus mind itt forrtak egységgé! Ezt a világot hozza el Magyarországra délnémet területen át a spanyol eredetű jezsuitarend. Ezt a szellemet terjesztik Guevara igen népszerű művei is: az egyiket épp Rimay környezetében fordítja Prágai András, s német nyelven terjeszti Guevarát a soproni barokk-humanista Lackner Kristóf, aki bizonyára szintén kapcsolatban állt a magyar főúri kultúrával. Másrészt főrangú lírikusaink nagy része katonaeMBER, résztvesz a török harcokban spanyol katonákkal együtt, akik Vossler szerint Európa számára a spanyol barokk szellemet reprezentálják.¹⁷

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, mit jelentett Bécs főrangú lírikusaink számára, akik majd mind megfordultak itt. Életrajzi adataink vannak gróf Balassa és Koháry bécsi tartózkodásáról: utóbbi kettő egyetemi tanulmányait is itt végezte, s a többenél is nagyon valószínű, hogy járt Bécsben. Különösen a jezsuita egyetem és a Habsburg-udvar fontos tényezői a barokk kultúrának. Az egyetemen Suarez újszolasztikája uralkodik, ez a spanyol eredetű, középkori és humanista gondolkodást egybeötvező, az újabb filozófiai irányokról is tudomást vevő rendszer. Koháry és gróf Balassa több disputáció győztesei, Koháry egyszerű emblémával is kedveskedik a jelenlévő I. Lipótnak. (Leírása Illésynél.) Az itt tanulók tehát korszerű filozófiai színvonalon álltak, s valószínű, hogy Koháry későbbi bécsi útjai alkalmával a gyakran ott tartózkodó Leibnizet is megismerhette (erre vall a Leibniz tanára emlékeztető versrészlet), sőt elkerülhettek ide az angol barokkfilozófia hullámai is, hisz ezidőtájt álltak fönn angol-délnémet kapcsolatok. Gondoljunk Lady Montague bécsi útjára. Ez érthetővé tenné a Koháry—Pope párhuzamot, ha nem is mint közvetlen hatást, de mint a filozófiai közös előzményeken alapuló rokonságot. De még fontosabb volt a bécsi

¹⁷ Turóczi-Trostler József: A magyar szellem európaizálódásának első formái. (Balassa-emlékkönyv.) Budapest. 1934. 149. II. Jezsuiták: Kovács D. 5. I. Mályusz Elemér: A Rákóczi-kor társadalmá. (Rákóczi-emlékkönyv. II.) Budapest. 1935. 26. I. Alszeghy Zsolt: A tizenhetedik század. (A magyar irodalom története. III.) Budapest. 1935. 18. II. Barokk humanizmus: Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. IT. 1933. 16. II. Alszeghy: 97. II. Chr. Darholz: Epitaphium generosorum et magnificorum dominorum Valentini et Francisci Balassae. (Dézsi, id. Balassi-kiadás II.) M. C. Sarbievii Lyricorum libri IV. Antwerpae. 1632. Spanyol szellem: Székfű Gyula: A tizenhetedik század. (Magyar történet: V.) Budapest. É. n. 374. I. Karl Vossler: Die Bedeutung der spanischen Kultur für Europa. Deutsche Vierteljahrschrift. 1930. 47. II. Pukánszky Béla: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I. Münster. 1931. 348. I. A. Baumgarten: Guevara en Hongrie. Revue de littérature comparée. 1935.

udvari élet inspiratív ereje. Fényes opera- és drámaelőadások folynak ekkor Bécsben (Minato, Draghi, Cupeda, Avancinus). Itt láthattak költőink víziókat, bámulhatták istenek, angyalok, génuszok megjelenését, szemlélhettek naturalisztikus jeleneteket, harcokat, sorsváltozásokat, trónról börtönbe jutást, barokk felfogású természeti képeket, zivatarral, tengerrei és viharral. Ha Felvinczy komiko-tragédiájára hathatott a barokk opera, miért ne lehetett volna hatása főrangú lírikusainkra is? Hisz a barokkban nincsenek éles műfaji határok! S Kohárynál két konkrét példáját is láthatjuk e hatásnak. Tudjuk, hogy 1667 januárjában Bécsben tartózkodott. Az ekkor tartott nagy ünnep, a „Rossballett” kétségtelen hatását mutatja hosszabb leíró költeménye, a „Vasban vert rabnak bús elmével fáradva versekben vett sétálása”. Állítsuk egymás mellé őket. Koháry versében virágoskert, Theseus és Ariadne a labirintusban, nagy tó, mellette szép kerek kőépület, amolyan barokk tempietto, benne Daedalus és Icarus, Aeolus és Aeneas hajózását ábrázoló festmények, céllövőverseny (a győzelem díjai pálmákat, hattyúkat, főnixeket ábrázolnak), pogány császárok szobraival szegélyezett fasor, vadkert, nagy fontána, mely alabástromból és márványból épült, vize hol virág, hol szivárvány, hol zápor, hol garádics módján folyik, rajta az ősz Neptunus, szigonyával és tengeri csigakocsijával, melyet lovak húznak és szirének kísérnek, Diana, a könnyező Galathea és Biblis, szatírok, nimfák, faunok, tritonok, Tantalus, Sysiphus, Tytius, Arion, Akteon szerepelnek. A Rossballett tárgya viszont a levegő és víz harca volt, a többi elem kíséretében. Argonauták, tritonok, a Fama, Juno, főnixmadár, Vulcanus kyklopsokkal, a tenger és egy a tengerpartot ábrázoló kocsí, fantasztikus kocsik és lovak, ugyancsak kocsin virágoskert és fontánák, harcosok, vad férfiak. Amalthea, Berekyntia, nimfák és génuszok. Zene kísérte a fölvonulást és a harci ballettot, melynek végén felhők közül leereszkedett az örökkévalóság temploma, egy nyolcszögű dór oszlopoktól tartott márvány- és bronzépület, belőle kilépett az Örökkévalóság géniusza és üdvözölte a harcosokat és a császárt. A párhuzam nyilvánvaló. A víz (tópart) és a levegő (Aeolus) motívuma Kohárynál is szerepel, szintűgy a főnixmadár, a nimfák, a fontána, Neptunus kocsijával, Triton; a vad férfiaknak faunok és szatírok felelnek meg, az örökkévalóság temploma pedig a kerek olasz módra épült kőépület mintája volt. A többi mitológiai motívum, s a császár-szobrokkal szegélyezett út viszont barokk operák hatására vall. A másik haláltáncversének egyik részlete. A halál elől menekül egy nagyváros minden lakója, a foglalkozások százai. Már a sok foglalkozási ág felsorolása igazolja, hogy Koháry Bécsre gondol, hisz Magyarországon e korban még nem volt oly nagyváros, ahol mindeme foglalkozást megtalálta volna. A mi szempontunkból az a két versszak fontos, ahol a zenészeket sorolja föl: „Mennek musikások, gyalog s-réz dobosok, az Trombitásokkal, Indulnak lantosok, s-cdgyütt az hárfások az violistákkal, Nyargal

Czimbalmossal Hegedüs Dudással, s-az furulyásokkal. Tomborás orgonás és tromba-marinás csiterás társával. Éneklő Bassista s-kappan Diskantista edgyütt Áltistával, Lótnak s-igen futnak, sebessen nyargalnak az Tenoristával". Nyilvánvaló, hogy itt operai zenekarról és operaénekekről van szó. Végül meg kell emlétenünk, hogy Ausztria és a birodalmi német barokk költészet közt számos személyi és tárgyi kapcsolat állt fön, s ezzel a költészettel is megismerkedhettek lírikusaink.¹⁸

Vezetnek szálak a német barokkmisztikához is, báró Pekry Lőrinczné Petrőczy Kata Szidónia révén. Protestáns ez a misztika, de csak külsőleg, lélekben a gótika katolikus misztikájához kapcsolódik, s reakciót jelent a XVI. század orthodox protestantizmusával szemben. A misztika közelebb hozza egymáshoz a lelkeket! S érdekes, Petrőczy Kata első vallásos oktatását a katolikus Jakussith Imre családjában nyeri! Általában a barokk sokkal inkább katolikus, mint protestáns jellegű! A német barokkmisztika egyik nevezetes képviselője Johann Arndt szorosan a középkori misztikához kapcsolódik, s így előkészítője lesz a pietizmusnak. Arndt művét fordítja részleteiben magyarra Petrőczy Kata. Egyik ilyen fordításrészlete: „A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jó illatú Tizenkét Liliom". Arndt szövegének teljes barokk jellege megmarad a magyarban. Misztikus heroizmus, halmozott, mozgalmass expresszív stílus, a vértanúkinok naturalizmusa, égbevágás, a földi nyomor láttára magasba törő metafizikai optimizmus: egyszóval csupa barokk vonás és főrangú líránkból sem hiányzik. A pietista német egyházi ének is inspirálja Petrőczy Katát, két szép énekkordítása közül az egyik az „O Jesu Christ mein Lebenslicht" kezdetű tolmácsolja, melyet Bach szárnyaló barokk zenéje tett halhatatlanná. Ez a német pietizmus az akkor Magyarországgal szomszédos Sziléziában fejlődik ki legszebben, ahol a német barokk legnagyobb írói élnek. Ez is határterület, akárcsak Spanyolország, itt is germán és keleti szellem érintkeznek. Keletet itt a szlávosság képviseli, elsősorban a csehek. A szlávosság quietista és a germánosság aktivista lelkülete olvad szintézisbe, s a cseh testvérek gondolatvilága megtermékenyíti a német barokkmisztikát. Nadler

¹⁸ Bécsi kultúra: Illésy: 12. II. J. W. Nagl—J. Zeidler: Deutsch-Oesterreichische Literaturgeschichte. I. Wien. 1899. 773. II. Josef Gregor: Wiener szenische Kunst. Die Theaterdekoration. Wien. 1924. 91. II. Kastner Jenő: Az első magyar opera. (Klebsberg-emlékkönyv.) Budapest. 1925. 425. I. Robert Haas: Die Wiener Oper. Wien—Budapest. 1926. I. II. K. Eschweiler: Die Philosophie der spanischen Spätscholastik auf den deutschen Universitäten des 17. Jahrhunderts. (Spanische Forschungen der Görresgesellschaft. I. 1.) Münster, 1928. Josef Nadler: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften. I. Regensburg. 1929.³ 404. II. Johannes Müller: Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge vom Anfang bis zum Hochbarock. Augsburg. 1930. Josef Gregor: Weltgeschichte des Theaters. Wien. 1933. 401. II.

szerint valószínűleg Jakob Böhme is cseh származású. A cseh testvérek vezéregyénisége, Komensky, hazánkba is eljut. Sáros-patakon tanárkodik, s vallásosságuk inspirálja főrangúink közül Madách Gáspárt, aki több éneküket magyarra fordítja.¹⁹

Tévednénk azonban, ha főrangú líránkat kizárólag külföldi hatások irodalmi lecsapódásának gondolnók. Hisz már a XVII. században kifejlődik a magyar barokk műveltség, legkorábban a pozsony-nagyszombati primási és az erdélyi fejedelmi udvarban, de innen gyorsan szétgyűrűzik az egész akkori magyar területre. Számos barokk templom épül már a XVII. században, Pozsony, Győr, Sopron, Kőszeg, Nagyszombat barokk városképe már ekkor kezd kialakulni, barokk Bethlen Gábor udvara, a barokk filozófiát, Descartes, Spinoza, Poirer, Böhme tanait hozzák a protestáns egyetemek hallgatói Magyarországra, barokk misztikát közvetít a Jézus-társaság, erősödik az abszolutizmus gondolata, Esterházy Pál és Bethlen Gábor barokk udvari ünnepeket rendeznek, barokk főpapok (Pázmány, Széchenyi György, Keresztély Agost, Szelepcsényi) élnek, társadalomszemlélet, Mária-kongregáció, vallásos rajongás, körmenetek, búcsúk, mind a barokk jegyeit mutatják, s már 1601 óta játszanak barokk iskoladrámákat az ország minden részében. Még a XVII. század utolsó negyedében megindul a fölszabadult hódoltsági terület barokkosodása, s a főváros, Buda már a század végén barokk életformát vesz fel. A zene is nagyobb, szabadabb formákkal él. A XVIII. század elején barokk Rákóczi udvara, s szerteszét az ekkor már teljesen visszafoglalt részekben megindul a barokk művészet virágzása. 1730–40 a határ, ekkor végződik az igazi barokk, ami ezután jön, már rokokó vagy „gesunkenes Kulturgut”. A barokk centrumokhoz kapcsolódik lírikusaink élete is, Nagyszombathoz és Pozsonyhoz a jezsuitanövendék gróf Balassa, Kohárv, Pázmány Miklós, a kongreganista Rákóczi Erzsébet, Beniczky Péter, Kőszegen él Keglevich Miklós, a Rákóczi-udvarban Petróczi Kata és Radvánszky, Győrhöz kapcsolódik Amadé Antal, Budán él Zichy Péter és egyideig Kohárv is. Bethlen Gábor udvarával érintkezést tart fönn Rímay, s ő, akit Riedl finom intuícióval *marinistának* nevez, ismerhette az 1622–1623-ban Erdélyben élő Opitzot, s közvetítésével az olasz barokk-irodalmat, melyet német földre többek között Opitz ültetett át.²⁰ Ebbe

¹⁹ Johann Arndt—Petróczi Kata Szidónia: A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szívemet élesztő jó illatú Tizenkét Liliom 1764.² L. Keller: Die Sozietäten und Kollegien der böhmischen Brüder vom 15. bis 17. Jahrhundert. Monatshefte der Comeniusgesellschaft. XI. 231. II. Antalffy Endre: Petróczi Kata Szidónia. 16. II. J. Nadler. II. Regensburg. 1931.³ 297. I. Komenskyról, mint barokk misztikusról: Heinrich Schaller: Die Welt des Barock. 47. I.

²⁰ A magyar barokk kultúrára v. ö. Alszegegy idézett könyvét. Hekler Antal: A magyar művészet története. Budapest. 1934 és: A magyarországi barokk szobrászat európai helyzete. Budapest. 1935. Mályusz Elemér: Magyar renaissance, magyar barokk. Budapesti

a barokk kultúrába szervesen illeszkednek bele főrangú lírikusaink, európai és magyar szempontból egyaránt. Ez ad értéket és szépséget eddig félreismert költészetüknek, hogy egy ilyen mondhatatlan ígézetű, szépséget és hitet egyesítő stílus képviselői, mely kétségtől az emberi műveltség legszebb alkotásai közé tartozik.

(Budapest.)

Angyal Endre.

Ungarische Aristokratenlyrik der Barockzeit.

Die Zielsetzung der Arbeit ist, die Wesenszüge des Barockstils in der ungarischen Aristokratenlyrik des 17. und 18. Jhs. herauszuarbeiten. Die in Betracht kommenden Lyriker sind: Freiherr Anton Amadé, Graf Valentin Balassa,* Peter Beniczky, die beiden Grafen Keglevich (Nikolaus und Gabriel), Graf Stefan Koháry, Kaspar Madách, Nikolaus Pázmány, Freifrau Katharina Petrőczy, Johann Kadvánszky, Gräfin Elisabeth Rákóczi, Johann Rimay und Graf Peter Zichy.

Schon im Aristokratischen ist eine barocke Eigenart vorhanden. Der Unendlichkeitsdrang zeigt sich im Durchbruch der Grenzen zwischen Realität und Irrealität, Diesseits und Jenseits. Barocke Visionen bekommen selbst in der Lyrik eine Rolle, so bei Rimay in der Apotheose Balassis, wo neben christlich-visionären Elementen auch Figuren der Mythologie auftreten. Auch im Totentanzgedicht Kohárys finden wir diese visionäre Ausgestaltung der Situation, am ausgeprägtesten aber in den eschatologischen Gedichten Anton Amadés. Die Verwendung barock-antiker Mythologie in opernhafter Auffassung kommt beim Grafen Balassa in einem Liebesgedicht vor, als Stilmittel verwendet sie Koháry. Unendlichkeitssehnsucht und Wunderglauben pietistischer Prägung finden wir bei Katharina Petrőczy. Bei Koháry ist eine kosmische Auffassung vorhanden, die in vielen an die Monadologie Leibnizens gemahnt, und mit dem allerdings einige Jahre später entstandenen Lehrgedicht Popes, *An Essay on Man*, verglichen werden kann. Trotz des Wechsels aller Dinge ist diese Weltanschauung durchaus optimistisch. Eine Synthese zwischen Geist und Körper wird angestrebt.

Barocker Dynamismus meldet sich in der Lyrik in der Form des Zeitgedankens und als Fortuna-Motiv. Fortuna-Gedichte finden wir bei allen ung. Lyrikern. Beliebt ist auch das Motiv des Falles aus der Macht (Beniczky, Balassa), oder des Wechsels der einzelnen Natur-

Szemle. 1936, továbbá: Riedl Frigyes: A magyar irodalom története a XVII. században. (Könyomat.) Budapest. 1907. 388. I. Robert Gragger: Martin Opitz in Siebenbürgen. Ungarische Jahrbücher. 1926. 313. II. Szabolcsi Bence: A XVII. század magyar főúri zenéje. Budapest. 1928. 74. I. Székfű Gyula: Bethlen Gábor. Budapest. 1929. 202. II. Schön Arnold: A budai Szent Anna-templom. Budapest. 1930. 4. II. Dombi Béla: A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI—XVII. században. Pécs, 1932. 84. II. Stengl Marianne: Győr műemlékei. Győri Szemle. 1932. 201. II. Magyar Irodalmi Ritkaságok 17. kötet bevezetése. Braunecker Margit: Nagyszombat, mint irodalmi központ. Budapest—Zalaegerszeg. 1933. 36. II. Turóczi-Trostler József: Magyar cartesianusok. Minerva. 1933. Mályusz: Rákóczi-emlékkönyv. II. 43. II.

* Nicht identisch mit dem grossen Lyriker des 16. Jhs. Freiherrn Valentin Balassi.

erscheinungen: Wind, Wolke, Wasser (Beniczky, Katharina Petrőczy). Als letzte Konsequenz der Zeit werden Vergänglichkeit und Tod mit krassen Farben geschildert, besonders bei Koháry. Neben diesem Typus nimmt barocker Naturalismus noch drei Formen an: eine religiöse, extatische oder psychologistische. Rimay, Beniczky, Koháry nennen ihre Sünden eiternde Wunden, schildern ihren Gestank und Ekel. Balassa, Rimay malen körperliche Zustände mit grellen Farben, Koháry schildert blutige Mythen und alttestamentliche Geschichten. Anton Amadé beschreibt naturalistisch Tod und Hölle in seinem Gedichtzyklus über die letzten Dinge. Die psychologisierende Schilderung der Begleitererscheinungen von Seelenzuständen finden wir besonders bei der Pietistin Katharina Petrőczy.

barockeros in seiner Unendlichkeitstrunkenheit kommt in der ungarischen Aristokratenlyrik in der Form der religiösen Dichtung zum Vorschein, dann als Vergottung der Geliebten, oder als Ausströmen der schmachtenden Seele. Diese Form zeigt sich besonders ausgeprägt bei Zichy. Die religiöse Abart finden wir im Marienkult Anton Amadés (er wünscht sich Milch aus Marias Brust), und in Katharina Petrőczys pietistischer Jesusminne. Das Motiv der Vergottung der geliebten Frau tritt hauptsächlich bei Nikolaus Keglevich und Balassa auf.

Das heroische Ideal des Barocks offenbart sich in der Lebenshaltung unserer Dichter: sie sind meistens hohe Offiziere oder Hofleute, betreiben einen heroischen Sport, die Jagd, selbst Elisabeth Rákóczy. Als passiv-asketischer Heroismus meldet sich das Ideal in den Gedichten Katharina Petrőczys. Rimay gebraucht antike Elemente in heroischer Auffassung, Beniczky und Madách schildern auch den Idealtypus des Athleten Christi, den synthetischen, Religion und Heroismus in sich vereinigenden Helden des Barocks. Vielseitigkeit als Idealbild schwebt Nikolaus Pázmány in seiner Apotheose des Feldherrn Zrinyi vor. Heroismus als Lebenshaltung waltet in Kohárys Lyrik, und heroisch ist auch die Religiosität, das Gottesbild dieser Dichtung.

Der Hang zum Virtuosen entspringt teils der kosmischen Einstellung des Barocks, teils hat er einen expressiven Charakter, teils ist er bloss Dekoration. Diese Züge äussern sich im Sprachstil. Beliebt sind Echogedichte, frappante Reimtechnik, Allegorisches (Rimay), *pictura-poësis* (Koháry), kühne Metapherhäufung (Beniczky). Beniczky schreibt auch ein Gedicht, das die Farben allegorisch auflegt. Selbst die Titel werden zu barocken Künsteleien verwendet, und die Verszeilen durch Binnenreime aufgelockert (Koháry). Beliebte Stilmittel sind Parallelismus und Antithese in reichster Ausbildung.

Kosmisch und dynamisch ist das barocke Naturgefühl. Es ist die Zeit der aufblühenden Naturwissenschaft und Landschaftsmalerei. Beniczkys Frühlingsgedicht, das ergreifende Naturbild am Schluss eines Versgebetes des Grafen Balassa und die grossartige Sturmszenerie in einem Koháryschen Gedicht, ferner der Natursentimentalismus der Petrőczy sind Zeugen dieser neuen Naturauffassung.

Im zweiten, abschliessenden Teil der Arbeit wird versucht, die Wurzeln dieser Kunst aufzudecken. Eine grosse Rolle spielt der spanische Geist, der durch jesuitische Vermittlung nach Ungarn kam. Koháry, Balassa, N. Pázmány waren Schüler der Jesuiten. Die Einwirkung ist auch auf andere Aristokraten, die Protestanten nicht ausgenommen, ungeheuer gross. Jesuiten pflegten auch die neulateinische Barocklyrik. Von diesen Lyrikern ist besonders Sarbiewskys Einfluss auf unsere Dichter bemerkenswert. Das Ethos des Aristokratenlyrik wird auch durch Guevaras Werke geprägt. In Rimays Kreis entsteht

die erste ungarische Guevara-Übersetzung. Der Ödenburger Barockhumanist Christoph Lackner spielt eine Vermittlerrolle, ferner das spanische Element im Heer der Türkenkriege. Wichtige Rolle fällt Wien zu: seine Barockkultur, deren charakteristischste Ausprägungen Universität und Habsburgerhof sind. Koháry und Balassa studieren in Wien. Andere Dichter verkehren auch oft in der Hauptstadt der Habsburgermonarchie. Motive der Operndichtung und Theaterkunst finden Wiederhall. Ein längeres Gedicht Kohárys ist eigentlich eine Beschreibung des berühmten Rossballets von 1667. Auch in seinem Totentanzgedicht finden wir Stellen, die von Kenntnis der Wiener Oper zeugen. Möglicherweise stand er auch mit Leibniz in Verbindung. Hier in Wien konnten unsere Dichter auch mit deutscher Barocklyrik bekannt werden, und ihre Motive, die auch der zeitgenössischen deutschen Lyrik geläufig sind, aus diesem Quell schöpfen. Deutsche Barockgeistigkeit in pietistischer Form spiegelt sich in der Lyrik der Petrőczy, die auch Teile aus Arndts Vier Büchern vom wahren Christentum, ferner die Pietistenlieder Ach wie nichtig, und O Jesu Christ mein Lebenslicht übersetzte. Kaspar Madách empfängt barocke Mystik aus dem Kreis der böhmischen Brüder.

In Ungarn selbst beginnt schon früh die Bildung einer autochtonen Barockkultur. Ihre Ausstrahlungspunkte sind die Weststädte, besonders Pressburg, Ödenburg und Tyrnau, daneben der siebenbürgische Fürstenhof. Zum westlichen Barock gehören Balassa, Koháry, N. Pázmány, die Rákóczi, mit dem siebenbürgischen, später rákócziatischen Hof in Verbindung stehen Rimay, Radvánszky und die Petrőczy. Rimay kannte auch wahrscheinlich den in 1622–23 in Siebenbürgen weilenden Opitz. Am Ende des 17. Jhs. ist die Barockkultur schon im ganzen Land ausgebreitet, und die Lyriker dieser Zeit (Anton Amadé, Peter Zichy, die beiden Keglevich) leben in einer schon vollkommen barockisierten Atmosphäre.

(Budapest.)

Andreas Angyal.

HVIEZDOSLAV.

Környező népeink szellemi fejlődésében a XIX. század nacionalizmusa jelentette a fellendülést, — sőt, sok esetben a megindulást. Ahogy a mi irodalmunkat is a XVIII. század végén felbukkant nemzeti gondolat s a XIX. század romantikus fellendülése tette azzá, ami, — a környező népek irodalmát is ezek a főleg kis népek számára életet jelentő eszmék tették a szó teljes értelmében vett irodalmakká. Elképzelhető ezek alapján, hogy a magyar irodalom, amely szerencsés középponti helyzete és a szomszéd népekhez képest kétségtelenül nagy tradíciói folytán a leghamarabb indulhatott el a XIX. századi fellendülés útján, *továbbította* a kis népek felé azokat a nagy eszméket, amelyeket a nyugattól vett át s amelyek itt, a Duna medencéjében éppen a magyar szellem munkája folytán egészen egyéni, sajátos jelleget kaptak. Ezt a jelenséget már korábban, a XVI. századtól kezdve megfigyelhetjük éppen a tót irodalommal kapcsolatban,¹ — magyarázatát, mint említettem is,

¹ V. ö. „A szlovák szellem kezdetei“ c. tanulmányommal. Apollo, I.

elsősorban a *történelemben* kell keresnünk, amely a magyarságnak a nyugattal való érintkezésben kétségtelenül előnyöket biztosított nemzetiségeinkkel szemben, — betelét, nemzetiségeink felé pedig irodalmunk korai kifejlődése, később, a XIX. század közepe táján és végé felé pedig iskoláink, kulturális intézményeink olyan presztizst szereztek a magyarságnak,² különösképpen pedig a magyar irodalomnak, hogy az a velünk egy állami keretben élő többi népek fejlődő irodalmára termékenyítőleg hatott az egész XIX. századon keresztül, sőt termékenyítőleg hat még ma is.³

Természetes, hogy a szláv testvérnemzet irodalma az előbbieken alapján a magyar irodalom eszmevilágával párhuzamosan fejlődött s így jellegzetes tulajdonságai között sok olyan vonást találhatunk, amely a magyar irodalom jellegzetességei közé is tartozik. Ennek az állításnak látszólag ellentmond az, hogy Kollár Jánostól kezdve,⁴ sőt még korábban is, az egész XIX. század folyamán, a XX. században, egyes íróknál még az államfordulat után is a tót irodalom *politikai* beállítottsága merően magyarellenés,⁵ — viszont igen érdekes, hogy az ellenséges máz alatt ott találhatjuk a legmélyebb lelki rokonságot a mi irodalmunkkal.⁶ Politika és irodalom: e kettő egyesül benne a XIX. század elején és közepe táján s a két tényező örökre odaláncolja a magyarsághoz: az ellenséges magatartás mellett ott van a mély lelki rokonság számos bizonyítéka, a már dunaíva, vagy mondjuk: magyarországi vá formált nyugateurópai eszmék, nagy magyar génuszok sajátos eszmevilága a tót szellem jellegzetességeivel összekeverve.

² V. ö. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Közép Európában. Minerva, 1931, 95—96. l. — Rudolf Uhlár: Vzťahy medzi slovenskou literatúrou a literatúrami susednými. Detvan 50 rokov v Prahe. Turócszentmárton, 1932, 139. l. — V. ö. még i. m. magyarrá fordított részét. Apollo, IV, 164—165. l.

³ Rudo Uhlár: i. m. 146. l. és köv. A magyarság hatására vonatkozólag érdekes megjegyzés található Illyés Gyula: Petőfi. Bp., Nyugat. 114. l.

⁴ V. ö. „A szlovák romantika pánszláv jellege“ c. tanulmányommal. Apollo, V, 385—407. l.

⁵ A tót irodalom *politikai* beállítottságán ne csodálkozzunk. Eckhardt S. (i. m. 94. l.) rámutat a kis nemzetek romantikus irodalmával kapcsolatban, hogy ezek mennyire politikai beállítottságúak. A politikai íz még ma sem tűnt el teljesen belőlük. — Jellemző, hogy a cseh H. Jelinek „Histoire de la littérature tchèque de 1850 à 1890“ (Paris, Sagittaire) c. műben milyen megvetően nyilatkozik erről a politikai jellegről, amelyet tisztán „szlovák“ jellemvonásnak tekint. (332. l.) — A magyarellenesség nincs okozati összefüggésben az ország reformkorbeli magyarosodásával: a kettő párhuzamos jelenség. (V. ö. Hóman—Székfű, V, 349. l.)

⁶ V. ö. Eckhardt, i. m. 89. l. — Ugyanezt bemutattam i. tanulmányomban, Apollo, V, 400—407.

Ezek után magától értetődik, hogy mikor a magyar klasszikus ízlés, a magyar szellem történetének ez a hatalmas állomása teljesen kifejlődött és hajtóerővé vált, hatása nemcsak a magyar szellem további fejlődésére volt nagy, hanem kiterjedt nemzetiségeinkre is s nagyban befolyásolta azoknak, — s a mi szempontunkból elsősorban: a tót szellemi életnek fejlődését. A magyar klasszicizmus fő képviselőivel: Petőfivel és Arannyal az élen, hosszú évtizedeken keresztül rányomta bélyegét a magyar szellemi életre, — a kiegyezés után következő gazdasági fellendülés az idegen — nemcsak eszmék, hanem — néprétegek betódulása a magyar életbe azonban sok olyan vonást adott ennek a klasszicizmus után következő epigon-korszaknak, amely az aranyjánosi szellemnek igen sokban ellentmond s amely így népies klasszicizmusunknak pusztán *formai utánzását*, sőt, sokszor *formai túlzását* idézte elő.⁷ Klasszikus ízlésünk egyik leglényegesebb jellemvonása: a népiesség rövid idő alatt ál-népiesség lett, melynek még a XX. században is megtalálhatjuk nem egy ízléstelen kinövését. A másik nagy jellemvonás: a *realitás* értékelése pedig lesiklott az eszmeiség síkjáról és, természetesen, főleg az idegenből importált „polgári” gondolkodásmód a legridegebb materializmussá formálta át (Sik S.). A magyar irodalom, ha formailag az Arany-féle jellegzetesen magyar ízlés hatása alatt áll is egészen Ady fölléptéig, elbúcsúzik a XIX. század romantikus-nacionalista irodalomszemléletétől,⁸ melyet Horváth János a következő szavakkal jellemzett: „A Bessenyei fölléptétől Arany haláláig vivő jó száz év irodalmi szempontból egyetlen nagy lendületű korszaknak fogható fel: a speciálisan „nemzeti” irodalom nagy korszakának, melynek ízlésbeli jelleme általában véve romantikus. Kezdeti törekvései is a romantika felé hajtják s Aranyban való kitisztulása sem mond végbúcsút annak.”⁹

A többség politikai és társadalmi életében a tizenkilencedik század vége nem hozott olyan nagy változást, mint nálunk. A századvég felvidéki szláv írója a kisváros vagy falu meghitt, patriarkális levegőjében él még akkor is, mikor a magyar irodalmi életet legnagyobbbrészt a rohamosan fejlődő Budapest

⁷ Voinovich Géza „Arany János életrajza” c. munkájában (Bp., MTA.) az Arany-féle ízlés elformasodásának számos okára mutatott rá. Az „elhajlás” már 1853-ban elkezdődött, mikor Arany félve nézett Toldi új kiadása elé (196. l.), mert a népiességet és a népet egyáltalán nem ismerő városi költők sallanggá tették a lényegét. Ennek a sallangosságnak végső kinövése Székely J.: Szeszélydalok (200. l.).

⁸ Hogy ennek intelligenciánk irodalmi műveltségének gyökértelensége is oka volt, azt Horváth János mutatja ki „Aranytól Adyig” c. munkájában. Bp., Pallas. 4—5. l.

⁹ Faj-kérdés az irodalomban. Jegyzetek a Petőfi-irodalomhoz. Minerva, I. 362. l.

szippantja fel s ez a kisvárosi, illetőleg falusi élet¹⁰ nagyon is alkalmas arra, hogy a költő maradéktalanul át tudja élni a hozzá lelkileg amúgyis közel álló magyar népies klasszicizmus szellemét s így a XIX. századvég egy-két írója érdekesen csatlakozik a magyar íróknak azon kisszámú táborához, akik valóban, lelkük mélyéből lettek nemzeti klasszicizmusunk „második generáció“-jává.¹¹

Ország h Pált, költői nevén *Hviezdoslavot* élete külső körülményei is arra predesztinálták, hogy a magyar szellem termékenyítse meg. Magyarnevű tót bocskoros nemes: családjában, ha ösztönösen is, a Hungarus-rendiség hagyományainak élniök kellett még akkor is, mikor 1849 véres napjaiban, éppen a kozák betöréskor, a költő megszületett.¹² Igazolja ezt az is, hogy *életformája*, amely a költészet ápolása mellett a námesztói járásbíró-sághoz vezette el,¹³ sokban követte a régi rendi hagyományokból fakadó gentry-ét, még akkor is, ha „felsőkubini“¹⁴ előnevét nem is használta. Élete főbb állomásai pedig mindinkább vonzották a magyar kultúra felé: gimnáziumi tanulmányait Miskolcon kezdte, ahonnan három esztendeig nem is tért haza s ahol magába szíttá az akkor elnyomott, üldözött, mégis d'adalmaskodó magyar nemzeti eszmét: Petőfi eszméit. Mint harmadikos, magyarul kezdett el verselni s a magyar nyelvet élete végéig sem felejtette el. A gimnázium öt felső osztályát Késmárkon végezte, ahol már ötödikes korában legyőzte a nyolcadikosokat Petőfi-stílusú verseivel.¹⁵ Mikor eperjesi jogi tanulmányai után hazakerült, otthon csakhamar saját nemzetének harcosa lett, szembekerült azokkal, akik a magyar államhatalmat képviselték s mint jeleztem, jórészt megmásítva vagy tisztán formailag követették klasszikusaink ízlését, de az a lelki alap, amelyet d'ákorában szerzett s amelyre származásánál fogva is rezonált, egészen élete végéig kincse maradt s a magyar irodalmat sohase

¹⁰ A kisvárosi élet szerepére a tót költő életében Emil B. Lukáč céloz éppen *Hviezdoslav*-val kapcsolatban: „Myšlienky pod sochou *Hviezdoslavovou*“ c. cikkében. *Slovenské Smery*, V. évf., I. sz., 21. lap.

¹¹ Érdekes, hogy Stanislav Mečiar „*Nad duchovným dedictvom Štúrovým*“ című cikkében (*Slovenské Pohľady*, 1936. I.) éppen azt mutatja ki, hogy a XIX. század végén a tót írók mennyire a valódi népi alaphól merítettek. (31. l.)

¹² V. ö. Jozef Koreň: *Ilustrované dejiny slovenskej literatúry*. Eperjes, 1928, 119. l.

¹³ Rexa Dezső: Emlékezés Ország Pálról. *Szivárvány*, 1922, I. 30. l.

¹⁴ U. o.

¹⁵ *Hviezdoslav* életrajzi adataira vonatkozólag l.: Jaroslav Vlček: *Dejiny literatúry slovenskej*. T-szentmárton, 1923. 376. l. és köv. — Magyar nyelvtudásáról és a magyar irodalomhoz való ragaszkodásáról érdekesen ír Rexa Dezső (i. m.), kár, hogy erősen anekdótázó és frázisos stílusa sokat levon cikke értékéből.

tudta elfelejteni.¹⁶ Nemcsak az bizonyítja ezt, hogy szorgalmasan fordítja klasszikusainkat,¹⁷ hanem elsősorban az, hogy mint igazi, mély ihletésű költő, csak azt fordítja, ami valóban élményt jelentett neki. „Hviezdoslav Aranyból is fordít és jellemző, hogy éppen azokat a költeményeket fordítja, amelyekre valamelyes, akár gondolatbeli, akár formai, akár csak motiválási visszhangot találunk az ő verseiben.”¹⁸ Mikor elszakadt a magyar szellemi élettől, a lelke mélyén ott élt a magyar irodalom emléke, azt semmiféle politikai ellentét nem tudta elhomályosítani. Voltak magyar barátai s a baráti megemlékezés így ír a magyar irodalomhoz való ragaszkodásáról: „Először Aranyt kezdte fordítani, azután Dantet; nagyon szerette a Tudós macskáját s csaknem naponta mondta bizonyos szemérmes dicsekvéssel, hogy már megint kész egy-egy költemény átültetésével. Aztán Petőfire tért át. A népies versek, életképek, a népréteg gyermeke lelkének költői megnyilatkozásai voltak, amik vonzották. Nagyon szerette a Szeptember végén-t. Az Árva csodaszép parti útján Geczel felé sétáltunk... Alattunk zúgott a meredekről leszáguldó kis folyó, szaggatva a partot, melynek füzesében ott, a mély árnyék sötétjében a szentjánosbogárkák foszforeszkáltak. És akkor olyan boldog volt. Beszéltetett magának Shakespeare-előadásokról, Kisfaludystákról, Jászairól, Jókairól, Mikszáthról és a magyar szellemi életéről, ami rendkívül lekötötte.”¹⁹ Nem véletlenség, hogy a tót írók között ő az egyetlen, akit a Kisfaludy-Társaság tagjai közé választott.

Merész dolog volna éppen lélektani szempontból Hviezdoslavnak a magyar irodalomhoz való ragaszkodását két, egymástól élesen elválasztható okkal magyarázni.²⁰ Való, igaz, hogy élete külső körülményei, talán lelki diszpozícióitól teljesen függetlenül is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy így ragaszkodjék klasszicizmusunkhoz, de hogy azoknak a lelki tulajdonságoknak a kifejezésében, amelyek végül is Arany Jánosnak a legnemesebb értelemben vett tanítványává, lelki rokonává tették, ezek az úgynevezett „külső” körülmények is hozzájárultak, az kétségtelen.²¹

¹⁶ Ezt könyvtára is bizonyítja. A világirodalmi nagyságok mellett ott találjuk kedves magyar költőit, Petőfit, Aranyt, Madáchot, — később Adyt is. L.: E. B. Lukáč, i. m. 22. l.

¹⁷ Ezekről a fordításokról még az erősen cseh szempontokból ítélő Jellinek is megemlékszik: „... bien qu'ardemment patriote, il n'hésita pas à traduire des poètes magyars, Petőfi, Arányi (sic!) et Madách”. (I. m. 148. l.)

¹⁸ Pavel Bujnák: Ján Arany v literatúre slovenskej. Úvahaz oboru srovnávacích dejín literárnych. Praha, 1924. 162. l.

¹⁹ Rexa Dezső: i. m.

²⁰ Ezt teszi Bujnák Pál (i. m. 117. l.). Művére még többször visszatérünk.

²¹ Szándékosan használtam Bujnák megnevezését. Ő különbséget tesz a „vliiv”: hatás és a „vnutorné, hlbšie príčiny”: belső, mélyebb okok között.

Vizsgáljuk meg Hviezdoslav műveit. Alakítsuk ki költői képét: vizsgálódásunk után könnyen meg tudjuk majd állapítani „belső” viszonyát is klasszicizmusunkhoz.

Legismertebb, úgynevezett „főműve” a Hájníková žena²² (A csősz felesége.) Romantikus vonásokkal teli költői elbeszélés, amelyben nagyon érdekesen keveredik a romantika idillikus-népies felfogása, a gondtalan, ártatlan népi élet rajza a realizmus emberábrázolásával, a szabadság-eszme demokratizmusa a XIX. századvég munka-kultuszával. Meséje egyszerű, sok helyen szinte naív, nagyszerűen illeszkedik bele a mi XIX. századi nép-es epikánkba s ennek igazi képviselője akkor, mikor nálunk a „népies” szó már sallangosságot jelentett.²³ *Alakjai* elsősorban romantikus alakok; a nép fiai, az elnyomottak, gyöngék, ideális lények, akik a legnagyobb önfeláldozásra is képesek (a fiatal Čajka szereplése a gyilkosság idején!), életük a tiszta, szűzi emberi élet mintaképe, nem ismerik az önző, anyagi érdeket: szabadon és költői módon élnek a természet ölében, amely egyzersmind a *tisztaságot* és a *szabadságot* is jelenti számukra.²⁴ A költő ezt a szabadság-gondolatot, nemcsak a csősz életmódjával, környezetének ábrázolásával támasztja alá, hanem az előszóban, amelyet „Köszöntésnek” keresztel el²⁵ és a Búcsúzásban²⁶ *ki is fejti*, hogy az erdők, hegyek környezete a *szabadságot, függetlenséget* jelenti a — nagyvilággal szemben, amelyet „mrcha svet”-nek²⁷ nevezett el; — a fiatal lélek szabadságát, a szárnyalást és ezzel együtt: a felsőbbrendűséget. Önkéntelenül is Petőfire kell itt gondolnunk, a Petőfi-féle szabadság-konceptióra, amely az Alföldben látta meg a maga szabadság-eszmé-

²² Sobrané spisy básnické. I. T-szentmárton, 1907. Magyarul is megjelent Schöpplin Géza fordításában.

²³ Tartalmát Jaroslav Vlček után közlöm (i. m.): „Az öreg, nyolcvanéves Čajka erdész hirtelen meghalt és fia, Mihály kijárta magának az uraságnál apja helyét. Az új erdészlakba fiatal és szép asszonykát visz. Nehéz munkában és boldog megelégedettségben telnek napjaik. De eljön a vihar: az uraság fiatal örökösének, Villáni Artúrnak megtetszik a fiatal erdészné, udvarol neki s mikor egyszer hajtóvadászat idején meglepi Hankát, ez önvédelemből megöli. Az odafutó férj magára veszi a gyilkosságot, hogy megmentse az asszonyt. Gyalázatos halál vár rá, az asszonyra szegény és nyomor. De szörnyű szenvedés után az utolsó büntető tárgyalás napja meghozza a fordulatot: a lelkiismeretétől hajtott asszony behatol a tárgyalóterembe s beismeri, hogy ő ütötte agyon az uraságot. Lehullanak a bilincsek az ártatlanról s lassan visszatér a boldogság. Miska megmenti az urasági hintót, visszakapja hivatálát s az édesanya gyermekével vigasztalódik.”

²⁴ Hájníková žena. Sobrané spisy básnické I. i. m. A csősz kunyhója biztosan áll a természet ölében; nem fél és nem állít bálványokat. (19. l.) — A sűrű erdő szabadságában büszkén áll a kunyhó. (23. l.) — A fiatal csősz megelégedett, nyugodt, tiszta, stb., stb. (29. l.)

²⁵ Pozdrav. I. m. 17. l.

²⁶ S. Bohom, i. m. 211—212. l.

²⁷ Gonosz világ.

nyét s amely a politikai jellegű „liberté”-fogalmat oly egyénien kapcsolta össze a maga szülőföldszeretetével, tájköltészetében és genre-képeiben. Hviezdoslav éppen így teszi meg a maga táját a szabadság-eszmény honának, az ott lakó népet ideális örzőjének, amely ezt a szabadságot meg is érdemli.²⁸ S ahogy Petőfi is „felrepült” gondolatban, túl a földön, mikor az Alföld „szabadság”-áról énekelt, Hviezdoslav lelkét is felemeli a természet „földöntúli ereje”, az az eszme, amelyet romantikus gondolkodásmódja belemagyaráz. Így kapcsolódik ezzel az eposzával is, de különösen hosszabb életképeivel, amelyek a „Krátšia epika” név alatt jelentek meg ugyan,²⁹ a magyar tájköltészetéhez, mely Petőfiben csúcsosodott ki s mely az Alföldet örököltette meg a szabadság-eszmény mintaképeként. Hviezdoslav a Felvidék merész hegyvilágát teszi oda eszményi hazájául, ezzel a dunai tájköltészet újabb színeket, formákat kap,³⁰ de módosul a költő szabadság-fogalma is, több benne az idillikus, nyugodt vonás, több benne a „felemelkedettség”, itt-ott a könnyes szentimentalizmus, kevésbé reális és — sokszor emlékeztet — Herderre, akihez Hviezdoslav szintén visszanyúl speciális helyzetéből kifolyólag. Íme: a látszólagos ellentmondás, a magyar lelki örökség és a szlovák nemzeti eszme összeegyeztetésének újabb bizonyítéka. A Petőfiből kiinduló szlovák költő néha még a XIX. század-eleji kultúrpánszlávizmushoz is eljut ezen a szabadság-konceptción keresztül ugyanakkor, mikor lelke mélyén élő mintaképül haláláig a magyar klasszicizmus eszméi állottak.³¹

Bujnák tehát téved, mikor azt állítja,³² hogy Hviezdoslav sokkal inkább Arany tanítványa, mint a Petőfié, akit állítása szerint „renegát” volta miatt nem szeretett annyira,³³ mint a

²⁸ Hviezdoslav természetszeretetről és a természethez való ideális viszonyáról szépen írt Stanislav Mečiar: *Tatry v slovenskej a pol'skejskij poezii*. Detvan 50 rokov v Prahe. T-szentmárton, 1932. 194. l.

²⁹ „Rövidebb epika”: Na obnôčke (Az éjjeli őréségen) *Sobrané Spisy Básnické I. i. m., Poludienok (Dél), u. o. V žatvu (Aratáskor). U. o.*

³⁰ «A szlovák romantika pánszláv jellege» c. tanulmányomban bemutattam, hogy a magyar preromantikus és korai romantikus tájköltészetéhez hogyan kapcsolódik a szlovák Kollár (i. m. 404. l.). — Hviezdoslav tudatában van annak, hogy mit jelent Petőfi mellett illetőleg Petőfivel szemben. 1880-ban az Órol-ban tudatosan közlést teszi „Slovensko” c. versét. (Bujnák, i. m. 9—10. l.)

³¹ Herder szerepéről l. i. tanulmányomat, 385—388. l. — Hviezdoslav lírájában vannak ilyen „kultúrpánszláv”-reminiscenciák, bár aránylag elég gyérén s főleg egyes alkalmak kapcsán. A „Slávy dcéra”-t idézi a Tátrával kapcsolatban: *Sobrané spisy básnické. II. Oddiel Lirický. T-szentmárton, 1914. Letorosty 6, 95—96. l.* — Kollár szülőhelyére érve sirva panaszkodik, hogy a „vzájemnost” eszméje nincs többé, ő már csak a költő sírjához tud elzarándokolni. U. o. Letorosty, III., 40. Cestou života, 29. 336. l.

³² I. m., 117. l., de más helyeken is.

³³ Erre a költő két helyen céloz, l. a milléniumra írt ódájában (erről még részletesen később), ahol Petőfi neve említésekör felsőhajt:

tősgyökeres Arany Jánost. Arany valóban nagy hatással volt rá s költői mondanivalójában talán közelebbi rokonságban is volt vele, de a szatadság-koncepció, az, hogy epikájának és lírájának jelentős része erre az alapra épült, a kis miskolci diák Petőfi-rajongásának köszönhető.

Arany-rokonság? A Hájniová žena népi világa idillikusabb, elvontabb, mint az Aranyé és igen sok részlete tendenciózusabb, mint Arany népiessége. Igaz, hogy Toldi György, a „rókalelkű” bátya, az udvar, a „nagyvilág” neveltje és Miklós, aki a „... béresekkal gyűjt, kaszál egy sorban...”, bizonyos mértékben szintén ennek a nagyvilági-népi élet párhuzamba-állításnak a gyümölcsei s a naív jóságban, erőben fölnevelkedett Miklós mind erkölcsileg, mind pedig rátermettségben messze felülmulja Györgyöt, de Bence, aki igazán a nép fia, sokkal reálisabb a maga csupaszív hűségével, egyszersmind kissé félszeg, de mindig rokonszenves együgyűségével mint a fiatal Čajka, akinek a naívsága csak előny a költő szempontjából, s aki hőssé magasztosul a költemény végén. A *nép* és az „*uraság*” szembeállítás a itt sokkal tendenciózusabb, ami megint csak azzal magyarázható, hogy egyrészt Hviezdoslav már fajtája tulajdonságainál fogva is sokkal romantikusabb hajlandóságú, másrészt pedig a magyar népi gondolat nemcsak Aranyon, hanem Petőfin, sőt, más klasszikusunkon keresztül is hatott rá. Mikor a fiatal Čajka édesapja örökéért, az erdőöri állásért felmegy az öreg Villánihoz, az uraság önzése, mord szigorúsága, gőgje élő kontraszt a népfői idealizmusával szemben.³⁴ Ugyanennek a kontrasztnak a hangsúlyozása az a jelenet, mikor a fiatal Villáni megjelenése megrémíti az otthon dolgozgató fiatalasszonyt. Nem a sablonos romantikus beállítás; a külső „világ” beletoppanása az idillikus életbe: nagyfeszültségű jelenet ez, amely nemcsak a cselekvénybe illik jól, hanem művészién ábrázolja a költő mondanivalóját.³⁵ S mikor a költő előadja, hogy az úri környezetben félszeg Čajkát hogy megváratták, azzal az „úri” mondással, hogy: „Mindegy: a nép csak nép, várhat akármeddig”,³⁶ Eötvös: „Vár és kunyhó”-ja, Petőfi hasonló tárgyú és hangú versei jutnak eszünkbe.

Mégsem szabad arra gondolnunk, mintha Hviezdoslav bekapcsolódott volna abba a materiális szemléletű politikai költészetbe, amelynek már a XIX. század utolsó éveiben megtaláljuk a nyomát, s amely a nép szociális helyzetével foglalkozik, mintegy a XX. századi szociális, illetőleg szocialista irodalom elő-

„Ach, Petrovič!...” (i. m., Letorosty, III. 40. Cestou života, 39. 347—348. l.) — Gábor V. Kolinský, *Sobrané spisy básnické III.*, T-szentmárton, 1901. 523—526. l.

³⁴ V. ö.: Hájniová žena, i. m. 35. l., 37—39. l.

³⁵ Hájniová žena, i. m. 113. l.

³⁶ „Za jedno: ľud jejba ľud-ten čakat’ môže dokiaľkol’vek, u. o. 37. l. — A „politikai népiességre” von. I. Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig c. m.-t. MTA., 1937. 149. l.

készítőjéül.³⁷ Ehhez Hviezdoslav sokkal romantikusabb szemléletű, az élet, amelyet ábrázol, sokkal idillikusabb, költőibb. Az ő parasztjai jellegzetesen a népi romantika nép-elgondolása; Arany is idealizálta a falusi életet,³⁸ de Hviezdoslav sokszor költőtlenül eszközökkel is igyekszik bizonyítani a nép felsőbbrendűségét. Mikor a fiatal Čajka megnősül, a leány apja hosszú beszédben mondja el az igazi élet két főszabályát: az istenességet és a hitvesi hűséget.³⁹ Ezt a prédikációs ízt Aranynál sohasem találjuk meg, még kevésbé azt, hogy a költő hosszas okoskodással bizonyítja be a népi élet értékeit a „világ“ hamis értékeivel szemben. Sokszor Arany is közbeszól, de tisztán művészi szempontból, a hangulatkeltés érdekében, — de az efféle okoskodás: „A világ azt hiszi...“, — s hosszas előadás után a megoldás: „Ez tévedés...“,⁴⁰ nem az aranyjánosi művészet visszatükröződése.

Az életnek azonban éppen olyan csöndes, higgadt megfigyelője, mint Arany. Romantikus, idillikus beállítottsága mellett néha nagyszerű reális ábrázolásokra bukkanunk: ilyen például Čajka házatájának mozzanatos képe, amely realitása mellett mégis *eszményit*: a munkás élet teljes elégedettségét akarja tükrözni.⁴¹ Szinte megfoghatóan reális a délutáni nyugalom, csend rajza, amint Hanka odabent dolgozik...⁴² Az élet igazi értelme lüktet ezekben az apró epizódokban, leírásokban, amelyeket nemcsak a Hájniková žená-ban, hanem egész epikájában bőven találhatunk.

De Arannyal igazán rokon, mikor szereplőit mutatja be reális színekkel. Ismeri és kutatja az emberi lelket s szereplőinek lelkiállapota éppen olyan fontos előidézője a cselekvény fordulatainak, mint az Arany-hősöké. Lelki küzdelmeiket, belső világuk összeütközéseit sokszor hosszasan, részletesen, magvárázgatásokkal mutatja be,⁴³ igazán mesteri lélekábrázoló azonban ott lesz, mikor egy-két reális képpel, mozzanattal állítja eléink hűségét.⁴⁴ De igazi lélekismeretről, reális jellemzőkészségről nem a népi alakok ábrázolásánál tesz tanúságot, az ő igazi világa, ahol az aranyjánosi lélekábrázoláshoz fel tud emelkedni, a falusi kurtanemesség, az Ežo Vlkolinský és a Gábor Vlkolinský sze-

³⁷ Ilyesmit Stanislav Mečiar állít idézett tanulmányában (Tatry...), 241. l., mikor azt mondja, hogy a természeti környezetben Hviezdoslav eljut a nép szociális helyzetének kérdéséhez.

³⁸ Családi kör!

³⁹ Hájnikova žena. I. m. 62—63. l.

⁴⁰ „Svet nazdá sa...“ „To je omyl...“ Hájnikova žena, i. m. 64—66. l.

⁴¹ Hájnikova žena, i. m. 108. l.

⁴² Hájnikova žena, i. m. 137. l.

⁴³ Kain. Sobrané spisy básnické, III. i. m. 69—109. l.

⁴⁴ Gábor Vlkolinský. I. m. 489—490. l. Az anya beszélgetése fiával. A kitűnő, reális jellemzés mellett rengeteg rokonvonal az Arany János-féle balladával.

replői,⁴⁵ — akikhez származásánál fogva maga is tartozott. Érdekes, tanulságos egy kissé belepillantanunk ebbe a világba. Az Ežo Vlkolinský meséje szintén tele van romantikus vonásokkal; alapeszméje: a szeretet, a meleg szív legyőzi az előítéletek, a származás gőgjét, jellegzetesen romantikus-demokrata eszme.⁴⁶ De az egykori kisnemesi élet és politikai felfogás rajza nagy-szerű lélekábrázolóra és jellemfestőre vall. Színes, élénk párbeszédekben vitatkoznak a szereplők Kossuth demokratizmusán vagy a nemesi előjogok érvényesülésén⁴⁷ s a vita amellett, hogy elsőrangú bemutatása az egykorú szlovák kisnemesség lelki-világának — természetszerűleg hasonlít a miénkre, — emlékeztet az egykori magyar társadalmi satírákra, epikai irányművekre.⁴⁸ A költő népe, fajtája *irányítását* is tervbevette ezeknek a jele-
neteknek a bemutatásával kapcsolatban: a Gábor Vlkolinský tanítója lelkes beszédben „elveti“ az addigi ideálokat és Kossuth, Petőfi helyébe Stúrt ajánlja az ifjúság eszményképéül.⁴⁹ De a hasonló irányú egykorú magyar irodalomhoz talán ott kapcsolódik a legjobban, amikor az installációt és a választást mutatja be, ugyancsak a Gábor Vlkolinský-ban.⁵⁰ A képviselőjelöl-tet, főispánt: egyszerűen: az „urakat“ a nép nagy lelkesedéssel fogadja, egész Vlkolín⁵¹ kivonul Farkas Móric fogadására, — a képviselő azonban csalfa beszédet mond, amellyel félrevezeti a népet, — az egész választáson egyetlenegy a fontos: a frázisok kiáltása és az „éljen“. Fájdalmasan olvassuk ezt egy tót költő tollából, mert ami Arany János, Eötvös József részéről tárgyilagos önkritikaként hangzott el, itt politikai tendenciának minősíthető, — de meg kell állapítanunk, hogy a többi egykorú tót költő mellett Hviezdoslav az egyetlen, aki a reális rajz mellett marad, anélkül, hogy tendenciózusan eltúlozná az alako-kat. Nála a tendencia legfeljebb abból az életteremtette adott-ságból ered, hogy az urak, akik a nép és kisnemesség elnyomói-

⁴⁵ Mindkettő i. m. Ežo Vlkolinský: 265—385. l.

⁴⁶ Tartalma Vlček után (i. m.): „Meghalt az öreg nemes úr, és egyedül hagyta a gőgös özvegyet egyetlen felnőtt fiával. De ez paraszt-szépséget akar elvenni. Az anyja ezért kiutasítja házából s ő nagybáty-jánál húzódik meg, aki eddig legnagyobb ellensége volt. A felek két pártra oszlanak és a zajos esküvő, amelyenre nem emlékeznek a faluban, végleg elidegeníti az anyát a fiától. Csak néhány év múlva töri el a ke-mény nagyanyai szív kéréget az unoka akaratlan látogatása és a kibékült családra új boldogság napja köszönt.“

⁴⁷ Ugyanaz a latin műveltségű nemesség ez, amelynek Pontyi óta annyi mesteri rajza van a magyar irodalomban. L. Ežo Vlkolinský. i. m. 357. l.

⁴⁸ Ežo Vlkolinský, i. m. 359. l. — Akár Eötvös Falu jegyzőjére, akár Arany Elveszett alkotmányára gondolhatunk.

⁴⁹ I. m. 253—252. l. Ime, a politikai tendencia újra elvezeti a magyar talajtól, amelyből pedig annyi ihletet merített.

⁵⁰ I. m. 527—531. l.

⁵¹ Hviezdoslav eszményi községe.

ként szerepelnek, magyarok. Higgadságát, mely, talán nem is kell mondanom, a magyar költészetből való kapcsolataiból ered, mi sem bizonyítja jobban, mint már említett, a milléniumra írt ódája, amelyben erősen kikél a fringiás, mentés, frázisos hazafiasság ellen és népe számára kér megértést, demokráciát Petőfi, Arany szellemében.⁵² S ha majd ez az egyetértés meglesz, hozsannát kiált ő is és boldog himnusszal dicsőíti Istent és az új ezerévet...

De a reális élet ábrázolásánál nemcsak ilyen politikai sikokon mozog. Egyik legkedvesebb témája a szomszédok vetélkedése: a fülemüle-pőr motívuma ezer alakban és arculatban megjelenik nála. A legjobban „Súsedí” c. költeménye adja vissza az aranyjánosi gondolatot, a kicsinyes, semmiségen összevesző szomszédokat,⁵³ de igen sok helyen látjuk éppen az összeveszett, összekülönbözött atvafiakon keresztül a falusi élet nagyszerű, reális rajzát. Ežo Vlkolinský is nagybátyjához menekül, akinek ez nagyszerű alkalom a sógorasszonyon való bosszúállásra, de erre az alapgondolatra épül a „Bútora a Čútora” is,⁵⁴ a két gazda fülemüle-fütytön veszett össze: Bútora két méterrel tovább kaszált, mint kellett volna.⁵⁵ Hviezdoslav éppenúgy megfigyelője a tót népi életnek, akárcsak Arany a magyarnak, éppenúgy meg tudja érteni, sőt, idealizálni, de meg tudja látni reális jó vagy rossz tulajdonságait is. Ott élt népe között, akárcsak a mi népies klasszikusaink, s ott is maradt a tót hegyek közt költészetében is, akárcsak Arany Szalonta mellett.

S hogy a költő maga is mennyire reálisnak, élőnek veszi mindegyik alakját, azt egyik legérdekesebb és legeredetibb költeménye bizonyítja, a „Dve návštev“.⁵⁶ A költő kényszerben fölkeresi régi hőseit: Čajkáékat és Vlkolint. Végeredményképpen sok benne a lírai attitűd: az emlékeket is keresi, melyek a régi alkotásokhoz fűzik, talán egy kissé azt is be akarja mutatni, milyennek képzelte hősei ideális sorsát *nemzeti* szempontból. — de az kétségtelen, hogy mindeovikre mint reális alakra emlékszik, akivel elbeszélget. Közülük oly sokan kint nyugosznak a temetőben, a templom mellett, — hiszen nemrég éltek még, való, igazi életet.⁵⁷

⁵² Sobrané spisy básnické. II. i. m. Letorosty, III. 40. Cestou života, 39. 347—348. l.

⁵³ L. Bujnák, i. m. 142. l.

⁵⁴ Sobrané spisy básnické, i. m. 215. és köv.

⁵⁵ Itt aztán megint romantikusabb a megoldás mint Aranyánál. Bútora és Čútora kibékülnek, a „megnemértett” fiatalság (erre nagyszerű példa a lány bánkódása szigorú apja mellett, ahol még nótáznia sem szabad, u. o. 219—220. l.) *szerelme* hozza őket össze.

⁵⁶ Két látogatás. Šobrané spisy básnické, VI. T-szentmárton, 1923. 167—201. l.

⁵⁷ Legéletteljesebb, legelhihetőbb a költő beszélgetése egyik volt hősével, Gábor Vlkolinský-val (i. m., 196—197. l.) és a távozása Vlkolínból, amint elmegy a temető mellett. (U. o. 201. l.). — Reális ábrázoló-

Az élet reális elénk vetítését nagyszerűen érti a *külső* leírásával is, szemléletességben sokszor vetekszik Arany Jánossal. Erre csak egyetlenegy példát említek: a Farkas Móric főispán fogadására kivonult bandérium élén álló Vlkolinský Gábor pár szavas, mégis tökéletes leírását.⁵⁸ Mégis: a *lélek mélységeinek* ábrázolásával jutott talán a legjobban a csúcspontra. Ez is Arany János öröksége: Arany balladáit élete végéig olvasta és szerette.⁵⁹ A lélek mélységeinek meglátásához egyéni diszpozíciói is hozzásegítették, *befelé élő ember* volt, akárcsak nagy mestere a balladairásban,⁶⁰ aki éppen ezért értett a lelkiismeret szerepeltetéséhez. Ez a *balladai* mag már a Hájnikova žena vége felé is ott található, mikor Hanka csaknem az örületbe esik az önvádtól, amiért férje ártatlanul szenved miatta. Igaz, hogy itt a bűnhődés még nem *tiszta*, hiszen a gyilkosság jogos önvédelemből történt, — de így is első elindulás a balladák felé. Sok balladája van, melyeknek tárgyát Aranytól veszi. Nem kell szolgai utánzásra gondolnunk: Bujnák nagyszerűen megmagyarázza, hogy a közös témák sokszor a lelki hasonlóság következményei (különösen a bibliai Ráchel történetére gondolunk itt, amelyről alább szó lesz), vagy pedig Hviezdoslav *tudatos* átvételei, egyéni feldolgozásai.⁶¹ Bujnák arra is jól rátapintott, mi Arany és Hviezdoslav balladairásában a legfőbb különbség. Arany *reálisabb*, a hősök büntetése csaknem kizárólag *saját bűnükért* történik, így a költőnek nincs is sok magyarázgatásra, szószaporításra szüksége: Hviezdoslavnál is megvan a bűn és bűnhődés tragikus, lelkiismereti magja, de több szerepet juttat a természetfölötti erőknek, a misztikumnak,⁶² ami egvrészt romantikus beállítottságának, másrészt sajátos nemzeti jellemvonásának tulajdonítható.

Ebből a szempontból talán a „Bratranci“ a legjellemzőbb: öregasszony meséli el a történetet, hullanak a levelek s ez idézi fel a multat;⁶³ a mult monda, mely két sziklához fűződik. Valamikor vár állott rajtuk, rablólovagok vára. A tragikus mag: a viszály, amelynek boldogtalan szerelem, halál a következménye. Inkább német, mint aranyvárosi ballada, — ez kétségtelen s nagyszerűen illik a felvidéki hegyek misztikus, multat feidéző világába. Nem is ez és ehhez hasonló balladái adnak alkalmat az Arannyal való összehasonlításra. A „Vrtohlávka“ és a „Kri-

készségére E. B. Lukáč is céloz (i. m., 24. l.) s alakjait a Mickiewiczéivel rokonítja. Kétségtelen, hogy M. Hviezdoslavnak kedvelt írója volt, amit könyvtára igazol. (V. ö. u. o. 22. l.)

⁵⁸ Gábor Vlkolinský. I. m. 527. l.

⁵⁹ Erről Bujnák részletesen beszél (i. m., több helyen is).

⁶⁰ V. ö. Bujnák, i. m. 117. l.

⁶¹ I. m. 130. l.

⁶² V. ö. i. m. 142—143. l.

⁶³ Sobrané spisy básnické. VI. i. m. 3—7. l. Azt hiszem, erőltetett dolog volna itt a Buda Halála romantikus bevezetőjére gondolnunk...

voprisažník“ Hviezdoslav mély, tökéletes balladái.⁶⁴ Vrtohlávka: szeszélyes lány a főhőse, aki elkergette a szeretőjét. A mag te hát ugyanaz, mint a Tetemrehívásban, bár nem lett olyan tragikus következménye. A leányt kínozza a lelkiismeret: — rapszódikus előadásban látjuk meg a szeszélyesség bűnhődését. De az egész előadása sokkal terjengősebb, mint az Aranyé: nem tud a prédikációs íztől megszabadulni, — akárcsak a Krivoprisažník-ban. A hamis esküt mondót kivetette a föld, ott a csontváza a templomban. Minden évben újra kellett temetni. A bűn valódi, reális büntetése, a monda nagyszerű balladái feldolgozása: akárcsak a Hamis Tanú-ban. Csak éppen az eskü lefolyása, Márkus lelki vívódásának egy-két odavetett szóval történő ábrázolása hiányzik belőle...

Ráchel siralma jó alkalom, hogy költőnk Ráchel c. versével összehasonlítsuk: mennyivel bőbeszédűbb, elvontabb Hviezdoslav.⁶⁵ Arany csak Ráchel lelki szenvedésével törődött: a kintől kitáruult lélek mélységei kapták meg költői szemeit, Hviezdoslav bemutatja a gyilkosság előzményeit, Her dest, betegséget és halálát. S még nem ez a meseszerűség a legjellemzőbb: Ráchel megvigasztalódik Krisztusban! Ez a prédikációs vég, a történetnek ilyen teljesen vallásos megoldása⁶⁶ mutatja be a költő egyik legjellemzőbb oldalát, amelyre már több ízben céloztam.

Arany János iránt érzett rokonszenvét Bujnák főleg azzal magyarázza,⁶⁷ hogy nemcsak származásuk, hanem neveltetésük is hasonló volt. Mind a ketten *biblikus* nevelést kaptak,⁶⁸ ennek kétségtelenül Aranynál is megvannak a nyomai, csak hogy míg ő nála ez nem annyira a költemények tárgyában, az előadás módjában (bár erre is van példa!), mint inkább egész lelki berendezésében nyilvánul meg, addig Hviezdoslav tárgyért és módért is gyakran visszanyúl: nem is annyira a Bibliához, mint inkább ahhoz a biblikus protestáns tradícióhoz, amely az egész tót irodalom addigi életében oly nagy szerepet játszik.⁶⁹ Így érthető, hogy oly sokszor veszi tárgyát mind az Ó-, mind pedig az Újtestamentum szereplői, történetei közül; egyetlen drámája, a „Heródes és Heródiás“, szintén bibliai tárgyú.⁷⁰ Hogy megértsük, mit jelentett Hviezdoslav lelki élete szempontjából ez a tradíció, figyeljük meg, mit csinál a bibliai tárggyal. Erre

⁶⁴ U. o. 8—19. l.

⁶⁵ Bujnák ezt az összehasonlítást is elvégezte. I. m. 144—145. l.

⁶⁶ Ráchel. Sobrané spisy básnické. III. i. m. 114—142. l.

⁶⁷ I. m. 117. l.

⁶⁸ Erre Lukáč is céloz mint Hviezdoslav egyik fő ihletforrására. I. m. 22. l. V. ö.: Vlček, i. m. 379—380. l. — Bujnák, i. m. 156—157. l. Az Arannyal közös motívumok nem is kölcsönzések, hanem közös forrásra vezethetők vissza: a Bibliára.

⁶⁹ V. ö. i. tanulmányaimmal.

⁷⁰ Sobrané spisy básnické. T-szentmárton; 1909.

a sok közül talán a *Kain* c. kiseposza a legalkalmasabb.⁷¹ Bibliai téma, de a hviezdoslavi feldolgozás szereplői nem a vallásos tradíció papiros-alakjai, élő emberek, akik nagyszerű alkalmat adnak arra, hogy a költő az emberi lélek fő mozgató rugóit, bűnt, szenvedélyt, önfeláldozást, aljasságot bemutassa. A költemény formája, felépítése biblikus, régies, hagyománnyal teli, de *Dina*, a női főszereplő és Kain beszélgetése, az örökké szerelmes nő alakja, aki a bűnben is követi kedvesét, a hűség és Kain, a hűtlenség megtestesítője,⁷² kiemelik a költeményt a bibliai-prédikációs keretből, az örök emberi, a mindig aktuális költői kérdéseket vetik föl.

S a költőnek ez is nagyszerű *alkalom* arra, hogy elmélkedést, prédikációt fűzzön a meséhez. Ezt mindenütt megteszi, ahol csak lehetőség van rá, de itt, a bibliai tárgyú költeményeknél mintha az egészet csak egyenesen *azért* írta volna... Káin és Abel óta kétfajta ember él a földön: rossz és jó. Mikor lesz vége? Mikor győz a jó a rossz felett?⁷³

Ez a probléma, ez a Bibliából-kiindulás okozza Hviezdoslav lírájának sajátos beállítottságát is. Kétségtelen, hogy a biblikus hang, a prédikációs íz, a ma problémáinak fölvetése bibliai alakokon keresztül: mindez speciális szlovák nemzeti jelenség, de lírai szempontból rokonságban van Arany lírájával is.

Azilum:⁷⁴ nagyon jellemző cím. A költészet azilum az élet szenvedései elől. (A fentebb említett okoskodáshoz kapcsolva: mintha csak azt mondaná, hogy a rossztól így szabadul meg a költő.) „Isteni” költészet, a te szent ligetedbe vonulok felre: ezzel a klasszikusan szép kijelentéssel kezdi, ez azonban nem a pogány *l'art pour l'art* gondolkodásmódja, mert ugyanott jelenti ki őseinek ódai lelkületével: „Hiszek Istenben.” S ez a hit, amelyet Arany is olyan szépen énekelt meg,⁷⁵ vezet el az élet gondjaitól, menti meg a bajoktól, veszedelemtől. A költészet a hit *eszköze*, a szenvedéseket tűrő költőt a tökéletesség felé sóvárgás, a teljesen keresztyén értelemben vett költészet vigasztalja meg.⁷⁶ Alapjában véve tehát éppen úgy pesszimista életfelfogású, mint Arany János, bár nem olyan nyugodt, tárgyilagos, hangulatai sokszor befolyásolják,⁷⁷ alapjában véve mégis: csendesen vonul el a hiábavalóságok elől⁷⁸ a költészet, a szere-

⁷¹ I. m. III. 69–109. l.

⁷² I. m. 101–102. l.

⁷³ I. m., 108–109. l.

⁷⁴ Azyl. Sobrané spisy básnické. II i. m. 7–12. l.

⁷⁵ Fiamnak. — Hviezdoslavnál talán még inkább mint Aranyánál: mindez a vallásos, nemzeti és klasszikus lelki örökség szerves összekapcsolódása.

⁷⁶ Sobrané spisy básnické, II. i. m. Letorosty, 5. 94–95. l.

⁷⁷ Sobrané spisy básnické, I. i. m. Pozdrav, 11–13. l.

⁷⁸ Azyl. i. m. 10. l., 12. l.

tet,⁷⁹ az esztétikum⁸⁰ nyugodt világába, melyet, természetesen, otthon, a természet ölen kap meg, közel *Istenhez*. Ezt azonban legtöbbször nem annak a higgadt, halkszavú lírának a hangján mondja el, amely Aranynak olyan jellegzetes tulajdonsága, — ő majdnem mindig ódái magasságban menekül a világ elől és prédikálva fejtegeti az „azilum“ előnyeit.

Arannyal még egy ponton találkozunk: az élet korábbi időszakába-nézésnél.⁸¹ Érdekes, a bűn büntetése, az ótestamentumi átok-beteljesülés mennyire megkapja:⁸² a fiatalkori bűnök elnyerték büntetésüket s a költő most nemcsak vigasztalódik, hanem vezekel is a költészet szépségeinél. Ez okozza a sok sajátos befelé-fordulást, a metafizikai problémák fölvetését. Az idők változása, főleg az újév, vagy az este (Arany!) nagyszerű alkalmak erre a befelé-fordulásra.⁸³ De ez, a belső élet szeretete viszi el a költőt lírájának két fő-ihletőjéhez: a családi élet körébe és a természethez is.

Lukács Emil Boleslav élete főélménye gyanánt említi édesanyját, aki nemzeti hovátartozandóságát is meghatározta.⁸⁴ Családja valóban nagy ihletője: mintegy jelképe annak a menekülésnek, amelyet állandóan keres a világ bajai elől. Arany János érzelmi életéhez talán ez hozza legközelebb: a kisvárosi élet nyugalmas szobájába, kertjébe menekül a világ zaja elől.⁸⁵ A nyugodt családi élet derűs boldogságát már az epikában is bemutatja, így elsősorban a Hájniková žená-ban több helyen. Villáni, aki Hankát egyedülletében lepte meg, mintegy a „gonosz világ“ romantikus gondolatának szimbóluma, — de hogy a család milyen óriási szerepet játszott az életben, azt elsősorban lírai versei bizonyítják. Halott édesanyja emlékét szinte megdöbbenően szemléltető módon idézi,⁸⁶ az emlékezésen keresztül írja meg, mennyire ott él lelke mélyén a legdrágább, legelfelejtethetlenebb lény képe, aki elvezette a nemzeti élethez is. S a *mindent* jelentő felsőbb nyugalomhoz, a már ismertetett szépség-költészet-Isten-megigazuláshoz is az anyja

⁷⁹ I. m. Letorosty, 3., 93. l.

⁸⁰ Sobrané spisy básnické, II. i. m. Sonety, 10., 82. l.

⁸¹ Sobrané spisy básnické. I. Epilog, 323. és köv. l. Itt a vers címe is azonos az Aranyéval. De a lelki attitűd még jobban hasonlít a „De profundis“-ban. (II. i. m. 39. l.) — V. ö.: Za mladost'ou. U. o. Letorosty, II. 27. 186. l.

⁸² A Zsoltárok sem hagyják nyugodni. Ez is az ótestamentumi hanghordozás jellegzetes bizonyítéka. I. m. 27—33. l.

⁸³ Az említett zsoltár (66., 35: Kínóztál, de megmentettél; Perelj uram, perlőimmal mottójára) „Žalm k závierke roku“: zsoltár az év befejezésére. — Ezt már Bujnák is megemlíti s a kisvárosi, szűk élettel hozza összefüggésbe. I. m. 150. l.

⁸⁴ I. m. 21—22. l.

⁸⁵ V. ö. Bujnák, i. m. 146. l. A családi életnek Bujnák itt számos motívumára mutatott rá.

⁸⁶ Sobrané spisy básnické. II. i. m. Letorosty. II. 26. 177. l.

nyelvén juthat el!⁸⁷ Kétségtelen, hogy a gondolat nem eredeti, de szenvedélyes ragaszkodása az édesanya emlékéhez s mind-ahhoz, amit az az ő életében jelentett, költészetének talán leg-szebb darabjait hozza létre. Édesanyja: az ifjúság otthona, a Biblia, a szeretet, a nagy lelki gazdagság forrása.

Azt hiszem, fölösleges újból és újból Petőfihez, Aranyhoz rokonítanom. Csak annyit említek meg még: ezt a családi életet az élet zajgó forgatagától *távol* képzei el, éppenúgy, akárcsak Arany János. De a tót hegyvidék romantikus s oly sokszor idillikus világa sokkal inkább hozza közel családi költészetét a természetéhez, a természet: a zúgó erdők, a nagy hegyilegelők, a hegycsúcsok és mély völgyek világa éppen olyan keret a be-feléforduláshoz, a magabaszálláshoz, mint a családi fészek meleg-sége. A Hájniová žena tárgyalásakor már láthattuk, hogy az ideális otthon és a természet mennyire egybekapcsolt, mond-hatni: azonos fogalmak nála s mennyire hozzájárultak sajátos szabadság-eszménye kialakításához is, de lírai költészetében otthona, a természet, a *hazai* táj teljesen azonos fogalmak: egyi-
ket sem tudja a másik nélkül elképzelni. Stanislav Mečiar nagyon szépen bemutatja, Hviezdoslavnak milyen *mély* volt a viszonya a *Tátrához*,⁸⁸ mi hozzátehetjük: az árvai hegységekhez is, ahol igazán otthon volt. Ez a természet pedig, amely lelki éle-tében ilyen nagy szerepet játszik, lelkének mintegy „kiegészítő része”,⁸⁹ egyáltalán nem az a mesterkélt, romantikus idilli világ, amelyre népi felfogása után gondolhatnánk. Romantikus, az kétségtelen, hiszen a hegyvidék elsősorban romantikus beál-lí-tottságú költők hazája: maga sem tagadja, hogy mindaz, amit fölemelkedésnek, magabaszállásnak, egyszóval költészetnek ne-vez, romantikus,⁹⁰ — mégse a mesterkéltesség, szobai levegő ter-mészeti környezetébe ez, hanem a szabad, friss levegőé, szinte érzik rajta az árvai erdők ózondús illata. Érthető, hogy a költő itt találja meg igazán felemelkedését, otthonát s itt tud tartal-mat adni *nemzeti érzéseinek* is.

A *Tátra* szokványos nemzeti szimbólum már elődeinél is: Hollý Jánostól egészen Hviezdoslavig ún. „Tatrologiá”-ról be-szélhetünk a tót költőknél.⁹¹ De igazán költői elemmé, a költői felemelkedés részesévé Hviezdoslavnál lesz. A Tátra a nemzet őrzője, felemelője, védője: már a Hviezdoslavot meg-előző költők is vallották ezt a gondolatot, a pánszláv eszme költői összekapcsolták, persze, Slávia bölcsőjének eszméjével is. De ez a Tátra-, illetőleg most már szélesebb értelemben: hegyvidék-kultusz most válik a magyar népies-nemzeti eszmétől megtermé-kenyült Hviezdoslavnál igazi költői eszközzé. A Tátra sohase

⁸⁷ Sobrané spisy básnické. II. i. m. Letorosty. III. 8. 216—217. l.

⁸⁸ Tatry... i. m. 235. l.

⁸⁹ „...doplňujúca stránka svojej duše...“, u. o. 239. l.

⁹⁰ Sobrané spisy básnické, VI. i. m. Motto. 1. l.

⁹¹ Stanislav Mečiar, i. m. 201—202. l.

lehet a nemzet sírja, mert amíg a nap süt fenséges csúcsaira, addig nincs fölötte az éjjeli felírás: „Itt nyugszik ez a nemzet...”⁹² S ebben a képben kifejeződik az a gondolat is, amely megint csak a magyar klasszicizmus nemzeti érzéséhez kapcsolja az ő nacionalizmusát: az *árvaság* gondolata, — két kézzel könyörög az *elárvult* nemzet boldogságáért.⁹³ Mintha a pánszlávizmus nagy közösség-gondolata (vzájemnost) átalakult volna egy kissé, még akkor is, mikor itt-ott lelki őseinek látja annak az eszmének a harcosait... A költő ennek az elárvult nemzetnek a lantosa, az ő sorsa a költőé is, együtt bűnhődnek, alázkodnak meg, de együtt emelkednek is fel...⁹⁴ Ezt az érzését, mely éppen olyan szenvedélyes, ódai hevületű írásokra ragadtatja, akár a szabadság, az otthon, a természet dicsérete, lehetetlen attól a mély vallásos hagyománytól elválasztani, amelyről vallásos tárgyú epikájával kapcsolatban szólottunk már. Ebben a tradícióban kétségtelenül ott van a kollári hagyomány is, a tudat alatt, szinte ösztönösen⁹⁵ benne él mindaz, amit a nemzeti szellem eddig termelt, nemzeti érzése ezúttal mégis a már *dunaivá* szc'escdett Petőfi-gondolathoz áll legközelebb: az árva nemzet gondolatához, amellyel mégis gyönyörű élni, sőt bukni is. Az árva nemzet költőjének lenni: dicsőség, egyúttal átok, keserűség is az értetlenség miatt. Vrchlický-hez írt ódájában panaszkodik is emiatt:⁹⁶ „Te nem vagy a pusztán elárvult szomorú hang...”, írja hozzá nagy keserűen. De — és ezzel adja meg nemzeti érzésének igen nagy mélységét, — nemzete árvaságának nemcsak az *ellenség* az oka, tárgyilagosan meglátja nemzete hibáit is, amelyek között elsősorban persze a költő megnemértése szerepel.⁹⁷ De ő bátran áll ki nemzete mellett, még a hibákat is vállalja: fantáziája⁹⁸ és a nagyok dicsőségére való visszaemlékezés⁹⁹ meg is vigasztalja rögtön. Lehetetlen ezekben a gondolatokban fel nem ismernünk az egész XIX. század magyar nemzeti gondolatának hatását, még akkor is, ha politikailag szembe fordul is velünk. Egyetlen motívum, amely új: a költőt saját népe sem érti meg; ez Hviezdoslav

⁹² Sobrané spisy básnické, II. i. m. K. Tatrám, 46. l.

⁹³ U. o. Prosha 44—45. l.

⁹⁴ U. o. De profundis, 39. l.

⁹⁵ Ezt nagyszerűen bizonyítja a Letorosty 6. költeménye. (Sobrané spisy básnické, II. i. m. 95—96. l.). A Tatrát éppúgy a Sláva fogalmával kapcsolja össze, de a Sláva már csak sablón, voltaképpen csak a Tatráról van szó, mint a tótság őrzőjéről s a szépség, jóság, igazság megtestesítőjéről.

⁹⁶ Sobrané spisy básnické, II. i. m. Letorosty, 27. 253—254. l.

⁹⁷ A Vrchlickýhez írt óda erre is céloz, sőt ez adja meg a költemény tragikus színezetét. Egyszersmind rávilágít Hv. pesszimista, sötétlátású lelkivilágának egyik alapokára: arra a paradoxonra, amely a meg nem értett népies költőt jellemzi. A nép költője, kit saját népe nem ért meg!

⁹⁸ Sobrané spisy básnické. I. m. Pozdrav. 9. l.

⁹⁹ U. o. 10—11. l.

saját helyzeti adottsága, ez adja meg nemzeti költészetének sajátos hangját is s ez idézi elő, hogy éppen Vrchlickýhez írt ódájában bizonyítja be önálló tót nemzeti gondolkodását. A cseh nemzetre legfeljebb mint a nagyobb, erősebb testvére tekint, de nem azonosul vele, még ha szereti is a nagy cseh írókat.¹⁰⁰

Beszélhetnénk még drámájáról, a „Heródes és Heródiás”-ról, megemlíthetnők lírai költészetének egyik legérdekesebb részét: epikus költeményeinek dalbetéteit, a férj és feleség párbeszédes, szinte népszínműbe illő dalát,¹⁰¹ a málnaszedőlányokét¹⁰² stb., stb.: de mindabból, amit eddig is elmondottam, meg tudjuk kapni Hviezdoslav teljes költői arcképét. Mély, komoly lélek, akiben ott forr a pesszimizmus, ott él a tragikus összeütközések ezer lehetősége,¹⁰³ de lelke gazdagsága, a „felsőbb birodalmakba” lendülése megmentette az összeroppanás veszedelmétől. Felkereste népét, idillikus világát, megtalálta az élet értelmét az otthon, a család és a természet szeretetében s hogy ilyen kiengesztult lélek maradhatott: abban a protestáns biblikus tradíció és a világirodalmi, főleg szláv nagyságok hatása¹⁰⁴ mellett az elmondottak alapján a magyar költészetnek és elsősorban klasszicizmusunknak is nagy része van. Ha jól meggondoljuk, a XIX. századvég klasszicizmus utáni nemzedéknek magyar költői mellett talán egyik leghívebb őrzője mindannak, amit a magyar „klasszikus ízlés” jellegzetes vonásainak mondunk Horváth János munkássága óta. Ez nem véletlenség, hanem igazolása mindannak, amit a bevezetésben elmondottam. S ha igaz, hogy Hviezdoslav lelke ezernyi színével, páratlan gazdagságú, népi elemekkel gazdagított költői nyelvével, elméleti alapokra fektetett tökéletes verselésével¹⁰⁵ hatalmasat lendített a tót költészet fejlődésén s ezzel az első nagy lépést tette meg a nemzeti felemelkedés felé:¹⁰⁶ akkor az elmondottak alapján a magyar szellemnek is óriási része volt ebben a lépésben. Arany János

¹⁰⁰ Téved tehát dr. Jaroslav Zatloukal: „Vzt'ah slovenskej literatúry k literatúre českej”. Slov. Smery, 1936. 8—9. 358. l.

¹⁰¹ Hájníkova žena, i. m. 83—84. l.

¹⁰² U. o. 136. l.

¹⁰³ Ennek érdekes megnyilatkozása az a szonettje, mikor egy pilanatra kiesik megszokott irányából s a XIX. századvég schopenhaueri költőinek hangján: — a Nirvánáról énekel. Ez a komor, vígasztalan pesszimizmus azonban — érezzük — nem az ő hangja. (Sobrané spisý básnické, II. Sonety, 6. 79—80. l.)

¹⁰⁴ Idillizmusára, romantikus népiességére Puskin is hatással volt. V. ö. Rudo Brtán: Puškinu Slovákovi. Slovenské Pohl'ady, 1937. 15—16. l. — Rudo Brtán: Počiatky záujmu o Puškina ma Slovensku. Elán, VII. 5. 2—3. l.

¹⁰⁵ Verselésére vonatkozólag l. Henrich Bartek: „K základom slovenskej prozodie” c. cikkének II. részét. Slovenské Pohl'ady, 1935. 8—9. sz. — A szerző bemutatja, hogy Hviezdoslav milyen alaposan s a szlovák léleknek megfelelően vitte új útakra az elődeitől, — főleg — Sládkovičtól — eltanult verselést.

¹⁰⁶ V. ö. Stanislav Mečiar: Na kubínskom námetí. Elán, VII. 2. sz.

balladái a nagy tót költő íróasztalán: Hviezdoslav lelkivilágának s egyszersmind a dunai szellem egységességének méltó szimbóluma.

Sziklay László.

Au cours du XIXe siècle la littérature hongroise commence à jouer un rôle très important dans la vie spirituelle de l'Europe Centrale. Elle exerce entre autres une influence notable sur la littérature slovaque. Paul Országh, écrivant sous le pseudonyme Hviezdoslav, est un des plus grands poètes du peuple slovaque. Mais, en même temps les circonstances extérieures de sa vie et ses penchants l'attachent à la poésie hongroise de Petöfi et d'Arany. Membre d'une famille appartenant à la petite noblesse slovaque, il est influencé pendant les études de sa jeunesse par l'esprit hongrois et bien qu'il subit plus tard l'ascendant de l'idéologie des ennemis de la Hongrie, c'est la poésie hongroise qui resta son idole jusqu'à la fin de sa vie. Dans sa poésie épique, surtout dans son chef-d'oeuvre (Hájniková žena), il peint la vie du peuple slovaque. Ses personnages sont des héros romantiques: pleins de bienveillance et de penchants purs, ils vivent au milieu de la nature, loin de la vie mondaine qu'il trouve méchante et vilaine. Dans la nature il se sent libre, elle est pour lui la patrie de la liberté. Il analyse avec justesse ses héros: surtout les figures de la petite noblesse slovaque; son génie est à l'aise quand il s'applique à présenter ce monde. Ses ballades sont des chefs-d'oeuvre de la poésie slovaque tout de même que celles d'Arany dans la poésie hongroise. Dans sa poésie lyrique, contre les déboires de la vie quotidienne il se réfugie dans la poésie sacrée. Il chante la famille, la nature, la patrie. Son patriotisme adore les montagnes et les vallées de la Haute-Hongrie, en même temps, il se plaint de la solitude. Nous y trouvons une foule de motifs communs à la poésie des grands génies hongrois. Ses idées politiques n'étaient point les nôtres: mais, les ballades d'Arany se trouvaient sur sa table même au moment de sa mort.

László Sziklay

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Convegno Augusteo.

Azok a nagyarányú ünnepségek, amelyekkel az európai kultúrközösséghez tartozó népek az egész világon Augustus születésének kétezredik évfordulójáról megemlékeztek, természetesen Olaszországban sikerültek a legbensőségesebben. Az olaszok, főleg a fascista Olaszország fiai, egységben látják a római multat és az olasz jelent: ez a történeti szemlélet az Augustus-jubileumot valósággal nemzeti ünnepké avatta számukra. Az ünnepségek két esztendőn keresztül tartottak. Méltó befejezésnek kell tekintenünk azt a *Convegno Augusteo*-t, amely 1938. szeptember 23–27 között az Augustus-jubileumot hivatalosan is bezárta. Az összejövételhez jóváhagyását adta Mussolini miniszterelnök, aki a megvalósítást a nemzeti nevelés miniszterére bízta. A rendezés nehéz munkáját az erre különösen hivatott két szerv, az Istituto di Studi Romani és a Museo dell' Impero vállalta: az előbbi élén a munkát C. Galassi Paluzzi, az utóbbián G. Q. Giglioli irányította. Az elgondolás szerint a Convegno-n meghívás alapján résztvettek volna azok

a külföldi és olasz tudósok, akik a rómaiakra vonatkozó kutatásokban érdemeket szereztek, vagy az Augustus-jubileum sikeréhez munkájukkal hozzájárultak. A hivatalos programm felsorolta mindazokat a tudományos intézményeket, amelyek képviseltették magukat a összeálította a meghívást elfogadóknak névsorát is. Meg kell azonban állapítani, hogy a külföldiek közül néhányan távolmaradtak. Ennek egyetlen magyarázata a Convegno időpontja: a legforróbb napjai voltak ezek a világháborúval fenyegető európai krízisnek. E hiány ellenére is az összefogás fényesen sikerült. Az egymást követő páratlan látnivalók elfeledtették — legalább rövidebb időszakaszokra — a mardosó gondokat, amelyekről mégsem lehetett szabadulni. Magyarországot, illetőleg a Magyar Tudományos Akadémiát a jelen sorok írója képviselte.

Külön meg kell emlékezni a rendezés elsőrangú voltáról, amely valószínűleg főleg C. Galassi Paluzzi elévülhetetlen érdeme. Minden a legpontosabban, zökkenők nélkül ment. S a külföldi résztvevőket olyan páratlan vendégszeretet fogadta, amelynek figyelme a legapróbb részletekre is kiterjedt. Ezt azért kell kiemelni, mert a gazdag programm ugyancsak próbára tette a rendezőség találékonyságát.

A látnivalók, illetőleg a Convegno résztvevői számára rendezett különböző ünnepségek szakadatlan sorban követték egymást. Az első nap délelőttjén avatta fel lélekemelő ünnepségben Mussolini az Ara Pacis rekonstrukcióját. Ugyanezen nap délutánján a meghívottak G. Calza vezetésével az ostiai ásátásokat tekintették meg. Az egyik antik ház épségben maradt helyiségeiben, csodálatos környezetben a nemzeti nevelés minisztere tartott felejthetetlen fogadást. A következő napon délelőtt G. Q. Giglioli vezetésével a Mostra Augustea megtekintése következett, délután pedig A. Bartoli magyarázta a legfrissebb palatinusi ásátásokat és a Curia restaurációs munkálatait. E napot hangverseny fejezte be a Basilica di Massenzio hatalmas boltzata alatt. A következő két napra a Convegno Nápolyba tette át a székhelyét. Innen indultak a résztvevők szeptember 25-én délelőtt Ercolano, délután pedig Pompei megtekintésére. A vezetést az erre leghivatottabb Amedeo Maiuri vállalta. Szeptember 26-át a résztvevők Capri szigetén töltötték, ahol a Villa Jovis megtekintése és Anacapri meglátogatása voltak a program legkiemelkedőbb pontjai. Szeptember 27-én a Convegno ismét az örök városban bonyolította le a további programot: e nap délelőttjén volt a Capitoliumon az Augustus-jubileum ünnepélyes bezárása, amelyet délután Róma kormányzójának a Convegno résztvevői számára adott fogadása követett.

A program rövid felsorolása is fogalmat adhat a csodálatos látnivalókkal zsúfolt napok szépségéről. A résztvevők csak hálával és köszönettel gondolhatnak vissza e néhány nap örökké emlékezetes élményeire. Az a munka, amelynek eredményeit a Convegno rendezősége valóban méltó büszkeséggel tárhatta a meghívottak elé, mindennél ékesszólóbban bizonyítja, hogy a fascista Olaszország számára a Róma-gondolat nem retorikai formula, hanem élő valóság, az egyik leghatalmasabb hajtóerő, amelyet azonban végeredményben tárgyilagos és egyben áldozatos tudományos kutató munka formál.

(Budapest.)

Husztai József.

L'autore partecipò al Convegno Augusteo, e nel suo articolo riferisce appunto sui lavori del convegno che ebbe luogo il 23—27 agosto 1938, lodando particolarmente l'opera fattiva degli organizzatori.

G. Husztai.

Lustrum.

A köztársasági Róma államjogának egyik legfontosabb intézménye volt az úgynevezett *census*. A *census* — vagyonbecslés — abból állt, hogy minden ötödik évben külön e célra választott állami tisztviselők, a censorok, Róma polgárait vagyoni viszonyaik és ennek megfelelő katonai kötelezettségük alapján osztályozták. Mikor aztán a censorok hivataluk végzetével a polgárok új listáit elkészítették, összegyűjtötték egy előre meghatározott napon Róma egész polgárságát a Mars-mezőn és az újonnan megállapított rend szerint felsorakoztatták.¹ Erre következett a *census* végső aktusa, a *lustrum* néven ismert kultikus szertartás. A censorok egy áldozati állatokból álló ünnepélyes processiót (*suovetaurilia*) vezettek körül háromszor² oly módon, hogy a nap járásával megegyező irányban haladva a polgárság zárt sorait (*exercitus*³) mindannyiszor jobb kéz felől hagyták maguk mögött.⁴

E befejező kultikus szertartás, a *lustrum*, emelte jogerőre a censorok működésének kézzel fogható eredményét, a *census*listákat.⁵ Mivel azonban e szertartás nemcsak az újonnan elkészített listák jogérvényességét biztosítja a jövőre, hanem ugyanakkor a régebbi listák érvényességét is automatikusan megszünteti, könnyen érthető, hogy ez a szó: *lustrum* nemcsak a kultikus szertartást magát jelöli, hanem ugyanakkor hivatalos neve annak a pontosan meghatározott időperiódusnak is, amelynek tartama alatt egyik *lustrum*aktustól a másikig a *census*listák érvényesek.⁶ A *lustrum* tehát periódikusan megismétlődő kultikus cselekmény. A periódikus ismétlődés lényeges alkotó eleme nemcsak a *censuslustrum*nak, hanem minden egyéb *lustrum*aktusnak is.⁷ Az *armilustrum*, *tubilustrum*, *amburbium* és *ambarvalia* néven ismert lustrációs szertartások például évenként periódikusan viszatérő római ünnepek voltak.

Jóllehet e periódikus ismétlődés a *censuslustrum* esetében rögtön az első pillanatra felismerhető, sok fejtörést okozott a filológusoknak mégis az a kérdés, hogy vajon a polgárság *lustruma* kezdettől fogva meghatározott periódusokhoz volt-e kötve, vagy hogy nem volt-e eredetileg a *lustrum*periódus tartama tetszésszerű. Ma is érvényes még tudniillik az a felfogás, hogy a római köztársaság *censuslustrumát* csak Kr. e. 230 óta tartották szabályosan minden ötödik évben. Ezt megelőzőleg azonban állítólag teljesen tetszésszerű időszakokban tarthattak *lustrumot*.⁸ Mindenekelőtt e felfogással szemben óhajtunk állást foglalni.

1.

Az összes antik források, amelyek a *census*-, illetőleg *lustrum*-periódus meghatározásával foglalkoznak, azonosítják e periódust az

¹ O. Leuze, Zur Gesch. der römischen Censur 64.

² G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer² (idézzük: RuKdR²) 142.

³ Th. Mommsen, Röm. Staatsrecht II 412.

⁴ *dextratio*, v. ö. C. Koch. Gestirnverehrung im alten Italien 23. (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike 3. k.)

⁵ V. ö. W. F. Otto, Rhein. Mus. 71 (1916) 17; O. Leuze i. m. 64.

⁶ V. ö. O. Leuze i. m. 81 kk. és A. Berve RE XIII. 2057.

⁷ V. ö. G. Wissowa RuKdR² 390.

⁸ V. ö. O. Leuze i. m. 81 kk. és A. Berve RE XIII 2057.

úgynevezett *quinquenniummal*.⁹ Egyéb ettől eltérő vagy ennek ellentmondó meghatározást az antik irodalom nem ismer.¹⁰ Kérdés már most, mit jelent e szó *quinquennium*.

Lustrumnak nevezik a quinquennalis időszakot Varro szavai szerint azért, mert az adót és vámot minden ötödik évben fizetik. Varro e mondatával a *lustrum* szó etymológiáját akarta megoldani. Szerinte e szó a *luere* igéhez tartozik, amely állítólag annyit jelent, mint „fizetni”. E naiv nyelvészkedés ezúttal nem érdekel bennünket. Sokkal fontosabb számunkra az a megállapítás, hogy Varro szavai értelmében a lustrumot, az állítólagos „fizetést” minden ötödik évben tartják. A *quinquennium* (= *lustrum*) tehát e mondat értelmében tulajdonképpen négyéves időszak, melyet csak azért jelölnek az 5-ös számmal (*quinque*), mert a terminust adó esemény minden ötödik évben következik be. A Varro-meghatározás értelmében tehát a latin *quinquennium* ugyanazt jelenti, mint a görög *penteteris*. A *penteteris* is tulajdonképpen négyéves időszak, amelyet ugyanazon meg gondolás alapján jelölnek az 5-ös számmal, mint a római *quinquenniumot*.

Ugyanezt mondja a lustrumról Censorinus is, akinek hitelességét alaptalanul vonták kétségbe.¹¹ Szerinte is minden ötödik évben tartanak lustrumot és ezért azonosítható a lustrumperiódus a görög *penteterissel*.

Van azonban a latin *quinquennium* szónak egy másik jelentése is.¹² Amiképen tudniillik a *quadrennium* szó mindig négyéves és a *biennium* mindig kétéves időszakot jelöl, ugyanúgy jelölhet a *quinquennium* is ötéves időszakot. A *quinquennium* szó e második jelentése alapján

⁹ Suetonius o. 172: *lustrum quinquennii tempus apud Romanos*. — Varro de l. l. VI. 11: *lustrum nominatum tempus quinquennale a luendo etc.* — Varro u. o. VI 93: *quod censor exercitum centuriato constituit quinquennale, cum lustrare et in urbem ad vexillum ducere debet.* — Serv. in Aen. VIII 183: *moris fuerat completo lustrum pingues victimas offerre censores... per quinquennium istis victimis urbs lustrari solebat.* — Serv. in Aen. I. 283: *lustrum autem dictum, quod post quinquennium unaquaeque civitas lustrabatur, stb.*

¹⁰ O. Leuze felfogása szerint (i. m. 81 l.) a *lustrum* szó eredetileg bármilyen tetszésszerű tartamú időszakot jelölhetett. E merész állítását próbálta igazolni Leuze Marius Victorinus grammatikus következő mondatával: *periodus, quae latina interpretatione circuitus vel ambitus dicitur, est compositio pedum trium vel quattuor vel complurium similium atque dissimilium ad id rediens unde exordium sumpsit, sicut temporis lustrum vel sacrorum trieterici* (Gramm. lat. ed. Keil VI 55). E mondathoz fűzi Leuze a következő tipikusan felületes magyarázatot: „Aus dem hier angestellten Vergleich ist zu schliessen, dass das Wort *lustrum* einen durch periodisch wiederkehrende gleichartige Ereignisse begrenzten Zeitraum von beliebiger Dauer bezeichnen konnte”. — Ha ez az állítás helyes lenne, akkor mindenesetre Marius Victorinus mondata alapján a Trieterist is tetszésszerű tartamú időszaknak kellene tartuk.

¹¹ Censorinus Cap. 18 § 13: *idem tempus (scil. 4 anni) anni magni Romanis fuit, quod lustrum appellabant, ita quidem a Servio Tullio institutum ut quinto quoque anno censu civium habito lustrum conderetur, sed non ita a posteris servatum etc.*

¹² A *quinquennium* szó e kettős jelentését már Th. Mommsen (Röm. Chron. VI 162—71) észrevette.

jelölnek a *duo quinquennia* és *tria quinquennia* kifejezések 10, illetőleg 15 éves időszakot.¹³

A quinquennium szónak tehát két jelentése van aszerint, hogy a terminust adó ötödik évet különveszik-e, vagy hozzászámítják a periódushoz. Ugyanezt a kettős használatot figyelhetjük meg a quinquenniummal azonosított lustrum szó esetében is.¹⁴ A lustrum szó jelölheti mind a négyéves, mind pedig az ötéves időszakot.¹⁵ Döntő e periódus-számításban természetesen az ingadozás ellenére az *ötödik év*, amely mind a két esetben a terminus szerepét tölti be.

Hangsúlyozzuk tehát, hogy e jelentéktelen ingadozás ellenére a lustrum szónak, mint időmértéknek, pontosan meghatározott értéke van. A szabályos lustrumperiódus mindig quinquennium.¹⁶ Ez az értelme a lustrum terminus technicusnak minden antik forrásban, amennyiben természetesen egyáltalában ellenőrizhetjük, mit értenek az egyes szerzők e kifejezésen.¹⁷ Nem akarjuk természetesen kétségbe vonni, hogy *de facto* szabálytalan lustrumperiódusok is léteztek. Kérdés azonban, mi az eredete a szabályos, quinquennalis lustrumperiódusnak.

2.

Mivel több esetben bebizonyítható volt, hogy a köztársaság első századaiban szabálytalan, tehát nem quinquennalis lustrumperiódusok is előfordulnak, Leuze azt a következtetést fűzte e megfigyeléshez, hogy a lustrum azonosítása a quinquenniummal *csak későbbi fejlődés eredménye*. Mivel a censorok hatáskörébe tartozó állami bérletek Róma világbirodalomká váló fejlődése folyamán nagy jelentőségre tettek szert, lassanként fontos lett, hogy a censust pontosan meghatározott időszakokban tartsák. Ezért szabályozzák a Kr. e.-i III. század végén a census-, illetőleg lustrumperiódusokat oly módon, hogy ettől az időtől kezdve minden ötödik évben tartanak lustrumot.¹⁸

E felfogás szerint tehát lassú természetes fejlődés vezetett a lustrumnak minden ötödik évben való szabályos megtartásához. Egyáltalában nem merült fel azonban az a kérdés, miért választottak a rómaiak e természetes, könnyen érthető fejlődés folyamán éppen ötéves periódusokat. E magyarázat szerint egyszerűen el kell fogadnunk, hogy célszerű okok elkerülhetetlenül fontossá tették az eredetileg tet-

¹³ Lásd a Georges-szótár, ill. a Theasurus adatait a *quinquennium* címszó alatt.

¹⁴ Jellemző, hogy föntidézett forrásaink is váltakozva használják a következő kifejezéseket: *quinto quoque anno, per quinquennium* és *post quinquennium*.

¹⁵ Négyéves időszakot jelöl a lustrum szó a következő helyeken: Plin. II 122; II 130; II 78; Ciris 20 kk. Stat. Silv. II 6, 70 sat. — Ellenben ötéves időszak a lustrum: Hor. carm. II 4, 24; carm. IV, 1, 6; Ovidius Ibis 1; Trist. IV 8, 33; Am. III 6, 27; Ars am. III 15 etc.

¹⁶ Nem tartozik ide Stat. silv. III 1, 45 és Mart. IV 1, 7. A *velox lustrum* = egyéves időszak és *ingens lustrum* = saeculum, poétikus kifejezések, tehát nem terminus technicusok.

¹⁷ O. Leuze (i. m.) beszél 3, 4, 5, 6, 7 és többéves lustrumperiódusokról is. Eredményeit nem óhajtjuk esetenként megbírálni, csak annyit jegyzünk meg, hogy e szabálytalan lustrumperiódusok esetében soha nem tűnik ki a szövegből magából, vajjon gondolt-e az antik szerző arra, hogy e periódusok szabálytalanok, tehát nem quinquenniumok.

¹⁸ O. Leuze i. m. 69 kk.; A. Berve RE XIII 2053 k.

szésszerinti periódusok szabályozását. E szabályozás folyamán aztán teljesen tetszés szerint választottak egy periódust, a quinquenniumot, amihez ettől kezdve következetesen ragaszkodtak.

E praktikus okokkal való magyarázás *elhallgatott*, és — nyugodtan hozzátehetjük — *téves* kiindulópontja volt az a gondolat, hogy a polgárság lustruma minden ötödik évben tulajdonképpen csak *melleges* kultikus kísérő jelenség a praktikus államjogi aktus, a census végén.¹⁹ Célszerű okból tartottak időről-időre censust, és ehhez az államjogi aktushoz kapcsolták a kultikus lustrumot, amelynek azonban állítólag semmi köze sincs a censushoz.²⁰

Hiányos e magyarázat már csak azért is, mert a lustrum kultikus jelentőségét teljesen figyelmen kívül hagyta. A polgárság lustruma minden ötödik évben megismételt *kultikus cselekmény*. A magyarázatnak tehát a kultuszból magából kell kiindulnia. Mivel pedig minden helyes filológiai magyarázat alapja az összehasonlítás, e probléma tárgyalását is összehasonlítással kell kezdjük. A kérdés tehát: vajjon nincs-e éppen az ötödik évnek kultikus jelentősége?

Tényleg ismerünk a római kultuszról néhány olyan esetet, amelyben az ötödik év fontos szerepet játszik. Gondolunk itt elsősorban a *votum quinquennale* intézményére.²¹ A történeti tradíció szerint több esetben volt a rómaiaknál éppen az *ötödik év* valamelyik hosszabb lejáratú állami fogadalom terminusa. Egy helyen pl. Livius azt a hivatalos kérdésformulát idézi, amelyet a fogadalmattevő állami tisztviselőnek a *votum quinquennale* ünnepélyes kihirdetése előtt a népgyűlés elé kellett terjesztenie.²² E szavakból tudjuk, hogy a római nép egy alkalommal *ver sacrum*-ot akart ígérni, ha az istenek az államot a következő ötödik évig megtartják. Hasonló quinquennalis fogadalmakról több ízben tesz említést Livius.²³

Livius szavai: *ad quinquennium proximum* bizonyítják, hogy a rómaiak azt az időt, amely a fogadalom kihirdetésétől a következő 5. évben történő beváltásig terjedt, *egységnek* tekintették. Erre az időegységre óhajtják az istenek jóakarátát biztosítani a megígért fogadalommal. Ez az ötéves fogadalmi periódus (*votum quinquennale*) erősen emlékeztet a lustrumra. Amiképpen e rendkívüli fogadalmakkal az állam fennmaradását óhajtották biztosítani egy pontosan meghatározott időszakra, ugyanúgy biztosítja a lustrumaktus végrehajtása után kihirdetett újabb fogadalom az állam fennmaradását a következő lustrum periódusra.²⁴ A fogadalmi periódus tartama mindkét esetben quinquennium.

¹⁹ O. Leuze i. m. 64 k.

²⁰ Th. Mommsen, Röm. Staatsrecht II. 412.

²¹ G. Wissowa, RuKdR², 383.

²² Livius 22, 9—10: *velitis iubeatisme sic fieri? si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sicut velim eam salvam, servata erit hisce duellis etc.*

²³ Liv. 30, 2: *consulibus imperatum, priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos magnos fecerent, quos T. Manlius Torquatus dictatur in quintum annum vovisset, si eodem statu res publica staret. — 30, 27 si per quinquennium illud res publica eodem statu fuisset. — 27, 33, 8: senatus... ludos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius praetor urb. C. Flaminio Cn. Servilio consulibus fecerat, et in quinquennium voverat. etc.*

²⁴ Suetonius Aug. 97: *cum... lustrum conderet... vota, quae in proximum lustrum suscipi mos est, collegam suum Tiberium nuncupari iussit.*

Kétségtelen, hogy e periódusszámítás mindkét esetben azonos eredetű kell, hogy legyen. A rómaiak történeti tradíciója szerint viszont e kultikus periódus-számítás már a Kr. e.-i V. században ismeretes volt.²⁵ Ily módon nincs jogunk a quinquennalis lustrumperiódus keletkezését két évszázaddal későbbre datálni. A quinquennium régi római kultikus periódus, amely kezdettől fogva mint lustrumperiódus is használatos lehetett. Abból a tényből, hogy szabálytalan lustrumintervallumokat is ismerünk, még nem következik teljes bizonyossággal, hogy a szabályos intervallumok csak később előállott praktikus okokra vezetendők vissza.

Felfogásunk szerint tehát a quinquennium régi római kultikus periódus. Használatban volt e kultikus periódus egyrészt mint rendkívüli fogadalmi időszak (votum quinquennale), másrészt pedig mint szabályos lustrumperiódus. Kérdés már most, mi értelme lehetett e periódusszámításnak.

3.

Közismert, hogy nemcsak a rómaiaknál, hanem több ókori nép-nél is, minden *ötödik évnek* kultikus jelentősége volt a közösség életében. A thrákok pl. Herodotos szerint minden ötödik évben „követeket küldenek Zalmoxis istenhez”.²⁶ A kelták minden ötödik évben emberáldozatot mutatnak be.²⁷ A görögök minden ötödik évben tartják ú. n. nemzeti ünnepeiket, az olympiai és pythoi játékokat. A görögök azt az időt, ami két ilyen nagyszabású ünnep közé esik, *penteterisnek* hívják. Mint már említettük, a latin quinquennium szó, legalább is egyik használatára szerint pontosan megfelel a görög penteterisnek. E megegyezés alapján feltételezhetjük, hogy a quinquennium és penteteris azonos eredetű.²⁸

A görög penteteris eredetét viszont, legalább is nagy általánosságban, már tisztázta a tudomány. Megkíséreltek ugyan ebben az esetben is több *praktikus* magyarázatot, de be kellett látni, hogy e kísérletek nem kielégítőek. „Nyilvánvaló, hogy a periódus választásában a praktikus szempontokon kívül egy ősrégi kronológia és naptár szempontjai voltak irányadók.”²⁹

A legrégebbi görög penteterisek ma általánosan elfogadott magyarázat szerint a régebbi *enneaterisek*, vagy más néven *oktaeterisek*³⁰ felezése útján jöttek létre. Az enneateris nyolcéves hold-nap-szökőév

²⁵ Különös, hogy erre a fontos tényre éppen O. Leuze hívta föl a figyelmet „Die römische Jahrzahlung” c. munkájában (382 l.). Kár, hogy e helyes megfigyeléséről későbbi munkájában teljesen megfeledkezett.

²⁶ Her. 4, 94.

²⁷ Diodorus 5, 32, 6. v. ö. G. Kazarow, Klio 12 (1912), 361.

²⁸ Feltűnő már az is, hogy a penteteris, mint kultikus periódus, éppen úgy az állam életében játszik fontos szerepet, mint a latin quinquennium. Már e helyen óhajtok utalni arra is, hogy a görög penteteriseket a jövőben alapos vizsgálat tárgyává kell tennünk. Gondolok itt elsősorban a penteterikus *ünnep* problémájára. E probléma megoldására a tudomány eddig még csak számbavehető kísérletet sem tett.

²⁹ L. Ziehen, RE XIX. 1, 539.

³⁰ Az oktaeteris nevet csak a késő antik tudományos terminológia használja. A periódus régi görög néven: enneateris, azaz nyolcéves periódus, amely minden kilencedik évben az ez alkalommal rendezett ünneppel újra kezdődik.

cyklus. E cyklus 99, azaz $8 \times 12 + 3$ hónapból áll. A nyolcéves cyklus folyamán ugyanis három alkalommal egy-egy ú. n. „tizenharmadik“ szökőhónapot illesztettek be a normális naptárba. A hónapok váltakozva 30, illetőleg 29 naposak voltak. A szökőhónapok beillesztésének célja az volt, hogy a hold szerint való évszámítást összhangba hozzák a napévvvel.³¹ Ezt az időszámítást a görögök már archaikus időkben valamelyik régebbi kultúrából kellett, hogy átvegyék.³² Mindenesetre biztos, hogy a legrégibb penteterisek, az olympiai és pythoi ünnepeknek időpontját éppen e periódusszámítás alapján határozták meg.

A görög penteteris jelentősége tehát kozmikus, nap és hold szerint való időszámítással függ össze. A penteterist éppúgy kozmikus időszaknak tekintik, mint a periódus teljes formáját, az enneaterist. Minden ötödik évben új kozmikus időszak kezdődik. Az ez alkalommal rendezett ünnepek eredetileg valószínűleg éppen e kozmikus újrakezdődés gondolatát fejezték ki a kultusz formáival.

Feltevésünk szerint tehát a római *quinquennium* is ennek az ősrégi kozmikus időszámításnak egyik maradványa. Természetesen tévedés lenne azt gondolni, hogy Itáliában a *quinquenniumok* időpontját valaha is asztronómiai számítások alapján állapították volna meg. Erre nem is lett volna szükség. Hiszen a görögök maguk sem asztronómiai számítás alapján rendezték a legrégibb olympiai játékokat, hanem egyszerű hónapszámolással állapították meg időről-időre a játékok időpontját. Minden első olympias 50, és minden második 49 hónapból állott.³³ A periódusszámítás tehát már a görögöknél is teljesen gépies volt jelölés annak, hogy ez az időszámítás nem a görög szellem alkotása, hanem valamely idegen kultúrából átvett örökség. Még ennél is sokkal gépiesebb volt azonban a római *quinquenniumszámítás*. A *quinquennium* kétszerese Rómában: *decennium*.³⁴ Ez a tény mutatja a legvilágosabban, hogy e periódusszámítás igazi értelmét a rómaiak már nem ismerték.

Ezzel szemben hangsúlyozni óhajtjuk azonban, hogy a rómaiak, bár a periódus asztronómiai eredetét nem ismerték, mégis tudták, hogy minden 5. évben új kozmikus időszak kezdődik. Ezt bizonyítja a *lustrum* néven ismert kultikus szertartás alábbi értelmezése.

4.

A latin *lūstrum* szó³⁵ etymológiailag rokon a *lux, luceo* és a görög λεύσω szavakkal olymódon, hogy az idg. *leuk-louk bázisból képzett *loucstrum szabályos hangfejlődéssel *lūstrum* lett. E nyelvészeti-leg megtámadhatatlan etymológia alapján a szó eredeti jelentése „meg-

³¹ V. ö. M. P. Nilsson, RE 17, 2, 2387. kk. (Csak mellékesen utalok e helyen arra, hogy Nilsson e szép és könnyen áttekinthető cikkébe veszélyes sajtóhibák csúsztak be: a normális nap- és holdév időtartamát meghatározó számok e cikkben tévesek.)

³² Nilsson (i. h.) a babyloni kultúrára gondolt. Nézetem szerint ismerték azonban ezt az időszámítást már a régi krétaiak is. V. ö. *Altmediterranes Königtum*. (Welt als Geschichte, 1939).

³³ Ezért esnek az olympiai játékok váltakozva minden ötödik évben Parthenios, illetőleg Apollonios hónapokra, mint ezt a Pind.-Scholiók többször is megemlítik. V. ö. Nilsson idézett cikkével.

³⁴ A *decennium* kétszerese viszont *vicennium*. E kultikus periódusokra vonatkozólag lásd G. Wissowa, RuKdR 383. l. és u. o. 9. jegyzet.

³⁵ Az első szótagra vonatkozólag lásd Paul. Fest. p. 120. megjegyzést.

világítás" kell, hogy legyen.³⁶ A *lustrum* szó e feltételezett legrégebbi jelentését igazolják a *lustrare* ige és azonos tőből képzett összetételek: *collustrare, illustrare, illustris, sublustris* stb.³⁷ A *lustrare* ige jelentése pl.: „megvilágítani”, „látni” (v. ö. λεύσσω), „megszemlélni”, „meglátogatni”, „átélni”. Volt azonban a *lustrum* szónak e feltételezett legrégebbi jelentésén kívül már kezdettől fogva egy másik jelentése is. A *lustrare* ige ugyanis már a legrégebbi latin irodalomban³⁸ jelent annyit is, mint „megkerülni”, „körüljárni”. Eszerint tehát a *lustrum* szó már a legrégebbi időkben jelentette a „megvilágításon” kívül a „megkerülést”, „körbenjárást” is.³⁹ Hogyan lehetséges azonban, hogy ugyanannak a szónak kezdettől fogva két ennyire különböző jelentése legyen? Koch genális magyarázata szerint⁴⁰ ez csak úgy lehetséges, hogy a *lustrum* szó eredetileg a világot adó égitestek, elsősorban természetesen a nap körbenjárását jelölte. A *lustrum* és *lustratio* kifejezések tényleg jelölik több-
 ízben az égitestek körbenjárását is.⁴¹

E jelentéstani magyarázat értelmében a kultikus szertartás, a *lustrum*, amelyet a bevezetésben már röviden vázoltunk, nem lehet egyéb, mint a nap világot adó körbenjárásának szakrális utánzása.⁴² E genális magyarázatot támogatja Koch szavai szerint az az antik fel-fogás is, amely a lustrumaktussal összehasonlítható úgynevezett *circum-actio*-ban tényleg a kosmos körbenjárásának utánzását látta (v. ö. Plut. Numa 14). A *circumactio* tehát példa arra, hogy az áldozati állatok körülvezetése a lustrumaktus esetében is eredetileg a nap körfogásának utánzása lehetett. Fontosnak tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a kultikus szertartás, *lustrum* az imént idézett magyarázat értelmében nem-csak a nap mozgásának, hanem egyszersmind a *szoláris megvilágításnak* is utánzása volt. Ha tehát az etymológiai magyarázat alapján felállított elmélet tényleg helyes, akkor meg kell találnunk a szakrális szertartásban azt a momentumot is, amely az áldozati állatok körülveze-tésén, tehát a napmozgás utánzásán kívül a nap által való megvilágítást utánozta. Koch elmélete csak akkor lesz igazán megokolt, ha ezt a *megvilágítási momentumot* a lustrumaktusban tényleg megtaláljuk.

Meggyőződésünk szerint tényleg bebizonyítható, hogy a lustrum-aktus *megvilágítási processió* volt. A megvilágítási processió tudniillik abból állt, hogy nemcsak az áldozati állatokat vezették körül, hanem e körmenetben tüzet is vittek magukkal a szertartást végző tisztviselők. Bár antik forrásaink, amelyek a polgárság lustrumával foglalkoznak, ezt a tényt nem említik, mégis megvan minden jogunk e feltevésre a következő meggondolás alapján:

Az *amburbium* néven ismert ünnep Róma városának évenként megtartott lustratiója volt február elején.⁴³ Az egyetlen lényeges különbség az *amburbium* és a polgárság minden ötödik évben tartott *lustruma* között abban állt, hogy az ezúttal megtartott szertartás nem a polgár-ság *lustruma*, hanem a város területének magának *lustruma* volt. Épp

³⁶ W. F. Otto, Rhein. Mus. 71 (1916), 25. l.

³⁷ W. F. Otto, i. h. 29. l.

³⁸ Livius Andronicus, trag. frg. 5 (Ribb.³).

³⁹ A. Berve, RE XIII, 2041. kk. alapította meg először, hogy c második jelentés éppoly régi, mint az első, a „megvilágítás”.

⁴⁰ Carl Koch, Gestirnveneration im alten Italien (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike III. k.), 26. l.

⁴¹ Cicero de nat. deor. I. 87, II. 53; Tim 32; Lucr. V. 79, 931. stb.

⁴² V. ö. C. Koch i. h.

⁴³ G. Wissowa, RuKdR², 142.

ezért vezették ez alkalommal az áldozati állatokból álló körmenetet nem a polgárság, hanem a város határai körül.⁴⁴ Ezt az ünnepet később átvette a római keresztény egyház a február 2-án tartott „Gyertyaszentelő” néven.⁴⁵ A „Gyertyaszentelő” abból állt, hogy a gyülekezet tagjai égő gyertyákkal kezükben ünnepi körmenetet tartottak. A keresztény egyházatyák tanúsága szerint ez a szokás közvetlen folytatása a pogány amburbium fáklyás körmenetének.⁴⁶ Az amburbium tehát nemcsak az áldozati állatok körmenetéből állott, hanem ezt követte egy fáklyás körmenet is. E szakrális szertartás tehát a nap körmozgásán kívül a szoláris megvilágítást is tényleg utánozta.

Még mindig alaptalan konstrukció lenne azonban, ha közelebbi adatok nélkül feltételeznénk, hogy a polgárság ötévenként megismételt lustruma éppúgy megvilágítási processió volt, mint az évenként tartott amburbium. Közelebbi támaszul szolgálnak azonban erre a feltevésre az iguviumi táblák. Az iguviumi táblák ugyanis megemlítik a tűz használatát mind a város.⁴⁷ mind pedig az iguviumi polgárság lustrumának leírásában.⁴⁸ E példák alapján tehát jogos az a feltevésünk, hogy a római polgárság lustruma is megvilágítási körmenettel volt egybekötve. Ez azt jelenti, hogy a szertartást végző tisztviselők nemcsak az áldozati állatokat vezették a polgárság zárt sorai körül, hanem ugyanakkor tüzet is vittek magukkal és így utánozták a nap körmozgásán kívül a szoláris megvilágítást is.

Nem szabad csodálkoznunk azon sem, hogy a lustrumaktus e lényeges mozzanatát antik forrásaink nem említik. Hiszen nincs egyetlen forrásunk sem, amely a lustrumaktus teljes rítusát összefoglalná. Azok a töredékes megjegyzések pedig, amelyekre egész ismeretünket szisztematikusan fel kell építenünk, csak egyes mozzanatokat emelnek ki a teljes szertartásból. Az antik források például az amburbium fáklyás körmenetét sem említik, és mégis az antik ünnep e leglényegesebb mozzanatát, amelyet eddig még egyetlen kutató sem vont kétségbe, a konzervatív római kereszténység a mai napig megőrizte.

⁴⁴ Paul. Fest. 5, 2. amburbales hostiae dicebantur, quae circum terminos urbis Romae ducebantur. — Serv. Verg. Buc. III. 77: amburbale vel amburbium dicitur sacrificium, quod urbem circuit et ambit victima.

⁴⁵ G. Wissowa, *RuKdR*², 101.

⁴⁶ H. Usener, *Das Weihnachtsfest* c. munkájában idézi a következő forrásokat (314. l.): *Johannes Belet*h (párizsi teológus 1182. kör.) *ration*. 81: quare autem candelaria vocetur, aliam auctoritatem non habet, sed potius fluxum est ab antiqua consuetudine ethnicorum sive gentilium. erat enim antiquitus Romae consuetudo ut circa hoc tempus in principio februarii urbem lustrarent cum ambiendo cum suis processionibus gestantes singuli candelas ardentes et vocabatur illud amburbale. — *Innocentius III. serm. de sanctis XII.* (Migne 217.510 a): quam (scil. Proserpinam a Plutone raptam) quia mater eius quaesisse credebatur, et ipsi ad commemorationem ipsius, facibus accensis in principio mensis urbem de nocte lustrabant. unde festum illud vocabant amburbale. cum autem sancti patres consuetudinem illam non possent exstirpare, constituerunt ut in honore beatae virginis Mariae cereos portarent accensos.

⁴⁷ V. ö. Buck, *Grammar of Oscan and Umbrian*. T. VI A. 20.

⁴⁸ T. I. B. 12: Enumek pir ahtimem ententu. „Tunc ignem ad caerimonium imposito.” T. I. B. 20: „armamu kateramu Ikuvinu. Enumek apretu tures et pure.” — *Ordinamini catervamini, Iguvini. Tunc ambito tauris et igne.*

A lustrumaktus tehát tényleg, mint ezt már előttünk Koch is észrevette, a nap mozgásának és a szoláris megvilágításnak kultikus utánzása. E felismerés alapján kell tehát az ötévenként megismételt lustrumaktust interpretálnunk. E feladat megoldásához feltétlenül szükséges azonban még egy rövid kitérés.

5.

Mindenekelőtt hangsúlyozni óhajtjuk, hogy a lustrumaktus fent kifejtett magyarázata értelmében e szertartás tényleg „kultikus megtisztulás”, mint ezt régebbi kutatók is felismerték.⁴⁹ Az antik írók szerint is „kultikus megtisztulás” a lustrum értelme.⁵⁰ A nap sugarai által való megtisztulást juttatja e cselekményben az antik kultusz oly módon kifejezésre, hogy a nap által való megvilágítást szimbólikusan utánozza. A kultikus megtisztulás biztosítja az istennek jóakarátát és pártfogását. A régebbi kutatók e magyarázata azonban, — bár bizonyos szempontból feltétlenül helyes, — nem értette meg teljesen a lustrum lényegét. A kultikus tisztulásnak csak akkor volna értelme, ha ezzel a szertartással az antik ember minden esetben csak éppen kultikus tisztaságra törekedett volna. Mi értelme van azonban annak, hogy e szertartást periódikusan, pontosan meghatározott időszakokban tartják teljesen tekintet nélkül arra, vajjon szükséges-e az adott pillanatban a kultikus megtisztulás? Ez a tény arra mutat, hogy a kultikus megtisztuláson kívül volt még a lustrumaktusnak egy egészen más jelentősége is. A lustrumaktus e másik fontos értelmére utal benünket az *ambarvalia* néven ismert lustrációs szertartás.

Az *ambarvalia* tavasszal tartott *határjárás* ünnep volt,⁵¹ amellyel a föld termékenységét óhajtották biztosítani.⁵² *Ambarvalis hostia* az állat neve, amelyet háromszor vezetnek a szántóföld körül⁵³ és azután feláldoznak az úgynevezett *fratres arvales*.⁵⁴ A határjárás tehát éppolyan lustrációs szertartás, mint a polgárság minden ötödik évben tartott lustruma. Minden valószínűség szerint e szertartás is megvilágítási körmenettel volt egybekötve. Erre mutat az a tény, hogy a „testvérek” (*fratres Arvales*) azon a májusi ünnepen, amely a régi *ambarvalia* ünnep helyét foglalja el,⁵⁵ kultikus énekük befejezése után *deas unguentaverunt et cereos adcendederunt* (sic!).⁵⁶ — Az *ambarvalia* lustrumaktusa tehát a lustrum szóról adott általános magyarázatunk értelmében a nap-körbenjárásnak és a szoláris megvilágításnak kultikus utánzása. E körmenet célja az antik írók szerint az volt, hogy a föld termékenységét biztosítsák.⁵⁷ E termékenységet óhajtják biztosítani mindazok a szer-

⁴⁹ V. ö. G. Wissowa, *RuKdR*², 390.

⁵⁰ Paul. p. 120: *lustratio qua quid solvitur ac liberatur*. — Serv. Aen. III 279: *lustramur id est purgamur, ut Iovi sacra faciamus*.

⁵¹ V. ö. a mi „búzaszentelő” ünnepünkkel.

⁵² G. Wissowa, *RuKdR*², 561.

⁵³ Serv. Verg. Buc. III. 77: *dicitur autem hoc sacrificium ambarvale, quod arva ambiat victima: hinc ipse in Georgicis (I, 345) „terque novae circum felix eat hostia fruges” etc.*

⁵⁴ Festus ep. p. 5: *ambarvales hostiae, quae pro arvis a duodecim fratribus sacrificabantur*.

⁵⁵ V. ö. G. Wissowa i. m. 562. lap. 4. jegyzet.

⁵⁶ Dessau 9522. II. v. 35. kk.; v. ö. G. Wissowa, *Hermes* 52., 344. k.; W. Henzen, *Acta frat. Arv.* 44; *CIL* 6, 2065. II 47. k.

⁵⁷ Macrobian. sat. III. 5, 7: *ambarvalis hostia... quae rei divinae causa circum arva ducitur ab his, qui pro frugibus faciunt*.

tartások, amelyeket a *fratres aruales* nevű kollégium végez.⁵⁸ Éppen e kollégiumról való ismereteink alapján óhajtjuk kibővíteni a lustrum-aktusról adott magyarázatunkat.

A *fratres aruales* 12 tagú testület, amely évről-évre megújul oly módon, hogy minden új vetés alkalmával a testvérek új *magister*t választanak.⁵⁹ Feltűnő tehát, hogy e collegium tevékenysége mind a föld termékenységgel, mind pedig az időszámítással kapcsolatban áll. Amiképen a földműves életében a vetés új fejezetet, új évet kezd, a régi föld és a régi idő megújul, úgy újul meg a régi *fratres aruales*-kollégium is minden új vetés alkalmával. E kollégium tehát tulajdonképpen az év projectiója. Nem véletlen az, hogy éppen a legnagyobb filológusok egyike, Th. Mommsen, a 12 *fratres aruales*-ben az év 12 hónapját ismerte fel.⁶⁰ E felismerés helyességét bizonyítják azok a tények is, amelyeket az utóbbi évek folyamán a *fratres aruales*-kollégiummal kapcsolatban tanultunk.

A májusi határjárási ünnep középpontjában a titokzatos Dea Dia istennő áll.⁶¹ A Dia név jelentése: „világító“, „ragyogó“.⁶² A világító istennő minden valószínűség szerint a Hold, Luna.⁶³ Hiszen éppen a holdistennőről tudjuk, hogy az itáliai földműves életében nagy szerepet játszott.⁶⁴ Catullus egyik verse szerint (34, 17 kk.) Luna hónaponként megújuló futásával tagozza az évet és terméssel tölti meg a földműves csűrjeit.⁶⁵

Természetes tehát, hogy a *fratres aruales*-kollégium, amelynek feladata éppen a holdistennő, Dea Dia kultusza volt, 12 tagból áll. A 12 testvér a hold évenként 12-szer megújuló pályafutásának, a 12 hónapnak felel meg. E felismerés azonban lényegesen gazdagabbá teszi az ambarvalia lustrumaktusáról adott magyarázatunkat. Az eddigi magyarázat szerint az áldozati állatok körülvezetése és a körmenet fáklia-fénye a nap mozgását, illetőleg a szoláris megvilágítást utánozza. Eddig azonban teljesen figyelmen kívül hagytuk azt a nagyjelentőségű tény, hogy az áldozati állatokat 12 testvér vezeti körül.⁶⁶ A 12 testvér a 12 hónap szimbolikus képe. A körmenet tehát nemcsak a nap világot adó körmozgását utánozza, hanem ugyanakkor szimbolizálja a 12 hónap, az év körbenjárását is.

Mi lehetett már most e szimbolikus szertartás értelme minden év májusában? A feleletet könnyű lesz megfogalmaznunk a következő megfontolás alapján: az Augustus idejében tartott saeculáris ünnep egyik legfontosabb mozzanata volt egy *sellisternium*, amelyen 110 matróna vett részt. A 110 matróna megfelel a következő saeculum 110 esz-

⁵⁸ Varro de lingua lat. V. 85: fratres aruales dicti, qui sacra publica faciunt propterea, ut fruges ferant arva.

⁵⁹ Wissowa i. m. 562. old. és ugyanott 5. jegyzet.

⁶⁰ Grenzboten 1870. I. 165.

⁶¹ Henzen és Wissowa (i. m. 195, 562; RE II. 1472) régebbi megcáfolt feltevése szerint Dea Dia a földistennő neve.

⁶² F. Solmsen, Stud. zur lat. Lautgesch. 110.

⁶³ Fr. Altheim, Terra Mater, 129.

⁶⁴ Hor. carm. 4, 6, 38; Varro de re rust. 1, 1, 5.

⁶⁵ Wilamowitz (Hellenist. Dichtg. 2, 289) szavai szerint e sorokat nem a hellenisztikus Catullus, hanem az itáliai költő írta. V. ö. Fr. Altheim i. m. 131.

⁶⁶ V. ö. Macrobian. sat. III. 5, 7; Fest. ep. p. 5; Varro de lingua lat. V. 85.

tendejének.⁶⁷ A 110 matróna sellisterniuma tehát *szimbólikusan anticipálja* a következő saeculum lefolyását. Ugyanez a szimbolikus anticipatio, az ambarvalia lustrumaktusának lényege is. Az ünnepies körmenet a gazdag termést ígérő vetés körül szimbolizálja a nap és hold pályafutását, az évet, mint kozmikus időszakot. Csak akkor lesz a vetésből gazdag termés, ha az elkövetkező év kozmikus drámáját a kultusz nagyszerű, áhítatot parancsoló színjátékával előre lejátszották.

6.

E magyarázat alapján érthető, miért kellett az egyes lustrumaktusokat periódikusan megismételni. Minden visszatérő lustrumaktus az illető kozmikus periódus szimbolikus anticipatiója volt.⁶⁸

Ha tehát a római polgárság lustruma minden ötödik évben megismételt kultikus cselekmény, teljesen jogos az a feltevésünk, hogy az az idő, amely a két lustrum közé esett, római felfogás szerint éppen olyan kozmikus egység volt, mint az év maga. Ezt az új kozmikus periódust készíti elő minden ötödik évben a lustrum éppúgy, mintahogy az ambarvalia nevű határjárás is a következő kisebb kozmikus időegység, az év anticipatiója volt. A *lustrum condere* kifejezés is arra utal, hogy e kultikus szertartás a következő korszak „alapítása” volt.⁶⁹ A lustrumaktus rituális előírás szerint való pontos végrehajtása garantálja az állam épségben maradását a következő quinquenniumra.⁷⁰ A római quinquennium tehát tényleg kozmikus periódus, mint erre a penteterissel való összehasonlítás alapján is következtettünk.

Nem óhajtunk e dolgozat keretében külön kitérni arra a kérdésre, milyen fontos szerepe volt az öt évenként rendezett lustrumnak a római állam szervezetében. Röviden utalunk csak arra, hogy a quinquennium és a vele kapcsolatos lustrum intézménye Rómában egy ősrégi kultúra öröksége. Ugyanannak az ősrégi kultúrának öröksége, amelynek egyenes folytatása a görögöknél a penteteris intézménye és a penteterikus játékok.

(Frankfurt a. M.)

Szabó Árpád.

Lustrum.

L. Deubner (ARW 33, 112) hat den Erklärungsversuch von C. Koch, der sakrale Umgang in dem Lustrumakt sei die kultische Nachahmung der solaren Umkreisung (Gestirnverehrung 26), mit der Begründung abgelehnt, dass man in diesem Fall die solare Umleuchtung in der Rundprozession des Lustrum konkreter zum Ausdruck hätte bringen müssen; irgendjemand hätte während der Umkreisung die Sonne selbst vertre-

⁶⁷ V. ö. Fr. Altheim, Neue Jahrb. 1932, 142. k.

⁶⁸ Nem szabad természetesen összetévesztenünk a periódikus lustrumokat az időnként rendezett *rendkívüli* lustrumokkal. E rendkívüli lustrumok figyelmet érdemlő csökevényei az eredeti periódikus lustrumoknak. Erre a problémára azonban e dolgozat keretében nem óhajtunk kitérni.

⁶⁹ V. ö. O. Leuze i. m. 77. l.; csak jegyzetben utalok arra, hogy a saeculum lustratiós szertartása is új kozmikus korszakot készít elő. Ezért hasonlítható össze a „saeculum condere” kifejezés a „lustrum condere”-vel.

⁷⁰ *Lustrum felix* és *lustrum infelix*. Ezekre vonatkozólag lásd O. Leuze i. m. 67. k. adatait.

ten müssen. Gegenüber diesem Zweifel Deubners wird hier darauf hingewiesen, dass die römischen Lustrationen *Amburbium* und *Ambarvalia* mit Lichtprozession verbunden waren. Auch nach der Vorschrift der igitinischen Tafeln muss man bei dem *Lustrum* nicht nur die Opfertiere herumführen sondern auch „Feuer“ herumtragen. In dem *Lustrum* ist also nach unserer Auffassung nicht nur die Kreisbewegung der Sonne sondern auch die solare Umleuchtung kultisch zum Ausdruck gebracht worden. Im weiteren wird noch die Rolle der 12 *fratres Arvales*, die bei dem Fest der *Ambarvalia* die Opfertiere herumführten, eingehender behandelt. Nach der hier vertretenen Auffassung entsprechen die 12 Priester der „leuchtenden Göttin“ (*Dea Dia*) den 12 Monaten des Jahres genau so, wie die 110 *Matronen* an dem *Sellisternium* der augusteischen Säkularfeier die 110 Jahre des kommenden Säkulums vertreten. Die Rundprozession der 12 Brüder mit Opfertieren und Fackeln soll also nach unserer Auffassung den Jahresverlauf dramatisch darstellen. Es wird angenommen, dass dieselbe kultisch-symbolische Dramatisierung des kosmischen Zeitverlaufes auch den Kern des *Lustrum*-aktes der römischen Bürgerschaft in jedem fünften Jahr gebildet haben soll. Diese Annahme wird durch die folgende Gedankenreihe gerechtfertigt: Die regelmässige *Lustrum*-periode war nach römischer Auffassung immer *quinquennium*. (Gegen O. Leuze, *Zur Gesch. der röm. Zensur.*) Das *lustrum quinquennale* ist eine ebenso alte sakrale Periode, wie das alte aussergewöhnliche *votum quinquennale*. In beiden Fällen entspricht das *quinquennium* der griechischen *Penteteris*. Die *Penteteris* (= halbierte *Enneateris* vgl. Nilsson RE 17, 2, 2387 ff.) wird als eine kosmische Zeiteinheit angesehen. Dieselbe Zeiteinheit, das *Quinquennium* wird in Rom durch das *Lustrum* genau so vorbereitet (vgl. den Ausdruck: *lustrum condere*), wie das Säkulum in augusteischer Zeit, oder wie die *fratres Arvales* den Flurumgang im Mai ausführen um damit die Fruchtbarkeit des Ackerfeldes für die Zeitspanne zu sichern, deren kosmischer Verlauf durch die dramatischen Darstellungen des Kultes symbolisch vorweggenommen wird. Ausführlicher behandelt die hier berührten Probleme der Aufsatz des Verfassers „*Lustrum und Circus*“ der demnächst im Arch. f. Religionswissenschaft erscheint.

(Frankfurt a. M.)

Szabó Árpád.

A „*De fertilitate Hungarica*“ szerzője.

Az esztergomi káptalan könyvtárának *Collectio Batthyana* Cat. X. Sect. 4. a. jelzetű kézirati gyűjteményében található a következő című költemény: *Ode II. de fertilitate hungarica ad magnificium domini Gregorium Horváth aliter Stansith baronem de Gradez, generosum, pium, doctissimum, benignum*, melyet Hegedűs István az *Analecta recentiora* (Budapest, 1906) 364 és következő lapjain tett közzé. Magyar fordítása az *Apolló évnegyedes folyóirat* 1937-i második számában e sorok írójától. A költeményt tartalmazó említett kézirat a XVI. század végétől, a XVII. elejétől származik.

A költemény szerzője ismeretlen. Nézetünk szerint *Bocatus János* kassai főbíró, poeta laureatus (1569–1621).

A vers keletkezésének kora mindenesetre *Bocatus* életére esik. *Bocatus* összegyűjtött versei Bártfán, 1599-ben jelentek meg (Poem. Hung. lib. V.) s ezt követőleg *Bocatus* még 22 esztendeig működött, de nyomtatásban kevés latin verse jelent meg. Feltehető, hogy ifjúkori termékenységé után kevesebbet verselt, de nem képzelhető, hogy termékenységé csupán annyira szorult volna, amit „*Salomon Hungaricae*“ című kiadványában (mely *Galeotto Mátyás* királyról szóló művét tar-

talmazza II. Mátyás 1608-i trónralépése alkalmából) közölt. Aligha csalódunk, ha a kérdéses költeményt lappangó kézirati hagyatékához tartozónak tekintjük.

Alláspontunkat erősen támogatja néhány feltűnő tárgyi és formai egyezés is a „De fertilitate hungarica” és Bocatius kétségtelen hitelű költeményei között.

Gradeci Horváth Gergely mecenása volt Bocatiusnak s a lakodalmára írt verset (Poem. Hung. 321. l.) szinte azonos szavakkal ajánlja, mint a „De fertilitate” címűt: „Mag. gen. & doctiss. D. Gregorio Horvath aliter Stansith in Neerer &c.”. Más verset is ajánl ugyanennek. (Weber Samu: Gradetzi Horvát Gergely és családja. 1896.)

A „De fertilitate” 3. versszakában a költő csodatevő forrást említ, mely a vasat rézzé változtatja. (Erről már Ransanus is tud, midőn a magyar föld kiválóságait sorolja fel s a forrást Kassa környékére teszi.) A „De fertilitate” szerzője ezt a strófát a következő jegyzettel kíséri: „Miraculum naturae oppido Schmelnitz, ubi ferrum subito vertit aqua in cuprum”. A szakasz maga így hangzik:

Res mira: nec servare fidem suam,
Cernes metallum: ferrea robora,
Natura opus (tantae est aquae vis),
Devorat: est Venus: omne cuprum est.

Bocatius verskötetének 200. lapján a következő című verset olvasuk: „Smelnice vel aqua oppidi Hungar. Smelniciae ferrum in cuprum commutans”. Közzöljük a vers 1., 3. és 5. distichonját:

Huc mirator ades rerum, qui maxima parvis
miracla arbitrio subiicis ipse tuo.

Quae ratio, que causa? vides mirabilis undae
unde metalla tamen fons variare potest?

Hoc nimirum operatur adhuc divina Potentis
Dextra cui nostri paret et unda soli. etc.

A továbbiakban felsorolja a bibliai víz-csodákat, melyeket emberek vittek véghez s azzal zárja a verset, hogy ezt a csodát egyedül Isten hozta létre. A jámbor református városka számára ez így volt rendjén írva. De mikor a kérdéses ódát az egész művelt világ számára költötte, akkor a Biblia helyett a humanizmus szótárából kercsett felsőbb hatalmat. Egyébként a kis elégia tartalma tömören van belefoglalva az óda négy sorába.

Bocatiusnak egyébként is a tárgykörébe vág a magyar föld gazdaságának megverselése, amit például a tokaji (tályai) borról írt epigrammája, de még jobban a magyar lovakról írt elogiuma is tanúsít.

A kérdéses költemény barokk cikornyájú nyelvezete is egyezik Bocatius latinságával. — Megállapítandó volna, hogy az esztergomi káptalan könyvtára nem tartalmaz-e még Bocatius-hagyatékot.

Geréb László.

•

Verfasser weist an der Hand chronologischer und biographischer Angaben, sowie unter vergleichender Heranziehung anderer Gedichte nach, dass der ungenannte Dichter der Ode „De fertilitate Hungarica” der Humanist Johann Bocatius (1569—1621), Bürgermeister der Stadt Kassa war.

L. Geréb.

François-Etienne Adam. Petőfi ismeretlen francia utánzója.

Qui je suis? ici-bas je ne suis rien qu'un homme;
 Mon nom? je ne suis pas parmi ceux que l'on nomme;
 Savant ou philosophe, apôtre ou conquérant.

Kevés költő látta ilyen tisztán és vallotta be ennyi szerénységgel, hogy a feledésre kárhoztatott verselők légiójának névtelen katonája, akinek emléke csak a jóbarátok szívében él és azokkal együtt el is enyészik. François-Etienne Adam nevét egyetlen francia irodalomtörténet sem jegyezte föl, mert súlytalan költészete érthetetlen anakronizmus volt már a saját korában is. Az akkor divatos irodalmi irányok egyikéhez sem lehet kapcsolni. A parnasszisták és a szimbolisták költői elveit egyformán tagadja, de annyira erőtlenül, hogy nem kelthetett figyelmet. Barátai és hozzá hasonló tehetségű költőtársai hiába igyekeztek még életében népszerűvé tenni, kísérletük eredménytelen maradt és halála után kénytelenek voltak megállapítani, hogy a finomlelkű, halkszavú, elvonultan élő költőt a század nem értette meg. Most, amikor emlékét itt felidézem, nem az a szándék vezet, hogy igazságot szolgáltatassak egy nem méltányolt francia költőnek. Verseit olvasgatva nem találtam bennük semmit, ami a perfelvételt szükségessé tenné. Költői pályájának egyetlen mozzanata hívta fel rá figyelmemet. Alig volt még írói multja, amikor már nem egészen fiatalon, 30 éves korában, kezébe került néhány Petőfiről szóló francia tanulmány és a magyar költő több versének színtelen fordítása. A lelkesült hangú ismertetésekből és a prózába zúlesztett költeményekből rendkívüli költői egyéniséget ismert meg. Példaképpül választotta és éveken át hatása alatt állott. Mint Thalès Bernard, Jacques Richard és később François Coppée, ő is ihletet merített a magyar költő verseiből, azokat nem fordította, hanem merészen átdolgozta. A szilaj magyar lángelme fénysugarait a maga szelíd költői lelkével felfogta, de szétszórva, perzselő tüzektől megfosztva adta őket tovább. Mégis, vele éppúgy megtörtént a csoda, mint Petőfi többi francia rajongójával: lelkendező „Lássátok a napot!” kiáltására sokan felfigyeltek és a megszürt, bágyadt sugarakban megsejtették egy idegen, távoli égitest erejét és szépségeit. F.-E. Adam egyéniségének, Petőfihez való viszonyának vizsgálatát ezért tekintem irodalomtörténeti problémának. Arról győződött meg, hogy költőnk tagadhatatlan franciaországi népszerűségét nem a művészietlen fordításoknak, vagy az eredetihez nem ragaszkodó átdolgozásoknak, hanem ismertetői apostoli hevének köszönhette: ezért váltotta fel a népszerűséget megdöbbenő közöny, amikor elhallgattak a napot jelentő hírnökök. A néhány buzgó Petőfi-rajongó lelkesedését pedig egyéniségük, koruk politikai és irodalmi áramlatai magyarázzák, ahogy a megváltozott körülményeknek tudható be az is, hogy a magyar költőnek most már alig akad híve Franciaországban, hiszen ami művében halhatatlan és egyetemes lehetne, művésze, mind a mai napig hozzáférhetetlen maradt.

F.-E. Adam 1833-ban a régi Anjou ismeretlen kisvárosában, Combrée-ban született. Szülővárosának kollégiumában kezdte tanulmányait, érettségi után a tanári pályára lépett, licence-t szerzett és a Roche-sur-Yon-i gimnáziumban segédtanári és internátusi felügyelői állást kapott. Châtellerault és Pontivy gimnáziumaiban, később a Brest-i tengerészeti iskolában tanított egészen 1855-ig, amikor sikerült áthelyeztetnie magát Párizsba. 1867-ig működött a nagy hírű Charlemagne-gimnáziumban, ahonnan a párizsi városháza, a történelmi kutatások osztá-

lyára került. 1881-ben megnősült. Boldog családi életet élt, feltűnés nélkül, szüntelenül dolgozott 1900-ban bekövetkezett haláláig.¹

Költői pályáját tanárkodása éveiben az orfikus himnuszok fordításával kezdte. Kisebb folyóiratokban sűrűn közölte saját verseit, úgyhogy a kor irodalmi áramlataival elégedetlen fiatalság és a multhoz ragaszkodó kritikuskor kisdében számos híve akad. 1882-ben, bár versei addig összegyűjtve nem jelentek meg, a Société Philotechnique költői szakosztálya tagjává választotta. A Társaság akkori örökös titkára, Jules David, a 49 éves François-Etienne Adamot mint egészen fiatal költőt üdvözölte, akitől azt várta, hogy a Société Philotechnique-ben tömörült buzgó írók csapatát jelentékenyen megerősíti. Adam megfelelt az előlegezett bizalomnak. A gyakran tartott üléseken mindig szerepelt költeményeivel, melyek a Társaság évkönyveiben is megjelentek. Több mint 20 éven át folyóiratokban közölt verseit 1883-ban kötetbe gyűjtötte össze és *Par les Bois* címen kiadta.² 1885-ben két költeményével díjat nyert a Toulouse-i Académie des Jeux Floraux-n. 1888-ban a fenti Akadémia maître des Jeux Floraux címmel tüntette ki. 1892-ben jelent meg második verseskötete, „*Les Heures calmes*”, mely Alexandre Dumas fiús támogatásával elnyerte az Académie Française egyik költői díját.³ Számos folyóirathoz dolgozott (*La Semaine des Enfants*, *la Tribune des Poètes*, *l'Europe littéraire*, *la Jeune France*, *la Revue Idéaliste*, *la Revue des Poètes*), a *Parnasse* című lapnak főszerkesztője volt. Ő alapította meg a rövid életű *L'Ouest artistique et littéraire*-t. Költemények mellett pedagógiai és történelmi cikkeket is írt szaklapokba, vagy ma már alig ismert hetilapokba (*Revue de l'Instruction publique*, *le Corsaire*, *le Petit Journal*, *le Paris pittoresque*, stb.). Lelkiismeretes és névtelen munkása volt annak a nagy vállalkozásnak, melynek eredménye egy hatalmas mű, „*Párizs Története*” lett. Szellemesen, a költő szemével nézve mutatta be a festői francia fővárost egy ma is használható kis kötetében. 1883-ban A. de Champeaux-val közösen írta „*Paris pittoresque*” címen. Halála után hét évvel a *Revue des Poètes* megbízásából két volt

¹ Életére és munkásságára vonatkozólag l. a következő kisebb tanulmányokat, megemlékezéseket:

J. David: *Compte rendu des travaux de la Société Philotechnique. Annuaire*, XLII. k. 112. l., XLIII. k. 75—76. l.

B. H. Gausseron: *Par les Bois*, par F.-E. Adam. *Le Livre, Bibliographie moderne*. 1884. ápr. 10.

B. H. Gausseron: *Etude sur F.-E. Adam. Revue des Poètes*. 1903. nov. 10. (Megjelent az *Après la Moisson* és az *Une Gerbe...* című kötetek előszavaként is.)

B. H. Gausseron: *Les disparus: F.-E. Adam. Revue des Poètes*. 1904. François Coppée: *Lettre-préface. Les Heures calmes*, par F.-E. Adam. Paris, 1892.

Camoin de Vence: *Rapport sur les travaux de la Société Philotechnique. Annuaire*, 1900.

Emile Trolliet: *F.-E. Adam. Revue des Poètes*. 1900.

Lucien Paté: *Notice nécrologique sur F.-E. Adam. Annuaire de la Société Philotechnique*, 1900. LIX. kötet.

² *Par les Bois. Poésies, notes intimes, études et paysages*. Paris 1883. Ollendorff.

³ *Les Heures calmes, précédées d'une lettre de F. Coppée*. Paris. 1892. Alphonse Lemerre.

tanártársa, B. H. Gausseron és A. Générés kiadták hátramaradt verseit,⁴ majd 1908-ban a három kötetből elkészítették válogatott költeményeinek gyűjteményét.⁵

F.-E. Adam nagyon közepes tehetségű költő, de rokonszenves egyéniség. Becsületes, jó, gyengéd lelkű ember volt. Az irodalmi életben sohasem akart nagyobb helyet elfoglalni, mint amilyenre tehetsége révén igényt tarthatott. Verseit inkább magának, feleségének, közeli barátainak, vagy kedvelt költőinek írta és ajánlotta, nagyobb olvasótáborra nem számított. „Je travaille, je rêve, je passe mon temps avec ma femme qui croit à mon talent poétique et, pour lui faire plaisir, je fais semblant d'y croire” — mondotta magáról és ezzel ritka önismerettel bizonyítja, hogy nem volt azon tehetségtelen falankok közül való, akik két marokkal tépik a méltóbbakat illető babért.

Arról a vidékről származott, ahonnan a „Regrets” költője, Du Bellay, és mint nagy honfitársa, ő is szeretettel énekelte meg Anjou szelid szépségeit. Tájköltészetére jellemző, hogy inkább lírai, mint leíró; inkább hangulatokat ad, mint képeket. Természetszemlélete romantikus; a tájat nem önmagáért írja le: a természet érzéseinek hordozója. Azonban benne már nincs meg az első romantikusok mérhetetlen fájdalma és borongása. A parnasszisták szenvedélytelensége és hidegfényű csillogása éppúgy idegenek lelkétől, mint a szimbolisták kódos, gyakran misztikus hangulatai. Nyugodt, kiegyensúlyozott ember, aki a külső világából csak azt veszi észre, ami szelid szépséget, derűt sugároz. Hisz a családi élet tisztaságában, a hazában és Istenben. Azt vallja, hogy csak egyszerű, egészséges örömeket, nagy eszméket énekelhet meg a költő, s ezért Baudelaire és Verlaine korában kevés elismerésre számíthatott. Hívei azok között akadtak, akik gyűlölték a rossz virágait, akik az új költészetben csak legszentebb érzéseik kigúnyolását látták. Egyik kritikus a már első verseskötetének megjelenésekor úgy üdvözölte, mint az igazi költészet ritka képviselőjét olyan időkben, amikor a Múzsát felelőtlen handabandázás, vásári nagydob, herkulesi izmok mutogatása, szemfényvesztő bohóckodás, idegizgató kötéltańcos mutatványok száműzték az irodalomból: „Ceux qui aiment la poésie y trouveront une lecture d'une saveur douce et pénétrante, singulièrement rafraichissante et agréable, après tous les poisons de névrosés, qu'on nous fait avaler chaque jour.”⁶ Kortársainak véleménye halála után sem változott meg róla. Camoin de Vence, a Société Philotechnique titkára, emlékezésében szintén élesen szembeállítja költészetét a kor irodalmi áramlataival és a közepes tehetségű, de tiszta szándékú, becsületes költőt többre értékeli, mint a divatos nagyokat: „Il n'a jamais trempé sa plume dans le venin ou dans la boue. Il l'a mise au service de tous les grands principes qui élèvent l'homme: Dieu, la patrie, la famille. Il s'est toujours respecté et il a respecté tout. On a beau railler les sentiments simples, modestes, disons le mot, vertueux: L'amour de la famille, la pureté des mœurs, la foi religieuse, ce sont ces sentiments honnêtes qui, exprimés par une âme vibrante, donnent les émotions les plus vives et les plus élevées.”⁷ Igaz, csak a nagy eszmék szeretete még nem tett senkit sem nagy költővé, F.-E. Adamot sem. Nehéz megmondani, hogy mi hiányzik ebből a költészetből. Látszik rajta a gondos kéz nyoma, nincsenek benne fel-

⁴ Après la Moisson (1857—1900). Poésies posthumes. Paris, 1907. Plon.

⁵ Une Gerbe tirée des trois recueils: Par les Bois, les Heures calmes, Après la Moisson. Alençon, 1908.

⁶ B. H. Gausseron: Le Livre. 1884. április 10-i szám. 231—232. l.

⁷ Annuaire de la Société Philotechnique. 1900. évf. 13. l.

tűnő hibák, de szembetűnő erényei sincsenek. Néha Chénier-re emlékeztet, helyenként Leconte de Lisle-t, másutt Sully-Prudhomme-ot vagy François Coppée-t juttatja eszünkbe. Az egyéniség hiányzik belőle, a művészi erő, mely a sok oldalról szerzett benyomásoknak és irodalmi hatásoknak új szint, más formát tudott volna adni. Formaművészete némileg a parnasszisták tanítványának mutatja, de érzés- és gondolatvilága idegen tőlük. A szimbolistáktól pedig olyan távol áll, mintha nem is lett volna kortársuk: a görög és latin költők, Du Bellay és Chénier hellenizmusa ihlette, de modern külföldi költők is hatottak rá; ezek közül, ha csak rövid időre is, legmélyebben Petőfi Sándor.

Egyik méltatója, B. H. Gausseron szerint Thalès Bernard hívta fel figyelmét a magyar költőre: „Un homme de rêve et de tendresse, un énamouré de nature et d'art, ami de Thalès Bernard, ce grand esprit maladroît et incapable de donner sa mesure, qui lui révéla Pétœfi...”⁸ Adam nem említette soha, hogy Thalès Bernard ismertette meg Petőfi költészetével. Költőnkéről 1882-ben írt tanulmányában⁹ forrásául azokat a cikkeket jelöli meg, melyeket 1860-ban a *Revue des deux Mondes*, az *Athenaeum français* és a *Revue Européenne* néhány száma közölt.¹⁰ Lehetséges, hogy ezekre a tanulmányokra tényleg Thalès Bernard figyelmeyztette. Valószínűnek látszik, hogy ugyanakkor Petőfi egyik fiatal rajongójának, Jaques Richard-nak is része volt abban, hogy a magyar költőt megismerte és megszerette. F.-E. Adam, mint már említettük, 1855-től 1867-ig a párizsi Charlemagne-gimnázium tanára volt. 1860–1861-ben Jacques Richard a Lycée Charlemagne-ban készült az École Normale felvételi vizsgájára. Adam talán tanította is, vagy ha nem, okvetlenül ismerte, hiszen a fiatal republikánus diák ódája, „Ad Hieronymum principem”, melyben a párizsi gimnáziumok jeles növendékei számára a Sorbonne-on rendezett Concours général-on maró gúnnyal fejezte ki köztársasági eszméit a várt császár-dicsőítés helyett, az egész fővárosban, főképen tanügyi körökben, nagy botrányt keltett.¹¹ Jaques Richard, akit szülei ezek után a jogra irattak be, hirtelen támadt népszerűségét a Quartier Latin tisztavirágéletű lapjaiban írt verseivel még csak fokozta. Valószínű, hogy volt tanára, az akkor szintén erősen köztársasági érzelmű F.-E. Adam figyelemmel kísérte költői működését és olvasta azt a tanulmányt, melyet a fiatal poeta 1861-ben Joël Lebrenne álnéven a *Jeune France*-ban Petőfiről megjelentetett, hiszen a folyóiratnak ő is szintén munkatársa volt abban az időben vagy később.¹² Erre

⁸ *Revue, des Poètes*. 1903. nov. 10. 167. l.

⁹ *Annuaire de la Société Philotechnique*. 1882. XLII. k. 122–134. l.

¹⁰ Th. Bernard: *Album hundred ungrischer Dichter*, herausgegeben durch Kertbeny. *L'Athenaeum français*. 1855. nov. 3.

Th. Bernard: *Gedichte von Michael Voeroesmart*. Aus dem ungrischen durch Kertbeny. *Revue contemporaine* et *Athenaeum français*. 1857. ápr. 15.

Hte Valmore: *Les poésies de Pétœfy Chandor*. Ib. id. 1856. okt. 1.

Hte Valmore: *Les poésies de Pétoefi*. *Revue Européenne*. 1860. febr. 1.

Saint-René Taillandier: *La poésie hongroise au XIXe siècle*. I. Sándor Pétœfi. *Revue des deux Mondes*, 1860. ápr. 15.

¹¹ L. Kont Ignác: *Petőfi a francziáknál*. *Petőfi-könyvtár XXVII–XXVIII*. Budapest, 1911. 95–104. l.

¹² Jaques Richard-ra vonatkozólag 1.: *Poésies. Recueillies pour la première fois et précédées d'une étude par Auguste Dietrich*. Paris, 1885. Charpentier. A tanulmány 179–192. l. található.

vall az is, hogy mint Jaques Richard, Adam is Petőfi Sándort vagy Pétoefi Sandort ír, míg Valmore, Bernard és Taillandier cikkeiben hol Chantor Petoefy, hol Pétoefy vagy Sandor Petoefi helyesírást használnak. Azok a versek, melyeket Adam 1882-ig franciára átdolgozott, egynek, a Nemzeti dalnak kivételével mind megvannak Richard fordításai között is. A Nemzeti dal azonban sem Taillandier, sem Valmore, sem Th. Bernard tanulmányaiban nem szerepel. Franciául legelőször Irányi és Chassin *Histoire politique de la Révolution en Hongrie* című, 1859-ben megjelent munkájában olvashatjuk *Égalité, Liberté, Fraternité* megváltoztatott cím alatt.¹³ Ugyancsak megvan Chassin Petőfi-életrajzában, melyet Richard tanulmányában felhasznált. Adam belőle vehette a költemény szözszerinti fordítását. Ezek szerint azt az utat, melyen F.-E. Adam a magyar költőhöz eljutott, a következőkben rajzolhatjuk meg: 1860-ban Thalès Bernard biztatására elolvasta az *Athenaeum français* 1856. és 1857-i, valamint a *Revue des deux Mondes* és a *Revue Européenne* 1860-i évfolyamaiban megjelent Petőfi-tanulmányokat, 1861-ben Jacques Richard ismertetését és fordításait, majd ennek hatása alatt Chassin Petőfi-életrajzát.

B. H. Gausseron nekrológiájából arra következtethetünk, hogy F.-E. Adam 1861. és 1863 között ültetett át franciára Petőfi-verseket. Először nem is gondolt arra, hogy merész átdolgozásaival a közönség elé lépjen; a maga kedvtelésére, a versek olvasásának közvetlen hatása alatt fordított. „J'ai lu avec enthousiasme, j'ai admiré les chants du poète hongrois — írja 1882-ben — et souvent, sous l'influence d'une lecture, j'ai essayé de rendre sa pensée dans notre langage poétique.”¹⁴ Mikor 1862-ben Wielopolski Sándor lengyel gróf, a hírhedt Gonzaga marquis árulása megdöbbentette és felkavarta a lengyel szabadsághősökkel rokonszenvező francia fiataltságot, F.-E. Adam gyűlölettől izzó ódát írt az áruló ellen és addigi Petőfi-átdolgozásaival együtt ki akarta adni a párizsi lengyel menekültek javára. „De ce temps datent une série de belles pièces, fortes et sonores, inspirées, plutôt qu'imitées de Sandor Petoefi, le poète patriote hongrois, et les strophes éloquentes où il jette la malédiction de l'histoire au marquis Wielopolski. Il songeait alors à publier ces poésies ardentes et vengeresses en un volume au profit des Polonais. Mais le prospectus seul fut imprimé...” — írja ezzel kapcsolatban Gausseron,¹⁵ de nem említi, hogy a kötet kiadásának elmaradását mi okozta: az előjegyzések elégtelensége-e, vagy talán III. Napoleon kormányának közbelépése? Semmi nyomát sem találtam annak, hogy F.-E. Adam ez első sikertelen kísérlet után megpróbálkozott volna a versek kiadásával, vagy hogy folyóiratok közölték-e őket. Kétségtelen, hogy fordításait saját verseivel legalább egyenértékűeknek ítélte, mert mikor 1882-ben a Société Philotechnique tagjává választotta, a december 10-én a nagyközönség részére rendezett diszülésen nem újabb költeményeit mutatta be, hanem Petőfi-átdolgozásait és a magyar költőről írt tanulmányát olvasta fel.¹⁶ Nem a véletlen műve, hogy F.-E. Adam éppen a Société Philotechnique-ben lépett a nyilvánosság elé 20 évvel régebben készült Petőfi-utánzataival. Az 1795-ben alapított, három (irodalmi, tudományos és művészeti) szakosztályból álló Társaság tagjainak sorában olyan írók és tudósok is akadtak, akiknek számos kapcsolatuk volt a magyarsággal. De Gerando, Tissot, Henri de Bornier

¹³ Paris. 1859. Pagnerre. 148. l.

¹⁴ *Annuaire de la Société Philotechnique*. XLII. k. 122. l.

¹⁵ Az *Après la Moisson* című kötet előszavában.

¹⁶ A tanulmányt és verseket közli az *Annuaire*, XLII. k. 122—134. l.

és Lesseps közülük az ismertebbek. A két utóbbi a Társaságnak elnöke is volt. Henri de Bornier-t 1869-ben választották meg, Lesseps-et 1877-ben. Másrészt a francia-magyar liberális barátkozás, mely 1848. után kezdődött, a 80-as években nagy lendületet kapott. 1882-ben még élénk lehetett az 1879-ben a szegedi árvízzel és az Arrogante elcsúlyodásával kapcsolatban tüntetően megnyilatkozó magyar-francia rokonszenv emléke.¹⁷ Így a Társaság valószínű magyarbarát légkörének és az 1879. év eseményeinek is köszönhető, hogy F.-E. Adam két évtizedig pihentetett Petőfi-utánzatait végre nyilvánosságra hozta. Talán a francia-magyar barátkozásnak egy újabb megnyilvánulása, 150 magyar ujságíró, író, és művész 1883-ban lezajlott párizsi látogatása és ünnepélyes fogadtatása indította arra is, hogy ugyanazon év végén kiadott első verses kötetébe a franciára átdolgozott Petőfi-költeményeket felvette. A *Par les Bois* című kötet, melyről szó van, egyetlen párizsi könyvtárban sem található, így nem sikerült megállapítanom, mely versek kaptak benne helyet. F.-E. Adam a Société Philotechnique ülésén felolvasott tanulmányában Petőfi 4 költeményét mutatta be. Ezek a következők: *Amour et Liberté* (Szabadság, szerelem), *Hoc erat in votis* (A világtól elvonulva), *En avant* (Csatadal), *Comment je veux mourir* (Egy gondolat bánt engemet) ... Előadásában megjegyezte, hogy egy ötödik költeményt is lefordított *Debout hongrois!* címmel (Nemzeti dal), de azt nem olvasta fel. Valószínűnek tartom, hogy csak ezek szerepelnek a *Par les Bois* című kötetben is, mert közülük négyre ráillik az, amit Gausseron mondott bírálatában a Petőfi-utánzatokról: „de belles pièces, fortes et sonores... âpreté d'accent, inspiration combative et violente”.¹⁸ Az *Après la Moisson* c. kötet szerkesztői az elhúnyt költő hagyatékából még egy szabad Petőfi-fordítást közöltek az eredetiből pontosan fordított címmel: *Mes Chants* (D'après Petoefi Sandor).¹⁹ Bizonyos, hogy ez az átdolgozás is 1861–1863 között keletkezett, mert ha későbbi időből származott volna, F.-E. Adam az 1892-ben kiadott második kötetéből nem szorította volna ki, hiszen abban pl. egy Carducci-utánzat is megjelent.

Egy nyolcoldalas tanulmány és 6 Petőfi-vers utánzata, melyek közül ötnek a teljes szövegét ismerjük, áll rendelkezésünkre, hogy belőlük megállapítsuk, miért foglalkozott F.-E. Adam a magyar költővel, miképpen bírálta meg és az átdolgozásokban mennyire ragaszkodott az eredeti költeményekhez.

Kétségtelen tény, hogy azok a színtelen fordítások, melyeket a francia költő Thalès Bernard, H. Desbordes-Valmore és Taillandier tanulmányaiban olvasott, Petőfi versművészetéről még halvány képet sem nyújthattak, hiszen prózában voltak írva, hiányzott belőlük a költemény lényege: a költői stílus, a ritmus, a rím és az értelem varázsos egybeolvadása. A különböző elemek e titokzatos szimbiózisa abban a pillanatban megszűnik, amikor a fordítás szükségszerűen részekre bontja azt, ami szinte elemezhetetlenül egész. Elvész a ritmus és a rím, esetleg megmarad a költői stílus, mely sokszor furcsán hat az egyszerű közlő és nem hangulatot ébresztő prózai szövegben. Érzések és eszmék szólnak az olvasóhoz, talán nagy erővel, de ebben az alakban immár képtelenek arra, hogy benne a szép érzetét felkeltsék. Hatni csak rokonlelkekre tudnak, akik az értelmükhöz szóló szövegben világos öntudattal ismerik

¹⁷ L. Lelkes István: A francia-magyar barátság aranykora. Budapest, 1932.

¹⁸ L. *Après la Moisson* előszavát!

¹⁹ 31. l.

fel saját érzéseiket és eszméiket. A prózában fordított versben döntő súlyt kap a vers tartalma, eszmei és erkölcsi értéke. Azt is mondhatnók, hogy a költemény, az alkotás megszűnik, hogy széttört kereteiből kilépjen az alkotó, mint egyéniség. Így történt Petőfi esetében is. Ami verseiben költészet és művészet volt, az többnyire elveszett a fordításokban, de alkotójuk, a forradalmár, világszabadságért rajongó, hazájáért életét áldozó, egyszerű érzéseket, nagy eszméket hirdető regényes életű költő rokonszenves egyénisége, jellemessége csodálatra ragadta francia olvasóit. Azt szerették meg benne, ami koruk irodalmából hiányzott, vagy a meglevőnek ellentéte volt. Saint-René Taillandier, mikor 1851-ben a János Vitéz-t ismertette, Petőfiben a legszentebb emberi érzések mély erkölcsű költőjét üdvözölte. Honfitársai elé mintaképül állította, hogy példáján buzdulva találják meg azt a módot, mellyel züllött, forradalmat előkészítő demagógiává süllyedt irodalmukat régi erkölcsi elveihez és hagyományos méltóságához visszavezethetik.²⁰ Thalès Bernard Petőfi népiességében saját elméletének igazolását látta. Költészetének megismerése után még merészebben hirdette, hogy a dekadensnek, túlfinomultnak tartott francia költészet csak úgy újulhat meg, ha visszatér a népköltészethez.²¹ Jacques Richard azért választotta eszményképül a magyar költőt, mert meg nem alkuvó becsületességgel szolgálta hazáját, mint annak polgára és mint hős halt meg érte. Ugy látta, hogy az elefántesonttoronyba menekülő francia parnasszisták eltörpülnek óriási, emberi alakja mellett: „Petőfi n'était pas de ceux qui songent à une femme lorsque la patrie se lève en criant: Liberté! Il ne croyait pas que le devoir du poète fût de se tenir à l'écart de toutes des luttes politiques... Non, Petőfi ne croyait pas que, pour être un grand poète, il fallait être un mauvais citoyen!”²² F. E. Adam-ot is Petőfi életének nagyszerűsége fogta meg: „Était-ce Anacréon? était-ce Tyrtée? C'était cela et mieux encore. L'amor, au lieu d'amollir le cœur du poète l'avait rendu plus fort; et ce qui dans la vie de Tyrtée n'était qu'un glorieux accident devint l'existence tout entière d'Alexandre Pétœfi—Pétœfi Sandor, comme l'appellera la Hongrie, fière de son enfant; comme l'appellera la postérité qui saura placer son nom au premier rang parmi les grands poètes et les grands héros.”²³ Petőfi költészetéből csak azokat a költeményeket méltatta figyelemre, melyek a hazát és szerelmet éneklik meg. Bár a forrásul szolgáló tanulmányokban sok leíró költeményt olvashatott, több genre-képet és hordalt talált, egyetlen szóval sem említi őket. Nem esik az exotikum-hajhászás hibájába, mint számtalan honfitársa, akik Petőfi eredetiségét riktó színekkel túlozták, tanulmánya azonban nem ad a magyar költőről teljes képet. Petőfi életével csak azért foglalkozik, mert élet és mű egymástól elválaszthatatlanok, egyik a másikat magyarázza. Természetesen némi romantikus színezéssel adja elő Petőfi hányatott életének egyes eseményeit, diákkorát, katonáskodását, színészi pályáját, nagy nyomorát, Vörösmartyval való találkozását, verseinek első kiadását, a hirtelen támadt népszerűséget, szerelmeit, boldog házasságát, részvételét a szabadságharcban és végül a nagyszerű, megjósolt halált. Még azokra a legendákra is kitér, melyek Petőfi eltűnése után keletkeztek Magyarországon, de nem ad nekik hitelt. Meglepő, hogy néhány kisebb élet-

²⁰ Revue littéraire de l'Allemagne. La littérature magyar. Revue des deux Mondes. 1851. febr. 15.

²¹ Histoire de la Poésie. Paris, 1864. Dentu.

²² Poésies. 183. l.

²³ Annuaire de la Société Philotechnique. XI.II. k., 122. l.

rajzi pontatlanságtól eltekintve, milyen tartózkodó tárgyilagossággal tudta megrajzolni költőnk egyéniségét. Nem azonosította a betyárral és a pásztorral, akiket megénekelt, nem tünteti fel reggeltől esetéig ver-selől vándorpoétának, aki állandóan lovon vágat az egyhangú magyar pusztán, nem ülteti be a csárdába szegénylegények mellé, nem rajzolja részegesnek, akinek agyvelejét a korcsma démona tűzbe borította, nem küldi el a Bakonyba haramiák vagy zsiroshajú kondások közé, nem csinál belőle mezítlás koldust, akinek arcátlan szemtelenségét csak nagy tehetsége teszi elviselhetővé, nem fedez fel benne semmi keleti, ázsiai vadságot, mint Taillandier, Valmore, Catulle Mendès,²⁴ Philibert Audebrand²⁵ és még annyian honfitársai közül. Költői lelkesedéssel csak a szabadsághősnek adózik. Rajongásából kiérezzük, hogy a revanche-ért sóvárgó francia költő rokonszenve nyilatkozott meg benne a letiport kis nép költője mellett. Hasonló hangot már Valmore-nál és Jacques Richard-nál is találunk, de F. E. Adam együttérzése mégis más. Akkor, 1871 előtt, csak a császárság veszélyeztette a francia szabadságot. Most egy idegen hódítóra gondolnak, amikor a szabadságot féltik. Sedanért akarnak megfizetni. Mikor F. E. Adam Petőfi Csataadalát fordítja, úgy érzi, hogy a francia katonák is hasonló dallal fognak egyszer tűzbe menni az elvesztett területekért: „... en transportant chacun de ces beaux vers (Csataadal, Nemzeti dal) du hongrois en français, je me disais qu'il y a aussi parmi nous de ces poètes soldats dont les chansons guerrières répétés par cent mille voix retentiront un jour et se termineront par un immense cri de triomphe“. Majd, miután bemutatta a Csataadalt, így folytatja: „Dix phrases, un cri et rien de plus. Mais ce cri de guerre se change tôt ou tard en un cri de victoire pour ceux qui savent protester contre la conquête barbare, pour ceux qui ne savent pas accepter la défaite et qui guettent l'heure désirée où ils pourront jeter contre l'envahisseur ce grand cri: En avant!“²⁶

F. E. Adam azonban nemcsak a szabadsághős, az idegen zsarnokot gyűlölő Petőfit érezte rokonléleknek. Szerelmi költészete éppen olyan közel állt hozzá, mint hazafias költészete. Egyéniségükben sok közös vonást lehetne felfedezni. Azok a versek, melyekben F. E. Adam Myrtha iránt érzett boldogtalan szerelmét énekelte meg, nemes, tisztalelkű férfira mutatnak, amilyen Petőfi is volt. A francia költő magyar példaképében saját költészetének igazolását láthatta, saját hangulatait élte újra át. Mikor a „Világtól elvonulva...“ c. költeményét felolvasta, maga is elismerte, hogy utánzatai mindig hasonló lelkiállapotban születtek meg: „Écoutez cette élégie amoureuse qu'un jour, dans une circonstance semblable, nous avons essayé de rendre en français“.²⁷ Petőfi tiszta, egyszerű szerelmi költészete anakronizmusként hathatott, távolinak tűnhetett fel Baudelaire és Verlaine rajongói előtt. Csak olyan rokonlélek érthette meg, mint F. E. Adam. Ő sem foglalkozott vele részletesebben, egyetlen verset dolgozott csak át, aminek az a magyarázata, hogy 1861–1863 között inkább a politika érdekelt, erősebben vágyott szabadság, mint szerelem után. Különböen megfelelő prózai fordításokhoz sem jutott, mert azokban a tanulmányokban, melyeket felhasználott, Petőfinek szerelmi költészetét mindössze hét vers képviseli.

²⁴ Petoefi Sandor, prince des poètes hongrois. Le Figaro, 1903. I. 11.

²⁵ Événement. 1885. aug. 22.

²⁶ Annuaire de la Société Philotechnique. XLII. k., 131. l.

²⁷ Ib. id. 128. l.

F. E. Adam Petőfi-utánzatainak ismertetésében tekintettel kell lennünk arra, hogy prózai fordításokból indult ki, az eredeti formáját nem ismerte és azt nem is tarthatta meg. Vizsgálódásainkban így csak arra szorítkozhatunk, hogy a költemények „tartalmából” mit mentett át franciába, mit vetett el és mivel helyettesítette az elhagyott részeket.

A Szabadság, szerelem című Votum Petőfianumnak fordítása Valmore-nál mindössze két sor: „Liberté! amour! Mes premiers instincts. Pour mon amour, je donnerais ma vie! Pour la liberté, mon amour!” Jacques Richard versben fordította, de az eredetihez elég szorosan ragaszkodott:

La Liberté! L'amour! Mon âme avec envie
A pour ces deux trésors palpité tour à tour.
Pour mon amour je donne et mon sang et ma vie,
Et pour la Liberté je donne mon amour!

F. E. Adam szonetté dolgozta át. Petőfi gondolatát csak az utolsó szakasz fejezi ki:

Amour et Liberté, seuls trésors que j'envie,
Enfant! pour mon amour je donnerais ma vie.
Et pour la Liberté, ma vie et mon amour!

Az első három szakasz önkényes, Petőfi lelkétől idegen filozófiai elmélkedést tartalmaz a szerelemről és a szabadságról, a költő e két mennyei dajkájáról. Mintha csak Thalès Bernard sugallta volna az átdolgozót: az éppen egyszerűségével és rövidségével ható, epigrammaszerű költeményt annyira felduzzasztotta „metafizikával”, hogy az minden szépségét elvesztette új köntösében.

A „Világtól elvonulva...” átdolgozása csak egészen kis részletekben tér el az eredetitől. Átveszi strófaszervezetét, híven követi gondolatmenetét egészen az utolsó szakaszig. Abból csak egyetlen sort tart meg és az elhagyott három sorban kifejezett gondolat helyébe egészen mást iktat be:

Mon rêve est accompli... car ton amour me reste!
Que le triste passé s'en aille loin de nous:
J'ai vu briller sur moi ton sourire céleste,
Je puis mourir à tes genoux!

A Csata dal átdolgozása szintén eléggé hű. Semmit sem hagy el az eredetiből, csak a szótagszám és a rím kedvéért sok apró mondattal hígítja fel. Ezek a pattogó, szófukar költeményt helyenként locsogóvá teszik és így szépségének, férfias erejének sokat ártanak. Legbosszantóbb az efféle betoldás az 5. szakaszban, ahol Petőfi két sorát: „Aki magyar, aki vitéz, Az ellenséggel szembe néz”, — F. E. Adam így oldja fel:

Enfants des vieux Hongrois! allons, coeurs pleins d'audace,
Les ennemis sont là! regardez bien en face!

„Egy gondolat bánt engemet” címe Valmore-nál „Une seule pensée m'est importune”, Taillandier fordításában „Une seule pensée me tourmente”. Adam „Comment je veux mourir”-ra változtatta át. Petőfi költeménye 36 sorból áll, az átdolgozásban 52 sor van. Sok tehát a

betoldás, még több a fecsegő magyarázat. A francia költő eljárására jellemző, ahogyan az első négy sort bővíteti, átalakítja:

J'ai peur, ô mes amis, oui, j'ai peur d'une chose.
C'est de me voir mourir un jour
Sur l'oreiller soyeux où le front se repose,
Couché dans les bras de l'amour!
C'est de me voir flétrir comme la fleur qui penche
Son calice vers le gazon,
À l'heure où le soleil sur la colline blanche
Va disparaître à l'horizon.

Ez az aggályoskodó, tétovázó hang, felesleges részletezés végigvonul az egész költeményen, elveszi annak páratlan gyorsaságú ütemét és néha lapos prózai szövegével szinte komikusan hat, mint például e két sorban:

Non, non! Dieu tout puissant! pas une mort semblable!
Je ne veux pas mourir ainsi!

Bár az eredetiből csak két sort hagy el, a sok betoldás és rosszul megválasztott kifejezés Petőfi költeményének méltatlan, halvány másává teszi.

A Dalaim-ból készült utánpótlás megint csak azt mutatja, hogy F. E. Adam Petőfi szövegét kevésnek találta és ahol lehetett, össze-vissza toldozta. Az eredetiben egy szak hat sorból áll és ebből kettő a refrén. Az átdolgozásban mindegyik hatsoros szakaszhoz még külön négy sorból álló refrén csatlakozik. Mindenhol felesleges magyarázat töri meg a költemény lendületét. Sok helyen Petőfi hasonlatát kevésnek találta az átdolgozó és igyekezett szerinte jobbal helyettesíteni. Így a remek két sort:

Dalaim, mik ilyenkor teremnek.
Szivárványi mámoros lelkemnek.

a következő banális hasonlat kedvéért elejtette:

Alors un chant, fleur de mon âme,
Doucement caresse mon cœur,
Comme le flot que fend la rame
Berce la barque du pêcheur.

Folytathatnók még a példák felsorolását, mert mindegyik átdolgozásból bőven lehetne meríteni, de azt hiszem, hogy a néhány bemutatott részlet elég meggyőző erővel bizonyítja, hogy F. E. Adam Petőfi-utánpótlásai az eredeti költemények szépségét meg sem közelítik, sok esetben azoknak egyenesen torzképei. Szinte érthetetlen, hogy e silány utánpótlásokat a francia költő hívei mennyire értékelték. Jules David például beszámolójában a *Par les Bois* c. kötet legszebb darabjainak tartotta és első helyen említette őket.²⁸

Akármilyen értéktelenek is ezek az átdolgozások a mi szempon-tunkból, kétségtelenül arra vallanak, hogy Petőfi hatással volt a kis-tehetségű francia költőre. Az előbb említett Jules David tagtársát úgy

²⁸ Ib. id. 43. k., 76. l.

tekintette, mint a magyar költő tanítványát: „Choisir son modèle parmi ces poètes, qui n'ont vécu qu'un matin comme Petoefi Sandor, ce Hongrois patriote, qui aime son pays jusqu'à lui sacrifier plus que sa vie, ses amours; consacrer ses vers aux sentiments les plus doux comme aux plus fiers, les flammes de la passion et l'ivresse des combats... demander à la bataille ses enivrements les plus ardents, sans tenir compte du sang qui les souille, tel est le rayon poétique qu'a suivi M. Adam...“²⁹ Gausseron is elismeri ezt a hatást, de úgy véli, hogy nem volt tartós.

Petőfi költészetének befolyása F. E. Adam-ra nem egyes képek, hasonlatok átvételében mutatkozik, hanem abban, hogy a francia költő, miután Petőfit megismerte, szelíd szerelmi költészetével egyidőre felhagyott és lelkétől idegen, szilaj hangon a szabadságot, hazát kezdte éneklni. 1861 előtt nem volt hazafias költeménye. Gausseron szerint, aki ebben az időben tanítványa volt, szülőföldjéről és Myrtháról, a hűtlen szerelmesről írt verseket. Petőfi hatásának tudható be, hogy Wielopolski marquis ellen költeményt akart kiadni. Azok a hazafias ódák, melyekkel 1882 után díjakat nyert, azt mutatják, hogy az egyéniséget átalakító hatás, mely először a magyar költő egyszerű utánzásában nyilvánult meg, később sem szűnt meg teljesen. Egy-egy gondolatban, az érzelmek hullámlásának módjában érezhető, mint például „Ode à la France“ című költeményében, melynek olvasásakor önkénytelenül az „Egy gondolat bánt engemet“ utolsó sorai jutnak eszünkbe:

Et nous, nous attendrons l'aurore étincelante
Où les tambours battront la diane éclatante
De la grande revanche et de la Liberté.³⁰

F. E. Adam akkor ismerte meg Petőfit, amikor egy korszak irodalmi és politikai iránya, a fiatalság lelkesedése népszerűvé tette a magyar szabadsághóst Franciaországban. Rokonléleknek érezte, akinek egyszékes érzéseket éneklő versei igazolták őt az erkölcstelenségbe és beteges hangulatokba süllyedt francia költő társaival szemben. Később, midőn az első Petőfi-rajongók régen elhallgattak már, ő még mindig híven ragaszkodott eszményéhez és szerény erejével annak dicsőségét igyekezett szolgálni. Amikor egy szűkebb irodalmi, inkább baráti körben tanulmányt olvasott fel róla, szerény adóval rótta le halálját a nagy költő iránt, aki a lelkében szunnyadó haza- és szabadságszeretetet felébresztette és annak első felröppenéséhez szárnyakat adott.

Lelkes István

*

François-Etienne Adam et ses imitations de Petőfi.

Professeur au lycée Charlemagne, poète médiocre, ayant connu quelques traductions de Petőfi publiées dans la Revue des deux Mondes, la Revue Européenne, l'Athenaeum français, la Jeune France, F.-E. Adam se prit d'admiration pour le poète hongrois et résolut de l'imiter. De 1860 à 1863 il traduisit très librement 6 poésies dont 5 patriotiques et voulut les éditer dans une brochure au profit des émigrés polonais réfugiés à Paris. Son projet n'eut pas de suite. C'est seulement en 1882 — dans une séance de la Société Philotechnique dont il venait d'être élu membre — que F.-E. Adam put faire connaître ses imitations et son

²⁹ Ib. id. 75. l.

³⁰ L. Les Heures Calmes c. kötetben.

étude sur Petöfi. Le public les accueillit bien, parce que le conférencier sut réveiller en lui, par la lecture des poésies patriotiques et le récit de la vie héroïque de Petöfi, sa haine pour les Allemands et son désir de la revanche. Les traductions qui sont à la vérité des imitations assez hardies, ont été publiées dans deux recueils: „Par les Bois“ (1883) et „Après la Moisson“ (1907).
Etienne Lelkes.

Egy XVIII. századi száműzött jezsuita teológus francia nyelvű verses kézírata az egri érseki liceumi könyvtárban.

A jezsuita rend feloszlata után a francia száműzöttek közül számosan az ausztriai rendtartományba jöttek s így többen elkerültek hazánkba is. Különösen Nagyszombatban és Kassán telepedtek meg sokan, amint Feller abbé útleírásában¹ olvashatjuk, aki egyébként európai körútjában jól megismerte népünket, fáradhatatlanul bejárta egész Magyarországot, ahol — kisebb-nagyobb megszakításokkal — 1765 májusától 1769 szeptemberéig tartózkodott s mint őszinte, igaz barátunk hagyta el hazánkat.² Száműzött rendtársai közül különösen kettőre hivatkozik szívesen: Leclerc és Rousselre, akik hazai utazásaiban többször el is kísérték. 1767 november 19-én emlékezik meg először róluk, amikor Kassáról felvidéki útjukra indultak,³ utóljára pedig 1769 augusztus 4-én tesz róluk említést, amikor Ibarra spanyol grófhhoz címzett levelében arról panaszkodik, hogy Kassára érkezve, ott igazságtalanul a janzenizmus vádjával illették s nagy szomorúságát még növelte, hogy két útítarsa már két héttel előbb elhagyta Kassát s így egyedül maradt.⁴

Leclerc és Roussel személyére vonatkozóan azonban Feller abbé idézett művéből semmit sem tudunk meg azon kívül, hogy az előbbi mint misszionárius halt meg. Az ausztriai rendtartomány katalógusai-ban mindketten 1766-tól 1769-ig szerepelnek. Leclerc (néhol Leclerque, majd Leclerc, sőt tárgyalandó verses kéziratában Lecler-t találunk, noha az egri könyvtár katalógusa itt is Leclerc-nek tünteti fel) Vilmos 1766-ban tűnik fel nálunk először s mint elsőéves teológus, Kassán folytatja külföldön megkezdett tanulmányait; a Catalogus Provinciae Austriae-ben 1766-tól 1769-ig a kassai kollégiumban találjuk, 1769-ben már felszentelt pap és negyedéves teológus. Vele jött Roussel Lajos is, aki szintén 1766-ban volt elsőéves teológus Kassán, ahol 1769-ig végezte teológiai tanulmányait, majd együttesen eltávoztak.

Kettőjük közül Leclerc-nek egy francianyelvű, gróf Esterházy Károly egri püspöknek ajánlott verses munkáját az egri érseki liceumi könyvtár őrzi.⁵ Ez a költemény, mint szerény kortörténeti adalék, megérdemli figyelmünket.

Leclerc negyedréta alakú kézírata díszkötésben, a 34 számozott lapnyi költemény igen szép, rajzolt betűkkel díszített szövege előtt, még egy címlapot és négy lap prózai szövegben „Discours Préliminaire”

¹ Itinéraire ou Voyages de M. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe: en Hongrie, en Transylvanie, en Esclavonie, en Bohême, en Pologne, en Italie, en Suisse, en Allemagne, en France, en Hollande, aux Pays-Bas. 1820. 2 kötet.

² Birkás Géza: Egy belga jezsuita Magyarországon a XVIII. században. Kath. Szemle, 1923. október 461—468. l.

³ Abbé de Feller id. m. I. köt., 230. l.

⁴ Ibid. II. köt., 88. l.

⁵ A kézirat jelzete: S. VI. 42.

cimen Esterházy egri püspökhöz intézett ajánlást tartalmaz. Malebranche-ra emlékeztet, amint teológus szerzőnk verses munkájának „La recherche de la „vérité“ elnevezést adja; egyébként kézírata címlapján olvashatjuk: „LA RECHERCHE DE LA VÉRITÉ“ dédiée a Son Excellence Monseigneur Le Comte Charles D'Esterhazy de Galanta Eveque D'Erlau. Conseiller intime et actuel de L. M^te Imperiale et Royale. Par L'abbé Leclerc de...”

Szerzőnk bevezető sorában Esterházy püspököt magasztaló dicséretök közepette azt igyekszik megokolni, hogy költeményét miért ajánlja a nagy egri egyházfejedelemnek, aki a vallás igazságait nemcsak bizonyítani, hanem híveivel megkedveltetni is tudja. Leclerc is a vallás nagy kérdéseire óhajt itt feleletet adni, de különösen érdekli Isten létének bizonyítása. Munkáját Fénelon „Démonstration de l'existence de Dieu“-jéhez hasonlítja, de amíg Cambrai érseke azok számára írt e témáról, akik a metafizikai magyarázatokat túlságosan elvontnak találnák, Leclerc metafizikai bizonyítékokhoz óhajt folyamodni, s ezek segítségével világosságot akar gyujtani, hogy az embe-
reket a pyrrhonizmus mélységeiből tartósabb igazságokhoz vezesse. Inkább óhajt használni mint tetszeni s ezt a kívánságát Esterházy előtt is kifejezi: „S'il se rencontre par hazard quelques fautes, j'espère que Votre Grandeur aura pour moi la même indulgence que celle que l'on accorde à Ceux qui ont préféré le désir de se rendre utile à celui de plaire“.

Magában a költeményben Leclerc felveti az életbölcsséggel nagy kérdéseit, amelyekre hiába keres az ókori filozófusok ismeretes rendszereiben megnyugtató feleletet, hanem vallásos hitének meggyőződése:

Ou la raison se tait, la foi vient à son aide;

s általában ész és hit, filozófia és vallás harmóniáját hirdetve:

La foi sans la raison n'est qu'un pur fanatisme;

La raison sans la foi, mene droit au Déisme...

A felvetett kérdésekre az egyház tanításának, a kassai főiskolán is ápolt thomizmusnak szellemében igyekszik válaszolni; műve közép-pontjában elhelyezkedő istenbizonyítékul pedig még a prózában írt ajánlása elején megjelölt felfogását fejti ki. Itt ugyanis a következőket írja: „En présentant à Votre Grandeur un essai sur L'existence de Dieu, il me semble Monseigneur vous entendre dire que la raison ne fut affoiblie dans aucun homme jusqu'à méconnoître entierement son Auteur. Comment eut il pu ignorer une vérité que Dieu a eu soin de graver dans chaque partie de son ouvrage, savoir qu'on existe c'est presque savoir que Dieu existe. L'idée de notre propre existence est si étroitement unie à celle de Dieu qu'on ne peut qu'être frappé de l'éclat de sa grandeur en considérant la Créature. C'est ce qui me fait dire que s'il y eut des hommes tachés d'Athéisme il n'y eut jamais de véritables Athées“. Noha szerzőnk nem nevezi meg forrását, idézett sorait egy neves jezsuitának, P. René-Joseph Tournemine-nek (1661—1739) Fénelon előbb említett műve előtt bevezetesként szereplő munkájából (Réflexions sur l'athéisme) majdnem szósz szerint veszi át, csekély változtatással szolgálai módon lemásolja.

Ha Leclerc filozófiai költeménye nem tesz is sok eredetiségről tanúbizonyságot, mégis figyelmet érdemel, mert oly jellemző a XVIII. század második felének francia költészetére, ahol az önállóságnak, az

alkotó képzeletnek, a nagyvonalúságnak kevés nyomát találjuk, de a filozófus század száraz racionalizmusa sokszor igen mesterkéltségek formában keres megnyilatkozást; s ha e kor franciái között alig akad igazi, született költő, a minden valódi ihletet, őszinte érzést nélkülöző verselők elárasztják az egész irodalmat. Szinte divattá válik a verselés, hivatottak és kevésbé hivatottak egyaránt a Parnasszusra igyekeznek. Ez a versírási láz elfogja a teológus Leclerc-t is, akinek bár minden vágya, hogy felkutassa a vallás igazságait:

Oui, je borne à cela le bonheur de ma vie,
Et voir la vérité fait toute mon Envie;

nem mulasztja el versekbe szedni e tárgyra vonatkozó gondolatait. De szerzőnk világosan látja helyzetét, rácszmél verselési szenvedélyére s nyomban költeménye elején röviden jellemzi a Parnasszus körüli sürgés-forgást, valamint az önbírálat őszinte hangján kijelenti, hogy nem törődik a tömeg tapsaival, sem a kritikusok véleményével, mert számára a versírás mindig csak kedves időtöltés, kellemes szórakozás marad! Ime Leclerc alexandrinusainak említett bevezető sorai:

Muses, permettez-moi de paroître au Parnasse!
Quelle témérité, dira-t-on, quelle audace!
De votre Coup d'essai, déjà trop prévenu,
Gardant l'obscurité, Craignez d'être connu.
Mille Auteurs bons, mauvais, en tout genre d'Ecrire,
Entêtés d'être lûs, Charmés qu'on les admire,
D'un ouvrage au Public par avance vanté,
Seuls relevent le prix et la beauté.
Ce n'est pas que toujours ce Public, qui décide,
Mérite d'être cru, comme un fidele guide
Ce Juge redoutable est sujet à l'erreur,
Et souvent au hazard condamne un bon Auteur:
Souvent de la raison, suivant peu les Maximes,
Il laisse le bon Sens pour attaquer les Rimes;
Et de tels beaux-Esprits, prenant les intérêts,
Il prononce après eux, et soutient leurs arrêts.
Ainsi sans redouter sa mordante Critique,
Profitez des avis de cette voix publique;
Vous qui nés pour la presse, et Chéris des Neufs Soeurs
Destinés au grand jour les fruits de vos Labeurs.
Pour moi qui dans ces Vers, enfants de mon Caprice,
Cherche à me recreer, et non qu'on m'applaudisse;
Je crains peu des Censeurs les Traits malicieux;
Leurs voix, sur mes défauts ouvrent mes foibles yeux.
Aux Charmes du repos uniquement sensible,
Je me trace le plan d'une course paisible.
Ou Maître de moi meme et de mes sentiments,
Je puisse l'être aussi de tous mes mouvements.
Ainsi, si de rimer il m'a pris fantaisie;
Qu'un Censeur, s'il lui plaît la nomme Phrénésie;
C'est un amusement, que j'ai voulu choisir,
Et je passe à ce jeu ce que j'ai de loisir.

Költeményéből naponta csak 1–2 lapnyit készít el, de Isten létének magasztos igazsága állandóan verselésre ösztönzi s így a versírás

hovatovább, mint oly sok kortársánál, nála is egész szenvedéllyé fejlődik:

Et sans trop m'attacher aux preceptes de l'Art,
Je pense, je compose, et je rime au hazard:
N'importe, bien ou mal, rimons, c'est ma Manie
Le feu de mon Esprit enhardit mon génie.
Courage, me dit-il, ne te rebute pas;
Le désir d'être heureux affermira tes pas;
L'Auguste vérité va t'ouvrir la Carrière:
Et tu ne peux broncher marchant à sa lumière.

Nem tudjuk, Leclerc abbé hogyan juttatta el gróf Esterházy Károly egri püspökhöz e francia kéziratot (egyéltalán saját kezétől származik-e, vagy csak másolat?), arra sincs adatunk, hogy Eger püspöke miként fogadta e kedves ajándékot, mert sem az egri (érseki, káptalani, vármegyei) levéltárakban, sem a budapesti könyvtárak jezsuita-kézirataiban nem akadunk Leclerc-nek még a nevére sem, aki éppígy az egri érseki levéltár rendezett anyagában, az Esterházy-levelezésben sem szerepel. (Viszont e levéltár rendezetlen iratai között, ahol az Esterházy-levelezés egy részén kívül sok értékes levél és kézirat található, egy-egy adat felkutatása szinte lehetetlen.) Mégis szükségesnek tartottuk, hogy erről a Magyarországon keletkezett, magyar püspököknek ajánlott, eddig egyáltalán nem ismertetett, kéziratban maradt, XVIII. századi francia nyelvű költeményről, mint egy korabeli irodalmi divat szerény hazai adalékáról s e verselési szenvedély öntudatos megnyilvánulásáról, megemlékezzünk.

Kozma Antal

*

Un manuscrit français en vers d'un théologien jésuite du XVIIIe siècle dans la bibliothèque du lycée archiépiscope d'Eger (Hongrie).

Parmi les jésuites français exilés et venus en Hongrie dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, se trouve le nom de Guillaume Leclerc qui continua de 1766 à 1769, à Kassa (Cassovie), ses études théologiques commencées à l'étranger. Pendant son séjour en Hongrie, il parcourut plusieurs contrées de ce pays, comme compagnon de voyage de l'abbé de Feller qui, dans ses *Itinéraires*, le mentionne.

Dans la bibliothèque du lycée archiépiscope d'Eger se trouve un ouvrage français en vers de Leclerc, resté manuscrit (*La recherche de la vérité*) et dédié à Mgr. Charles d'Esterházy, évêque d'Eger. Dans son Discours Préliminaire, il fait l'éloge de l'évêque illustre et expose qu'à l'exemple de Fénelon, lui aussi, il désirait démontrer l'existence de Dieu, mais il ne pouvait pas négliger les preuves métaphysiques non plus et prêchant l'harmonie de la raison et de la foi, de la philosophie et de la religion, il tâchait de répondre aux questions posées dans l'esprit du thomisme. Par contre, il puise ses preuves de l'existence de Dieu dans les *Réflexions* sur l'athéisme d'un célèbre jésuite, P. René-Joseph Tournemine.

Le poème philosophique de Leclerc montre peu d'originalité, mais il caractérise assez bien la poésie française méditative de la deuxième moitié du XVIIIe siècle, où il y a peu de fantaisie et de conception, la forme seule étant le but principal et la versification devenant une mode littéraire. Leclerc est conscient de sa passion de versification, il décrit lui même le va-et-vient autour du Parnasse et avoue dans ses alexandrins que la versification n'était pour lui qu'un cher

passe-temps et une agréable distraction. Ainsi ce poème français du XVIIIe siècle resté en manuscrit nous livre un modeste document d'origine hongroise à l'histoire d'une mode littéraire de cette époque.

Antoine Kozma.

Válasz Csengery János bírálatára.

E folyóirat legutóbbi számában (229—237. l.) Csengery János professzor úr bírálta Catullus-fordításomat. Bírálatra rendkívül lesújtó. Sem a költői, sem a filológiai teljesítményem számára egyetlen elismerő szót sem talált. A professzor úr már cikke elején igyekszik elhárítani magát az elfogultság látszatát, ugyanakkor azonban fordításom pusztá megjelentetésében kifejezetten saját munkájának kritikáját gyanítja és cikke nagyrésztben e két munka összehasonlítása. Fölveti a kérdést: mi szükség van egyáltalán fordításra az övé mellett. Munkámban egyáltalán nem vezetett ez a szempont. De ha már a professzor úr maga veti fel a kérdést és részletesen taglalja, hadd feleljek meg a következőkben arra is, miért érzem valóban szükségesnek Catullus új fordítását és miért nem érzem elfogadhatónak Csengery professzor úr fordítási elveit, elsősorban két olyan szakaszt idézve, melyet nem én választottam ki, hanem ő maga mutatott be fordítási ars poeticája illusztrálására.

Bevezetésül több mint egy oldalon keresztül taglalja saját fordítói munkásságát és adja elő legfőbb sérelmét: „Az új Catullus-kötet végén ezt olvassuk: *E kiadvány célja új teljes magyar Catullus megjelenése volt.* Minthogy 'teljes magyar' Catullusunk már 1901 óta van és ezt a kiadványt csak az új jelző különbözteti meg a régítől, elvártuk volna, hogy a fordító vagy kiadó meg is okolja, miért látott szükségesnek egy új Catullus-fordítást. Vagy talán csak kíméletből, udvariasságból hallgatta el, hogy a régibb, ma már nem egészen megfelelő (?) fordításnál jobbat akar nyújtani?” (A zárójelbe tett kérdőjel Csengerytől való.) Cserbenhagyja emlékezete, mikor azt állítja, hogy 1901-i Catullusának majdnem felét ő is az eredetinek alakjában fordította. Mert vállalni vállalta ugyan az eredeti alakot, de alig akad sor, amelyben ezt a vállalkozást siker koronázta volna. Catullus a IV. költeményt, a hajó felajánlását, tiszta jambusban írta, ami által a költemény külső alakja olyan, mint egy gyöngysor, képlete ez: — — — — — s alóla nincs kivétel. Phaselus ille, quem videtis hospites. Csengery megfelelő sorát: E gálya, melyet íme itt látsz, idegen — nem tudjuk így skandálni. Az utána következő részt sem: „*Azt* vallja, leggyorsabb *volt* a hajók között; Utól nem érte vón' a Tengernek színét Hasító sajka nem, ha evezőcsapás” és így tovább. E költemény 27 sorából *kettő* felel meg a vállalt mértéknek. De a XXIX. versnek, melyet szintén ebben az eredeti mértékben ígyekezett fordítani, 24 sorából már egy sem. „Eone nomine imperator unice” fordítása nála: „Ezért *kellett* páratlan *impe*rátorunk.” Mint az idézetekből látható, nemcsak a catullusi tiszta jambus volt túlnagy feladat számára, de az lenne a drámák laza verselése, mely pedig csak minden páros lábtól követeli meg a jambust. Ugyanilyen hibák vannak hendecasyllabusaiban és pherecrateusában is. Aránylag legkevésbé a zökkenő hexamétereiben és distichonjaiban, de ezeket is csak a birtokos rag és a névelő folytonos fölösleges közbevetésével állítja össze ilyen sorokká: „Most csak azon busulok, hogy a tiszta leányrak a tiszta — Csókjait a nyálad szennye bemételezéz”, vagy: „Aegeus, úgy mondják, amikor Pallasnak a várát — A fia elhagyván, a szeles tengerre kiindult.” Részint pedig a szavakon tesz crószakot (azonkívül, hogy vón', voln', megín' stb. igen gyakoriak nála)

s így keletkeznek a magyar nyelvben előtte nem ismert: „nyúgat”, „avvagy”, „fő-ülés”. Ezekre hivatkozva azt állítani, hogy eredeti mértékben fordított, legalább is túlzás. De miért mondja ez új fordítással kapcsolatban ezt: „az eredeti mértéket utánzó sorok”, holott ezt egyszerűbben és a valóságnak megfelelőbben így lehetett volna mondani: az eredeti mértékben írt sorok. Versmértékben lehet írni kifogástalanul, vagy hibásan, csak éppen utánozni nem lehet a versmértéket. S annak, akinél az Amastris név csak akkor illenék a metumba, ha Amaris-szá torzítanók, nem szabadna kifogást tennie egy tulajdonnév egyik szótag-kvantitásának megváltoztatása miatt, különösen akkor nem, ha ez a tulajdonnév a mértékbe másképp nem illeszthető (mert a latin vocativust nem tarthatom meg s olyasmit sem tennék szívesen, amit Csengery egyik *rimben fordított* verssel tett: az Aurelius nevet Auréli-ra csonkította).

Altalánosságban kifogásolja, hogy az értelmet egyik sorból a másikba viszem át. Ezt teszi Catullus is. A leggyakoribb eset nála, de a többi római költőnél is, hogy a jelző és főneve külön sorba kerül. Sőt megtörténik ez egyes szavakkal is: Au-runculeia. S Horatiusnál: u-xorius amnis.

Hipermodern szavak használatával vádol s szóösszetételeimet kifogásolja. A „vihardús” jelzőt én fordítói találatnak érzem, ő kárhoztatja. Helyes vagy helytelen ez a szóösszetétel, hangzásában mindenestre magyarosabb, mint az amerikai ízű „boxbajnok” szó, melyet ő egy Xenophanés-fordításban használ; vagy a „maitresse”, melyet Horatius epistulaiba rak be s kevésbé hipermodern, mint a „rouge”, melyet egy görög antológiai epigramma fordításában használ fel.

Az, hogy a hosszú jelzőket én szerencsésnek érzem, Csengery nem, izlés dolga s e válasz keretén belül nem tárgyalható. De fordításomat hűtlenséggel vádolja s közöl belőle két szakaszt, utána pedig ugyanazt saját átültetésében. S itt nem értjük, hogyha olyan nagy buzgalommal kereste ki csaknem harmadfélezer sor közül azokat a sorokat, amelyekben én főlélegesen tödöttem a szöveghez az értelmet, ugyan nem zavaró, de gondosabb munkával valóban elkerülendő most-okat, itt-eket és még-eket, miért nem fordított hasonló fáradságot arra, hogy saját magától bizonyításképpen ne olyan két szakaszt idézzon, mely mintája az eredetitől legmesszebb rugaszkodó fordításoknak. Több fáradsággal bizonyára talált volna saját átültetésében három-négy olyan sort is, mely az eredeti szöveget hívebben tükrözi. A formáról nem is beszélhetünk. Mert arról Csengery elméleteket állít fel. Úgy érzi, hogy olyan költeményeket, melyekben „specifikus antik tartalom” van, tanácsosabb, „ha lehetséges”, meghagyni eredeti alakjukban, ellenben azokat, melyek „minden időben érvényes gondolatokat és érzelmeket foglalnak magukban”, hozzánk közelebb álló alakban kell átültetni. Különös elmélet. Mert vajjon melyik antik versben nincs „specifikus antik tartalom” és melyik szép költeményben nincsenek minden időre érvényes gondolatok? A choliambusról is azt vallja, hogy ez a magyar fülnek élvezhetetlen. A choliambus mindenesetre egy metrum, ami van, amihez tehát mindenki közelférközhet s bármilyen fül élvezheti, miután közelférközött hozzá. A közönség kevésbé finom érzékére hivatkoztak mindig azok a fordítók, kik nehéz formákat könnyebbé változtattak. Kevés kivétellel, vagy maguk sem értették, élvezték a formát, vagy a cél felé vezető út meredek voltától riadtak vissza. Aki a „megfelelő forma” kétes sikerű találgatására adja fejét, megfosztja olvasóját az antik költészet formai oldalának megismerésétől. Eltávolítja a verset az, aki ilyen módon akarja „közelhozni”. Ki ismerne az előbb említett két szakasz-

ban (Cat. XI.), melyet Csengery saját fordításából elvei igazolásául idéz, Catullusra, vagy bármely római költőre:

Kurafattyaival vígan éljen, rajta!
 Akiket százával hálójába hajta,
 Igaz szerelemmel egyikért sem égve,
 Csak szívöket tépve...

Nc számítson többé e szív szerelmére!
 Elhervadt már az és ez az ő vétké,
 Mint a virág, melyhez zord ekevas érvén,
 Meghal a rét szélén.

Kárpótolhatnak-e a szigorú és kristálytiszt sapphói strófákért az *égve-tépve, szerelmére-vétké*-féle rímek és a patogónak szánt sorok? Mint már többször megírtam, a fordító fölmenti olvasóját az idegen nyelv megtanulása alól, de nem mentheti föl az idegen *szellembe* való elmélyedéstől. Ezért nem enyhítettem például én az eredetinek ilia rumpens-át, úgy mint Csengery, szívük tépésére. De vizsgáljuk meg ezt a két szakaszt (melyet nem én választottam ki fordításából, hanem ő maga) pusztán a szöveghűség szempontjából. A strici szón nálam fönnakad. Holott ez a városi és közismert szó ha nem is felel meg pontosan a görögből átvett moechus-nak (μοιχός), mindenesetre közelebb áll hozzá, mint a kurafattya, mellyel ezt ő fordítja s mely nem kevésbé drasztikus, mint a strici, csak éppen nem használatos. Azonkívül félreértésekre adhat alkalmat: az olvasó, ha a szó lényegszerinti értelméhez tartja magát, kénytelen Lesbiát Iokasté vétkével többszörösen meggyanúsítani. Catullus városi költő volt. S ha föltesszük, hogy mai költő hűtlen kedvesének gorombaságot akar üzeni, aligha jut eszébe a kurafattya szó, de annál inkább az általam fordított. Önkényes betoldása Csengerynek e sorban: *rajta!* A második sorban kifogásolja ezt: *ölelve által*, holott ez pontos fordítása az eredetinek: quos complexa tenet simul trecentos. Csengerynél: „Akiket százával hálójába hajta.” Catullus erőteljes képét halvány szimbolummal helyettesíti, de óvást emel a hű fordítással szemben. Catullus nem beszél *hálóról*, de víziója van Lesbia iszonyatos hűtlenségéről. És hol marad a Catullus által oly nyomatékkal hangoztatott *háromszáz*? Önkényes betoldás Csengerynél a harmadik sorban: *égve*. A negyedik sort föntebb említettem. A második szakasz első sorában helyteleníti az én fordításomban az *és-már-t*. Holott az eredeti *nec* meos respectet ut *ante* amores értelmileg és szerkezetileg éppúgy kapcsolódik *nec*-jével az első szakaszhoz, mint nálam az *és*-sel (*nec* ut ante — és már ne). Indokolatlan itt a folytonosságot megszakítani, amint ezt ő teszi. Ebben a sorban is van betoldás nála: *e szív*. A következő sor qui illius culpa cecidit-je nála: elhervadt már az és ez az ő vétké. Kettészelte a gondolatot ezzel a nem túl szerencsés szórendi felbontással. *Mert hibájából szakadt le* — tömör és szórendileg is hű. Cecidit-nek pedig nem az *elhervadt* felel meg, hanem az én fordításom, melyet Csengery e ponton is kárhoztat. Az utolsó két sorban Catullus nem ír *zord* ekevasról, de ír rét szélén *elhúzott* ekevasról (praetereunte... aratro). Csengery ez utóbbit kifogásolja nálam, nyilván Catullusnál is, mert hiszen fordításában meg is fosztja tőle, de cserébe megajándékozza a tizenkilencedik század költői elgon-dolása szerint legköltőibb *zord*-dal. *Meghal* sincs a catullusi imitá-cióban.

Látjuk tehát, hogy a sapphói strófa tipográfiai alakját imitáló két szakaszban tizenegy önkényesen betoldott szó fordul elő, a két szakasz

nyolc sora között egy sincs, melyben ne lennének Catullustól távol álló kifejezések — a catullusi kifejezések rovására. Ez utóbbiak viszont egytől-egyig megtalálhatók fordításomban, melyet ő hibásnak vél. Ezek után érthetetlen, miért idézte a két átültetést egymás mellett, holott bárkinek módjában áll mind a kettőt az eredetivel összehasonlítani.

Hálásan köszönöm azonban Csengery professzor úrnak, hogy csaknem harmadfélezer sor között négy csakugyan hanyag sorra rámutatott, amelynek tökéletesebb megoldására törekedni fogok.

Devecseri Gábor

Entgegnung auf J. Csengery's Besprechung.

Die neue vollständige Catullus-Übersetzung von G. Devecseri wurde in der letzten Nummer des Archivum Philologicum von J. Csengery, dem Verfasser einer früheren Catullus-Übersetzung, besprochen. Die Besprechung besteht zum grössten Teil aus Vergleichen zwischen der Arbeit des Kritikers und der neuen Übersetzung. Der Übersetzer weist nun nach, dass die Bemängelungen des Kritikers grundlos sind, wogegen die beanstandeten Fehler gerade in Csengery's Übersetzung gruppenweise zu finden sind. Die Entgegnung enthält im wesentlichen die Analyse derselben zwei Strophen, die Csengery aus den beiden Übersetzungen ausgewählt und in seiner Besprechung nebeneinander gestellt hat. Ein Vergleich der beiden Übersetzungen ergibt, dass die in Reimen verfasste Übersetzung Csengery's voll von Willkürlichkeiten und Ausdrücken ist, die Catullus fremd sind, und die Catullischen Ausdrücke entstellen, während die neue formgetreue Übersetzung gerade diesen vollauf gerecht wird. Schliesslich enthält die Entgegnung eine grundsätzliche Auseinandersetzung mit der Übertragungsmethode Csengery's.

G. Devecseri.

Válasz.

Mint hogy a nem kis önérettől fütött s a spártai ifjak díszére, úgy látszik, éppen nem pályázó új Catullus-fordító jónak látta, hogy kifogásaim cáfolása helyett a támadás fegyverét használja ellenem, amellyel legfeljebb az irodalmi ízlésen üt csorbát: nem tartom helyénvalónak, hogy válaszára érdemlegesen válaszoljak. Tegyük fel, hogy az én Catullusom olyan gyöngye, amelyennek ő feltüntet: következik-e ebből az övének jelessége?

Van azonban egy állítása, amelyet szó nélkül nem hagyhatok. Ezt mondja: „Cserbenhagyja emlékezete, mikor azt állítja, hogy 1901-i Catullusának majdnem felét ő is az eredetinek alakjában fordította. Mert vállalta ugyan az eredeti alakot, de alig akad sor, melyben ezt a vállalkozást siker koronázta volna.” Ennek a vakmerő állításának bizonyosságául a 4. meg a 29. költeményre hivatkozik, melyek az eredetiben csupa tiszta jambuslábakból állanak, míg az én fordításom nem törekszik arra, hogy minden lába jambus legyen. Nem, mert megelégedtem a magyar jambus-vers követelményeivel s óvakodtam a mesterkéeltségtől. A jambikus trimeter azonban nálam sem szűnt meg jambikus trimeter lenni. Aztán szarvas-okoskodással oda konkludál, hogy az eredeti mértéket csak a névelő felesleges közbevetésével (pl. „Pallasnak a várát” — jól van ez magyarul!) vagy egyes szavakon tett erőszakkal („megin”, „voln”) sikerül megtartanom. Szerinte a magyar nyelvben előttem (= az én időmig!) ismeretlenek: *nyúgat, avvagy, ülés*.

(Hát a Devecseri őv-je?) Nagyon örvendek, hogy általam most már ezek is ismeretessékké váltak s így nem éltem hiába.

Bizony engem nem hagyott cserben az emlékezetem, mikor azt irtam, hogy Catullusnak majdnem felét én is eredeti alakban fordítottam, mert a modern alakban fordított verssorok száma csak 32-vel több, ha jól számítom, mint az eredeti alakban fordítottaké.

Az sem felel meg a valóságnak, hogy fordítása számára egy elismerő szót sem találtam. Íme: „Tagadhatatlan az is, hogy fordításából nem hiányoznak a tehetség és komoly törekvés nyomai.”

Hogy a műfordításra vonatkozó elveim nem nyerték meg Devecseri tetszését, sajnálom, de vigasztal, hogy elveim és gyakorlatom leg-erősebb támogatójául Arany Jánosra hivatkozhatom.

Bírálatomat teljes egészében fenntartom.*

Csengery János.

*

Entgegnung.

Abschluss der Auseinandersetzung über die Besprechung (S. 229—237) und die Entgegnung darauf (S. 402—405). Rezensent weist nach, dass er fast die Hälfte der Gedichte Catulls im Versmass des Originals übersetzt habe, und hält auch sonst an den Grundsätzen seiner Übertragung fest.

J. Csengery.

HAZAI IRODALOM.

Simon Sándor: *Clemens Alexandrinus és a mysteriumok.* (Magyar-görög tanulmányok 5.) Budapest. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet. 1938. 8°, 65 lap.

Hogy a görög misztériumvallások megértése milyen fontos, lényeges előfeltétele az egész görög vallási élet, sőt az egész görög szellem megértésének, azt ma már nem kell hangoztatni. A kutatók érdeklődése is mindinkább ezek felé a problémák felé fordul. Ennek ellenére még mindig feltűnően keveset tudunk az ókori misztériumokról, azaz kevés biztosat, kevés olyat, ami nemcsak az „utánérzés” és a „lelki behelyezkedés” mindig bizonyos fokig szubjektív forrásából fakad, hanem autentikus ókori kijelentésekből, ókori emberek által adott magyarázatokból. Úgy látszik, mégis jól tartották meg az ókori „mystai” azt a fogadalmukat, hogy a misztériumok titkait senkinek sem fogják elárulni. Ami azonban a legfeltűnőbb, még az olyan ember vallomásaiból sem sikerült világos képet kapni a misztériumok lényegéről, aki — mint Clemens Alexandrinus — maga is myster volt, be volt avatva a misztériumok titkaiba, és később, meggyőződve a misztériumvallás „hamisságáról”, nem tartotta magát kötöttnek a fogadalom által, és *ki akarta beszélni* a misztériumok titkait; még ő sem mond olyat, ami közelebb vinne minket a misztériumok lényegének megértéséhez, vagy legalább *látszólag* nem mond olyat. Mert lehetséges, hogy Clemens Alexandrinus nemcsak akkor beszél a misztériumokról, amikor azok külsejét, szertartását, szimbolumait írja le, és ezeknek nevetséges vagy erkölcstelen jellege ellen kel ki, amikor a misztériumokban szereplő istenségek mítoszait elemzi, a misztikus ekstázis esztelenségét, bach-

* Ezzel a vitát lezártuk. Szerk.

chikus jellegét támadja; lehet, hogy ezeknél a külsőségeknél sokkal fontosabbat, lényegesebbet mond a misztériumokról olyan helyen, ahol eddig nem keresték.

Ez a gondolat Simon értekezésének kiindulópontja és egyúttal követett módszerének vezérmotívuma. Legértékesebb megállapítása pedig az, hogy Clemens Alexandrinus, akármennyire is hadakozik a misztériumok „hamissága” és „erkölcstelensége” ellen, mégis a misztériumvallások kifejezéseit és alapmotívumait használja, amikor a kereszténység legbensőbb lényegéről beszél. Ez nem jelenti azt, mondja Simon, hogy ő csak külsőleg alkalmazkodik a hallgató- és olvasóközönség gondolköréhez és vallási szokásához, — és azt sem, hogy a kereszténységre kívülről ráerőszakolta volna a misztériumvallások fogalmait és gondolatsémáit, hogy a kereszténységből mesterségesen misztériumvallást csinált volna. Nem, ennek mélyebb értelme van. Ezekkel a szavakkal ő azt fejezi ki, hogy azok a vágyak, azok a lelki szükségletek, amelyek a mystes lelkületét alkotják, és azt oly jellegzetesen megkülönböztetik az önmagában nyugvó, derűs, „olimpосzi” istenekre vonatkozó vallásosságtól, teljes és igazi kielégülésüket, beteljesedésüket csak a keresztény vallásban találják meg, és így csak a keresztény valláson belül nyerik el igazi értelmüket. Mert a mystes-ben tényleg él az abszolútumra, az örökkévalóra, a láthatatlanra, a túlvilágra való vágyakozás, ő tényleg megváltót keres, Istenhez akar közelebb jutni, de mivel ezt az istenséget a változó világban, a természeti erőkben, a vegetatív és szexuális életben, a bacchikus önkívületben keresi, szükségszerűen melléfog, eltéved, s így az ő misztériumai csak „hamis” misztériumok lehetnek, alképei a Logos tiszta, igazi misztériumainak, a kereszténységnek. Nem akkor mondja Clemens Alexandrinus a legfontosabbat és leglényegesebbet a misztériumokról, amikor azok külső realitását leírja és ezzel polemizál, hanem akkor, amikor a misztériumszavaknak a kereszténységre való alkalmazásával arról a vágyakozásról, arról a lelkületről szól, amely — habár erkölcsileg kifogásolható formákban — kiéli magát a misztériumok valóságában.

Ez a gondolatmenet adja meg a dolgozat keretét és diszpozícióját is. Az első fejezet a Megváltóra váró görög lélekről szól, arról a görög lélekről, amely a misztériumvallásokban találja kifejezését, és amelyet — talán nem egészen helyesen — „keleti”-nek, elkeletiesedettnek szoktak nevezni a klasszikus „homerosi” görög lélekkel szemben. A második fejezet Clemens Alexandrinusról, mint a kereszténységhez közeledő görög emberről, görög filozófusról szól. Azután Clemens Alexandrinusnak a misztériumokról szóló tanítását elemzi, először Clemens hirdetését a misztériumok külsőségéről. A dolgozat alapgondolatából értedő, hogy pusztá felsorolásra, ténymegállapításra szorítkozik, s nem magyarázza azokat az elemeket, szimbólumokat, formákat, amelyekben — a szerző szerint — a misztériumok lényegét úgysem szabad keresnünk. A munka célkitűzésének megfelelően nem is tér ki arra az értelemlre, amelyet a mai kutatás ezeknek a szimbólumoknak adni szokott, hanem csak arról számol be, amelyet Clemens nekik adott, illetve amelyet Clemens idejében és Clemens tudta szerint a mystes-ek nekik tulajdonítani szoktak. Annál részletesebben foglalkozik a misztériumok „belsőjével”, egyrészt azzal az eltévelygéssel, amelynek a mystes-ek áldozatul esnek, a misztériumok „hamisságával”, amelyben Clemens a ἐπιτηρικὸν ἠθροῖον titkos működését látja, másrészt a mystes lelkében élő vágyakozással az Istennel való egyesülés után, amely teljes értelmezését, helyes magyarázatát akkor kapja meg, amikor Clemens a

kereszténységet, mint az ezeket a vágyakat kielégítő „igazi misztériumvallást” mutatja be.

Ebből a szempontból az a probléma is megoldódik, melyet a szerző a dolgozat elején vetett fel: misztériumvallás-e a keresztény vallás, vagy sem? (Meg kell azonban jegyezni, hogy a Casel, Prümm, Umberg és Soehngen között folytatott vita nem elsősorban a kereszténység misztériumvallás volta körül folyik, hanem arról, hogy a kereszténység misztériumfogalma — ne felejtjük el, hogy ez a szó régen mindenütt, de még ma is a keleti kereszténységben a keresztény *szenstések* neve — mennyiben áll kapcsolatban az ókori misztériumvallások misztériumfogalmával, amely „az istenség rituális megjelenítését” jelentené.)

Már ebből a rövid áttekintésből is látszik, hogy a dolgozat érdeme nem új részletmegállapításokban, egyes eddig nem eléggé méltatott adatok felfedezésében van, hanem egy új, eredeti gondolatmenetnek, egy új szempontnak az alkalmazásában. Hogy ez a szempont — akár mennyire is idegennek, a misztériumvallások gondolatkörén kívül állónak látszik az első pillanatban — mégis mennyire bele tud vinni minket a misztériumok legbensőbb lényegébe, azt talán legjobban „a mystes lelkialkatáról” szóló fejezet mutatja. Ha azonban valaki azt mondaná, hogy a misztériumok lényege éppen abban áll, hogy ennek a vallásos vágyakozásnak a kielégítését a kozmikus erőkön és a kozmosz kerekein belül keresik, és hogy ennek folytán a mystes magatartása a „megváltóra való vágyakozással”, az abszolútumra való törekvéssel nincsen kellőképpen körülírva, akkor az illető nyilvánvalóan nem úgy fogná fel a misztériumokat, mint Clemens Alexandrinus, másról beszélné, mint amiről Clemens beszél. A dolgozat pedig nem vállalkozott többre, mint arra, hogy azt közölje velünk, amit *Clemens Alexandrinusból* tanulhatunk a misztériumok lényegéről. Ezt az ígéretet beváltotta úgy, hogy együtt az mondhatjuk, hogy a magyar tudományos irodalom egy olyan művel gyarapodott, amely értékes bevezetést jelent Clemens Alexandrinus műveinek tanulmányozásához.

Ivánka Endre.

•

Verfasser sucht von Clemens Alexandrinus her das Wesen der griechischen Mysterien zu erfassen, nicht aus seiner Polemik gegen das „Äussere“ der Mysterien, sondern aus dem viel wesentlicheren Umstand, dass er zur Darlegung der christlichen Lehre die Terminologie der Mysterien heranzieht. Das ist keine bloss äusserliche Anpassung, sondern beruht auf der Tatsache, dass für Clemens das Christentum die Erfüllung der Sehnsucht ist, die — wenn auch irregeleitet, wenn auch in teuflischer Entstellung befangen — den Mysten tatsächlich beseelt. In diesem Sinne gibt Clemens Aufschluss über das eigentliche Wesen und den Erlebnisgehalt der Mysterien.

E. v. Ivánka.

Juhász Györgyi: *A brigetioi terra sigilláták. Die Sigillaten von Brigetio.* A Dissertationes Pannonicae 2. sorozat 5. száma. Budapest, 1935. 4-rét. 201 lap szöveg és 59 képes tábla.

Nagyon értékes munkásságot indított meg Alföldi professzor abban a sorozatban, amely elsősorban Pannónia ókori emlékanyagát feldolgozó értekezésekből az ő irányítása mellett jóformán először ad képet arról, hogy mennyi munka kell még ahhoz, hogy tiszta képet alkothassunk magunknak Pannóniáról. Juhász Györgyi feladata az volt, hogy a brigetioi (miért nem brigetioi, ó-val, ha már a terra sigillátákat á-val írja?) emlékanyagból a Pannónián kívül, Észak-Itáliá-

ban, Galliában és Germániában készült terra sigillatákat gyűjtse össze és áttekinthető rendszerben mutassa be. Hogy a bemutatást szövszerint kell venni, mutatja, hogy 59 képes táblát eltolgató ábraszorozat csútlakozik a leíró szöveghez. Mivel pedig a táblák közül 49 vonalas rajzokat mutat be (az utolsó 10 fényképet), de a rajzoló nevérol sem a táblák, sem a szöveg nem tájékoztatnak, úgy hiszem jó úton járunk, ha a gondos és pontos és nagyon sok munkáért az elismerést a szerzőnek nyújtjuk oda. Hiszen azt akkor is megérdemelné, ha csak az anyaggyűjtést és a rajzolónak való utasításokat adta volna s a rajzolás kivitelét más kéz végezte volna.

Kétségtelen, hogy a vonalas rajzok sokkal jobban szemléltetik a terra sigillaták díszítéseit és ábráit, mint a fényképek, mégis felmerül az a kérdés, hogy nem adna-e hívebb és a vonalas rajznál nem hátrányosabb szemléltetést olyan egyszínű, az árnyékokat is feltűntető rajz, amilyen pl. Budapest Régiségei IX. kötetében ábrázolt terra sigillatákat.*

A szerző szerencsés kézzel választja szét az északitáliai, délgalliai (La Graufesenque, Montans — a II. tábla 7. ábrája montansi gyártmányt ábrázol —, Banassac), középgalliai (Lexoux, Lubié), keletgalliai (Heiligenberg, Ittenweiler, Lavoye, Blickweiler), aztán a rheinzaberni és westerndorfi germániai gyártmányokat, megkülönböztetve még egy pannóniai gyártású darabot is; érdeklődéssel várjuk ezekről, a pannóniai gyárakról t. i., Paulovics professzor és Nagy Lajos itt (a 22., illetve 126. lapon) készülöben levőnek jelzett ismertetéseit.

A szöveg rövid Előszó (3—4. lap) után az 5—22. lapon ad általános áttekintést a felsorolt gyárakról, a 23—27. lapon a celamantiai (leányvári, a brigetioi castrum dunahalparti erődítésében lelt) terra sigillatákról ad tájékoztatást, a 29—166. lapon találjuk az 59 tábla részletes magyarázatát, a 167—170. lap az irodalmat sorolja fel, a 173—201. lap pedig a 3—27. lap magyar szövegének itt-ott még ki is bővített német fordítását adja, a magyarul nem tudó külföld számára.

Az óriási leletanyagnak a szerző, úgy látszik, mennyiségéről is akart tájékoztatni (11. l.), de ez elmaradt. Ennél érezhetőbb, de a szerzőtől egyáltalában nem függő hiány az, hogy a terra sigillata-töredékek lelőhelyéről („Brigetio” épp olyan pontos helyi adat, mint pl. „Óbuda”), előkerülési körülményeiről, még az egész darabokéről sincsenek rendszeres feljegyzések, pedig itt-ott akadhatna hasznavehető adalék ezekből töredékek korára nézve is. E dolgozat megjelenése után talán lehet számítanunk arra, hogy ezentúl ilyen dolgokra is inkább ki fog terjedni a gyűjtők figyelem. Így például az aquincumi orgonával együtt talált, de máig sem publikált terra sigillata-anyag adhat esetleg adalékot időbeli összefüggések tisztázására, holott pl. az aquincumi múzeumban „Aquincum” lelőhely címén nyilvántartott, egész Óbuda területéről, meg nem határozott helyről odajutott anyag ilyenféle következtetésre nem ad alkalmat.

Ami az anyag feldolgozását illeti, a szerző aprólékos gondosságának hálás elismerői lesznek azok a kutatók és tanulmányozók, akik a pannóniai lelőhelyek terra sigillata-anyaga feldolgozásában útmutatóul fogják használni. Mégis rá kell mutatnom arra, hogy a végső simítás itt-ott egyenetlenséget hagyott: a VI. tábla 21. ábráján levő, PATERNIO-nak (54. lap) olvasott névtöredék a 148. lapon PATERNI alakban áll;

* Legyen szabad itt pro domo megjegyznem, hogy az e kötetben 1907-ben megjelent dolgozatom, amelyet a t. szerző is idéz, 1904. januáriusban már változatlanul készen állott, lásd az idézett kötet 73. lapján, és az 1907-es évszám csak a nyomtatás évét jelenti.

a XXV. tábla 12. ábráján SECUNDINUS (99. lap) és 14. ábráján SECUNDIANUS (u. o.) mesterjegy a 152. lapon mindkettőnél SECUNDINUS; a XXVI. tábla 15. ábrája magyarázatából, a 101. lapon, hiányzik a Quintillius név (150. l.); az edénybélyegek (J. edény bélyegeket ír) lajstromában nem mindenütt idézi a képes táblát (pl. 8, 46a, 65), de hiba is akad (pl. 44, 67, 70); a XXXIV. tábla 6. ábráján MATERNIANUS és az LIII. tábla 3. ábráján MATRENINUS neve áll, a jegyzékben a 146. lapon mind a kettő hiányzik, bár a 114., illetve 161. lapon megvannak. A mesterjelzések között a szerző egy újat talált: PISO. — Itt mutatok rá, hogy a szerző Scarbantia nevét Scarabantia alakban írja (14. lap); azt hiszem, hogy Kuzsinszky meghatározása után (Ok. Lex. s. v.) jobb a Scarbantia névalakot használni.

A díszes kötet nyomdai kiállítása tetszetős és hibátlan; a számtalanszor ismétlődő lelőhelyek és őrzési helyek rövidítése a terjedelmet csökkenthette volna, a lapok tetején a tábla- és ábraszámok feltüntetése pedig az utánanézését nagyon megkönnyítette volna. Azt is gondolom, hogy az edénybélyegek felsorolásához hasonló módon a domború képeknek — alakok, jelenetek, diszitmények — indexszerű összeállítása is emelte volna a könyv hasznavehetőségét.

Egészében véve szerencsét kívánunk a Dissertationest kiadó Alföldi professzor úrnak, hogy szerencsés választással ilyen értékes gyarapodáshoz juttatta Pannónia irodalmát. Finály Gábor.

*

Eine systematische Zusammenstellung der Sigillaten von Brigetio gibt Georgine Juhász in dem 3. Band der 2. Serie der Dissertationes Pannonicae Prof. Alföldi's. Es ist ihr gelungen die Gefässe und Bruchstücke nach den Fabriken zu unterscheiden (Norditalien, Süd-, Mittel- und Ostgallien, Rheinzabern und Westerdorf). Die einheimischen Fabriken wurden absichtlich ausser Acht gelassen. Die Vorrede und die einleitende Übersicht ist auch in deutscher Sprache hinzugefügt (S. 173—201.); die Erklärung und Beschreibung der Gefässe und Bruchstücke (in ungarischer Sprache, mit Literatur und 59 Tafeln) bilden den Hauptteil des Werkes (S. 29—166). Die vorzüglichen Zeichnungen der Autorin auf den Tafeln werden diesen Teil dem deutsch lesenden Forscher sehr gut brauchbar machen. Es ist erfreulich, dass das zerstreut aufbewahrte Material somit leicht zugänglich gemacht worden ist, in einem Werke, für das die Fachmänner nicht nur der Verfasserin, sondern auch dem Anreger und Herausgeber, Prof. Alföldi dankbar sein werden. Gabriel von Finály.

Paulovics István: *Római köemlékek a kisigmándi temetőben.* Pannonia könyvtár 26. sz. Pécs, 1936. 9 lap 9 ábrával.

A címben megnevezett temetőben már Rómer látott római sarcophagusfedéltöredékeket és kőtáblákat. A szerző 1935-ben Petrovits Jenő, a brigetói ásások munkavezetője és Kállay Ödön szónyi jegyző társaságában sírről-sírra átvizsgálta az egész temetőt s megállapította, hogy „annak református felén a régebbi (átlag 100 év előtti) sírokon halmot borító kőlapként, ritkábban pedig fejfa gyanánt megfaragott római mészkőlapokat, eredetileg különleges rendeltetésű köemlékeket alkalmaztak”.

A közleményben leírt emlékek közt kiemelkedő jelentőségű egy feliratos sírkőtábla, szövegében C C R rövidítéssel, amelyet Paulovics C(urator) C(ivium) R(omanorum)-nak olvas és Kornemann RE Con-

ventus címszó alatti fejtegetései alapján magyaráz és megállapítja, hogy Kornemann megállapításai erre a felíratra nem illenek rá, de hiszen maga Kornemann is állapított már meg „kivételt“ a megfigyelt „szabályos“ esetek mellett. Vajjon nem volna-e érdemes ennek a „kivétel“-nek szabályos magyarázatát keresni? Figyelemreméltó még a pannóniai mitológiai tárgyú domborművek sorozatát gyarapító, az alvó Ariadnét Eros és Dionysos társaságában ábrázoló, bizonyára monumentális síremlékből való dombormű. Egészen új típust mutat egy négyzet-alakú kölapon vonalas rajzzal (bevájt vonalakkal) kettős, aediculaszerű ívhajlások alatt álló házaspárt ábrázoló sírtábla. Ezekben Paulovics romanizált azalus-házaspárt vél felismerni. *Finály Gábor.*

*

Prof. Paulovics untersucht die auf dem Kirchhof von Kisigmänd (bei Brigetio—Szöny) als Grabmäler stehenden oder als schützende Deckel der Grabhügel vor über 100 Jahren angewendeten römischen Steindenkmäler. Es verdienen erwähnt zu werden: eine Grabinschrift eines C(urator) C(ivium) R(omanorum) aus Brigetio; in der Erklärung weist Paulovics darauf hin, dass unsere Kenntnisse über den Conventus noch mangelhaft sind; ein Relief der schlafenden Ariadne bereichert die Serie der pannonischen mythologischen Darstellungen; einzeln dastehend ist eine mit vertieften Linien in Stein gehauene Darstellung eines Ehepaares, in dem Paulovics Azaler erkennen will.

Gabriel von Finály.

Császár Zoltán: *A Stauromachia antik és humanista forrásai.* Budapest, é. n. 4°. 44 lap.

Az értekezés dicséretreméltó lelkiismeretességgel állítja össze Taurinus (Stieröcksel) István magyar humanista Stauromachiájának, az 1514-ben lezajlott s a magyar történelemben Dózsa György nevéhez fűződő parasztlázadásról írt eposznak antik és humanista forrásait. Taurinus maga jelölte meg forrásait műve előszavában s így a kiindulás nem volt nehéz, de a kölcsönzött helyek pontos összeállítása annál több figyelmet és fáradságot kívánt. Taurinus ugyanis a Stauromachiában — humanista szokás szerint — csaknem valamennyi latin klasszikus írótki aknázta, a humanisták közül pedig Pontano mellett különösen Ianus Pannoniust tisztelte meg érdeklődésével. Valamennyi író közül a rétorikus Lucanus műve volt rá legnagyobb hatással. Mindamellett meg kell jegyeznünk, hogy itt nem egyszerű irodalmi lopásról van szó, de nem is irodalmi hatásról vagy mintáról. Taurinus nem akarja az idegen tollakat sajátjaként feltüntetni s azokkal szarkaként tetszelegni. Erre mutat az a körülmény, hogy Taurinus szintén hivalkodva sorolja fel az antikitás valamennyi számottevő íróját, sőt azt is nyíltan megmondja, hogy az általa felsorolt írók műveiből egész sorokat is átvész minden változtatás nélkül. Ilyen előzmények után nyilvánvaló, hogy műve megítélésében a főszempont nem az eredetiség kérdése, mert arról az író eleve lemondott. Általában a humanistáknál eredetiségről, önállóságról csak bizonyos, erősen megszorított értelemben beszélhetünk, s műveik értékelésében döntő szempont nem lehet az eredetiség kérdése. (Huszti József: Ianus Pannonius, Pécs, 1931. p. 75.) Ez azonban korántsem ment fel a humanista művek forráskérdésének vizsgálata alól. A Stauromachia, ha az ezen értekezésben gondosan összeállított nagyszámú párhuzamot és Taurinus dicsekvő elő-

szavát tekintjük, úgy tűnik fel előttünk, mintha éppen abból a célból készült volna, hogy olvasóit nem eredetiségével, hanem azzal a kétség-telenül nem kis ügyességet kívánó virtuozitással ragadja bámulatra, amellyel sikerült egybefoglalnia a legkülönbözőbb helyről eredő sorokat vagy felsorokat. Ha nem akarjuk az irodalmi alkotást korának művelődési tényezői közül kiragadni s éltető levegőjétől elszigetelten tekinteni, akkor számolnunk kell az irodalmi élet ilyen — speciálisan humanista — lehetőségeivel is. Ez már nem a középkor „névtelenségébe süllyedt”, a szerzőt háttérbeszorító és csak a mű értékeit, hasznát hangsúlyozó irodalom, hiszen akkor érthetetlen volna a humanistáknak az irodalmi tolvajok ellen szórt epigrammatikus csipkelődése, hanem a nagy mintaképek iránti hódolatnak — mai szemmel nézve kétes értékű — lerovása. Ebben a korban a költészet — tudomány. Éppen ezért könnyen elképzelhető, hogy egy-egy ilyen kölcsönzött klasszikus hely felismerése az olvasó részéről nem megvetendő irodalmi élményt jelenthetett, a szerző tudós mivoltára pedig nem kis elismerést hozhatott. E tekintetben a kor irodalmi felfogása párhuzamba állítható a latin irodalmi aranykornak alexandriai hatásoktól át- meg átszőtt irodalmi felfogásával. A humanizmus kora a klasszikusok utánzásával a klasszikus kor irodalmi elveit is átvette. Hogy ezt igazolva lássuk, gondoljunk csak a latin irodalom legnagyobbjaira, Horatiusra, Vergiliusra, Ovidiusra, az elégiusokra. Nemcsak arról van itt szó, hogy mindnyájan kölcsönöztek a görögöktől, hanem egymás műveit is kölcsönösen felhasználták, azzal a kimondott szándékkal, hogy a kölcsönzés szembetűnjék, amint ezt Senecából tudjuk Ovidius egy helyével kapcsolatban (Seneca: Suasor. III. 7.): „Fecisse Nasonem quod in multis aliis versibus Vergilii fecerat, non subripiendi causa, sed palam mutuandi, hoc animo, ut vellet agnoscere.” Skutsch, akinek figyelme a római irodalom eme jelenségeire is kiterjedt, mindenekelőtt megállapítja, hogy a kölcsönzés a római irodalomban alexandriai örökség, majd így folytatja: „Es handelt sich hier zweifellos allermeistens gar nicht um einen Versuch sich fremdes Eigentum unvermerkt anzueignen; vielmehr war im allgemeinen der Zweck des Zitates verfehlt, wenn es dem Leser entging.” (Fr. Skutsch: *Aus Virgils Frühzeit*, Leipzig, 1901. p. 103—4.) A magyarok közül Ianus Pannonius egy epigrammáját idézhetem, mely híven tükrözteti a humanistáknak e kérdéstről vallott felfogását:

Excusas sic te, cum quid furare Maroni,
 Surripuit Chio quod Maro multa seni.
 Excusatus eris, quin et laudabere vates,
 Si modo surripias, ut Maro surripuit.

(Jani Pann. Epigr. I. I. epigr. CC. ed. Teleki. Pars I. Traiect. ad Rh. 1784.)

Mindezt szükségesnek tartottuk elmondani a humanista irodalom-felfogás tisztázására, mert úgy látszik Császár Zoltán ezeket az elveket nem vette kellő mértékben figyelembe és így ítéleteiben túlságosan szigorú Taurinusszal szemben. Állandóan az önállótlanság vádját hangsúlyozza, holott az eredetiség, mint értékjelző, aránylag nagyon későn vonul be követelményként az irodalomba. Hogy ez mennyire nem lehet főszempont, arra vonatkozóan hivatkozom Aeneas Sylvius nagyhatású verses regényére, amelynek költői értékét általánosan elismerik, bár Jos. J. Dévay kimutatta róla, hogy centó módjára készült: „Elegantias poeticas, quae historiae huic insunt, Aeneas noster, plerumque ad verbum, ex auctoribus antiquis opusculo suo admiscet adeo, ut iure dicere possimus, historiam hanc centonem variorum esse; sed, locis duobus excep-

tis, nusquam fontis mentionem facit." (Cf. Jos. J. Dévay: *Aeneas Sylvii „De duobus amantibus“ historia, cento ex variis. Bp. 1901. Prooem. és Zeitschrift für vergl. Litteraturgesch. 1896.*)

Másik kérdés, amire rá kell mutatnunk, a forráskérdés nem eléggé differenciált vizsgálata. Abból a körülményből ugyanis, hogy a Stauro-machia szinte cento módjára készült, bizonyos következtetést lehet ugyan vonni a mű történeti forrásértékére is, de minden hitelességet megtagadni, tisztán a mű kölcsönzéseit tartva szem előtt, nem jogosult eljárás. Abból, hogy az egész költői köntöst, kifejezéseket, költői fordulatoakat, sőt akár egész epizódokat is idegenből merített, vagy az egész művét idegen „rongy”-okból (cento) állította is egybe a szerző, még nem lehet az ilymódon létrejött mű adatainak *történeti* hitelességét eldönteni. (Annyi bizonyos, hogy költői művet általában nagy óvatossággal lehet csak használni történeti szempontból.) Ilyenformán nem tudnók megérteni, hogyan lehet Krisztus-történetet vergiliusi versorokból, epithalamiumot a Georgica soraiból megírni (Ausonius). A történeti hitel kérdése tehát az ilyen természetű „forrás-“ (helyesebben irodalmi minta-) vizsgálat után még eldöntetlen kérdés, amit csak más, speciális történeti szempontú vizsgálatok egybehangzó eredményei után láthatnánk eldöntöttnek.

Bár a szerző főcélja az irodalmi források felkutatása volt, a művel kapcsolatos többi kérdés is érinti futólagosan és nagyon vázlatosan, s valószínűleg innen ered, hogy az érintett kérdések tekintetében nem érthetünk mindenütt egyet a szerző megállapításaival. Az irodalmi források és minták felkutatása szempontjából azonban — ismét hangsúlyozzuk — a dolgozat mintaszerű.

Ifj. Horváth János.

Rezendent weist darauf hin, dass Verfasser mit grossem Fleiss und lobenswerter Gründlichkeit die literarischen Quellen und Vorlagen des von dem berühmten ungarischen Humanisten Taurinus verfassten Epos „Stauromachia“ zusammenstellt. Angeregt von Stanislaus Thurzo, Bischof von Breslau, und wahrscheinlich unter dem Einfluss des ungarischen Erzbischofs, Thomas Bakócz, bearbeitet Taurinus im Geiste und nach dem Geschmack der Humanisten den im Jahre 1514 entflammten ungarischen Bauernaufstand, an dessen Entstehung auch der Erzbischof einen Anteil hatte. Taurinus hat in seinem Epos, wie Verfasser nachweist, hauptsächlich die Pharsalien des Lukan nachgeahmt, doch sind die Entlehnungen auch aus den Werken der meisten lateinischen Klassiker und Humanisten (Horaz, Vergil, Ovid, Janus Pannonius, Pontanus etc.) in so grosser Anzahl zu finden, dass das ganze Werk als ein Cento gelten mag. Daher fällt Verfasser über den Wert des ganzen poetischen Werkes ein sehr ungünstiges Urteil. Dagegen weist Rez. darauf hin, dass Entlehnung sowohl bei den Humanisten als bei ihren antiken Vorbildern ein allgemein anerkanntes literarisches Prinzip war; weshalb die Originalität der dichterischen Schöpfungen bei ihrer Bewertung nicht den Ausschlag gab.

Joh. Horváth jun.

Gálos Rezső: *Báró Amade László.* (A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem tanácsának támogatásával.) Pécselt, 1937. Dunántúl. 228 lap.

Amikor Négyesy László 1892-ben Amade verseit közzétette, sejtette, hogy „még sok verse lappanghat”. Nem titkolta azt sem, hogy a bevezetésül közölt életrajz is hiányos, hiszen nem volt módja átlapozni a Vég hely-család birtokában őrzött levéltári anyagot. Amikor

ennek, az akkor még hozzáférhetetlen forrásnak egykori birtokosára, az Uchtritz-családra utalt, megjelölte a helyet is, ahol a későbbi, szerencsésebb kutató adatban és Amade-versben a legbővebben arathat. A Vég hely-család féltékenyen őrzött levéltárgya azóta a Nemzeti Múzeum levéltárába jutott és Vértessy Jenő meg is kezdte a feldolgozását. A Vértessy halála miatt abba maradt munkát elvégezte és az Uchtritz-család levél- és kéziratanyagával együtt Amade pályaképének megírásához felhasználta az előttünk lévő szorgalmas életrajz, Gálos Rezsőnek a műve, akinek a szerencse nemcsak azt adta meg, hogy megnyerhette az Uchtritz-család bizalmát és így az ismeretlen Amade-verseknek is nagyon gazdag sorát fedezhette fel (Irod. tört. Közl., 1936, és Győri Szemle, 1936), hanem még könyvének kiadására is maccenást talált a pécsi egyetem tanácsában. De ezt a szerencsét meg is érdemelte; nemcsak azzal az alapossággal, amivel az említett két család kéziratkinccsét átbúvárolta, hanem azzal a fáradsáttal is, ami más levéltárakban végzett kutatómunkáját jellemzi; különösen az esztergomi főképtelen és a Héderváry-család levéltárában kutatott.

A könyv első érdeme a kimerítő életrajz. Nagyon gondosan megírt fejezetek ebben az Amade diákéveiről szóló rész, házasságainak története és katonáskodása. De irodalomtörténeti szempontból talán még jelentősebb az általa felfedezett (— és, sajnos, nem együtt közlött —) versek segítségével a költő új jellemzése. A most ismert verseket két csoportba osztja: az egyikbe veszi a játékos, dalszerű verseket, a másikba a Zrínyi-strófákban írottakat. Emezekben több műgondot és szerkesztő művészetet talál; keletkezésüket is Amade késő férfikorára teszi. Ha maga ez a kettéválasztás nem meggyőző is, a két csoport történeti-esztétikai megítélése nagyon sikerült.

Amade László egyénisége a magyar gálans kor legjellegzetesebb kiformalódása. Azt hiszem, helyesebb itt gálánst mondani, mint barokkot, mert a barokk egyéniségnek sok komolyabb vonása hiányzik Amadéból. A külső pompa és csillogás csábítja, a pillanat öröme vonzza. Szívét nagyon híven jellemzi abban a versében, amelyet Gálos az Irod. tört. Közl.-ben közölt (1936, 78 : 2.):

Oh mely boldog vagyok, ki itt és ott
Szeretek szabadon most itt s amott...
Cserélve cserélem a szíveket,
De azzal nem érzek én sebeket.
Kényemen, kedvemen csak úgy élek,
Szívemben s testemben víg az lélek...
Egy kettőt, hármot is szerethetek,
De azért szabadon én élhetek.
Nincs oly szív, kinek hív lettem volna,
Ez is életemnek bódogsága.

Ez a csapongó szerelmes, aki természetesen azért néha megégeti magát, s olyankor panasz, átkozódás, szidalmazás vagy esengés ömlik el lantján, játékos könnyedséggel versel, még levelének is versbe futtatta a prózája. A dalolókévd a természetében van, és mivel a zenéhez is ért, hamarosan talál magának formát. Ebben viszont a kor olasz és német dalzenéje támogatja; nemcsak dallamot, hanem dalmotívumokat is szívesen tanul onnan. De nem szakad el a magyar hagyománytól sem, elsősorban Gyöngyösi-től, amire igen szemléletes példákat idéz Gálos. Nehezebb annak a megítélése, mi a kapcsolata a kor magyar közdalával. Ennek megítélésénél nem szabad elfelejteni, hogy

maga Amade volt hosszú időn át a magyarság közdala és így sok olyan vonás kerülhetett éppen Amade révén a magyar dalba, amit első pillanatra éppen magyar népi hatásnak gondolhatnánk benne. Gálos nagyon helyes tartózkodással kezeli a kérdést; ahol szembetűnő népieséget talál, azt is csak „öntudatlan népiességnak” meri mondani. A XVII. század szerelmi dalának azonban vannak olyan motívumai, amelyek szembetűnően ismétlődnek Amadénál is; ezeknél a magyar hagyományt bátran elismerhetjük. Azok közt a szerkezeti sajátosságok közt is, amelyeket olyan éles szemmel lát meg Gálos, nem egy Gyöngyösinél is előfordul. És lehet, hogy Amade a Zrínyi-versben írott dalokat többre tartotta; Amade lírai értéke mégsem tolható át azokra, mert a magyar szerelmi líra fejlődésében nem azokkal volt nagy szerepe, hanem az olasz-német dalok ihletén született, játékos dalaival. Erről tesznek bizonyosságot a XVIII. század kéziratos énekeskönyvei, és nemcsak azok a versei, amelyek Amade lantjáról valók, hanem még inkább azok, amelyek Amade modorát utánozzák.

Érdekes probléma Amade életrajzában a vallásos és érzéki ember kettőssége. Gálos ezt egyszerűen természetes adottságnak veszi, a gáláns emberre jellemző voltát nem hangsúlyozza. De magának Amadenak megítélésében is elfogult a házasságra nem született ember hibáinak és ezek következményeinek beállításánál. És ez annál zavaróbb, mert a hibákra ugyancsak reámutat, a természetes következményekkel szemben azonban elégedetlen. Amade életét szerencsétlenné elsősorban maga a költő tette; apja, anyja, felesége szembefordulását ez a bő életrajz ugyancsak megérteti. De nagyon elfogadhatónak látszik az öregkori leánybecézgetés magyarázata: itt ugyanis nem szerelem, hanem egyik régi szerelmének hirtelen előkerült gyümölcse iránti féltő gondoskodása ihlette.

Nagyon sok új adat, érdekes megfigyelés, finom magyarázat, alapos ismerete a kor irodalmi ízlésének és termésének, végül könnyed előadás: ezek Gálos új könyvének értékei. *Alszeghy Zsolt.*

*

Rodolphe Gálos: *Le baron Ladislas Amadé.*

M. Gálos trace d'une main sûre le portrait de Ladislas Amadé, la plus intéressante figure de la littérature hongroise du XVIIIe siècle. Il démontre les deux tendances maîtresses du poète: son goût de rimer avec une extraordinaire facilité qui le conduit souvent à l'acrobatie métrique et la survivance dans son oeuvre du legs d'Etienné Gyöngyösi, poète du XVIIe siècle. Le caractère mobile d'Amadé s'exprime dans la poésie légère où il jongle avec les rimes et les rythmes mieux que dans le genre sérieux. *Zsolt Alszeghy.*

Mollay Károly: *Középkori soproni családnevek.* Budapest, 1938. 8°, 66 l. Német nyelvészeti dolgozatok, szerkeszti Schwartz Elemér. 1. szám.

A századforduló táján megindult a németeknél a családnevek és vele kapcsolatban a családtörténet kutatása. A világháború és az utána következő súlyos idők nem kedveztek a tudománynak, mégis Németországban a népiségtörténettel kapcsolatban a huszas években újra nagyon fölkarolták ezt a kutatást, sőt a külföldi németek (Ausland-deutschum) közt is fokozottabb művelésre talált. Nálunk nagyon a kezdetén van ez a munka, pedig sok társadalmi, gazdasági és művelődéstörténeti kérdés tisztázódnék az elmúlt századokra vonatkozólag.

amelyek tanulságait ma is megszívlelhetnők. Ezért nagy örömmel üdvözljük Mollay dolgozatát és reméljük, hogy Schwartz Elemér megindított sorozataival, a néprajzival és a nyelvészettel, még több ilyen érdekes és a magyarországi tudományra nézve fontos kérdés megoldását fogja előmozdítani.

Mollay nevével nem most találkozunk először, ő már disszertációja előtt is bemutatkozott egy-egy cikkel, ismertetéssel. Szorgalmáról és kutatásainak alaposságáról most is meggyőződhetünk. Kevés példájából is izelítőt kapunk Sopron középkori topográfiájáról, társadalmi és gazdasági viszonyairól és művelődéstörténetéről. Sajnáljuk, hogy ezekről kisebb összefoglalást nem adott, hanem az olvasónak kell azokat a sorok közt összeszedni. Mentsége, hogy anyagi okok miatt nem tudta az egész földolgozott anyagot közzé tenni és így ezt az összefoglalást sem adhatta, nem egészen helytálló, hiszen nem kellett volna valamennyi példáját felhozni, elég lett volna, ha néhány igen jellegzetes családnevet kiválaszt.

Munkája módszertanilag is érdekes, de majd a következőkben fog eldőlni, vajjon újabb módszerével az eddigieknél jobbat, áttekinthetőbbet sikerült-e adnia. Jelen példáival még nem győzött meg minket erről, mert négy világos főcsoportja mellett ő is alcsoportokra van utalva, ahol az ő példái is kereszteződnek, mint az eddigi nagyobb kutatóké. Hiszen már I. csoportjának két első példáját (Haiden, Hirsch) a III. csoportban tárgyalja, tehát ugyanaz fordul elő nála is, amit a régebbi beosztású műveknél hibának tartott.

Négy csoportjának példáiban sok érdekes történeti, nyelvészeti és művelődési adatot találunk. Sopronban akkor országszerte ismert vászonkereskedők voltak (Leinwater-Wazonaros). A Székelyes > Gelusch-példánál az elnémetesedéssel való nyelvi elvonást mutatja be, annyi példával és oly gyakorlottsággal, hogy régi nyelvész ellen is sikerrel vette föl a harcot. Más esetet is találunk még arra, hogy a magyar nevek és a magyarság legkézzelfoghatóbb bizonyítékai miként tűntek el a város német többségénél, például Csapody Jánost Hans von der Haidnak írják, vagy Erdélyi nevét Siebenbürger és Behem változatban is. Mivel Erdélyi német forrásokban is előfordul, valószínűleg magyar volt, a Behem elnevezés bizonyára ragadványnév. Ma is találunk erre példát vegyesajkú vidékeken. Az említett példák figyelmeztetnek arra, hogy a név és nemzetiség nem mindig azonos, amint nem volt az a középkorban sem, hanem a megfejtésnél gyakran történelmi magyarázatot kell keresnünk.

Láthatjuk még, miként lesz a keresztnévből családnév, majd a lakóházat megkülönböztető jelölésből hogyan fejlődik ki. Egyes családnevek alsóausztriai helységnevekre mennek vissza, ami érthető is. Talán a legérdekesebbek a syntagma > nomen proprium fejlődés példái (Am Eck, Eilinsgrab). Az utóbbi példát Mollay szerint a nagy német névösszeírások sem ismerték, ami világosan bizonyítja annak a sokoldalú érdeklődést és jártasságot igénylő munkának a fontosságát, mely a középkori és a hazai igen régi városok idevágó anyagának földolgozását tűzi ki céljául.

Réz Henrik.

*

Vorliegende Arbeit befasst sich mit den mittelalterlichen Familiennamen der Stadt Odenburg. Die Erforschung der Familiennamen und der Familiengeschichte, besonders im Mittelalter, ist bei uns noch nicht recht gepflegt worden, weshalb wir die Arbeit mit Freude begrüßen. Verf. weist an mehreren Beispielen nach, dass der Name und die Abstammung nicht immer identisch sind, da die deutsche Mehr

heit auch den Ungarn deutsche Namen beigegeben hat. Verf. will zugleich neue Gesichtspunkte und Beiträge zur Methodologie der Familienforschung liefern, doch sind seine Ausführungen nicht immer überzeugend. Jedenfalls bietet uns Verf. viel lehrreiches Material über die mittelalterliche Geschichte des Handels, der Kultur, des städtischen Lebens usw. und bekundet grosse Gewandtheit in der Sprachwissenschaft. H. Réz.

Asztrik Gábel: *Index romain et littérature française à l'époque romantique.* Tongerlo, Belgique, 1936. 91 l.

Gábel Asztrik: *A román index és a francia romantika.* Budapest, 1936.

A római index szerepe, a könyveknek az Egyház szempontjából történő kiválasztása, az ehhez fűződő kérdések tisztázása és ismertetése jelentőségéhez mérten nem eléggé méltányolt terület. G. értekezése az index és az irodalom viszonyát vizsgálja, a kölcsönhatás kialakulását kíséri figyelemmel és bogozza ki, még pedig ott, ahol a kérdés vizsgálata a legérdekesebb: Franciaországban, az erős kritika, a szabad és korlátokat nem szívesen tűrő véleménynyilvánítás hazájában. Ha Róma mindig elítélte is az egyházellenes könyveket, e feladatát azonban hivatalosan és rendszeresen csak a tridenti zsinat óta gyakorolja. Bár azóta sem kizárólagosan csak ő, hiszen tudjuk, hogy Franciaországban a Sorbonne mily nagy tekintéllyel gyakorolta a cenzúra jogát. Az index kongregációja által kiadott hivatalos elítélő lista foganatja és tekintélye igen változó volt különböző időkben és helyeken.

Könnyen elképzelhető, hogy a könyv forradalom után mily hatástalan lehetett a francia közönség lelkében a tiltott könyvek sorozatos jegyzéke. A sajtó teljes érdektelenséget mutatott iránta, a közvélemény sem törődött vele. A római francia követ közvetítette ugyan a tiltott rendelkezéseket a hivatalos hatóságokhoz is; de mondhatjuk, szinte teljesen eredménytelenül. Voltaire és Rousseau hivatalos egyházi elítéltetése után még ötven évvel is, 1820-ban Troyes püspöke, látva könyveik nagy elterjedtségét és azok romboló lelki hatását, elszomorodott szívvel és lángoló szavakkal hívta fel hívei figyelmét a tiltó rendelkezések figyelembevételére.

A romantika kezdeti évtizedeiben tehát az index hatása a lelkekben vajmi csekély volt. A korabeli irodalmi irányzat, melyet katolikus kortársai az irodalom protestantizmusának is neveztek, szintén kihívja a római bírálatot, elsősorban az emberi haladásról vallott túlzó elméletek révén, melyekben a katolikus vallás csak mint láncszem szerepel. Részletesen clemzi G. Lamennais bukásának okait: szofizmusát, pantheizmusát, s részben mégis racionalisztikus istenszemléletét. Vizsgálja Lamartine szerepét is, ki a romantika minden erényét, de egyúttal minden hibáját is egyesítette magában. Jocelynről, a hitehagyott papról és a Bukott angyalról szóló sorok közötti sok súlyos tévtan szintén a római ítélet alá került. Myriel püspök különös alakjának alkotója, Hugo két nagy regénye harminc évi közzel került indexre: „A párisi Notre-Dame” a Lamennais-féle szellemi rokonság miatt, közvetlenül az amazt 1834-ben elítélő „Singulari Nos” enciklika után, a „Nyomorultak” pedig a papi ambíció sértő beállítása miatt csak 1862-ben.

Vizsgálja G. számos más romantikus író indexre kerülésének történetét is. Megállapítja, hogy például Béranger több, a vallási morált sértő versért, Benjamin Constant — Kanttal együtt, ki annyira hatott rá — bölcséleti fatalizmusa miatt jutott az elítélt könyvek jegyzékére.

Suet Fourier zavaros eszméinek átvételéért, s a jezsuiták elleni támadásaiért tartották Rómában veszedelmesnek, míg Balzac swedenborgi miszticizmusának köszönheti elítéltetését.

A múlt század második felében az index mindinkább nyer jelentőségében és mind komolyabb tényezővé válik az irodalom értékelésénél. Elsősorban nagy szerepe van ebben annak a komolyságnak és körültekintésnek, mellyel az Egyház az ítéleteknél eljár. Ez a magyarázata sok aránylag késői ítéletnek is; a könyv megjelenése és elítéltetése között eltelt többször viszonylag hosszú idő az Egyház részéről szándékos volt: türelmi próbaidőnek számított.

Igen fontos szerep jut az index tekintélyének emelésében azoknak a kiváló férfiaknak is, akik az index és irodalom kapcsolatában az előbbi határozatainak érteimében az utóbbit is mindig javítani és emelni igyekeztek. Franciaországban a legkiválóbb volt ezek között — s róla szól a könyv legérdekesebb fejezete — Louis Veuillot, az index legönzetlenebb laikus propagátora. Lapjában, az „Univers”-ben mindig feltűnő gonddal örködött a könyvek minden szempontú tisztasága fölött és nagy mértékben járult hozzá az index tekintélyének emeléséhez. Pedig az index védelmezőinek nem volt könnyű szerepe. Hosszú volt a sokái eredménytelen harc az írók nemtörődömségével, a kormány hivatalos felfogásával, mely sokszor szembehelyezkedett az index határozatainak, s végül a közönségnek, még a katolikusoknak is csak nagyon lassan tovatűnő laikus mentalitásával.

De az idő haladtával mégis az index győzött és mind tisztábban bontakozott ki az irodalmi harcokból. Az írók, kik alig vették számításba az index létezését, mindinkább kezdték belátni annak a közönség ízlését irányító, sőt szabályozó erejét. Az olvasók, kik válogatás nélkül fogadták és élvezték az eléjük kerülő könyveket, különösen nagy számban a regényeket, mindinkább érezték és elfogadták az index bölcsen sugallt legfőbb irányítását. A pápai index ezt főleg avval érte el, hogy nemcsak doktrínákat vizsgált és értékelt, hanem a szentimentális oldalra, a könyveknek lelkeket alakító hatására is igen nagy tekintettel volt és az irodalmi lélekalakításnak csak hasznos termékeit adta kézbe, csak üdvös hatását engedte megnyilvánulni.

G. e fontos kérdések tisztázását plasztikus nyelven, tömör, határozott, mégis élvezetes megfogalmazásban végzi, szinte észrevétlenül segítve mindig előbbre az olvasót a logikusan felépített gondolatsorok között. Nyelve és logikája is érdemei, de külön kell említeni a dolgozat anyagának nagy szorgalommal és tehetséggel történt alátámasztását: eredményeit és megállapításait nehézségekkel járó, önálló és eredeti kutatások alapján adja elénk, melyeket a párizsi Nemzeti Levéltárban, a párizsi érsekség és a francia külügyminisztérium levéltáraiban végezhetett.

Hodinka László.

Le RP. Astric Gábel essai de démontrer que l'Index est un facteur intéressant de la littérature. Il analyse ce rôle à l'époque romantique. L'autorité de l'Index était presque nulle au commencement de cette époque. Les écrivains, la presse, l'opinion publique et les lecteurs catholiques même ne s'en souciaient guère. Peu à peu l'Index acquiert de l'autorité. Le travail du RP. Gábel est le résultat heureux des recherches précieuses et originales de l'auteur aux Archives Nationales, aux Archives de l'Archevêché de Paris et des Affaires Étrangères.

L. Hodinka.

István Sötér: *La doctrine stylistique des rhétoriques du XVIIe siècle.* Budapest, 1937. 65 l.

Egy bizonyos időszak, mint jelen esetben a klasszikus francia XVII. század stilsztikai tanítását az egyidejű retorikákban találjuk meg, hiszen ezek formulázták meg a nagy esztétikusok elveinek szellemében. Részben antik hatás alatt az elméleti retorikusok izlésszabályozó feladatukat átérezve, tudatosan folytak be a kifejezés elméletének kialakításába. A latinnyelvű iskolai retorikák a stilsztikai elméletnek csak tejlődésében nyertek szerepet, magát a doktrínát a korabeli nagyszámú kisebb-nagyobb retorikai elméleti mű alapos vizsgálata állítja elénk.

A klasszikus század elején a stílus még az ékesszólással volt egyenrangú, ez pedig a művészi kifejezés szinonimája volt, de független az ókori retorikájának fogalmától. Ez az önállósított és szuverénnek mondott századeleji retorika szülte téves hajtásában a felesleges diszkekkel agyonpiperézett, nem őszinte mesterkélt stílust. Ennek jóhiszemű támadói gyakran élesen ellenzik a rétori stílust s nem győznek egyszerűsége, cicomátlanságra inteni. Például Du Bois és Lamy úntalan az érvek súlyát, a gondolatok erejét hangsúlyozza a szavak és mondatok felszínes pompája helyett. Viszont a retorikának ebben az elméleti harcában a védők is élesen síkra szállnak a gondolat túlzottan intellektuális kifejezése ellen, s a lélektani oldalra, a szívre, a szépségre hívják fel a figyelmet, a mesterkéltiséget persze szintén elítélve. Éppen ez a mértéktartás, óvatosságra és higgadságra törekvés jellemzi a fontosabb retorikák szerzőit: a kifejezésben mindig józanságot, természetességet hirdetnek. Igen élesszeműen elemzi S. a további jellegzetes vonást: a század erkölce általában a jellembeli tisztaságot elegendő mintá gyanánt jelölte meg, s ez a stílusban is illedelmességet kívánt. Minták tekintetében, tudjuk, vannak ciceróniánusok, főleg a jezsuiták, s ezekkel szemben állanak az ókori retorika éles ellenzői. Vizsgálja a dolgozat a Cicero-követés változatait, s itt is látjuk a század első felének felfogásával, a Cicero díszes nyelvével rokon barokkal szemben az egyszerűséget, mértéktartást mint követendő elveket előtérbe lépni a század vége felé. A stílus fajtáit nézve a preklasszikus kor elméleti retorikusai, elsősorban Ogier és Bary a „style sublime” pártolói, pazar kézzel gazdagon vesznek mindenkől a stílus ékesítésére: körmondatoikat, többes számot, felső fokot kívánnak. De hiszen ez felelt meg különben az akkori nemes, hősi, emelkedett szellemnek, míg azután a fennkölt stílus a közepesen át egyszerűvé higgad. Rapin középuton áll és elítéli az egyik fárasztó emelkedettségét éppúgy, mint a másik úntató szárazságát. S. finom stíluselemző tehetségére a legjobb fényt talán a stílus díszítő elemeiről, a metaforáról szóló rész veti; világosan, biztos ítéllettel és logikus fejtegetésekkel vizsgálja a fennkölt stílusban nem feltétlenül szereplő s a précieux-k miatt oly lesajnált és tiltott metaforikus stílus sorsát: bár a nagyobb retorikusok elítélik használatát, Corneille és társai mégis alkalmazzák. A szellemességeket, bonmot-kat, csipős, találó elmés mondásokat, mint a stílus sajátosságait a korabeli retorikusok nem ítélik el, de ezeket is igyekeznek kellő korlátok közé szorítani; a szójátékok túlzását már helytelenítik. Különösen Bouhours és Caillères próbálják a klasszikus stílus-tanítás egyszerűségi törekvéseit összeegyeztetni a stílus élénkítő elemeivel. Nagy érdeklél birna a dolgozat e fejezetének hosszabb kidolgozása, hiszen e tárgykörnek XVIII. századbeli feldolgozását a közelmúltban olvashattuk, s ez annak eszmei előzményeire is világot vetne.

A szavak és díszítések után a mondatok elemzését kapjuk. A nagy század retorikusai a beszélt nyelv alapján vizsgálják a kér-

dést; a zeneiség feltételei mellett itt is alkalmazták a klasszikus mértéktartás elvét: legfontosabbnak a helyes elrendezést, az egyéni találményságot, a harmóniát tartják. Mindebből alakul ki a stílus e részének szinte meghatározhatatlan eleme, a „partie immatérielle”.

Az egész dolgozaton keresztül látjuk, mint hajlik át a századeleji barokkdiszítésű retorika a XVII. század végének önállóbb, higgadtabb elvein keresztül a következő korszak mind kötetlenebb stílusfelfogása felé; az eredeti és alapos részletvizsgálatokon kívül e fejlődés plasztikus bemutatása a kiválóan értékes és nem kitaposott utakon járó dolgozat legfőbb érdeme. A század stilisztikai doktrínájának e rendszerbe foglalásával hálás feladat áll nyitva a további kutatásoknak: e stílusdoktrína realizációjának felfejtése, nagyobb jelentőségű írók részletes stílusvizsgálata.

Hodinka László.

*

Dans l'analyse des problèmes stylistiques du XVIIe siècle cette étude très fouillée se base sur les rhétoriques contemporaines qui forment une discipline déterminée et indépendante. L'auteur envisage les différences entre la conception de l'époque préclassique et celle de la fin du siècle. Les théories montrent une évolution incontestable vers la doctrine classique. Le style préclassique favorise le genre sublime et le cicéronianisme, mais vers la fin du siècle on exige le style naturel et la bienséance. La question des ornements et des périodes présente la même évolution. L'époque nous offre encore une troisième phase: les théoriciens, et parmi eux Bouhours en premier lieu ajoutent à la doctrine classique un trait nouveau, celui de l'esprit qu'ils veulent adapter au goût classique; ils forment donc une transition vers le XVIIIe siècle.

L. Hodinka.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Sykoutris, Jean: *Philologie et vie.* (Magyar-görög tanulmányok 6.) Budapest. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet. 1938. 8°, 57 lap.

A Magyar-görög tanulmányoknak ez a füzeté azt az előadást tartalmazza, amellyel a fiatalon elhunyt görög filológus megkezdte magántanári működését az athéni egyetemen, és amelyben kifejtette filológiai programját, a filológia lényegéről és feladatairól vallott nézetét. Akármennyire is megérdemli ez az értékes előadás azt, hogy francia fordítás révén az egész nyugati tudományos olvasóközönségnek hozzáférhetővé legyen, az ember mégis, bizonyos hazafias önzésből, azt szeretné, ha magyar fordításban is megjelent volna, és így a magyar filológusok és különösen a magyar filológus-hallgatók közkinccsévá váltattott volna.

Alig képzelhető el a filológia lényegének, módszerének, feladatainak rövidebb, világosabb, minden szempontot egységesebb szintézisbe foglaló meghatározása, mint amelyet itt olvasunk. S. a filológus munkáját szerves részként állítja bele a nemzet, a világ kulturális életébe. A szellemi világ objektívációi között, amelyek révén a kulturális élet kincsei nemzedékről-nemzedékre szállnak, és amelyek közöttünk és népünk, illetőleg az emberiség szelleme között élő, új szellemi életet megindító kapcsolatokat hoznak létre, vannak olyan objektívációk is, amelyek magyarázat, tudományos munka, tudományos inter-

pretáció nélkül már nem gyakorolhatják szellemi hatásukat, amelyeknek a szellemi tartalma számunkra már nem közvetlenül hozzáférhető. Elsősorban a nyelv miatt. Ezért kell a filológiának elsősorban nyelvtudásnak lennie. Azután a megváltozott viszonyok miatt. A filológusnak rekonstruálnia kell a történelmi, kulturális, szellemi helyzetet, amelyben a mű alakult, igyekeznie kell arra, hogy az akkori ember szemével nézhesse a művet, hogy a mű olyan hatást is fejthessen ki rá, amelyet az akkori emberre gyakorolt. És végül, amikor a művet teljesen történeti szemmel nézte, és ennek folytán behelyezkedve az író korába és környezetébe, úgyszólván „belülről” megértette, ki kell emelnie újra a történeti keretből és a most már teljesen megértett műből hatásossá kell tennie, korának és nemzetének szellemi életébe bele kell vinnie azt, ami örök értékű, ami általános emberi, ami új szellemi életet kelt, új alkotásokat indít meg. Így válik a filológus tudósból utánérző, utánalkotó művésszé, és a művészi interpret-ből a világirodalom szellemi kincseinek letéteményesévé.

A gondolatmenet különböző részein különböző hatások érezhetők ki; egymásután emlékezünk Nikolai Hartmann szellemfilozófiájára, Wilamowitz „történeti interpretáció”-jára, W. Jaeger „paideia”-jára, és a végén Nietzsche-nek az alakja is megjelenik a háttérben, a filológus-kultúrfilozófusé. De S. nem is tagadja, hogy nem akar mindenütt eredeti lenni, hogy nem akar mindenütt újat mondani. Azt a szellemet akarja ezzel az előadással hallgatóiban életre kelteni, amelyben ő is nevelkedett (Wilamowitz, Norden, Jaeger tanítványa volt); a filológiának azt az ideálját akarja hirdetni, amelyet ezek a nagy filológusok tűztek ki maguk célul, s amelyet kutatásaikban megvalósítani igyekeztek — és ez sikerült is neki.

Ivánka Endre.

Eine interessante Antwort auf die Frage: Was ist Philologie? Wissenschaft, sofern die „Objektivationen“ des Geistes (im Sinne von N. Hartmann), die durch Sprache, Zeitverhältnisse, Form und zeitgebundene Tendenz nicht mehr unmittelbar verständlich sind, Erklärung und Kommentierung verlangen; künstlerische Einfühlung, sofern aus dem historischen Verständnis heraus der geistige Schöpfungsakt, dem ein Werk seine Entstehung verdankt, gewissermassen neu vollzogen werden muss, damit das Werk als das verstanden werden kann, was es in seiner Zeit sein sollte; Dienst am Kulturgut der Vergangenheit und zugleich an der lebendigen Kultur der Gegenwart, sofern der zeitlose Gehalt jedes Werkes aus seinen historischen Bedingungen herausgehoben, wieder in das geistige Leben der Gegenwart als wirkender Faktor hineingestellt werden soll, so dass der Philologe zum Gestalter des gegenwärtigen Kulturlebens wird, indem er Sachwalter und Interpret ererbter Kulturgüter ist.

E. v. Ivánka.

Orsola Autore: *Marziale e l'epigramma greca*. Palermo, 1937. 116 l. — Maria De Cola: *Callimaco e Ovidio*. Palermo, 1937. 132 l. (Studi PalermiTani di filologia classica pubbl. da Bruno Lavagnini, 1-2.)

A legnagyobb római epigrammairó és a görög epigrammairóadalom között fennálló összefüggések vizsgálata lenne az első disszertáció tárgya. Annyi biztos, hogy Martialis római költő-elődjeit és a görög epigrammairóadalmat alaposan ismerte. Honfitársait (Catullus, Domitius Marsus, Lentulus Gaetulicus, Albinovanus Pedo) nem egyszer említi is. Tisztán láthatjuk közöttük a különbséget tárgyválasztásban, előadás-

ban, verselésben, láthatjuk a fejlődést: Martialis kétségtelenül a legnagyobb a római epigrammairók között. Autore kisasszony azt mondja (7. l.), hogy Martialis a görögökről teljesen hallgat. Figyelmét ugyan elkerülte egy vers (IV 23), amelyben Martialis Kallimachosról emlékezik meg, mindenesetre feltűnő ez a hallgatás, mihelyt nem Rómáról van szó. A.-nek nem volt feltűnő, mert minden megjegyzés nélkül továbbssiklik, pedig kínálkozik rá magyarázat. Tudniillik a századforduló Rómája határozottan görögellenes. A két legjobb példa rá Tacitus és Juvenalis. Erről beszél a *liber spectaculorum* legelső költeménye is: Rómával nem versenyezhet, össze sem hasonlítható semmi, ami görög. A fordulat a hellenophil Hadrianus alatt következik be. Annius Florus híres sorai még a Hadrianus előtti érzület kifejezői (Poetae Lat. Min. IV 347):

*Sperne mores transmarinos, mille habent offucias.
Cive Romano per orbem nemo vivit rectius:
Quippe malim unum Catonem quam trecentos Socratas.*

Ez a magatartás határozza meg Martialis egész költői működését. Róma ugyan át van teljesen itatva a görögséggel (hiszen különben nem is fejlődött volna azzá, aminek ismerjük), Martialis természetesen jól ismeri görög mintaképeit, tanul tőlük, öntudatlanul is utánozza őket, mégis önálló és egyéni, — római. Költészete — nyilvánvaló, — szoros kapcsolatban van a görög epigrammairóadalommal, közhelyeit számtalanszor felhasználja, de közvetlen mintáit esetről-esetre kimutatni lehetetlen, és — hozzátehetjük — céltalan is. Az összehasonlításnak megvan az értelme és tudományos jelentősége, ha megfelelő keretek között marad. De ha egy Martialis-vers így kezdődik: *Haec tibi, Phoebe...*, miért kell ezt egy görög epigrammával (AP VI 198) összehozni, melynek kezdősora: Φοῖβη ἤκε Λύκων...? *Da lacrimas tumulo* (VII 96) más sornak nem is lehet a fordítása, mint ennek: ἀλλὰ χεῖρ δίκρνα (AP VII 280), *flete nefas vestrum, sed toto flete Lucrino* (VI 68) „pontosan” megfelel az AP egy másik sorának: κλαύσατε πάντες ἐμὸν γοερὸν μόρον (App. II 512, 1). Ha egy kutya *domino fidissima Dextro* (XI 69), megint kétségtelen a másolás az „eredetiből”: Εὐμήλου πιστότατον φύλακα (AP VII 211, 2). Az Anthológiában halljuk a kérdést: τί πρήξεις; (XI 29, 2), — ezt fordította le Martialis, amikor leírta (XII 86): *quid facies?*

Ezek még a meggyőzőbb „egyezősek” közül valók. De mit szólna az ember, ha ennek a martialis sornak (IV 45, 4): *impleat innumeras Burrus Olympiadas*, A. megint csak megtalálja a „megfelelőjét”: Εὐκλείδην πολὺς ἄχρῃς ἀγοῖτε τριχός (AP VI 242)? Elrettentő példa, szösz szerint idézem (49. l.):... *docent ipsos posse perire deos* (V 64, 6): *e ipse iubet mortis te meminisse deus* (II 59, 4): anche gli dei muoiono, dunque godiamoci! E lo sanno Asclepiade (AP XII 50, 7—8): μετὰ τοι χρόνον οὐκέτι πούλυν... τὴν μακρὰν νύκτ ἀναπαυσόμεθα c Pallada (AP XI. 62): πᾶσι θανεῖν μερόπεσσιν ὀφείλεται etc. Mi ez?

Felesleges továbbfolytatnunk az ilyen épületes összehasonlításokat. Meggyőző alig akad köztük, de még ilyen esetekben sem mernénk „fordítás”-ra gondolni. Közkeletű szellemességek, önkéntelenül kínálkozó csattanók, nem pedig tudatos másolás. Meglepő egyezések van pl. Mart. IX 29, 11—12 és AP XI 226. között, de még meglepőbb, hogy a görög epigramma írója, Ammianos, — Hadrianus korában élt. A.-nek azonban „forrás” kell: feltételez tehát gyorsan egy régebbit, ebből merített mindkettő. (44. l.) Egész biztos.

Különös csak az, hogy ilyen lehetetlen egyeztetések után egészen más értelmű összegezéseket találunk. (Pl. 21., 50., 53., 70., 76. ll.) A végén kiderül, hogy azért nem kell szolgai utánzásra, közvetlen összefüggésre stb. gondolnunk. Így jár, aki csak haszontalan német disszertációkból és özőnvíz előtti kézikönyvekből meríti tudományát: a felhalmozott értéktelen adathalmaz ránehezedik még életrevalóbb gondolataira is. Ha már az irodalomnál tartunk: Lessing is meg van említve (83. l.), de, hogy „az epigrammáról és a legkiválóbb epigrammaírókról szóló elszórt megjegyzéseit” (1771-ből, a Cotta-féle kiadásban Martialisról: XV. 107—138.) el is olvasta volna, nem valószínű. Még Passow-t és Weigandt is felhossa (58. l.), viszont nem ismeri pl. Weinreich nélkülözhetetlen Martialis-könyvét. (Studien zu M. 1928.) Egészen régi disszertációkat emleget, de nem használta fel pl. O. Crusius ckkét (Rhein. Mus. 44, 1889, 456—), S. Scimè (Palermo 1906), E. Pertsch (Diss. Berlin, 1911) és R. Schmook (Diss. Leipzig, 1911) dolgozatait, stb. stb.

Lavagnini a disszertációhoz írott előszavában figyelemreméltó adaléknak mondja a szerkesztésében megjelenő sorozat első kötetét. Leiki ismeretes tanulmányozás után megállapíthatjuk, hogy A. kisasszony „figyelemreméltó” munkája nem gyarapítja semmivel Martialisról való tudásunkat. A külsőségekhez való gépies ragaszkodás, költői alkotásoknak érzéketlen feldarabolása és szerves összefüggésükből való erőszakos kiemelése sohasem vezethet credményre: így nem lehet semminek a lényegéhez eljutni. Hátha még ráadásul a kellő tudományos felkészültség is hiányzik!

A másik dolgozat hasonló tárgykörben mozog: mi mutatható ki Kallimachosból Ovidius munkáiban? Nehéz feladat, és az a fajta bizonyosság, mely minden filológus álma, igen-igen ritkán szerezhető meg. Különösen nehéz ilyen esetben, mikor az, akinek a nyomait keressük, ha nem is ismeretlen, de mindenesetre csak a véletlen szerencse folytán előkerült töredékekben maradt ránk. Itt még jobban ki vagyunk téve annak a csábításnak, hogy a külsőségek áldozataivá legyünk. Alapos ismeret, finom tapintat és — nagy szerénység kell ahhoz, hogy valami eredményt könyvelhessünk el. Ne akarjunk többet megtudni egy-egy töredékből, mint amennyit az mond!

Ovidius viszonya a görögséghez: egészen különös, nagyon jellemző eset. Akkor kezdett el költészettel foglalkozni, amikor Horatius egy élet tapasztalatait leszűri, elméleti tudását összegezi és költői hitvallását — okulásul és buzdításul — az *ars poetica*-ban az utókorra hagyja: *vos exemplaria Graeca nocturna versate manu, versate diurna!* De már Ovidius nem annyira a görögökben keresi mintaképeit, mint inkább a caesari és kora-augustusi idők klasszikussá vált római nagyjaiban. Róma állásfoglalása a görögséggel szemben megváltozott: az aranykorból lassan átjutunk az ezüstkorba. A végzetes lépést éppen Ovidius tette meg.

Hajlandósága sem igen volt ahhoz, hogy odaadással tanulmányozza a régebbi görög írókat: *nec mens fuit apta labori*. Mint művelt és genialis világfi, természetesen ismerte a görög világ ezernyi megnyilvánulását, továbbá célkitűzése sem a καὶνὰ διελθεῖν volt, hanem a κωνῶς διελθεῖν τὰ παλαιά — és ezt meg is tudta valósítani. Akármilyen elkoptatott témához nyúlt hozzá, gazdag tehetsége az eredetiség belyegét sütötte rá. Ahány műfajban csak tevékenykedett, valamennyinek új, egyéni színt tudott adni. Az *Amores*-ben például nem egyszerűen találunk elbeszéléssé kerekített Meleagros- vagy Philodemos-epigrammákat.

Római Kallimachosnak ugyan Propertius vallotta magát, de azért Ovidius műveiben is találkozunk az alexandriai iskola legfőbb képviselőjének ismeretére valló nyomokkal. De nem egyformán: ifjúkori műveiben alig emlékeztet rá néhány kallimachosi ízű kifejezés, az *Amores*-ben, *Heroides*-ben már szorosabb kapcsolat mutatható ki, feltűnő a mythosoknak Kallimachos finom εἰπωμεῖα-jával történő bevonása a *Metamorphoses*-ben, ebben a görög című, javarészt görög tárgyú műben, melyet görög ember így mégsem írhatott volna meg; különösen erős kallimachosi hatással kell számolnunk a *Fasti*-ban, de utánzójának leginkább az *Ibis* mutatja. Itt sem a cselekmény azonosságáról, vagy betűszerinti utánzásról van szó, hanem Kallimachos költői eljárásának követéséről. De ezzel vége is van Kallimachos „hatásának”: Tomiban nem annyira az alexandriai modor, mint inkább saját emberi gyengeségének és fájdalmanak őszintébb hangja érezhető ki költészetéből.

M. De Cola mélyebbre tud hatolni, mint az előző dolgozat írója, de még őt is sokszor a külsőségek csábítják. Nem mindig néz az egészre, fogva tartják és félrevezetik a részletek. Munkája még így is összehasonlíthatatlanul jobb, mint a sorozat bevezető kötete.

Borzsák István.

*

„Questa serie di Studi di filologia classica è soprattutto destinata ad accogliere lavori condotti sotto la nostra guida, o comunque ispirati dal nostro insegnamento, nella Università di Palermo“, — dice Bruno Lavagnini nella sua introduzione al primo volume della serie. Il primo componimento non è troppo riuscito: il suo metodo scientifico è rudimentale, le sue osservazioni o mancano d'originalità o sono del tutto sbagliate. È superficiale, non penetra mai sino al fondo. Caratteristico per tutta la dissertazione il modo come si serve della letteratura scientifica: cita abbondantemente dalle tesi più insignificanti e dai manuali antiquati, e tradisce l'ignoranza delle opere moderne più necessarie.

Il lavoro della Dott. Maria De Cola è migliore. La sua indagine penetra più in fondo, ma anche lei viene ingannata delle volte dalle esteriorità, da nullità. Per chi ama Ovidio, sarà giovevole questo libro.

St. Borzsák.

M. A. Τριανταφυλλίδη, Νεοελληνική γραμματική. Πρώτος τόμος: 'Ιστορική εισαγωγή με 13 χάρτες και 7 πίνακες. 'Αθήνα 1938, 8°, 14 + 667 l.

Az újjörög nyelvet létrehozó változások nagyrésze visszanyúlik az ókorba s már a hellénisztikus κοινή — mint ismeretes — magán viseli a mai népnelv számos vonását. A középkorban tovább folyik az átalakulás. A török hódoltság kezdetén az újjörög népnelv már a mai alakjában áll előttünk tájszólásaival együtt. Ez utóbbiak nem a régi dialektusok folytatói — a cakóntól eltekintve —, hanem a κοινή-ből származó új nyelv hajtásai. Ezek a délitáliai, a kisázsiai és a cakón kivételével nem térnek el lényegesen egymástól.

Az írott nyelv más utakon halad. Az irodalmi és a beszélt nyelv közt minden korban és minden népnél tapasztalható eltérés a görögök háromezer éves multra tekintő irodalmában az idők folyamán különböző arányokban jelentkezik. Már a legrégebb görög irodalmi nyelv: az ion epikus dialektus egymástól térben és időben távolálló nyelvrétegeket egyesítő konvencionális műnyelv, melyet abban a formában és összetételben sehol sem beszéltek. Még nagyobb mértékben áll ez a megál-

lapítás nem ion származású epikusokra. Az epika hatása az ion prózára is kiterjed. A prózaírodalmat csak az attikai klasszikus írók hozták közelebb a beszélt attikai dialektushoz. A dráma és a líra nyelve is különféle elemek keveréke. Általában az ógörög irodalmi és beszélt nyelvet nem csupán stílári különbségek, hanem bizonyos mértékben kimondottan nyelvi eltérések is elválasztották egymástól. Ez a régebben csak bizonyos mértékben tapasztalt különbség a klasszikus kort követő századoktól kezdve a világirodalomban csaknem egyedülálló méreteket ölt: valóságos szakadékká mélyül, melynek teljes áthidalása az újabbbkori görögség szellemi vezéreinek heroikus küzdelme árán sem sikerült. A végzetes folyamatot az atticisták indították meg. Az örökséget átvették a bizánciak, hogy utódjaiknak továbbhagyományozzák.

Az attikai grammatikára támaszkodó írott nyelv és az élő nyelv közti szakadást: az újabbbkori görögség szabad szellemi fejlődését gátló διαλυσία-t Koraisz kompromisszumos megoldása, a καθαρεύουσα (1800 körül) nem szüntette meg. A csaknem kétezer éves baj gyökeres kiirtására a népnyelv hívei vállalkoztak. Ezek a török hódoltság szórványos kísérleteire és a krétai népnyelvű irodalomra (XVII. sz.), továbbá Szolomosz (XIX. sz.), Pszichárisz (XIX. sz.) és a ma is élő Palamász példájára támaszkodva az élő nyelvnek teljes polgárjogot kívánnak biztosítani az irodalom és a tudomány minden ágában.

Az elmondottakból érthető, hogy az élő nyelv fejlődéséről századokon keresztül, — körülbelül a török hódoltság koráig —, csak szórványos emlékeink maradtak fenn, s hogy a megvetett népnyelv sajátosságainak rendszeres ismertetésére hosszú ideig nem akadt vállalkozó.

Az újjörög népnyelv tudományos kutatásának történetében, amely mindössze 50—60 évre tekinthet vissza, határkövet jelent G. Hatzidakis „Einleitung in die neugriechische Grammatik” (Leipzig, 1892) c. alapvető munkája a kovv és az újjörög nyelv kapcsolatairól. Mellette kiemelendő J. Pszichárisz, K. Dieterich, A. Thumb, P. Kretschmer, M. Filindász, H. Pernot, A. Papadópusz munkássága. Rendszeres újjörög nyelvtant írtak: A. Jannaris, A. Thumb, H. Pernot, M. Filindász, L. Roussel, Pszichárisz, Tzardzanosz és mások.

A fenti munkákhoz csatlakozik Manólisz A. Triandafylidisz most megjelent újjörög nyelvtana. A könyv, mely a tervezett műnek csak első kötete, két részre oszlik. Ezek: az 'ιστορική εισαγωγή (1—169. l.) és az 'Επίμετρο (171—152 l.).

Az első rész a görög nyelv történetének rövid összefoglalása. A megelőző hasonló tárgyú munkáktól — mint Meillet, Hadzidakisz (latin átírásban: Hatzidakis) és Anagnosztópulosz történeti áttekintésaitől abban tér el, hogy a görög nyelv történetének általános keretein belül elsősorban az új nyelv forrására és kialakulására világít rá. Nagyobb helyet juttat azoknak a koroknak, melyek az új nyelv fejlődésére nagyobb jelentőségűek. Részletesen tárgyalja az élő nyelv és a tájsházások mellett az írott nyelv, valamint az ezzel kapcsolatos nyelvi szakadás kérdését és történetét. Az élő nyelvről szóló összefoglaló megállapításaiban hangsúlyozza, hogy a görög nyelv, — változásaiban —, konzervatív, mert egyfelől a kiejtés — a közvetlen a klasszikus kor után végbement jelentékeny átalakulás óta a K. u. első századoktól kezdve — csaknem két évezreden keresztül lényegében azonos maradt, másfelől a hangsúly, — mely a K. u.-i időben nem túlságosan erős és az utolsó szótagon is érvényesül —, hozzájárult ahhoz, hogy a végső szóttagok, tehát a képzők és a ragok, megmaradtak s ennek következtében az újjörög nyelv a régi név- és igeragozási rendszer tekintélyes részét változatlanul megőrizhette. A szerző ugyanezt az állandóságot emeli ki

a szóanyag tekintetében is. A dialektológiában (62—74. l.) 7 csoportba foglalja a felosztásnál számba jövő — túlnyomóan hangtani — saját-ságokat s az egész görög nyelvterületet nyugati és keleti részre tagolja. Ebben a kérdésben a kezdetleges fokon álló részletkutatások mellett, — újjörög nyelvátlasz hiányában —, ma még dönteni nem lehet. Az írott nyelvvel és a nyelvkérdéssel foglalkozó fejezetek tudományos értékük mellett azért is nagyjelentőségűek a görög olvasó számára, mert a népnyelvre támaszkodó iroda'ni nyelvvel illetőleg a nyelvészeti kutatások, a nyelvérzék és a nyelvhasználat szempontjainak összegegyeztetésén alapuló értékes útmutatásokat is tartalmaznak.

Az 'Επίετρο (= Függelék) nagy körületekintéssel összeválogatott nyelvtörténeti dokumentumokat, jegyzetszerűen közölt részletkutatásokat s az új nyelvre vonatkozó eddig legteljesebb bibliográfiai összeállítást foglalja magában. A Κείμενα c. fejezetben (173—404. l.) szemelvényeket ad az antik dialektusokból, a κοινή-ből, a középkori írott és beszélt nyelvből majd az újabb nyelvből egészen napjainkig. Külön említésre méltó a Νεοελληνικὴ Ἰδιώματα c. rész (233—308): az egész új nyelvterületet felölelő dialektus-szemelvénygyűjtemény, mely a szakirodalomban páratlanul áll. A Μαρτυρίαι c. fejezet (405—529.) a nyelvkérdés egész történetébe bepillantást engedő dokumentumokat ölel fel az atticista Φρύνιχος-tól kezdve a XX. század nyelvújító mozgalmáig. A Συμπληρώματα címen (534—610. l.) közzétett adalékok többek közt a κοινή és a dialektusok viszonyával, a görög és az európai nyelvek kapcsolataival és a καθαρεύουσα-val foglalkoz k. A bibliográfia (611—644. l.) 9 csoportban sorolja fel az újjörög nyelvre vonatkozó szakirodalmat.

Ismételten utal a szerző a magyar nyelv görög elemeire is (V. ö. 542, 546, 549 l.) azonban sajnos csak Simonyi rég elavult „Die ungarische Sprache“ c. munkáját használhatta. Az albán-görög nyelvi kapcsolatok (546—547. l.) tárgyalásánál idézhette volna a magyar szakirodalomból Hardy Laura „Újjörög elemek az albán nyelvben“ (Bp. 1935) c. hasznos összefoglalását (olasz kivonattal). A magyar anyagra vonatkozólag ki egészítésül utalunk Gáldi László legújabb közleményeire a *fáyol* és *fidé* szavakról (Magyar Nyelv XXXIV — 1938. 44—45, 105—107. l.)

Triandafyllidis munkája új életet fog önteni az újjörög nyelv kutatásába. Minden tudósnak kiindulópontul szolgálhat, honfitársaiban pedig bizonyára növelni fogja a sokáig félreismert élő nyelv megbecsülését. Reméljük, hogy a közel jövőben napvilágot lát a mű folytatása: az újjörög nyelv rendszerének alapos, tudományos értékű leírása.

Horváth Endre.

Aux oeuvres concernant l'étude du néohellénique publiées au cours des dernières cinquante années par J. Psycharis, G. Hatzidakis, A. Thumb, P. Kretschmer, M. Philindas, H. Pernot, A. Papadopoulos et d'autres vient s'ajouter le livre récemment publié par le savant linguiste hellène M. Triandaphyllidis. L'oeuvre se divise en deux parties. La première, — intitulée: Introduction historique (p. 1—169) — donne un exposé sommaire du développement de la langue grecque examinée au point de vue du grec moderne. L'auteur y caractérise toutes les phases de la langue parlée et écrite ainsi que les dialectes modernes, dans une synthèse fondée sur l'étude consciencieuse des recherches de détail y relatives. La deuxième partie (p. 171—652.) renferme des spécimens de langue pris aux différentes époques du grec, en outre des témoignages sur la „diglossie“ et des suppléments précieux sur certaines questions de détail (relations entre le grec et les langues européennes,

etc.). Le premier volume se termine par une riche bibliographie de l'étude du néohellénique. — L'oeuvre magistrale de M. Triandaphyllidis contribuera, sans doute, au renouveau de l'étude systématique des problèmes du grec moderne.

André Horváth.

(Budapest.)

Az amerikai magyar nyelv.

H. L. Menckennek — az amerikai Kosztolányinak — egy 700 oldalas könyve jelent meg már a bővített negyedik kiadásban az Amerikai angol nyelvről („The American Language”, Ed. Knopf, New-York), amelyben foglalkozik a bevándorolt európai népek nyelvészeti érdekességeivel s így többek között a magyarokéval is. Az alábbiakban szószerint közöljük a Magyar alcím alatt közölteket:

„A magyarok, éppúgy, mint a finnek, a finn-ugor nyelvcsaládhoz tartoznak és nyelvük nagyon különbözik az angoltól. 1930-ban 274.450 személy volt az Egyesült Államokban, akik magyar születésűek voltak és akik közül 250.390 magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Ehhez hozzájön még 274.000 lélek, aki magyar szülőktől és 43.600, akik vegyes nemzetiségű házasságból származnak. Így tehát a magyarok lélekszáma az Egyesült Államokban 590.000 lelket számlál.

Az amerikai magyarok nagyon sok kölcsönszót vettek át és ezeket anyanyelvükhöz idomítva használják. Az igéket rendszeren a magyar ol-el ragokkal látják el és így lesz to catch-ból kecsol, to stop-ból sztopol, to drive-ből dráivil, to bum-ből bomol, to treat-ből tretel, to cash-ből kesol, vagy bekesel, to lunch-ből löncsol, to finish-ből finisel. Magyar ragokkal látják el a főneveket is. Rumban a szobában, Fixolni annyit tesz, mint to fix, muvolni mint to move, shoppingolni, to shop. A magyar roppant gazdag a hajlítgatásokban és gondolatok, amelyek az angol nyelvben egy mondatot igényelnek, a magyarban egy szóval is ki lehet fejezni. Pld. to fix it megfixolni, to get it fixed megfixoltatni, to be able to get it fixed megfixoltathatni, we could get it fixed megfixoltathatnánk. A magyar os-es ragok vagy a kölcsön szóhoz vagy a gyökérhez lesznek ragasztva, mint pld. burdos boarder, groszeros grocer, sztóros storckeper, bucseros buteher és szalónos saloon keeper. Néha a ragok el is maradnak, mint ticsér, (teacher), pénter (painter), féker (faker), koszcimer (customer), polisz (policeman), oppretor (operator). Más szavak szintén megvannak magyarosítva mint pld. majna (mine), farma (farm), kéki (cake), báré (bar), trabli (trouble), páde (party), ápsztész (upstairs), pikcser (moving-picture), aker (acre), pléz (place), páler (parlor), bájler (boiler), kontri (country), kvóder (quarter), bász (boss), peda (paydry), burdingház (boardinghouse). Egész kifejezéseket vesznek át csak a hangokat változtatják meg és ellátják a megfelelő magyar ragokkal, radovéba (right away), vatsemetre (waát's the matter), ó kontri (old country, ne vorrizz (don't worry), nevermajnd (never mind), ai donher (I don't care), ne baderolj (don't bother me), dae-zolrajt (that's all right). Vagy szolgai fordítása az angol kifejezésnek, mint pl. vegye a vonatot: take the train.

Az alábbiakban egy pár amerikai-magyar beszélgetést mutatunk be!

Megfixolta (a fix az a szó, amit Amerikában mindenre használják) a ploma a sinket? És olrajt csinálta?

Sure, de nevermajnd, mert az a landlord biznesze.

Dacolrajt! miért rézelte (to raise) a rentet?

Vagy egy másik példa!

Fiam a *hájszkulba* jár, az elsőosztályt finiseli, a lányom kifiniselt már és most offiszba jár.

Minden munkába járó embernek van kárja és azt maga dráivolja. Az utcán nagy a trafik, és csak akkor lehet átmenni rajta, ha sztoppolják a trafikot.

Kinyitok egy kannát (can) és veszek kekít meg kendit.

A magyar személynevek is erősen meglesznek angolosítva. Borbély-ból lesz Barber, Papp-ból Priest, Kovács-ból Smith, Kerekes-ből Wheeler, Gyulai-ból July, Horváth-ból Horvarth, Bélából gyakran csinálnak Behla-t, Köves Koevesch lesz, és Kiss Kish."

Akit érdekelnek a nyelvészeti érdekességek, gazdag tárházát találhatja Mencken könyvében, amelyből azt is megtanulhatjuk, hogy bármilyen nemzeti erőfeszítéseket teszünk, nem vagyunk képesek megakadályozni testvéreink felszívódását a nagy „Melting Pot”-ba, hiszen még maguk az angol anyanyelvűek is 1—2 generáció után már nem angolul, hanem amerikaiul beszélnek.

Péchy Sándor.

*

Die ungarische Sprache in Amerika.

Verf. teilt den auf das Ungarische bezüglichen Abschnitt der Arbeit von H. I. Mencken „The American Language“ mit und knüpft daran einige Bemerkungen über die Wandlungen der ungarischen Sprache in Amerika.

A. Péchy.

Willi Duwe: *Deutsche Dichtung des 20. Jahrhunderts. Die Geschichte der Ausdruckskunst.* Orell Füssli Verlag, Zürich—Leipzig, 1936. 296 S.

Vannak könyvek, amelyeknek a megjelenési helye egyúttal szimbólum is. Régente valóságos hitvallást jelentett a nyomtatási hely, amikor protestánsok, katolikusok, fölvilágosult humanisták egyaránt külön-külön nyomdákkal rendelkeztek. Ez a hitvallásszerűség nyilatkozik meg ma is Duwe könyvében a két helynévvel: Zürich és Lipcse. Az egyik a svájci, a másik a német kultúra egyik fellegetyára. Abban, hogy a két manapság oly divergens szellemiségű központ így találkozik, lehet és kell is mélyebb értelmet keresnünk. Szimbóluma ez az igazi szellem törekvésének, amely az ellentétek szakadéka fölé hidat ver. Duwe könyve ilyen hídként ível a német irodalom két partja közt. A mai Németország szellemi és politikai határain belül élő írókat és azokat, akik e határokon kívül működnek, egyforma mértékkel méri. Nem harsog egyik tábor felé sem világnézeti vagy esztétikai anathémát, s ami ebből a szempontból legnagyobb érdeme, nem tetszeleg egy elfajzott intellektualizmus „objektivitásának” álarcában. Az értéket becsüli, bukkanjon az föl bárhol, akár Werfelnek, akár Blüchnek hívják.

Másik érdeme az esztétikai és szellemtudományi álláspont helyesége. Az expresszionizmust, amellyel könyve foglalkozik, eddig nehéz volt történeti keretekbe állítani. A Giambattista Vico történetbölcsészettől induló, Heinrich Lützelernben és Ligeti Pálban kiteljesedő hármas ritmus elmélete szerint az expresszionizmus új kezdet lenne. Ez kétségtelenül igaz, viszont épp ez a pont, ahol a Lützeler—Ligeti-elmélet megdönthető, vagy legalább is kiegészíthető. Lützelernek elmúlt nyáron e sorok írójához intézett szavai szerint az expresszionizmus tektónikus stílus, szemben a plasztikus és festői stílusokkal. Másfelől

azonban rámutattak (Wiegand, Edschmid, F. J. Schneider) az expresszionizmus és a barokk rokonságára. A barokk viszont a hármasság ritmus elmélete szerint festői! A tektonika alatt sztatikus stílust kellene értenünk, az expresszionizmusban pedig a mozgalmasságnak nagy szerep jut! Duwe ezt a problémát egy csapásra megoldja. Műve bevezetésében történeti és esztétikai keretet ad, s ebben három elemet vesz föl a stílusok meghatározására, az absztrakciót, kontrakciót és a naturalizmust. A háromnak alapja a szellem, a lélek és a természet. A szellem absztrahál és a matematika törvényszerűségeivel dolgozik, első sorban a szimmetria alapján. A lélek viszont az élményeket egy lényeges pontban vonja össze (kontrahálja), s így sokszor túlformálja a jellemzőt, amely az élmény hevében olykor egész groteszkké válik. A naturalizmus pedig a természetutánság művészete. Ezek az elemek, egyszerűen vagy keverve, minden művészetben fölbukkannak. Így a görög fénykorban absztrakció és naturalizmus egyesül, míg a barokkban kontrakció és naturalizmus. Ebből a szempontból az expresszionizmus kétágú: az absztrakcióra törekvő, inkább keleti jellegű, első sorban az oroszoktól, zsidóktól és román népektől képviselt kubizmus, mellette pedig a mozgalmas északi-germán, kontrakcióra törő expresszionizmus. Az összexpresszionizmus legnagyobb alkotásai azonban egyesítik ezt a két irányt. Végigvezeti Duwe mindezt művészeti, sőt zenei téren is. Magyar szempontból érdekes, hogy Bartók Béla is helyet kap ebben a keretben. Ezek a gondolatmenetek azután a könyv további menetében is megadják az alapot, amelyet a szerző biztos támasznak tart az expresszionizmus lényegének megítélésében.

Jelentős Duwe könyve az expresszionizmus megítélése szempontjából is. Ma egyesek hajlanak e stílus lekicsinylésére, s arra, hogy benne a mult jelenségét lássák. Holott kétségtelen, hogy az expresszionizmus ma is él, ma is hat, s bátran megmondhatjuk, hatni fog még soká. A gótika vagy a barokk is tovább tartott, mint húsz évig. Duwe ezért igen helyesen jár el, amikor századunk egész irodalmi fejlődését az expresszionizmus, illetve a tágabb „Ausdruckskunst” fogalma alá veszi. Ezen belül különböztet meg egyes fázisokat, az „expressive Ausdruckskunst” (tulajdonképeni expresszionizmus) korát (1910—1925), a „volkstümliche Ausdruckskunst” művészetét (1920 után), amely nagyjában más irodalomtörténetek „Neue Sachlichkeit”-jének felel meg, s végül a nemzeti szocializmusban beteljesedő „völkische Ausdruckskunst” stílusát, amely végelemzésben szintén a háború utáni évekre megy vissza. E fejlődés során egyre nagyobb szerep jut a természetnek. Ebből az következik, hogy sok esetben már egy expresszív barokkművészettel állunk szemben.

Duwe irodalomszemlélete műfajok szerint halad. A bevezető fejezet után a lírával foglalkozik, ezt követi a dráma, végül pedig az epika tárgyalása. Ez a legokosabb beosztás. Kronológiai sorrendet merő képzelenség lett volna egy végben alkalmazni. Egyes fejezeteken belül viszont már kevesebb az akadály. Csak jelentős írókkal foglalkozik, ami esztétikai szempontból is örömdetes. A nagy tehetségeken jobban lemérhetjük egy korszak jelentőségét, mint az aprócska, árral úszó írókon. Däubler, Lersch, Barthel, Unruh, Heyncke, Johst, Schmidthonn, Klabund, Kolbenheyer és a többiek, akikkel foglalkozik, tényleg adtak valamit a szellemnek, a németiségnek és Európának.

Mindenütt megkeresi a kezdeteket. Nietzsche-nek jut itt nagy szerep, az ő eszméi fejlődnek azután tovább, de jelentőséget kap az

újjáéledő vallásosság is. A kezdetek után mindenütt foglalkozik a háborús idők és a munkáskérdés irodalmi visszhangjával, az 1920 utáni évek szemléletével, majd az expresszionizmus beletorkollásával az új népi közösség eszmévilágába. A magyar olvasó számára figyelemreméltó, hogy nálunk színrekerült drámák is szobakerülnek, így Brecht Dreigroschenoperja, Bruckner Angliai Erzsébetje, Johst Thomas Paineje. Számos idézet emeli a könyv értékét. Ezek az idézetek, amelyek olykor egész novellákat adnak vissza, nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az expresszionizmus lényege tisztán álljon előttünk. Duwe íróról-íróra halad, s az idézetek mindjárt illusztrálják fejtegetéseit.

Részleteiben is sok érdekeset mond, akár a közösségi szellem, akár az új morál, akár a gótikával és barokkal vagy Kaiser esetében a francia klasszicizmussal való rokonság megnyilvánulásait vizsgálja. Legigazibb eszményei a modern német irodalom hősie és nemeslelkű képviselői, Bertran, Johst, Wiechert. Az eszményekért való lelkesedés fűti sorait, amelyekben azonban benne él az igazi humanizmus szelme is, az a szellem, amely azt keresi, ami egyesít, nem azt, ami elválaszt. Ez a valóban szellemi magatartás ad a könyvnek nagy értéket és emberi melegséget. A munka komoly nyeresége a modern irodalomtudománynak.

(Budapest.)

Angyal Endre.

•

Duwes Buch über die deutsche Ausdruckskunst ist ein Zeugnis wahrster und edelster Geistigkeit. Inmitten der weltanschaulichen Gegensätze von heute wird es allen Schriftstellern gerecht. Auch ästhetisch und geistesgeschichtlich wird das Gesamtphänomen der Ausdruckskunst richtig erfasst und gedeutet. Duwe sieht es ganz klar, welche Bedeutung dem Expressionismus im Aufbau der modernen Welt zukommt, und hütet sich, ihn nur als etwas Vergangenes darzustellen. Glücklicherweise wird alles Unbedeutende vermieden: nur wahrhaft wertvolle Dichter werden behandelt. Die Verwandtschaft mit historischen Stil-epochen (Gotik, Barock) wird richtig erkannt. Mustergültig ist auch die Einleitung des Buches und die Auswahl der Zitate. Die Geisteshaltung des Verfassers gibt seinem Werk menschliche Wärme. Das Buch ist eine wertvolle Schöpfung moderner Literaturbetrachtung.

Andreas Angyal.

Albert Dauzat: *Dictionnaire étymologique de la langue française*. Paris, é. n. (1938). Larousse, 8°, 792 l.

Gamillscheg (1927), Bloch—Wartburg (1932) etimológiai szótárai, valamint Wartburgnak még megjelenőtében levő nagy műve után a művelt nagyközönség széles rétegeihez szól Albert Dauzat-nak, a párizsi Ecole des Hautes Etudes kiváló professzorának munkája. Erdeme nem annyira új ötletek felvetésében, mint inkább az eddigi fel.ogások gondos megválogatásában és átrostálásában áll. A feldolgozott szókincs igen terjedelmes; szerep jut azoknak a nyelvjárási alakoknak, melyek a köznyelvi szókincshez szorosan fűződnek (pl. az *able*, *ablette* alakokkal kapcsolatban megemlíti a normand *auvelle-t*, 2, 1.), egyszersmind megvan sok olyan neológizmus (pl. *sex-appeal* „1932, d'après une pièce de théâtre américaine 665 l.) és köznyelvű szó, melyet a legtöbb szótáríró még erős idegenkedéssel kezel (vö. *flic* „agent de police“ 329 l. az egész hozzátartozó szócsaláddal vagy *clamser* „mourir“ 180 l. Bloch—Wart-

burg, I. 153 l.¹). Az „első előfordulások“ jelzése általában igen gondos, és ami különösen értékes, sok esetben megvan nemcsak az évszám, mint Bloch—Wartburgnál, hanem a kérdéses munka címe is, melyben a szó előfordul. Az ilyen pontokon bizonyos visszahajlás tapasztalható a Dictionnaire Général igen dicséretes módszeréhez (*abcès* a. Gamillscheg és Bloch—Wartburg egyszerűen XVI. századot jelez; Dauzat-nál, mint a Dict. Gén.-ban megvan a szerző neve is: Tagault, vö. 1 l.) A dátum-jelzéssel kapcsolatban meglepő, hogy Dauzat nem vette figyelembe Bloch néhány olyan megállapításait, mely az általánosan ismertnél régibb dátumra utal. *Aborigène* a. Dauzat csak a XVII. századot jelzi (3 l.), mint a Dict. Gén., pedig Bloch szerint már 1488-ban előfordul ez a szó. Hasonló az eset az *abrupt* szóra vonatkozólag: itt Dauzat Gamillscheg és a Dict. Gén. nyomán a XVIII. századot veszi fel az első előfordulás korául, pedig Blochnál már a XIV. századra történt utalás. Mi ennek a sajátos tradicionalizmusnak oka, nem tudjuk. Amennyiben komoly megfontoláson és nem pusztán elnézésen alapszik, nagyon kíváncsok lenné, ha Dauzat kifejténé idevágó nézeteit. Egy-egy datáció Dauzat-nál is új: *abscisse* a. eddig mindig 1732-t olvashattunk első előfordulásként, Th. Corneille, Dictionnaire des arts et des sciences c. művének 3., Fontenelle-féle kiadása nyomán. Most Dauzat a szót visszaviszi az első kiadásra s így a dátumot 1694-re helyesbíti. Mindezek apróságnak tűnhetnek fel, de fontosak a lexikográfiai tradíció szempontjából, hiszen a tudományos munkának kevés területén épül egyik mű annyira a másikra, mint a szótárírásban.

Az értelmezések s a magyarázatok — a munka természetéből kifolyólag — igen szűkszavúak, de általában világosak és könnyen érthetőek. A szók története, melyet Oscar Bloch néha igen ügyesen tudott röviden összefoglalni, itt már szinte a minimumnál is kevesebb s csak ritkán találunk e téren egy-egy új megjegyzést (pl. *abcès* alatt az eddigi francia szótárakhoz képest új ez: „abscessus, qui avait déjà ce sens chez Celse“. Vö. ehhez Thes. Linguae Lat. I. 147 l.). Nagy előnye Dauzat munkájának, hogy a ritkább szavaknak jelentésfejlődését pontosan jelzi (pl. *engrener* „d'abord garnir de grain, spécialement. la trémie d'un moulin; par ext., XVIIIe s., engrener les dents d'une roue; une influence de *cran* est probable“ 280 l.)

Az etimológiai részben — ami természetesen a legfontosabb ilyen műben — általában sok a józan megítélés. Bibliográfiát sajnos Dauzat ritkán ad s így csak az előbbi művekkel való összehasonlításból állapítható meg, mi is tulajdonképpen a személyes adalék. *Biais* a. igen helyes a görög *etymon*nak (ἐπίκρησις, melyet Wartburg 1934-ben éppen a franciában közvetlenül átment görög elemek példájaként idézett, *Evolution et structure*, II. l.) merev elutasítása (86. l.). *Cousin*-nel kapcsolatban csak helyeselni tudjuk a galliai latinságban ténylegesen meglévő *coxinum*-hoz való visszatérést (215. l. s a Gamillscheg feltételezte *culcinum helyesebben *culcinum, Spitzer, Zeitschr. f. rom. Phil. XLVI. p. 605) elvetését. *Outarde* a. kissé zavart keltő egy vulg. latin *austarda feltételezése, hiszen ebből a nyelvjárási *bitard(e)*-féle alakokat (FEW. I. 188. l.) megfejteni nem lehet. *Sable* „coboly“ a. Dauzat (nyilván Bloch—Wartburg nyomán) kissé túl kategórikusan utal a lengyel *sabol*-ra.

¹ Az utóbbi szót egy egészen mai vígjátékban is megtaláltuk: „elle est clamsée, la vicille bique?“ (Cl. A. Puget, Les Jours heureux, Petite Illustr., 1938. júl. 2., 3. l.). Érdekes, hogy a kis Larousse sem ismeri, de megvan ebben az ugyancsak Larousse-kiadású etimológiai szótárban.

Van-e valóban ilyen alak?² *Aller*-t, a romanisztikának ezt az örök problémáját Dauzat hajlandó egy *ala* „szárny” szóból képzett *alare*-val kapcsolatba hozni (26. l.), vagyis inkább hisz a Reichenau glosszák *alare* adatának, mint a *ambulate*-ből kikövetkeztetett **allate* „Kurzform”-nak. *Acheter* etymonjának Dauzat az **adcapitare* igét jelöli meg (9. l.) s az *adcapitare*-ből való származtatást — elég meglepő módon — jelentéstani okokból tartja valószínűtlennek. Bloch—Wartburg mégcsak az *acheder* változatot magyarázta *adcapitare*-ből, vagyis *caput* „capital” egyik származékából (1. 7—8. l.). *Trouver* alatt a híres schuchardti ötletnek már nyoma sincsen s csak a *contropare*-ből visszakövetkeztetett **tropare* szerepel. *Foin*, *moins* és *avoine*, a történeti fonetikának ez a három „kivétele” Dauzatnál egyszerű „fausse régression” s nem nyelvjárási (bourguignon) alak.³ *Vierge* diftongusát nem magyarázza meg kielégítően ez a megjegyzés: „adaptation du lat. *virgo* à l'acc. *virginem*” (751. l.) Helyes, hogy *abasourdir* a. Dauzat a *bazir* „tuer” tőnek *assourdir*-ral való keveredésére gondol (1. l.) s nem *engourdir* hatására, mint Bloch—Wartburg (másként FEW. I. 271, de vö. még Scheller, Dict. Etym. I. l.).

Sajnos, nagy bizonytalanság uralkodik az „h aspirée” kezdetű szavak etymonja körül. Szerzőnk nem veszi figyelembe Eckhardtnak a szókezdő *h* spontán kifejlődéséről vallott nézeteit (vö. Rev. d. Ét. Hongroises 1928, 349 kk. l.)⁴ és sok esetben egészen valószínűtlen kontaminációkra utal (pl. a *herse* *h*-ja aligha származik a *houe* szó hatásából, 388. *Häler* és *hargner* megoldásáról teljesen lemond, *hanneton*-nál pedig elfogadja egy olyan germán etymon lehetőségét (383. l.), melyet már Săineanu meggyőzően cáfol (Sources indigènes de l'étym. fr. I. 85. l.). *Haricot* *h*-ját a *haricot* „ragoût” szókezdő hangjából származtatja, de *hoqueton*-nál nem veszi figyelembe a *hoquet* „manteau” szóval való kontamináció lehetőségét (Nyrop, I. 430 l.) *Hérisson* *h*-ját esetleg csakugyan lehet „h expressif”-nek magyarázni. *Huile* és *huît* esetében helyesírási szükségét tételez fel (pour éviter la lecture *vile*) 394 l., ehhez még Ch. Beaulieux, Histoire de l'orthographe fr. I. 302—3. l.).

Erősen kifogásolható néhány magyar vonatkozású szó származtatása. Már Bloch—Wartburg-gal kapcsolatban rámutattunk a *coche* „kocsi” szó „cseh” etymonjának — melyet K. Titz dobott bele a nyugati közvéleménybe, vö. Melich, Magyar Nyelv, XXII. 303. l. — teljes tarthatatlanságára (Revue des Etudes Hongr. 1933, 331 l. és B. Lovass Mots d'origine hongroise dans la langue et littérature françaises, Szeged, 1932. 61—2. l.). Most Dauzatnál, éppúgy, mint 8 évvel ezelőtt (Histoire de la langue française, 184. l.), ismét előkerül a cseh *kotec*-ből való származtatás. Felvehető lett volna a szintén magyar eredetű s ma már általánosan ismert *goulache*. A *shako* alaknál nincs utalás a német közvetítésre (vö. angol *shako*, 1815. óta, l. Fest S. Magyar Nyelv. X. 228. l.). Teljesen érthetetlen a huszár francia nevénél (*hussard*, *houssard*) ez a magyarázat: „empr. à l'all. Husar (du hongrois huszár, qui représente

² Kniezsa I. szíves közlése szerint nincsen.

³ Pedig O. Bloch még tárgyi okokkal is alátámasztotta előadásai-ban *avoine* és *foin* nyelvjárási eredetét. Szerinte a Porte-aux-Bois körüli árusok jórészt burgundiak voltak.

⁴ Ilyen *h* spontán kifejlődése az oláhban is megfigyelhető, pl. *ambac* ∼ *hambac*, (vö. újg. ἀμπακος), *āla* ∼ *hāla* (vö. lat. *ille*), *arpagic* ∼ *harpagic* (török *arpagyk*), *avat* ∼ *havat* (halnév; „aspius rapax”), stb.

le lat. vulg. *cursarius par l'intermédiaire du basque et du slave*" (395. l.). Tudtunkkal Dauzat keres elsőnek a magyarban *baszk(!)* közvetítéssel átkerült vulgáris latin elemeket! Bántó, hogy az *ogre* „mesebeli ember-cvő szörny” nevét Dauzat, Eckhardt teljesen meggyőző cáfolata után is, a magyarok *hongre* elnevezésével hozza kapcsolatba (510. l.). Kár volt e ponton Meyer—Lübkét követni (REW³. 6088), hiszen az *orcanus vagy *orcinus-ból való származtatás minden szempontból kielégítő s összhangban van egész sereg tudós és író véleményével, Dieztől — Anatole France-ig.⁵ Nem tudjuk egyébként, miért nincsen meg Dauzatnál a *hongre*, *hongrois* népvnevek etymonja, mikor megvan *allemand*, *anglais*, stb. Még a magyar szó felvétele is indokolt lett volna, hiszen újabban franciák is sűrűn használják (vö. Baráth T. Századok, 1937. LXII. 209. l.).

Sajnos, nem kétséges, hogy ezeket a magyar vonatkozású szépség-hibákat nyugaton kevesen fogják észrevenni, hiszen igen csekély még a „rayonnement”-ja azoknak a munkáknak, melyeknek hivatása az lenne, hogy a magyar nyelvstudomány eredményeit idegen nyelven tegyék hozzáférhetővé a külföldi tudósok számára. Pedig jóformán ez az egyetlen módja annak, hogy a magyar nyelvtudósok nemcsak finnugor vonatkozású, hanem általános érdekű megállapításai a nemzetközi tudomány közkincsévé váljanak.

Gáldi László.

Ce nouveau dictionnaire, destiné au grand public, est une synthèse limpide des dernières recherches étymologiques. Il se distingue des ouvrages analogues de Gamillscheg, de W. v. Wartburg et d'Oscar Bloch „par une plus grande richesse du vocabulaire enregistré” (Introduction, p. V.). L'histoire des mots et surtout les évolutions sémantiques particulièrement intéressantes sont esquissées avec beaucoup de finesse. Les étymologies absolument nouvelles sont rares, mais le choix entre les diverses hypothèses émises jusqu'à nos jours témoigne d'un sens critique bien versé dans les secrets de l'étymologie. Les mots d'origine hongroise sont malheureusement traités d'une façon assez superficielle; coche n'a rien à voir avec le tchèque kotec, auquel M. Dauzat renvoie; c'est le mot hongrois kocsi, adjectif dérivé du nom de lieu Kocs. Après les recherches de M. Eckhardt, personne ne devrait plus affirmer que le nom de l'Ogre des contes de Perrault remonte à l'ancien nom ethnique des Hongrois „anthrophages”...

Ladislav Gáldi.

T. S. Elliot: *Elizabethan Essays*. London (Faber & Faber), 1934. 195 lap.
U. M. Ellis-Fermor: *The Jacobean Drama*. London (Methuen), 1936. 336. l.

A háború óta kifejlődött angol szellemiség szemében az Erzsébet-kori irodalom átmenetileg árnyékba borult. Jellemző képviselője az új iránynak W. Archer, aki 1923-ban megjelent művében (*The Old Drama and the New*) kíméletlen támadást intézett az Erzsébet-kori dráma fel-sőbbiségét hirdető irodalomtörténeti hagyomány ellen. Archer kritikái alaptétele szerint a dráma kettős forrása az utánzás és a szenvedély; a műfaj történeti fejlődését az utánzási elem lassú előtérbejutása és ezzel párhuzamosan a lírai túlzás és szenvedély fokozatos kiküszöbölése jelzi. A szerint a modern realista dráma tiszta és logikus művészi forma, míg az Erzsébet-kori dráma jellegzetes konvenciói (hely és idő

⁵ Revue des Etudes Hongroises, V—1927. 360 kk. 1.

határozatlansága, monológ, álöltözet, színpadi borzalmak, „blank-verse” használata) csupán egy félbarbár kor és színpad éretlenségéből magyarázhatók.

T. S. Eliot és Miss Ellis-Fermor művei egészséges visszahatást jelentenek az Archer-féle álláspont túlzásaival szemben. Mindketten elvetik A. realista alapdogmáját. Ellis-Fermor Shakespeare és kortársainak egyik legfőbb érdemét éppen abban látja, hogy a görög dráma mintájára elvetették az „aktualitás halálos szolgásgátát”. Eliot szerint az Erzsébet-kori dráma gyöngéje nem a realizmus hiánya, hanem a realizmusra való törekvés: nem a drámai konvenciók, hanem a konvenciók hiánya. Az anglo-katolikus, klasszicizáló Eliot szemében az Erzsébet-koriak művészete tisztátalan művészet; drámai konvencióik közül lényegileg egy sem rossz, a baj csak az, hogy használatuk nem elvszerű. E drámaírók célja a tökéletes realizmus volt, viszont nem voltak hajlandók feláldozni azokat az előnyöket sem, amelyeket a realizmust nélkülöző (unrealistic) konvenciókban felfedeztek. Ezt a művészi beállítottságot Eliot a kor általános világnézetéből igyekszik levezetni. Az Erzsébet-kor filozófiai alapja az anarchia és pusztulás. Azonos forrásból fakad a kor művészi telhetetlensége, ellentétes hatások együttes alkalmazása, a rendszeres korlátozástól való irtózás. Eliot esszéesorozatának főérdeme az, hogy a XIX. század kritikájával szemben, amely elsősorban egyes jelenetek érzelmi, gondolati és zenei szépségét méltatta, a súlypontot a drámai konstrukció vizsgálatára helyezi át és az Erzsébet-kori írókat ebből a klasszikus kritikai alapelvből kiindulva igyekszik újjáértékelni. Ítéleteit nem feszélyezi az elmúlt korok egybehangzó véleményének súlya. „Hamlet” például Eliot szemében művészig elhibázott alkotás, nemcsak felesleges és következetlen jelenetei miatt, hanem azért is, mert a dán királyfi alakján a tényeken túlhaladó, kifejezhetetlen érzés uralkodik, melyből hiányzik az érzelem „objektív korrelatívuma”. Hamlet határozatlansága, tanácstalansága Shakespeare-nak a drámai problémával szemben érzett tanácstalanságából fakad.

A hagyományos kritikától eltérően Seneca hatását Eliot nem korlátozza Sh. korai drámáira, hanem a nagy tragédiákban is felfedezi ezt a modern, Nietzscheben kulmináló attitűdöt. A pusztulás és káosz jeleit mutató Erzsébet-kori Angliában a sztoicizmus időszerű volt. A sztoicizmus menekvés az egyén számára a közönyös vagy ellenséges világ elől: állandó szubsztrátuma az önbátorítás különféle megjelenéseinek. Az önbátorítás, a valóságtól való menekülés Othello utolsó nagy beszédeiben jelentkezik legvilágosabban. Ez Sh. bovaryzmusa: bemutatja az emberi akaratot, mely másként szeretné látni a dolgokat, mint amilyenek.

A csillogó rendszertöredékekkel dolgozó Erzsébet-korban Sh. a gyújtópont, aki a kor divergens irányzatait a lehetőség szerint egyesítette. Seneca, Montaigne és Machiavelli hatása Sh.-nél új öntudatban nyilvánul meg, a sh.-i hős öntudatában és öndramatizálásában.

Eliot kritikai eredetisége még jobban kidomborodik Sh. kortársaival foglalkozó tanulmányaiban. Visszhangozza a hagyományos tanítást Jonson hatalmas konstrukciós képességéről; ezt a tehetséget azonban nem annyira a cselekmény szerkesztésében, mint inkább a cselekmény nélkül való boldogulás képességében látja. J. drámáit nem a cselekmény tartja össze, hanem az inspiráció egysége. Nem pusztán intellektuális költő, mint ezt gyakran állítják. J. belső logikával rendelkező világa az intellektusnál mélyebben fekvő rétegből meríti erejét. A jellemzésben Jonson, Marlowe-val együtt, a nagy karikatúra

művésze. A kor drámaírói közül J. áll legközelebb hozzánk, brutalitása, szentimentalizmus-hiánya, csiszolt felszíne, merész konstrukciójának ragyogó színei révén.

A többi drámaíró közül is azok lépnek előtérbe Eliot értékelésében, akik művészi és emberi egységre tudták tömöríteni az angol renaissance színpompás, erőteljes, széteső élményanyagát. Váratlanul, de megérdemelten magas helyet kap Middleton, az emberi természet személytelen, szenvedélytelen megfigyeléséért, amely a tragédiák olaszos borzalmait, a vígjátékok Erzsébet-kori gépezete ellenére minden művében jelen van. A drámai nyersanyag és a művészi feldolgozás sajátos belső ellentéte ragadja meg kritikusunkat Tourneur „*Revenger's Tragedy*”-jében is, mely az angol dráma egyik legtömöttebb szövésű meséjében fejezi ki írójának különleges, borzalmas életvizióját. Tourneur jellemalakjai torzítják az emberi természetet, egymáshoz való viszonyukban azonban reálisak. A költői dráma kettősségét legbehatóbban Marston műveivel kapcsolatban elemzi Eliot. Rámutat Dosztojevszkij hasonló módszerére, kinek jellemei gyakran két síkon élnek. Marston torz géniuszának legjellemzőbb alkotása a „*Sophonisba*”. A cselekmény vad vihara mögött derű honol és a sors örök rendjét érezzük. Ebben a tragédiában Marston módszere inkább senecai, mint shakespearai. Majdnem egész pályafutása alatt a dráma Erzsébet-kori műfaját gyakorolta, amely ellen pedig egész természete lázadozott. A maga kedvére írt egyetlen színdarabja Greville, Daniel és a franciák drámájához kapcsolja Marstont.

A realista és romantikus írók sokkal alárendeltebb helyet kapnak az elioti hierarchiában. Heywood drámáiban alig talál egységet: a jellemek mozgása mögött nincs meg az erkölcsi szintézis valósága, a változatos anyagot nem tartja össze a művész víziója. Ford, Beaumont és Fletcher drámájától Eliot megtagadja a szimbolikus értéket; költészetük csupán a felszínen mozog, jellemeik nem fakadnak alkotóik egyéni vívódásainak dramatizálásából. A legsúlyosabban marasztaló ítéletet Archer kedvenc Erzsébet-kori drámaírója, Massinger kapja. M. nyelve tiszta és szabatos, de agyvérsszegénységben szenved; költői stílusa az érzékek pusztulását mutatja. Cselekményeinek egysége csak látszólagos, innen jellemrajzának gyöngesége is: élő jellem csak érzelmei egységből születhetik. Az Erzsébet-kor erkölcsi konvenciói kép-telenekké válnak a nagy irodalmi tehetséggel, de annál kevesebb képzelettel rendelkező Massinger kezében. M. igazi tere a romantikus vígjáték, amely azonban maga is dekadens műfaj: hiányzik belőle az érzelmi egység, amelyet össze nem függő érzelmek *revue*-je helyettesít. Massinger a régi dráma elpusztításával Dryden és a „heroic drama” számára egyengette az utat.

Eliot két ellentétes művészi elv párhuzamos megnyilatkozását mutatja be az Erzsébet-korban; Miss Ellis-Fermor tárgyalásmódjának alapja a történeti folytonosság. Az angol dráma fejlődését a korai Erzsébet-kortól a késő Jakab-korig szerves egységként fogja fel, a hegeli történetfilozófia skémáira emlékeztető hármas belső tagolódással. Az első korszak túláradó életlendülete már Marlowétól kezdve mélyen gyökerező kétségbeesésnek ad helyet, amelyet E.-F. a szellemi és tapasztalati világ kettészakadására, valamint Machiavelli materialista és bizonyos mértékig sátáni világnézetének befolyására vezet vissza. Ezt erősíti a trónváltozással kapcsolatos, a politikai és gazdasági életet megrendítő félclem és kiábrándultság, mely a civilizáció bukásának rémképében jelentkezik. A tragikus feszültség az első évtized közepé-

után oldódik fel, az egyensúly Beaumont és Fletcher, Shakespeare és Middleton drámaiban áll helyre. A derű Fordnál éri el végső kifejezését, aki lezárja a szerves drámai fejlődés harmadik szakaszát.

Ellis-Fermor könyve a második és harmadik korszak jellemvonásait vizsgálja; művének formája szintén az irodalmi arckép. Eliot nagy távlatokat sejtető, új összefüggéseket feltáró megállapításai helyett itt gondos, tudományos igényű részletekutatásokat kapunk, amelyeket azonban minden egyes tanulmányban erős gerincként tart össze az író művészi fejlődésének rajza.

A Jakab-kori drámával és drámai technikával foglalkozó általános bevezető fejezetek után a mű felépítése kronológikus. Chapman felépése jelenti az átmenetet az Erzsébet-korból a Jakab-korba: gondolkodásában tudatosan szembehelyezkedik a szellemi bizonytalanság új áramlatával, de képvilágának káosza és homálya már az új hangulatot tükrözi. Fontos szerepet kap Marston mint előőr és útegyengető; költői ereje fordí nyugalmában és websteri *macabre* képvilágában rejlik. E.-F. könyvének központi részében a szellemtörténeti dialektika mintha kissé csorbát szenvedne; egy időre megtörik a történeti fejlődés tisztá görbéje. A Ben Jonsont tárgyaló tanulmány alapmotívuma nem történeti, hanem pusztán személyes művészi probléma: a drámai nyersanyag fokozatos meghódítása a költő realista képzelete és tudatos művészete segítségével a nehéz küzdelem masszív, kolosszális alkotásokban ér véget. Különösen nehezen illeszthető be a Jakab-korba Dekker, aki életörömtől duzzadó darabjaiban a londoni köznép homéroszi gazdagságú rajzát adja. Könnyörtelen tárgyilagosságával egyedül áll E.-F. szerint is Middleton, a XVII. század lóbsene; minden pátoasz és felesleges költészet nélkül, ijesztő világossággal tárja fel a természeti törvény működését, amely elkerülhetetlen pusztulásra ítéli öntudatlan megszegőit. A Jakab-kor jellegzetes tragikusa Tourneur, minden szellemi jelentőségtől lemeztelenített világával, melyet szadisztyikus hatalom kormányoz. Az átmenetet a későbbi Jakab-kori drámához Webster jelzi, aki a racionális korlátozás börtönéből a szellem tágasabb univerzumába menekül. Világképe dualisztikus, szemben Shakespeare szintézisével. A kor intellektuális ellenmondásait tükrözi Fulke Greville is; benne machiavellista pragmatizmus párosul a láthatatlan világ valóságának szinte misztikus hitével. Ez a méltánytalanul elhanyagolt arisztikrata író világos kifejezését adja azoknak az eszméknek, melyek drámáiról kortársai gondolati háttérét alkotják.

A harmadik korszakba Beaumont és Fletcher drámája vezet át; munkájuk mentes a Jakab-kori tragédia súlyától és a realista vigjátékban jelentkező pragmatizmustól. Tündéri felelőtlenségű drámáikban minden szenvedélyt a távol köde enyhít. A Jakab-kori dráma természetes befejezője Ford. Művészetét hideg mértéktartás és finom színezés jellemzi, derűje az Erzsébet-kori hangulatot hozza vissza. A melodramatikus borzalmak csak a közönség kedvéért kapnak helyet drámájában; Fordot az elme műveletei érdeklik, nem az események. Derült ítélőképesége és művészi eszközeinek tisztasága sajátos ellentétben áll azzal az abnormális tapasztalatvilággal, mely drámáinak anyagul szolgál.

A drámai fejlődés keresztmetszetét Shakespeare munkásságában szemlélhetjük. Sh. ösztönszerűen ismeri a jelenségek gyökerét, kezei alatt az egész korabeli drámai anyag átalakul. A „Measure for Measure”-ben elérjük a Jakab-kori tagadás legmélyét: drámai anyag és

jellemzés tökéletes cinizmusra vall.¹ „Timon“-jában az egész világrend tragikus összeomlását szemléljük. A reintegráció az utolsó színdarabokban valósul meg. Külső formájuk a beaumont-fletcheri tragikomédia; Sh. azonban a valóságba vetett hitét fejezi ebben a drámai formában, amely alkotói számára az „escape“, a valóság kínzó problémáitól való menekülés eszköze volt. Sh. utolsó műveiben a kortársak kétkedése pozitívummá változik, az ellentétes világok univerzumba rendeződnek.

Miss Ellis-Fermor zárótanulmánya a Jakab-kori színpad kialakulásával foglalkozik; a függelék igen használható életrajzi és bibliográfiai adatokat tartalmaz.

Eliot és Ellis-Fermor különböző oldalakról közelítik meg a korai XVII. század angol drámáját. Műveik sok termékeny szemponttal és új adattal gazdagítják a kérdés irodalmát és az utóbbi évek legjelentősebb tanulmányainak tekinthetők.

Szenczi Miklós.

Since the war the Elizabethans have been under a cloud. W. Archer gave expression to a widespread feeling when in his „Old Drama and the New“ (1923) he condemned Elizabethan drama as the inartistic product of a semi-barbarous age. The turn of the tide is seen in the books under review, by Mr. T. S. Eliot and Miss Ellis-Fermor. Both reject the rigid standard of modern stage realism which had formed the basis of Archer's adverse verdict and offer a convincing defence of the unrealistic dramatic methods employed by the Elizabethans. Mr. Eliot follows a tradition of classical criticism in attempting a revaluation of Elizabethan drama from the viewpoint of dramatic construction. Dramatists like Middleton, Tourneur or Marston, who were able to gather into an artistic unity the chaotic experience of the English renaissance, are given a high place in Mr. Eliot's hierarchy. His survey reveals the working of two antagonistic principles of art in Elizabethan drama; Miss Ellis-Fermor presents that drama as an organic growth, with the familiar division into three phases. Though less stimulating, her book embodies a greater wealth of detailed research. Taken together, the two volumes are the most remarkable contribution to the literature of this subject which recent years have seen.

Miklós Szenczi.

B. Munteano: *Panorama de la littérature roumaine contemporaine*. Paris, Sagittaire, 1938. 8°, 332 l.

Iorga túlságosan szubjektív, Haneş sok részletében elmaradott és Lovinescu kissé mereven rendszerező összefoglalása után az oláh irodalomtörténetírásnak nagy haladását jelzi Munteano értékes tanulmánya. Tényekben gazdag képet nyújt a modern oláh irodalomról, melyet külföldön, egy-két híres névtől eltekintve, még igen kevésbé ismernek. Szerzőnk legfőbb erénye a biztos jellemző készség, mely számára lehetővé teszi, hogy a legkülönbözőbb íróegyenéseket egyforma bensőséggel ragadja meg. A klasszikusok közül elsősorban Eminescu jellem-

¹ Az értelmezési lehetőségek tág skálájára jellemző, hogy Chambers az 1937. évi British Academy Lecture-ben ezt a színdarabot Sh. egyik legpozitívabb tartalmú művének jelentette ki és a „Tempest“-tel hozta kapcsolatba.

zésre említendő, mely plasztikusan láttatja e nagy költőnek egész forrongó lelkületét (49. kk. l.). Helyesen tette Munteano, hogy nyomatékosan utalt a közismert befejezett alkotásokon kívül azokra a művekre is, melyeknek csak terve s egyes részletei készültek el. Ezek mutatják valójában Eminescu grandiózus alkotókedvét. Az „Esti csillag” tárgyával kapcsolatban (62. l.) érdemes lett volna rámutatni a téma francia romantikus vonatkozásaira. Helyes Caragiale „oroszságának” kiemelése; olyan szempont ez, melyet az eddigi munkák kevésbé vettek figyelembe. A modernnek közül igen jó Macedonski portréja, valamint, Argehei bemutatása. Davidescu költészetét Munteano túl magasra értékeli (290. l.). Helytelen Bacovia líráját „symbolisme sans musique”-nek nevezni (262. l.), hiszen ismeretes, hogy a zenei impressziók költőknél fontos szerepet játszanak (vö. Az ősz költője: Gheorghe Bacovia c. tanulmányomat, Vasárnap, 1937. szept. 26.). Hibás értékelés az is, amit Maniu Manole mester-éről kapunk; a valóságban ez a leggyöngyöbb Manole-drámák egyike. Blaga „Avram Iancu”-ja sem olyan „légende séculaire” a magyarok által elgyötört „race opprimée”-ről, ahogy azt Munteanu próbálja elhitetni (300 l.). Az oláh irodalom nemzetközi kapcsolatainak tárgyalása minden szempontból kielégítő, csak éppen magyar vonatkozásban hagy kívánnivalót: szerzőnk jóformán teljesen figyelmen kívül hagyja azt a gazdagodást, melyet az oláh írók Erdély magyar szellemi légköréből merítettek. Vulcan Józsefnek még neve sem szerepel, Iosif Petőfi-átültetésének semmi nyoma s még Slavici erdélyi benyomásai sincsenek kidomborítva. Gógával kapcsolatban kevés ez a homályos megállapítás: „il fraternise par delà la tombe avec Petőfi” (131 l.), hiszen ebből az idegen olvasó nem is sejtheti, hogy nem valami „affinité elective”-ről, hanem kifejezetten hatásról van szó (ezt még Iorga is több ízben elismerte, v. ö. pl. Arts et littérature des Roumains, 98 l.).¹ S hol maradt a hajdani magyar katonatisztnak, Rebreanunak a magyar irodalommal való szoros kapcsolata? Nem azt kívánjuk, hogy Munteanu vallja be francia olvasójának, mint lett Rebreanu tolla alatt Mikszáth „Kaszát vásárló paraszt”-jából — oláh elbeszélés (erről l. Csüry B. cikkét, Debreceni Szemle, 1934), de mégis említendő az a sok vonatkozás, mely Rebreanu életművét (s főleg „Adam și Eva” c. regényét) a magyar irodalomhoz köti. E magyar kapcsolatok elhallgatása annál meglepőbb, mert Munteanu „említésre méltatja” az erdélyi magyarságnak, mint „minorité nationale”-nak irodalmi tevékenységét (155 kk. l.). Itt is akad egy szarvashiba: Kibédi Eminescu fordítása távolról sem „excellente” (156 l.), hanem egyenesen — rossz. Miért nem emelte ki Munteanu inkább Berde Mária gyönyörű „Luceafărul”-fordítását, mely magyarul is klasszikus vers?

Gáldi László.

*

Après le livre sec et peu approfondi de M. Haneş (Histoire de la littérature roumaine, Paris, 1934)², on salue avec plaisir la belle syn-

¹ Hibás képzeteket kelthet az ilyen fogalmazás is: „La Tragédie de l'homme, le poème faustien d'Emmerich (sic!) Madach (recte: Madách) trouvera en lui un excellent interprète en vers” (131 l.). Hát Madách művének egyetlen jellemző vonása valóban az, hogy „poème faustien”?

² Cf. notre compte-rendu, *Etudes Hongroises*, XIV—XV. pp. 287—9.

thèse de M. Munteano qui, outre une série d'excellents portraits d'écrivains, fait sentir au lecteur étranger tout le dynamisme intérieur de l'évolution moderne de la littérature roumaine. L'auteur sait caractériser en peu de mots, mais avec beaucoup de pénétration aussi bien les figures représentatives que les grands courants d'idées du mouvement intellectuel contemporain. Il consacre une attention toute particulière aux relations de la littérature roumaine avec les autres littératures européennes et fait par là de son ouvrage un véritable livre de chevet pour le comparatiste. On regrette que l'analyse des apports d'origine hongroise soit réduite à quelques remarques insignifiantes qui ne reflètent certainement pas les nombreuses impulsions que les écrivains roumains ont reçues de la vie intellectuelle des Hongrois transylvains. Certaines appréciations esthétiques sont à retoucher; les traductions d'Emineco par Kibédi sont loin d'être aussi excellentes que M. Munteano le croit. Quelques expressions comme p. e. les mentions trop fréquentes de l'„oppression hongroise" d'avant-guerre ne cadrent pas avec la sérénité et l'impartialité d'un historien de la littérature.

Ladislás Gáldi.

Beküldött könyvek:

Balla Borisz: Gabriel Marcel drámái. Pannonia Kt. 47. Pécs, 1938; 42 l.

Berzsenyi Dániel verseinek kiadatlan összevegei. Kiadta, bevezetést ellátta Merényi Oszkár. Bp., 1938. M. Tud. Ak. kiad. 89 l., 16-r.

Kazinczy hagyatékából most adta ki M. O. Berzsenyi kritikai kiadása utána versek eredeti szövegét, hol B. nyelve még az eredeti dunántúli tájnyelvi alakban jelenik meg. Érdekesen lehet követni a versek végleges szövegének kialakulását.

Berzsenyi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei. Kiadta, bevez. és gyjz. ellátta Merényi Oszkár. Bp., 1938. M. Tud. Ak. kiad. 121., 16-r.

A gyűjteményben főleg családi levelek szerepelnek, az irodalmi levelezők között Helmezy és Döbrentei szerepelnek legsűrűbben, de Széchenyi, Kisfaludy K., Bajza, Szemere Pál, Vitkovits, Szentmiklóssy és Dukai Takáts Judit nevét is megtaláljuk a sorban.

Calvet J: La littérature religieuse de François de Sales à Fénelon. Gypord 1938. Hist. de la litt. française sous la direction de J. Calvet. 65 l.

Chaigne, Louis: Anthologie de la renaissance catholique. T. II. Le prosateurs. Alsatia, Paris (1938); 295 l.

Ember Ernő: Kazinczy és Debrecen. Kny. Pap Károly-Emlékk. Debrecen, 1938; 36 l.

Entretiens sur les sciences de l'homme. Doc. 1937. no I. Collection du Centre d'Étude des Problèmes humains. Hermann et Cie; 176 l.

Fodor Erzsébet: Id. Dumas Sándor és a magyarok. Pécs, 1938. (Sec. diss. Fac. Philos. Reg. Hung. Univ. Elis. Quinquecccl. 145.)

Érdekes tanulmány Dumas darabjainak magyar előadásairól, a rá vonatkozó kritikáról és az író magyar barátairól, pesti útjáról és párizsi magyar barátkozásairól (Irinyi, P. Horváth, Hugó Károly, Teleki Sándor, Szapáry Fene, Bulyovszky Lilla, Unger Karolina). Goncourt naplójában is van szó Dumas pesti útjáról; a szerző ezt az adatot nem ismeri. A tanulmányból is kiderül, hogy Dumas nagy hatással volt a magyar közönségre.

Gesmey Borbála: Les débuts des études françaises en Hongrie (89—1830). Essai de bibliographie. Szeged, 1938. 223 l. (Études Françaises p. p. l'Inst. Français de l'Univ. de Szeged, 18.)

Vázlatosan áttekinti a francia élet magyar reakcióit; vizsgálja mit írnak a magyar újságok és egyéb nyomtatványok a francia forradalomról, Napoleonról, a figyelem középpontjába került Párizsról, Franciaországról, történelmről, néperőről, nyelvről és irodalmáról. A kötet zömét a bibliográfia teszi ki, amely dúsz antológiája a franciákra vonatkozó magyar megnyilvánulásoknak. Hasznos segédeszköze lesz minden kutatónak, kit a francia szellem magyarországi elterjedése érdekel.

Hlatky Mária: A magyar gyűrű. Budapest, 1938. A Bp. M. Kir. Pázmány P. Tud. Egyet. Művészettört. és Ker. Régészeti Int. Dolg. 55; 131 l.

Koltay-Kastner, Eugenio: Romanismo et Umanesimo nella cultura ungherese. Soc. Ital. per il progr. delle Scienze, Róma, 1938; 9 l.

Kölcsey Antónia naplója. Bevez. kiadta Kozocsa Sándor. Bp., 1938. *Rózsavölgyi.* 143 l., 16-r.

Kölcsey Ferenc unokahúgának intim életébe vezet be e napló. A vidéki tisztas magyar élet romantikus érzelmességű kora, a magyar biedermeier hangulata ömlik el ezen a kedves könyvön.

Lobinger, Magda: Un précurseur de la littérature comparée: Nicolas Martin. Son style „biedermeier“. Ses inspirationis allemandes et hongroises. Szeged, 1937. Études Françaises p. p. l'Inst. Fr. de l'Univ. de Szeged. No 17. 84 l.

A szerző, Zolnai Béla tanítványa, egy elfeledett romantikus francia költőn alkalmazza tanára biedermeier-elméletét és kimutatja a kispolgári szentimentalizmus lelkiületét a származásra félig német N. Martin költészetében. Egyik költeményciklusának Mariska, légende madzvara címet adta és egy Nimbisch nevű magyar szabadsághős szerelmi idilljét Budapestre, a Duna partjára helyezi. Látható, hogy a francia költő Lenau (Niembsch) és Petőfi alakját keveri össze hőisében, akiben különben semmi magyar vonás nincsen. A szerző alapos forráskutatást is végzett és igen érdekes anyagot hozott össze, de talán túlsokszor és iskolásan alkalmazza tanárának stíluskritériumát, a biedermeier jelzőt általánosan romantikus jelenségekre.

Madácsy, Ladislav: Clément Mikes et les sources françaises de ses Lettres de Turquie. Szeged, 1937. Études Françaises... de Szeged. No 16. 51 l.

Tisztázza nem egy esetben Mikes olvasmányainak kérdését, folytatva Zolnai Bélának kutatásait. Különösen érdekes és újnak tetszik néhány Chomel, Fleury és Maimbourg-párhuzam.

Szegárdy-Csengery József: Kosztolányi Dezső. Szeged, 1938; Ért. a M. Kir. Ferencz J. Tud.-Egyet. Magyar Irodört. Int. 18; 102 l.

Berichtigung zu S. 165.

Bedauerlicherweise ist mir in dem deutschen Auszuge meines Aufsatzes ein Versehen unterlaufen; von Z. 5. S. 165. ab bitte ich zu lesen: Die Wurzel ist also *as-, wozu lat. assis eine i-Weiterbildung eines s-Stammes *as-os, *as-es-os, also *as-s-i-s darstellt, vgl. ir. cais, cymr. 'Hass' < *kəd-s-i- zu gr. κῆδος. Die Nebenform axis erklärt sich aus Kontamination mit dem form- und bedeutungsnahen axis 'Axe'. Asser selbst ist eine r-Bildung des Stammes *as-, also *as-er mit durch preventive Dissimilation erhaltenem s wie in miser, caesaries. Die Verdoppelung des s in dem belegten assen erkläre ich als Einwirkung von assis auf die Form *aser.

Oswald Szemerényi.

A kiadásért felelős: Huszti József.

29.504. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richard).

47/140
ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXII

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1938

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

62. ÉVF.

JANUÁR–MÁRCIUS

1—3

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum, doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest, Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Borsányi Károly: A liberalitas-eszme története	1
L'histoire de l'idée de „liberalitas“	39
Vértés O. Augusztá: A finnugorság felfedezése a francia irodalomban ..	42
La découverte des Finno-Ougriens dans la littérature française	86

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Nagy Ferenc: A költő és grammatikus Ennius	88
Der Dichter und Grammatiker Ennius	99
Misner, Béla: Le difese di Eumolpo	99
Eckhardt Sándor: Várdai István beszéde a francia király előtt	101
Une harangue hongroise à la Cour de France en 1457	104
Angyal, Andreas: Ein Beitrag zur Parzival-Motivgeschichte	104
X.: A helyesen ejtett német „e“	108
Das richtiggesprochene deutsche e	109

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Tavaszmező-u. 17.) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXII

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1938

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

62. ÉVF.

ÁPRILIS—SZEPTEMBER

4—9

Szerkesztőség: **Husztli József** (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen Teiles Prof. Dr. Josef Husztli (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum, doit être adressé à M. Joseph Husztli, professeur à l'Université de Budapest, Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Szemerényi Oswald Miscellanea etymologica	153
Lehmann, Paul: Handschriften und Handschriftenbruchstücke des 8—15. Jahrhunderts in Esztergom	165
Borzásák István: Ornamenta. A római császárkori címek kialakulása	172
Gábrriel Asztrik: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban	182
La vie à Paris des étudiants hongrois au Moyen-Age	207

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Polednik Gyula: Egy proprietiari hely magyarázatához	211
Ad Prop. I 5 v. 11—12	216
Rácz István: Megjegyzések a várnai csatáról szóló görög költeményhez ..	216
Σημειώσεις εις τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ἑλληνικὸν ποίημα	219
Málly Ferenc: Matteo Bandello a Hunyadiakról és Köszeg ostromáról ..	219
Matteo Bandello, gli Hunyadi e l'assedio di Köszeg	224
Lovass Gyula: Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon ..	224
Les livres d'une abbaye française en Hongrie	226
Harasztos Albert: Ólálkodik	226
Das ungarische Zeitwort „ólálkodik“ und der Volksname der Rumänen ..	228

HAZAI IRODALOM.

In memoriam Q. Horatii Flacci. Aurea Horatii dicta, Pars I—III. Concinnavit Desiderius Zolnay. (Jirka Alajos)	228
Caius Valerius Catullus összes költeményei Devecseri Gábor fordításában, Kerényi Károly bevezetésével latinul és magyarul. (Csengery János) ..	229
Pásztori Magyar Vergilius. Publius Vergilius Maro eclogáinak teljes szövege Baróti Szabó Dávid stb. fordításaival. Összeállította és a kísérő tanulmányt írta Trencsényi-Waldapfel Imre. (Jirka Alajos)	237

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Leles Istvánhoz** (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti dékán hivatall) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

ARCHIVUM PHILOLOGICUM

LXII

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1938

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

62. ÉVF.

OKTÓBER—DECEMBER

10—12

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum, doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest, Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Alfred Temesi: Humanisme franco-hongrois	305
Angyal Endre: Magyar barokk költők	320
Ungarische Aristokratenlyrik der Barockzeit	352
Sziklay László: Hviezdoslav	354

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Huszti József: Convegno Augusteo	372
Szabó Árpád: Lustrum	374
Geréb László: A „De fertilitate Hungarica” szerzője	385
Lelkes István: François-Etienne Adam Petőfi ismeretlen francia utánzója	387
François-Etienne Adam et ses imitations de Petőfi	397
Kozma Antal: Egy XVIII. századi száműzött jezsuita teológus francia-nyelvű verses kézírata az egri érseki liceumi könyvtárban	398
Un manuscrit français en vers d'un théologien jésuite du XVIIIe siècle dans la bibliothèque du lycée archiépiscopal d'Eger (Hongrie)	401
Devecseri Gábor: Válasz Csengery János bírálatára	402
Entgegnung auf J. Csengery's Besprechung	405
Csengery János: Válasz	405
Entgegnung	406

HAZAI IRODALOM.

Simon Sándor: Clemens Alexandrinus és a mysteriumok. (Magyar-görög tanulmányok 5.) (Ivánka Endre)	406
Juhász György: A brigetioi terra sigilláták. Die Sigillaten von Brigetio. (Dissertationes Pannonicae 2. sorozat 5. sz.) (Finály Gábor)	408

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszámolások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Lelkes Istvánhoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti kari dékáni hivatal) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).